जैन-आगम-ग्रन्थमाला

[illegible]

[illegible]

मूल्य ४० रुपया

[illegible]

Jaina-Āgama-Series No. 1

NANDISUTTAM

AND

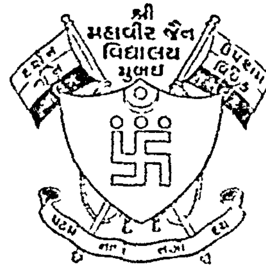
AṆUOGADDĀRĀIṀ

Editors

MUNI PUṆYAVIJAYA

Pt. DALSUKH MĀLVAṆIĀ

Pt. AMRITLĀL MOHANLĀL BHOJAK

SHRI MAHĀVĪRA JAINA VIDYĀLAYA

BOMBAY 26

गंथसमप्पणं

णंदिकरो णय-णिक्खेवविविहभंगेहिं भूसिओ पवरो ।
भवभयवोच्छेयकरो अणुओगो रक्खिओ जेहिं ॥ १ ॥

भगवंताणं ताणं णंदी-अणुओगदारसुत्ताइं ।
अणुओगधारयाणं पुज्जाणं तह महेसीणं ॥ २ ॥

वरए पुण्णपवित्ते करजुयकमलम्मि विणयणइजुत्ता ।
मुणिपुण्णविजय-दलसुखभाई-अमया समप्पेमो ॥ ३ ॥ विसेसयं ॥

तुम्ह पसाया लद्धं वत्थुं तुम्हाण अप्पयंताणं ।
अम्हाण बालचरियं खमंतु पुज्जा खमासमणा ! ॥ ४ ॥

ગ્રંથસમર્પણ

મંગલકારી, સંસારના ભયને દૂર કરનાર, નય, નિક્ષેપ આદિ અનુયોગદ્વારના પ્રકાશ દ્વારા અનુયોગની—આગમની વ્યાખ્યાના માર્ગની—અખંડ તેમ જ વિશુદ્ધ પરંપરાની જેઓએ રક્ષા કરી છે તે અનુયોગને રચનાર પૂજ્ય મહર્ષિ ભગવંતોના પુણ્યશાળી, પવિત્ર અને વરદ કરકમળમાં અમે—મુનિ પુણ્યવિજય, દલસુખ માલવણિયા અને અમૃતલાલ ભોજક—નંદિસૂત્ર અને અનુયોગદ્વારસૂત્ર ભેટ ધરીએ છીએ. આપના જ કૃપાપ્રસાદથી સંકલિત-સંશોધિત કરેલી વસ્તુ આપને જ સમર્પિત કરવાની અમારી ધૃષ્ટતાને આપ ક્ષમાશ્રમણ ભગવંતો ક્ષમા કરશો.

પ્રકાશકીય નિવેદન

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયે બધા મૂળ જૈન પવિત્ર આગમસૂત્રોને પ્રકાશિત કરવા માટે ' જૈન આગમ ગ્રંથમાળા 'ની મોટી યોજના હાથ ધરેલ છે. એ યોજના પ્રમાણે નંદિસૂત્ર તથા અનુયોગદ્વાર-સૂત્રને સમાવતો પહેલો ગ્રંથ પ્રકાશિત કરતાં અમે ખૂબ આહ્લાદની લાગણી અનુભવીએ છીએ

સને ૧૯૬૦ની વાત છે અમારામાંના એક, શ્રીયુત ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહને, પોતાના વ્યવસાય નિમિત્તે, વિલાયત જવાનું થતાં તેઓ તે વખતે લંડન યુનિવર્સિટીમાં બૌદ્ધ દર્શનના પ્રાધ્યાપક તરીકે કામ કરતા ડૉ પદ્મનાભજી જૈનીને ખાસ મળવા ગયા એમનો મુખ્ય હેતુ વિલાયતમાં જૈન સાહિત્યના અધ્યયન-અધ્યાપન તેમ જ સંશોધન પ્રકાશનને લગતી તેમ જ લંડન યુનિવર્સિટીમાં જૈન અધ્યયનપીઠ (chair) સ્થાપવાની શક્યતા તથા ઉપયોગિતાને લગતી કેટલીક વાતચીત શ્રી પદ્મનાભજી સાથે કરવાનો હતો. શ્રી જૈની અગાઉ એમના અમદાવાદના વસવાટ દરમ્યાન અમુક વખત માટે વિદ્યાલયમાં રહ્યા હતા; અને એમણે વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓને ધાર્મિક અભ્યાસ કરાવ્યો હતો આથી શ્રી ચંદુભાઈ તથા વિદ્યાલયના અન્ય સંચાલકો એમનાથી સુપરિચિત છે

આ મુલાકાત દરમ્યાન ડૉ જૈનીએ આવી અધ્યયનપીઠ (chair) ની સ્થાપના કરતાં પહેલાં જૈન વિદ્યા (Jainology) ના અધ્યયન-અધ્યાપન તેમ જ સંશોધન-સંપાદનમાં ઉપયોગી થઈ શકે એ પ્રકારના જૈનધર્મ અને દર્શનના ગ્રંથોની સુસંપાદિત (critical) આવૃત્તિઓ પ્રગટ કરવાની જરૂર ઉપર ભાર આપતાં કહ્યું કે બૌદ્ધ ધર્મના તથા દર્શનના બધા ત્રિપિટકો તેમ જ અન્ય ગ્રંથોની જે રીતે સુસંશોધિત-સુસંપાદિત (critical) આવૃત્તિઓ પ્રગટ કરવામાં આવી છે, એ રીતે જ જૈનધર્મ અને દર્શનના બધા આગમો તેમ જ અન્ય ગ્રંથોની સુસંપાદિત (critical) આવૃત્તિઓ પ્રગટ કરવામાં આવે તો વિદેશમાં જૈન સાહિત્યના અધ્યયન-અધ્યાપનને તેમ જ સંશોધન-સંપાદનને વેગ મળી શકે અત્યારે પરદેશના વિદ્વાનોની જિજ્ઞાસા આ ક્ષેત્રમાં કામ કરવાની ઘણી છે; એટલે જૈન ગ્રંથોની—ખાસ કરીને આગમો તથા બધા આગમિક સાહિત્યની—આવી આવૃત્તિઓ પ્રગટ કરીને એનો લાભ લઈ લેવો જોઈએ. ડૉ જૈનીએ પોતાની આ વાતચીત દરમ્યાન જૈન આગમોના પ્રકાશન ઉપર વિશેષ ભાર મૂકતાં જણાવ્યું હતું કે અત્યાર સુધીમાં જે કંઈ જૈન આગમ સાહિત્ય પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે તેમાંનું બહુ જ ઓછું સંશોધનની આધુનિક વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી સંશોધિત-સંપાદિત કરવામાં આવ્યું છે; એટલે એમાં શબ્દસૂચી, અન્ય ઉપયોગી પરિશિષ્ટો, વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના, વિષયસૂચી વગેરે નહીં હોવાને કારણે કૉલેજોમાં, યુનિવર્સિટીઓમાં તેમ જ પ્રાચ્ય વિદ્યાના ક્ષેત્રમાં અધ્યયન-અધ્યાપન તથા સંશોધનનું કામ કરતી શોધસંસ્થાઓમાં વિદ્વાનો એનો બહુ જ ઓછો ઉપયોગ કરી શકે છે

ડૉ જૈનીની આ વાત શ્રી ચંદુભાઈના મનમાં બરાબર વસી ગઈ એમણે વિચાર્યું, આ દિશામાં વધુ નહીં તો છેવટે પવિત્ર મૂળ જૈન આગમોને પ્રકાશિત કરવાનું કામ જો શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય હાથ ધરે તોપણ વિદ્યાલય દ્વારા સાહિત્ય-પ્રકાશનનું એક ઉપયોગી અને જરૂરી કાર્ય થયું લેખાય. વિદ્યાલયના ઉદ્દેશમાં જૈન સાહિત્યના પ્રકાશનકાર્યનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે જ.

સ્વદેશ પાછા ફર્યા બાદ શ્રી ચંદુભાઈએ આ અંગે વિદ્યાલયની વ્યવસ્થાપક સમિતિના પોતાના સાથીઓને પોતાના મનની આ વાત સમજાવી સૌને આ કાર્ય વિદ્યાલયે હાથ ધરવા જેવું લાગતાં

અગિયાર અંગ

(૨) ભાગ બીજો	(૩) આયારંગસુત્ત (આચારાંગસૂત્ર)
	(૪) સૂયગડંગસુત્ત (સૂત્રકૃતાંગસૂત્ર)
(૩) ભાગ ત્રીજો	(૫) ઠાણંગસુત્ત (સ્થાનાંગસૂત્ર)
	(૬) સમવાયંગસુત્ત (સમવાયાંગસૂત્ર)
(૪) ભાગ ચોથો (ત્રણ વિભાગમાં)	(૭) વિવાહપણ્ણત્તિસુત્ત (વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્ર) [અપરનામ–ભગવઇસુત્ત (ભગવતીસૂત્ર)]
(૫) ભાગ પાંચમો	(૮) નાયાધમ્મકહંગસુત્ત (જ્ઞાતાધર્મકથાંગસૂત્ર)
(૬) ભાગ છઠ્ઠો	(૯) ઉવાસગદસંગસુત્ત (ઉપાસકદશાંગસૂત્ર)
	(૧૦) અંતગડદસંગસુત્ત (અન્તકૃદ્દશાંગસૂત્ર)
	(૧૧) અણુત્તરોવવાઇયદસંગસુત્ત (અનુત્તરોપપાતિકદશાંગસૂત્ર)
	(૧૨) પણ્હાવાગરણદસંગસુત્ત (પ્રશ્નવ્યાકરણદશાંગસૂત્ર)
	(૧૩) વિવાગદસંગસુત્ત (વિપાકદશાંગસૂત્ર)

બાર ઉપાંગ

(૭) ભાગ સાતમો	(૧૪) ઉવવાઇયસુત્ત (ઔપપાતિકસૂત્ર)
	(૧૫) રાયપસેણઇયસુત્ત (રાજપ્રશ્નીયસૂત્ર)
(૮) ભાગ આઠમો	(૧૬) જીવાભિગમસુત્ત (જીવાભિગમસૂત્ર)
(૯) ભાગ નવમો (બે વિભાગમાં)	(૧૭) પણ્ણવણાસુત્ત (પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર)
(૧૦) ભાગ દસમો	(૧૮) જંબુદ્દીવપણ્ણત્તિસુત્ત (જમ્બુદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્ર)
(૧૧) ભાગ અગિયારમો	(૧૯) ચંદપણ્ણત્તિસુત્ત (ચન્દ્રપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્ર)
	(૨૦) સૂરિયપણ્ણત્તિસુત્ત (સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્ર)

પાંચ ઉપાંગ

(૧૨) ભાગ બારમો	(૨૧) નિરયાવલિયાસુત્ત (નિરયાવલિકાસૂત્ર)
	(૨૨) કપ્પવડંસિયાસુત્ત (કલ્પાવતંસિકાસૂત્ર)
	(૨૩) પુપ્ફિયાસુત્ત (પુષ્પિકાસૂત્ર)
	(૨૪) પુપ્ફચૂલિયાસુત્ત (પુષ્પચૂલિકાસૂત્ર)
	(૨૫) વણ્હિદસાસુત્ત (વૃષ્ણિદશાસૂત્ર)

છ છેદ

(૧૩) ભાગ તેરમો	(૨૬) દસાસુયક્ખંધસુત્ત (દશાશ્રુતસ્કંધસૂત્ર)
	(૨૭) કપ્પસુત્ત (બૃહત્કલ્પસૂત્ર)
	(૨૮) વવહારસુત્ત (વ્યવહારસૂત્ર)
	(૨૯) નિસીહસુત્ત (નિશીથસૂત્ર)
	(૩૦) જીયકપ્પસુત્ત (જીતકલ્પસૂત્ર) [સડ્ઢજીયકપ્પ (શ્રાદ્ધજીતકલ્પ) તથા જઇજીયકપ્પ (યતિજીતકલ્પ) સાથે]
(૧૪) ભાગ ચૌદમો	(૩૧) મહાનિસીહસુત્ત (મહાનિશીથસૂત્ર)

ચાર મૂળ

ભાગ પંદરમો (૩૨) દસવેયાલિયસુત્ત (દશવૈકાલિકસૂત્ર)
(૩૩) ઉત્તરજ્ઝયણસુત્ત (ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર)
(૩૪) અણુઓગદ્દારસુત્ત (અનુયોગદ્વારસૂત્ર)
ભાગ સોળમો (૩૫) પિંડનિજ્જુત્તિ (પિંડનિર્યુક્તિ) [ઓહનિજ્જુત્તિ (ઓઘનિર્યુક્તિ) તથા સંસત્તનિજ્જુત્તિ (સંસક્તનિર્યુક્તિ) સાથે]

દસ પ્રકીર્ણક

ભાગ સત્તરમો (૩૬) ચઉસરણ (ચતુઃશરણ)
(૩૭) આઉરપચ્ચક્ખાણ (આતુરપ્રત્યાખ્યાન)
(૩૮) ભત્તપરિણ્ણા (ભક્તપરિજ્ઞા)
(૩૯) સંથારગ (સંસ્તારક)
(૪૦) તંદુલવેયાલિય (તંદુલવૈચારિક)
(૪૧) ચંદાવેજ્ઝય (ચંદ્રવેધ્યક)
(૪૨) દેવિંદત્થઓ (દેવેન્દ્રસ્તવ)
(૪૩) ગણિવિજ્જા (ગણિવિદ્યા)
(૪૪) મહાપચ્ચક્ખાણ (મહાપ્રત્યાખ્યાન)
(૪૫) વીરત્થવ (વીરસ્તવ)
[ઉપરાંત નીચે મુજબ પ્રકીર્ણકો
(૧) [illegible]
(૨) ગચ્છાયાર (ગચ્છાચાર)
(૩) મરણસમાહિ (મરણસમાધિ)
(૪) આરાહણાપડાગા (આરાધનાપતાકા)
(૫) દીવસાગરપન્નત્તિસંગહણી (દ્વીપસાગરપ્રજ્ઞપ્તિ-સંગ્રહણી)
(૬) જોઇસકરંડગ (જ્યોતિષ્કરંડક)
(૭) સારાવલી (સારાવલી)
(૮) ઇસિભાસિયાઇ (ઋષિભાષિતાનિ) તથા સિદ્ધપ્રાભૃત આદિ ના પ્રકાશન અન્ય પ્રકીર્ણકો ના ભેગા આવશે]

કાર્યને પોતાનુ જ માની લીધુ છે, અને પોતાના અનેક રોકાણો અને જવાબદારીઓ વચ્ચે પણ, આ કાર્યને માટે તેઓ ઉમગપૂર્વક પૂરતો સમય આપી રહ્યા છે એ માટે અમે એમના અત્યત આભારી છીએ.

પ્રાકૃત ટેક્ષ્ટ સોસાયટી સાથે સકળાયેલ પડિત શ્રી અમૃતલાલ મોહનલાલ ભોજકની સેવાઓ વિદ્યાલયને આગમ પ્રકાશનના કામ માટે ઉછીની મળતાં છેલ્લા અઢી વર્ષથી આ કાર્યમા વિશેષ વેગ આવી શક્યો છે આ માટે અમે પ્રાકૃત ટેક્ષ્ટ સોસાયટીને તથા પડિત શ્રી અમૃતલાલભાઈને ધન્યવાદ આપીએ છીએ સપાદકીયનો તથા પ્રસ્તાવનાનો અગ્રેજી અનુવાદ કરી આપવા બદલ શ્રી લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સસ્કૃતિ વિદ્યામદિરના ઉપસચાલક (ડેપ્યુટી ડિરેક્ટર) ડૉ નગીનદાસ જે શાહને ધન્યવાદ ઘટે છે

વિદ્યાલયના નિષ્ઠાવાન અને કાર્યદક્ષ મહામાત્ર ભાઈશ્રી કાંતિલાલ ડાહ્યાભાઈ કોરાએ આ કાર્ય સર્વાંગસુદર થાય એ માટે પૂરતી કાળજી રાખી છે, એ માટે એમને અમે હાર્દિક ધન્યવાદ આપીએ છીએ અમદાવાદમા પડિત શ્રી શાસ્ત્રી હરિશકર અબારામ પડ્યાએ આ અગે જે કામગીરી બજાવી છે એ માટે એમને ધન્યવાદ ઘટે છે

આગમ ગ્રથોના સપાદનની જેમ એનુ મુદ્રણ પણ આતરરાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ આવકારપાત્ર બને એ માટે મુબઈના મૌજ પ્રિન્ટીગ બ્યુરો અને એના સચાલક–માલિક શ્રી વિષ્ણુ ભાગવતે સ્પેશિયલ બીબા (Types) ઢાળીને તેમ જ ગોઠવણી, મુદ્રણ વગેરે બાબતોમા વિશેષ રુચિ અને ચીવટ દાખવીને જે સહકાર આપ્યો છે તે માટે અમે એમના આભારી છીએ

આ કાર્ય જેમ પુષ્કળ સમય, શક્તિ અને ધીરજ માગી લે એવુ છે તેમ એ માટે આર્થિક સગવડ પણ ઘણી જોઈએ એવુ છે વિદ્યાલય પાસે સાહિત્ય-પ્રકાશનને માટે જે મૂડી છે તે બહુ જ મર્યાદિત છે, અને એના આધારે તો આવી મોટી અને આવી ખરચાળ યોજના હાથ ધરવાનુ અમે વિચારી પણ ન શકીએ પણ, સારા કામમા પૂરો આર્થિક સહકાર આપવાની શ્રીસઘની ઉદાર ભાવનાનો વિદ્યાલયના સચાલન દરમ્યાન અમે અનુભવ કરેલો છે, અને એના ભરોસે જ અમે આ યોજના શરૂ કરવાનુ સાહસ કરી શક્યા છીએ અમને વિશ્વાસ છે કે શ્રીસઘમાથી આવા ઉમદા અને ઉપયોગી કાર્યને માટે પૂરતા નાણા મળી જ રહેવાના છે અત્યાર સુધીમાં આ કાર્યમા નીચે મુજબ સસ્થાઓ તથા વ્યક્તિઓ તરફથી નીચે મુજબ રકમો આગમ પ્રકાશનના કાર્યમા સહાયરૂપે મળી છે; એ સર્વનો અમે અત કરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ

રૂ૦ ૧૭,૫૦૦] શ્રી પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ લોહારચાલ જૈન સઘ; રૂ૦ ૫૦૦૦] શ્રી મોતીશા રિલિજીઅસ અને ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ; રૂ૦ ૧૦૦૦] શ્રી ગોવાલીઆ ટૅક જૈન સઘ; રૂ૦ ૧૦૦૦] શ્રી સારાભાઈ કેવળદાસ; રૂ૦ ૧૬,૦૪૧·૦૩ પરચૂરણ રકમો

અમારી વર્તમાન આગમ પ્રકાશન સમિતિના નીચેના સભ્યોનો, તેઓએ આપેલ સહકાર બદલ, અમે આભાર માનીએ છીએ .

(૧) શ્રી પરમાનદભાઈ કુવરજી કાપડિયા
(૨) ડૉ જયતીલાલ સુરચદ બદામી
(૩) શ્રી રતિલાલ ચીમનલાલ કોઠારી
(૪) શ્રી સેવતીલાલ ચીમનલાલ શાહ

जैन-आगम-ग्रन्थमाला : ग्रन्थाङ्क १

सिरिदेववायगविरइयं

नंदिसुत्तं

सिरिअज्जरक्खियथेरविरइयाइं

अणुओगद्दाराइं

च

सम्पादकाः

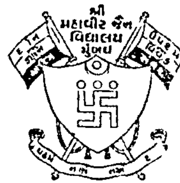
पुण्यविजयो मुनिः

[जिनागमरहस्यवेदिजैनाचार्यश्रीमद्विजयानन्दसूरिवर (प्रसिद्धनाम-आत्मारामजीमहाराज)-
शिष्यरत्न-प्राचीनजैनभाण्डागारोद्धारकप्रवर्तकश्रीमत्कान्तिविजयान्तेवासिनां श्रीजैन-
आत्मानन्दग्रन्थमालासम्पादकानां मुनिप्रवरश्रीचतुरविजयानां विनेय]

पण्डित दलसुख मालवणिया

पण्डित अमृतलाल मोहनलाल भोजक

इत्येतौ च

श्री महावीर जैन विद्यालय

बम्बई २६

जैन - आगम - ग्रन्थमाला
प्रधान सपादक
मुनिराज श्री पुण्यविजयजी
पण्डित दलसुख मालवणिया

प्रथम सस्करण :
वीर स० २४९४ / विक्र० सं० २०२४ / ई. स. १९६८

मूल्य ४० रुपया

प्रकाशक :
चदुलाल वर्धमान शाह
मनुभाई गुलाबचन्द कापडिया
जयन्तीलाल रतनचन्द शाह
मानद मत्रीओ
श्री महावीर जैन विद्यालय
गोवालिया टॅंक रोड, वम्बई २६

मुद्रक :
वि पु भागवत
मौज प्रिंटिंग ब्यूरो
खटाववाडी, वम्बई ४

Jaina-Āgama-Series No. 1

NANDISUTTAṀ

AND

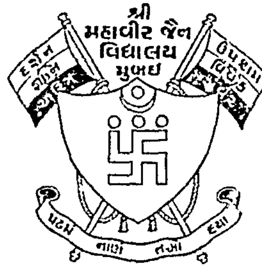
AṆUOGADDĀRĀIṀ

Editors

MUNI PUṆYAVIJAYA

Pt. DALSUKH MĀLVAṆIĀ

Pt. AMRITLĀL MOHANLĀL BHOJAK

SHRI MAHĀVĪRA JAINA VIDYĀLAYA

BOMBAY 26

Jaina-Agama-Series

General Editors

MUNIRAJ SHRI PUNYAVIJAYAJI

Pt DALSUKH MALVANIA

First Published 1968

Price Rs 40 00

Printed in India
By V P Bhagwat
Mouj Printing Bureau
Khatau Wadi, Bombay 4

Published By
Chandulal Vardhman Shah
Manubhai Gulabchand Kapadia
Jayantilal Ratanchand Shah
Hon Secretaries
Shri Mahavira Jaina Vidyalaya
Gowalia Tank Road, Bombay 26

गंथसमप्पणं

णंदिकरो णय-णिक्खेवविविहभंगेहिं भूसिओ पवरो ।
भवभयवोच्छेयकरो अणुओगो रक्खिओ जेहिं ॥ १ ॥

भगवंताणं ताणं णंदी-अणुओगदारसुत्ताइं ।
अणुओगधारयाणं पुज्जाणं तह महेसीणं ॥ २ ॥

वरए पुण्णपवित्ते करजुयकमलम्मि विणयणइजुत्ता ।
मुणिपुण्णविजय-दलसुखभाई-अमया समप्पेमो ॥ ३ ॥ विसेसयं ॥

तुम्ह पसाया लद्धं वत्थुं तुम्हाण अप्पयंताणं ।
अम्हाण बालचरियं खमंतु पुज्जा खमासमणा ! ॥ ४ ॥

ગ્રંથસમર્પણ

મંગલકારી, સંસારના ભયને દૂર કરનાર, નય, નિક્ષેપ આદિ અનુયોગદ્વારના પ્રકારો દ્વારા અનુયોગની – આગમની વ્યાખ્યાના માર્ગની – અખંડ તેમ જ વિશુદ્ધ પરંપરાની જેઓએ રક્ષા કરી છે તે અનુયોગને ધરનાર પૂજ્ય મહર્ષિ ભગવંતોના પુણ્યશાળી, પવિત્ર અને વરદ કરકમળમાં અમે—મુનિ પુણ્યવિજય, દલસુખ માલવણિયા અને અમૃતલાલ ભોજક—નંદિસૂત્ર અને અનુયોગદ્વારસૂત્ર ભેટ ધરીએ છીએ. આપના જ કૃપાપ્રસાદથી મેળવેલી-સંશોધિત કરેલી વસ્તુ આપને જ સમર્પિત કરવાની અમારી બાલક્રીડાને આપ ક્ષમાશ્રમણ ભગવંતો ક્ષમા કરશો.

પ્રકાશકીય નિવેદન

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયે બધા મૂળ જૈન પવિત્ર આગમસૂત્રોને પ્રકાશિત કરવા માટે ‘જન આગમ ગ્રથમાળા’ની મોટી યોજના હાથ ધરેલ છે. એ યોજના પ્રમાણે નદિસૂત્ર તથા અનુયોગદ્વાર-સૂત્રને સમાવતો પહેલો ગ્રથ પ્રકાશિત કરતા અમે ખૂબ આહ્લાદની લાગણી અનુભવીએ છીએ

સને ૧૯૬૦ની વાત છે અમારામાંના એક, શ્રીયુત ચદુલાલ વર્ધમાન શાહને, પોતાના વ્યવસાય નિમિત્તે, વિલાયત જવાનુ થતાં તેઓ તે વખતે લડન યુનિવર્સિટીમા બૌદ્ધ દર્શનના પ્રાધ્યાપક તરીકે કામ કરતા ડૉ પદ્મનાભજી જૈનીને ખાસ મળવા ગયા એમનો મુખ્ય હેતુ વિલાયતમા જૈન સાહિત્યના અધ્યયન-અધ્યાપન તેમ જ સશોધન પ્રકાશનને લગતી તેમ જ લડન યુનિવર્સિટીમા જૈન અધ્યયનપીઠ (chair) સ્થાપવાની શક્યતા તથા ઉપયોગિતાને લગતી કેટલીક વાતચીત શ્રી પદ્મનાભજી સાથે કરવાનો હતો શ્રી જૈની અગાઉ એમના અમદાવાદના વસવાટ દરમ્યાન અમુક વખત માટે વિદ્યાલયમા રહ્યા હતા; અને એમણે વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓને ધાર્મિક અભ્યાસ કરાવ્યો હતો. આથી શ્રી ચદુભાઈ તથા વિદ્યાલયના અન્ય સચાલકો એમનાથી સુપરિચિત છે

આ મુલાકાત દરમ્યાન ડૉ જૈનીએ આવી અધ્યયનપીઠ (chair)ની સ્થાપના કરતા પહેલા જૈન વિદ્યા (Jainology)ના અધ્યયન-અધ્યાપન તેમ જ સશોધન-સપાદનમા ઉપયોગી થઈ શકે એ પ્રકારના જૈનધર્મ અને દર્શનના ગ્રથોની સુસપાદિત (critical) આવૃત્તિઓ પ્રગટ કરવાની જરૂર ઉપર ભાર આપતા કહ્યુ કે બૌદ્ધ ધર્મના તથા દર્શનના બધા ત્રિપિટકો તેમ જ અન્ય ગ્રથોની જે રીતે સુસશોધિત-સુસપાદિત (critical) આવૃત્તિઓ પ્રગટ કરવામા આવી છે, એ રીતે જ જૈનધર્મ અને દર્શનના બધા આગમો તેમ જ અન્ય ગ્રથોની સુસપાદિત (critical) આવૃત્તિઓ પ્રગટ કરવામા આવે તો વિદેશમા જૈન સાહિત્યના અધ્યયન-અધ્યાપનને તેમ જ સશોધન-સપાદનને વેગ મળી શકે અત્યારે પરદેશના વિદ્વાનોની જિજ્ઞાસા આ ક્ષેત્રમા કામ કરવાની ઘણી છે; એટલે જૈન ગ્રથોની—ખાસ કરીને આગમો તથા બધા આગમિક સાહિત્યની—આવી આવૃત્તિઓ પ્રગટ કરીને એનો લાભ લઈ લેવો જોઈએ ડૉ જૈનીએ પોતાની આ વાતચીત દરમ્યાન જૈન આગમોના પ્રકાશન ઉપર વિશેષ ભાર મકતા જણાવ્યુ હતુ કે અત્યાર સુધીમા જે કઈ જૈન આગમ સાહિત્ય પ્રગટ કરવામા આવ્યુ છે તેમાનુ બહુ જ ઓછુ સશોધનની આધુનિક વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી સશોધિત-સપાદિત કરવામા આવ્યુ છે; એટલે એમા શબ્દસૂચી, અન્ય ઉપયોગી પરિશિષ્ટો, વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના, વિષયસૂચી વગેરે નહી હોવાને કારણે કૉલેજોમા, યુનિવર્સિટીઓમા તેમ જ પ્રાચ્ય વિદ્યાના ક્ષેત્રમા અધ્યયન-અધ્યાપન તથા સશોધનનુ કામ કરતી શોધસસ્થાઓમા વિદ્વાનો એનો બહુ જ ઓછો ઉપયોગ કરી શકે છે

ડૉ જૈનીની આ વાત શ્રી ચદુભાઈના મનમા બરાબર વસી ગઈ એમણે વિચાર્યું, આ દિશામા વધુ નહી તો છેવટે પવિત્ર મૂળ જૈન આગમોને પ્રકાશિત કરવાનુ કામ જો શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય હાથ ધરે તોપણ વિદ્યાલય દ્વારા સાહિત્ય-પ્રકાશનનુ એક ઉપયોગી અને જરૂરી કાર્ય થયુ લેખાય વિદ્યાલયના ઉદ્દેશમાં જૈન સાહિત્યના પ્રકાશનકાર્યનો પણ સમાવેશ કરવામા આવેલ છે જ

સ્વદેશ પાછા ફર્યા બાદ શ્રી ચદુભાઈએ આ અગે વિદ્યાલયની વ્યવસ્થાપક સમિતિના પોતાના સાથીઓને પોતાના મનની આ વાત સમજાવી સૌને આ કાર્ય વિદ્યાલયે હાથ ધરવા જેવુ લાગતા

એને નિશ્ચિત યોજનાનુ રૂપ આપવા માટે તેઓ અમદાવાદમા બિરાજતા આગમપ્રભાકર પૂજ્યપાદ મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજને મળ્યા. સદ્‌ભાગ્યે, એ જ અરસામા પંડિત શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયા વારાણસીથી શ્રી લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સસ્કૃતિ વિદ્યામદિરના ડિરેક્ટર તરીકે અમદાવાદમા આવીને વસ્યા હતા, એટલે એમનો સહયોગ મળવાનો સુયોગ પણ થઇ આવ્યો હતો

પૂજ્યપાદ મુનિવર્ય શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજે સમગ્ર જૈન સાહિત્યનુ, તેમાય વિશેષે કરીને જૈન આગમો તેમ જ સમગ્ર આગમિક સાહિત્યનુ, જીવનભર વ્યાપક તેમ જ મર્મસ્પર્શી અધ્યયન-સશોધન કરેલુ હોવાથી જૈન આગમોના તેઓ પારગામી અને અધિકૃત જ્ઞાતા છે પડિત શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયા ભારતીય દર્શનોના તેમ જ જૈન આગમોના ઊંડા અભ્યાસી છે. આ બન્ને વિદ્વાનો સમક્ષ બધા મળ જૈન આગમો વિદ્યાલય તરફથી પ્રકાશિત કરવાની ભાવના પ્રદર્શિત કરવામા આવતા એ વાતને તેઓએ સહર્ષ વધાવી લીધી, એટલુ જ નહી, આ આખી યોજનાનુ મુખ્ય સપાદકપદ સભાળવાની અમારી વિનતિનો પણ તેઓએ ઉમળકાપૂર્વક સ્વીકાર કર્યો, અને એ આખી યોજના તૈયાર કરી આપવાનુ માથે લીધુ

આ પછી વિદ્યાલયની વ્યવસ્થાપક સમિતિએ તા૦ ૧૮–૮–૧૯૬૦ના રોજ આ યોજના હાથ ધરવાનો ઠરાવ કર્યો, અને આ કામને માટે નીચે મુજબ સભ્યોની આગમ પ્રકાશન સમિતિની નિમણૂક કરી

(૧) શ્રી પ્રસન્નમુખ સુરચદ બદામી
(૨) શ્રી પરમાનદભાઈ કુંવરજી કાપડિયા
(૩) ડૉ જયતીલાલ સુરચદ બદામી
(૪) શ્રી ચદુલાલ વર્ધમાન શાહ (માનદ મત્રી)
(૫) શ્રી ચદુલાલ સારાભાઈ મોદી (માનદ મત્રી)

તે પછી આ યોજનાની શુભ શરૂઆત કરવાનુ મુહૂર્ત પૂજ્યપાદ મુનિમહારાજશ્રીને પુછાવવામાં આવ્યુ, અને તેઓની સૂચના મુજબ વિ૦ સ૦ ૨૦૧૭ના કારતક વદિ ૩, તા૦ ૬–૧૧–૧૯૬૦ ને રવિવારનો દિવસ આ માટે નક્કી કરવામા આવ્યો

આ દિવસે બપોરના ૧–૩૦ વાગતા, અમદાવાદમા, લુણસાવાડા મોટીપોળ સામેના ઉપાશ્રયમા, પૂજ્ય મુનિવર્ય શ્રીપુણ્યવિજયજી મહારાજના સાંનિધ્યમા જ્ઞાનસત્ર જેવો એક નાનો સરખો સમારંભ યોજીને આ કાર્યનુ મગળાચરણ કરવામા આવ્યુ.

આ પછી "શ્રી જૈન આગમ ગ્રંથમાલા" ની યોજનાની વિગતો નક્કી કરવામા આવી. આ યોજના મુજબ બધા–૪૫ મૂળ આગમો નીચે મુજબ ૧૭ ગ્રંથો (Volume) મા પ્રકાશિત થશે; અને દરેક ગ્રથમા તે તે આગમસૂત્રોના મૂળ પાઠો સશોધિત કરીને પાઠાતરો સાથે આપવા ઉપરાત, ગ્રથ, ગ્રથકાર અને આનુષગિક બાબતોની આધારભૂત અને વિપદ માહિતી આપતી પ્રસ્તાવના, શબ્દ-સૂચી તેમ જ વિવિધ વિષયને લગતા પરિશિષ્ટો આપવામા આવશે .

આગમગ્રંથોની ભાગવાર વહેંચણી

(૧) ભાગ પહેલો (૧) નન્દિસુત્ત (નદિસૂત્ર)
(૨) અણુઓગદ્દારસુત્ત (અનુયોગદ્વારસૂત્ર)

અગિયાર અંગ

(૨) ભાગ બીજો	(૩) આયારંગસુત્ત (આચારાંગસૂત્ર)
	(૪) સૂયગડંગસુત્ત (સૂત્રકૃતાંગસૂત્ર)
(૩) ભાગ ત્રીજો	(૫) ઠાણંગસુત્ત (સ્થાનાંગસૂત્ર)
	(૬) સમવાયંગસુત્ત (સમવાયાંગસૂત્ર)
(૪) ભાગ ચોથો (ત્રણ વિભાગમાં)	(૭) વિવાહપણ્ણત્તિસુત્ત (વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્ર) [અપરનામ–ભગવઇસુત્ત (ભગવતીસૂત્ર)]
(૫) ભાગ પાંચમો	(૮) નાયાધમ્મકહંગસુત્ત (જ્ઞાતાધર્મકથાંગસૂત્ર)
(૬) ભાગ છઠ્ઠો	(૯) ઉવાસગદસંગસુત્ત (ઉપાસકદશાંગસૂત્ર)
	(૧૦) અંતગડદસંગસુત્ત (અન્તકૃદ્દશાંગસૂત્ર)
	(૧૧) અણુત્તરોવવાઇયદસંગસુત્ત (અનુત્તરોપપાતિકદશાંગસૂત્ર)
	(૧૨) પણ્હાવાગરણદસંગસુત્ત (પ્રશ્નવ્યાકરણદશાંગસૂત્ર)
	(૧૩) વિવાગદસંગસુત્ત (વિપાકદશાંગસૂત્ર)

બાર ઉપાંગ

(૭) ભાગ સાતમો	(૧૪) ઉવવાઇયસુત્ત (ઔપપાતિકસૂત્ર)
	(૧૫) રાયપસેણઇયસુત્ત (રાજપ્રશ્નીયસૂત્ર)
(૮) ભાગ આઠમો	(૧૬) જીવાભિગમસુત્ત (જીવાભિગમસૂત્ર)
(૯) ભાગ નવમો (બે વિભાગમાં)	(૧૭) પણ્ણવણાસુત્ત (પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર)
(૧૦) ભાગ દસમો	(૧૮) જમ્બુદ્દીવપણ્ણત્તિસુત્ત (જમ્બુદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્ર)
(૧૧) ભાગ અગિયારમો	(૧૯) ચંદપણ્ણત્તિસુત્ત (ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્ર)
	(૨૦) સૂરિયપણ્ણત્તિસુત્ત (સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્ર)

પાંચ ઉપાંગ

(૧૨) ભાગ બારમો	(૨૧) નિરયાવલિયાસુત્ત (નિરયાવલિકાસૂત્ર)
	(૨૨) કપ્પવડંસિયાસુત્ત (કલ્પાવતંસિકાસૂત્ર)
	(૨૩) પુપ્ફિયાસુત્ત (પુષ્પિકાસૂત્ર)
	(૨૪) પુપ્ફચૂલિયાસુત્ત (પુષ્પચૂલિકાસૂત્ર)
	(૨૫) વણ્હિદસાસુત્ત (વૃષ્ણિદશાસૂત્ર)

છ છેદ

(૧૩) ભાગ તેરમો	(૨૬) દસાસુયક્ખંધસુત્ત (દશાશ્રુતસ્કંધસૂત્ર)
	(૨૭) કપ્પસુત્ત (બૃહત્કલ્પસૂત્ર)
	(૨૮) વવહારસુત્ત (વ્યવહારસૂત્ર)
	(૨૯) નિસીહસુત્ત (નિશીથસૂત્ર)
	(૩૦) જીયકપ્પસુત્ત (જીતકલ્પસૂત્ર) [સડ્ઢજીયકપ્પ (શ્રાદ્ધ-જીતકલ્પ) તથા જઇજીયકપ્પ (યતિજીતકલ્પ) સાથે]
(૧૪) ભાગ ચૌદમો	(૩૧) મહાનિસીહસુત્ત (મહાનિશીથસૂત્ર)

ચાર મૂળ

(૧૫) ભાગ પંદરમો
(૩૨) દસવેયાલિયસુત્ત (દશવૈકાલિકસૂત્ર)
(૩૩) ઉત્તરજ્ઝયણસુત્ત (ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર)
(૩૪) આવસ્સયસુત્ત (આવશ્યકસૂત્ર)

(૧૬) ભાગ સોળમો
(૩૫) પિંડણિજ્જુત્તિ (પિંડનિર્યુક્તિ) [ઓહણિજ્જુત્તિ (ઓઘનિર્યુક્તિ) તથા સસત્તણિજ્જુત્તિ (સસક્તનિર્યુક્તિ) સાથે]

દસ પ્રકીર્ણક

(૧૭) ભાગ સત્તરમો
(૩૬) ચઉસરણ (ચતુ શરણ)
(૩૭) આઉરપચ્ચક્ખાણ (આતુરપ્રત્યાખ્યાન)
(૩૮) ભત્તપરિણ્ણા (ભક્તપરિજ્ઞા)
(૩૯) સથારગ (સસ્તારક)
(૪૦) તદુલવેયાલિય (તંદુલવૈચારિક)
(૪૧) ચદાવેજ્ઝય (ચદ્રવેધ્યક)
(૪૨) દેવિદત્થય (દેવેન્દ્રસ્તવ)
(૪૩) ગણિવિજ્જા (ગણિવિદ્યા)
(૪૪) મહાપચ્ચક્ખાણ (મહાપ્રત્યાખ્યાન)
(૪૫) વીરત્થય (વીરસ્તવ)
[ઉપરાત નીચે મુજબ પ્રકીર્ણકો
(૧) અજીવકપ્પ (અજીવકલ્પ)
(૨) ગચ્છાચાર (ગચ્છાચાર)
(૩) મરણસમાહિ (મરણસમાધિ)
(૪) આરાહણાપડાગા (આરાધનાપતાકા)
(૫) દીવસાગરપણ્ણત્તિસગહણી (દ્વીપસાગરપ્રજ્ઞપ્તિ-સગ્રહણી)
(૬) જોઇસકરંડગ (જ્યોતિષ્કરંડક)
(૭) સારાવલી (સારાવલી)
(૮) ઇસિભાસિયાઇ (ઋષિભાષિતાનિ) તથા સિદ્ધપ્રાભૃત આદિ આ પ્રકારનાં અન્ય પ્રકીર્ણકો પણ લેવામા આવશે.]

આ યોજના મુજબ નદિસૂત્ર તથા અનુયોગદ્વારસૂત્રને સમાવતો આ પહેલો ગ્રથ પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે; અને નવમા ગ્રથ રૂપે (બે ભાગમાં) પ્રગટ થનાર પન્નવણાસૂત્ર મૂળ આખુ છપાઈ ગયુ છે; અને તેની પ્રસ્તાવના, શબ્દસૂચી તથા પરિશિષ્ટો છપાવા બાકી છે, તે થોડાક મહિનાઓમા છપાઈ જશે અને એ ગ્રથના બન્ને ભાગ પણ નજીકના ભવિષ્યમા અમે પ્રકાશિત કરી શકીશુ એવી ઉમેદ છે

આ આખી યોજના પૂજ્યપાદ આગમપ્રભાકર મુનિ શ્રીપુણ્યવિજયજી મહારાજના હાર્દિક અને સક્રિય સહકારથી જ અમે હાથ ધરી શકયા છીએ. આ માટે અમે પૂજ્ય મહારાજશ્રીનો જેટલો ઉપકાર માનીએ એટલો ઓછો છે. પંડિત શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયાએ પણ આ

કાર્યને પોતાનુ જ માની લીધુ છે, અને પોતાના અનેક રોકાણો અને જવાબદારીઓ વચ્ચે પણ, આ કાર્યને માટે તેઓ ઉમગપૂર્વક પૂરતો સમય આપી રહ્યા છે એ માટે અમે એમના અત્યત આભારી છીએ

પ્રાકૃત ટેક્ષ્ટ સોસાયટી સાથે સકળાયેલ પડિત શ્રી અમૃતલાલ મોહનલાલ ભોજકની સેવાઓ વિદ્યાલયને આગમ પ્રકાશનના કામ માટે ઉછીની મળતાં છેલ્લા અઢી વર્ષથી આ કાર્યમા વિશેષ વેગ આવી શક્યો છે આ માટે અમે પ્રાકૃત ટેક્ષ્ટ સોસાયટીને તથા પડિત શ્રી અમૃતલાલભાઈને ધન્યવાદ આપીએ છીએ સપાદકીયનો તથા પ્રસ્તાવનાનો અગ્રેજી અનુવાદ કરી આપવા બદલ શ્રી લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સસ્કૃતિ વિદ્યામદિરના ઉપસચાલક (ડેપ્યુટી ડિરેક્ટર) ડૉ નગીનદાસ જે. શાહને ધન્યવાદ ઘટે છે

વિદ્યાલયના નિષ્ઠાવાન અને કાર્યદક્ષ મહામાત્ર ભાઈશ્રી કાતિલાલ ડાહ્યાભાઈ કોરાએ આ કાર્ય સર્વાંગસુદર થાય એ માટે પૂરતી કાળજી રાખી છે, એ માટે એમને અમે હાર્દિક ધન્યવાદ આપીએ છીએ અમદાવાદમા પડિત શ્રી શાસ્ત્રી હરિશકર અબારામ પડ્યાએ આ અગે જે કામગીરી બજાવી છે એ માટે એમને ધન્યવાદ ઘટે છે

આગમ ગ્રથોના સપાદનની જેમ એનુ મુદ્રણ પણ આતરરાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ આવકારપાત્ર બને એ માટે મુબઈના મૌજ પ્રિન્ટીગ બ્યુરો અને એના સચાલક–માલિક શ્રી વિષ્ણુ ભાગવતે સ્પેશિયલ બીબા (Types) ઢાળીને તેમ જ ગોઠવણી, મુદ્રણ વગેરે બાબતોમા વિશેષ રુચિ અને ચીવટ દાખવીને જે સહકાર આપ્યો છે તે માટે અમે એમના આભારી છીએ

આ કાર્ય જેમ પુષ્કળ સમય, શક્તિ અને ધીરજ માગી લે એવુ છે તેમ એ માટે આર્થિક સગવડ પણ ઘણી જોઈએ એવુ છે વિદ્યાલય પાસે સાહિત્ય-પ્રકાશનને માટે જે મૂડી છે તે બહુ જ મર્યાદિત છે, અને એના આધારે તો આવી મોટી અને આવી ખરચાળ યોજના હાથ ધરવાનુ અમે વિચારી પણ ન શકીએ. પણ, સારા કામમાં પૂરો આર્થિક સહકાર આપવાની શ્રીસઘની ઉદાર ભાવનાનો વિદ્યાલયના સચાલન દરમ્યાન અમે અનુભવ કરેલો છે, અને એના ભરોસે જ અમે આ યોજના શરૂ કરવાનુ સાહસ કરી શક્યા છીએ અમને વિશ્વાસ છે કે શ્રીસઘમાથી આવા ઉમદા અને ઉપયોગી કાર્યને માટે પૂરતા નાણા મળી જ રહેવાના છે અત્યાર સુધીમા આ કાર્યમા નીચે મુજબ સસ્થાઓ તથા વ્યક્તિઓ તરફથી નીચે મુજબ રકમો આગમ પ્રકાશનના કાર્યમા સહાયરૂપે મળી છે; એ સર્વનો અમે અત કરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ

રૂ૦ ૧૭,૫૦૦] શ્રી પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ લોહારચાલ જૈન સઘ; રૂ૦ ૫૦૦૦] શ્રી મોતીશા રિલિજીઅસ અને ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ; રૂ૦ ૧૦૦૦] શ્રી ગોવાલીઆ ટૅક જૈન સઘ; રૂ૦ ૧૦૦૦] શ્રી સારાભાઈ કેવળદાસ; રૂ૦ ૧૬,૦૪૧ ૦૩ પરચૂરણ રકમો

અમારી વર્તમાન આગમ પ્રકાશન સમિતિના નીચેના સભ્યોનો, તેઓએ આપેલ સહકાર બદલ, અમે આભાર માનીએ છીએ

(૧) શ્રી પરમાનદભાઈ કુવરજી કાપડિયા

(૨) ડૉ જયતીલાલ સુરચદ બદામી

(૩) શ્રી રતિલાલ ચીમનલાલ કોઠારી

(૪) શ્રી સેવતીલાલ ચીમનલાલ શાહ

(૫) શ્રી ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહ
(૬) શ્રી મનુભાઈ ગુલાબચંદ કાપડિયા } (માનદ મંત્રીઓ)
(૭) શ્રી જયંતીલાલ રતનચંદ શાહ
(૮) શ્રી રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ (સહમંત્રી, આગમ પ્રકાશન વિભાગ)

કપડવંજ શ્રીસંઘનો વિશેષ આભાર

વિ૦ સં૦ ૨૦૧૮નું ચાતુર્માસ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રીપુણ્યવિજયજીએ તેઓની જન્મભૂમિ કપડવંજમાં કર્યું હતું એ વખતે કપડવંજ શ્રીસંઘે વિ૦ સં૦ ૨૦૧૯ના જ્ઞાનપંચમીના રોજ આવતા મહારાજશ્રીના ૬૮મા જન્મદિનની ત્રણ દિવસની ઉજવણી કરવાનું નક્કી કર્યું અને કારતક સુદિ ૭, તા૦ ૪–૧૧–૬૨ના રોજ, પંડિત શ્રી સુખલાલજીના પ્રમુખપદે અને શેઠ શ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈના અતિથિવિશેષપણા નીચે, ઊજવવામાં આવેલ મુખ્ય સમારંભ વખતે, કપડવંજના શ્રીસંઘે પૂજ્ય મહારાજશ્રી ઇચ્છે એ કાર્યમાં પંદર હજાર રૂપિયા ખર્ચવાની પોતાની ભાવનાની જાહેરાત કરી હતી. પૂજ્ય મહારાજશ્રીએ એ આખી રકમ "શ્રી જૈન આગમ ગ્રંથમાળા"ના નંદિસૂત્ર અને અનુયોગદ્વારસૂત્રવાળા પ્રથમ ગ્રંથ માટે વિદ્યાલયને આપી દેવાનું શ્રીસંઘને સૂચન કર્યું હતું એ મુજબ એ રકમ કપડવંજ શ્રીસંઘ તરફથી વિદ્યાલયને મળી ગઈ છે આ માટે અમે કપડવંજ શ્રીસંઘનો ખૂબ ખૂબ આભાર માનીએ છીએ આ પ્રસંગે પૂજ્યપાદ મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજે વિદ્યાલય પ્રત્યે મમતાથી સભર જે લાગણી દર્શાવી છે એ અમૂલ્ય છે અને એ માટે અમે એમને ભાવપૂર્વક વંદન કરીએ છીએ.

અંતમાં

આ ગ્રંથમાં આપવામાં આવેલ બે આગમસૂત્રો અંગે કે અન્ય આગમ ગ્રંથો અંગે કંઈ પણ કહેવું એ અમારા અધિકાર બહારની વાત છે એ અંગે ગ્રંથના વિસ્તૃત સંપાદકીય નિવેદનમાં તથા અભ્યાસ અને માહિતીપૂર્ણ સવિસ્તર પ્રસ્તાવનામાં વિગતે જણાવવામાં આવ્યું જ છે

અમારા માટે તો આ પહેલા ગ્રંથના પ્રકાશનથી આ મહત્ત્વની ગ્રંથમાળાના પ્રકાશનનો શુભ પ્રારંભ શેઠશ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈના શુભ હાથે (તા૦ ૨૬–૨–૧૯૬૮ના રોજ અમદાવાદમાં) થનાર છે એ પણ અપૂર્વ આનંદનો અવસર છે આ પ્રસંગે વિદ્યાલયના આદ્યપ્રેરક પરમ પૂજ્ય આચાર્ય શ્રીવિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજને અમે અંતઃકરણપૂર્વક પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે તેઓ, વિદ્યાલયના વિકાસને માટે જેમ અદૃશ્યપણે સતત પ્રેરણા આપતા રહે છે તેમ, જૈન સંસ્કૃતિના ગૌરવમાં વધારો કરે એવી આ મહાન યોજનાને પૂરી કરવાની અમને અને શ્રીસંઘને બુદ્ધિ, શક્તિ અને પ્રેરણા આપતા રહે

આટલા પ્રાસંગિક નિવેદન સાથે "શ્રી જૈન આગમ ગ્રંથમાળા"નું આ પહેલું પુષ્પ શ્રીસંઘના, જૈન સંસ્કૃતિના અભ્યાસીઓના અને વિદ્વાનોના કરકમળમાં ભેટ ધરતાં અમે ધન્યતા અને કૃતકૃત્યતાની લાગણી અનુભવીએ છીએ

લિ૦ સેવકો

ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહ
મનુભાઈ ગુલાબચંદ કાપડિયા
જયંતીલાલ રતનચંદ શાહ
માનદ મંત્રીઓ

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય
ગોવાલિયા ટેંક રોડ, મુંબઈ ૨૬
વિ૦ સં૦ ૨૦૨૪, માઘ સુદિ ૧૫
તા૦ ૧૪–૨–૧૯૬૮

ગ્રન્થાનુક્રમ

॥ जयन्तु वीतरागाः ॥

સંપાદકીય

પ્રતિપરિચય

नन्दिसूत्र

નદિસૂત્રના સશોધનકાર્યમા કુલ આઠ પ્રતિઓનો ઉપયોગ કર્યો છે આ આઠ પ્રતિઓમા ખં० સં० અને જે० સજ્ઞક ત્રણ પ્રતિઓ તાડપત્રીય પ્રતિઓ છે; લ० મો० ડે० અને શુ० આ ચાર પ્રતિઓ કાગળ ઉપર લખાયેલી છે અને મુ० સજ્ઞક આદર્શ મુદ્રિત છે પ્રસ્તુત પ્રતિઓનો પરિચય આ પ્રમાણે છે

ખં० પ્રતિ—ખભાત-**શ્રીશાન્તિનાથજી તાડપત્રીય જૈન જ્ઞાનભંડાર**ની તાડપત્રીય પ્રતિ છે પ્રાચ્ય વિદ્યામદિર–વડોદરાથી પ્રકાશિત થયેલી આ ભંડારની સૂચીમા આ પ્રતિનો ક્રમાક ૩૮ છે આમા ૧ થી ૧૮ પત્ર સુધીમા નંદિસૂત્ર મૂલ છે, પત્ર ૧૮–૧૯મા લઘુનદિ–અનુજ્ઞાનદિ છે અને ફરી પત્ર ૧ થી ૨૪૭ સુધીમાં નંદિસૂત્રની મલયગિરીયા વૃત્તિ છે પ્રત્યેક પત્રની પ્રત્યેક પૃષ્ઠિમા તાડપત્રની પહોળાઈ ને અનુસરીને ત્રણથી પાચ પક્તિઓ છે અને પ્રત્યેક પક્તિમા ૧૦૧ થી ૧૧૯ અક્ષર લખેલા છે પ્રતિ શુદ્ધપ્રાય છે અને ત્રણ વિભાગમા લખેલી છે લિપિ સુદરતમ છે સ્થિતિ સારી છે પ્રતિની લબાઈ-પહોળાઈ ૩૧½ × ૨¼ ઇચ પ્રમાણ છે અતમા લેખકની પુષ્પિકા આ પ્રમાણે છે ·

सं० १२९२ वर्षे वैशाख शुदि १३ अद्येह **वीजापुरे** श्रावकपौषधशालाया श्रीदेवभद्रगणि-प्रभृतीना व्याख्यानतः ससारासारता विचिन्त्य सर्वज्ञोक्त शास्त्र प्रमाणमिति मनसि ज्ञात्वा सा० **धणपाल**सुत सा० **रत्नपाल** ठ० **सहजा**सुत ठ० **अरसीह** सा० **राहड**सुत सा० **लाहड**प्रभृति-समस्तश्रावकैः मोक्षफलप्रार्थकैः समस्तचतुर्विधसङ्घस्य पठनार्थं च समर्पणाय लिखापित ॥ छ ॥

આ પુષ્પિકાથી જાણી શકાય છે કે પ્રસ્તુત પ્રતિ વીજાપુરના જૈન શ્રીસઘે સવત્ ૧૨૯૨ મા લખાવેલી છે આ સિવાયની અન્યાન્ય ગ્રથોની કેટલીય તાડપત્રીય પ્રતિઓ વીજાપુરના શ્રીસઘે લખાવેલી છે, જે ખભાતના પ્રસ્તુત જ્ઞાનભડારમા વિદ્યમાન છે

સં० પ્રતિ—પાટણ–સઘવી પાડાના **લઘુપોશાલિક ગચ્છ તાડપત્રીય જૈન જ્ઞાનભંડાર**-ની તાડપત્રીય પ્રતિ છે પત્રસખ્યા ૮૨ છે પ્રત્યેક પત્રની પ્રત્યેક પૃષ્ઠિમા તાડપત્રની પહોળાઈને અનુસરીને ત્રણ અથવા ચાર પક્તિઓ છે પ્રત્યેક પક્તિમા ૪૦થી ૪૩ અક્ષર લખેલા છે પ્રતિ બે વિભાગમા લખેલી છે આની લબાઈ-પહોળાઈ ૧૪×૧¾ ઇચ પ્રમાણ છે લિપિ સુવાચ્ય છે, અને સ્થિતિ સારી છે અતમા લેખકની પુષ્પિકા નથી લિપિ અને આકાર-પ્રકારથી અનુમાન કરી શકાય કે આ પ્રતિ વિક્રમના ૧૪મા શતકના ઉત્તરાર્ધમા લખાયેલી હોવી જોઈએ આમા નદિસૂત્ર પૂર્ણ થયા પછી લઘુનદિ–અનુજ્ઞાનદિસૂત્ર લખેલુ નથી.

જે० પ્રતિ—જેસલમેરના કિલામા રહેલા ખરતરગચ્છીય યુગપ્રધાન આચાર્ય **શ્રી જિન-ભદ્રસૂરિ તાડપત્રીય જ્ઞાનભંડાર**ની આ તાડપત્રીય પ્રતિ છે સૂચિમા આ પ્રતિનો ક્રમાક ૭૭ છે આમા પત્ર ૧ થી ૨૬ મા નદિસૂત્ર મૂલ છે અને તે પછી ફરી ૧ થી ૨૯૭મા આચાર્ય

શ્રી મલયગિરિકૃત નદિસૂત્રવૃત્તિ છે પ્રતિની લબાઈ-પહોળાઈ ૩૩૩/૪ × ૨૩/૪ ઇચ પ્રમાણ છે. તાડપત્રની પહોળાઈ ને અનુસાર પ્રતિપત્રમા ચાર અથવા પાચ પક્તિઓ છે. ત્રણ વિભાગમા લખાયેલી આ પ્રતિ શુદ્ધતમ છે અતમા આપેલી પુષ્પિકાના આધારે જાણી શકાય છે કે આ પ્રતિનુ સંશોધન ખરતરગચ્છીય આચાર્ય શ્રી જિનભદ્રસૂરિએ પોતે કર્યું છે. તેમણે મૂલપાઠના અનેક સ્થાનો ઉપર ઉપયોગી ટિપ્પણીઓ પણ કરી છે, જે પ્રસ્તુત મુદ્રણમાં અમોએ તે તે સ્થાને આપી છે લિપિ સુદરતમ અને સ્થિતિ સારી છે. અંતમા આ પ્રમાણે પુષ્પિકા છે—

स्वस्ति । सवत् १४८८ वर्षे श्री**सत्यपुरे** पौषवदि १० दिने श्रीपार्श्वदेवजन्मकल्याणके श्रीखरतरगच्छाधिपैः श्री**जिनराजसूरि**पट्टालङ्कारसारैः प्रभुश्री**मज्जिनभद्रसूरि**सूर्यावतारैः श्री**नन्दि**सिद्धात पुस्तक स्वहरतेन शोधित पठित च । तच्च श्रीश्रमणसघेन वाच्यमानं चिर नंदतु ॥

સામાન્ય રીતે શ્રી જિનભદ્રસૂરિના ઉપદેશથી સ્તભતીર્થ(ખભાત)નિવાસી ખરતરગચ્છીય શ્રાવક પરીક્ષિત(પરીખ) **ધરણાશાહે** અને શ્રીમાલજ્ઞાતીય(?) **બલિરાજ-ઉદયરાજે** લખાવેલી પ્રતિઓ ઠીક ઠીક પ્રમાણમા મળે છે પણ આ પ્રતિની પુષ્પિકામા પ્રતિ લખાવનારનો નામોલ્લેખ નથી અહી એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે પોતાના વિહારગત ક્ષેત્રોમા પણ અન્યાન્ય મુખ્ય કાર્યોની સાથે સાથે શ્રી જિનભદ્રસૂરિનુ પુસ્તકલેખન-સશોધન-અધ્યાપનાદિને લગતુ કાર્ય પણ ચાલૂ હતુ.

લ૦ પ્રતિ—આ પ્રતિ અમદાવાદના **લવારની પોળના ઉપાશ્રયના જ્ઞાનભંડાર**ની છે. પત્રસખ્યા ૩૫ છે પ્રત્યેક પત્રની પ્રત્યેક પૃષ્ઠિમાં નવ પક્તિઓ છે પ્રત્યેક પંક્તિમા ૩૧ થી ૪૨ અક્ષર છે પ્રતિની લિપિ સુદરતમ અને સ્થિતિ સારી છે, અને અક્ષર મોટા છે કાગળ ઉપર લખાયેલી આ પ્રતિના અતમા લેખકની પુષ્પિકા આ પ્રમાણે છે—

स० १४८५ फाल्गुन सुदि ७ शनौ श्रीभीमपल्लीय .... [અક્ષર બગાડી નાખ્યા છે] श्रीः ॥ छ ॥ शुभं भवतु ॥ छ ॥

આ પુષ્પિકામા જે અક્ષરો બગાડી નાખ્યા છે તેના સ્થાનમા બહાર આ પ્રમાણે પછીથી અક્ષરો લખ્યા છે—

साह श्री**वच्छा** सुत साह **सहिसकस्य** स्वपुण्यार्थं पुस्तकभंडारे कारापिता सुत**वर्द्धमान**पुस्तकपरिपालनार्थं ॥ छ ॥

मो० પ્રતિ—શ્રી હેમચદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમદિર (પાટણ)માં રહેલા **મોદી જ્ઞાનભંડારની** કાગળ ઉપર લખાયેલી આ પ્રતિ છે પત્રસંખ્યા ૧૪ છે પ્રથમ પત્રમા સમવસરણનુ સુદર ચિત્ર છે. પ્રત્યેક પત્રની પ્રત્યેક પૃષ્ઠિમા ૧૫ પક્તિઓ છે પ્રત્યેક પક્તિમા ૫૭ થી ૫૯ અક્ષર છે. સ્થિતિ અને લિપિ સુદર છે આની લબાઈ-પહોળાઇ ૧૩૩/૪ × ૫૧/૪ ઇચ પ્રમાણ છે શ્રી હેમચદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમદિરના ગ્રથક્રમમા આનો ક્રમાક ૧૦૦૨૬ છે અંતમા લેખકની પુષ્પિકા આ પ્રમાણે છે—

सवत् १५६९ वर्षे श्रावण शुदि ४ बुध नदीसूत्रं जा० भट्ट लि [० ॥]

ડે૦ પ્રતિ—આ પ્રતિ અમદાવાદના **ડેલાના ઉપાશ્રયના જ્ઞાનભંડાર**ની છે. આમા પ્રતિની ચારે બાજુના હાસિયામા મલયગિરીયા ટીકા પચપાઠરૂપે લખેલી છે કાગળ ઉપર લખાયેલી આ પ્રતિ અનુમાનથી વિક્રમના સત્તરમા શતકમાં લખાયેલી જણાય છે

શુ૦ પ્રતિ—શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમદિર (પાટણ)મા રહેલા **શુભવીર જૈન જ્ઞાનભંડાર**ની કાગળ ઉપર લખાયેલી આ પ્રતિ છે પત્રસખ્યા નવ છે. પ્રત્યેક પત્રની પ્રત્યેક પૃષ્ઠિમા ૧૯ પંક્તિઓ છે પ્રત્યેક પક્તિમા ૫૬ થી ૫૮ અક્ષર છે પ્રતિમાં અનેક સ્થળે ટિપ્પણીઓ લખેલી છે.

સ્થિતિ અને લિપિ સુદર છે લેખકની પુષ્પિકા નથી આ પ્રતિ અનુમાને વિક્રમના ૧૬ મા શતકમા લખાયેલી લાગે છે શ્રી હેમચદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમદિરના ગ્રથક્રમમાં આનો ક્રમાંક ૪૦૮૨ છે આની લબાઈ-પહોળાઈ ૧૦$\frac{1}{8}$×૪$\frac{1}{8}$ ઇચ પ્રમાણ છે

મુ૦ પ્રતિ—આ પ્રતિ આગમોદ્ધારક શ્રી સાગરાનદસૂરિવરસપાદિત શ્રીમલયગિરિકૃત ટીકાયુક્ત છે, જે તેઓશ્રીએ આગમવાચનાના સમયે સંપાદિત કરેલી છે આ આવૃત્તિ વિ૦ સ૦ ૧૯૭૩ મા આગમોદય સમિતિ (સુરત) દ્વારા પ્રકાશિત થઈ છે

નંદિસૂત્રની પ્રતિઓની વિશેષતા

સ૦ મો૦ ડે૦, આ ત્રણ પ્રતિઓ લખાયા પછી કોઈ પણ વિદ્વાને તેમાં સંશોધન કર્યું નથી

ખં૦ જે૦ લ૦ શુ૦, આ ચાર સશોધિત પ્રતિઓ છે આમા પણ જે૦ પ્રતિનુ સશોધન ખરતરગચ્છીય ગીતાર્થ આચાર્ય શ્રી જિનભદ્રસૂરિએ કર્યું છે, જેમા તેમણે નદિસૂત્રના પ્રક્ષિપ્ત પાઠાદિના વિષયમા તે તે સ્થાન ઉપર ટિપ્પણીઓ કરી છે, જે અમે અમારા આ પ્રકાશનમા આપી છે જુઓ પૃ૦ ૫ ટિ૦ ૧, પૃ૦ ૬ ટિ૦ ૧૧, પૃ૦ ૭ ટિ૦ ૧૦, પૃ૦ ૮ ટિ૦ ૯, પૃ૦ ૯ ટિ૦ ૩ ઇત્યાદિ

શુ૦ પ્રતિ અધિકાશે ખં૦ પ્રતિ સાથે મળતી–જુલતી હોવા છતા જુદા કુલની જણાય છે આમા સ્થવિરાવલિની પ્રક્ષિપ્ત મનાતી ગાથાઓ નથી જુઓ પૃ૦ ૬ ટિ૦ ૧૧ અને પૃ૦ ૭ ટિ૦ ૧૦. સાતમા પરિષત્સૂત્રમા જે ત્રણ ગાથાઓ પ્રક્ષિપ્ત છે તે પણ આ પ્રતિમાં નથી જુઓ પૃ૦ ૯ ટિ૦ ૩ આ જ પ્રમાણે મન પર્યવજ્ઞાનના દ્રવ્યક્ષેત્રાદિવિષયક સૂત્રપાઠમા જે સૂત્રપાઠ ચૂર્ણિકાર અને હરિભદ્રસૂરિને અભિપ્રેત છે તે આ પ્રતિમા મળ્યો છે, જુઓ પૃ૦ ૧૬ ટિ૦ ૩ આ પ્રતિની આવી જે જે વિશેષતાઓ છે તેનો પાદટિપ્પણીઓમા ઉલ્લેખ કર્યો છે અહી પરીક્ષણ એવ અભ્યાસની દૃષ્ટિથી પાઠભેદોનુ નિરીક્ષણ કરનાર વિદ્વાનોને પ્રાર્થના છે કે—આ મુદ્રણમા પૃ૦ ૭ ટિ૦ ૧૦, પૃ૦ ૮ ટિ૦ ૯ તથા ટિ૦ ૧૧, અને પૃ૦ ૨૦ ટિ૦ ૧૧ આદિ સ્થાનોમા જે પુ૦ પ્રતિનો નિર્દેશ કર્યો છે તે પુ૦ પ્રતિ કઈ? અને કયા ભડારની હતી?—આ હકીકત સ્મૃતિમા રહી નથી છતા એટલુ તો ચોક્કસ છે કે શુ૦ પ્રતિ કેટલેક અશે પુ૦ પ્રતિની સાથે મળતી–જુલતી પ્રતિ છે. અર્થાત્ જેમ **गोविंदाणं पि णमो० तत्तो य भूयदिन्नं०** આ બે ગાથાઓ પુ૦ પ્રતિમા નથી તેમ શુ૦ પ્રતિમા પણ મળતી નથી જુઓ પૃ૦ ૭ ટિ૦ ૧૦. યદ્યપિ પ્રસ્તુત મુદ્રણમા આ સ્થાનમા પુ૦ પ્રતિની સાથે શુ૦ પ્રતિનો ઉલ્લેખ કરવો રહી ગયો છે, પણ ભડારમા જઈને શુ૦ પ્રતિ પુન જોઈને નિશ્ચિત કર્યું છે કે—**गोविंदाणं पि णमो०** તથા **तत्तो य भूयदिन्नं०** આ બે ગાથાઓ શુ૦ પ્રતિમાં પણ નથી આ સુધારો શુદ્ધિપત્રમા જણાવ્યો છે એવી જ રીતે **वंदामि अज्जधम्मं०** તથા **वंदामि अज्जरक्खियं०** આ બે ગાથાઓ શુ૦ પ્રતિમા નથી, જુઓ પૃ૦ ૬ ટિ૦ ૧૧ ચૂર્ણિ અને ટીકાઓમા આ ચાર ગાથાઓનો ઉલ્લેખ કે વ્યાખ્યાન નથી નદિસૂત્રની આવી બીજી પણ પ્રતિ જોવામા આવી છે, જેમા આ ચાર ગાથાઓ નથી આમ છતા નદિસૂત્રની પ્રાચીન તાડપત્રીય પ્રતિઓમા અને બીજી કેટલીય પંદરમી–સોળમી શતાબ્દિમા લખાયેલી કાગળની પ્રતિઓમા આ ગાથાઓ અવશ્ય મળે છે અહી પ્રશ્ન એ જ થાય છે કે ચૂર્ણિકાર અને ટીકાકારોએ આ ગાથાઓને સ્પર્શ પણ કેમ ન કર્યો?

જે૦ અને મો૦ પ્રતિની વિશેષતા આ છે—આમા પ્રાય લુપ્ત વ્યજનના સ્થાનમા અસ્પષ્ટ य શ્રુતિના પ્રયોગના બદલે કેવળ अ અને आ ની શ્રુતિવાળો પ્રયોગ જ છે, જે પૂજ્ય શ્રી સાગરાનદ-સૂરિમહારાજના મુદ્રણમા દેખાય છે જેમા અસ્પષ્ટ य શ્રુતિનો પ્રયોગ ઓછો છે તેવી પરંપરાની

આ બે પ્રતિઓ છે. તથા આદિ ण પ્રયોગના બદલે न નો પ્રયોગ મુખ્ય છે, જેમ કે—नाण, नाह, नमसिय, नियम, नदिघोस, निग्गय, नाल, निम्मल, निरिक्खय આદિ

डे० शु० પ્રતિઓ न પ્રયોગના વિષયમા जे० मो० પ્રતિઓના જેવી જ છે, પણ આ બે પ્રતિઓમા અસ્પષ્ટ य શ્રુતિનો પ્રયોગ જ મળે છે

ख० स० પ્રતિઓમાં ण પ્રયોગની પ્રધાનતા છે, ફક્ત स० પ્રતિમા फुरन्त महन्त खमन्ता આદિ પરસવર્ણનો પ્રયોગ છે; ख० અને सं० પ્રતિમા આટલો તફાવત છે. આવી જ રીતે ख० અને स० પ્રતિનો તફાવત એ છે કે ख० પ્રતિમાં चडुलियग्वा, पदीवम्वा જેવા પ્રયોગ છે, જુઓ પૃ૦ ૧૧ ટિ૦ ૧૦

ઉપર આઠ પ્રતિઓનો પરિચય આપ્યો છે તે આજે ઉપલબ્ધ પ્રતિઓમા પ્રાચીન છે આ પ્રતિઓ પૈકીની ख० પ્રતિનો અમે પ્રસ્તુત મુદ્રણમા મૌલિક પ્રતિ તરીકે ઉપયોગ કર્યો છે. આટલી પ્રતિઓ એકત્રિત કરવા છતા ચૂર્ણિકાર એવ વૃત્તિકારને અભિમત એવા અનેક પાઠ છે, જે આટલી પ્રતિઓમા પણ મળ્યા નથી આનુ સૂચન પાદટિપ્પણીઓમા કર્યું છે

નદિસૂત્રના સશોધનમાં મૂલપાઠ, પાઠભેદ અને પાઠોની ન્યૂનાધિકતાના નિર્ણય માટે ચૂર્ણિ, હરિભદ્રવૃત્તિ, મલયગિરિવૃત્તિ, શ્રીચન્દ્રીય ટિપ્પણ, આ ચારેયનો સમગ્રભાવથી ઉપયોગ કર્યો છે, એટલુ જ નહી આ ઉપરાત જ્યાં જ્યા નદિસૂત્રસબધિત ઉદ્ધરણ, વ્યાખ્યાન આદિ મળે છે એવા દ્વાદશારનયચક્ર, સમવાયાગસૂત્ર એવં ભગવતીસૂત્રની અભયદેવીયા વૃત્તિ આદિ અનેક શાસ્ત્રોનો ઉપયોગ પણ કર્યો છે, જેનો આ સપાદનની પાદટિપ્પણીઓ જોવાથી ખ્યાલ આવશે

*

अनुयोगद्वारसूत्र

આપણા ગ્રથભંડારોમા સચવાયેલી સમગ્ર અનુયોગદ્વારસૂત્રની પ્રતિઓમાં મળતા મૂલપાઠના, વાચનાની અપેક્ષાએ, वृहद्वाचना અને सक्षिप्त वाचना એમ બે વિભાગ કરી શકાય આ બે પ્રકારના વાચનાભેદોથી મૂલવાચનાનુ મૌલિક પાર્થક્ય જરાય થતુ નથી, અર્થાત્ આ બેય વાચનાઓ અનુયોગદ્વારસૂત્રના વક્તવ્યને સાદ્યન્ત એકસરખું જ જાળવે છે મુખ્યતયા બે સ્થાનમા લાબા પાઠસદર્ભને ટૂકાવવાથી સો-દોઢસો શ્લોક જેટલો પાઠ જે વાચનામા ઓછો મળે છે તેને સક્ષિપ્ત વાચના કહી શકાય. આ ટૂંકાવેલા પાઠને વિસ્તારથી વાચવા-સમજવાની ભલામણ સક્ષિપ્ત વાચનામા કરેલી જ છે, જુઓ પૃ૦ ૧૪૦ ટિ૦ ૧ તથા પૃ૦ ૧૫૩ ટિ૦ ૩ સક્ષિપ્ત વાચનામા બીજા પણ કેટલાક સ્થાનોમા जाव શબ્દ લખીને મૂલવાચનાના સૂત્રપાઠને અલ્પાધિક પ્રમાણમા ટૂંકાવેલો છે, જે તે તે સ્થાનની પાદટિપ્પણીઓ જોતાં સમજાશે. ટૂકમા જણાવવાનુ એટલુ જ કે બૃહદ્વાચનાના વક્તવ્યને અબાધિત રાખીને સક્ષિપ્ત વાચના શ્લોકપ્રમાણની ગણતરીએ નાની થયેલી છે. પ્રસ્તુત પ્રકાશનમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા અનુયોગદ્વારસૂત્રના સશોધનમા કુલ દશ પ્રતિઓનો ઉપયોગ કર્યો છે તેમની સજ્ઞા આ પ્રમાણે છે—ख०, जे०, स०, वा०, शु०, डे०, सघ०, ने०, वी० અને मु०. આ દશ આદર્શ પૈકીના खं०, जे०, स०, वा०, शु० અને मु० સજ્ઞક આદર્શો બૃહદ્વાચનાના છે, જ્યારે શેપ डे०, सघ०, ने० અને वी० સજ્ઞક આદર્શો સક્ષિપ્ત વાચનાના છે આ દશ આદર્શોનો પરિચય આ પ્રમાણે છે—

खं० પ્રતિ—ખભાતના **શ્રી શાંતિનાથ તાડપત્રીય જૈન જ્ઞાનભંડાર**ની ક્રમાંક ૩૯(૧)-વાળી તાડપત્રીય પ્રતિ છે પત્ર સખ્યા ૧ થી ૫૫ છે પ્રત્યેક પત્રમા પત્રની પહોળાઈ અનુસાર ૫ અથવા ૬ પક્તિઓ છે; કોઈક પત્રમા ચાર પક્તિઓ પણ છે. પ્રત્યેક પક્તિમા ઓછામા ઓછા ૧૦૮

અને વધુમા વધુ ૧૨૧ અક્ષરો લખેલા છે હાલત સારી અને લિપિ સુન્દર છે ૫૫મા પત્રમા અનુયોગદ્વાસૂત્ર પૂર્ણ થયા પછી ગ્રથ લખાવનારની પુષ્પિકા આ પ્રમાણે છે —

स० १३०१ वर्षे आषाढ शु० १० शुक्रे **धवलक्कक**नगरनिवासिना **प्राग्वाट**वशोद्भवेन व्य० **पासदेव**सुतेन **गंधिक**श्रेष्ठि**धीणाके**न वृहद्भ्राता **सिद्धा**श्रेऽयोर्थे सवृत्तिकमनुयोगद्वारसूत्र लेखयाचक्रे ॥

उदकानलचौरेभ्यः मूषकेभ्यस्तथैव च ।
रक्षणीय प्रयत्नेन यस्मात्कष्टेन लिख्यते ॥ छ ॥

शुभं भवतु चतुर्विवश्रीश्रमणसङ्घस्य ॥ छ ॥

૫૫મા પત્રમા અનુયોગદ્વારસૂત્ર પૂર્ણ થયા પછી ૫૬ થી ૨૩૭ પત્ર સુધીમા મલધારગચ્છીય હેમચન્દ્રાચાર્યકૃત અનુયોગદ્વારસૂત્રવૃત્તિ લખેલી છે ૨૩૭મા પત્રમા વૃત્તિ પૂર્ણ થયા પછી ગ્રથ લખાવનારની પુષ્પિકા આ પ્રમાણે છે—

सवत् १३०१ वर्षे आषाढ शुदि १० शुक्रे **धवलक्कक**नगरनिवासिना प्राग्वाटवशोद्भवेन व्य० **पासदेव**सुत **गंधिक** श्रे० **धीणाकेन** वृहद्भ्राता **सिद्धा**श्रेयोऽर्थ ससूत्रा मलधारिश्रीहेमचद्रसूरि-विरचिताऽनुयोगद्वारवृत्तिर्लेखयाचक्रे ॥ छ ॥ मगल महाश्रीः । शुभं भवतु चतुर्विधश्रीश्रमणसङ्घस्य ॥ छ ॥

ઉપર લખેલી અનુયોગદ્વાર મૂલ અને વૃત્તિની પુષ્પિકા ઉપરથી જાણી શકાય છે કે ધોળકા નગરના રહેવાસી પોરવાડવશીય વ્યવહારી પાસદેવના પુત્ર ગાધી ધીણાક નામના શ્રેષ્ઠીએ સિદ્ધા નામના પોતાના મોટાભાઈના કલ્યાણ માટે અનુયોગદ્વાર મૂલ અને તેની મલધારીયા વૃત્તિ સ૦ ૧૩૦૧ના અષાઢ સુદ ૧૦ને શુક્રવારે લખાવી

આ પુષ્પિકા ઉપરથી જાણી શકાય છે કે અનુયોગદ્વાર મૂલસૂત્ર અને વૃત્તિ સપૂર્ણ લખાયા પછી બન્નેના અતમા પુષ્પિકા લખાઈ છે એકથી વધારે ગ્રથો એક જ પોથીમા લખાયા હોય ત્યારે કોઈવાર જે ગ્રથ જે દિવસે પૂર્ણ થતો તે ગ્રથના અંતમા લેખકો તે જ મિતિ લખતા, આથી આવી પોથીઓમા મિતિ અલગ અલગ હોય છે; તો કેટલીક પ્રતિઓમા એકથી વધારે ગ્રથો લખાયા હોય છતા પ્રત્યેક ગ્રથની પ્રશસ્તિ-પુષ્પિકામા સવત, મહિનો અને તિથિ એક જ લખાએલા પણ હોય છે પ્રસ્તુત ख० સજ્ઞક પ્રતિ આવા પ્રકારના પુષ્પિકાલેખનના ઉદાહરણરૂપ કહેવાય

जे० પ્રતિ—જેસલમેરદુર્ગસ્થ **શ્રી જિનભદ્રસૂરિ જૈન જ્ઞાનભંડાર**ની તાડપત્રીય પ્રતિ છે પ્રતિની હાલત સારી અને લિપિ સુન્દર છે, અને લબાઈ-પહોળાઈ ૩૦$\frac{1}{2}$×૨ ઇચ પ્રમાણ છે પત્ર ૧ થી ૬૬ સુધીમા અનુયોગદ્વારસૂત્ર પૂર્ણ થાય છે અને પત્ર ૬૭થી ૧૬૩ સુધીમા આચાર્ય શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત અનુયોગદ્વારસૂત્રની વૃત્તિ લખેલી છે અનુયોગદ્વાર મૂલના અતમા કે હરિભદ્રીય વૃત્તિના અતમા લેખકની પ્રશસ્તિ-પુષ્પિકા આદિ કઈ પણ લખેલુ નથી, છતા પ્રતિ અને લિપિના આકાર-પ્રકારના આધારે અનુમાનથી તેનો લેખનસમય વિક્રમની ૧૫મી શતાબ્દી હોય તેમ લાગે છે જ્ઞાનભડારમા આ પ્રતિનો ક્રમાક ૭૯ છે

सं० પ્રતિ—શ્રી હેમચદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમદિર (પાટણ)મા રહેલા **શ્રીસંઘ ભંડાર**ની તાડપત્ર ઉપર લખાયેલી પ્રતિ છે પ્રતિની લિપિ સુવાચ્ય અને સ્થિતિ સારી છે, અને લબાઈ-પહોળાઈ ૩૪×૨ ઇચ પ્રમાણ છે પત્ર સખ્યા ૧ થી ૪૩ છે. પ્રત્યેક પત્રની પ્રત્યેક પૃષ્ઠિમા તાડપત્રની પહોળાઈને અનુસરીને ઓછામાં ઓછી ચાર અને વધુમા વધુ ૭ પક્તિઓ છે પ્રત્યેક પક્તિમ ઓછામા ઓછા ૧૧૩ અને વધુમા વધુ ૧૩૨ અક્ષરો છે. અત્ય ૪૩મા પત્રની બીજી પૃષ્ઠિમા

એક હંસયુગલનું, એક મયૂરયુગલનું અને એક સ્વસ્તિકયુક્ત સુંદર શોભનનું એમ ત્રણ રેખાચિત્રો બનાવેલાં છે. અંતમાં આ પ્રમાણે સંવત્ આદિનો ઉલ્લેખ છે—

॥ छ ॥ समत्ताणि अणुयोगद्दा(द्दा)राणि ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥
याव्द् गिरिनदीद्वीपा यावच्चन्द्रदिवाकरौ ।
यावच्च जैनधर्मोऽय तावन्नदतु पुस्तक ॥ छ ॥ छ ॥
मौलिलालितपद. क्षमाधरैर्यावदेव जिनधर्मभूपतिः ।
पाति साधुमितर विडम्बते तावदस्तु भुवि पुस्तको ध्रुव ॥ छ ॥

स० १४५६ वर्षे माघ सुदि १० बुधे त्रुटितः[ ] पूरिता (ता) ॥ छ ॥ **श्रीस्तम्भतीर्थे वृद्धपौषधशालाया तपागच्छीय** भट्टारि(र)क **श्रीजि(ज)यतिलकसूरि** तत्प्(त्प)ट्टे **श्रीरत्नसागरसूरि** तदुपदेसे(शे)न पुस्तक ल(लि)खापित ॥ छ ॥ श्रीः ॥ छ ॥

૧. અનુયોગદ્વારસૂત્ર મૂલ, ૨ શ્રીજિનદાસગણિમહત્તરકૃત અનુયોગદ્વારસૂત્રચૂર્ણિ અને ૩. મલધારગચ્છીય આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરિકૃત અનુયોગદ્વારસૂત્રવૃત્તિ એમ ત્રણ ગ્રંથવાળી એક પ્રતિ વિક્રમના ૧૪મા શતકમાં લખાયેલી; તેમાંથી અનુયોગદ્વારસૂત્રનો સમગ્ર મૂલપાઠ નષ્ટ થયેલો અને અનુયોગદ્વારચૂર્ણિ તથા મલધારીયા ટીકાના અનેક પત્રો નષ્ટ થયેલા. આ ત્રુટિત પ્રતિમાંના અનુયોગદ્વારસૂત્રના સમગ્ર પાઠને, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, સં૦ ૧૪૫૬માં શ્રી રત્નસાગરસૂરિજીના ઉપદેશથી લખાવીને પૂર્ણ કરવામાં આવેલો, અર્થાત્ સંપૂર્ણ અનુયોગદ્વારસૂત્ર લખાવ્યું છે. બીજા નંબરની અનુયોગદ્વાર ચૂર્ણિના ખંડિત પત્રોને ઉપર જણાવેલા શ્રી રત્નસાગરસૂરિના ગુરુ શ્રી જયતિલકસૂરિએ સં૦ ૧૪૫૬માં લખાવીને તે પૂર્ણ કરાવેલી છે; જ્યારે ત્રીજી અનુયોગદ્વારની મલધારીયા વૃત્તિના અંતનો અનુસંધિત વિભાગ આજે ઉપલબ્ધ નથી.

વા૦ પ્રતિ—શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર–પાટણમાં રહેલા **શ્રી વાડીપાર્શ્વનાથ જૈન જ્ઞાનભંડાર**ની કાગળ ઉપર લખાયેલી પ્રતિ છે. પત્ર સંખ્યા ૩૨ છે. પ્રત્યેક પત્રની પ્રત્યેક પૃષ્ઠિમાં ૧૭ પંક્તિઓ છે. પ્રત્યેક પંક્તિમાં ૫૮ થી ૬૦ અક્ષરો છે. લિપિ સુંદર છે અને સ્થિતિ જીર્ણ છે. પ્રતિની લંબાઈ-પહોળાઈ ૧૨$\frac{3}{4}$ × ૫ ઇંચ પ્રમાણ છે. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિરની ગ્રંથસૂચીમાં આનો ક્રમાંક ૬૭૩૬ છે. અંતમાં લેખકની પુષ્પિકા આ પ્રમાણે છે—

अनुयोगद्वारसूत्र सगाहा १६०४ श्लोक २००० ॥ छ ॥ शुभं भवतु ॥ सवत् १५३८ वर्षे मागसिर वदि १३ भौमे पुस्तकं लिखित ॥ छ ॥

शु० પ્રતિ—શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર–પાટણમાં રહેલા **શુભવીર જૈન જ્ઞાનભંડાર**ની કાગળ ઉપર લખાયેલી પ્રતિ છે. પત્ર સંખ્યા ૨૯ છે. પ્રત્યેક પત્રની પ્રત્યેક પૃષ્ઠિમાં ૧૫ પંક્તિઓ છે. પ્રત્યેક પંક્તિમાં ૫૯ થી ૬૧ અક્ષરો છે. લિપિ સુંદર અને સ્થિતિ સારી છે. પ્રતિની લંબાઈ-પહોળાઈ ૧૧$\frac{3}{4}$ × ૪$\frac{3}{4}$ ઇંચ પ્રમાણ છે. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિરની ગ્રંથસૂચીમાં આનો ક્રમાંક ૪૨૭૭ છે. અંતમાં આ પ્રમાણે પુષ્પિકા છે—

स० १५६१ वर्षे श्रीमद**णहिल्लपाटक**पट्टणे श्रीबृहत्खरतरगच्छे **श्रीजिनसागरसूरि**पट्टे **श्रीजिनहर्षसूरि**शिष्य **श्रीकमलसंयमो**पाध्यायानामुपदेशेन सो० **भोजू** भार्या श्रा० **कुतिगदे**-पुत्ररत्न सो० **जगमालेन** भार्या श्रा० **अमरी** पुत्र सो० **श्रीपाल** सो० **वीरपाल** सो० **समधर** सो० **अर्जुन** प्रमुखपरिवारयुतेन श्रीअनुयोगद्वारसूत्रं लेखयाचक्रे ॥ शुभं भवतु ॥

ડે૦ પ્રતિ—અમદાવાદના **ડેલાના ઉપાશ્રયના જ્ઞાનભંડાર**ની કાગળ ઉપર લખાયેલી પ્રતિ છે પત્રસંખ્યા ૩૩ છે પ્રત્યેક પત્રની પ્રત્યેક પૃષ્ઠિમા ૧૩ પંક્તિઓ છે પ્રત્યેક પંક્તિમાં ઓછામા ઓછા ૫૦ અને વધુમા વધુ ૫૮ અક્ષરો છે દોરી પરોવીને બાધવા માટે તાડપત્રીય પ્રતિના પ્રત્યેક પત્રમાં જેમ છિદ્ર હોય છે તેમ પ્રસ્તુત પ્રતિના પ્રત્યેક પત્રના મધ્યમા છિદ્ર છે આ છિદ્રની ચારે બાજુ સુશોભિત રીતે કોરો ભાગ રાખ્યો છે, જેથી દોરીનો ઘસારો લખાણને બગાડે નહિ આવી રીતે પત્રોની પ્રત્યેક પૃષ્ઠિના મધ્યભાગમા રાખવામાં આવેલા કોરા ભાગથી એક રિક્તાક્ષર સુશોભન બન્યુ છે પ્રતિના પ્રત્યેક પત્રમા જતુઓએ નાના-મોટા અનેક છિદ્રો કરેલા છે, છતા પ્રત્યેક પત્રને સારી રીતે સહેલાઇથી ફેરવી શકાય છે, અર્થાત્ પ્રતિની સ્થિતિ સારી છે લિપિ સુદર તથા સુવાચ્ય છે પ્રતિની લબાઈ-પહોળાઈ ૧૧$\frac{3}{4}$ × ૩$\frac{3}{4}$ ઇચ પ્રમાણ છે. અતમા લેખકની પ્રશસ્તિ આદિ કઈ નથી, છતાં આ પ્રતિ અનુમાનથી વિક્રમના પદરમા શતકમા લખાયેલી હોય તેમ લાગે છે

સંઘ૦, ને૦ અને વી૦ સંજ્ઞક પ્રતિઓ—અનુમાનથી વિક્રમના ૧૭ મા શતકમા કાગળ ઉપર લખાયેલી આ ત્રણ પ્રતિઓ અનુક્રમે શ્રીહેમચદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમદિર(પાટણ)સ્થિત **શ્રીસંઘ જ્ઞાનભંડાર**, સૂરિસમ્રાટ્ **શ્રી વિજયનેમિસૂરીશ્વર જૈન જ્ઞાનભંડાર** અને **શ્રી મહિમાભક્તિ જૈન જ્ઞાનભંડાર** (બીકાનેર)ના સગ્રહની છે

મુ૦ પ્રતિ—વિ૦ સં૦ ૧૯૭૨ મા આચાર્ય શ્રી સાગરાનદસૂરિવર દ્વારા સશોધિત થઈને શ્રેષ્ઠી શ્રી દેવચદ લાલભાઈ પુસ્તકોદ્ધારફડ દ્વારા પ્રકાશિત થયેલી મલધારગચ્છીય આચાર્ય શ્રીહેમચદ્રસૂરિવિરચિત વૃત્તિ સહિત અનુયોગદ્વારસૂત્રની મુદ્રિત આવૃત્તિ

અનુયોગદ્વારસૂત્રના સશોધન માટે એકત્ર કરેલી પ્રતિઓનો અમે અહી જે પરિચય આપ્યો છે તેમા, આગળ જણાવ્યુ તેમ, ને૦ સઘ૦ ડે૦ અને વી૦ પ્રતિઓ સક્ષિપ્ત વાચનાની છે, જ્યારે શેષ खं० जे० स० वा० शु० અને मु० પ્રતિઓ બૃહદ્વાચનાની છે કેવળ वी० પ્રતિ કોઈ વાર સક્ષિપ્ત વાચનાને તો કોઈ વાર બૃહદ્વાચનાને અનુસરે છે, જ્યારે એક સ્થળે स० અને वा० સજ્ઞક પ્રતિઓ સિવાયની બૃહદ્વાચનાની બધી જ પ્રતિઓ સક્ષિપ્ત વાચનાના સક્ષિપ્ત પાઠ પ્રમાણે જ સૂત્રપાઠ આપે છે (જુઓ પૃ૦ ૭૭ ટિ૦ ૫) પાટણ–શ્રીસઘના જ્ઞાનભડારની स० નામની પ્રતિ કોઈ જુદા જ કુલની અને જરા વિચિત્ર છતા મહત્ત્વના પાઠોવાળી બૃહદ્વાચનાની પ્રતિ છે, કારણ કે મલધારી શ્રી હેમચદ્રસૂરિ મહારાજે પોતાની વૃત્તિમા આપેલા પાઠભેદો આ પ્રતિએ ઠીક ઠીક પ્રમાણમા અમને પૂરા પાડ્યા છે શ્રી મલધારી મહારાજે પસંદ કરેલા સૂત્રપાઠોને સમગ્રભાવે આપતી અનુયોગદ્વારસૂત્રની કોઈ પ્રતિ આજે પ્રાપ્ત નથી આ સ્થિતિમા તેમની ટીકા અને ટીકામાનાં પ્રતીકોને અનુસરીને જ આપણે સૂત્રવાચના તૈયાર કરવાની રહે છે અને અમે એ રીતે અનુયોગદ્વારસૂત્રની વાચના તૈયાર કરી છે આમ કરવામા પૂજ્ય શ્રી સાગરાનદસૂરિમહારાજે અને બીજા વિદ્વાનોએ તૈયાર કરેલી સૂત્રવાચનાથી અમારી અનુયોગદ્વારસૂત્રની વાચના જુદા પ્રકારની બની ગઈ છે પરતુ ચૂર્ણિકાર–ટીકાકારોને માન્ય પાઠોવાળી અમારી જ વાચના છે. મલધારી શ્રી હેમચદ્રસૂરિની બૃહદ્વૃત્તિ રચાયા પછી અનુયોગદ્વારસૂત્રની પ્રાચીન ગણાય તેવી પ્રતિઓમા મલધારી મહારાજે इत्यादि શબ્દથી આપેલા અધૂરા પાઠભેદો પણ પેસી ગયેલા જોવામા આવે છે. અમે આવા વિકૃત પાઠોને નીચે પાદટિપ્પણીમા પૂરા કરીને આપ્યા છે. આ રીતે અમારી સૂત્રવાચના મલધારી શ્રી હેમચદ્રસૂરિસમ્મત પાઠવાળી છે અને તે બૃહદ્વાચના છે

આજે આપણા સામે અનુયોગદ્વારસૂત્રની જે મુદ્રિત આવૃત્તિઓ છે તે બધી બૃહદ્વાચનાની છે. આ બધી આવૃત્તિઓમાના કેટલાક સૂત્રપાઠો કોઈ પણ વ્યાખ્યાકાર સાથે બધબેસતા નથી,

જ્યારે ભિન્ન ભિન્ન કુલની સૂત્રપ્રતિઓમાંથી તે તે સૂત્રપાઠને શોધી કાઢી ને તે સૂત્રપાઠોનો મેળ મેળવવા અમે પ્રયત્ન કર્યો છે શ્રી મલધારી મહારાજે જે અધૂરા વાચનાન્તરો કે પાઠાન્તરો આપ્યા છે તે પણ અમે જુદા જુદા કુલની પ્રતિઓમાંથી મેળવીને, કોઈક જ સ્થાનને બાદ કરીને, લગભગ બધા જ પૂરા કર્યા છે આ પ્રમાણે સંશોધન માટે એકત્ર કરેલી અનુયોગદ્વારસૂત્રની પ્રતિઓમાંથી અનેક સૂત્રપાઠોનું પૃથક્કરણ કરીને અમે અમારી પ્રસ્તુત અનુયોગદ્વારસૂત્રની બૃહદ્વાચના તૈયાર કરી છે, અને આ બૃહદ્વાચનાને જ મૌલિક તરીકે માન્ય કરી છે. કારણ કે ચૂર્ણિકાર શ્રી જિનદાસ-ગણિ મહત્તર તેમ જ બન્નેય ટીકાકારો આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિ તેમ જ મલધારી આચાર્ય શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિ, આ ત્રણેય વ્યાખ્યાકારો બૃહદ્વાચનાને અનુસરીને જ વ્યાખ્યા કરે છે. આમ છતાં શ્રી મલધારીજીએ આપેલા કેટલાક પાઠભેદો સંક્ષિપ્ત વાચનાની પ્રતિઓમાંથી જ ઉપલબ્ધ થતા હોઈ ને અમે સંક્ષિપ્ત વાચનાનું મૂલ્યાંકન ઓછું કરીએ છીએ તેમ તો નથી જ અને આ કારણસર સંક્ષિપ્ત વાચનામાંના સંક્ષિપ્ત પાઠભેદોની નોંધ અમે અમારા સંપાદનમાં સ્થાનસ્થાનમાં પાદટિપ્પણી-ઓ દ્વારા આપી છે

પ્રસ્તુત ગ્રંથગત અનુયોગદ્વારસૂત્રના સંપાદનમાં પાઠભેદ અને વાચનાભેદની દૃષ્ટિએ બધી જ પ્રતિઓનો એકધારો ઉપયોગ કરવા છતાં સં૰ પ્રતિ પ્રાયઃ વિશિષ્ટ રીતે શુદ્ધ તેમજ પ્રામાણિક ટિપ્પણી-ઓવાળી હોઈ ને તેનો અમે મૌલિક પ્રતિ તરીકે આદર કર્યો છે. સં૰ પ્રતિને અમે ઉપર વિચિત્ર જણાવી છે તેનું કારણ તેમાંના કેટલાક સૂત્રપાઠો ચૂર્ણિપાઠ જેવા છે તે છે ચ૰ પ્રતિ ઘણી અશુદ્ધ હોવા છતાં તેણે અમને કેટલાય સ્થાનોમાં પાઠનિર્ણય કરવામાં સહાય કરી છે કેટલીક વાર એક જ કુલની પ્રતિઓમાંની કોઈ એકાદ પ્રતિએ પણ અમને મલધારી મહારાજે નોંધેલા પાઠભેદ આપ્યા છે એ વસ્તુ અમે આપેલી પાદટિપ્પણીઓથી વિદ્વાનો જોઈ-જાણી શકશે

અનુયોગદ્વારના સંપાદનમાં કેટલાક પાઠો અમે હસ્તપ્રતિઓને વશ રહીને જેમના તેમ રાખ્યા છે, તેમ છતાં તેવા સ્થળો અમને ખૂંચતાં જ રહ્યા છે દા૰ ત૰ સૂત્ર ૨૫૨ થી ૨૫૯ સુધીના સૂત્રોમાં ષડ્નામવિષયક ભાવોને લગતા દ્વિકસંયોગી ભાગાનો નિર્દેશ કરતા સૂત્રોમાં उदइए उदयनिप्फन्ने આદિ, ત્રિકસંયોગી ભાગાનો નિર્દેશ કરતા સૂત્રોમાં उदइए उवसमिए खयनिप्फन्ने આદિ, ચતુઃસંયોગી ભાગામાં उदइए उवसमिए खइए खओवसमनिप्फन्ने આદિ, તેમ જ પંચસંયોગી ભાંગામાં उदइए उवसमिए खइए खओवसमिए पारिणामियनिप्फन्ने આદિ પદો સમસ્ત હોઈ અંતિમ પદની જેમ આદિના પદોમાં ए ન હોતા બધે જ य હોવો જોઈએ અર્થાત્ उदइय-उदयनिप्फन्ने, उदइय-उवसमिय--खयनिप्फन्ने, उदइय-उवसमिय-खइय-खओवसमनिप्फन्ने, उदइय-उवसमिय खइय-खओवसमिय पारिणा-मियनिप्फन्ने આ પ્રમાણે સૂત્રપાઠ હોવો જોઈએ અને તો જ निप्फन्ने પદનો સંબંધ દરેક પૂર્વપદ સાથે બંધબેસી શકે પરંતુ પ્રાચીન યુગથી લિપિના વિકારથી દરેક ભાગામાં य નો ए થઈ ગયો છે એમ અમને લાગે છે આવા વિકારો અન્ય સ્થળોમાં પણ થવા પામ્યા છે, છતાં તે બધાનો અહીં નિર્દેશ ન કરતા આટલાથી જ અમે વિરમીએ છીએ

અનુયોગદ્વારની પ્રાચીન પ્રતિઓમાં કેટલેક ઠેકાણે वतण कढ गदी करेध ઇત્યાદિ त-द-ध આદિ વ્યંજનપ્રધાન પ્રયોગવાળા સૂત્રપદો જોવામાં આવે છે, તેમ છતાં આજના પ્રાકૃતજ્ઞ વિદ્વાનો એમ માને છે કે આ પ્રયોગો વિકૃત થઈ ગયા છે અથવા લિપિવિકારમાંથી જન્મ્યા છે, પરંતુ આ માન્યતા અમારી દૃષ્ટિએ ભ્રામક છે આજે ભાષ્ય, ચૂર્ણિ આદિ પ્રાકૃત ગ્રંથોની સેંકડો પ્રાચીન પ્રતિઓમાં એકધારી રીતે આવા પ્રયોગો હજારોની સંખ્યામાં મળતા હોય ત્યારે આવી વિકૃતપણાની કલ્પના કરી લેવી એ અમારી નજરે વધારે પડતું છે અમારી સૂત્રવાચનામાંથી, 'બહુ તાતે બળિયું' એ ન્યાયે, આવા પ્રયોગો અમે ગૌણ કરી દીધા છે, છતાં પ્રાચીન પરંપરા સર્વથા ભુલાઈ ન જાય

તે માટે કેટલીક વાર ઉપરવટ થઈને પણ આવા પ્રયોગો અમે રાખ્યા છે અને ભાષ્ય, ચૂર્ણિ આદિ સાથેના સૂત્રપ્રકાશનોમા અમે આવા પ્રયોગોને ગૌણ કરવાનુ પસદ નહિ કરીએ આ જ રીતે પદના આદિ સ્વરમા त વ્યજનનો ઉમેરો કે જે અર્વાચીન વૈયાકરણોને સમ્મત નથી તેવા तोधिनाण–स० अवधिज्ञान, तूका–स० यूका આદિ જેવા પ્રયોગો વિશેષાવશ્યકભાષ્ય, કલ્પબૃહદ્ભાષ્ય, અગવિજ્જા આદિમા મોટી સખ્યામા પ્રાપ્ત થાય છે શ્રી દાક્ષિણ્યચિહ્ન ઉદ્દ્યોતનસૂરિની પ્રાકૃત કુવલયમાલાકથા આદિમા પણ આવા પ્રયોગો આવે છે, એટલે વિદ્વાનોએ આવા પ્રયોગોના વિષયમા પુન વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય છે આવા પ્રયોગોથી ભાષાપારપર્યની વિસ્મૃતિને લીધે શાસ્ત્ર દુર્ગમ જરૂર થાય છે, છતા ભાષાશાસ્ત્રીઓને માટે આ રીત—એટલે કે પ્રાચીન પ્રયોગોનુ પરિવર્તન કરવુ—અણગમાકારક બનવાનો સભવ જરૂર છે પ્રાચીન યુગમા આચાર્ય શ્રી અભયદેવસૂરિ, આચાર્ય શ્રી મલયગિરિ આદિએ દુર્ગમતાને કારણે પરિવર્તનો જરૂર કર્યાં છે, પરતુ આજના ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આવુ પરિવર્તન યોગ્ય છે કે નહિ ?—એ વસ્તુ અમે ભાષાશાસ્ત્રીઓ ઉપર છોડીએ છીએ

પરિશિષ્ટોનો પરિચય

અહી જણાવેલા સાધનોના આધારે તથા અમે નિશ્ચિત કરેલી પદ્ધતિથી નદિસૂત્ર અને અનુયોગદ્વારસૂત્રના મૂલપાઠનુ મુદ્રણ કર્યા પછી જુદા જુદા ક્રમથી પ્રત્યેક ગ્રથના પરિશિષ્ટો આપ્યા છે આ પરિશિષ્ટોનો પરિચય આ પ્રમાણે છે—

નંદિસૂત્ર

પહેલું પરિશિષ્ટ—આ પરિશિષ્ટમા મૂલપાઠમા અને ટિપ્પણીઓમા આવેલી ગાથાઓના આદ્ય ભાગને અકારાદિવર્ણક્રમથી આપવામા આવ્યો છે

બીજું પરિશિષ્ટ—આમા મૂલવાચનાના અને ટિપ્પણીઓમા આવેલા પ્રત્યેક શબ્દને તેના ટીકા-વ્યાખ્યાનુસારી સસ્કૃત પર્યાય સાથે અકારાદિવર્ણક્રમથી આપવામા આવેલ છે આ પ્રકારનો પ્રયત્ન અમે સર્વપ્રથમ કર્યો છે દેશ્ય, અવ્યય અને ક્રિયાવિશેષણ—આ ત્રણ પ્રકારના શબ્દોની પાછળ અમે (दे०), (अ०) અને (क्रि. वि.) આવુ કોષ્ઠકમા જણાવીને સ્પષ્ટતા કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે આમ છતા કાર્યના તથાપ્રકારના વેગને કારણે બધાય દેશ્ય આદિ શબ્દોની પાછળ ઓળખ આપવાની સ્પષ્ટતા કરી શક્યા નથી તેની નોંધ લેવા અભ્યાસીઓને ભલામણ કરીએ છીએ આ પરિશિષ્ટના મૂલશબ્દો સાથે તેના સસ્કૃતમા આપેલા પર્યાયો જોવાથી અભ્યાસી વિદ્વાનોને સમાન જોડણીવાળા શબ્દોના અર્થાન્તરો, વિભક્તિલોપ, વિભક્તિવ્યત્યય અને લિગવ્યત્યયના ઉદાહરણો વ વ અનેકવિધ ઉપયોગી માહિતી મળી રહેશે

અહી અને સમગ્ર જૈનાગમસાહિત્યમા આવતા સૂત્રોના ઉપક્રમમાં આવતો से किं त વાક્યપ્રયોગ અને નિગમનમા આવતો सेत અથવા सेत्त આવો વૈકલ્પિક વાક્યપ્રયોગ ઉપલબ્ધ થાય છે અહી વ્યાખ્યાકારો से किं त આ ઉપક્રમવાક્યની ‘अथ क एष, अथ कौ एतौ, अथ क एते, अथ का एषा, अथ के एते, अथ का एताः, अथ किमेतत्, अथ के एते, अथ कान्येतानि, अथ कोऽसौ, अथ केयम्, अथ कासौ, अथ किं तत्’ ઇત્યાદિ વિવિધ પ્રકારે વ્યાખ્યા કરે છે, તથા सेत અથવા सेत्त આ નિગમનવાક્યની ‘स एषः, तौ एतौ, त एते, सा एषा, ते एते, ता एताः, तदेतत्, ते एते, तान्येतानि’ આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરે છે આથી આ શબ્દો સર્વનામરૂપે છે કે અવ્યયરૂપે ?—આ વસ્તુ વિચારણીય બની જાય છે આ બાબતમા सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु। वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्॥

આ અવ્યયલક્ષણના આધારે से किं त આદિ શબ્દો અવ્યયરૂપે સમજવા જોઈએ એમ અમે સ્વીકાર્યું છે. વ્યાખ્યાકારોએ પ્રાકૃત त શબ્દને तत्, एतत्, अदस् અને इदम् અર્થમાં જણાવ્યો છે નિગમનવાક્યોમાં से+एत=सेत આવો સ્વરસન્ધિજન્ય પ્રયોગ માનવો જોઈએ અમારા પ્રસ્તુત સંપાદનમાં અમે પરંપરાગત રૂઢિની અસરને લીધે અનવધાનથી से त અથવા से त्तं આવા ભિન્ન પદો આપ્યા છે તેને સુધારીને सेत्तं અથવા सेत्तं વાચવા ભલામણ કરીએ છીએ सेत्त પ્રયોગને सेतનો આર્ષપ્રયોગ જાણવો જોઈએ

સામાસિક વાક્યમા આવતા ज्जवणा ट्ठवणा ट्ठिती प्पमाण स्सर स्सरा આદિ શબ્દોને તેમના મૂલસ્વરૂપે જ તે તે સ્થાને લીધા છે; ઉપરાત, અન્વેષકોની અનુકૂળતા માટે, આવા શબ્દોના અનુક્રમે ज्ञवणा ठवणा ठिती पमाण सर सरा આદિ સુપરિચિત શબ્દો તેના પૂર્વે આ પ્રકારનુ ફૂલડીનુ ચિહ્ન મૂકીને જણાવ્યા છે. આ ફૂલડીના ચિહ્નથી અંકિત શબ્દનો આદ્ય અક્ષર સંયુક્તાક્ષર છે તેમ સમજવુ આ નિર્ણય અમે કેટલોક ભાગ છપાયા પછી લીધેલો હોઈને અનુયોગદ્વારસૂત્રના બીજા પરિશિષ્ટમા આવતા ज्झवणा (પૃ૦ ૩૫૯) શબ્દથી અંત સુધી આવી સ્પષ્ટતા કરી શક્યા છીએ શેષ ચિહ્નોની સમજ અમે નંદિસૂત્રના બીજા પરિશિષ્ટના પ્રારંભમાં જણાવેલી છે, જુઓ પૃ૦ ૨૧૧.

ત્રીજું પરિશિષ્ટ—આમા ગ્રથ, ગ્રથકાર, નૃપ, નગ, નગર આદિનાં વિશેષનામોને તેમના પરિચય સાથે અકારાદિવર્ણક્રમથી આપવામાં આવ્યા છે

ચોથું પરિશિષ્ટ—વ્યાખ્યાકારોએ વ્યાખ્યામા જે જે સૂત્રપાઠોનો વાચનાંતરના પાઠરૂપે નિર્દેશ કર્યો છે તે તે સૂત્રપાઠોને અમે તે તે સ્થાને પાદટિપ્પણીઓમા નોંધ્યા છે વાચકોની અનુકૂળતા માટે આવા સ્થાનોની નોંધ અમે આ પરિશિષ્ટમા આપી છે

લઘુનંદિ-અનુજ્ઞાનંદિનાં પરિશિષ્ટો

લઘુનદિના એકથી ત્રણ પરિશિષ્ટોનો પરિચય અનુક્રમે નદિસૂત્રના એકથી ત્રણ પરિશિષ્ટોમા જણાવેલી હકીકતો પ્રમાણે જાણી લેવો

યોગનંદિનાં પરિશિષ્ટો

યોગનંદિના બે પરિશિષ્ટોનો પરિચય નંદિસૂત્રના બીજા અને ત્રીજા પરિશિષ્ટમા જણાવેલી હકીકતો પ્રમાણે જાણી લેવો

અનુયોગદ્વારસૂત્રનાં પરિશિષ્ટો

અનુયોગદ્વારસૂત્રનાં એકથી ચાર પરિશિષ્ટોનો પરિચય નદિસૂત્રના પરિશિષ્ટોના ક્રમે જાણી લેવા ભલામણ કરીએ છીએ

અમારી આગમસંશોધનપદ્ધતિ

જિનાગમોના સશોધન અને સપાદન વિષેની અમારી પદ્ધતિ ક્યા પ્રકારની છે?—એ જાણવાની દરેક વિદ્વાન અપેક્ષા રાખે જ અમે અમારા સંશોધન-સંપાદનમાં નીચેના ૭ મુદ્દા મુખ્યતયા સ્વીકાર્યા છે :—

૧. લિખિત પ્રતિઓનો ઉપયોગ
૨ ચૂર્ણિ, ટીકા, અવચૂરી, ટિપ્પનક આદિનો ઉપયોગ
૩ આગમિક ઉદ્ધરણોનો ઉપયોગ
૪ અન્ય આગમોમાં આવતા સૂત્રપાઠો સાથે તુલના
૫ સશોધકોએ કરેલી અશુદ્ધિઓનો વિવેક
૬ લેખકોએ કરેલી અશુદ્ધિઓનો વિવેક

૧. લિખિત પ્રતિઓનો ઉપયોગ

અમારા સશોધનમા અમે તે તે આગમની મળી શકે તેટલી પ્રાચીન તાડપત્રીય પ્રતિઓનો ઉપયોગ કરવા સાથે પદરમી-સોળમી આદિ સદીઓમા લખાયેલી કાગળની પ્રતિઓનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે તાડપત્રીય પ્રાચીન પ્રતિઓ ઘણી ઓછી સખ્યામાં મળતી હોઈ જે જે તાડપત્રીય પ્રતિ અમે મેળવી શક્યા તે બધીઓનો ઉપયોગ અમે અમારા સશોધન માટે કર્યો છે; પરતુ કાગળ ઉપર લખાયેલી દરેકેદરેક મળ આગમની પ્રતિઓ સૈંકડોની સખ્યામા મળતી હોવાથી તેમાથી જુદા જુદા કુલની કે વર્ગની, શુદ્ધિ કે પાઠભેદાદિની દૃષ્ટિએ યોગ્ય લાગી તે, પ્રતિઓને પસદ કરીને અમે તેનો ઉપયોગ કર્યો છે

આ રીતે અમારા સશોધન માટે એકત્ર કરેલી પ્રતિઓનો ઉપયોગ અમે સમગ્રભાવે અથવા સપૂર્ણપણે કર્યો છે; એટલે કે સ્વીકારેલી બધી પ્રતિઓનો ઉપયોગ જ્યા સૂત્રપાઠના વિષયમા શકા ઊભી થાય તે પૂરતો જ માત્ર કર્યો છે–એમ નથી; પરતુ સશોધનકાર્યે માટે અમે પસદ કરેલી દરેકેદરેક પ્રતિને મુદ્રિત આગમપ્રતિ સાથે અથવા તેની પ્રેસકૉપી સાથે આદિથી અંત સુધી અક્ષરશ સરખાવી છે–મેળવી છે આ રીતે મેળવતા તે તે પ્રતિના સાચા કે ખોટા જે પાઠો કે પાઠભેદો મળી આવે તે બધાય નોંધી લીધા છે આ રીતે પાઠભેદ લેવાઈ ગયા પછી તે તે સૂત્રના પાઠો અને પાઠભેદોનો અર્થદૃષ્ટિએ વિચાર કરી તેનુ સશોધન અને પાઠભેદોનુ પૃથક્કરણ કર્યું છે આ પ્રમાણે મૂળસૂત્રને તૈયાર કરતા જ્યા યોગ્ય કે સમાનાર્થક પાઠભેદો મળ્યા હોય તે પૈકી ઘણી પ્રતિઓમા મળતા યોગ્ય પાઠને અમે મોટે ભાગે મહત્ત્વ આપીને મૂલવાચનામા સ્વીકાર્યા છે અને શેષ પાઠભેદોની પાદટિપ્પણીમાં નોંધ લીધી છે આમ છતા ક્યારેક એક કે ઓછી પ્રતિઓમા મળતો સૂત્રપાઠ શુદ્ધ કે વધારે યોગ્ય લાગે તો તે પાઠને મૂલવાચનામા સ્વીકારતા અમે જરા પણ અચકાયા નથી આ વાત તો જ્યા સૂત્રપાઠ ઉપર ચૂર્ણિકાર કે ટીકાકાર આદિ તે તે સૂત્રપાઠને સુગમ સમજી વ્યાખ્યા ન કરતા હોય તે વિષે થઈ; પણ જ્યા ચૂર્ણિકાર મહારાજ આદિ એકસરખી રીતે એક જ જાતના સૂત્રપાઠની વ્યાખ્યા કરતા હોય ત્યા જે સૂત્રપાઠની વ્યાખ્યા હોય તે પાઠ એક પ્રતિમા મળ્યો કે ઘણી પ્રતિઓમા મળ્યો–એનો વિચાર કર્યા સિવાય જ અમે તે પાઠને મૂલવાચનાના પાઠરૂપે જ આદર આપ્યો છે અને બાકીના પાઠભેદોને પાદટિપ્પણીઓમા નોંધ્યા છે જ્યારે ચૂર્ણિકાર કે વૃત્તિકારો જુદા જુદા પાઠભેદોને સ્વીકારીને વ્યાખ્યા કરતા હોય ત્યારે બૃહદ્વૃત્તિકારે સ્વીકારેલા પાઠભેદને જ મૂલસૂત્રપાઠ તરીકે મોટે ભાગે અમે અમારા સપાદનમા સ્થાન આપ્યુ છે આનુ કારણ એ છે કે ચૂર્ણિકાર અને લઘુવૃત્તિકાર આચાર્યો ઘણા સૂત્રોને સુગમ માની વ્યાખ્યા જ કરતા નથી, જ્યારે બૃહદ્વૃત્તિકાર આચાર્ય અતિસરલ સૂત્રપાઠને બાદ કરી આખા શાસ્ત્રનુ વિવરણ કરે છે. આથી સૂત્રપાઠના નિર્ણય માટે બૃહદ્વૃત્તિ જ ઘણી વાર સહાયક બને છે આ કારણને લઈ અમે અમારી સૂત્રવાચનાઓ તે તે સૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિના આધારે જ તૈયાર કરવાનો માર્ગ પસદ કર્યો છે ક્યારેક ક્યારેક બૃહદ્વૃત્તિકારસમ્મત સૂત્રપાઠ અમારા પાસેની કોઈ પણ પ્રતિમા ન મળે ત્યારે આમા અપવાદ

થવા પામ્યો છે; તેમ છતા ઘણેખરે સ્થળે અમે બૃહદ્‌વૃત્તિકારની વ્યાખ્યા કે પ્રતીકને અનુસરીને મૂલમા સૂત્રપાઠો સ્વીકાર્યા છે અને ત્યા પાદટિપ્પણીઓમાં 'આ સૂત્રપાઠ સૂત્રપ્રતિઓમા મળ્યો નથી' એવી સૂચના પણ કરી છે આ જ રીતે ચૂર્ણિકારાદિએ માન્ય કરેલા સૂત્રપાઠોના વિષયમા પણ અમે આ જ પદ્ધતિ સ્વીકારી છે અર્થાત્ ચૂર્ણિકારાદિએ માન્ય કરેલા સૂત્રપાઠો કે પાઠાન્તરો અમને કોઈ પણ પ્રતિમાથી ન મળ્યા હોય ત્યાં તેનો ઉલ્લેખ કરવાનુ અમે ભૂલ્યા નથી તેમ જ જે પાઠભેદો મળ્યા હોય ત્યા 'આ પાઠ ચૂર્ણિકારસમ્મત છે અથવા લઘુવૃત્તિકારસમ્મત છે' તેવી સૂચના અમે દરેક સ્થળે કરી છે આ હકીકત અમારા પ્રસ્તુત સપાદનમાની પાદટિપ્પણીઓનુ અવલોકન કરવાથી વિદ્વાનો સમજી શકશે

૨. ચૂર્ણિ, ટીકા, અવચૂરિ, ટિપ્પનક આદિનો ઉપયોગ

અમારા પ્રસ્તુત જૈન આગમોના સપાદન અને સશોધનમા શુદ્ધ સૂત્રપાઠોના નિર્ણય માટે અમે તે તે આગમને લગતા ચૂર્ણિ, ટીકા, અવચૂરિ, ટિપ્પનક, સ્તબકો–ટબાઓ (લોકભાષામા પ્રાપ્ત અનુવાદો કે ભાષાંતરો) અને બાલાવબોધોનો પ્રાય સમગ્રભાવે ઉપયોગ કર્યો છે આ ઉપયોગ કરતા પહેલાં અમે તે તે આગમના ઉપર જણાવેલા દરેકેદરેક વ્યાખ્યાગ્રથોનુ સશોધન પ્રાચીન પ્રાચીનતમ ઉપલબ્ધ અનેક લિખિત પ્રતિઓ સાથે સરખાવીને કરી લીધુ છે, જેથી અમે સૂત્રપાઠોનો જે નિર્ણય કરીએ તે પ્રામાણિક ઠરે આગમોદ્ધારક પૂજ્યપાદ શ્રી સાગરાનંદસૂરિમહારાજે જૈન આગમો ઉપરના ચૂર્ણિ, ટીકા, ટિપ્પનક આદિ જે વ્યાખ્યાગ્રથોને સશોધન કરવાપૂર્વક પ્રકાશિત કર્યા છે તે એક દોડતી આવૃત્તિ હોઈ તેમા અશુદ્ધિઓ રહે તે અક્ષમ્ય નથી તેમજ આ હકીકતથી તેઓ પોતે પણ અજાત ન હતા આ જ કારણને લઈ ને તેઓશ્રીએ આચારાગસૂત્રચૂર્ણિના અતમા આ પ્રમાણેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે—

प्रत्नानामप्यादर्शानामशुद्धतमत्वात् कृतेऽपि यथामति शोधने न सन्तोषः, पर प्रवचनभक्तिरसिकता प्रसारणेऽस्याः प्रयोजिकेति विद्वद्भिः शोधनीयैषा चूर्णिः, क्षाम्यतु चापराधं श्रुतदेवीति ।

પૂજ્યશ્રીનો આ ઉલ્લેખ તદ્દન પ્રામાણિક અને સત્ય છે અમે પણ આચારાગચૂર્ણિની સખ્યાબધ પ્રતિઓ—જેમા ખંભાત અને જેસલમેરના જ્ઞાનભડારોની તાડપત્રીય પ્રતિઓનો સમાવેશ થાય છે—જોઈ અને તપાસી, તો જણાયુ કે આવી એક જ કુલની અશુદ્ધતમ પ્રતિઓને આધારે સશોધન કરવુ એ કઠિન કામ છે પરતુ અમારા સદ્‌ભાગ્યે માનો કે જિનાગમાભ્યાસી જૈન મુનિવરોના સદ્‌ભાગ્યે માનો, પાટણ શ્રીસઘના જ્ઞાનભડારમાથી આચારાગચૂર્ણિની જુદા કુલની એક ખડિત તાડપત્રીય પ્રતિ મળી આવી ત્યારે અમારામા આચારાગચૂર્ણિના સશોધન માટે હિમ્મત આવી આ જ પ્રમાણે ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રચૂર્ણિની જુદા કુલની એક અપૂર્ણ પ્રતિ પણ ઉપર્યુક્ત જ્ઞાનભડારે જ અમને આપી છે, જેના આધારે તેનુ સશોધન પણ અમારા માટે લગભગ સરળ બન્યુ છે

અમારા આ કથનનો આશય એ છે કે—જૈન આગમોના સશોધન માટે પ્રયત્ન કરનારે જ નહિ, પણ કોઈ પણ શાસ્ત્રના સશોધન કરનારે તે તે આગમ કે શાસ્ત્રના જે જે વ્યાખ્યાગ્રથોનો ઉપયોગ કરવો હોય તે તે વ્યાખ્યાગ્રથોનુ પ્રાચીન પ્રાચીનતમ પ્રતિઓના આધારે સશોધન કર્યા વિના તેનો ઉપયોગ કદીયે કરવો ન જોઈએ પૂજ્ય શ્રી સાગરાનદસૂરિમહારાજની આવૃત્તિઓ જૂની ઢબના સપાદનરૂપ હોઈ, તેમા તેઓશ્રીએ ખૂટતા કે વધતા સૂત્રપાઠોની જે પૂર્તિ કરી છે કે કાઢી નાખ્યા છે કે સુધાર્યા છે કે પરિવર્તિત કર્યા છે તેવા પાઠો અમને અમારા પાસેની અને તે સિવાયની અમારી જોયેલી કોઈ પણ પ્રતિમાથી મળ્યા નથી આવે સ્થળે જો પૂજ્યશ્રીએ ગોળ કે કાટખૂણ

કોષ્ઠકની નિશાની રાખી હોત તો તે સશોધક વિદ્વાનો માટે સવિશેષ અનુકૂળ થઈ પડત. પરતુ તેઓશ્રીએ પોતાની પુરાણી ટબને કારણે તેમ કર્યું નથી આ અનુભવ અમને પૂજ્યશ્રીસપાદિત અનુયોગદ્વારસૂત્ર અને ચૂર્ણિ, પ્રજ્ઞાપનોપાગસૂત્ર અને તેની મલયગિરીયા વૃત્તિ આદિ ઘણા ગ્રથોમાં થયો છે

વ્યાખ્યાગ્રથો અશુદ્ધ હોય ત્યારે સૂત્રપાઠોને શુદ્ધ કરવાનુ કામ ઘણુ વિષમ બને છે એટલે તે તે આગમને તૈયાર કરતા પહેલા તેના ઉપરના વ્યાખ્યાગ્રથોનુ સશોધન એકાન્ત અનિવાર્ય જ માનવુ જોઈએ નદિસૂત્ર, અનુયોગદ્વારસૂત્ર અને પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના સપાદનમાં અમે આ પદ્ધતિ જ અપનાવી છે અને ઉત્તરોત્તર પ્રકાશિત થનારા જૈન આગમગ્રથો માટે અમારી આ જ પદ્ધતિ ચાલુ રહેશે—એવો અમારો આતરિક વિશ્વાસ છે

૩. આગમિક ઉદ્ધરણોનો ઉપયોગ

પ્રાચીન જૈન વ્યાખ્યાકારોએ તેમના વ્યાખ્યાગ્રથોમા પ્રસગે પ્રસગે જૈન આગમો અને તેના ઉપરના વ્યાખ્યાગ્રથોના ઉદ્ધરણો અથવા અવતરણો આપ્યા છે આવા અવતરણો અમને જ્યાથી પણ મળી આવ્યાં અથવા અમારા ધ્યાનમાં આવ્યાં, તે બધાનો ઉપયોગ અમે અમારા પ્રસ્તુત સપાદનમા કર્યો છે, અન્ય સપાદનોમા કરીશુ—કરવો જ જોઈએ ચૂર્ણિકાર કે શ્રી હરિભદ્રસૂરિ આદિ જેવા વ્યાખ્યાકારોએ માન્ય કરેલા સૂત્રપાઠો અત્યારની આપણા સામેની સૂત્રપ્રતિઓમાં ભલે ન મળે, પરતુ આ અવતરણોમાથી આપણને પ્રાચીન સૂત્રપાઠોની ન્યૂનાધિકતા, સમવિષમતા, વ્યાખ્યાભેદ, મતાન્તર આદિ જરૂર મળી આવે છે આ હકીકતને સમજવા માટે અમે અમારા દ્વારા સપાદિત પ્રસ્તુત નદિ-અનુયોગદ્વારસૂત્રમાથી કેટલાંક સ્થળો આપીએ છીએ—પૃ૦ ૧૬ ટિ૦ ૬, ૭, ૧૧, પૃ૦ ૧૭ ટિ૦ ૧ થી ૫, પૃ૦ ૧૯ ટિ૦ ૧૧, પૃ૦ ૨૪ ટિ૦ ૧૩, ૧૬, પૃ૦ ૨૫ ટિ૦ ૧૧-૧૨, પૃ૦ ૨૯ ટિ૦ ૮, પૃ૦ ૩૧ ટિ૦ ૧-૨ અને ૪, પૃ૦ ૩૨ ટિ૦ ૭, પૃ૦ ૩૩ ટિ૦ ૪, પૃ૦ ૩૪ ટિ૦ ૬ અને ૧૪, પૃ૦ ૩૬ ટિ૦ ૨ અને ૧૧, પૃ૦ ૩૭ ટિ૦ ૫, ૬, ૯ આદિ, પૃ૦ ૩૯ ટિ૦ ૪, પૃ૦ ૪૦ ટિ૦ ૧, પૃ૦ ૪૩ ટિ૦ ૧૦ તથા ૧૨, પૃ૦ ૧૫૯ ટિ૦ ૪, અને પૃ૦ ૧૬૦ ટિ૦ ૧

ઉપર જે સ્થળોનો નિર્દેશ કર્યો છે તેમા નદિસૂત્ર, અનુયોગદ્વારસૂત્ર, સમવાયાગસૂત્ર, ભગવતીસૂત્ર, પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર, વિશેષાવશ્યકમહાભાષ્ય અને તેના ઉપરની ટીકાઓ, આવશ્યકસૂત્રની મલયગિરિટીકા, દ્વાદશારનયચક્ર અને તેની વૃત્તિ આદિમાં આવતા નદિ-અનુયોગદ્વારસૂત્રના ઉદ્ધરણો સાથે અહી તુલના કરી છે

૪. અન્ય આગમોમાં આવતા સૂત્રપાઠો સાથે તુલના

સામાન્ય રીતે જૈન સૂત્રકાર સ્થવિરો અને ચૂર્ણિકાર, ટીકાકાર આદિ વ્યાખ્યાકાર સ્થવિરોની એ એક વ્યાપક પદ્ધતિ છે કે તે તે વિષયના પ્રાચીન સૂત્રસદર્ભો કે વ્યાખ્યાસદર્ભો મળી જાય તો તેને તેઓ પોતાના સૂત્રગ્રથોમા કે વ્યાખ્યાગ્રથોમા-પ્રાય અક્ષરશ લઈ લે છે અને આમ કરવામા કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ મનાયો નથી આ કારણને લઈ જૈન આગમોમા કે તેના ઉપરના વ્યાખ્યાગ્રથોમા તે તે સમાન વિષયને લગતા લગભગસમાન કે સર્વથાસમાન સેંકડો સૂત્ર-વ્યાખ્યાસદર્ભો મળી આવે છે; જ્યારે કેટલીક વાર અર્થદષ્ટિએ સમાન સૂત્ર-વ્યાખ્યાસદર્ભો મળી આવે છે આવા સદર્ભો તે તે પ્રસ્તુત સૂત્રગ્રથો અને વ્યાખ્યાગ્રથોની શુદ્ધ અને પ્રામાણિક વાચના તૈયાર કરવામા સહાયક બની શકે છે તેમજ કેટલીક વાર તે તે પદાર્થને લગતા મતાતરો તેમજ વ્યાખ્યાન્તરો પણ જાણવામાં આવે છે; એટલુ જ નહિ, પણ એક જ પ્રકારના સૂત્રના જુદા જુદા વ્યાખ્યાપ્રવાહો પણ પ્રાપ્ત થાય છે આ માટે એક ઉદાહરણ આપીએ છીએ

આચારાગસૂત્ર પ્રથમ શ્રુતસ્કધના ત્રીજા અધ્યયનના ચોથા ઉદ્દેશકમાં जे एगं नामे से बहुं नामे, जे बहु नामे से एगं नामे આવુ એક સૂત્ર છે. આ સૂત્રની વ્યાખ્યા આચારાગચૂર્ણિકાર અને વૃત્તિકાર શ્રી શીલાકાચાર્ય આપે છે તે કરતા જુદા જ સદર્ભમા શ્રીમલ્લવાદિકૃત દ્વાદશારનયચક્રની વૃત્તિના પ્રણેતા શ્રી સિહસૂરિગણિ વાદિ ક્ષમાશ્રમણ વ્યાખ્યા આપે છે—

'जे एगनामे से बहुनामे' दव्वनामणा रुक्खादीण, नामेति–ण भज्जति, जहा णदीपूरेण गुम्म-लताओ नामियाओ पुणो उन्नमंति। भावणामणा जो 'एग' अणताणुबधं कोहं णामेति सो बहु णामेति। 'बहु'त्ति सेसा सत्तवीस कम्मसा मोहणिज्जस्स। अहवा पदेसतो ठितितो वा बहुं। जो बहुं णामेति, तं जहा–अण दंस णपुंसग० उवसामगसेढी रतेयव्वा।

આચારાગચૂર્ણિ, પત્ર ૧૨૬.

'जे एग' मित्यादि। यो हि... .'एकम्' अनन्तानुबन्धिन क्रोध 'नामयति' क्षपयति स बहूनपि नामादीन् नामयति, अप्रत्याख्यानादीन् वा स्वभेदान् नामयति; मोहनीय वैक यो नामयति स शेषा अपि प्रकृतीर्नामयति। यो वा बहून् स्थितिशेषान् नामयति सोऽनन्तानुबन्धिनमेक नामयति मोहनीय वा।.. ..अतोऽपदिश्यते—यो बहुनामः स एव परमार्थतः एकनाम इति।

આચારાગવૃત્તિ, પત્ર ૧૫૬–૧, દ્વિતીયાવૃત્તિ

न चैताः स्वमनीषिका(क्या) उच्यन्ते, निबन्धनमप्यस्य दर्शनस्य आर्षमस्ति। यतोऽस्य दर्शनस्य विनिर्गम इति तद् दर्शयति—'जे एगणामे से बहुनामे' यद् एकस्य भावः तत् सर्वस्यापि, यत् सर्वस्य तद् एकस्यापि।'

દ્વાદશારનયચક્ર, પૃષ્ઠ ૩૭૫, શ્રી જૈન આત્માનંદ સભાપ્રકાશિત

ઉપર આચારાગચૂર્ણિ અને વૃત્તિ તથા દ્વાદશારનયચક્રવૃત્તિનો જે પાઠ આપ્યો છે તે ઉપરથી વ્યાખ્યાપ્રવાહ ઉપરાત સૂત્રપાઠના ઉપર પણ પ્રકાશ પડે છે આજની આચારાગસૂત્રની પ્રતિઓમા જ નહિ, પણ શ્રી શીલાંકાચાર્ય સામેની આચારાગસૂત્રની પ્રતિઓમાં પણ जे एगं नामे से बहुं नामे जे बहुं नामे से एगं नामे આવો સૂત્રપાઠ હતો અહીં શ્રી શીલાકાચાર્ય વૃત્તિમા પ્રતીક પણ जे एगमित्यादि આ પ્રમાણે આપે છે; જ્યારે ચૂર્ણિકાર અને દ્વાદશારનયચક્રવૃત્તિકાર जे एगनामे से बहुनामे, जे बहुनामे से एगनामे આ પ્રમાણે સૂત્રપાઠ આપે છે. ચૂર્ણકાર મહારાજનુ સૂત્રપ્રતીક તો સ્પષ્ટ જ છે, પણ જે વ્યાખ્યા થોડો ભ્રમ ઉત્પન્ન કરે છે તે તો સમાસ તોડીને વ્યાખ્યા કરવાને કારણે જ છે. દ્વાદશારનયચક્રવૃત્તિકાર તો સૂત્રપ્રતીકમા અને તેની વ્યાખ્યામા તદ્દન સ્પષ્ટ છે શ્રી શીલાકાચાર્ય પ્રતીક આપવામાં અને વ્યાખ્યામા जे एग नामे से बहुं नामे ઇત્યાદિ પાઠ પ્રમાણે જ વ્યાખ્યા કરે છે આમ છતા जे एगं સૂત્રની વ્યાખ્યાના ઉપસહારમા તેમણે अतोऽपदिश्यते—यो बहुनामः स एव परमार्थत एकनाम इति આ પ્રમાણે લખ્યુ છે, તેથી એમ તો સ્પષ્ટ જ થાય છે કે તેમના સામેની પ્રતિઓમા ભલે एक नामे ઇત્યાદિ સૂત્રપાઠ હો, તે છતાં તેમની સામે जे एगनामे से बहुनामे ઇત્યાદિ પાઠાનુસારી વ્યાખ્યાપ્રવાહ હતો જ. એટલે પ્રાચીન સમયમા આ સૂત્ર ચૂર્ણિકાર અને નયચક્રવૃત્તિકાર આપે છે તે રૂપમાં જ હશે અથવા હોવુ જોઈએ

સૂત્રપાઠની જેમ વ્યાખ્યાગ્રથોના વિષે પણ એક-બે ઉદાહરણો અહી આપવામા આવે છે—

૧. આવશ્યકચૂર્ણિમાં સામાયિકસૂત્ર એટલે કે करेमि भंते० સૂત્રનુ વ્યાખ્યાન કરતાં करेमि પદના વ્યાખ્યાન પ્રસગે 'કરણ' નુ વ્યાખ્યાન છે, એ જ રીતે ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના ચોથા અસખય-જ્ઝયણ–સં૦ અસસ્કૃતાધ્યયન–મા પણ ચૂર્ણિકારે 'કૃત' પદના વ્યાખ્યાન પ્રસગે 'કરણ'નુ વ્યાખ્યાન કર્યું છે, અને સૂત્રકૃતાગસૂત્રમાં પણ 'કૃત્' પદના વ્યાખ્યાન પ્રસગે ચૂર્ણિમાં 'કરણ' નુ વ્યાખ્યાન છે.

આ ત્રણે ચૂર્ણિઓ પૈકી તે તે ચૂર્ણિના સશોધન માટે માત્ર તે તે ચૂર્ણિની પ્રતિઓ જ એકત્ર કરીને સશોધન કરવામાં આવે તો ત્રણેય ચૂર્ણિઓના આવા પરસ્પરસવાદી પાઠો અશુદ્ધ જ રહે. પરંતુ આ ત્રણેય જુદી જુદી ચૂર્ણિઓની પ્રતિઓમાથી મળતા પાઠો પરસ્પર સરખાવવામા આવે તો જ ત્રણેય ચૂર્ણિઓના પાઠો શુદ્ધ થઈ શકે

૨ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની ચૂર્ણિના પૃ૦ ૧૯૨ મા ચૂર્ણિકારે આપેલી એક ગાથા ચૂર્ણિપ્રતિઓમા વિકૃત થઈ ગઈ છે અને તે પૂજ્ય શ્રી સાગરાનદસૂરિજી મહારાજની આવૃત્તિમા આ પ્રમાણે છપાઈ છે

पुलाग (गुणगे) ज्जसमाकुलमणस्स मन्नत भुजगमण्णा वा ।
रोसवसविप्पमुक्क ण पिवति विस (अगंधणया) ॥ १ ॥
विसविवज्जियसीला ॥

ચૂર્ણિપ્રતિઓમા પણ આ ગાથા લગભગ આ જ રૂપે દેખાય છે, કોષ્ઠકમા આપેલા શબ્દો પૂજ્ય શ્રી સાગરાનદસૂરિજી મહારાજે ઉમેરેલા છે પરતુ આ જ ગાથા શ્રી અગસ્ત્યસિહસૂરિવિરચિત દશવૈકાલિકચૂર્ણિમાં શુદ્ધ સ્વરૂપે મળી આવે છે, જે આ પ્રમાણે છે

सुलसागन्मप्पभवा कुलमाणसमुन्नता भुजगमणाधा ।
रोसवसविप्पमुक्कं ण पिवति विस विसायवज्जियसीला ॥ १ ॥

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ઉપલક્ષણાત્મક ભિન્ન ભિન્ન વ્યાખ્યાપ્રવાહો જિનાગમોમા સ્થાને સ્થાને જોવામાં આવે છે આવા વ્યાખ્યાપ્રવાહો અમે અમારા પ્રસ્તુત સપાદનમાં અને બૃહત્કલ્પસૂત્ર સટીક, સૂત્રકૃતાગચૂર્ણિ, દશવૈકાલિકની અગસ્ત્યસિહીયા ચૂર્ણિ આદિમા તેમ જ આ સાથે પ્રસિદ્ધ થનાર પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમા આપ્યા છે અને ભાવિમા પ્રસિદ્ધ થનાર જૈન આગમોમા યથાશક્ય રીતે આપતા રહીશુ

૫. સંશોધકોએ કરેલી અશુદ્ધિઓનો વિવેક

અમારા પ્રસ્તુત જૈન આગમોના સપાદનમા પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન સશોધકોએ તે ત આગમની પ્રાચીન-અર્વાચીન ભિન્ન ભિન્ન કુલની હસ્તપ્રતિઓ એકત્ર કર્યા સિવાય માત્ર એકાદ પ્રતિ મેળવીને તેમ જ તે તે આગમોના ભિન્ન ભિન્ન વ્યાખ્યાપ્રવાહોને ધ્યાનમા લીધા સિવાય સૂત્રપાઠોમાં જે જે પરિવર્તનો કર્યાં છે એ બધાયનો વિવેક કરીને અમે તે તે સૂત્રપાઠોને વ્યવસ્થિત કર્યા છે. અને એ રીતે સૂત્રપાઠો અને વાચનાઓને વ્યવસ્થિત કરી અનેકવિધ સૂત્રપાઠભેદોની નોંધ આપવા સાથે પ્રસ્તુત સૂત્રોની વાચના તૈયાર કરવા અમે પ્રયત્ન કર્યો છે ખરતરગચ્છીય યુગપ્રધાન આચાર્ય શ્રી જિનભદ્રસૂરિના જેસલમેર જૈન જ્ઞાનભડારમા જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિના ટીકાકાર શ્રી પુણ્યસાગર ગણિએ ટીકા રચવા પૂર્વે જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિની સૂત્રવાચનાને વ્યવસ્થિત કરેલી સૂત્રપ્રતિ આજે વિદ્યમાન છે આ પ્રમાણે પ્રાચીન યુગમા શ્રી અભયદેવસૂરિ, મલધારી શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિ, શ્રી મલયગિરિસૂરિ આદિ વ્યાખ્યાકારોએ પોતાને અભિમત સૂત્રવાચનાની હસ્તપ્રતિઓ જરૂર તૈયાર કરી જ હશે; પરતુ આજે તેવી વ્યવસ્થિત વાચનાવાળી કોઈ સૂત્રપ્રતિ આપણને ઉપલબ્ધ થતી નથી—આ સ્થિતિમા આપણે જ નવેસર તે તે સૂત્રવાચના તૈયાર કરવાની રહે છે અમારી આ વાચના અમે મુખ્યત્વે બૃહદ્વૃત્તિકારમાન્ય સૂત્રપાઠોને લક્ષીને તૈયાર કરી છે; તેમ છતા ક્વચિત્ એમ પણ બન્યુ છે કે પ્રાચીન ચૂર્ણિ-વૃત્તિકારમાન્ય પાઠ જ આજની બધીય પ્રતિઓમા મળતો હોય ત્યારે એ સૂત્રપાઠને અમે અમારી મૂલવાચનામા આપ્યો છે પરતુ આવે સ્થળે અમે તે માટેની નોંધ ટિપ્પણીમાં આપવાનુ કદીયે વીસર્યા નથી અમારી આ પદ્ધતિ અનુચિત લાગે તો ગીતાર્થો અને વિદ્વાનો ક્ષમા કરે.

૬. લેખકોએ કરેલી અશુદ્ધિઓનો વિવેક

પ્રાચીન લિપિમાં લખાયેલી પ્રતિઓ ઉપરથી નકલ કરનાર કે પ્રતિલિપિ કરનાર તે લિપિથી અજાણ એવા લહિયાઓ પાસે જ્યારે ગ્રંથો લખાવવામા આવતા ત્યારે એ લહિયાઓએ આપણા શાસ્ત્રોને બહુ જ અશુદ્ધ કર્યા છે આના ઉદાહરણ તરીકે જૈન આગમ ઉપરના પ્રાચીન ચૂર્ણિગ્રથો આદિ તેમ જ દ્વાદશારનયચક્ર, સન્મતિતર્કની ટીકા આદિ સેંકડો ગ્રંથો છે. આથી સશોધન-સપાદન કરનાર વિદ્વાનોમા પ્રાચીન લિપિ અને તેમાથી ઊભી થતી વિકૃતિનુ જ્ઞાન હોવુ એ અનિવાર્ય વસ્તુ છે; આમ હોય તો જ એ વિદ્વાન્ તે તે શાસ્ત્રની મૌલિકતાને પામી શકે અમાગ પ્રસ્તુત સશોધનમા અમે આ બાબતને પણ ધ્યાનમા રાખી છે આનુ એક જ ઉદાહરણ આપીએ છીએ—અનુયોગદ્વાર-સૂત્રના ૫૯મા સૂત્રમા (પૃ० ૬૮) આવતા तेलोक्कचहिय-महिय पूइएहिं આ અવતરણમાના चहिय શબ્દના સ્થાને પૂજ્ય શ્રી સાગરાનદસૂરિજી મહારાજે અને તેમનુ અનુકરણ કરનાર દરેકેદરેક વિદ્વાનોએ અનુયોદ્વારસૂત્રના સપાદનમા वहिय પાઠ જ રાખ્યો છે અને ટીકામા પણ वहिताः એમ પાઠ રાખ્યો છે રાય શ્રી ધનપતિબાબુની આવૃત્તિમા પણ આમ જ છે પરંતુ અમે પ્રાચીન પ્રતિઓમા चहिय પાઠ જોયો અને તે સાથે ખંભાતના શ્રી શાતિનાથ જૈન જ્ઞાનભડારની અનુયોગદ્વાર-સૂત્રની તાડપત્રીય પ્રતિમા કોઈ વિદ્વાને તેના માર્જિનમા કરેલી चेस्यिमापया 'चहिया' इत्यर्थः આ પ્રમાણેની ટિપ્પણી જોઈ ત્યારે અમને ખાતરી થઈ કે અહી वहिय નહિ, પણ चहिय પાઠ જોઈએ અને અમે આ સ્થળે એ જ પાઠને માન્ય રાખ્યો છે આજે પણ આપણે ભાષામા ચાહવુ, ચાહના આદિ બોલીએ પણ છીએ. પાઇયસદ્દમહણ્ણવોમા નોંધાયેલા, વાછા કરવાના અર્થમા चाह (ધાતુ) અને વાછિત અર્થમા चाहिय—આ બે શબ્દો પણ અમે નિર્ણીત કરેલા चहिय શબ્દને વિશેષ પુષ્ટિ આપે છે. કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્ય શ્રી હેમચદ્રસૂરિજી चाह ધાતુ કે તજ્જન્ય શબ્દનો ક્યાય પણ ઉલ્લેખ કરતા નથી; આમ છતા પિંગલ અને ભવિસ્સયત્તકહામાથી નોંધાયેલા આ બે શબ્દોનો પ્રયોગ અતિપ્રાચીન સમયમા પણ થતો હતો તે હકીકત પ્રસ્તુત અનુયોગદ્વારસૂત્રના સૂચિત પાઠ ઉપરથી જાણી શકાય છે ઉપાસકદશાગસૂત્રમા પણ वहिय નહી કિંતુ चहिय પાઠ જ પ્રામાણિક છે એમ સમજવુ પ્રાચીન ભાષ્ય, મહાભાષ્ય, ચૂર્ણિ, વિશેષચૂર્ણિ અને શ્રી જિનભદ્રક્ષમાશ્રમણ-હરિભદ્રસૂરિ આદિકૃત પ્રાચીન ગ્રથોના સશોધન-સપાદન માટે પ્રાચીન લિપિ અને તેમાથી લેખકોએ કરેલી વિકૃતિનુ જ્ઞાન અતિ આવશ્યક છે

સશોધન વિષયના જિજ્ઞાસુઓ અમે આગળ જણાવેલા "પ્રસ્તુતસપાદન સંબધિત કિંચિદ્ વક્તવ્ય" શીર્ષકવાળા સદર્ભમાથી વિશેષ હકીકતો જાણી શકશે

આ સિવાય અમે જૈનાગમોના સશોધનમા અનેક રીતિઓનો ઉપયોગ કર્યો છે. દરેક-દરેક સશોધકોએ ઉપર જણાવેલી અને તે સિવાય પોતાના ન્યાય્ય અનુભવમા આવે તે રીતિઓનો ઉપયોગ શાસ્ત્રસશોધન માટે કરવો જોઈએ

પ્રસ્તુત સંપાદન સંબંધિત કિંચિદ્ વક્તવ્ય

પાઠશુદ્ધિની આવશ્યકતા

પૂજ્યપાદ આગમોદ્ધારક શ્રી સાગરાનન્દસૂરિમહારાજશ્રીએ સપાદિત કરેલો કોઈ પણ આગમ-ગ્રંથ તેમનાથી ઉત્તરવર્તી સપાદકોને વિવિધ રીતે ઉપકારક અને પ્રેરક છે જ, એટલુ જ નહિ, જેમને આગમ સાહિત્યની સાથે કોઈ ને કોઈ સબધ છે તે સર્વ કોઈ પૂજ્યપાદ આગમોદ્ધારકજીના તે તે

વિષયમા ઋણી છે એ એક હકીકત છે પૂજ્યપાદ આગમોદ્ધારક મહારાજ સાહેબે સપાદિત કરેલા જે જે ગ્રથોનુ જે કોઈએ પણ પુનર્મુદ્રણ કર્યું છે તેઓ તે તે ગ્રથોના પુનર્વિચારણીય પાઠોના સબધમા પૂજ્યપાદ આગમોદ્ધારકજીની વાચનાથી ભિન્ન વાસ્તવિક પાઠો આપી શકયા હોય તેવુ જવલ્લે જ જણાય છે એટલે કે પૂજ્યપાદ આગમોદ્ધારકજીનુ પ્રકાશન એક ધ્રુવબિંદુ સમાન ગણાયુ છે આ વસ્તુમા તેઓશ્રીની આજીવન જ્ઞાનસાધના અને બહુશ્રુતતા જ મુખ્ય કારણ છે. તેઓશ્રીનુ શ્રુતસ્થાવિર્ય આપણ સૌને વદનીય છે તેમા બે મત નથી, છતાં ઉત્તરોત્તર થતી આવૃત્તિઓમા ન થવુ જોઈએ તે સ્થાનમા પણ અનુકરણ થયેલુ જોવામા આવે છે મોટા દ્રવ્યવ્યય અને શ્રમથી આપણે જે નવીન સશોધન અને પ્રકાશનો કરીએ તેમા સવિશેષ ચોક્કસાઈ રાખવી જોઈએ, એ ધ્યાનમા લાવવા માટે પ્રસ્તુત લખાણમાં જ્ઞાનતપસ્વી પૂજ્યપાદ આગમોદ્ધારકજીના પ્રકાશનોનો વિચાર કરવો આવશ્યક છે તેને સર્વ બહુશ્રુત પુરુષો ક્ષમ્ય ગણશે.

જૈન સાહિત્યના પ્રાચીનતમ અને માનનીય આગમ ગ્રથોના શુદ્ધ-શુદ્ધતમ પાઠો પ્રાપ્ત થાય તે માટે સપૂર્ણ પ્રયત્ન કરવાની તેના વારસદારોની આવશ્યકીય ફરજ છે આજે ચોક્કસાઈપૂર્વક તૈયાર થયેલ પ્રસ્તુત નદિસૂત્ર-અનુયોગદ્વારસૂત્રની આવૃત્તિનુ જ્યારે પણ પુન પ્રકાશન કરવામા આવે ત્યારે ભવિષ્યના વિદ્વાન્ સપાદકોને વિનમ્રભાવે પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે–પ્રસ્તુત સપાદનમા ઉપયુક્ત પ્રતિઓ સિવાયની કોઈ મહત્ત્વની પ્રતિ કે પ્રતિઓ કયાયથી પ્રાપ્ત થાય તો તેની સાથે મેળવીને તેમ જ અહી ઉપયુક્ત પ્રતિઓના પાઠ-પાઠાતરો અને ટિપ્પણીઓને તે તે રીતે બરાબર સમજી–તપાસીને જ પુનર્મુદ્રણ કરે આમ કરવાથી પ્રસ્તુત સપાદનમા કોઈક સ્થળે જે ક્ષતિ રહી હશે તે દૂર થશે પવિત્ર આગમગ્રથોના વ્યજન, અર્થ અને વ્યજનાર્થ એટલે કે સૂત્ર, અર્થ, તદુભય શુદ્ધ રૂપે આપી શકીએ તેવા સાધનોનો સદ્ભાવ હોય ત્યારે શકય બધા જ પ્રયત્નો કરીને આગમગ્રથોની શુદ્ધતમ વાચના તૈયાર કરવાની આપણા સૌની ફરજ છે આ બાબતમા બેદરકાર ન રહેતા સજાગ રહેવા માટે આપણા શ્રુતસ્થવિરોએ આપણને આજ્ઞા[૧] કરેલી જ છે

અહી જિજ્ઞાસુઓ અને ઊંડા સશોધનમા રસવૃત્તિ ધરાવતા અભ્યાસીઓને સમજવા માટે પ્રસ્તુત નદિસૂત્ર તથા અનુયોગદ્વારસૂત્રના મૂલપાઠની પ્રતિઓના પાઠો અને પાઠભેદો, કેટલાક પાઠોની અને પાઠભેદોની ચૂર્ણિ અને ટીકાઓના વ્યાખ્યાન સાથે સગતિ, આ પ્રકાશન પહેલાં પ્રસિદ્ધ થયેલી આવૃત્તિઓના અસ્વીકાર્ય પાઠો વગેરે વગેરેની ચર્ચા કરી છે અનેકવિધ પાઠભેદો મળતા હોય ત્યા આપણે મૂલસૂત્રના શુદ્ધ શુદ્ધતમ પાઠનો નિર્ણય કરવા માટે કેવી અને કયા પ્રકારની ચોક્કસાઈ કરવી ?—તે જણાવવાનો એક વિશિષ્ટ હેતુ છે, જેથી મહાદ્રવ્યવ્યય અને શ્રમથી પ્રકાશિત થતા પુનર્મુદ્રણો માટે ભાગે પ્રથમના સસ્કરણોની જ આવૃત્તિ(નકલ)રૂપ ન બને આ હકીકત અમારા આગળના વિવેચનથી સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાશે.

પ્રસ્તુત ગ્રથમા પ્રસિદ્ધ થયેલ નદિસૂત્ર તથા અનુયોગદ્વારસૂત્રની આપણા પ્રાચીન જ્ઞાનભડારોમા સખ્યાબધ પ્રતિઓ વિદ્યમાન છે તેમાંથી ઝીણવટપૂર્વક તપાસીને, તે તે સૂત્રની વૃત્તિ-ચૂર્ણિ આદિ સમત પાઠ-પાઠાન્તરોના નિર્ણયમા સહાયક થાય તેવી વિશિષ્ટ પ્રતિઓનો પ્રસ્તુત નદિ-અનુયોગદ્વારસૂત્રના સપાદન અને સશોધન માટે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આ પ્રતિઓનો ઉપયોગ અમે માત્ર શકા પડે તે સ્થળો જોવા પૂરતો જ કર્યો છે તેમ નથી; પરતુ આદિથી અત સુધી અક્ષરશ મેળવીને પાઠશુદ્ધિ તથા પાઠાન્તરોનો નિર્ણય કર્યો છે ચૂર્ણિ, ટીકા કે પ્રતિઓના

---

૧ काले विणए बहुमाणे उवहाणे तहा अनिण्हवणे । वजण अत्थ तदुभए अट्ठविहो नाणमायारो ॥

(दशवैकालिकनिर्युक्ति)

જે જે પાઠભેદ મૂળમા નથી લીધા તેને તે તે સ્થાનમા નીચે ટિપ્પણીમાં આપ્યા છે. આ પ્રમાણે તૈયાર થયેલાં આ સૂત્રો અને પાઠભેદો ઉપરથી જાણી શકાય છે કે ચૂર્ણિકાર અને ટીકાકારોને સમ્મત સૂત્રપાઠપરપરાને સમગ્રભાવે આપતી નદિસૂત્ર અને અનુયોગદ્વારસૂત્રની આજે એક પણ પ્રતિ વિદ્યમાન નથી. એટલુ જ નહી, આજે કોઈ પણ આગમગ્રથના, તેના વ્યાખ્યાકારોની પરપરા સાથે સપૂર્ણ સગતિ ધરાવનાર આદર્શો અપ્રાપ્ય છે. સૂત્રાદર્શોની આ સ્થિતિ સૈકડો વર્ષોથી ચાલી આવે છે વિક્રમના દશમા શતકમા થયેલા શ્રી શીલાકાચાર્યને પણ તેમની પહેલા રચાયેલી ટીકા=ચૂર્ણિને સવાદી એક પણ પ્રતિ મળી [1]નહોતી. તેમ જ વિક્રમના બારમા શતકમા થયેલા નવાગીવૃત્તિકાર આચાર્ય શ્રી અભયદેવસૂરિએ પણ પોતાની ટીકાઓમા તેમના સમયની મૂલસૂત્રોની પ્રતિઓના વૈષમ્યને જણાવતા ઉલ્લેખો[2] કરેલા છે આમ છતા આપણા જ્ઞાનલક્ષ્મીના ખજાના-રૂપ ગ્રથભડારોમાથી સૂત્રગ્રથોનાં કોઈ ને કોઈ અપેક્ષાએ મહત્ત્વ ધરાવતા વિવિધ પ્રત્યતરો આજે પણ આપણને મળે છે તે આપણો પુણ્યોદય છે. આવી મહત્ત્વની પ્રાચીન પ્રતિઓને કાળની અસર સ્પર્શે તે પહેલાં તેનો સમુચિત ઉપયોગ કરી લેવો આવશ્યક છે. કોઈ પણ સમયમાં રચાયેલા કોઈ પણ ગ્રથની પ્રામાણિક વાચનાના સપાદનકાર્ય માટે તેની પ્રાચીન–પ્રાચીનતમ પ્રતિઓ સાથે ગ્રથની નકલોને અક્ષરશ. મેળવી તેના ઉપલબ્ધ પાઠભેદોનો ખૂબ જ ધીરજપૂર્વક નિર્ણય કરવો અને જે જે પાઠોમા સહજ પણ સદેહ હોય તે તે પાઠો માટે તે તે વિષયનાં સ્થાનાન્તરો જોવા, તેમ જ તજ્જ્ઞ વિદ્વાનો સાથે પરામર્શ કરવો વગેરે વગેરે વિધિ જરૂરી છે; તેમાય જૈન સાહિત્યના પરમ આદરણીય આગમગ્રથો માટે આ વિધિનુ સવિશેષ મહત્ત્વ છે સહજભાવે અમે અહી એટલુ કહી શકીએ છીએ કે અમે અમારા પ્રસ્તુત સશોધનમા આ પદ્ધતિને સવિશેષભાવે સ્વીકારી છે

પ્રસ્તુત નદિસૂત્ર તથા અનુયોગદ્વારસૂત્રની આવૃત્તિના પાઠ-પાઠાતરોના સબધમા અમે મુખ્યત્વે ત્રણ બાબતો જણાવીશુ · ૧ ચૂર્ણિ અને ટીકાને સમ્મત જે પાઠ સ્વીકૃત પ્રતિઓમાથી મળ્યા નથી તે સ્થાન, ૨ ચૂર્ણિ અને ટીકાને સમ્મત જે પાઠો પ્રતિઓમા સચવાઈ રહ્યા છે તે સ્થાન, અને ૩ પ્રસિદ્ધ થયેલી[3] આવૃત્તિઓની વાચનાના જે પાઠ અહી ઉપયુક્ત કોઈ પણ પ્રતિમાથી મળ્યા

---

૧ "इह च प्राय सूत्रादर्शेषु नानाविधानि सूत्राणि दृश्यन्ते, न च टीकासवादी एकोऽप्यादर्श समुपलब्ध, अत एकमादर्शमङ्गीकृत्यास्माभिर्विवरण क्रियत इति, एतदवगम्य सूत्रविसवाददर्शनाच्चित्तव्यामोहो न विधेय-इति ।" —સૂત્રકૃતાગસૂત્રટીકા, પત્ર ૩૩૬-૧

૨ वाचनानामनेकत्वात् पुस्तकानामशुद्धित. । सूत्राणामतिगाम्भीर्याद् मतभेदाच्च कुत्रचित् ॥ २ ॥ —સ્થાનાગસૂત્રવૃત્તિના પ્રારભમા

यस्य ग्रन्थवरस्य वाक्यजलधेर्लक्षं सहस्राणि च, चत्वारिंशदहो ! चतुर्भिरधिका मान पदानामभूत् ।
तस्योच्चैश्चुलुकाकृतिं विदधत कालादिदोषात् तथा, दुर्लेखात् खिल्तां गतस्य कुधिय कुर्वन्तु किं मादृशा ? ॥२॥
—સમવાયાગસૂત્રવૃત્તિના પ્રારભમા

अज्ञा वय शास्त्रमिद गभीर, प्रायोऽस्य कूटानि च पुस्तकानि ।
सूत्र व्यवस्थाप्यमतो विमृश्य, व्याख्यानकल्पादित एव नैव ॥ २ ॥ —પ્રશ્નવ્યાકરણસૂત્રવૃત્તિના પ્રારભમા

૩ આ આવૃત્તિઓ મુખ્યત્વે પૂજ્યપાદ આગમોદ્ધારક શ્રી સાગરાનદસૂરિજીએ સપાદિત કરેલી જાણવી, છતાય અન્ય વિદ્વાનોએ સપાદિત-પ્રકાશિત કરેલી આવૃત્તિઓના પાઠો પણ, કોઈક અપવાદ સિવાય, મોટાભાગે શ્રી આગમોદ્ધારકજીની આવૃત્તિને મળતા જ હોય છે નદિસૂત્રની સ્થવિરાવલીની પ્રક્ષિપ્ત ગાથાઓ શ્રી આગમોદ્ધારકજીએ નથી લીધી, જ્યારે બીજા પ્રકાશનોમા તે લીધી છે એટલે અન્યાન્ય આવૃત્તિઓમા આવો કોઈક સ્થળે ફરક હશે, પણ આગમોદ્ધારકજીની પછી છપાયેલી અન્ય આવૃત્તિઓની વાચના પ્રાય તેને મળતી-જુલતી જ છે

નથી અને કોઈક પ્રતિ કે પ્રતિઓમાંથી મળ્યા છે તો તેમને મૂલવાચનામા સ્વીકાર્યા નથી તેવા કેટલાક સ્થાન અને તેમાના થોડા મુખ્ય પાઠોની વિસ્તારથી ચર્ચા

ચૂર્ણિ-ટીકાસમ્મત અપ્રાપ્ત પાઠો

પ્રસ્તુત બન્ને આગમ ગ્રંથોની ચૂર્ણિ અને ટીકાઓને સમ્મત પાઠ અને પાઠાંતરો ઉપયુક્ત કોઈ પ્રતિમા મળ્યા નથી એવાં સ્થાનોનુ પૃથક્કરણ કરીને નીચે ૧૬ પેરેગ્રાફમા જણાવીએ છીએ

૧ નંદિસૂત્રચૂર્ણિને સમ્મત અપ્રાપ્ત પાઠોના સ્થાન આ પ્રમાણે છે—ચોથા પૃષ્ઠની ચોથી, દશમી, તેરમી અને ચૌદમી ટિપ્પણી, પૃ૦ ૬ ટિ૦ ૬, સાતમા પૃષ્ઠની નવમી અને અગિયારમી ટિપ્પણી, પૃ૦ ૯ ટિ૦ ૧, પૃ૦ ૨૮ ટિ૦ ૧૩, પૃ૦ ૩૦ ટિ૦ ૧૮, તથા તેત્રીસમા પૃષ્ઠની બીજી, ત્રીજી અને સાતમી ટિપ્પણી, તેમ જ પૃ૦ ૩૪ ટિ૦ ૬

૨ આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિરચિત નંદિસૂત્રની ટીકાને સમ્મત અપ્રાપ્ત પાઠનુ સ્થાન આ પ્રમાણે છે—પૃ૦ ૪ ટિ૦ ૯

૩ આચાર્ય શ્રી મલયગિરિસૂરિરચિત નંદિસૂત્રની ટીકાને સમ્મત અપ્રાપ્ત પાઠોના સ્થાન આ પ્રમાણે છે—પૃ૦ ૨૦ ટિ૦ ૭, પૃ૦ ૨૫ ટિ૦ ૪

૪ નંદિસૂત્રની ચૂર્ણિ અને હરિભદ્રીયા વૃત્તિને સમ્મત અપ્રાપ્ત પાઠનુ સ્થાન–પૃ૦ ૨૩ ટિ૦ ૯

૫ નંદીસૂત્રની ચૂર્ણિ અને મલયગિરીયા વૃત્તિને સમ્મત અપ્રાપ્ત પાઠનુ સ્થાન–ચોથા પૃષ્ઠની નવમી ટિપ્પણી જેના ઉપર છે તે મૂલવાચનામા સ્વીકારેલો પાઠ

૬ નંદીસૂત્રની ચૂર્ણિમા નોંધાયેલા અપ્રાપ્ત વાચનાંતરોના સ્થાન આ પ્રમાણે છે—પૃ૦ ૩ ટિ૦ ૧, પૃ૦ ૬ ટિ૦ ૮, પૃ૦ ૮ ટિ૦ ૫, પૃ૦ ૧૧ ટિ૦ ૫ તથા પૃ૦ ૪૦ ટિ૦ ૭

૭ નંદિસૂત્રની હરિભદ્રીયા વૃત્તિ તથા મલયગિરીયા વૃત્તિમા નોંધાયેલાં અપ્રાપ્ત વાચનાન્તરોના સ્થાન આ પ્રમાણે છે—પૃ૦ ૩ ટિ૦ ૬, પૃ૦ ૧૪ ટિ૦ ૩, પૃ૦ ૧૮ ટિ૦ ૯, પૃ૦ ૨૬ ટિ૦ ૩ તથા ૪૮મા પૃષ્ઠની ચોથી, છઠ્ઠી, આઠમી અને દશમી ટિપ્પણી[1]

૮ લઘુનંદિની ટીકામા નોંધાયેલા વાચનાંતરના અપ્રાપ્ત પાઠનુ સ્થાન—પૃ૦ ૪૯ ટિ૦ ૧

૯ અનુયોગદ્વારચૂર્ણિને સમ્મત અપ્રાપ્ત પાઠોના સ્થાન આ પ્રમાણે છે—૬૧મા પૃષ્ઠની બારમી, તેરમી અને અટારમી ટિપ્પણી, પૃ૦ ૬૨ ટિ૦ ૩, પૃ૦ ૬૩ ટિ૦ ૧૨, પૃ૦ ૬૪ ટિ૦ ૯, ૮૫મા પૃષ્ઠની ચોથી અને પાચમી ટિપ્પણી, પૃ૦ ૮૬ ટિ૦ ૧, ૧૨૩મા પૃષ્ઠની ચોથી અને બારમી ટિપ્પણી, પૃ૦ ૧૩૨ ટિ૦ ૧૪, પૃ૦ ૧૩૪ ટિ૦ ૧૯, પૃ૦ ૧૫૦ ટિ૦ ૭, પૃ૦ ૧૫૧ ટિ૦ ૮, પૃ૦ ૧૮૦ ટિ૦ ૪, ૧૯૨મા પૃષ્ઠની છઠ્ઠી અને નવમી ટિપ્પણી, પૃ૦ ૧૯૫ ટિ૦ ૨, પૃષ્ઠ ૨૦૨ની સાતમી અને નવમી ટિપ્પણી, તથા પૃ૦ ૨૦૪ ટિ૦ ૫

૧૦ આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત અનુયોગદ્વારસૂત્રની ટીકાને સમ્મત અપ્રાપ્ત પાઠોના સ્થાન આ પ્રમાણે છે—પૃ૦ ૬૧ ટિ૦ ૧૪, ૬૪મા પૃષ્ઠની બીજી અને નવમી ટિપ્પણી, પૃ૦ ૧૧૦ ટિ૦ ૯, પૃ૦ ૧૩૦ ટિ૦ ૨૦, પૃ૦ ૧૩૧ ટિ૦ ૧૨, પૃ૦ ૧૫૦ ટિ૦ ૧, પૃ૦ ૧૭૫ ટિ૦ ૫, તથા પૃ૦ ૨૦૪ ટિ૦ ૫

૧૧ મલધારી આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરિરચિત અનુયોગદ્વારસૂત્રની ટીકાને સમ્મત અપ્રાપ્ત પાઠના સ્થાન આ પ્રમાણે છે—પૃ૦ ૬૩ ટિ૦ ૧૨ તથા પૃ૦ ૧૮૦ ટિ૦ ૧૧ તેમ જ ૭૪મા પૃષ્ઠની ચોથી–

---

૧ આ સ્થાનમા મલયગિરીયા વૃત્તિનો સંકેત 'મપા૦' રહી ગયો છે, તેથી તેને શુદ્ધિપત્રકમા નોંધ્યો છે

૧૧૯મા પૃષ્ઠની વીસમી અને પચીસમી–૧૮૧ મા પૃષ્ઠની પહેલી, આ ચાર ટિપ્પણીઓ જેના ઉપર છે તે મૂલવાચનાના પાઠ

૧૨ અનુયોગદ્વારસૂત્રની ચૂર્ણિ અને મલધારીયા ટીકાને સમ્મત અપ્રાપ્ત પાઠનુ સ્થાન–પૃ૦ ૯૧ ટિ૦ ૫

૧૩ અનુયોગદ્વારસૂત્રની હરિભદ્રીયા ટીકા અને મલધારીયા ટીકાને સમ્મત અપ્રાપ્ત પાઠનુ સ્થાન–પૃ૦ ૭૪ ટિ૦ ૫

૧૪ અનુયોગદ્વારસૂત્રની ચૂર્ણિ અને બે ટીકાઓમા નોંધાયેલા અપ્રાપ્ત વાચનાતરના પાઠનુ સ્થાન–પૃ૦ ૧૧૯ ટિ૦ ૧૬

૧૫. અનુયોગદ્વારસૂત્રની હરિભદ્રીયા ટીકા અને મલધારીયા ટીકામા નોંધાયેલા અપ્રાપ્ત વાચનાન્તરના પાઠનુ સ્થાન–પૃ૦ ૬૯ ટિ૦ ૩

૧૬ અનુયોગદ્વારસૂત્રની મલધારીયા ટીકામા નોંધાયેલા અપ્રાપ્ત વાચનાતરના પાઠનુ સ્થાન –પૃ૦ ૬૭ ટિ૦ ૫

ઉપર જણાવેલા ૧૬ પેરેગ્રાફમાના ૧ થી ૭ પેરેગ્રાફ ઉપરથી તારવી શકાય છે કે–નન્દિસૂત્રની ચૂર્ણિને સમ્મત અપ્રાપ્ત પાઠનાં ચૌદ સ્થાન છે, નંદિસૂત્રની હરિભદ્રીયા વૃત્તિને સમ્મત અપ્રાપ્ત પાઠનુ એક સ્થાન છે, નદિસૂત્રની મલયગિરીયા વૃત્તિને સમ્મત અપ્રાપ્ત પાઠના બે સ્થાન છે, નદિસૂત્રની ચૂર્ણિ અને હરિભદ્રીયા વૃત્તિને સમ્મત અપ્રાપ્ત પાઠનુ એક સ્થાન છે, નદિસૂત્રની ચૂર્ણિ અને મલયગિરીયા વૃત્તિને સમ્મત અપ્રાપ્ત પાઠનુ એક સ્થાન છે, નન્દિસૂત્રની ચૂર્ણિમા નોંધાયેલા અપ્રાપ્ત વાચનાતરના પાઠના પાચ સ્થાન છે, અને નદિસૂત્રની હરિભદ્રીયા વૃત્તિ તથા મલયગિરીયા વૃત્તિમા નોંધાયેલા અપ્રાપ્ત વાચનાન્તરના પાઠનાં ૮ સ્થાન છે આ રીતે નદિસૂત્રમૂલના પ્રાચીન પ્રવાહના ૧૯ પાઠ અને પ્રાચીન પ્રવાહમા નોંધાયેલા વાચનાતરના તેર પાઠભેદ મળી કુલ ૩૨ પાઠ ઉપયુક્ત પ્રતિઓમા મળ્યા નથી

૮ મા પેરેગ્રાફ ઉપરથી જાણી શકાશે કે લઘુનંદિ–અનુજ્ઞાનદિમા નોંધાયેલ વાચનાતરનો એક પાઠભેદ અહી ઉપયુક્ત પ્રતિઓમાં મળ્યો નથી

૯ થી ૧૬ પેરેગ્રાફ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે–અનુયોગદ્વારસૂત્રની ચૂર્ણિને સમ્મત અપ્રાપ્ત પાઠના ૨૨ સ્થાન છે, અનુયોગદ્વારસૂત્રની હરિભદ્રીયા વૃત્તિને સમ્મત અપ્રાપ્ત પાઠના ૯ સ્થાન છે, અનુયોગદ્વારસૂત્રની મલધારીયા વૃત્તિને સમ્મત અપ્રાપ્ત પાઠનાં ૭ સ્થાન છે, તથા અનુયોગદ્વારસૂત્રની ચૂર્ણિ અને મલધારીયા વૃત્તિને સમ્મત અપ્રાપ્ત પાઠનુ ૧ સ્થાન છે, અનુયોગદ્વારસૂત્રની હરિભદ્રીયા વૃત્તિ અને મલધારીયા વૃત્તિને સમ્મત અપ્રાપ્ત પાઠનુ ૧ સ્થાન છે, અનુયોગદ્વારની ચૂર્ણિ અને બે ટીકાઓમા નોંધાયેલ વાચનાંતરના અપ્રાપ્ત પાઠનુ ૧ સ્થાન છે, અનુયોગદ્વારની હરિભદ્રીયા વૃત્તિ અને મલધારીયા વૃત્તિમાં નોંધાયેલ વાચનાતરના અપ્રાપ્ત પાઠભેદનુ ૧ સ્થાન છે, અને મલધારીયા વૃત્તિમા નોધાયેલ વાચનાતરના અપ્રાપ્ત પાઠભેદનુ ૧ સ્થાન છે આ રીતે અનુયોગદ્વારસૂત્રના પ્રાચીન પ્રવાહના ૪૦ પાઠ તથા પ્રાચીન પ્રવાહમા નોંધાયેલા વાચનાતરના ૩ પાઠભેદ મળી કુલ ૪૩ પાઠ ઉપયુક્ત પ્રતિઓમાથી મળ્યા નથી

ઉપલબ્ધ મહત્ત્વના પાઠો

ઉપર જણાવેલી સ્થિતિ હોવા છતા આજે વિવિધ ભંડારોમા સચવાયેલી વિવિધ પરપરાની

પ્રતિઓ પ્રસ્તુત સંપાદનમાં ખૂબ જ મદદગાર થઈ છે આ હકીકત નીચેના ૭ પેરેગ્રાફ ઉપરથી સમજાશે—

૧ નંદિસૂત્રની ચૂર્ણિ અને બે ટીકાઓમાં જેનું વ્યાખ્યાન નથી તેવા પ્રક્ષિપ્ત પાઠ કેટલેક સ્થળે મોટાભાગની નંદિસૂત્રની પ્રતિઓમાં મૂલપાઠરૂપે દાખલ થઈ ગયા છે, તેમ છતાં અહીં ઉપયુક્ત પ્રતિઓ પૈકીની એકમાત્ર શુ૦ સંજ્ઞક પ્રતિમાં ત્રણ સ્થળે (જુઓ પૃ૦ ૬ ટિ૦ ૧૧, પૃ૦[1] ૭ ટિ૦ ૧૦ અને પૃ૦[2] ૮ ટિ૦ ૯ તથા આ ટિપ્પણી જેના ઉપર છે તે મૂલપાઠ) અને ખં૦ સં૦ લ૦ તથા શુ૦—આ ચાર પ્રતિઓમાં એક સ્થળે (જુઓ પૃ૦ ૯ ટિ૦ ૩ અને આ ટિપ્પણી જેના ઉપર છે તે મૂલપાઠ) પ્રસ્તુત પ્રક્ષિપ્ત પાઠ છે જ નહિ શુ૦ પ્રતિમાં આ પ્રક્ષિપ્ત પાઠને ઉમેરાનું ચિહ્ન કરીને પાછળથી ઉમેરેલો છે

૨ નંદિસૂત્રની ચૂર્ણિને સમ્મત પાઠ અહીં ઉપયુક્ત પ્રતિઓ પૈકીની[3]એક એક પ્રતિમાથી બે સ્થળે એટલે કે એક પાઠ મો૦ પ્રતિમાથી અને એક પાઠ સં૦ પ્રતિમાથી (જુઓ પૃ૦ ૩૦ ટિ૦ ૪, અને પૃ૦ ૩૧ ટિ૦ ૩), મો૦ મુ૦ આ બે પ્રતિઓમાથી એક સ્થળે (જુઓ પૃ૦ ૩૦ ટિ૦ ૫), જે૦ ડે૦ શુ૦ આ ત્રણ પ્રતિઓમાથી એક સ્થળે (જુઓ પૃ૦ ૭ ટિ૦ ૫), અને ખં૦ સં૦ જે૦ મો૦ શુ૦ આ પાંચ પ્રતિઓમાથી ચાર સ્થળે (જુઓ પૃ૦ ૮ ટિ૦ ૪, ટિ૦ ૬, ટિ૦ ૭, ટિ૦ ૮) મળ્યા છે

૩ નંદિસૂત્રની ચૂર્ણિ અને હરિભદ્રીયા વૃત્તિને સમ્મત પાઠ એક સ્થળે ખં૦ પ્રતિમાથી મળ્યો છે (જુઓ પૃ૦ ૧૪ ટિ૦ ૨)

૪ અનુયોગદ્વારચૂર્ણિસમ્મત પાઠ ઉપયુક્ત પ્રતિઓ પૈકીની કોઈ એક પ્રતિમાથી આઠ સ્થળે (જુઓ પૃ૦ ૬૩ ટિ૦ ૧, પૃ૦ ૭૧ ટિ૦ ૭, પૃ૦ ૮૦ ટિ૦ ૬, પૃ૦ ૧૨૩ ટિ૦ ૨, પૃ૦ ૧૩૩ ટિ૦ ૧, પૃ૦ ૧૩૫ ટિ૦ ૧૨ ટિ૦ ૧૪ અને પૃ૦ ૧૪૬ ટિ૦ ૧૦); સં૦ જે૦ આ બે પ્રતિઓમા ત્રણ સ્થળે (જુઓ પૃ૦ ૧૪૭ ટિ૦ ૨ ટિ૦ ૪, અને પૃ૦ ૧૭૨ ટિ૦ ૫), અને કોઈ ને કોઈ બેથી વધુ પ્રતિઓમા પાંચ સ્થળે (જુઓ પૃ૦ ૧૨૩ ટિ૦ ૩, પૃ૦ ૧૫૦ ટિ૦ ૨, પૃ૦ ૧૬૪ ટિ૦ ૧, અને પૃ૦ ૧૭૦ ટિ૦ ૧ ટિ૦ ૧૧) મળે છે તેમ જ અનુયોગદ્વારચૂર્ણિમા નોંધાયેલ વાચનાંતરનો એક પાઠ જે૦ પ્રતિમાથી મળ્યો છે (જુઓ પૃ૦ ૬૦ ટિ૦ ૨)

૫. અનુયોગદ્વારની હરિભદ્રીયા વૃત્તિને સમ્મત પાઠ સં૦ પ્રતિમાથી બે સ્થળે (જુઓ પૃ૦ ૬૧ ટિ૦ ૧૩ અને પૃ૦ ૬૭ ટિ૦ ૨), કોઈ ને કોઈ બે પ્રતિઓમા ચાર સ્થળે (જુઓ પૃ૦ ૭૧ ટિ૦ ૧૨, પૃ૦ ૮૮ ટિ૦ ૩, અને પૃ૦ ૧૮૩ ટિ૦ ૧–૨), તથા કોઈ ને કોઈ બેથી વધુ પ્રતિઓમા બાર સ્થળે (જુઓ પૃ૦ ૭૧ ટિ૦ ૧૧, પૃ૦ ૧૧૯ ટિ૦ ૫ ટિ૦ ૨૪, પૃ૦ ૧૨૧ ટિ૦ ૧૨, પૃ૦ ૧૨૩ ટિ૦ ૨, પૃ૦ ૧૪૭ ટિ૦ ૧૮, પૃ૦ ૧૫૦ ટિ૦ ૬, પૃ૦ ૧૭૦ ટિ૦ ૧૧, પૃ૦ ૧૮૨ ટિ૦ ૧૩ ટિ૦ ૧૫, અને પૃ૦ ૧૮૩ ટિ૦ ૩ ટિ૦ ૫) મળે છે તેમ જ હરિભદ્રીયા વૃત્તિમા નોંધાયેલ વાચનાંતરનો પાઠ વા૦ પ્રતિમાથી એક સ્થળે (જુઓ પૃ૦ ૮૩ ટિ૦ ૮) મળે છે

૬ અનુયોગદ્વારસૂત્રની મલધારીયા વૃત્તિને સમ્મત જે પાઠ મૂલમા મૂક્યા છે તે પાઠ પૈકીના ત્રણ પાઠ સં૦ પ્રતિમાથી અને એક પાઠ જે૦ પ્રતિમાથી એમ ચાર સ્થળે (જુઓ પૃ૦ ૧૨૦ ટિ૦ ૫,

---

૧–૨ આ બે સ્થાનોમા અમારા અનવધાનથી શુ૦ સંજ્ઞક પ્રતિની સંજ્ઞા જણાવવી રહી ગઈ છે ફરીથી ભંડારમા જઈને આ બે સ્થાનો જોયા પછી જ અમે શુદ્ધિપત્રકમા આ સ્થાને શુ૦ પ્રતિની સંજ્ઞા ઉમેરી છે

૩ અહીં નંદિસૂત્ર–અનુયોગદ્વારસૂત્રના સંબંધમા જે એક પ્રતિમા, બે પ્રતિમા કે તેથી વધુ પ્રતિઓમાં મળતા પાઠોનો નિર્દેશ કર્યો છે તે અમોએ સંશોધનમા જેમનો ઉપયોગ કર્યો છે તે પ્રતિઓને લક્ષીને જ છે તેથી અહીં નિર્દિષ્ટ પ્રતિઓના કુળની અન્ય પ્રતિઓ ભંડારોમા હોવાનો સંપૂર્ણ અવકાશ છે

પૃ૦ ૧૩૭ ટિ૦ ૨, પૃ૦ ૧૩૯ ટિ૦ ૪, પૃ૦ ૧૪૪ ટિ૦ ૨—આ ચાર ટિપ્પણીઓ જેના ઉપર છે તે મૂલપાઠ), અને સવા૦ પ્રતિઓમાંથી એક સ્થળે મળે છે (જુઓ પૃ૦ ૧૩૯ ટિ૦ ૯ જેના ઉપર છે તે મૂલપાઠ)

૭ એક સ્થળે અનુયોગદ્વારની ચૂર્ણિ અને હરિભદ્રીયા વૃત્તિને સમ્મત પાઠ કોઈ પણ પ્રતિ આપતી નથી (જુઓ પૃ૦ ૯૬ ટિ૦ ૨), એટલુ જ નહિ, પ્રસ્તુત ચૂર્ણિ–હરિભદ્રીવૃત્તિસમ્મત પાઠવાળી કોઈ પણ પ્રતિ શ્રી મલધારીજીને પણ મળી નથી તેમ તેઓ આ સ્થળે જણાવે છે આમ છતા પ્રસ્તુત ચૂર્ણિ-હરિભદ્રી વૃત્તિસમ્મત પાઠની પરપરાનો ખડિત પાઠ અહી ઉપયુક્ત પ્રતિઓ પૈકીની એક વા૦ સજ્ઞક પ્રતિ આપે છે તાત્પર્ય એટલુ જ કે વિક્રમના બારમા શતકમા મલધાર-ગચ્છીય આચાર્ય શ્રી હેમચદ્રસૂરિજીને સૂચિત પાઠ આપતી એક પણ પ્રતિ મળી નહોતી, પણ આજે સૂચિત પાઠની પરપરાને ખડિત રૂપે પણ આપતી એક પ્રતિ આપણને મળી આવી છે

પ્રસ્તુત અનુયોગદ્વારના ૧૭મા સૂત્રમા ⊦ ⊣ આ બે ચિહ્નના મધ્યમા આપેલા પાઠને પ્રાધાન્ય આપીને શ્રી મલધારીજીએ ટીકા કરી છે અને તે સાથે 'સૂચિત પાઠ ક્વચિત વાચનાતરમા મળે છે' તેવો નિર્દેશ પણ ટીકામા કર્યો છે પણ આજે તો અહી ઉપયુક્ત એકેએક પ્રતિમા નિરપવાદરૂપે એ પાઠ મળે છે એટલે કે શ્રી મલધારીજીના સમયમા પ્રસ્તુત પાઠ મોટા ભાગની પ્રતિઓમા ન-હોતો એ પરપરાની એક પણ પ્રતિ અમોને મળી નથી

આજે મળતી હસ્તલિખિત પ્રતિઓને યથાવિધિ મેળવવાથી આપણને અનેક સ્થળે પ્રાચીન વાચનાઓના વિવિધ પ્રવાહોની અનેકવિધ દૃષ્ટિએ ઉપયોગી સામગ્રી મળવાનો ઠીક ઠીક અવકાશ છે તે, અને હસ્તલિખિત પ્રતિઓનુ વૈવિધ્ય જણાવવા માટે જ ઉપર જણાવેલી વિસ્તૃત હકીકત રજૂ કરી છે

મુદ્રિત પ્રકાશનોની વાચનાના કેટલાક અસ્વીકાર્ય પાઠોની ચર્ચા

નદિસૂત્ર અને અનુયોગદ્વારસૂત્રની પ્રસિદ્ધ[1] થયેલી આવૃત્તિઓની વાચનાના જે પાઠોને આ પ્રકાશનમા મૂલવાચનારૂપે સ્વીકાર્યા નથી તેવા કેટલાક સ્થાનો નીચે જણાવવામા આવે છે—

નંદિસૂત્ર—પૃ૦ ૩ ટિ૦ ૪, પૃ૦ <u>૮ ટિ૦ ૩</u>, પૃ૦ <u>૯ ટિ૦ ૩</u>, પૃ૦ <u>૧૦ ટિ૦ ૩</u>, પૃ૦ <u>૧૧ ટિ૦ ૩</u>, પૃ૦ ૧૪ ટિ૦ ૭, પૃ૦ <u>૧૬ ટિ૦ ૭</u>, પૃ૦ <u>૨૫ ટિ૦ ૧</u>, પૃ૦ ૨૯ ટિ૦ ૧૫ અને પૃ૦ <u>૩૧ ટિ૦ ૧</u> આ દશ સ્થાન પૈકી જેની નીચે અન્ડરલાઇન દોરી છે તે સાત સ્થાનોના પાઠાતરના તથા વધારાના સૂત્રપાઠો [2]ચૂર્ણિ અને બે [3]ટીકાઓના વ્યાખ્યાનને સગત થતા નથી—જોકે આ દસ ટિપ્પણીઓ જેના ઉપર છે તે સ્થાનમા સ્વીકારેલા મૂલપાઠો મહત્ત્વના હોવાથી મૂલમા સ્વીકારેલા છે તેમાય અડર-લાઇનવાળી સાત ટિપ્પણીઓ જેના ઉપર છે તે સ્થાનના મૂલસૂત્રપાઠો એકાન્ત પ્રામાણિક અને આદરણીય છે

નન્દિસૂત્રસ્થવિરાવલીમાની કેટલીક ગાથાઓ, કોઈક અપવાદ સિવાય, પ્રાયઃ નદિસૂત્રની બધી જ હસ્તલિખિત પ્રતિઓમા મળતી હોવા છતા ચૂર્ણિકાર અને વૃત્તિકારોએ વ્યાખ્યા નહિ

---

૧ અહી મુખ્યતયા પૂ પા આગમોદ્ધારકજી મહારાજજીએ સપાદિત કરેલી અને તેને આધારે ઉત્તરોત્તર પ્રસિદ્ધ થયેલી આવૃત્તિઓ સમજવી, શેષ આવૃત્તિઓમા કોઈક સ્થાન એવા પણ હશે જે અમારા પ્રકાશન સાથે મળતા પણ હોય

૨ શ્રી જિનદાસગણિમહત્તરરચિત નદિસૂત્રચૂર્ણિ

૩ શ્રી હરિભદ્રસૂરિરચિત તથા શ્રી મલયગિરિસૂરિરચિત નદિસૂત્રટીકા

કરવાથી તેમ જ નદિસૂત્રની પ્રાચીન પ્રતિમા તે તે ગાથા ઉપર ટિપ્પણી કરી પ્રક્ષિપ્ત માનવાથી તે તે ગાથાઓને મૂલમા લેવામા નથી આવી તેમ જ અહી ઉપયુક્ત પ્રતિઓ પૈકીની શુ૦ સજ્ઞક પ્રતિમા અને ક્યારેક ખ૦ સ૦ લ૦ અને શુ૦ પ્રતિઓમા (જુઓ પૃ૦ ૯ ટિ૦ ૩) તે પ્રક્ષિપ્ત ગાથાઓ મળી નથી અને તે મૂલમા હોવી પણ ન જોઈએ એટલે તે તે પ્રક્ષિપ્ત ગાથાઓને તે તે સ્થાને નીચે ટિપ્પણીમા મૂકી છે અહી એ જાણવુ ઉપયોગી થઈ પડશે કે આ ગાથાઓ પૂ પા આગમોદ્ધારકજીની આવૃત્તિ અને તેને અક્ષરશ અનુસરીને ઉત્તરોત્તર પ્રસિદ્ધ થયેલી આવૃત્તિઓ સિવાયની અન્ય આવૃત્તિઓમા મૂલપાઠરૂપે મૂકવામા આવી છે

अनुयोगद्वारसूत्र—પૃ૦ ૭૩ ટિ૦ ૩, પૃ૦ ૧૦૪ ટિ૦ ૧–૨, પૃ૦ ૧૧૦ ટિ૦ ૧૦, પૃ૦ ૧૧૭ ટિ૦ ૮, પૃ૦ ૧૧૯ ટિ૦ ૧૨, પૃ૦ ૧૨૨ ટિ૦ ૪, પૃ૦ ૧૩૨ ટિ૦ ૧, પૃ૦ ૧૩૪ ટિ૦ ૨, પૃ૦ ૧૪૬ ટિ૦ ૯ પૃ૦ ૧૬૨ ટિ૦ ૩, પૃ૦ ૧૭૪ ટિ૦ ૫, પૃ૦ ૧૭૮ ટિ૦ ૬, પૃ૦ ૧૮૦ ટિ૦ ૮, પૃ૦ ૧૮૩ ટિ૦ ૮ તથા ટિ૦ ૧૦ અને પૃ૦ ૨૦૫ ટિ૦ ૬ અનુયોગદ્વારસૂત્રની ચૂર્ણિ અને હરિભદ્રીયા વૃત્તિનુ વ્યાખ્યાન અતિસક્ષેપમા છે તેથી અહી જણાવેલા સ્થાનોની વ્યાખ્યા તેમા નથી તથા જે ટિપ્પણીઓની નીચે અડરલાઈન નથી કરી તે સ્થાનોને મલધારીયા વૃત્તિમા 'સુગમ' 'કણ્ઠ્ય' કે 'નિગદસિદ્ધ' જણાવ્યા છે, અથવા સુગમ સમજીને તે તે સૂત્રપદની વ્યાખ્યા કરી નથી. જે ટિપ્પણીઓની નીચે અડરલાઈન છે તે ટિપ્પણીઓ જેના ઉપર છે તે મૂલપાઠ પ્રમાણે મલધારીયા વૃત્તિનુ વ્યાખ્યાન છે આ રીતે જ્યા મલધારીયા ટીકા છે ત્યા ટીકા અને પ્રાચીન સૂત્રપ્રતિઓના આધારે અને જ્યા ચૂર્ણિ કે ટીકાઓનો આધાર નથી ત્યા પ્રાચીન સૂત્રપ્રતિઓના આધારે સૂત્રપાઠની યોગ્યતા અને વિશેષ ઉપયોગિતાને લક્ષમા લઈ સૂત્રપાઠને મૂલમા મૂકવામા આવેલ છે

ઉપર જણાવેલા નદિસૂત્ર તથા અનુયોગદ્વારસૂત્રની ટિપ્પણીઓના પાઠ તથા તે ટિપ્પણીઓ જેના ઉપર છે તે મૂલપાઠ પૈકી કેટલાક પાઠની વિગત વિસ્તારથી આપવી ઉચિત લાગે છે

नंदिसूत्र

૧ આઠમા પૃષ્ઠની ત્રીજી ટિપ્પણીમા આપેલો પાઠ અહી ઉપયુક્ત કોઈ પણ પ્રતિમા મળ્યો નથી; આ લખાણ લખ્યા પહેલા શ્રી લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સસ્કૃતિ વિદ્યામદિરના વિવિધ ભડારોમા સચવાયેલી નદીસૂત્રની ૬–૭ હસ્તલિખિત પ્રતિઓમા આ સ્થળ જોયુ, તેમા પણ પ્રસ્તુત ટિપ્પણીનો પાઠ નથી. અર્થાત્ મૂલમા સ્વીકારેલો પાઠ જ અમોએ જોયેલી નદિસૂત્રની પ્રતિઓમા મળે છે, અને તે જ પાઠ વ્યાખ્યાકારોને પણ સમ્મત છે અહી મૂલવાચનામા સ્વીકારેલા પાઠ પ્રમાણે જ વિ૦ સ૦ ૧૯૩૬ મા રાય ધનપતિસિહજી દ્વારા પ્રકાશિત મલયગિરીયા ટીકા અને અનુવાદ સહિત પ્રસિદ્ધ થયેલી નદીસૂત્રની આવૃત્તિમા તથા વિ૦ સ૦ ૧૯૭૬ મા શ્રી અમોલકઋષિજી દ્વારા સપાદિત અનુવાદ સહિત નદીસૂત્રની આવૃત્તિમા પાઠ છે આ બે આવૃત્તિઓ સિવાયની પ્રસિદ્ધ થયેલી નદિસૂત્રની અન્ય નવ[2] આવૃત્તિઓ અમે જોઈ છે, જે પૂજ્યપાદ આગમોદ્ધારકજીની આવૃત્તિની

---

૧ આ સ્થાનમા શુ૦ સજ્ઞા લખવી રહી ગઈ છે, જેનો સુધારો શુદ્ધિપત્રકમા આપ્યો છે

૨ ૧ વિ૦ સ૦ ૧૯૭૩ મા આગમોદયસમિતિ દ્વારા પ્રકાશિત

૨ વિ૦ સ૦ ૧૯૭૭ મા મુનિશ્રી જ્ઞાનસુદરજી દ્વારા સશોધિત અને શા માણેકલાલ અનુપચદ (સુરત) દ્વારા પ્રકાશિત

૩ વિ૦ સ૦ ૧૯૮૮ મા પૂજ્યપાદ આચાર્ય શ્રી વિજયદાનસૂરિજી દ્વારા સપાદિત

૪ ઈ૦ સ૦ ૧૯૩૫ (વિ૦ સ૦ ૧૯૯૧) મા યતિ શ્રી છોટેલાલજી દ્વારા પ્રકાશિત (ચાલુ પૃ ૨૪)

પછી પ્રસિદ્ધ થયેલી છે, તેમા વિ૦ સ૦ ૧૯૭૩મા પ્રસિદ્ધ થયેલી શ્રી આગમોદય સમિતિની આવૃત્તિના જેવો જ પાઠ છે. એટલે કે આ પ્રસ્તુત ટિપ્પણી મુજબ જ પાઠ છે; જોકે ઈ૦ સ૦ ૧૯૪૨ (વિ૦ સ૦ ૧૯૯૮)મા સ્થાનકવાસી મુનિરાજ શ્રીહસ્તિમલ્લજી મહારાજે નદિસૂત્રની આવૃત્તિનુ સપાદન હસ્તલિખિત પ્રતિઓ સાથે મેળવવાનો પ્રયાસ કરીને કર્યું છે, અને તેમા નિરપવાદ રૂપે મળતો આ સ્થળનો મૂલપાઠ તેમને હસ્તલિખિત પ્રતિમાં મળ્યો પણ છે, તે છતાં આ પાઠને ટિપ્પણીમા મૂકીને આગમોદય સમિતિના પ્રસ્તુત ટિપ્પણીવાળા પાઠની વશવર્તિતા હોય તેમ મલમા તે પાઠનુ જ અનુકરણ કર્યું છે. ટૂંકમા જણાવવાનુ એટલુ જ કે રાય ધનપતિસિહજીની તથા શ્રી અમોલકઋષિજીની નદિસૂત્રની આવૃત્તિમા આ સ્થાનમાં હસ્તલિખિત પ્રતિના પાઠની વાચના યથાવત્ સચવાઈ છે, જ્યારે અન્ય આવૃત્તિઓના સબધમા પૂજ્યપાદ આગમોદ્ધારકજીની આવૃત્તિની વશવર્તિતા હોય તેમ જ બન્યુ છે.

૨. પ્રાચીન સમયમા અભ્યાસ–વ્યાખ્યાનાદિ માટે હસ્તલિખિત ગ્રથોનો ઉપયોગ થતો, જેમા કેટલાક વ્યાખ્યાતાઓ વિસ્તારથી વિવેચન કરવા માટે હસ્તલિખિત પોથીના હાસિયામા કેટલીક વાર તે તે વિષયની કે અર્થની નોંધ કરતા, તો કેટલીક વાર શિષ્યવર્ગને અભ્યાસ કરાવનાર વિદ્વાન ગુરુ મહારાજ વિસ્તારથી સમજાવતા હોય ત્યારે તેની નોંધ અમુક વિશિષ્ટ અભ્યાસાર્થી સાધુઓ પોતાની અભ્યાસપોથીમા કરી લેતા. આવી નોંધોમા ગ્રથાતરના ગદ્ય કે પદ્ય અવતરણો પણ લખાતા આ નોંધો તે તે સ્થાનના અર્થને વિસ્તારથી સમજવા–સમજાવવા માટે ઉપયોગી હોવાથી આ પ્રકારની નોંધોવાળી પોથી ઉપરથી નકલ કરનાર કેટલાક વિજ્ઞ લેખકો તે નોંધોને પોતાની નકલમા નોંધરૂપે જ લખી લેતા, જ્યારે કેટલાક લેખકોએ આવી નોંધોને પોતાની નકલમા મૂલપાઠરૂપે જ ઉતારી લીધાના ઉદાહરણો કેટલીયે પ્રાચીન પોથીઓમા મળી આવે છે અસ્તુ. પ્રસ્તુત નદિસૂત્રની પ્રાય બધી જ પ્રતિઓમા સઘસ્તુતિ તથા સ્થવિરાવલીમા પ્રક્ષિપ્ત થયેલી ગાથાઓ મૂલપાઠરૂપે જ લખાયેલી મળે છે, સિવાય કે એક પ્રતિમા સ્થવિરાવલીની પ્રક્ષિપ્ત ગાથાઓ મળી નથી અને ચાર પ્રતિઓમાં સાતમા પર્વતસૂત્રની પ્રક્ષિપ્ત ગાથાઓ મળી નથી. પ્રાચીન પૂજનીય–વંદનીય સ્થવિરોને વદનનો અધિકાર ચાલતો હોઈ તેવા સ્થાનમા જે સ્થવિર મહાપુરુષોનો નિર્દેશ અહી નથી થયો તેવા પ્રાચીન સ્થવિરોને વદના દર્શાવતી કેટલીક ગાથાઓ પ્રાચીન ભાવુક વિદ્વાનોએ વિક્રમના બારમા શતક પછી કે કદાચ તે પહેલા પણ ટિપ્પણીરૂપે લખેલી હશે, જે કાલક્રમે પ્રાય બધી જ પ્રતિઓમા મૂલપાઠરૂપે દાખલ થઈ ગઈ છે નદિસૂત્રની ચૂર્ણિ અને હરિભદ્રીયા ટીકામા પ્રસ્તુત પ્રક્ષિપ્ત ગાથાઓની વ્યાખ્યા નથી, તે તો ઠીક, પણ વિક્રમના બારમા શતકમા રચાયેલી આચાર્ય શ્રી મલયગિરિસૂરિકૃત ટીકામા પણ આ પ્રક્ષિપ્ત ગાથાઓની વ્યાખ્યા નથી. આ હકીકતને પ્રક્ષિપ્ત ગાથાઓની અમૌલિકતા માટે મહત્ત્વનો આધાર કહી શકાય તેથી

૫ ઈ૦ સ૦ ૧૯૪૨ (વિ૦ સ૦ ૧૯૯૮)મા મુનિ શ્રી હસ્તિમલ્લજી દ્વારા સશોધિત અને રાયબહાદુર શ્રી મોતીલાલજી મુથા દ્વારા પ્રકાશિત

૬ આગમમદિર (પાલીતાણા)મા ઉત્કીર્ણ મૂલપાઠની વિ૦ સ૦ ૧૯૯૯મા મુદ્રિત આવૃત્તિ (આગમરત્નમજૂષાગત)

૭ વિ૦ સ૦ ૨૦૧૦મા પ મુનિ શ્રી કન્હૈયાલાલજી મહારાજ(કમલ)સપાદિત મૂલસુત્તાણિ મા પ્રસિદ્ધ થયેલ નદિસુત્ત

૮ વિ સ ૨૦૧૧મા મુનિ શ્રી પુષ્પભિક્ષુજી દ્વારા સપાદિત 'સુત્તાગમે' ના બીજા ભાગમા પ્રસિદ્ધ થયેલ નદિસુત્ત

૯ વિ સ ૨૦૧૪મા સ્વોપજ્ઞ ટીકા અને અનુવાદ સહિત મુનિ શ્રી ઘાસીલાલજી દ્વારા સપાદિત
આમ ઉપર જણાવેલી રાયધનપતિસિંહજીની અને શ્રી અમોલકઋષિજીની આવૃત્તિ મળીને નદિસૂત્રની કુલ ૧૧ આવૃત્તિઓમાં અમે પ્રસ્તુત સ્થાનો જોયા છે.

અમે આવી પ્રક્ષિપ્ત ગાથાઓને પ્રસ્તુત નંદિસૂત્રના મૂલપાઠમા સ્વીકારી નથી, પણ તે તે સ્થાને નીચે ટિપ્પણીમા આપી છે (જુઓ પૃ૦ ૫ ટિ૦ ૧, પૃ૦ ૬ ટિ૦ ૧૧, પૃ૦ ૭ ટિ૦ ૧૦, પૃ૦ ૮ ટિ૦ ૯ તથા પૃ૦ ૯ ટિ૦ ૩)

નંદિસૂત્રમાં એક સ્થાન (પ્રસ્તુત નંદિસૂત્ર સૂત્રાંક ૭) એવુ છે કે જે ચૂર્ણિકારના પહેલાથી મૂલપાઠરૂપે જ લખાતુ આવ્યુ છે સ્થવિરાવલી સુધીના મગલપાઠના અતમા (મૃ૦ ૬ ગા૦ ૪૩) "नाणस्स परूवण वोच्छं—હુ જ્ઞાનની પ્રરૂપણા કહુ છુ" પાઠ છે, ત્યાર પછી જ્ઞાનને લગતા વક્તવ્યનો પ્રારભ આઠમા સૂત્રથી થાય છે એટલે છઠ્ઠા સૂત્રના અન્ત્ય પાઠનુ અનુસધાન આઠમા સૂત્રના આદિપાઠની સાથે જ થાય છે આ છઠ્ઠા અને આઠમા સૂત્રની વચમા અધિકારી-અનધિકારીનુ નિરૂપણ કરતુ સાતમુ સૂત્ર મૂલપાઠમા કેમ આવ્યુ? આ સબધમા અમારો નમ્ર મત આ પ્રમાણે છે—શાસ્ત્રની ગભીર વાતોનુ વ્યાખ્યાન કરનારે સામેની વ્યક્તિને જોઈ-જાણીને જ વ્યાખ્યાન કરવુ જોઈએ આ માટે જેમ દરેક આગમશાસ્ત્રના વ્યાખ્યાનના પ્રારભમા કરવામા આવે છે તેમ નંદિસૂત્રકારે પણ અધિકારી-અનધિકારીનો વિચાર કરીને યોગ્ય શિષ્ય સમક્ષ જ નંદિસૂત્રનુ વ્યાખ્યાન કરવુ, એ વિધિ બતાવવા માટે જ સાતમુ સૂત્ર મૂકેલુ છે એટલે આ સૂત્ર અહી ઔચિત્યભર્યુ જ છે, જેની વ્યાખ્યા ચૂર્ણિકાર અને બે ટીકાકારોએ કરી પણ છે

અહી એક વસ્તુ જાણવા જેવી છે કે પ્રસ્તુત નદીસૂત્રના સાતમા સૂત્રરૂપે આવેલા ટૂકા પાઠનો વિસ્તાર કરવા માટે અન્ય પ્રક્ષિપ્ત ગાથાઓ ख० स० ल० અને शु० સજ્ઞક પ્રતિઓ સિવાયની શેષ ચાર સૂત્રપ્રતિઓમા મળે છે, જેની કોઈ પણ વ્યાખ્યાકારે પોતાના વ્યાખ્યાગ્રથમા વ્યાખ્યા કરી નથી જુઓ પૃ૦ ૯ ટિ૦ ૩ તેમ જ અહી ઉપયુક્ત પ્રતિઓ પૈકીની ઉક્ત ચાર પ્રતિઓમા આ પાઠ નથી એટલે અન્ય પ્રતિઓમા મૂલપાઠરૂપે લખાયેલ હોવા છતાય પ્રસ્તુત ટિપ્પણીના પાઠને અહી મૂલવાચનામા સ્વીકાર્યો નથી આજ દિન સુધી પ્રસિદ્ધ થયેલી નંદિસૂત્રની આવૃત્તિઓ પૈકીની જુદી જુદી અગિયાર આવૃત્તિઓ અમે જોઈ છે (આનો ઉલ્લેખ પહેલા કર્યો છે), તેમા મુનિ શ્રી ઘાસીલાલજી દ્વારા સપાદિત આવૃત્તિ સિવાયની બધી જ આવૃત્તિઓમા પ્રસ્તુત ટિપ્પણીનો પાઠ મૂલરૂપે જ મુદ્રિત થયો છે મુનિ શ્રી ઘાસીલાલજીની આવૃત્તિમા પ્રસ્તુત ટિપ્પણીનો પાઠ મૂલપાઠરૂપે નથી સ્વીકાર્યો, એટલુ જ નહિ, તેમા તો પ્રસ્તુત નંદિસૂત્રના સાતમા સૂત્રના પાઠને પણ (જેની ચર્ચા ઉપર કરી છે) મૂલમા છાપ્યો જ નથી અર્થાત્ મૂલવાચનાની પ્રામાણિક વાચના આપવા માટે તેમણે પ્રયત્ન કર્યો છે તેવુ નથી

શ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજે રચેલા વ્યાખ્યાગ્રથો ઉપરથી પણ અભ્યાસી વર્ગ સમજી શકે તેમ છે કે તેમણે પ્રસિદ્ધ કરેલા આગમોની મૂલવાચનામા મૌલિક પાઠોની ચકાસણીની દૃષ્ટિ રાખી જ નથી ઉપલક દૃષ્ટિએ કોઈ કોઈ વાર તેમની રચનાઓ જોવાનો સમય મળતો ત્યારે તે જોઈને અમે તથાપ્રકારની વ્યથા જ અનુભવી છે આથી જ અહી પ્રસ્તુતથી સહજ દૂર જઈને પણ તેમની રચનાઓ માટે જરા ઇશારો કરવો ઇષ્ટ માન્યો છે

શ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજની ટીકાઓમા પ્રાચીન વ્યાખ્યાકારો, કે જેમના આધારે તેઓ પોતાની ટીકાઓ રચી શક્યા છે, તેમના માટે જ નહિ, પણ સૂત્રકારો વિષે પણ જે આદર હોવો જોઈએ તે તેમનામા લેશ પણ દેખાતો નથી પ્રાચીન વ્યાખ્યાઓને જેટલા ગાભીર્યથી જોવી-તપાસવી જોઈએ તેટલા ઊંડાણથી તેમણે આ વ્યાખ્યાઓને જોઈ જ નથી તેને લીધે એમની વ્યાખ્યાઓમા અનેક સ્થાનોમા સ્ખલનાઓ થવા પામી છે આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિ, શ્રી શીલાકાચાર્ય, શ્રી મલયગિરિસૂરિ વગેરે આચાર્યો પૂર્વવર્તી ટીકાકારોના ઋણના સ્વીકાર તરીકે પોતાની

ટીકાના પ્રારભમા તે તે ચૂર્ણિકાર આદિ આચાર્યોના નામનુ સ્મરણ વગેરે કરી નમસ્કાર પણ કરે છે; જ્યારે શ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજની ટીકામા તેવો કોઈ વિવેક જ દેખાતો નથી, પરતુ તેને બદલે ઘણે સ્થળે આ મહાપુરુષો પ્રત્યે તોછડાઈ દેખાડવાની ધીઠાઈ જ તેઓએ કરી છે ટીકાઓમા અપ્રાસગિક વાતોનો વધારો કરી ટીકાઓનુ કલેવર મોટુ બનાવી દીધુ છે. મૌલિક વસ્તુનો વિસ્તાર તો તેમાં ભાગ્યે જ નજરે પડે છે શ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજ પ્રાચીન આગમિક જૈન સ્થવિરોની આગમિક પદાર્થવિષયક વિવિધ પરપરાઓથી તદ્દન અજ્ઞાત હોઈ તેમણે વ્યાખ્યાકાર મહાપુરુષો માટે અનધિકાર તોછડાઈ અને અવિવેકભર્યા શબ્દ-વાક્યપ્રયોગો કર્યા છે અપ્રાસગિક મૂર્તિપૂજા જેવા વિષયોનુ વ્યાખ્યાન તો તેમની અવિવેકિતા જ સૂચવે છે તેઓ એટલુ પણ જાણતા નથી કે वृद्धसम्प्रदायः વાક્યનો પ્રયોગ કયા થઈ શકે ? એ જ કારણે તેમણે પોતાની વ્યાખ્યાઓમાં જૈન આગમોના પાઠોના ઉદ્ધરણ માટે आर्हतसिद्धान्तः, जिनप्रवचनम्, जिनागम. જેવા વાક્યોનો પ્રયોગ કરવાને બદલે वृद्धसम्प्रदायः વાક્યનો ઉપયોગ કર્યો છે.

જે સ્થાનકવાસી માનનીય સાધુ મહાત્માઓએ તેમની ટીકાઓ માટે અભિપ્રાયો આપ્યા છે તેઓએ એમની ટીકાઓને વાચી હોય તેમ અમને લાગતુ જ નથી કારણ, આ ટીકાઓમા **प्रज्ञापकदिशा** જેવા સામાન્ય પદાર્થની વ્યાખ્યા કરતાં શ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજે પોતાનુ અજાણપણુ પ્રકાશ્યુ છે, અને લખી નાખ્યુ છે કે द्रव्यदिगेव प्रज्ञापकदिक्शब्देनाप्युच्यते. જો તેઓએ આચારાગસૂત્ર નિર્યુક્તિની “ जत्थ उ जो पण्णवगो साहइ करसइ दिसासु नेमित्तं। जत्तोमुहो य ठाई सा पुव्वा पच्छओ अवरा ॥ ” આ ગાથાને ધ્યાનપૂર્વક સમજી લીધી હોત તો ઉપરની અક્ષમ્ય સ્ખલના જેવી સ્ખલનાઓ તેમની ટીકાઓમા થવા ન પામત; તેમ જ શ્રી શીલાકાચાર્યની ટીકાને ધ્યાનપૂર્વક જોઈ હોત તો પોતાની ટીકામા સૂત્રોના વિભાગ કરવામા સ્ખલના થવા ન પામત. પરતુ અમને લાગે છે કે તેઓ પ્રાચીન ટીકાકારોના વ્યાખ્યાનોને ડરતા ડરતાં લેવા જતા પ્રાચીન ટીકાકારોની વાસ્તવિકતાને પામી શક્યા જ નથી. પરિણામે કેટલાય સ્થળોમા કેટલાય પ્રકારની ત્રુટિઓ તેમની ટીકામાં નજરે પડે છે અભિપ્રાય આપનાર સ્થાનકવાસી મુનિવરોએ અભિપ્રાયની જવાબદારી સમજ્યા વિના જ અભિપ્રાયો આપ્યા છે શ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજે પોતાની નંદિસૂત્રની ટીકામા (પત્ર ૭-૮) સમવાયાગસૂત્ર, ભગવતીસૂત્ર અને રાજપ્રશ્નીયસૂત્રમા આવતા ‘ जहा नंदीए ’ પાઠનો આધાર આપીને ‘ નદિસૂત્રના કર્તા દેવવાચક નથી પણ ગણધર છે ’ આવુ જે વિધાન કર્યુ છે તેમા તેમનુ ઐતિહાસિક અજ્ઞાન સ્પષ્ટપણે તરી આવે છે અમારા પ્રસિદ્ધ થતા આ નદિસૂત્રમા ૨૯ મા પૃષ્ઠમા આવેલા ૭૨[૧] સૂત્રમા આવતા कोडिल्लयं આદિ શબ્દોના અર્થને તેઓ બરાબર સમજ્યા હોત તો નદિસૂત્રને ગણધરકૃત કહેવામા તેઓને વિમાસણ જ થાત, કારણ કે કૌટિલ્યક-અર્થશાસ્ત્રના પ્રણેતા મહામાત્ય ચાણક્ય આદિ ગ્રથકારો ગણધરભગવાન પછી કેટલાય સૈકાઓ બાદ થયા છે. અસ્તુ સમવાયાગસૂત્ર, ભગવતીસૂત્ર અને રાજપ્રશ્નીયસૂત્ર આદિમા મળતા ‘ जहा नंदीए ’, ‘ जहा पण्णवणाए ’, ‘ जहा पण्णत्तीए ’ આદિ ઉલ્લેખો, વિસ્મૃતિને લીધે, જૈન આગમો ખડિત થવાથી પુનર્વ્યવસ્થિત કરતી વખતે આવ્યા છે, આ વિષેનો ગુરુગમ પણ તેમની પાસે નથી મોટા ભાગે ગુરુગમવિનાનો અભ્યાસ પણ અધકચરો હોય છે, તો પછી શાસ્ત્રની ગભીર બાબતોની વ્યાખ્યાઓ જો ગુરુગમશૂન્ય હોય તો, તે કેટલી સાર્થક અને પ્રામાણિક હોઈ શકે ? એ વિચારવાનુ કામ અમે મર્મજ્ઞ વિજ્ઞ વાચકોને જ ભળાવીએ છીએ ઇતિહાસ આદિ વિષયોના જ્ઞાન સિવાય ઐતિહાસિક આદિ વાતો વિષે લખવા બેસવુ કે ઐતિહાસિક વિધાનો કરવા એ હાસ્યાસ્પદ બનવા જેવી વાત છે શ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજની ટીકાઓ જોતા એમ લાગે છે કે આગમિક, ઇતિહાસ આદિ વિષયોમા તેઓ ઘણા જ કાચા છે શ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજની ટીકાઓમા જૈન

આગમિક પદાર્થોની જે તાત્ત્વિક સ્ખલનાઓ છે તે વિષે તો એક મહાનિબંધ જ બની શકે તેમ છે આ સ્થળે તો અમે ટૂકમા જ લખીને વિરમીએ છીએ

૩ પૃ૦ ૧૬ ટિ૦ ૭મીનો પાઠ અહીં ઉપયુક્ત કોઈ પણ પ્રતિમા તેમ જ શ્રી લા૦ દ૦ ભા૦ સ૦ વિદ્યામંદિર–અમદાવાદના ભંડારોમા સચવાયેલી નંદિસૂત્રની ૬–૭ પ્રતિઓમા પણ મળતો નથી નંદિસૂત્રની ચૂર્ણિ તથા બે ટીકાઓમા પ્રસ્તુત ટિપ્પણીના પાઠનુ વ્યાખ્યાન પણ નથી છતાય અદ્યાવધિ પ્રસિદ્ધ થયેલી નંદિસૂત્રની આવૃત્તિઓ પૈકીની જે ૧૧ આવૃત્તિઓ અમે જોઈ છે તે બધીમા આ પાઠ ક્યાથી આવ્યો? આ સંબંધમા તજ્જ્ઞ વિદ્વાનોને વિચારવા વિનતી છે રાય શ્રી ધનપતિસિંહજીની આવૃત્તિમા પ્રસ્તુત ટિપ્પણીવાળો પાઠ છે, પણ તે સાથે જ પ્રકાશિત થયેલ ટીકા અને અનુવાદમા આ પાઠની વ્યાખ્યા નથી સૌથી પ્રાચીન પ્રકાશન આ જ છે; ત્યાર પછીની બધી આવૃત્તિઓમા આનુ જ અનુકરણ થયુ લાગે છે મુનિ શ્રી હસ્તિમલ્લજીની તથા મુનિ શ્રી ઘાસીલાલજીની આવૃત્તિના પ્રસ્તુત ટિપ્પણીનો પાઠ તો મૂલપાઠરૂપે સ્વીકાર્યો છે, ઉપરાત અનુક્રમે છાયા, ટીકા અને અનુવાદ પણ કર્યો છે તેમ છતા અમારુ માનવુ છે કે આ પાઠ કોઈ પ્રતિ આપતી નથી અને કોઈ પણ વ્યાખ્યાકાર આની વ્યાખ્યા કરતા નથી, તેથી આ પાઠને મૂલપાઠ તરીકે સ્વીકારવો જોઈએ નહિ

૪ નંદિસૂત્રના ૭૨[૧] સૂત્રમા (પૃ૦ ૨૯) કેટલાક અજૈન શાસ્ત્રગ્રંથોના નામોનો ઉલ્લેખ છે આમા બારમુ वेसियं–वैशिक શાસ્ત્ર છે આ જ નામો અનુયોગદ્વારસૂત્રના ૪૯મા સૂત્રમા (પૃ૦ ૬૮) આવે છે અનુયોગદ્વારસૂત્રની બધી જ હસ્તલિખિત પ્રતિઓમા અને પ્રસિદ્ધ થયેલી આવૃત્તિઓમા પ્રસ્તુત वेसिय શબ્દના બદલે કોઈ પ્રત્યંતરનો પાઠભેદ મળતો નથી કે છપાયેલો નથી, પણ નંદિસૂત્રના પ્રત્યંતરોમા પ્રસ્તુત वेसियं ના બદલે तेसिय પાઠ મળે છે व અને त ના લિપિદોષથી જ આ અર્થહીન तेसिय પાઠ બની ગયો લાગે છે હકીકતમા અનુયોગદ્વારસૂત્ર તથા નંદિસૂત્રના એક જ સંદર્ભમા આવતો આ ગ્રંથ ભિન્ન નથી પણ એક જ છે, એ બન્નેના પાઠ જોવાથી સહેજે સમજી શકાય તેમ છે નંદિસૂત્ર અને અનુયોગદ્વારસૂત્રની ચૂર્ણિ અને એ પ્રત્યેકની બબ્બે ટીકાઓમા આ સંદર્ભમા આવેલા ગ્રંથોની વ્યાખ્યા કરી નથી, પણ 'તેમનો પરિચય લોકથી જાણી લેવો' આ પ્રકારનુ માત્ર સૂચન જ કર્યુ છે

નંદિસૂત્રની પ્રતિઓમા લિપિદોષે થયેલા तेसिय શબ્દનો સંગત અર્થ કરવો મુશ્કેલ છે નંદિસૂત્રના ટબાકારો પૈકી જેમને મૂલપાઠમા वेसिय શબ્દ મળ્યો છે તેમણે वैशिक અને वेसिय અર્થ લખ્યો છે જેમને तेसिय શબ્દ મળ્યો છે તે પૈકી કોઈએ तत्रिशिक, કોઈએ तैराशिप्य, તો કોઈએ तैराशिक અર્થ કર્યો છે અને જેમને तेसियं અને वेसिय આ બે શબ્દો એકસાથે મૂલપાઠમા મળ્યા છે તેમણે तासिकाविशेषनाम શાસ્ત્ર અને वसितनाम શાસ્ત્ર આમ બે અર્થ[1] કર્યા છે

રાય શ્રી ધનપતિસિંહજીની આવૃત્તિના અનુવાદમા तेसिय શબ્દને અને મુનિ શ્રી અમોલક ઋષિજીની આવૃત્તિમા तेसियं અને वेसिय એમ બે શબ્દોને મૂલવાચનારૂપે સ્વીકારીને અર્થો લખાયા[2] છે આ સ્થાનમા અમોને કોઈ પણ પ્રતિમાથી तेरासिय પાઠ મળ્યો નથી તેથી અનુમાન થઈ શકે

---

૧ શ્રી લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર (અમદાવાદ)ના ભંડારોમા સચવાયેલી ટબાર્થવાળી નંદિસૂત્રની વિવિધ પોથીઓ જોઈ ને ઉપર જણાવેલા અર્થો અમે નોંધ્યા છે

૨ રાય શ્રી ધનપતિસિંહજીની આવૃત્તિમા "तें० तेत्रिशिक" અર્થ કર્યો છે મુનિ શ્રી અમોલકઋષિજીની આવૃત્તિમા મૂલપાઠમા तेसिय અને वेसिय બે શબ્દ છે, અને તેનો "तेत्तिशिक" અને "वेशिक" એમ અર્થ કર્યો છે

કે ઉપર જણાવેલા ટબાર્થો પૈકીમા કોઈકમા ત્રૈરાશિક અર્થ મળે છે તેવી જ કોઈ પાછળના સમયની પ્રતિના આધારે પૂજ્યપાદ આગમોદ્ધારકજીની આવૃત્તિમાં આ સ્થાને तेरासियं પાઠ સ્વીકારાયેલો હોય. પૂજ્યપાદ આગમોદ્ધારકજીની આવૃત્તિ પછી પ્રસિદ્ધ થયેલી અમારી જોયેલી આવૃત્તિઓમા (જેનો ઉલ્લેખ પહેલા ૨૩મા પૃષ્ઠની બીજી ટિપ્પણીમાં કર્યો છે) तेरासियं શબ્દ જ મૂલવાચનામા સ્વીકારાયો. આ તો ઠીક પણ મુનિ શ્રી હસ્તિમલ્લજી દ્વારા સપાદિત આવૃત્તિના મૂલપાઠમાં સ્વીકારેલા तेरासियं શબ્દની છાયા અને અનુવાદમા त्रैराशिक અર્થ આપીને આ त्रैराशिक શબ્દ ઉપર તે જ ગ્રથના પહેલા પરિશિષ્ટમા (પરિશિષ્ટ પૃ૦ ૧૫) આ પ્રમાણે નોંધ લીધી છે

"[अ] टीकाकारने आजीवक सम्प्रदायको ही तेरासिय-त्रैराशिक माना है, रोहगुप्तसे प्रचलित 'त्रैराशिक' सम्प्रदायका इन्होंने उल्लेख नहीं किया है।" આ નોંધમાં ટીકાકારની માન્યતા જણાવી છે, પણ નદીસૂત્રની ચૂર્ણિ કે બે ટીકાઓમા આ સ્થાનમા આ અને આવી મતલબની કશી જ માન્યતા લખાઈ નથી અમે પહેલાં જણાવી ગયા છીએ કે નદિસૂત્ર તથા અનુયોગદ્વારસૂત્રના કોઈ પણ વ્યાખ્યાગ્રથમા આ સદર્ભના શબ્દોની વ્યાખ્યા નથી કરી અમારા પ્રસ્તુત પ્રકાશનના ૧૦૭મા સૂત્રમાં (પૃ૦ ૪૩) આવતા तेरासियाइं શબ્દની ટીકામા આચાર્ય શ્રી મલયગિરિજીએ ગોશાલકપ્રવર્તિત આજીવક સપ્રદાય ત્રૈરાશિક [1] જણાવેલો છે સભવ છે કે મુનિ શ્રી હસ્તિમલ્લજીએ સૂચિત ૧૦૭મા સૂત્રની ટીકાનો આધાર સૂ ૭૨[૧]મા જોડી દઈને ઉપર જણાવેલી નોંધ લખી હોય મુનિ શ્રી ઘાસીલાલજી દ્વારા સપાદિત આવૃત્તિમા तेरासियं શબ્દ મૂલવાચનામા છે અને તેનો त्रैराशिकसम्प्रदायसम्बन्धी ग्रन्थविशेषः એમ અર્થ કર્યો છે.

આટલુ લાબુ લખવાનો આશય એટલો જ છે કે व અને त ના લિપિદોષથી શુદ્ધ પાઠ वेसिय નુ અશુદ્ધ સ્વરૂપ तेसिय થયુ, तेसिय નુ तेरासियं, तेरासियं ના અર્થમા त्रैराशिक લખાયુ, અને त्रैराशिक શબ્દ ઉપર ૧૦૭મા સૂત્રની ટીકાના આધારે ટીકાકારની માન્યતા લખાઈ. આ માટે જ આપણે આપણા પ્રધાન ગ્રથોની મૂલવાચના તૈયાર કરવાના કાર્યમા પ્રતિઓના પાઠ, વ્યાખ્યાકારોના અર્થ વગેરે વગેરે તપાસવામા ખૂબ જ ધીરજ અને ખંત રાખવી પડશે એ વાતનુ અહી પુનરુચ્ચારણ કરીએ છીએ

૫ ૨૯મા પૃષ્ઠની ૧૯મી ટિપ્પણીનો પાઠ અમે જોયેલી નદિસૂત્રની અગિયાર આવૃત્તિઓમા મૂલપાઠરૂપે સ્વીકારાયો છે પ્રસ્તુત પ્રકાશનમા ઉપયુક્ત પ્રાચીન પ્રતિઓમાં આ ટિપ્પણીનો પાઠ એટલે કે भागवयं આદિ પાઠ મળ્યો નથી. આ માટે એ પણ વિચારણીય છે કે ભાગવતની રચના નદિસૂત્રકારના પહેલા થઈ હોવાનો સભવ ઓછો છે, તેમ જ અનુયોગદ્વારસૂત્રના આ સદર્ભમા કોઈ પણ પ્રાચીન-અર્વાચીન પ્રતિએ પ્રસ્તુત ટિપ્પણીનો પાઠ આપ્યો નથી, વગેરે વગેરે કારણોથી નિર્ણીત કર્યું છે કે અદ્યાવધિ પ્રસિદ્ધ થયેલી આવૃત્તિઓમા મૂલવાચનામા સ્વીકારાયેલો પ્રસ્તુત ટિપ્પણીનો પાઠ પ્રક્ષિપ્ત હોઈ મૂલપાઠની વાચનામા હોવો ન જોઈએ

પ્રસ્તુત પ્રકાશનમા નદિસૂત્રની ટિપ્પણીઓમા આપેલા પાઠભેદો સાથે જ્યાં શ્રી આગમોદય સમિતિ દ્વારા પ્રકાશિત આવૃત્તિની મુ૦ સના અમોએ નોંધી છે, તેને લક્ષીને ઉપરની ચર્ચા કરી છે. આ સિવાય જ્યા મુ૦ સજ્ઞાનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો તેવા ટિપ્પણીના પાઠો પ્રમાણે શ્રી આ સ. ની આવૃત્તિના પાઠ છે તે પૈકીના બે સ્થાન આ પ્રમાણે છે

૧ નદિસૂત્રની ૧૮મી ગાથાના પ્રારભમા આવેલો वंदे શબ્દ નિરપવાદરૂપે હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાં મળે છે શ્રી આ સ. ની આવૃત્તિમાં આ वंदे શબ્દ નથી લીધો, જ્યારે આગમરત્ન-

૧ જુઓ, શ્રી આગમોદય સમિતિ દ્વારા પ્રકાશિત આચાર્ય શ્રી મલયગિરિસૂરિકૃત વૃત્તિસહિત નદિસૂત્ર, પત્ર ૨૩૯.

મંજૂષામા (वंदे) આ રીતે ગોળ કોષ્ઠકમા મૂક્યો છે સુત્તાગમેમા [वंदे] આવી રીતે આવા કોષ્ઠકમા મૂક્યો છે આમ કોષ્ઠકમા મૂકવાનો હેતુ તો ગાથા લાંબી થાય છે, એટલે કે वंदे શબ્દ વધારે પડતો છે તે જણાવવાનો જ હોય તેમ લાગે છે પણ જૈનાગમોની આર્ષ ગાથાઓમા માત્રામેળનો ભંગ થતો ભાસે તેવી લાંબી-ટૂંકી ગાથાઓ ઠીક ઠીક પ્રમાણમા મળે છે, તેનો આપણે ખ્યાલ રાખવો જોઈએ અહી નંદિસૂત્રની ચૂર્ણિ અને બે ટીકાઓમા वंदे શબ્દનુ પ્રતીક નોંધેલુ જ છે તદુપરાત નિરપવાદરૂપે હસ્તલિખિત પ્રતિઓમા આ સૂત્રપદ મળે પણ છે તથા અર્થની સગતિની દૃષ્ટિએ પણ આ સૂત્રપદ જરૂરી જ છે આથી આવા પાઠોને ( ) આવા કે [ ] આ પ્રકારના કોષ્ઠકોમા મૂકીને મૂલવાચનાના પાઠ વિષે કોઈ પણ પ્રકારના વિકલ્પનો ભ્રમ પેદા કરવો અમે યોગ્ય માન્યો નથી.

૨. ચૌદમા પૃષ્ઠની ત્રીજી ટિપ્પણીના પાઠ પ્રમાણે શ્રી આગમોદય સમિતિની આવૃત્તિમાં પાઠ છે. નંદિસૂત્રની મલયગિરીયા અને હરિભદ્રીયા વૃત્તિમા वण्णिओ एसो પાઠ પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરી છે, અને અહી ઉપયુક્ત બધીય પ્રતિઓમા પણ वण्णिओ एसो પાઠ જ મળ્યો છે, તેથી તેને અમોએ મૂલવાચનામા સ્વીકાર્યો છે પ્રસ્તુત ટિપ્પણીમા આપેલા वण्णिओ दुविहो પાઠની બન્ને ટીકાકારોએ વાચનાતરરૂપે નોંધ લીધી છે નંદિચૂર્ણિમાં આ સ્થાનની વ્યાખ્યા નથી કરી, અહી જણાવેલા આ બે સ્થાનોનુ ઉત્તરોત્તર અનુકરણ થયુ છે, તેવી રીતે આવી બાબતોમા આપણે સર્વથા અનુકરણશીલ ન થવુ જોઈએ

હવે અનુયોગદ્વારસૂત્રના કેટલાક પાઠો જણાવીએ છીએ

[1]अनुयोगद्वारसूत्र

૧. ૭૩મા પૃષ્ઠની ત્રીજી ટિપ્પણીમા कावोयाण શબ્દ છે, જે સૌપ્રથમ આગમોદ્ધારકજીની આવૃત્તિમાં મૂલવાચનામા લેવાયો છે

અહીં પ્રસ્તુત અનુયોગદ્વારસૂત્રના ૮૦મા સૂત્રમા कायाण શબ્દ મૂલવાચનામા સ્વીકાર્યો છે એટલે કે પૂજ્યપાદ આગમોદ્ધારકજી મહારાજજીની વિ૦ સ૦ ૧૯૭૨મા પ્રસિદ્ધ થયેલી અને તે પછી અમારી જોયેલી અન્યાન્ય સંપાદકો દ્વારા પ્રસિદ્ધ થયેલી આવૃત્તિઓની મૂલવાચનામા સ્વીકારેલા ઉક્ત[2]कावोयाणं શબ્દને અપ્રમાણિત ગણીને ટિપ્પણીમા આપ્યો છે એનુ કારણ આ છે—

---

૧ પ્રસ્તુત અનુયોગદ્વારસૂત્રના પાઠોની ચર્ચામા અમે અદ્યાવધિ પ્રકાશિત થયેલી અનુયોગદ્વારસૂત્રની આવૃત્તિઓ પૈકીની દશ આવૃત્તિઓ જોઈ છે, તે આ પ્રમાણે—૧ વિ૦ સ૦ ૧૯૩૬મા રાય શ્રી ધનપતિસિંહજી દ્વારા પ્રસિદ્ધ થયેલી આવૃત્તિ, ૨ વિ૦ સ૦ ૧૯૭૨મા શેઠ શ્રી દે૦ લા૦ દ્વારા પ્રસિદ્ધ થયેલી આવૃત્તિ, ૩ વીરસ૦ ૨૪૪૬ (વિ૦ સ૦ ૧૯૭૬)મા શ્રી અમોલકઋષિ દ્વારા સંપાદિત આવૃત્તિ, ૪ વિ૦ સ૦ ૧૯૭૬મા શ્રી જિનદત્તસૂરિ પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ દ્વારા પ્રસિદ્ધ થયેલી આવૃત્તિ, ૫ વિ૦ સ૦ ૧૯૮૦મા શ્રી આગમોદય સમિતિ દ્વારા પ્રસિદ્ધ થયેલી આવૃત્તિ, ૬ વિ૦ સ૦ ૧૯૯૫મા શ્રી કેસરબાઈ જૈન જ્ઞાનમંદિર દ્વારા પ્રસિદ્ધ થયેલી આવૃત્તિ, ૭ વિ૦ સ૦ ૧૯૯૯મા આગમરત્નમંજૂષાન્તર્ગત આવૃત્તિ, ૮ વિ૦ સ૦ ૨૦૧૦મા પં શ્રી કન્હૈયાલાલજી મહારાજ (કમલ) સંપાદિત મૂલસુત્તાણિગત આવૃત્તિ, ૯ વિ સ ૨૦૧૧મા મુનિ શ્રી પુપ્ફભિક્ખુજી દ્વારા સંપાદિત 'सुत्तागमे' ના દ્વિતીય ભાગાન્તર્ગત આવૃત્તિ, ૧૦ વિ સ ૧૯૭૩મા શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા દ્વારા પ્રસિદ્ધ થયેલો અનુયોગદ્વારસૂત્રનો સંક્ષિપ્ત અનુવાદ આ ઉપરાત શ્રી લા દ ભા સ વિદ્યામંદિર (અમદાવાદ)મા રહેલા વિવિધ ભંડારોમા સુરક્ષિત વિક્રમના ૧૬ મા શતકથી ૧૮ મા શતક સુધીમા લખાયેલી અનુયોગદ્વારસૂત્ર મૂલની નવ પ્રતિઓ તથા તેની મલધારીયા ટીકાની વિક્રમના ૧૬–૧૭ શતકમા લખાયેલી ૭ પ્રતિઓ, અને એક ટબાર્થવાળી તથા એક બાલાવબોધસહિત અનુયોગદ્વારસૂત્રની પ્રતિ પણ જોઈ છે

૨ ફક્ત મુનિ શ્રી પુપ્ફભિક્ખુજી દ્વારા સંપાદિત આવૃત્તિમા 'का (वहि) वोयाण' આવો પાઠ છે, એટલે કે પૂ પા આગમોદ્ધારકજીની આવૃત્તિનો મૂલપાઠ અને તેનુ પ્રત્યંતર એકસાથે મૂલવાચનામા જણાવેલ છે

પ્રથમ તો पाइयसद्दमहण्णवो સિવાય કાવડ વહન કરનારના અર્થમાં कावोय શબ્દ જ મળતો નથી; पा० स० म० મા कावोय શબ્દને દેશ્ય જણાવીને તેના સ્થાનનિર્દેશમા એકમાત્ર અનુયોગદ્વાર-સૂત્રનુ પ્રસ્તુત સ્થાન જ જણાવ્યુ છે એટલે કે મુખ્યત્વે પૂજ્યપાદ આગમોદ્ધારકજી દ્વારા પ્રકાશિત મલધારીયા ટીકામાથી આ कावोय શબ્દ पा० स० म०મા લેવાયો છે. હકીકતમા પ્રસ્તુત પ્રકાશનમાં ઉપયુક્ત અનુયોગદ્વારસૂત્રની કોઈ પણ હસ્તલિખિત પ્રતિમા અને શ્રી લા દ વિદ્યામદિરના સંગ્રહોની વિક્રમના ૧૬ મા શતકથી ૧૮ મા શતક સુધીમાં લખાયેલી નવ પ્રતિઓ પૈકીની એક પ્રતિ સિવાયની આઠ પ્રતિઓમા कावोयाण પાઠ મળ્યો નથી, પણ कायाणं પાઠ જ મળ્યો છે શ્રી લા દ. વિદ્યામદિરમા દેવશાના પાડામાંથી આવેલા આચાર્ય શ્રી મહેન્દ્રવિમલજીના ભડારની ક્રમાક ૨૧ વાળી વિક્રમના ૧૬ મા શતકના પૂર્વાર્દ્ધમા લખાયેલી પ્રતિમા कावोयाणं પાઠ મળમા લખેલો છે, અને આ જ ભડારની ક્રમાક ૨૦ વાળી પ્રતિ (જે ક્રમાક ૨૧ વાળી પ્રતિ કરતા ૩૦–૪૦ વર્ષ પ્રાચીન લાગે છે તે)મા कायाण શબ્દ લખાયેલો હતો, પણ કોઈક વાચકે ઉમેરાનુ ચિહ્ન કરીને માર્જીનમા 'वो' ઉમેરીને कावोयाण શબ્દ કર્યો છે એટલે કે પ્રાચીન એકાદ પ્રતિના પાઠના આધારે શોધક વાચકો આવી રીતે સુધારો કરે અને તે સુધારેલી પ્રતિ ઉપરથી ઉત્તરોત્તર જે નકલો થાય તેમા તે સુધારો મૂલપાઠરૂપ જ બની જાય છતા પ્રસ્તુત સ્થાનપૂરતુ તો કહી શકાય કે આવા સુધારાની નકલરૂપે લખાયેલી અનુયોગદ્વારસૂત્રની પ્રતિ ક્વચિત્ જ મળી શકે તેમ છે

અનુયોગદ્વારની ચૂર્ણિ અને હરિભદ્રીયા વૃત્તિનુ વ્યાખ્યાન સક્ષિપ્ત છે તેથી તેમા પ્રસ્તુત कायाणं કે कावोयाण વગેરે શબ્દોનુ વ્યાખ્યાન નથી પૂજ્યપાદ આગમોદ્ધારકજી દ્વારા સપાદિત અનુ-યોગદ્વારસૂત્રની મલધારીયા ટીકામા 'कावोयाण ति कावडिवाहकानाम्' આવો પાઠ છપાયો છે. અનુયોગદ્વારસૂત્રની મલધારીયા ટીકાની પ્રાચીન હસ્તલિખિત પ્રતિઓમા તપાસ કરતા નિરપવાદ રૂપે આ સ્થાને 'कातार्णं ति कावडिवाहकानाम्' અથવા તો 'कायाणं ति कावडिवाहकानाम् પાઠ મળે છે. અહી य અને त નો વૈકલ્પિક પ્રયોગ પ્રાકૃતભાષાના અભ્યાસીઓ સહેજે સમજી શકે તેમ છે, એટલે कायाण અને काताण આ બે એક જ શબ્દના વૈકલ્પિક પ્રયોગો છે રાય શ્રી ધનપતિ-સિંહજીની આવૃત્તિમા પ્રકાશિત મલધારીયા ટીકામા 'कानोताण ति कावडिवाहकानाम्' આવો અશુદ્ધ પાઠ છપાયો છે; અહી લેખકની સામેની પ્રતિમા ता ના બદલે લખાયેલા ना ને લેખન-શુદ્ધિની પ્રાચીન પદ્ધતિએ રદ કરીને ફરી ता લખાયેલો હશે, તે આવી રીતે–कार्नाताण પ્રાચીન હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાં લખાયેલા અક્ષરોને રદ કરવાના પ્રકારોમા એક પ્રકાર એવો પણ છે કે જે અક્ષરને રદ કરવો હોય તે અક્ષર ઉપર નાની ઊભી લીટી કરવામા આવતી આવા સખ્યાબધ સ્થાન હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાં મળી આવે છે અહી રદ કરેલા આવા 'नाֹ'નો સમજ ફેરથી 'नो' માનીને શ્રી ધનપતિસિંહજીની આવૃત્તિમાં कानोताण પાઠ બન્યો છે, જ્યારે ખરી રીતે તેમાં ઉપ-યોગમા લીધેલી પ્રતિમા कानाण શબ્દ જ હતો શ્રી ધનપતિસિંહજીની આવૃત્તિના અનુવાદમા (જે કોઈક ટબાની પ્રતિ ઉપરથી છાપ્યો હોય તેમ લાગે છે) આ પ્રમાણે છે—'कायाणं ति कावड उठानेवाला' શ્રી લા૦ દ૦ ભા૦ સ૦ વિદ્યામદિરમા સુરક્ષિત ટબાર્થવાળી અનુયોગદ્વારસૂત્રની પ્રતિના મૂલ પાઠમા कायाणं શબ્દ છે, અને ટબાર્થમા 'का० कावडी वहते' અર્થ કર્યો છે ઉપર જણાવેલો અનુવાદ અને ટબાર્થ પણ कायाण શબ્દ જ આપે છે

વિક્રમના ૨૦ મા શતકમા લખાયેલી બાલાવબોધ સહિત અનુયોગસૂત્રની પ્રતિના (જે શ્રી લા૦ દ૦ ભા૦ સ૦ વિદ્યામદિરમા છે) મૂલપાઠમાં પ્રસ્તુત સ્થાને कावडियाण શબ્દ છે, ટીકામા લખાયેલા कावडिवाहकानाम् અર્થના આધારે સગતિ વિચારીને કોઈક શોધકોએ પાછળના સમયમા कायाणं કે તેના કોઈ અશુદ્ધ પાઠને બદલે कावडियाण શુદ્ધ માનીને લખ્યો હોય તેમ લાગે છે અસ્તુ! ઉપર

જણાવી તેવી જવલ્લે જ कावोयाण પાઠ આપતી કોઈ પ્રતિ પૂજ્યપાદ આગમોદ્ધારકજીને અને શ્રીઅમોલકઋષિજીને મળી હશે

ઉપરની ચર્ચાથી જાણી શકાશે કે કાવડ વહન કરનારના અર્થમાં काय શબ્દ અપરિચિત કે અલ્પપરિચિત હોવાથી, તેમાય ટીકાની પ્રતિઓમા काय અને कात રૂપ લખાયેલુ હોવાના કારણે, કોઈક તથાપ્રકારના અભ્યાસી લેખકોએ અર્થસગતિ જાળવવાના હેતુથી कावोय અથવા कावडिय શબ્દની કલ્પના કરીને તે પોતપોતાની પ્રતિઓમા મૂલપાઠરૂપે લખ્યા છે कावडिय શબ્દ તો પ્રાય વિક્રમના અટારમા શતક પછીની કોઈક ટબાર્થ કે બાલાવબોધવાળી પ્રતિઓમા જવલ્લે જ મળે છે

काय અથવા તો कात શબ્દ કાવડ વહન કરનારના અર્થમા ન હોઈ શકે તેમ માનવાને પણ કોઈ કારણ નથી જેમ જૈનાગમ સાહિત્યમા એકાદ સ્થળે કાવડ વહન કરનારના અર્થમા काव શબ્દનો પ્રયોગ થયો[1] છે તેમ અહી મૂલની સખ્યાબધ પ્રાચીન પ્રતિઓ અને ટીકામા નિરપવાદ રૂપે મળતો काय કે कात શબ્દ સ્વીકાર્ય ગણાવો જોઈએ

આટલી લાબી ચર્ચાનો નિષ્કર્ષ આ છે—૧ અનુયોગદ્વારસૂત્રમા અદ્યાવધિ પ્રકાશિત થયેલો कावोयाण પાઠ વિકૃત હોઈ कायाण પાઠ પ્રમાણિત છે ૨ પ્રાકૃત કોશમા કાવડ વહન કરનારના અર્થમા कावोय દેશ્ય શબ્દ લેવાયો છે તે અપ્રમાણિત છે તેના બદલે काय દેશ્ય શબ્દ સુધારીને વાચવો ૩ વિ૦ સ૦ ૧૯૭૨ થી આજ દિન સુધી છપાયેલી આવૃત્તિઓમા પ્રસ્તુત સ્થાનમા ગતાનુગતિકતા કે વશવર્તિતા દેખાય છે તે વિચારીને આપણે આપણા સપાદનકાર્યમા પ્રત્યતરો, વ્યાખ્યાઓ વગેરે જોવામા ધીરજપૂર્વક યથાવિધિ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ

૨ ૧૪૬ મા પૃષ્ઠની ૯ મી ટિપ્પણીમા આપેલો अणतेण लोगो गुणिओ अणता लोगा પાઠ અનુયોગદ્વારસૂત્રની કોઈ પણ પ્રાચીન પ્રતિમા મળતો નથી તેથી તથા ચૂર્ણિ અને બે ટીકાઓમા આ પાઠનુ વ્યાખ્યાન પણ નથી તેથી તેને મૂલવાચનામા સ્વીકાર્યો નથી. પ્રસ્તુત વિષયના વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ માટે મલધારીયા ટીકામા अनन्तैश्च लोकैरलोकः આ પ્રમાણે ક્રમશ અલોકનુ પ્રમાણ જણાવ્યુ છે, તેને મૂલપાઠના વ્યાખ્યાનરૂપે માનવાને કોઈ કારણ નથી મલધારીયા ટીકાના આ અવતરણના આધારે પાછળના સમયમા (વહેલામા વહેલા કદાચ વિક્રમના ૧૮ મા શતકથી) સમજવા–સમજાવવાના હેતુથી કોઈએ પ્રસ્તુત ટિપ્પણીનો પાઠ મૂલમા લખ્યો હોય તેમ લાગે છે

શ્રી લા૦ દ૦ વિદ્યામદિરના સગ્રહની વિ૦ સ૦ ૧૯૩૪મા લખાયેલી ટબાર્થવાળી અનુયોગદ્વાર-સૂત્રની પ્રતિમા પ્રસ્તુત પ્રક્ષિપ્ત પાઠને મૂલપાઠરૂપે લખીને તેના ટબામા તદનુસારે અર્થ પણ લખ્યો છે, તે આ પ્રમાણે—अणतेण लोगो गुणिओ अणा(ण)ता लो[गा] (મૂલપાઠ), 'અ૦ અન(न)तगुणो लोक करीए तिवारइ અ૦ અય(न)ता लोक थाइ' (ટબાર્થ) તથા ઉક્ત સગ્રહની વિક્રમના ૨૦મા શતકમા લખાયેલી બાલાવબોધયુક્ત અનુયોગદ્વારસૂત્રની પ્રતિના મૂલપાઠમા પ્રસ્તુત સ્થાન જોકે અશુદ્ધ લખાયુ છે, છતા તેમા આ પ્રક્ષિપ્ત પાઠ મૂલરૂપે જ લખાયેલો છે તેમ જાણી શકાય છે આમ છતા બાલવબોધમા તો મલધારીયા ટીકાના ઉક્ત અવતરણનો જ અનુવાદ કર્યો છે અસ્તુ

---

૧ कावपिच्छाइ वेति कावा —कावडिवाहका तेपा प्रेक्षा (જીવાભિગમસૂત્ર મલયગિરીયા વૃત્તિની શેઠ શ્રી દે૦ લા૦ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફડ દ્વારા પ્રકાશિત આવૃત્તિ પત્ર ૨૮૧ પૃષ્ઠિ બીજી) અહી મુદ્રિત થયેલા મૂલપાઠમા कावपिच्छाइ वा પાઠ નથી એટલુ જ નહી, આ પાઠ અને આ મદર્ભની ટીકામા જેનુ વ્યાખ્યાન છે તે મૂલપાઠના અનેક શબ્દો ટીકાની સાથે છપાયેલી જીવાભિગમસૂત્રની મૂલવાચનામા નથી છપાયા આનદની વાત છે કે—પ્રાય ટીકાના વ્યાખ્યાન મુજબની જીવાભિગમસૂત્રના મલપાઠની વાચનાવાળી પ્રાચીન પ્રતિ અમોને જેસલ-મેરના ભડારમાથી પ્રાપ્ત થઈ છે જીવાભિગમસૂત્રના પ્રકાશન વખતે તેનો અચૂક ઉપયોગ થશે

ઉપર જણાવેલી પ્રતિઓના જેવી કોઈક પાછળના સમયમા લખાયેલી પ્રતિના આધારે સૌ-પ્રથમ રાય શ્રી ધનપતિસિંહજીની આવૃત્તિમા પ્રસ્તુત પાઠ મૂલવાચનામા છપાયો અને ત્યાર પછીની આજદિન સુધીમા વિવિધ સ્થાનોમાથી પ્રસિદ્ધ થયેલી બધી જ આવૃત્તિઓમા તે યથાવત્ મૂલવાચનારૂપે જ ચાલ્યો આવે છે અમોએ જોયેલી વિક્રમના સત્તરમા શતક સુધીમા લખાયેલી અનુયોગદ્વારસૂત્રની કોઈ પણ પ્રતિમાં પ્રસ્તુત ટિપ્પણીનો પ્રક્ષિપ્ત પાઠ મળતો નથી, આ વસ્તુ પુન· જણાવીએ છીએ.

પ્રસ્તુત પાઠ મૂલવાચનામા હોવાથી કોઈ અનર્થ થઈ જાય છે તેમ રખે કોઈ માને લખવાનો આશય એટલો જ છે કે સૂત્રની પ્રમાણિત અને તેથી જ પ્રામાણિક વાચના તૈયાર કરવા તરફ આપણે યથાવિધિ પ્રયત્ન કરતા હોઈએ ત્યારે આ રીતનો વિચાર કરવો જ જોઈએ.

૩ વિ૦ સં૦ ૧૯૩૬મા પ્રકાશિત રાય શ્રી ધનપતિસિંહજીની આવૃત્તિમાં એક સ્થળે જેને અતિગભીર કહીએ તેવુ નિરાધાર પાઠપરિવર્તન થયુ છે દુ ખની વાત એ છે કે મુનિ શ્રીઅમોલક-ઋષિજીની આવૃત્તિ અને આગમરત્નમજૂષાગત આવૃત્તિ સિવાયની ઉત્તરોત્તર છપાયેલી આવૃત્તિઓ પણ આ સ્થળે શ્રી ધનપતિસિંહજીની આવૃત્તિને જ અનુસરે છે પૂજ્યપાદ આગમોદ્ધારકજી મહારાજ સાહેબ દ્વારા પ્રસિદ્ધ થયેલી આવૃત્તિઓમા પણ પ્રસ્તુત ક્ષતિ ચાલુ જ રહી છે. પરતુ પાછળથી શ્રી આગમમદિરના શિલામુદ્રણ વખતે પ્રસિદ્ધ થયેલી આગમરત્નમજૂષામા આ ક્ષતિ પૂજ્યપાદ આગમોદ્ધારકજીએ સુધારી લીધી છે એ આનદની વાત બની છે અને તેથી જ પ્રસ્તુત પ્રકાશનમાં આ સ્થાનમા મુદ્રિત પાઠની ટિપ્પણી આપી નથી. અહી પણ આ ચર્ચા ન લખાત, પણ આગમ-રત્નમજૂષાની નકલો ઓછી અને તેને કોઈ જવલ્લે જ જુએ, તથા આગમરત્નમજૂષા પછી પણ વર્ષો બાદ પ્રકાશિત થયેલા मूलसुत्ताणि તથા सुत्तागमे મા પણ આ ગભીર ક્ષતિની પરપરા જ ચાલી, તે સુધારવા, તેમ જ સશોધનકાર્યમા અનવધાનથી થતી ગભીર ક્ષતિનુ એક ઉદાહરણ આપવા માટે જ અહી લખવુ યોગ્ય માન્યુ છે

ઉક્ત પાઠપરિવર્તન પ્રસ્તુત અનુયોગદ્વારસૂત્રના ૫૯૧ અને ૫૯૨ મા સૂત્રમા થયુ છે. આ બે સૂત્રનો પાઠ પ્રસ્તુત અનુયોગદ્વારસૂત્રની વાચનામા આ પ્રમાણે છે—से किं त पसत्था? २ चउव्विहा पण्णत्ता । त जहा—कोहज्झवणा माणज्झवणा मायज्झवणा लोभज्झवणा । से त्तं पसत्था । (सू० ५९१) । से किं त अप्पसत्था? २ तिविहा पण्णत्ता । त जहा—नाणज्झवणा दसणज्झवणा चरित्तज्झवणा । से त्तं अप्पसत्था । (सू० ५९२).

આ બે સૂત્રનો સાર [1]ચૂર્ણિ અને ટીકાઓના[2] વ્યાખ્યાનના આધારે આ પ્રમાણે જાણી શકાય છે—"ક્ષપણા–અપચય–નિર્જરાના અર્થમા झवणा શબ્દ છે. અર્થાત્ झवणा એટલે હાનિ ક્રોધ-માન-માયા-લોભની હાનિ તે પ્રશસ્ત હાનિ છે, અને જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની હાનિ તે અપ્રશસ્ત હાનિ છે"

ઉપર જણાવેલા મૂલપાઠના અર્થની સગતિ સહજ સમજી શકાય તેવી છે. અનુયોગદ્વાર-સૂત્રની સમગ્ર હસ્તલિખિત પ્રતિઓમા મૂલપાઠ ઉપર મુજબ જ છે આ હકીકત છતા રાય

---

૧ से किं त झवणा इत्यादि । णाणादीण वड्ढी इच्छिज्जति, जा पुण तेसिं खवणा सा अप्पसत्था भवति । सेस कठ । ચૂર્ણિ

૨ से किं त झवणा इत्यादि । क्षपणा अपचयो निर्जरेति पर्यायाः । शेष सुगमम् (હરિભદ્રીયા વૃત્તિ), से किं त झवणा इत्यादि । क्षपणा अपचयो निर्जरा इति पर्यायाः । शेष सूत्रसिद्धमेव (મલધારીયા ટીકા)

શ્રી ધનપતિસિંહજીની આવૃત્તિમા ઉપર જણાવેલા બે સૂત્રો આ પ્રમાણે છપાયા છે—से कि त पसत्था ? २ तिविहा पण्णत्ता । त जहा—णाणज्झवणा दसणज्झवणा चरित्तज्झवणा । से त्त पसत्था । से कि त अपसत्था ? २ चउव्विहा पण्णत्ता । त जहा—कोहज्झवणा माणज्झवणा मायज्झवणा लोभज्झवणा सेत अपसत्था । અહી શ્રી ધનપતિસિંહજીની આવૃત્તિમાં મૂલની સાથે છપાયેલી મલધારીયા ટીકા અને અનુવાદ આ ખોટા પાઠને અનુસરતા નથી એટલુ તો ચોક્કસ છે પરન્તુ શ્રી ધનપતિ-સિંહજીની આવૃત્તિ પછી વિ૦ સ૦ [1]૧૯૭૨, [2]૧૯૭૬, [3]૧૯૮૦, [4]૧૯૯૫, [5]૨૦૧૦ અને [6]૨૦૧૧ મા પ્રસિદ્ધ થયેલી આવૃત્તિઓમા શ્રી ધનપતિસિંહજીની આવૃત્તિનો ઉક્ત પાઠ જ અનવધાન કે વશવર્તિતાથી મૂલવાચનામા છપાયો છે આ ખોટા પાઠનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે થાય છે—" જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની હાનિ તે પ્રશસ્ત હાનિ છે, અને ક્રોધ-માન-માયા લોભની હાનિ તે અપ્રશસ્ત હાનિ છે " આવા અશાસ્ત્રીય પાઠને અનુસરીને વિ૦ સ૦ ૧૯૭૩ મા શ્રી જૈન આત્માનદ સભા(ભાવનગર) દ્વારા પ્રસિદ્ધ થયેલા મુનિ શ્રી દેવવિજયજીકૃત અનુયોગદ્વારસૂત્રના સક્ષિપ્ત અનુવાદમાં પણ અશાસ્ત્રીય અર્થ કર્યો છે તે આ પ્રમાણે—" પ્રશસ્ત ક્ષપણા ત્રણ પ્રકારે છે; જ્ઞાન ૧, દર્શન ૨, ચારિત્ર ૩. અપ્રશસ્ત ક્ષપણા ૪ પ્રકારે છે ક્રોધ ૧, માન ૨, માયા ૩, લોભ ૪

ઉપર જણાવ્યા મુજબ અહી અનુયોગદ્વારસૂત્રમા સમગ્ર હસ્તલિખિત પ્રતિઓના આધારે તથા અનુયોગદ્વારસૂત્રની ચૂર્ણિની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યાના આધારે તેમ જ અનુયોગદ્વારસૂત્રની હરિભદ્રીયા અને મલધારીયા વૃત્તિમાં ટૂકમા જણાવેલા ચૂર્ણિના અર્થને અનુસરતા નિર્દેશના આધારે અમોએ સ્વીકારેલા પ્રશસ્ત ભાવક્ષપણા અને અપ્રશસ્ત ભાવક્ષપણાવાળા મૂલપાઠની પ્રમાણિત વાચના સુસગત અને પ્રામાણિક ઠરે છે આમ છતા મુનિ શ્રી અમોલકઋષિજીસપાદિત અને આગમરત્નમજૂષાગત આવૃત્તિ સિવાયની અદ્યાવધિ પ્રકાશિત આવૃત્તિઓ પૈકીની આદ્ય આવૃત્તિમા કે આદ્ય આવૃત્તિ જેના ઉપરથી તૈયાર થઈ તે મૂલસૂત્રની પ્રતિમા કોઈક સમજફેરથી આવુ નિરાધાર પાઠપરિવર્તન થવા માટે કદાચ સૂત્રકૃતાગસૂત્ર અને ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની ચૂર્ણિમા આવતો પાઠ નિમિત્તભૂત થયો હોય તો તે અસભવિત નથી ઉક્ત ચૂર્ણિઓના પાઠ આ પ્રમાણે છે

इदार्णि झवणा–सा वि णामादि चतुव्विधा, दव्वज्झवणा "परहत्थियाए पोत्ती झविज्जति वोडओ विवज्झाए" एवमादि । भावज्झवणा दुविधा–पसत्थभावज्झवणा य अपसत्थभावज्झवणा य । पसत्थ-भावज्झवणा णाणस्स ३[7] झवणा, अपसत्थभावज्झवणा कोधस्स ४[8] चउसु वि तेसु समयज्झयण [9]भावे समोतरति । इदार्णि एतेसिं चउण्ह[10] वि णिरुत्तेण विहिणा वक्खाण भण्णति । तत्थ निरुत्तगाधाओ—

अज्झीण दिज्जंत अव्वोच्छित्तीणओ अलोगो व्व ।
आयो णाणादीण, झवणा पावाण खवण त्ति ॥ [विशेषावश्यक गा० ९६१]

---

१ શ્રી દેવચદ લાલભાઈ પુસ્તકોદ્ધાર ફડ દ્વારા પ્રકાશિત
२ શ્રી જિનદત્તસૂરિ પુસ્તકોદ્ધાર ફડ દ્વારા પ્રકાશિત
૩ શ્રી આગમોદય સમિતિ દ્વારા પ્રકાશિત
૪ શ્રી કેશરબાઈ જૈન જ્ઞાનમદિર દ્વારા પ્રકાશિત
૫ પ શ્રી કન્હૈયાલાલજી(કમલ)સપાદિત
૬ મુનિ શ્રી પુષ્પભિક્ષુજી સપાદિત
૭ '३' એટલે णाणस्स दसणस्स चरित्तस्स, ૮ '४' એટલે कोधस्स माणस्स मायाए लोभस्स
૯ भावे એટલે અપ્રશસ્ત ભાવોની ક્ષપણામા એમ સમજવુ
૧૦ चउण्ह શબ્દથી આ ચાર સમજવા—अज्झयण अज्झीण आय અને झवणा.

(પ્રાકૃત ટેક્સ્ટ સોસાયટી દ્વારા છપાઈ રહેલી સૂત્રકૃતાંગ ચૂર્ણિ પૃ૦ ૧૮–૧૯ તથા શ્રી ઋષભદેવજી કેશરીમલજી–રતલામ દ્વારા પ્રકાશિત સૂત્રકૃતાંગચૂર્ણિ પૃ. ૨૬)

झवणा वि णामादिया चउव्विहा । दव्वज्झवणं–[1]पल्हत्थिया अपत्था० गाहा । भावज्झवणं दुविहं—पसत्थभावज्झवणं अप्पसत्थभावज्झवणं च । अप्पसत्थभावज्झवणाए इमा—[2]अट्ठविह० गाहा । पसत्थभावज्झवणा णाणादीण ।

(શ્રી ઋષભદેવજી કેશરીમલજી–રતલામ દ્વારા પ્રકાશિત ચૂર્ણિ સહિત શ્રીમન્તિ उत्तराध्ययनानि પૃ. ૭–૮)

ઉત્તરાધ્યયન પાઇય ટીકાકાર શ્રી શાન્તિસૂરિજીએ તો અહીં " भावक्षपणामाह अट्ठविहं० गाहा।" (ઉત્તરાધ્યયનનિર્યુક્તિ ગા. ૧૧) આમ લખીને ભાવક્ષપણાના પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત ભેદ કર્યા જ નથી પણ કેવળ નિર્યુક્તિને અનુસરીને ભાવક્ષપણાનો અર્થ કર્યો છે. તેમ જ વિશેષાવશ્યકભાષ્યમા પણ ભાવક્ષપણાના પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત ભેદ કર્યા નથી અર્થાત્ ઉત્તરાધ્યયનનિર્યુક્તિ અને વિશેષાવશ્યક-ભાષ્યમા કર્મક્ષયને જ ભાવક્ષપણા જણાવેલ છે. ઉત્તરાધ્યયનનિર્યુક્તિ અને વિશેષાવશ્યકભાષ્યના ' કર્મક્ષય એ ભાવક્ષપણા " એ અર્થને આપણે ધ્યાનમા લઈએ તો અનુયોગદ્વારની સમગ્ર પ્રતિઓમા મળતો સૂત્રપાઠ જ વાસ્તવિક છે એમા લેશ પણ શંકાને સ્થાન નથી તેમ છતાં ઉપર આપેલા સૂત્રકૃતાંગચૂર્ણિ અને ઉત્તરાધ્યયનચૂર્ણિના અવતરણોની સગતિ આ પ્રમાણે થઈ શકે છે— " પ્રશસ્ત ભાવોની ક્ષપણાના ત્રણ પ્રકાર–જ્ઞાનક્ષપણા, દર્શનક્ષપણા અને ચારિત્રક્ષપણા; તથા અપ્રશસ્ત ભાવોની ક્ષપણાના ચાર પ્રકાર—ક્રોધક્ષપણા, માનક્ષપણા, માયાક્ષપણા, અને લોભક્ષપણા " આ રીતે આ બે ચૂર્ણિઓમા જણાવેલી અપ્રશસ્ત ભાવોની ક્ષપણા અને પ્રશસ્ત ભાવોની ક્ષપણા તે જ અનુયોગદ્વારસૂત્રમા જણાવેલી ક્રમશઃ ' પ્રશસ્ત–ભાવક્ષપણા ' અને ' અપ્રશસ્ત–ભાવક્ષપણા ' છે અર્થાત્ સૂત્રકૃતાંગસૂત્રચૂર્ણિકાર અને ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રચૂર્ણિકારે प्रशस्ताना भावनां क्षपणा प्रशस्त-भावक्षपणा અને अप्रशस्ताना भावना क्षपणा अप्रशस्तभावक्षपणा આ પ્રમાણે તત્પુરુષસમાસ કરીને વ્યાખ્યાન કર્યું છે; જ્યારે અનુયોગદ્વારસૂત્રચૂર્ણિકારે " प्रशस्ता चासौ भावक्षपणा च प्रशस्तभावक्षपणा અને अप्रशस्ता चासौ भावक्षपणा च अप्रशस्तभावक्षपणा " આ પ્રમાણે કર્મધારય-સમાસ સ્વીકારીને વ્યાખ્યાન કર્યું છે. સૈદ્ધાન્તિક રીતે જોઈએ તો નિક્ષેપમા દરેક સ્થાને કર્મધારય-સમાસ જ સ્વીકારવામા આવ્યો છે. એટલે સૂત્રકૃતાંગચૂર્ણિકારાદિએ વ્યાખ્યાભેદ કરવા છતા પ્રસ્તુત અનુયોગદ્વારસૂત્રની દરેકેદરેક પ્રતિમા જે સૂત્રપાઠ વિદ્યમાન છે, અનુયોગદ્વારચૂર્ણિકાર પણ જે પાઠને અનુસરે છે, તેમ જ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રનિર્યુક્તિ અને વિશેષાવશ્યકમહાભાષ્યકાર કર્મક્ષયને ભાવક્ષપણા જણાવે છે, આ બધુ જોતાં અનુયોગદ્વારસૂત્રનો પ્રસ્તુત પાઠ શ્રી સાગરાનન્દસૂરિમહારાજે આગમ-રત્નમંજૂષામાં અને અમે અમારા સંપાદનમા જે રીતે સ્વીકાર્યો છે તેવો જ હોવો જોઈએ. સૂત્ર-કૃતાંગચૂર્ણિ–ઉત્તરાધ્યયનચૂર્ણિના અવતરણોને ઉપલક દૃષ્ટિએ જોઈને કોઈએ અનુયોગદ્વારસૂત્રના અહીં ચર્ચિત પાઠનુ પરિવર્તન કર્યું હોય તેવુ અમે અનુમાન કરીએ છીએ.

૪. કેવળ મલધારીયા વૃત્તિમા જ વ્યાખ્યાન મળે છે તેવા અનુયોગદ્વારસૂત્રના ત્રણ

---

१ पल्हत्थिया अपत्था तत्तो उप्पिट्टणा अपत्थयरी । निप्पीलणा अपत्था तिन्नि अपत्थाइ पुत्तीए ॥

(ઉત્તરાધ્યયનનિર્યુક્તિ ગા ૧૦)

२ अट्ठविह कम्मरय पोराण जं खवेइ जोगेहिं । एय भावज्झवण णेयव्वं आणुपुव्वीए ॥

(ઉત્તરાધ્યયનનિર્યુક્તિ ગા ૧૧).

મૂલપાઠોની ચર્ચા ઉપર કરી છે. જે મૂલપાઠની વ્યાખ્યા હરિભદ્રીયા અને મલધારીયા વૃત્તિમા મળે છે તેને વિગતો સહિત અહી જણાવીએ છીએ—

અમારા પ્રસ્તુત પ્રકાશનના ૪૭૨મા સૂત્રમા (પૃ૦ ૧૮૦) આવેલો "सुहुमसपरायचरित्त-गुणप्पमाणे दुविहे पण्णत्ते। त जहा—सकिलिस्समाणयं च विसुज्झमाणय च। अहक्खायचरित्तगुणप्पमाणे दुविहे पण्णत्ते। त जहा—पडिवाई य अपडिवाई य–छउमत्थे य केवलिए य।" આ પાઠ પ્રસ્તુત મુદ્રણમા ઉપયુક્ત પ્રતિઓ પૈકીની સ૦ સજ્ઞક પ્રતિ સિવાયની કોઈ પણ પ્રતિમા નથી સ૦ સજ્ઞક પ્રતિના પાઠને જરા પરિવર્તિત કરીને અહી મૂલવાચનામા મૂકવો યોગ્ય ગણ્યો છે

ઉક્ત સ૦ સજ્ઞક પ્રતિ સિવાયની અહી ઉપયુક્ત પ્રતિઓમા, તેમ જ અનુયોગદ્વારસૂત્રની અમે જોયેલી અન્ય (જેનો નિર્દેશ પૂર્વે કર્યો છે) પ્રાચીન-અર્વાચીન હસ્તલિખિત પ્રતિઓમા, તથા અમે જોયેલી અનુયોગદ્વારસૂત્રની અદ્યાવધિ પ્રકાશિત થયેલી આવૃત્તિઓ પૈકીની રાય શ્રી ધનપતિ-સિહજી દ્વારા, શેઠ શ્રી દે૦ લા૦ દ્વારા, લાલા સુખદેવ સહાયજી દ્વારા (મુનિ શ્રી અમોલકઋષિ સપાદિત), અને શ્રી જિનદત્તસૂરિ પુસ્તકોદ્ધાર ફડ દ્વારા પ્રકાશિત આવૃત્તિઓમા પણ ઉક્ત સૂત્રાશના બદલે આ પ્રમાણે પાઠ છે—सुहुमसपरायचरित्तगुणप्पमाणे दुविहे पण्णत्ते। त जहा—पडिवाई[1] य अपडिवाई य। अहक्खायचरित्तगुणप्पमाणे दुविहे पन्नत्ते। त जहा—छउमत्थे[2] य केवलिए[3] य।

પ્રસ્તુત પ્રકાશનની મૂલવાચનામા સ્વીકારેલા માત્ર એક જ પ્રતિના પાઠથી જ અનુયોગદ્વાર-સૂત્રની હરિભદ્રીયા[4] અને મલધારીયા[5] વૃત્તિના વ્યાખ્યાનની સગતિ સચવાય છે ચૂર્ણિમા पडिवाई અને अपडिवाई પદની વ્યાખ્યા[6] નથી

---

૧ કોઈ કોઈ પ્રતિમા पडिवाइए य अपडिवाइए य પાઠ છે

૨ કોઈ કોઈ પ્રતિમા छउमत्थिए પાઠ છે

૩ કોઈ કોઈ પ્રતિમા केवली પાઠ છે

૪ तथा सूक्ष्मसम्परायम्, सम्पर्येति ससारमेभिरिति सम्पराया —क्रोधादय, लोभाशावशेपतया सूक्ष्म सम्परायो यत्रेति सूक्ष्मसम्परायम्, इदमपि सक्लिश्यमानकविशुध्यमानकभेदात् द्विधैव, तत्र श्रेणिमारोहतो विशुध्यमानकमुच्यते, तत प्रच्यवमानस्य सक्लिश्यमानकमिति। तथा अथाख्यात अथेत्यव्यय याथातथ्ये, आङ् अभिविधौ, याथातथ्येनाभिविधिना च ख्यात, अथाख्यातम्. अकपायत्वादनतिचारमित्यर्थ.। इद च द्वेधा प्रतिपाति अप्रतिपाति च, उपशामक-क्षपकभेदात्, छद्मस्थ-केवलिस्वामिभेदाद्वा। અનુયોગદ્વાર હરિભદ્રીયા વૃત્તિ પૃષ્ઠ ૧૦૪–૧૦૫ (શ્રી ઋષભદેવજી કેશરીમલજી દ્વારા પ્રકાશિત) આ અવતરણમા જે પાઠ મોટા અક્ષરોમા છે તે પાઠ મુદ્રિત હરિભદ્રીયા વૃત્તિમા પડી ગયો છે, જે પ્રાચીન પ્રતિઓમાથી મળી આવ્યો છે

૫ सम्पर्येति–पर्यटति ससारमनेनेति सम्पराय–क्रोधादिकपाय, लोभाशमात्रावशेपतया सूक्ष्म सम्परायो यत्र तत् सूक्ष्मसम्परायम्। इदमपि सक्लिश्यमान-विशुध्यमानभेदाद् द्विधा। तत्र श्रेणिमारोहतो विशुध्यमानकमुच्यते, तत प्रच्यवमानस्य सक्लिश्यमानकमिति। 'अहक्खाय' त्ति अथशब्दोऽत्र याथातथ्ये, आङ् अभिविधौ, आ–समन्ताद् याथातथ्येन ख्यातमथाख्यातम्, कपायोदयाभावतो निरतिचारत्वात् पारमार्थिकरूपेण ख्यातमथाख्यातमित्यर्थ। एतदपि प्रतिपात्यप्रतिपातिभेदाद् द्वेधा, तत्रोपशान्तमोहस्य प्रतिपाति, क्षीणमोहस्य त्वप्रतिपाति, अथवा केवलिनश्छद्मस्थस्य चोपशान्तमोहक्षीणमोहस्य तद भवति, अत स्वामिभेदाद् द्वैविध्यमिति। અનુયોગદ્વારસૂત્ર મલધારીયા વૃત્તિ પત્ર ૨૨૨, પૃષ્ઠ ૧–૨

૬ उवसामगसेढीए उवसमेन्तो सुहुमसपरागो विसुज्झमाणो भवति, सो चेव परिवडतो सकिलिस्समाणो भवति। खवगसेढीए सकिलिस्समाणो णत्थि। मोहक्खयकाले अणुप्पण्णकेवलो जाव ताव छउमत्थो, खीणदसण-णाणावरण-काले जाव भवत्थो ताव अहक्खायचरित्तकेवली। सेसं कठ। અનુયોગદ્વારચૂર્ણિ પૃ ૭૬ (શ્રી ઋષભદેવજી કેશરી-મલજી દ્વારા પ્રકાશિત) આ અવતરણમા આવેલા अणुप्पण्णकेवलो ના બદલે સૂચિત મુદ્રિત ચૂર્ણિમા उप्पण्ण-केवलो પાઠ છે અમે અહી પ્રાચીન પ્રતિઓના આધારે મેળવેલી ચૂર્ણિમાથી अणुप्पण्णकेवलो પાઠ આપ્યો છે

વિ૦ સં૦ ૧૯૮૦મા શ્રી આગમોદય સમિતિ દ્વારા પ્રકાશિત આવૃત્તિની મૂલવાચનામા હરિભદ્રીયા અને મલધારીયા વૃત્તિના વ્યાખ્યાનને અનુસરીને કોઈ પણ પ્રતિમાં અનુપલબ્ધ હોવાને કારણે ( ) આવા કોષ્ટકમા સગત પાઠ મૂકીને યોગ્ય સુધારો કર્યો હોય તેમ જણાય છે, અથવા તો ( ) આવા કોષ્ટકમાં આપીને પ્રત્યતરના પાઠરૂપે જણાવેલો હોય એમ લાગે છે, અને તેને અનુસરીને વિ૦ સં૦ ૧૯૯૫ મા પ્રસિદ્ધ થયેલી શ્રી કેશરબાઈ જૈન જ્ઞાનમદિર દ્વારા પ્રકાશિત આવૃત્તિમા પણ પ્રસ્તુત પાઠ મળે છે. આમ છતા આગમરત્નમજૂષામા પ્રસ્તુત સુધારેલા પાઠને સ્થાન મળ્યુ નથી

શ્રી લા૦ દ૦ વિદ્યામદિરના સગ્રહની વિક્રમના ૨૦મા શતકમા લખાયેલી બાલાવબોધયુક્ત અનુયોગદ્વારસૂત્રની પ્રતિમા મૂલપાઠ તો અન્ય પ્રતિઓના જેવો જ છે, પણ બાલાવબોધમાં સૂક્ષ્મસપરાયચારિત્રગુણપ્રમાણના સક્લિશ્યમાન અને વિશુધ્યમાન તથા પ્રતિપાતિ અને અપ્રતિપાતિ એમ બે પ્રકારે બે ભેદ લખ્યા છે, અને યથાખ્યાતચારિત્રગુણપ્રમાણના પ્રતિપાતિ અને અપ્રતિપાતિ તથા છદ્મસ્થ અને કેવલી એમ બે પ્રકારે બે ભેદ લખ્યા છે આવા જ કોઈ બાલાવબોધના અર્થના આધારે જ જો પં. મુનિ શ્રી કન્હૈયાલાલજી (કમલ) સપાદિત मूलसुत्ताणिમા તથા મુનિ શ્રી પુપ્ફભિક્ષુજી સપાદિત सुत्तागमेના બીજા ભાગમા અનુયોગદ્વારસૂત્રની મૂલવાચનામા આ સ્થળે વધારીને સૂત્રપાઠ આપ્યો હોય તો તેને માન્ય પાઠ ન કહી શકાય [1] मूलसुत्ताणि અને सुत्तागमेમાં આ સ્થાને જે પાઠ આપવામા આવ્યો છે તે કોઈ પણ હસ્તલિખિત પ્રતિમાં મળવો શક્ય નથી એવો અમને વિશ્વાસ છે—સિવાય કે ઉક્ત મુદ્રિત આવૃત્તિ ઉપરથી લખાઈ ને તૈયાર થયેલી કોઈ હસ્તલિખિત અર્વાચીન પ્રતિ હોય.

પ્રસ્તુત પ્રકાશનમાં અનુયોગદ્વારસૂત્રની ટિપ્પણીઓમા જ્યા શેઠ શ્રી દેવચદ લાલભાઈ દ્વારા પ્રકાશિત આવૃત્તિની मु० સજ્ઞા અમે નોંધી છે તેને ઉદ્દેશીને ઉપરની પાઠચર્ચા કરી છે. આ સિવાય જ્યાં मु० સજ્ઞાનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો તેવા ટિપ્પણીના પાઠો પ્રમાણે જ શ્રી દે. લા. ની આવૃત્તિમા પાઠો છે (અર્થાત્ અમે मु० સજ્ઞા વારંવાર આપવી ઉચિત માની નથી) તે પૈકીના કેટલાક સ્થાન નીચે પાચ પેરેગ્રાફમાં જણાવીએ છીએ :

૧. મલધારીયા વૃત્તિ પ્રમાણે મૂલમાં સ્વીકારેલા પાઠના પાઠાતરરૂપ શેષ પ્રતિઓના પાઠો નીચે ટિપ્પણીમા મૂક્યા છે. આવા [2]સ્થાન આ પ્રમાણે છે—પૃ૦ ૬૫ ટિ૦ ૧૦, પૃ૦ ૬૬ ટિ૦ ૩, પૃ૦ ૬૬ ટિ૦ ૭ અને ૧૧, પૃ૦ ૬૮ ટિ૦ ૧–૧૬–૧૭ અને ૨૩, પૃ૦ ૭૦ ટિ૦ ૪, પૃ૦ ૧૩૩ ટિ૦ ૧૪, અને પૃ૦ ૧૩૭ ટિ૦ ત્રીજી માંનો खं० અને वा० સજ્ઞક પ્રતિઓનો પાઠ આ સ્થાનોમા જેના નીચે અડર લાઈન કરી છે તે ત્રણ ટિપ્પણીઓના પાઠને શ્રી મલધારીજીએ વાચનાતરરૂપે જણાવેલ છે.

પૃ૦ ૧૧૬ ટિ૦ ૬, પૃ૦ ૧૧૭ ટિ૦ ૨ અને ટિ૦ ૯, તથા પૃ૦ ૧૧૮ ટિ૦ ૩, આ ટિપ્પણીઓના પાઠ પ્રમાણે હરિભદ્રીયા વૃત્તિમા વ્યાખ્યાન છે, મલધારીયા વૃત્તિમા આ ટિપ્પણીઓના પાઠોને

---

૧ मूलसुत्ताणि અને सुत्तागमे મા પ્રસ્તુત પાઠ આ પ્રમાણે છે—सुहुमसपरायचरित्तगुणप्पमाणे दुविहे पण्णत्ते। त जहा—सकिलिस्समाणए य १ विसुज्झमाणए य २। अहवा सुहुमसपरायचरित्तगुणप्पमाणे दुविहे पण्णत्ते। तं जहा—पडिवाई य १ अपडिवाई य २। अहक्खायचरित्तगुणप्पमाणे दुविहे पण्णत्ते। त जहा—पडिवाई य १ अपडिवाई य २। अहवा अहक्खायचरित्तगुणप्पमाणे दुविहे पण्णत्ते। त जहा—छउमत्थिए य १ केवलिए य २।

૨ ચૂર્ણિ અને હરિભદ્રીયા વૃત્તિ સક્ષિપ્ત હોવાથી આ સ્થાનોની વ્યાખ્યા તેમા નથી

વાચનાંતરરૂપે જણાવેલ છે શ્રી દે૦ લા૦ આવૃત્તિમા પ્રસ્તુત ટિપ્પણીઓના પાઠ મૂલવાચનામા સ્વીકાર્યા છે

૨ મલધારીયા અને હરિભદ્રીયા વૃત્તિની વ્યાખ્યા પ્રમાણે મૂળમા સ્વીકારેલા પાઠના પાઠાતરરૂપે શેષ પ્રતિઓના પાઠ નીચે ટિપ્પણીમા મૂક્યા છે આવા [1]સ્થાન આ પ્રમાણે છે—પૃ૦ ૬૭ ટિ૦ ૧, પૃ૦ ૧૩૨ ટિ૦ ૧, અને પૃ૦ ૧૬૨[2] ટિ૦ ૩ શ્રી દે૦ લા૦ આવૃત્તિમા આ ટિપ્પણીઓ પ્રમાણે મૂલપાઠ છે

૩ ચૂર્ણિ, હરિભદ્રીયા વૃત્તિ અને મલધારીયા વૃત્તિ એમ ત્રણે વ્યાખ્યાગ્રથોને સમ્મત મૂલવાચનામા સ્વીકારેલ પાઠના પાઠાતરરૂપે શેષ પ્રતિઓના પાઠ નીચે ટિપ્પણીમા આપ્યા છે આવા સ્થાન આ પ્રમાણે છે—પૃ૦ ૬૨ ટિ૦ ૮, પૃ૦ ૬૩ ટિ૦ ૨૩, પૃ૦ ૧૧૦[3] ટિ૦ ૯, પૃ૦ ૧૭૦ ટિ૦ ૧૦ અને પૃ૦ ૧૭૭ ટિ૦ ૨ આ સ્થાનો પૈકીના કેવળ પૃ૦ ૬૨ ટિ૦ ૮ના પાઠને મલધારીયા વૃત્તિમા વાચનાતરરૂપે જણાવેલ છે તથા જોકે પૃ૦ ૧૭૦ ટિ૦ ૧૦ ના પાઠ પ્રમાણે જ શ્રી દે૦ લા૦ પ્રકાશિત મલધારીયા વૃત્તિમાં વ્યાખ્યા છે છતા અમે જોયેલી મલધારીયા વૃત્તિની પ્રાચીન પ્રતિઓમા અમે મૂલવાચનામા સ્વીકારેલા પાઠ પ્રમાણે જ વ્યાખ્યા મળે છે આ ટિપ્પણીઓના પાઠ શ્રી દે૦ લા૦ ની આવૃત્તિમા મૂલવાચનામા છે

૪ શ્રી દે૦ લા૦ દ્વારા પ્રકાશિત આવૃત્તિમાં ચાર સ્થળે સૂત્રાશો પડી ગયા છે તે આ પ્રમાણે—૧ પ્રસ્તુત પ્રકાશનના ૩૫૨ [૩] સૂત્રમા આવેલો આ સૂત્રપાઠ—गब्भवक्कतियमणुस्साणं जाव गोयमा ! जह० अगु० अस०, उक्कोसेण तिन्नि गाउयाइं । (પૃ૦ ૧૪૪) ૨ પ્રસ્તુત પ્રકાશનના ૪૨૫[૧] સૂત્રનો આ સમગ્ર પાઠ—जोइसियाणं भंते ! केवइया ओरालियसरीरा प० ? गो० ! जहा नेरइयाण तहा भाणियव्वा[5] । (પૃ૦ ૧૭૨) ૩ પ્રસ્તુત પ્રકાશનના ૫૨૯મા સૂત્રમા આવેલો આ સૂત્રપાઠ—से किं त दव्वसमोयारे ? २ दुविहे पण्णत्ते । त०—आगमतो य[6] नोआगमतो य (પૃ૦ ૧૯૩) ૪ પ્રસ્તુત પ્રકાશનના પૃ૦ ૧૯૪ની છઠ્ઠી પક્તિમા આવેલો આ સૂત્રપાઠ—लोए आयसमोयारेणं आयभावे समोयरति, तदुभयसमोयारेणं अलोए समोयरति आयभावे य ।[7]

૫ અનુયોગદ્વારના ત્રીજા અને ચોથા સૂત્રમા अंगबाहिरस्स પાઠ જ મલધારીયા અને હરિભદ્રીયા વૃત્તિને અભિમત છે ઉપયુક્ત પ્રતિઓ પૈકીની કેવળ वा० સજક પ્રતિ જ આ સ્થાને अणंगपविट्ठस्स પાઠ આપે છે આ પાઠ ચૂર્ણિકારને સમત છે. પ્રસ્તુત પ્રકાશનના ૭૯ મા સૂત્રમા આવેલા

---

૧ ચૂર્ણિ સક્ષિપ્ત હોવાથી આ સ્થાનોની વ્યાખ્યા તેમા નથી

૨ આ ટિપ્પણીમાનો પાઠ કેવળ મુ૦ સજ્ઞાવાળી આવૃત્તિનો છે

૩ આ સ્થાનમા હરિભદ્રીયાવૃત્તિસમ્મત પાઠ ચૂર્ણિ અને મલધારીયા વૃત્તિથી ભિન્ન છે.

૪ આ પાઠ મુનિ શ્રી અમોલકઋષિજીએ સપાદિત કરેલી આવૃત્તિમા તથા શ્રી જિનદત્તસૂરિ પુસ્તકોદ્ધાર ફડ દ્વારા પ્રકાશિત આવૃત્તિમા છે, શેષ આઠ આવૃત્તિઓમા નથી

૫ આ પાઠ રાય શ્રી ધનપતિસિંહજી દ્વારા પ્રકાશિત આવૃત્તિમા છે મુનિ શ્રી અમોલકઋષિસપાદિત આવૃત્તિમા આ પાઠનુ ઉત્તરવાકય તથા પ્રસ્તુત સૂત્ર પછીના ૪૨૫ [૨] સૂત્રનુ પ્રશ્નવાકય નથી, અર્થાત્ પ્રસ્તુત સૂત્રનુ પ્રશ્નવાકય છે શેષ આઠ આવૃત્તિઓમા આ પાઠ નથી

૬ શ્રી જૈન આત્માનદ સભા (ભાવનગર) દ્વારા પ્રકાશિત સક્ષિપ્ત અનુવાદમા આ પાઠનો અનુવાદ છે શેષ નવ આવૃત્તિઓમા આ પાઠ નથી

૭ આ પાઠ શ્રી આગમોદય સમિતિ દ્વારા વિ૦ સ૦ ૧૯૮૦મા પ્રસિદ્ધ થયેલી આવૃત્તિમા પાઠાતરરૂપે નીચે ટિપ્પણીમા લીધો છે અને તેને અનુસરીને શ્રી કેશરબાઈ જૈન જ્ઞાનમદિર દ્વારા પ્રકાશિત આવૃત્તિમા, મુનિ શ્રી કન્હૈયાલાલજી સપાદિત આવૃત્તિમા અને સુત્તાગમેની આવૃત્તિમા ટિપ્પણીરૂપે જ છે આગમરત્નમજૂષામા આ પાઠને મૂલવાચનામા (   ) આવા કોષ્ઠકમા આપ્યો છે શેષ પાચ આવૃત્તિઓમા આ પાઠ નથી,

एक्केक्के दुविहे પાઠ પ્રમાણે જ મલધારીયા વૃત્તિનુ વ્યાખ્યાન છે, તેમ જ ઉપયુક્ત બધીય પ્રતિઓ પણ આ જ પાઠ આપે છે આથી શ્રી દે૦ લા૦ની આવૃત્તિમાં છપાયેલા "एक्केक्के दुविहे पण्णत्ते । त जहा' આ પાઠને નોંધ્યો નથી ચૂર્ણિ અને હરિભદ્રીયા વૃત્તિમા અહી વ્યાખ્યા નથી અમારા પ્રસ્તુત પ્રકાશનમા આવેલા અનુયોગદ્વારસૂત્રની મૂલવાચના મલધારીયા વૃત્તિના વ્યાખ્યાનને અનુસરીને છે આ હકીકતનુ વાચકોને સ્મરણ રહે

મૂલવાચનામાં સ્વીકારેલ કેટલાક પાઠોનું સ્પષ્ટીકરણ

પહેલા જણાવેલી વિધિથી પ્રસ્તુત નદિસૂત્ર તથા અનુયોગદ્વારસૂત્રની વાચનાને પ્રત્યતરો અને વ્યાખ્યાગ્રથો સાથે મેળવતા કોઈ વાર [1]ચૂર્ણિસંમત પાઠને, કોઈ વાર [2]હરિભદ્રીયવૃત્તિસમ્મત પાઠને, કોઈ વાર [3]મલયગિરીયવૃત્તિસમ્મત પાઠને, કોઈ વાર [4]મલધારીયવૃત્તિસમ્મત પાઠને, કોઈ વાર ચૂર્ણિ-મલયગિરીયવૃત્તિસમ્મત [5]પાઠને, કોઈ વાર ચૂર્ણિ-હરિભદ્રીયવૃત્તિસમ્મત [6]પાઠને, તો કોઈ વાર હરિભદ્રીયવૃત્તિ-મલધારીયવૃત્તિસમ્મત [7]પાઠને મૂલવાચનામા ઔચિત્યાનુસારે સ્વીકાર્યો છે

ચૂર્ણિ, હરિભદ્રીય વૃત્તિ અને મલયગિરીય વૃત્તિને સમ્મત પાઠના બદલે ઉપયુક્ત બધીય પ્રતિઓમા એકસૂત્રપણે મળતા પાઠને એક સ્થળે મૂલવાચનામા સ્વીકારીને ત્રણેય વ્યાખ્યાઓને સમ્મત પાઠને નીચે ટિપ્પણીમા નોંધ્યો [8]છે.

જ્યા બધીય પ્રતિઓ जाव શબ્દ લખીને લાંબા સૂત્રપાઠને ટૂકાવે છે ત્યા તો પ્રતિઓના પાઠને યથાવત્ રાખ્યો છે, પણ જ્યાં પ્રાચીન એકમાત્ર પ્રતિમા પણ जाव શબ્દ ન લખતા સપૂર્ણ સૂત્રપાઠ મળ્યો છે ત્યા સપૂર્ણ પાઠને જ મૂલવાચનામા [9]સ્વીકાર્યો છે. આમ છતા ટીકાકારની વ્યાખ્યાને અનુસરીને કોઈક વાર जाव શબ્દથી ટૂકાવેલા સૂત્રપાઠો પણ મૂલવાચનામા સ્વીકાર્યા છે

જે પાઠ ઉપયુક્ત કોઈ પણ પ્રતિમા ન મળતા હોય પણ તે પાઠ જરૂરી હોય અર્થાત્ વ્યાખ્યા-

---

૧ જુઓ ૧૬ મા પૃષ્ઠની ૧૩ મી ટિપ્પણી જેના ઉપર છે તે નદિસૂત્રમૂલનો પાઠ આ પાઠ પ્રત્યતરોમા મળે છે કોઈ પણ પ્રત્યતરમા ન મળતો હોય તોપણ ચૂર્ણિસમત પાઠને પ્રાધાન્ય આપીને તે એક સ્થળે મૂલવાચનામા સ્વીકાર્યો છે જુઓ ૪ થા પૃષ્ઠની ૯ મી ટિપ્પણી જેના ઉપર છે તે નદિસૂત્રમૂલનો પાઠ

૨ જુઓ ૧૮૦ મા પૃષ્ઠની ૧૧ મી ટિપ્પણી જેના ઉપર છે તે અનુયોગદ્વાર સૂત્રનો મૂલપાઠ ચૂર્ણિની વ્યાખ્યા સક્ષિપ્ત છે તેથી આ સ્થાને ચૂર્ણિસમ્મત પાઠ ચોક્કસ જાણી શકાતો નથી

૩ જુઓ ૨૦ મા પૃષ્ઠની છઠ્ઠી ટિપ્પણી અને ૨૧ મા પૃષ્ઠની બીજી ટિપ્પણી તથા આ બે ટિપ્પણીઓ જેના ઉપર છે તે નદિસૂત્રનો મૂલપાઠ અહી મૂલમા મૂકેલો પાઠ કોઈ પણ પ્રતિએ આપ્યો નથી

૪ જુઓ ૧૧૯ મા પૃષ્ઠની ૧૮ મી, ૨૦મી અને ૨૫ મી ટિપ્પણી, તથા ૧૮૧ મા પૃષ્ઠની ૧ લી ટિપ્પણી, તેમ જ આ ટિપ્પણીઓ જેના ઉપર છે તે અનુયોગદ્વારસૂત્રનો મૂલપાઠ આ સ્થાનોના પાઠ ચૂર્ણિમા, હરિભદ્રીય વૃત્તિમા કે કોઈ પણ પ્રતિમા નથી ઉપરાત અનુયોગદ્વારસૂત્રના ૩૭ મા સૂત્રમા + + આવા ચિહ્નના મધ્યમા આપેલો પાઠ જુઓ આ પાઠ કેવળ સ૦ સજ્ઞક પ્રતિ જ આપે છે

૫ જુઓ ૪૦ મા પૃષ્ઠની પાચમી ટિપ્પણી તથા આ ટિપ્પણી જેના ઉપર છે તે નદિસૂત્રનો મૂલપાઠ અહી ઉપયુક્ત બધીય પ્રતિઓને અને હરિભદ્રીય વૃત્તિને સમ્મત પાઠ ટિપ્પણીમા આપ્યો છે

૬ જુઓ ૧૬ મા પૃષ્ઠની ૯ મી તથા ૧૯ મા પૃષ્ઠની ૧૧ મી ટિપ્પણી જેના ઉપર છે તે નદિસૂત્રનો મૂલપાઠ.

૭ જુઓ ૧૬૪ મા પૃષ્ઠની ૧ લી તથા ૧૮૦ મા પૃષ્ઠની ૪ થી ટિપ્પણી જેના ઉપર છે તે અનુયોગદ્વારસૂત્રનો મૂલપાઠ

૮ જુઓ ૧૯ મા પૃષ્ઠની ૧ લી ટિપ્પણી અને તે જેના ઉપર છે તે નદિસૂત્રનો મૂલપાઠ

૯ જુઓ ૧૮૩મા પૃષ્ઠની ૧૨ મી ટિપ્પણી અને આ ટિપ્પણી જેના ઉપર છે તે અનુયોગદ્વારસૂત્રના ૪૭૮ થી ૪૮૬ સુધીના સૂત્રો

કારોને અભીષ્ટ હોય તેથી પૂજ્યપાદ આગમોદ્ધારકજીની આવૃત્તિમાંથી મળ્યા હોય તો તે જરૂરી પાઠને અહીં મૂલવાચનામાં જ [૧]સ્વીકાર્યા છે.

ચૂર્ણિનું વ્યાખ્યાન સંક્ષિપ્ત હોવાથી જ્યાં ચૂર્ણિસમ્મત પાઠનો સ્પષ્ટ નિર્ણય ન કરી શકાય ત્યાં ઉપયુક્ત બધીય પ્રતિઓએ એકસૂત્રપણે આપેલા પાઠને મૂલમાં સ્વીકાર્યો છે આ પાઠ ચૂર્ણિકારની સામે નહીં હોય તેવું માનવાને કોઈ આધાર ન હોવાથી ત્રણ સ્થળે મૂલવાચનામાં સ્વીકારીને હરિભદ્રીય-મલધારીગવૃત્તિસમ્મત પાઠને નીચે ટિપ્પણીમાં [૨]આપ્યો છે

ચૂર્ણિ હરિભદ્રીય વૃત્તિ અને મલધારીય વૃત્તિ એમ ત્રણેય વ્યાખ્યાઓમાં જેનું વ્યાખ્યાન ન કર્યું હોય છતાં ઉપયુક્ત બધીય પ્રતિઓ એકસૂત્રપણે જે પાઠ આપતી હોય તેવા પાઠને પણ એક સ્થળે મૂલવાચનામાં [૩]સ્વીકાર્યો છે તથા ચૂર્ણિ અને બે વૃત્તિઓમાં જ્યાં અર્થને સુગમ જણાવ્યો હોય ત્યાં પ્રાચીન પ્રતિઓમાં એકાદ શબ્દ વધારે મળતો હોય તો તેને પણ મૂલવાચનામાં [૪]સ્વીકાર્યો છે.

જ્યાં મલધારીય વૃત્તિસમ્મત પાઠને ઉપયુક્ત કોઈ પણ પ્રતિ આપતી નથી ત્યાં તેને [ ] આવા કોષ્ઠકમાં આપીને મૂલવાચનામાં સ્વીકાર્યો છે[૫] તેમ જ ચૂર્ણિ હરિભદ્રીય વૃત્તિ અને મલધારીય વૃત્તિ એમ ત્રણેય વ્યાખ્યાગ્રંથોને અભિષ્ટ પાઠને જ્યાં કોઈ પણ પ્રતિ આપતી નથી ત્યાં પણ તે [ ] આવા કોષ્ઠકમાં મૂલવાચનામાં સ્વીકારેલ[૬] છે.

અહીં ઉપયુક્ત અનુયોગદ્વારસૂત્રની બધીય પ્રતિઓમાં સૂ ૨૦૧ અને સૂ ૨૦૨ આગળ પાછળ હોવા છતાં ત્રણેય વ્યાખ્યાગ્રંથોના વ્યાખ્યાનક્રમને પ્રાધાન્ય આપીને પ્રસ્તુત બે સૂત્રોનો ક્રમ અમે સ્વયં સુધારીને મૂલવાચનામાં આપ્યો છે

નંદીસૂત્ર અને અનુયોગદ્વારસૂત્રની મૂલવાચનામાં આપેલા પાઠોના સંબંધમાં અમે કોઈ કોઈ સ્થળે તે તે સ્થાનમાં ચૂર્ણિ, ટીકાઓ અને પ્રતિઓ આ ત્રણ પૈકી કોઈ એકના પાઠને પ્રાધાન્ય આપીને તેનો પાઠ મૂલવાચનામાં સ્વીકાર્યો છે આ વસ્તુમાં તે તે સ્થાનમાં યથાવિધિ સાધક-બાધકતાનો વિચાર કર્યો જ છે તદુપરાંત દીર્ઘ કાર્યકાળને અંતે આગમિક પાઠોનો નિર્ણય કરવા માટે અમને જે અનુભવ મળ્યો છે તે વસ્તુ પણ પાઠનિર્ણય માટે નિમિત્ત બની છે. તેમ છતાં બહુશ્રુત મુનિપુંગવો અને વિદ્વાનોને સંશોધન એવં શુદ્ધિની દૃષ્ટિએ જે કોઈ ખામી જણાય તે અમને જણાવીને જિનાગમવાચનાસંશોધનમાં સહભાગી થાય

ૐ

---

૧ જુઓ પૃ૦ ૮૬ ટિ૦ ૩, પૃ૦ ૧૧૨ ટિ૦ ૭, પૃ૦ ૧૩૬ ટિ૦ ૧૩, અને પૃ૦ ૧૮૬ ટિ૦ ૧—આ ચાર ટિપ્પણીઓ જેના ઉપર છે તે અનુયોગદ્વારસૂત્રનો મૂલપાઠ

૨ જુઓ ૭૪મા પૃષ્ઠની પાંચમી ટિપ્પણી, ૧૭૪મા પૃષ્ઠની ત્રીજી ટિપ્પણી અને ૧૯૧મા પૃષ્ઠની ૧૧મી ટિપ્પણી, તથા આ ટિપ્પણીઓ જેના ઉપર છે તે અનુયોગદ્વાર સૂત્રનો મૂલપાઠ

૩ જુઓ સૂત્રાંક ૧૦૮[૧]માં ⊦⊣ આવા ચિહ્નના મધ્યમાં આપેલો પાઠ

૪ જુઓ ૪૯૫મા સૂત્રમાં ⊦⊣ આવા ચિહ્નના મધ્યમાં આપેલો પાઠ

૫ જુઓ અનુયોગદ્વારસૂત્રના ૮૮ થી ૯૧ સુધીનાં સૂત્રો તથા ૪૭૪મું સૂત્ર

૬ જુઓ અનુયોગદ્વારસૂત્રનું ૫૬૮મું સૂત્ર

નન્દિસૂત્રવિશેષ

નન્દિસૂત્રમા પાચ જ્ઞાનનો જે વિષય છે તે આવશ્યકનિર્યુક્તિપીઠિકા ગા ૧ થી ૭૯, આવશ્યક નિર્યુક્તિ ઉપરના શ્રી જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણકૃત વિશેષાવશ્યકમહાભાષ્યમા ગા ૭૯–૮૩૨, તેમ જ આ ઉપરની તેની ચૂર્ણિ-ટીકા આદિ વ્યાખ્યાઓમા સવિશેષ ચર્ચાયેલો જોવામા આવે છે કલ્પભાષ્યપીઠિકામા ગાથા ૨૪થી ૧૪૮ મા પણ પાચ જ્ઞાનનુ વર્ણન છે તેમ જ જીતકલ્પભાષ્ય ગા ૯થી ૧૦૭મા પણ પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષનુ વ્યાખ્યાન અને અવધિ આદિ ત્રણ જ્ઞાનનુ સ્વરૂપ ભાષ્યકારે વર્ણવેલુ છે સામાન્યત વિપ્રકીર્ણ રૂપે તો સ્થાનાગ, સમવાયાગ, ભગવતીસૂત્ર, પ્રજ્ઞાપનોપાગ, જીવાભિગમ આદિ જૈન આગમોમા પણ પાંચ જ્ઞાનને લગતી વિવેચના જુદા જુદા પ્રકારે જોવા મળે છે; જ્યારે ઉપર જણાવેલ આવશ્યકનિર્યુક્તિ, વિશેષાવશ્યકમહાભાષ્ય, કલ્પલઘુભાષ્ય અને જીતકલ્પભાષ્યમા પાચ જ્ઞાનનુ વિસ્તૃત અને ક્રમબદ્ધ સ્વરૂપ નિરૂપ્યુ છે ''

નદિસૂત્રચૂર્ણિકાર આદિ સામે કેટલાક એવા પાઠભેદો હતા, જે આજે કોઇ પ્રતિમા જોવામા નથી આવતા જુઓ, પૃ૦ ૩ ટિ૦ ૧ આદિ

સૂત્ર ૫ ગાથા ૨૨મા વીરશાસનની સ્તુતિ છે. આ ગાથા ચૂર્ણકારે સ્વીકારી નથી, પણ શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત લઘુવૃત્તિમા તથા શ્રી મલયગિરિઆચાર્યકૃત વૃત્તિમાં આ ગાથાની વ્યાખ્યા છે, એટલે તેમના સામે આ ગાથા હતી જ તેમ જ આજે નદિસૂત્રની જે પ્રતિઓ મળે છે તેમા આ ગાથા વિદ્યમાન છે

સ્થવિરાવલિ (સૂત્ર ૬)

આવશ્યકનિર્યુક્તિની ઉપલબ્ધ તાડપત્ર અને કાગળ ઉપર લખાયેલી પ્રાચીન-પ્રાચીનતમ હસ્તલિખિત પ્રતિઓમા નદિસૂત્રસ્થવિરાવલિની ૪૩ ગાથાઓ, પ્રક્ષિપ્ત સાત ગાથાઓ સાથે કુલ ૫૦ ગાથાઓ લખાયેલી જોવામા આવે છે પરંતુ આવશ્યકસૂત્રની ચૂર્ણિ કે શ્રી હરિભદ્રસૂરિ, શ્રી મલયગિરિસૂરિ, શ્રી તિલકાચાર્ય, શ્રી જ્ઞાનસાગરસૂરિ આદિ કૃત ટીકા–અવચૂર્ણિઓમા આ ગાથાઓ સ્વીકારવામાં આવી નથી; ફક્ત અચલગચ્છીય આચાર્ય શ્રી માણિક્યશેખરસૂરિકૃત આવશ્યકસૂત્રની દીપિકાવ્યાખ્યામા નદિસૂત્રસ્થવિરાવલિની મૂલ અને પ્રક્ષિપ્ત ગાથાઓ એટલે કે કુલ ૫૦ ગાથાઓની વ્યાખ્યા કરવામા આવી છે.

સ્થવિરાવલિ છઠ્ઠા સૂત્રની ૪૦ મી ગાથા આ પ્રમાણે છે

सुमुणियणिच्चाणिच्चं सुमुणियसुत्तत्थधारयं णिच्चं ।
वंदे ह लोहिच्च सब्भावुब्भावणातच्च ॥ ४० ॥

નન્દિસૂત્રની બધી જ પ્રતિઓમા આ ગાથા આ પ્રમાણે જ ઉપલબ્ધ થાય છે ચૂર્ણ-ટીકાકારો પણ આ પ્રમાણેના ગાથાપાઠને અનુસરીને જ વ્યાખ્યા કરે છે શ્રી માણિક્યશેખરસૂરિએ આ ગાથાને આ પ્રમાણે સ્વીકારીને વ્યાખ્યા કરી છે

सुमुणियणिच्चाणिच्चं सुमुणियसुत्तत्थधारय वंदे ।
सब्भावुब्भावणया तत्थ लोहिच्चणामाणं ॥

અસ્તુ પ્રારભમા જણાવ્યા પ્રમાણે જૈન આગમોમાં વિસ્તૃત અને ક્રમબદ્ધ તેમ જ વિપ્રકીર્ણ રૂપે પાચ જ્ઞાનને લગતી અનેકવિધ સમ-વિષમ તેમ જ વિશેષરૂપ સામગ્રી પ્રાપ્ત થતી હોવાથી વિદ્વાનો તેથી પણ સુપરિચિત રહે, એ માટે અમે 'નદિસૂત્રવિશેષ'ને નામે તે વસ્તુ અને તેના સ્થળોની નોંધ અથવા યાદી અહીં આપીએ છીએ—

સૂત્ર ૮

णाणं पचविह पण्णत्त० ઇત્યાદિ સૂત્ર અનુયોગદ્વારસૂત્રમા પહેલા સૂત્ર તરીકે અક્ષરશઃ છે

સ્થાનાગસૂત્ર સ્થાન ૫, ઉ૦ ૩, ૪૬૩ મુ સૂત્ર નદિસૂત્રના પ્રસ્તુત સૂત્રના ભાવને મળતુ છે તે આ પ્રમાણે—

पचविहे णाणे पं०, त०—आभिणिबोहियणाणे सुयणाणे ओहिणाणे मणपज्जवणाणे केवलणाणे।

સ્થાનાગસૂત્રમા અજ્ઞાનના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે—

अन्नाणे तिविहे प०, त०—देसऽण्णाणे सव्वऽन्नाणे भावऽन्नाणे।

(સ્થાનાગ૦ સ્થા૦ ૩, ઉ૦ ૩, સૂ૦ ૧૮૭, પત્ર ૧૫૩)

સ્થાનાગસૂત્રમા પાચ જ્ઞાનનુ સક્ષિપ્ત સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે—

दुविहे नाणे पं०, त०-पच्चक्खे चेव परोक्खे चेव १। पच्चक्खे नाणे दुविहे पन्नत्ते, त०-केवलनाणे चेव नोकेवलनाणे चेव २। केवलनाणे दुविहे प०, त०-भवत्थकेवलनाणे चेव सिद्धकेवलणाणे चेव ३। भवत्थकेवलणाणे दुविहे पं०, त०-सजोगिभवत्थकेवलणाणे चेव अजोगिभवत्थकेवलणाणे चेव ४। सजोगिभवत्थकेवलणाणे दुविहे पं०, त०-पढमसमयसजोगिभवत्थकेवलणाणे चेव अपढमसमयसजोगिभवत्थकेवलणाणे चेव, अहवा चरिमसमयसजोगिभवत्थकेवलणाणे चेव अचरिमसमयसजोगिभवत्थकेवलणाणे चेव ५-६। एव अजोगिभवत्थकेवलनाणे ७-८। सिद्धकेवलणाणे दुविहे प०, त०-अणतरसिद्धकेवलणाणे चेव परपरसिद्धकेवलनाणे चेव ९। अणतरसिद्धकेवलनाणे दुविहे प०, तं०-एक्काणतरसिद्धकेवलणाणे चेव अणेक्काणतरसिद्धकेवलणाणे चेव १०। परपरसिद्धकेवलणाणे दुविहे पं०, त०-एक्कपरपरसिद्धकेवलणाणे चेव अणेक्कपरपरसिद्धकेवलणाणे चेव ११। णोकेवलणाणे दुविहे प०, त०-ओहिणाणे चेव मणपज्जवणाणे चेव १२। ओहिणाणे दुविहे प०, तं०-भवपच्चइए चेव खओवसमिए चेव १३। दोण्ह भवपच्चइए पन्नत्ते, त०-देवाण चेव नेरइयाणं चेव १४। दोण्हं खओवसमिए प०, त०-मणुस्साण चेव पचिदियतिरिक्खजोणियाण चेव १५। मणपज्जवणाणे दुविहे प०, तं०-उज्जुमति चेव विउलमति चेव १६। परोक्खे णाणे दुविहे पन्नत्ते, त०-आभिणिबोहियणाणे चेव सुयनाणे चेव १७। आभिणिबोहियणाणे दुविहे प०, त०-सुयनिस्सिए चेव असुयनिस्सिए चेव १८। सुयनिस्सिए दुविहे प०, तं०-अत्थोग्गहे चेव वजणोग्गहे चेव १९। असुयणिस्सिते वि एसेव २०। सुयनाणे दुविहे प०, त०-अंगपविट्ठे चेव अगबाहिरे चेव २१। अगबाहिरे दुविहे प०, त०-आवस्सए चेव आवस्सयवइरित्ते चेव २२। आवस्सयवतिरित्ते दुविहे प०, त०-कालिए चेव उक्कालिए चेव २३।

(સ્થાનાગ૦ સ્થા૦ ૨, ઉ૦ ૧, સૂ૦ ૭૧, પત્ર ૪૯)

સૂત્ર ૧૨

અવધિ, મન પર્યવ અને કેવલજ્ઞાન, આ ત્રણ નોઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષજ્ઞાન ધરાવનાર આત્માઓને સ્થાનાગસૂત્રમા જિન, કેવલી અને અર્હત્ તરીકે જણાવ્યા છે—

ततो जिणा प०, त०-ओहिणाणजिणे मणपज्जवणाणजिणे केवलणाणजिणे १। ततो केवली प०, त०-ओहिनाणकेवली मणपज्जवणाणकेवली केवलनाणकेवली २। ततो अरहा प०, त०-ओहिनाणअरहा मणपज्जवनाणअरहा केवलनाणअरहा ३।

(સ્થાનાંગ૦ સ્થા૦ ૩, ઉ૦ ૪, સૂ૦ ૨૨૦, પત્ર ૧૭૪)

दस ठाणाइं छउमत्थे ण सव्वभावेणं न जाणति न पासति, त०–धम्मत्थिगात जाव वात (?), अयं जिणे भविस्सति वा ण वा भविस्सति, अयं सव्वदुक्खाणमंत करेस्सति वा ण वा करेस्सति, एताणि चेव उप्पन्ननाणदसणधरे अरहा जाव अय सव्वदुक्खाणमत करेस्सति वा ण वा करेस्सति।

(સ્થાનાંગ૦ સ્થા૦ ૧૦, ઉ૦ ૩, સૂ૦ ૭૫૪, પત્ર ૫૦૫)

સૂત્ર ૧૩

कतिविहा ण भते! ओही पण्णत्ता? गोयमा! दुविहा ओही पण्णत्ता। त जहा–भवपच्चइया य खओवसमिया य। दोण्ह भवपच्चइया, त जहा–देवाण य णेरइयाण य। दोण्ह खओवसमिया, त जहा–मणूसाण पचेंदियतिरिक्खजोणियाण य।

(પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર પદ ૩૩, સૂ૦ ૧૯૮૨, પૃષ્ઠ ૪૧૫)

कइविहे ण भते! ओही पन्नत्ता? गोयमा! दुविहा पन्नत्ता–भवपच्चइए य खओवसमिए य, एव सव्वं ओहिपद भाणियव्व।

'कइविहे' इत्यादि। अत्रावसरे प्रज्ञापनायास्त्रयस्त्रिशत्तम पदमन्यूनमध्येयमिति।

(સમવાયાગસૂત્ર સૂ૦ ૧૫૩ અને ટીકા, પત્ર ૧૪૫–૪૬)

સૂત્ર ૧૫

छव्विहे ओहिणाणे पं०, तं०–आणुगामिते अणाणुगामिते वड्ढमाणते हीयमाणते पडिवाती अपडिवाती।

(સ્થાનાંગ૦ સ્થા૦ ૬, ઉ૦ ૩, સૂ૦ ૬૨૫, પત્ર ૩૭૦)

दोहि ठाणेहिं आया अधोलोग जाणइ पासइ, त०–समोहतेण चेव अप्पाणेणं आया अहेलोगं जाणइ पासइ, असमोहतेणं चेव अप्पाणेण आया अहेलोगं जाणइ पासइ १। आधोहिसमोहतास-मोहतेण चेव अप्पाणेणं आया अहेलोगं जाणइ पासइ। एव तिरियलोगं २ उड्ढलोगं ३ केवलकप्प लोग ४। दोहि ठाणेहिं आया अधोलोगं जाणइ पासइ, त०—विउव्वितेण चेव अप्पाणेणं आता अधोलोग जाणइ पासइ, अविउव्वितेण चेव अप्पाणेण आता अधोलोगं जाणइ पासइ १। एव तिरियलोगं ४।

(સ્થાનાંગ૦ સ્થા૦ ૨, ઉ૦ ૨, સૂ૦ ૮૦)

સ્થાનાંગસૂત્રમાં સાત પ્રકારના વિભંગજ્ઞાનનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે :

सत्तविहे विभगणाणे प०, तं०—एगदिसिलोगाभिगमे १ पंचदिसिलोगाभिगमे २ किरियावरणे जीवे ३ मुदग्गे जीवे ४ अमुदग्गे जीवे ५ रूपी जीवे ६ सव्वमिणं जीवा ७। तत्थ खलु इमे पढमे विभगणाणे—जया ण तहारूवस्स समणस्स वा माहणस्स वा विभगणाणे समुप्पज्जति, से ण तेण विभगणाणेणं समुप्पन्नेणं पासति पातीणं वा पडीण वा दाहिण वा उदीणं वा उड्ढं वा जाव सोहम्मे कप्पे, तस्स णमेवं भवति—अत्थि णं मम अतिसेसे णाण-दसणे समुप्पन्ने एगदिसि लोगाभिगमे, सतेगतिया समणा वा माहणा वा एवमाहसु पंचदिसि लोगाभिगमे, जे ते एवमाहसु मिच्छ ते एवमाहसु, पढमे विभंगनाणे १। अहावरे दोच्चे विभगनाणे—जता ण तहारूवस्स समणस्स वा माहणस्स वा विभगणाणे समुप्पज्जति, से णं तेणं विभंगणाणेणं समुप्पन्नेणं पासति पातीणं वा पडीणं वा दाहिणं वा उदीणं वा उड्ढं वा जाव सोहम्मे कप्पे, तस्स णमेवं भवति–अत्थि णं मम अतिसेसे णाण-दसणे समुप्पन्ने पचदिसिं लोगाभिगमे, सतेगतिता समणा वा माहणा वा एवमाहसु–

एगदिसि लोयाभिगमे, जे ते एवमाहसु मिच्छ ते एवमाहसु, दोच्चे विभगणाणे २। अहावरे तच्चे विभगनाणे–जया ण तहारूवस्स समणस्स वा माहणस्स वा विभगणाणे समुप्पज्जति, से ण तेणं विभगणाणेण समुप्पन्नेण पासति पाणे अतिवातेमाणे मुस वतेमाणे अदिन्नमादितमाणे मेहुण पडिसेवमाणे परिग्गह परिगिण्हमाणे राइभोयण भुंजमाणे वा पाव च णं कम्म कीरमाण णो पासति, तस्स णमेव भवति—अत्थि ण मम अतिसेसे णाण-दसणे समुप्पन्ने किरितावरणे जीवे, सतेगतिता समणा वा माहणा वा एवमाहंसु—नो किरितावरणे जीवे, जे ते एवमाहसु मिच्छं ते एवमाहसु, तच्चे विभंगणाणे ३। अहावरे चउत्थे विभगणाणे—जया ण तथारूवस्स समणस्स वा माहणस्स वा जाव समुप्पज्जति, से णं तेण विभंगणाणेण समुप्पन्नेणं देवामेव पासति, बाहिरऽब्भतरते पोग्गले परितादितित्ता पुढेगत्त णाणत्त फुसिया फुरेत्ता फुट्टित्ता विकुव्वित्ता ण विकुव्वित्ता णं चिट्ठित्तए. तस्स णमेव भवति–अत्थि ण मम अतिसेसे णाण-दसणे समुप्पन्ने मुदग्गे जीवे, सतेगतिता समणा वा माहणा वा एवमाहसु—अमुदग्गे जीवे, जे ते एवमाहंसु मिच्छ ते एवमाहसु, चउत्थे विभगनाणे ४। अहावरे पचमे विभंगणाणे–जया ण तधारूवस्स समणस्स जाव समुप्पज्जति, से ण तेण विभगणाणेण समुप्पन्नेण देवामेव पासति बाहिरऽब्भतरए पोग्गलए अपरितादितित्ता पुढेगत्त णाणत्त जाव विउव्वित्ता ण चिट्ठित्तते, तस्स णमेवं भवति–अत्थि जाव समुप्पन्ने अमुदग्गे जीवे, सतेगतिता समणा वा माहणा वा एवमाहसु—मुदग्गे जीवे, जे ते एवमाहसु मिच्छ ते एवमाहंसु, पंचमे विभगणाणे ५। अहावरे छट्ठे विभगणाणे—जया ण तधारूवस्स समणस्स वा माहणस्स वा जाव समुप्पज्जति, से ण तेण विभगणाणेण समुप्पन्नेण देवामेव पासति, बाहिरऽब्भतरते पोग्गले परितादितित्ता वा अपरियादितित्ता वा पुढेगत्त णाणत्तं फुसेत्ता जाव विकुव्वित्ता ण चिट्ठित्तते, तस्स णमेव भवति–अत्थि ण मम अतिसेसे णाण-दसणे समुप्पन्ने रूवी जीवे, सतेगतिता समणा वा माहणा वा एवमाहंसु–अरूवी जीवे, जे ते एवमाहसु मिच्छ ते एवमाहसु, छट्ठे विभगणाणे ६। अहावरे सत्तमे विभगणाणे–जया णं तहारूवस्स समणस्स वा माहणस्स वा विभगणाणे समुप्पज्जति, से ण तेण विभगणाणेणं समुप्पन्नेण पासइ सुहुमेण वायुकातेण फुड पोग्गलकाय एतत वेतत चलत खुब्भत फदत घट्टत उदीरेत त त भाव परिणमत, तस्स णमेवं भवति–अत्थि ण मम अतिसेसे णाण-दसणे समुप्पन्ने सव्वमिण जीवा, सतेगतिता समणा वा माहणा वा एवमाहसु—जीवा चेव अजीवा चेव, जे ते एवमाहसु मिच्छ ते एवमाहंसु, तस्स णमिमे चत्तारि जीवनिकाया णो समुवगता भवति, त०–पुढविकाइया आउ० तेउ० वाउकाइया, इच्चेतेहिं चउहि जीवनिकाएहिं मिच्छादंड पवत्तेइ, सत्तमे विभगणाणे ७।

(સ્થાનાગ० સ્થા० ७, ઉ० ३, સૂ० ५४२, પત્ર ३८२–८३)

સૂત્ર ૪૭

સ્થાનાગસૂત્રમા બુદ્ધિ-મતિના પ્રકારો આ પ્રમાણે છે

चउव्विहा बुद्धी प०, त०–उप्पत्तिता वेणतिता कम्मिया पारिणामिया। चउव्विधा मई प०, त०–उग्गहमती ईहामती अवायमती धारणामती। अथवा चउव्विहा मती प०, त०—अरजरोदगसमाणा वियरोदयसमाणा सरोदगसमाणा सागरोदगसमाणा।

(સ્થાનાગ० સ્થા० ૪, ઉ० ૪, સૂ० ૩૬૪, પત્ર ૨૮૧)

સૂત્ર ૪૮ થી ૫૪

સ્થાનાગસૂત્રમા અવગ્રહ, ઈહા, અપાય અને ધારણાના ભેદ પ્રકારાતરે આ પ્રમાણે પણ મળે છે

छव्विहा उग्गहमती प०, त०—खिप्पमोगिण्हति बहुमोगिण्हति बहुविधमोगिण्हति धुवमोगिण्हति अणिस्सियमोगिण्हइ असंदिद्धमोगिण्हइ। छव्विहा ईहामती प०, त०—खिप्पमीहति बहुमीहति जाव असदिद्धमीहति। छव्विहा अवायमती प०, त०—खिप्पमवेति जाव असदिद्धं अवेति। छव्विधा धारणा प०, त०—बहु धारेइ बहुविह धारेइ पोराण धारेति दुद्धर धारेति अणिस्सित धारेति असदिद्ध धारेति।

(સ્થાનાગ૦ સ્થા૦ ૬, ઉ૦ ૩, સૂ૦ ૫૧૦)

સૂત્ર ૫૧

आभिणिबोहियणाणस्स ण छव्विहे अत्थोग्गहे प०, त०—सोइंदियअत्थोग्गहे जाव नोइदियअत्थोग्गहे।

(સ્થાનાગ૦ સ્થા૦ ૬, ઉ૦ ૩, સૂ૦ ૬૨૫, પત્ર ૩૭૦)

छव्विहे अत्थुग्गहे प०, त०—सोइदियअत्थुग्गहे चक्खुइदियअत्थुग्गहे घाणिदियअत्थुग्गहे जिब्भिदियअत्थुग्गहे फासिंदियअत्थुग्गहे नोइंदियअत्थुग्गहे।

(સમવાયાગસૂત્ર સમ૦ ૬, પત્ર ૧૧)

સૂત્ર ૬૮–૭૦

આ ત્રણ સૂત્રોમા कालिकोपदेश, हेतूपदेश અને दृष्टिवादोपदेश એમ ત્રણ પ્રકારના સન્નિશ્રુતની જે વ્યાખ્યા આપી છે તે કરતા જુદા પ્રકારની વ્યાખ્યા આવશ્યકચૂર્ણિકારે કરી છે આવશ્યકચૂર્ણિકારને બાદ કરતા જૈનશાસ્ત્રમાં સર્વત્ર નન્દિસૂત્રકારની વ્યાખ્યાને જ સ્થાન મળ્યુ છે બન્નેય વ્યાખ્યાકારોની વ્યાખ્યાને ધ્યાનમા લેતા એ સ્પષ્ટ જણાય છે કે—નન્દિસૂત્રકાર મતિજ્ઞાનને લક્ષમા રાખીને સન્નિપદની વ્યાખ્યા કરે છે, જ્યારે આવશ્યકચૂર્ણિકાર શ્રુતજ્ઞાનને લક્ષમા રાખીને સન્નિપદની વ્યાખ્યા કરે છે આવશ્યકચૂર્ણિનો પાઠ આ પ્રમાણે છે

इयाणि सण्णिसुय भण्णति—**सण्णी** णाम जो सजाणति, ईहाऽपोहादिगुणजुत्तो त्ति वुत्तं भवति, तस्स ज सुत त सण्णिसुत भण्णति त च तिविह, त जहा—कालिओवदेसेण १ हेतुगोवदेसेण २ दिट्ठिवाइओवदेसेण ३ ति। तत्थ **कालिओवदेसो** णाम जो सज्ञाओ कालनियमेण पढिज्जति सो कालिओ भण्णति, तस्स उवदेसो कालिओवएसो, तेण जस्स अत्थि ईहाऽवूहा मग्गणा य गवेसणा सो **कालिओवदेसेण सण्णी** भण्णति। सो पुण सण्णी सद्द सोऊण तस्स अत्थं ईहितुकामो अणंतपदेसिए खंधे मणपाउग्गे अणंते कायजोगेण घेत्तु मणयति, ततो तस्स सण्णिणो जहा चक्खुसामत्थजुत्तस्स पुरिसस्स पगाससजुत्ते रूवे उवलद्धी भवति एव तस्स वि सोइदियाईहिं पंचहि मणेण य जुत्तस्स सद्द सोऊण अत्थोवलद्धी भवति, से त्तं **कालिओवदेसेणं सण्णिसुतं** भण्णति १। इयाणि हेउगोवएसेण सण्णिसुत भण्णति—तत्थ हेउगोवएसो त्ति वा कारणोवएसो त्ति वा पगरणोवएसो त्ति वा एगट्ठा। सो य हेउगोवएसो **गोविंदणिज्जुत्ति**मादितो, तम्मि भणिते जस्स अभिसधारणपुव्विया करणसत्ती अत्थि सो सन्नी लब्भति **अभिसंधारणपुव्विया** णाम मणसा पुव्वापर सचितिऊण जा पवित्ती निवित्ती वा सा अभिसधारणपुव्विगा करणसत्ती भण्णति, सा य जेसिं अत्थि ते जीवा ज सद्दं सोऊण बुज्झति तं **हेउगोवएसेण सण्णिसुयं** भण्णति २। इयाणि दिट्ठिवाइगोवदेसेणं सण्णिसुय भण्णइ—तत्थ **दिट्ठिवाओ** चोद्दस पुव्वाणि, तस्स उवदेसो दिट्ठिवाओवदेसो तेण, जेहि कम्मेहिं सण्णिभावो आवरितो तेसि केसिंचि खएण केसिंचि उवसमेणं सण्णिभावो लब्भति, सो य सण्णी जं सद्द सुणेति सुणित्ता य पुव्वावर बुज्झति तं **दिट्ठिवाइओवदेसेण सण्णिसुयं** भण्णति ३। से त्तं सन्निसुतं।

इयाणि कालिय-हेतुय-दिट्ठिवाइओवदेसेण चेव असण्णिसुय भण्णइ। तत्थ **कालिओवएसेण** जहा—जस्स णत्थि ईहाऽवूहा मग्गणा गवेसणा सो असन्नी भवति, तस्स य सद्द सोऊण अव्वत्ता अत्थोवलद्धी भवति। कह ?, जहा पित्तमुच्छियस्स मज्जाईहिं वा दव्वेहिं मत्तस्स, जहा य से सद्दविसओवलद्धी अव्वत्ता रूव-गध-रस-फासाण वि जा अत्थोवलद्धी सा वि अव्वत्ता चेव भवति, से त्त **कालिओवएसेण असन्निसुयं** १। इयाणि **हेउगोवएसेण असन्निसुय**—जस्स ण अभिसधारणपुव्विया करणसत्ती णत्थि सो असन्नी भवति, सो य तीए तहाविहाए सत्तीए अभावेण जं सद्दादि अत्थ उवलभति, त अव्वत्त उवलभति से त्तं **हेउगोवदेसेणं असण्णिसुयं** २। इयाणिं **दिट्ठिवादिओवएसेण असण्णिसुयं** भण्णति, तं जहा—अत्थि ते असण्णिणो बेइंदियाई जेसिं असण्णिसुतावरणकम्मोदएण सोयव्वयलद्धी चेव णत्थि, केसिंचि पुण असन्नीणं पचेंदियाण सोइंदियावरणस्स कम्मस्स खओवसमेण असण्णिसुयलद्धी भवति, तेसि पि जा सद्दादिसु अत्थेसु उवलभियव्वएसु लद्धी सा वि अव्वत्ता चेव, से त्त **दिट्ठिवाइगोवदेसेणं असण्णिसुयं** भण्णति ३। एय च असण्णिसुत असण्णिपचिंदिअं पडुच्च एवं भणिय। एगिदिय-बेइंदिय-तेइंदिय-चउरिंदियाण य मइ-सुयाणि अण्णोण्णाणुगयाणि त्ति काउं तेसिं पि तिविहेण वि कालिग-हेउग-दिट्ठिवादिओवदेसेण सण्णिसुय-असण्णिसुयाण तुल्ले वि जीवभावत्ते को पतिविसेसो ? आयरिओ आह—जहा तुल्ले लोहभावे जा तिण्हया चक्करयणस्स तओ बहुगुणपरिहीणा पिंडलोहसत्थस्स, तओ परिहीणतरा अपिंडलोहसत्थस्स, एव जा सण्णीणं इंदिओवलद्धी सा बहुगुणपरिहीणा असन्निपचिंदियाण, ततो बहुगुणपरिहीणा जहाणुक्कमेण चतुरिंदिय-तेइंदिय-बेइंदिय-एगेंदियाण ति। से त्तं असण्णिसुत।

अण्णे पुण—सामण्णेण जस्स णं ईहाऽपोह-मग्गण-गवेसणा अत्थि से सण्णी लब्भइ, जस्स णत्थि से असण्णी, से त **कालिओवएसेणं** १। जस्स ण अभिसधारणपुव्विका करणसत्ती से सण्णी लब्भइ, जस्स णत्थि सो अस्सण्णी से तं **हेतु०** २। सण्णिसुयस्स खओवसमेण सण्णी असण्णिसुयस्स खओवसमेण असण्णी, से त्त **दिट्ठिवाइओवदेसेणं** ३। से त्त सण्णिसुत, से त्त असण्णिसुत ४।

(આવશ્યકચૂર્ણિ, પૂર્વભાગ, પત્ર ૩૦–૩૨)

સૂત્ર ૭૨ [૧]

આ સૂત્રમા આવતા મિથ્યા શ્રુતના બધા જ નામો અનુયોગદ્વારસૂત્રના ૪૯ મા સૂત્રમાં (પૃ૦ ૧૮) લૌકિક ભાવશ્રુતના વ્યાખ્યાનમાં છે

સૂત્ર ૮૧–૮૬

આ સૂત્રમા આવતા અગબાહ્ય શ્રુતના બધાં જ નામો પાક્ષિકસૂત્રના સૂત્રકીર્તનવિભાગમા છે

સૂત્ર ૮૩

નન્દિસૂત્ર તેમ જ પાક્ષિકસૂત્રના સૂત્રકીર્તનવિભાગમા सूरपण्णत्तिને ઉત્કાલિકશ્રુત તરીકે જણાવેલ છે, જ્યારે સ્થાનાગસૂત્રમા सूरपण्णत्तिને કાલિક જણાવી છે—

तओ पन्नत्तीओ कालेण अहिज्जंति, त०—चंदपन्नत्ती सूरपन्नत्ती दीवसागरपण्णत्ती।

(સ્થાનાગ૦ સ્થા૦ ૩, ઉ૦ ૧, સૂત્ર ૧૫૨, પત્ર ૧૨૬)

તથા નન્દિસૂત્ર અને પાક્ષિકસૂત્રમા जंबुद्दीवपण्णत्तिને કાલિક શ્રુત તરીકે ઓળખાવી છે, જ્યારે સ્થાનાગસૂત્રમા તેનુ નામ જ નથી; પરતુ 'ચાર પ્રજ્ઞપ્તિસૂત્રો અગબાહ્ય છે' એવુ એક સૂત્ર છે—

चत्तारि पन्नत्तीओ अंगवाहिरियातो प०, त०—चंदपन्नत्ती सूरपन्नत्ती जंबुद्दीवपन्नत्ती दीवसागरपन्नत्ती।

(સ્થાનાંગ૦ સ્થા૦ ૪, ઉ૦ ૧, સૂત્ર ૨૭૭, પત્ર ૨૦૫)

સૂત્ર ૮૪

छत्तीस उत्तरज्झयणा प०, तं०—विणयसुय १ परीसहो २ चाउरंगिज्ज ३ असखय ४ अकाममरणिज्ज ५ पुरिसविज्जा ६ उरब्भिज्जं ७ काविलियं ८ नमिपव्वज्जा ९ दुमपत्तयं १० बहुसुयपूजा ११ हरिएसिज्ज १२ चित्तसभूयं १३ उसुयारिज्ज १४ सभिक्खुगं १५ समाहिठाणाइं १६ पावसमणिज्जं १७ सजइज्जं १८ मियचारिया १९ अणाहपव्वज्जा २० समुद्दपालिज्जं २१ रहनेमिज्जं २२ गोयमकेसिज्ज २३ समितीओ २४ जन्नतिज्ज २५ सामायारी २६ खलुंकिज्जं २७ मोक्खमग्गगई २८ अप्पमाओ २९ तवोमग्गो ३० चरणविही ३१ पमायठाणाइं ३२ कम्मपयडी ३३ लेसज्झयणं ३४ अणगारमग्गे ३५ जीवाजीवविभत्ती य ३६।

(સમવાયાંગસૂત્ર સમ૦ ૩૬, પત્ર ૬૪)

छव्वीस दसा-कप्प-ववहाराण उद्देसणकाला पं०, तं०—दस दसाण, छ कप्पस्स, दस ववहारस्स।

(સમવાયાંગસૂત્ર સમ૦ ૨૬, પત્ર ૪૫)

तेणं कालेणं तेण समएण कप्पस्स समोसरणं णेयव्वं जाव गणहरा सावच्चा णिरवच्चा वोच्छिण्णा।

टीका–'कप्पस्स समोसरणं नेयव्वं' ति इहावसरे **कल्पभाष्य**क्रमेण समवसरणवक्तव्यताऽध्येया, सा **चावश्यको**क्ताया न व्यतिरिच्यते, **वाचनान्तरे** तु **पर्युषणाकल्पो**क्तक्रमेणेत्यभिहितम्, कियद्दूरमित्याह—'जाव गणे' त्यादि, तत्र गणधरः पञ्चमः सुधर्माख्यः सापत्य॰, शेषा निरपत्याः–अविद्यमानशिष्यसन्ततय इत्यर्थः। 'वोच्छिन्न' त्ति सिद्धा इति, तथाहि—

परिनिव्वुया गणहरा जीयंते नायए नव जणा उ।
इंदभूई सुहम्मे य रायगिहे निव्वुए वीरे ॥ १ ॥ त्ति।

(સમવાયાંગ૦ સૂત્ર ૧૫૭, અને ટીકા, પત્ર ૧૫૦, ૧૫૭)

चोयालीसं अज्झयणा इसिभासिया दियलोगचुयाभासिया पं०।

(સમવાયાંગ૦ સમ૦ ૪૪, પત્ર ૬૮)

अट्ठावीसविहे आयारपकप्पे प०, त०—मासिया आरोवणा ६ सपचराई मासिया आरोवणा ७ सदसराइमासिया आरोवणा ८ [सपणरसरातमासिया आरोवणा ९ सवीसतिराइमासिया आरोवणा १० सपचवीसरायमासियारोवणा ११] एवं चेव दोमासिया आरोवणा १२ सपंचराई दोमासिया आरोवणा० १३–१७, एवं तिमासिया आरोवणा १८–२३, चउमासिया आरोवणा २४ उवघाइया आरोवणा २५ अणुवघाइया आरोवणा २६ कसिणा आरोवणा २७ अकसिणा आरोवणा २८ एताव ताव आयारपकप्पे एताव ताव आयरियव्वे।

(સમવાયાંગ૦ સમ૦ ૨૮, પત્ર ૪૭)

खुड्डियाए णं विमाणपविभत्तीए पढमे वग्गे सत्ततीस उद्देसणकाला प०।

(સમવાયાંગ૦ સમ૦ ૩૭, પત્ર ૬૫)

खुड्डियाए ण विमाणपविभत्तीए बितिए वग्गे अट्ठतीस उद्देसणकाला प०।

(સમવાયાંગ૦ સમ૦ ૩૮, પત્ર, ૬૫)

खुड्डियाए ण विमाणपविभत्तीए तइए वग्गे चत्तालीस उद्देसणकाला प० ।
(સમવાયાગ૦ સમ૦ ૪૦, પત્ર ૬૬)

महल्लियाए ण विमाणपविभत्तीए पढमे वग्गे एक्कचत्तालीसं उद्देसणकाला प० ।
(સમવાયાગ૦ સમ૦ ૪૧, પત્ર ૬૬)

महल्लियाए ण विमाणपविभत्तीए बितिए वग्गे बायाल्लीस उद्देसणकाला प० ।
(સમવાયાગ૦ સમ૦ ૪૨, પત્ર ૬૭)

महल्लियाए ण विमाणपविभत्तीए तइए वग्गे तेयालीस उद्देसणकाला प० ।
(સમવાયાગ૦ સમ૦ ૪૩, પત્ર ૬૮)

महल्लियाए ण विमाणपविभत्तीए चउत्थे वग्गे चोयालीस उद्देसणकाला प० ।
(સમવાયાગ૦ સમ૦ ૪૪, પત્ર ૬૮)

महल्लियाए ण विमाणपविभत्तीए पंचमे वग्गे पणयालीस उद्देसणकाला प० ।
(સમવાયાગ૦ સમ૦ ૪૫, પત્ર ૬૯)

સૂત્ર ૮૬-૧૧૮

દ્વાદશાગીનુ સ્વરૂપ વર્ણવતા આ જ સૂત્રો નજીવા અથવા સામાન્ય ફેરફાર સાથે લગભગ અક્ષરશ કહી શકાય તે રીતે સમવાયાગસૂત્રમા દ્વાદશાગગણિપિટકરૂપે લેવામા અથવા સધરવામા આવ્યા છે જુઓ સમવાયાગ૦ સૂત્ર ૧૩૬ થી ૧૪૮, પત્ર ૧૦૬ થી ૧૩૨

સૂત્ર ૮૭

आयारस्स ण भगवओ सचूलिआयस्स पणवीस अज्झयणा प०, त०—
सत्थपरिण्णा १ लोगविजओ २ सीओसणीअ ३ सम्मत्त ४ ।
आवति ५ धुय ६ विमोहो ७ उवहाणसुय ८ महपरिण्णा ९ ॥ १ ॥
पिंडेसण १० सिज्जिरिया ११-१२ भासज्झायणा १३ य वत्थ-पाएसा १४-१५ ।
उग्गहपडिमा १६ सत्तिक्कसत्तया २३ भावण २४ विमुत्ती २५ ॥ २ ॥
निसीहज्झयणं पणवीसइम (? छव्वीसइम) ।
(સમવાયાગ૦ સમ૦ ૨૫, પત્ર ૪૪)

नव बंभचेरा प०, त०—
सत्थपरिण्णा १ लोगविजओ २ सीओसणिज्ज ३ सम्मत्त ४ ।
आवंति ५ धुत ६ विमोहो ७ उवहाणसुय ८ महपरिण्णा ९ ॥ १ ॥
(સમવાયાગ૦ સમ૦ ૯, પત્ર ૧૪)

आयारस्स ण भगवओ सचूलिआगस्स अट्ठारस पयसहस्साइं पयग्गेण पण्णत्ताइ ।

टीका—तथा 'आचारस्य' प्रथमाङ्गस्य 'सचूलिकाकस्य' चूडासमन्वितस्य, तस्य हि पिण्डैषणाद्याः पञ्च चूलाः द्वितीयश्रुतस्कन्धात्मिकाः, स च नवब्रह्मचर्याभिधानाध्ययनात्मकप्रथमश्रुतस्कन्धरूपः, तस्यैव चेद प्रमाणम्, न चूलानाम् । यदाह—

नवबंभचेरमइओ अट्ठारसपयसहस्सिओ वेओ ।
हवइ य सपञ्चचूलो बहु-बहुतरओ पयग्गेणं ॥ १ ॥ ति ।

यच्च सचूलिकाकस्येति विशेषणं तत् तस्य चूलिकासत्ताप्रतिपादनार्थम्, न तु पदप्रमाणाभिधानार्थम्। यतोऽवाचि **नन्दीटीकाकृता**—"अट्ठारसपयसहस्साणि पुण पढमसुयक्खंधस्स नवबंभचेरमइयस्स पमाणं, विचित्ताणि य सुत्ताणि गुरुवएसओ तेसिं अत्थो जाणियव्वो त्ति" [नन्दीहरिभद्रीया वृत्ति पत्र ७६]। पदसहस्राणीह यत्रार्थोपलब्धिस्तत् पदम्। 'पदाग्रेण' इति पदपरिमाणेन।

(સમવાયાંગ૦ સમ૦ ૧૮, પત્ર ૩૫–૩૬)

आयारस्स णं भगवओ सचूलियागस्स पचासीइं उद्देसणकाला प०।

टीका–तत्र 'आचारस्य' प्रथमाङ्गस्य नवाध्ययनात्मकप्रथमश्रुतस्कन्धरूपस्य 'सचूलियागस्स' त्ति द्वितीये हि तस्य श्रुतस्कन्धे पञ्च चूलिकाः तासु च पञ्चमी निशीथाख्येह न गृह्यते भिन्नप्रस्थानरूपत्वात् तस्याः, तदन्याश्चतस्रः, तासु च प्रथम-द्वितीये सप्तसप्ताध्ययनात्मिके तृतीय-चतुर्थ्यावेकैकाध्ययनात्मिके, तदेवं सह चूलिकाभिर्वर्तत इति सचूलिकाकस्तस्य पञ्चाशीतिरुद्देशनकाला भवन्तीति, प्रत्यध्ययनं उद्देशकानामेतावत्सङ्ख्यत्वात्, तथाहि–प्रथमश्रुतस्कन्धे नवस्वध्ययनेषु क्रमेण सप्त ७ षट् १३ चत्वारः १७ चत्वारः २१ षट् २७ पञ्च ३२ अष्ट ४० चत्वारः ४४ सप्त ५१ चेति, द्वितीयश्रुतस्कन्धे तु प्रथमचूलाया सप्तस्वध्ययनेषु क्रमेण एकादश ६२ त्रयः ६५ त्रयः ६८ चतुर्षु द्वौ द्वौ ७६ द्वितीयाया सप्तैकसराण्यध्ययनानि ८३ एवं तृतीयैकाध्ययनात्मिका ८४ एवं चतुर्थ्यपीति ८५ सर्वमीलने पञ्चाशीतिरिति।

(સમવાયાંગ૦ સમ૦ ૮૫, પત્ર ૯૨)

तिण्हं गणिपिडगाणं आयारचूलियावज्जाणं सत्तावन्न अज्झयणा प०, तं०–आयारे सूयगडे ठाणे।

टीका–'गणिपिडगाणं' ति गणिनः–आचार्यस्य पिटकानीव पिटकानि–सर्वस्वभाजनानीति गणिपिटकानि तेषाम्। आचारस्य–श्रुतस्कन्धद्वयरूपस्य प्रथमाङ्गस्य चूलिका–सर्वान्तिममध्ययनं विमुक्त्यभिधानमाचारचूलिका तद्वर्जानाम्। तत्राचारे प्रथमश्रुतस्कन्धे नवाध्ययनानि, द्वितीये षोडश, निशीथाध्ययनस्य प्रस्थानान्तरत्वेनेहानाश्रयणात्, षोडशाना मध्ये एकस्य आचारचूलिकेति परिहृतत्वात्, शेषाणि पञ्चदश, सूत्रकृते द्वितीयाङ्गे प्रथमश्रुतस्कन्धे षोडश, द्वितीये सप्त, स्थानाङ्गे दशेत्येवं सप्तपञ्चाशदिति।

(સમવાયાંગ૦ સમ૦ ૫૭, પત્ર ૭૩)

से एवंणाया एवंविण्णाया एवं चरणकरणपरूवणया आघविज्जति पण्णविज्जति परूविज्जति दसिज्जति निदसिज्जति उवदसिज्जति।

टीका—'से एवं' इत्यादि स इत्याचाराङ्गग्राहको गृह्यते, 'एवंआय' त्ति अस्मिन् भावतः सम्यगधीते सत्येवमात्मा भवति, तदुक्तक्रियापरिणामाव्यतिरेकात् स एव भवतीत्यर्थः। **इदं च सूत्रं पुस्तकेषु न दृष्टं** नन्द्यां तु दृश्यते इतीह व्याख्यातमिति।

(સમવાયાંગ૦ સૂત્ર ૧૩૬, પત્ર ૧૦૭, ૧૦૯)

સૂત્ર ૮૮

तेवीसं सूयगडज्झयणा प०, तं०–समए १ वेतालिए २ उवसग्गपरिण्णा ३ थीपरिण्णा ४ नरयविभत्ती ५ महावीरथुई ६ कुसीलपरिभासिए ७ विरिए ८ धम्मे ९ समाही १० मग्गे ११ समोसरणे १२ आहत्तहिए १३ गंथे १४ जमईए १५ गाथा १६ पुंडरीए १७ किरियाठाणा १८ आहारपरिण्णा १९ अपच्चक्खाणकिरिया २० अणगारसुयं २१ अद्दइज्जं २२ णालंदइज्जं २३।

(સમવાયાંગ૦ સમ૦ ૨૩)

सोलस य गाहागोलसगा प०, त०—समए १ वेयालिए २ उवसग्गपरिन्ना ३ इत्थीपरिण्णा ४ निरयविभत्ती ५ महावीरथुई ६ कुसीलपरिभासिए ७ वीरिए ८ धम्मे ९ समाही १० मग्गे ११ समोसरणे १२ आहातहिए १३ गथे १४ जमईए १५ गाहासोलसमे सोलसगे १६ ।

(સમવાયાગ૦ સમ૦ ૧૬, પત્ર ૨૫)

तेयालीस कम्मविवागज्झयणा प० ।

टीका—'कम्मविवागज्झयण' त्ति कर्मणः—पुण्यपापात्मकस्य विपाकः—फल तत्प्रतिपादकान्यध्ययनानि कर्मविपाकाध्ययनानि । एतानि च एकादशाङ्ग-द्वितीयाङ्गयोः सम्भाव्यन्त इति ।

(સમવાયાગ૦ સમ૦ ૪૩, પત્ર ૬૮)

विवाहपन्नत्तीए ण भगवतीए चउरासीइ पयसहस्सा पदग्गेण प० ।

टीका—तथा व्याख्याप्रज्ञप्त्या भगवत्या चतुरशीतिः पदसहस्राणि 'पदाग्रेण' पदपरिमाणेन । इह च यत्रार्थोपलब्धिस्तत् पदम् । **मतान्तरे** तु अष्टादशपदसहस्रपरिमाणत्वादाचारस्य एतद्द्विगुणत्वाच्च शेषाङ्गाना व्याख्याप्रज्ञप्तिर्द्वे लक्षे अष्टाशीतिश्च सहस्राणि पदाना भवतीति ।

(સમવાયાગ૦ સમ૦ ૮૪, પત્ર ૯૦)

સૂત્ર ૯૧

विवाहपन्नत्तीए एकासीति महाजुम्मपया प० ।

(સમવાયાગ૦ સમ૦ ૮૧, પત્ર ૮૮)

સૂત્ર ૯૨

एगूणवीस णायज्झयणा प० त०—
उक्खित्तणाए १ सघाडे २ अडे ३ कुम्मे ४ य सेलए ५ ।
तुबे ६ य रोहिणी ७ मल्ली ८ मागदी ९ चदिमा १० ति य ॥ १ ॥
दावद्दवे ११ उदगणाते १२ मडुक्को १३ तेतली १४ इ य ।
नदिफले १५ अवरकंका १६ आइण्णे १७ सुसमा १८ इ य ॥ २ ॥
अवरे य पोंडरीए १९ णाए एगूणवीसमे ।

(સમવાયાગ૦ સમ૦ ૧૯, પત્ર ૩૬)

સૂત્ર ૯૩

સ્થાનાગસૂત્રમા દશ દશાસૂત્રો જણાવ્યા છે, જેમાં उवासगदसाओ આદિ અગઆગમોનો પણ સમાવેશ કરવામા આવ્યો છે, પરતુ એ અગઆગમોનો ઉલ્લેખ ઉત્ક્રમથી કર્યો છે विवागदसाओનુ નામ જે पण्हावागरणदसाओना પછી જોઈએ તેને બદલે તેને कम्मविवागदसाओना નામથી સૌપહેલુ મૂકયુ છે તેમ જ आयारदसाओनु નામ अणुत्तरोववाइयदसाओ અને पण्हावागरणदसाओना વચમા મૂકયુ છે

दस दसाओ प०, त०—कम्मविवागदसाओ १ उवासगदसाओ २ अतगडदसाओ ३ अणुत्तरोववाइयदसाओ ४ आयारदसाओ ५ पण्हावागरणदसाओ ६ बधदसाओ ७ दोगिद्धिदसाओ ८ दीहदसाओ ९ सखेवितदसाओ १० ।

कम्मविवागदसाण दस अज्झयणा पं०, तं०—
मियापुत्ते १ त गोत्तासे २ अंडे ३ सगडे त्ति यावरे ४
माहणे णंदिसेणे ५ त सोरिय त्ति ६ उदुंवरे ७ ॥ १ ॥
सहसुद्दाहे ८ आमलते ९ कुमारे लेच्छती १० इति १ ।
उवासगदसाण दस अज्झयणा प०, तं०—
आणंदे १ कामदेवे २ अ गाहावति चूलणीपिता ३ ।
सुरादेवे ४ चुल्लसतते ५ गाहावति कुंडकोलिते ६ ॥ १ ॥
सद्दालपुत्ते ७ महासतते ८ णदिणीपिया ९ सालतियापिता १० । २ ।
अंतगडदसाणं दस अज्झयणा पं०, तं०—
णमि १ मातंगे २ सोमिले ३ रामगुत्ते ४ सुदंसणे ५ चेव ।
जमाली ६ त भगाली ७ त किंकिमे ८ पल्लते ९ ति य ॥ १ ॥
फाले अंवडपुत्ते १० त एमेते दस आहिता । ३ ।
अणुत्तरोववातियदसाणं दस अज्झयणा पं०, तं०—
इसिदासे १ य धण्णे २ त सुणक्खत्ते ३ य कातिते ४ ।
सट्ठाणे ५ सालिभद्दे ६ त आणंदे ७ तेतली ८ ति य ॥ १ ॥
दसन्नभद्दे ९ अतिमुत्ते १० एमेते दस आहिया । ४ ।

आयारदसाणं दस अज्झयणा पं०, तं०—वीसं असमाहिट्ठाणा १ एगवीसं सबला २ तेत्तीसं आसायणातो ३ अट्ठविहा गणिसंपया ४ दस चित्तसमाहिट्ठाणा ५ एगारस उवासगपडिमातो ६ वारस भिक्खुपडिमातो ७ पज्जोसवणाकप्पो ८ तीस मोहणिज्जट्ठाणा ९ आजाइट्ठाण १० । ५ ।

पण्हावागरणदसाण दस अज्झयणा पं०, तं०—उवमा १ सखा २ इसिभासियाइं ३ आयरियभासिताइं ४ महावीरभासिआइं ५ खोमगपसिणाइं ६ कोमलपसिणाइं ७ अद्दागपसिणाइं ८ अंगुट्ठपसिणाइं ९ वाहुपसिणाइं १० । ६ ।

वंधदसाणं दस अज्झयणा पं०, तं०—
वंधे १ य मोक्खे २ य देवद्धि ३ दसारमंडले ४ वि त ।
आयरियविप्पडिवत्ती ५ उवज्झातविप्पडिवत्ती ६ भावणा ७ विमुत्ती ८ सातो ९ कम्मे १० । ७ ।

दोगेहिदसाणं दस अज्झयणा प०, तं०—वाते १ विवाते २ उववाते ३ सुक्खित्ते कसिणे ४ वायालीस सुमिणे ५ तीस महासुमिणा ६ वावत्तरि सव्वसुमिणा ७ हारे ८ रामे ९ गुत्ते १० एमेते दस आहिता । ८ ।

दीहदसाण दस अज्झयणा पं०, त०—
चंदे १ सूरते २ सुक्के ३ त सिरिदेवी ४ पभावती ५ ।
दीवसमुद्दोववत्ती ६ बहुपुत्ती ७ मंदरे ८ ति त ॥ १ ॥
थेरे संभूतविजते ९ थेरे पम्हऊसासनीसासे १० । ९ ।

संखेवितदसाणं दस अज्झयणा पं०, तं०—खुड्डिया विमाणपविभत्ती १ महल्लिया विमाणपविभत्ती २ अगचूलिया ३ वगचूलिया ४ विवाहचूलिया ५ अरुणोववाते ६ वरुणोववाए ७ गरुलोववाते ८ वेलधरोववाते ९ वेसमणोववाते १० । १० ।

(સ્થાનાંગ૦ સ્થા૦ ૧૦, ઉ ૩, સૂત્ર ૭૫૫, પત્ર ૫૦૫-૬)

નન્દિસૂત્ર (સૂ૦ ૮૪) અને પાક્ષિકસૂત્રના સૂત્રકીર્તનમા કાલિક શ્રુતમા खुड्डिया विमाणपविभत्ती ૧૧ થી આરભીને वेलवरोववाए ૨૨ સુધીના જે સૂત્રનામો છે તેમ જ પ્રાચીન નન્દિસૂત્રની પ્રતિઓ અને ચૂર્ણિ-ટીકાઓમા જે ક્રમભેદ, પાઠભેદ અને વ્યાખ્યાભેદની પરપરા છે તેમા ઉપર જણાવેલો सखेवितदसाण दस अज्झयणा પ૦ આદિ પાઠ એક નવી પરપરામા ઉમેરો કરે છે નન્દિસૂત્રકાર અને પાક્ષિકસૂત્રકાર खुड्डिया विमाणपविभत्ती આદિ સૂત્રનામોને જુદા જુદા સૂત્રગ્રથ તરીકે જણાવે છે; જ્યારે સ્થાનાગસૂત્રમા એ જ નામોને-ગ્રથોને सखेवितदसासूત્રના દશ અધ્યયનરૂપે જણાવ્યાં છે, નન્દિસૂત્રમા થયેલા ક્રમભેદ અને પાઠભેદના નિર્ણય માટે સ્થાનાંગસૂત્રનો આ પાઠ અતિમહત્ત્વનો છે આ પાઠને લક્ષમા રાખીને નન્દિસૂત્રનો પાઠ આ પ્રમાણે થઈ શકે—अरुणोववाए १६ वरुणोववाए १७ गरुलोववाए १८ वेलधरोववाए १९ वेसमणोववाए २० આમ કરવાથી નન્દિસૂત્રના પાઠની સ્થાનાગસૂત્ર સાથે એકવાક્યતા આવી શકે

मियापुत्ते १ य उज्झितए २ अभग्ग ३ सगडे ४ बहस्सती ५ नदी ६ ।
उंबर ७ सोरियदत्ते ८ य देवदत्ता ९ य अंजू १० या ॥ १ ॥

([કર્મ] વિપાકદશા, પત્ર ૫)

आणदे १ कामदेवे २ य गाहावइ चुलणीपिया ३ ।
सुरादेवे ४ चुल्लसयए ५ गाहावइ कुडकोलिए ६ ॥ १ ॥
सद्दालपुत्ते ७ महासयए ८ नदिणीपिया ९ सालिहीपिया १० ।

(ઉપાસકદશા, પત્ર ૧)

गोयम १ समुद्द २ सागर ३ गभीरे ४ चेव होइ थिमिते ५ य ।
अयले ६ कपिल्ले ७ खलु अक्खोभ ८ पसेणती ९ विण्हू १० ॥

(અન્તકૃદ્દશા, પત્ર ૧)

जालि १ मयालि २ उवयालि ३ पुरिससेणे ४ य वारिसेणे ५ य ।
दीहदंते ६ य लट्ठदते ७ य वेहल्ले ८ वेहासे ९ अभये त्ति य कुमारे १० ॥

(અનુત્તરોપપાતિકદશા, પત્ર ૧)

पचविहो पण्णत्तो जिणेहि इह अण्हओ अणाटीओ ।
हिसा १ मोस २ मदत्त ३ अब्बभ ४ परिग्गह ५ चेव ॥ (पत्र ४)
पढमं होइ अहिसा १ बितिय सच्चवयण ति पण्णत्त २ ।
दत्तमणुन्नाय सवरो ३ य बंभचेर ४ मपरिग्गहत्त ५ च ॥ (पत्र ९९)

(પ્રશ્નવ્યાકરણદશા)

સ્થાનાંગસૂત્રગત कम्मविवागदसाओ અને उवासगदसाओના અધ્યયનોનાં નામ વર્તમાન વિપાકદશાસૂત્ર અને ઉપાસકદશાસૂત્રમાના નામો સાથે સરખાવતા પાઠભેદ હોવા છતા વિષયસામ્ય ધરાવે છે પણ अतगडदसाओ अणुत्तरोववाइयदसाओ અને पण्हावागरणदसाओના અધ્યયનોના નામો સાથે વર્તમાન આ ત્રણ આગમોનો મેળ નથી ટીકાકાર શ્રી અભયદેવસૂરિમહારાજે સ્થાનાગ સૂત્રગત પ્રસ્તુત અધ્યયનોના નામોને જુદી વાચનાના—આ ત્રણ આગમોને લક્ષીને—હોવાનુ જણાવ્યુ છે જુઓ સ્થાનાગસૂત્રટીકા પત્ર ૫૦૯–૧૦

સૂત્ર ૯૮

चउव्विहे दिट्ठिवाए पं०, त०—परिकम्म सुत्ताइ पुव्वगए अणुजोगे।

(સ્થાનાગ૦ સ્થા૦ ૪, ઉ૦ ૧, સૂત્ર ૨૬૨, પત્ર ૧૯૯)

दिट्ठिवायस्स ण दस नामधेज्जा प०, त०—दिट्ठिवाते ति वा १ हेउवाते ति वा २ भूयवाते ति वा ३ तच्चावाते ति वा ४ सम्मावाते ति वा ५ धम्मावाते ति वा ६ भासाविजते ति वा ७ पुव्वगते ति वा ८ अणुजोगगते ति वा ९ सव्वपाणभूतजीवसत्तसुहावहे ति वा १० ।

(સ્થાનાંગ૦ સ્થા૦ ૧૦, ઉ૦ ૩, સૂત્ર ૭૪૨, પત્ર ૪૯૧)

સૂત્ર ૧૦૮ [૧]

दिट्ठिवायस्स ण अट्ठासीईं सुत्ताइं प०, त०—उज्जुसुय परिणयापरिणय एव अट्ठासीईं सुत्ताणि भाणियव्वाणि जहा नदीए।

(સમવાયાંગ૦ સમ૦ ૮૮, પત્ર ૯૩)

સૂત્ર ૧૦૮ [૨]

दिट्ठिवायस्स ण बावीस सुत्ताइं छिन्नछेयणइयाइं ससमयसुत्तपरिवाडीए, बावीस सुत्ताइं अछिन्नछेयणइयाइं आजीवियसुत्तपरिवाडीए, बावीस सुत्ताइं तिकणइयाइं तेरासियसुत्तपरिवाडीए, बावीस सुत्ताइं चउक्कणइयाइं ससमयसुत्तपरिवाडीए।

(સમવાયાંગ૦ સમ૦ ૨૨, પત્ર ૪૦)

સૂત્ર ૧૦૯ [૧]

चउदस पुव्वा प०, त०—

उप्पायपुव्व १ मग्गेणिय २ च तइय च वीरिय पुव्व ३ ।
अत्थीनत्थिपवाय ४ तत्तो नाणप्पवाय ५ च ॥ १ ॥
सच्चप्पवायपुव्वं ६ तत्तो आयप्पवायपुव्व ७ च ।
कम्मप्पवायपुव्व ८ पच्चक्खाणं भवे नवम ९ ॥ २ ॥
विज्जाअणुप्पवाय १० अवझ ११ पाणाउ बारस पुव्व १२ ।
तत्तो किरियविसाल १३ पुव्वं तह बिंदुसार च १४ ॥ ३ ॥

(સમવાયાંગ૦ સમ૦ ૧૪, પત્ર ૨૬)

સૂત્ર ૧૦૯ [૨]

उप्पायपुव्वस्स ण दस वत्थू पं० ।

(સ્થાનાંગ૦ સ્થા૦ ૧૦, ઉ૦ ૩, સૂત્ર ૭૩૨, પત્ર ૪૮૪)

उप्पायपुव्वस्स ण चत्तारि चूलवत्थू प० ।

(સ્થાનાંગ૦ સ્થા૦ ૪, ઉ૦ ૪, સૂત્ર ૩૭૮, પત્ર ૨૮૭)

अग्गेणीयस्स णं पुव्वस्स चउदस वत्थू पण्णत्ता ।

(સમવાયાંગ૦ સમ૦ ૧૪, પત્ર ૨૬)

वीरियस्स ण पुव्वस्स एक्कसत्तरि पाहुडा प० ।

(સમવાયાંગ૦ સમ૦ ૭૧, પત્ર ૮૨)

अत्थिणत्थिप्पवायस्स ण पुव्वस्स अट्ठारस वत्थू पण्णत्ता ।

(સમવાયાંગ૦ સમ૦ ૧૮, પત્ર ૩૫)

अत्थिणत्थिप्पवातपुव्वस्स ण दस चूलवत्थू पं० ।

(સ્થાનાંગ૦ સ્થા૦ ૧૦, ઉ૦ ૩, સૂત્ર ૭૩૨, પત્ર ૪૮૪)

सच्चप्पवायपुव्वस्स ण दुवे वत्थू प० ।

(સ્થાનાગ૦ સ્થા૦ ૨, ઉ૦ ૪, સૂત્ર ૧૦૯, પત્ર ૯૯)

लोगबिंदुसारस्स णं पुव्वस्स पणवीस वत्थू प० ।

(સમવાયાગ૦ સમ૦ ૨૫, પત્ર ૪૪)

સૂત્ર ૧૦૦–૧૦૬

दिट्ठिवायस्स ण छायालीस माउयापया प० ।

टीका—'दिट्ठिवायस्स'त्ति द्वादशाङ्गस्य 'माउयापय'त्ति सकलवाङ्मयस्य अकारादिमातृकापदानीव दृष्टिवादार्थप्रसवनिबन्धनत्वेन मातृकापदानि उत्पात-विगम-ध्रौव्यलक्षणानि । तानि च सिद्धश्रेणि-मनुष्यश्रेण्यादिना विषयभेदेन कथमपि भिद्यमानानि षट्चत्वारिंशद् भवन्तीति सम्भाव्यते ।

(સમવાયાગ૦ સમ૦ ૪૬, પત્ર ૬૯)

અહી અનુયોગદ્વારસૂત્રના વિષયમા 'અનુયોગદ્વારવિશેષ' પણ આપવાનો હતો, પણ પ્રસ્તુત ગ્રથના પ્રકાશનની સમયમર્યાદા ઘણી જ લબાયેલી હોવાથી તે ટૂક સમયમા પ્રસિદ્ધ થતા પ્રજ્ઞાપના-સૂત્રના બીજા ભાગમા આપીશુ

ઋણસ્વીકાર

પ્રારભમા જેમનો પરિચય આપવામા આવ્યો છે તે બહુમૂલ્ય હસ્તલિખિત પ્રતિઓ જે જે જ્ઞાનભડારોની છે તે તે જ્ઞાનભડારના વહીવટકર્તા મહાશયોએ અમારા આગમપ્રકાશનકાર્ય માટે લાબા સમય સુધી ધીરજ રાખીને અમને પ્રતિઓનો ઉપયોગ કરવામા સહાય કરીને ખૂબ જ મહાનુ-ભાવતા બતાવી છે આથી તેમની જ્ઞાનભક્તિની અનુમોદના કરીને તેમને સવિશેષ ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

પ્રસ્તુત ગ્રથના સશોધન-સપાદનના કાર્યમા ભારતીય દર્શનશાસ્ત્રોના ઊડા અભ્યાસી વિદ્વદ્વર્ય મુનિરાજ શ્રી જબૂવિજયજી, જિનાગમવાચનપ્રવીણ મુનિવર્ય શ્રી જયઘોષવિજયજી, પ શ્રી બેચરદાસ-ભાઈ દોશી, ડૉ શ્રી કૃષ્ણકુમારજી દીક્ષિત આદિ વિદ્વાનોએ કેટલાક સ્થળોમા ઉપયોગી પરામર્શ કરીને સહાય કરી છે તે બદલ અમે તેમનો સાદર આભાર માનીએ છીએ

સુશ્રાવક મત્રીઓ શ્રી ચદુલાલ વર્ધમાન શાહ, શ્રી મનુભાઈ ગુલાબચદ કાપડિયા અને શ્રી જયતીલાલ રતનચદ શાહ આદિ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય આગમ પ્રકાશન સમિતિના સભ્યોએ પ્રસ્તુત સશોધન–સપાદનના કાર્યની ઉપયોગિતા અને ગાભીર્યને સમજીને લાબા સમય સુધીની ધીરજ દાખવીને અમારા કાર્યમા જે સહયોગ આપ્યો છે તે બદલ અમે તેમના આ સ્તુત્ય કાર્યની અનુમોદના પુર સર તેમને ધન્યવાદ આપીએ છીએ

આગમ પ્રકાશનના સમગ્ર કાર્યને પૂર્ણ કરવા માટે સદાય ચિંતિત શ્રી રતિલાલભાઈ દીપચદ દેસાઈ (સહમત્રી, શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય સચાલિત આગમ પ્રકાશન વિભાગ) એ તો અમારા ત્રણેના નિકટમા રહીને આગમ પ્રકાશનના કાર્યને વેગ આપવા માટે તથા શ્રેષ્ઠ મુદ્રણની ચકાસણી

કરવામા જે સહયોગ આપ્યો છે તે અમારા જ નહી કિન્તુ આગમ પ્રકાશનમા રસ ધરાવનાર સૌ-કોઈના ધન્યવાદને પાત્ર છે—સરાહનીય છે

શ્રી કાંતિલાલ ડાહ્યાભાઈ કોરા (મહામાત્ર, શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય) એ પ્રસ્તુત ગ્રથના મુદ્રણસબધિત પ્રત્યેક કાર્યમા—એટલે કે પ્રેસને મેટર મોકલાવવુ, પ્રેસમાથી પ્રુફો મગાવીને અમદાવાદ મોકલવા વ. વ મા—અપ્રમત્તપણે જાતદેખરેખથી નિરતર વ્યવસ્થા કરીને અમારા કાર્યમા સહાય કરી છે તેઓનો આ સ્તુત્ય શ્રમ અમારા અને આ કાર્યમા રસ ધરાવનાર સર્વના ધન્યવાદને પાત્ર છે.

શ્રી લા દ. ભારતીય સસ્કૃતિ વિદ્યામદિર (અમદાવાદ) ના ઉપસંચાલક શ્રી ડૉ નગીનદાસ જીવણલાલ શાહે પ્રસ્તુત સપાદકીયનો તેમ જ ગ્રથમાં આગળ આવતા 'પ્રસ્તાવના' શીર્ષક વિભાગનો અગ્રેજી ભાષામા અનુવાદ કરી આપ્યો છે તે બદલ અમે અમારો કૃતજ્ઞભાવ વ્યક્ત કરીએ છીએ

શાસ્ત્રી શ્રી હરિશકરભાઈ અબારામ પડ્યા તથા પ. શ્રી નગીનદાસ કેવળશી શાહે પણ અમારા પ્રસ્તુત સપાદન કાર્યમા પ્રુફવાચનના, નકલ કરવાના અને પાઠભેદ લેવાના કાર્યમા સહયોગ આપ્યો છે આ સ્થળે અમે તેમને ભૂલી શકતા નથી

અને અંતે મુબઈના સુપ્રસિદ્ધ મૌજ પ્રિન્ટિંગ બ્યૂરોના સચાલક શ્રી વિ. પુ ભાગવત આદિ સજ્જનોએ અમારા પ્રસ્તુત મુદ્રણકાર્યમા અનેકવિધ સુવિધાઓ આપી છે તે બદલ તેઓ અમારા માટે ચિરસ્મરણીય બની રહ્યા છે આ જ રીતે અમને સદાય સવિશેષ અનુકૂળતા આપે તેવી હાર્દિક ઇચ્છા વ્યક્ત કરીએ છીએ

મુનિ પુણ્યવિજય
દલસુખ માલવણિયા
અમૃતલાલ મો ભોજક

અગત્યની સૂચના

ગ્રથના અતમાં આપેલ શુદ્ધિપત્રકમા જણાવેલ સુધારા પ્રમાણે તે તે સૂત્રપાઠને સુધારીને વાચવા અને નકલ કરાવવા માટે ભલામણ છે.

શુદ્ધિપત્રકમા નહી આવેલ મુદ્રણજન્ય અશુદ્ધિઓ આ પ્રમાણે છે–પત્ર ૧૬૧ની પાચમી પક્તિમા एक्कूणवास છે તેના બદલે एक्कूणवीस, તેમ જ તેની નીચેની (છઠ્ઠી) પક્તિમા वींस છે તેને બદલે वीस, તથા ૧૮૩મા પૃષ્ઠની ૧૫મી પક્તિમા पदसे છે તેના બદલે पदेसे સુધારીને વાચવુ

અનુયોગદ્વારની સકેતસૂચીમાં રહી ગયેલ सवा० સકેતનો અર્થ સક્ષિપ્તવાચનાની હસ્તલિખિત પ્રતિઓ, એ છે

સંપાદકો

પ્રસ્તાવના

જૈન આગમોનું મહત્ત્વ અને પ્રકાશન

કોઈ પણ ધર્મ અને તેની સસ્કૃતિને ટકાવી રાખનાર અનેક બળો હોય છે તેમા તે ધર્મના માન્ય શાસ્ત્રો એક મોટુ બળ લેખાય છે ધર્મપ્રવર્તકો તો ઉપદેશ આપીને આ સસાર છોડીને ચાલ્યા જાય છે, પણ તેઓ જે વારસો મૂકી જાય છે તે જો શાસ્ત્રોરૂપે સઘરાયો હોય તો એ શાસ્ત્રો તેમના પ્રતિનિધિ તરીકેની સેવા યુગો સુધી આપતા રહે છે આજના યુગમા હિદુધર્મનુ એવુ બળ તે વેદો અને વૈદિક શાસ્ત્રો છે, બૌદ્ધોનુ બળ એમના ત્રિપિટકો છે, ખ્રિસ્તી ધર્મનુ બાયબલ અને ઇસ્લામનુ કુરાન છે તે જ રીતે જૈનધર્મનુ એવુ બળ તે ગણિપિટક તરીકે ઓળખાતા આગમો છે

દુનિયાની એક અજાયબી તરીકે બ્રાહ્મણોએ સરક્ષેલ વેદો છે અને તે વિશ્વમા સૌથી પ્રાચીન સાહિત્ય ગણાય છે તે જ પરપરાના ઉપનિષદો વગેરે સાહિત્ય પણ સુરક્ષાની દૃષ્ટિએ અને કાળની દૃષ્ટિએ પણ અન્ય સાહિત્યના મુકાબલે પ્રાચીન જ ઠરે છે અને ત્યાર પછી બૌદ્ધોનુ ત્રિપિટક અને જૈનોનુ ગણિપિટક આવે છે

પણ વેદો અને ત્રિપિટક તથા જૈન આગમ વચ્ચે જે મહત્ત્વનો ભેદ છે તે જાણવા જેવો છે બ્રાહ્મણોએ અનેક ઋષિમુનિઓ કવિઓ દ્વારા સસ્કૃત ભાષામા નિર્મિત સાહિત્યને સહિતારૂપે જાળવી રાખ્યુ છે તેના શબ્દોની સુરક્ષા વિષે એમણે પૂરો પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ તેના અર્થ વિષે તેઓ બેદરકાર રહ્યા છે—એ હકીકત છે જૈનો અને બૌદ્ધોએ એથી ઊલટુ કર્યું છે તેમણે શબ્દ નહિ પણ અર્થને જાળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, પરિણામે, આપણે જોઈએ છીએ કે, વેદો શબ્દરૂપે ભલે સુરક્ષિત રહ્યા પણ વેદપાઠીને તેના અર્થનુ જ્ઞાન હોય જ છે એમ નથી આજના વિદ્વાનો વેદના અર્થો કરવાને હજી પણ મથામણ કરી રહ્યા છે અને ભાષાશાસ્ત્રની મદદ વડે તેને પામવા ભગીરથ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. છતા પણ હજી સુધી એમ તો ન કહી શકાય કે વેદનો મોટો ભાગ નિશ્ચિત રૂપે સમજાઈ ગયો છે આથી ઊલટુ, બૌદ્ધ પિટકો અને જૈન આગમો લોકભાષામા લખાયા અને તેના અર્થ વિષે કોઈ સદેહ નથી અમુક શબ્દો એવા હોઈ શકે છે કે જેના અર્થ વિષેની આજે પરપરા સચવાઈ ન હોય, પણ ૯૯ ટકા શબ્દો તો એવા છે કે જેના અર્થ વિષે સદેહને અવકાશ છે જ નહી

વેદના શબ્દોમાં મત્રશક્તિનુ આરોપણ થયુ અને તેથી તેના અર્થો ભૂસાઈ ગયા, પણ જૈન કે બૌદ્ધ શાસ્ત્રના શબ્દોમા આવી કોઈ મત્રશક્તિનુ આરોપણ થયુ નથી. તેથી તેના અર્થો જળવાઈ રહ્યા છે અને તેની સાચવણી આવશ્યક પણ મનાઈ છે.

એક બીજી વાત પણ મહત્ત્વની છે વૈદિક મત્રો એક વ્યક્તિના વિચારો પ્રદર્શિત નથી કરતા પણ અનેક વ્યક્તિઓના વિચારોનો સગ્રહ છે, તેથી તેમા સગતિ શોધવી જરૂરી નથી, મતભેદોનો પૂરો અવકાશ છે તેથી વિરુદ્ધ બૌદ્ધ કે જૈનના શાસ્ત્રોમા તેવુ નથી કારણ તે એક જ પુરુષને—પછી તે બુદ્ધ હોય કે મહાવીર[1]—તેને જ અનુસરે છે, તેથી તેમા વિચારોની સગતિ અને એકરૂપતા છે

---

૧ "अत्थ भासइ अरहा सुत्त गथति गणहरा निउण ।" —આવશ્યક નિર્યુક્તિ, ગા ૧૯૨

વેદના શબ્દો મૂળ કવિના જ શબ્દો છે, જ્યારે જૈન આગમના શબ્દો એ તીર્થંકર મહાવીરના શિષ્ય ગણધરના શબ્દો છે ગણધરનું વક્તવ્ય તીર્થંકરના ઉપદેશને જ અનુસરે છે એ સાચું, પણ તે તેમના જ શબ્દોમા હોવું જરૂર નથી આમ બન્ને પરંપરામા શબ્દ અને અર્થમાથી કોને મહત્ત્વ આપવુ તે મૂળગત ભેદ દેખાય છે, અને આને પરિણામે, આપણે જોઈએ છીએ કે, હિન્દુધર્મમાં વેદને નામે અનેક સંપ્રદાયો થયા છે. અને અનેક દાર્શનિકોએ પોતપોતાની રીતે જીવ, જગત અને ઈશ્વરની કલ્પના કરી છે અને છતા એ બધાને મૂળ આગમરૂપે તો વેદો સરખી રીતે જ માન્ય છે શબ્દ એના એ જ રહે, પણ તેની વ્યાખ્યા સૌએ પોતાને મન ફાવતી કરીને પોતાને માન્ય અર્થનુ આરોપણ વેદમા કર્યું છે

આથી વિરુદ્ધ જૈનોએ અર્થને મહત્ત્વ આપ્યુ છે, શબ્દને નહિ; પરિણામે જૈન આગમને આધારે અનેક સંપ્રદાયો ઊભા થવાને અવકાશ રહ્યો નથી. જે સંપ્રદાયો છે તે આચાર વિષેની માન્યતાના ભેદને કારણે છે, નહિ કે આગમના અર્થભેદને કારણે. જૈન આગમોના શબ્દોનું વિવિધ વ્યાખ્યાન કરી પોતાને મનફાવતો અર્થ કરવાનું સાહસ કોઈએ કર્યું નથી વિદ્યમાન આગમને નામે ઓળખાતા ગ્રંથોને આધુનિક દિગંબર સમાજ મૌલિક આગમરૂપે સ્વીકારતો નથી, છતા પણ આગમોમા જૈન દર્શન કે ધર્મનુ મૌલિક એવુ જે રૂપ છે, તેનુ જ રૂપ દિગંબર વાઙ્મયમા પણ દેખા દે છે એ સિદ્ધ કરી દે છે કે અર્થની મુખ્યતાનુ જ આ પરિણામ છે. અને ભગવાન મહાવીરનુ જે મૌલિક વક્તવ્ય હતુ તે, શબ્દો ભલે જુદા હોય, પણ અર્થરૂપે તો બન્ને સંપ્રદાયોમા સરખી રીતે સચવાઈ રહ્યુ છે

જૈન આગમો વિષે એક બીજી મહત્ત્વની વાત એ નોંધવી જરૂરી છે કે તે વીતરાગની વાણીને અનુસરે છે આથી તેમાથી મળતો ઉપદેશ મનુષ્યને સંસારથી વિમુખ કરી મોક્ષમાર્ગમા પ્રવૃત્ત કરે છે. આવુ વિધાન વેદો વિષે કરી શકાય તેમ નથી. તેમાં તો ઋષિ-મુનિ-કવિઓએ સંસારના સુખ માટે જ દેવોની આરાધનાની વાત કરી છે આથી તેમા મોક્ષ કે મોક્ષમાર્ગની વાતને કોઈ અવકાશ નથી. વેદોના અર્થો ભુલાયા અને કાળક્રમે ઉપનિષદોનુ મહત્ત્વ વધ્યુ તેનુ એ પણ એક કારણ છે કે જ્યારે ભારતીય સંસ્કૃતિમા મોક્ષને મહત્ત્વ મળ્યુ ત્યારે સંસારનુ સમર્થન કરનાર વેદોની વાત ઉપેક્ષિત થઈ

જૈન આગમો એ ભલે ધાર્મિક ગ્રંથો ગણાતા હોય, પણ તેમા માત્ર ધર્મની જ વાત આવે છે એવુ નથી; પણ તેમા તે કાળની વિવિધ વિદ્યાશાખાઓના વિષયોનુ પણ નિરૂપણ છે. આજનો વૈજ્ઞાનિક અણુવિદ્યાને આજની વિજ્ઞાનશાખામા ઘણુ જ મહત્ત્વ આપે છે, પણ આજથી અઢી હજાર વર્ષ પહેલાં ભારતીય વૈજ્ઞાનિકો અણુ વિષે શુ વિચારતા હતા તે જાણવાનુ એકમાત્ર સાધન જૈન આગમો છે તેમ જ્યારે અમે કહીએ છીએ ત્યારે અમારી તે પ્રત્યેની માત્ર ભક્તિ જ નથી બતાવતા પણ એક સત્ય હકીકતનો માત્ર નિર્દેશ જ કરીએ છીએ તે જ રીતે જીવવિજ્ઞાન હોય કે વનસ્પતિ-વિજ્ઞાન હોય, ખગોળવિદ્યા હોય કે ભૂગોળવિદ્યા હોય—તે સૌ વિદ્યાની તે સમય સુધીની પ્રગતિ જાણવી હોય તો એનુ એકમાત્ર સાધન જૈન આગમો જ છે

વેદ, ત્રિપિટક અને જૈન આગમનુ ધર્મશાસ્ત્રો તરીકે તો મહત્ત્વ છે જ, ઉપરાંત, તે તે કાળની સામાજિક, રાજકીય, ધાર્મિક, સાંસ્કૃતિક, આર્થિક આદિ પરિસ્થિતિનુ ચિત્ર ઊભુ કરવામા પણ એ શાસ્ત્રોનો મહત્ત્વપૂર્ણ ઉપયોગ છે એ દૃષ્ટિએ જૈન આગમો એ ભલે માત્ર જૈનોને જ પ્રમાણરૂપે માન્ય હોય, પરન્તુ તેની ઉપયોગિતા વિશ્વના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના નિરૂપણમા પણ જેવી તેવી નથી વળી, ભારતીય આધુનિક વિવિધ ભાષાના મૂળ તપાસવા માટે પ્રાકૃત ભાષાનુ મહત્ત્વ સર્વસ્વીકૃત છે, એટલે ભારતીય ભાષાશાસ્ત્રના અધ્યયનમા પણ જૈન આગમો એ મહત્ત્વનુ સાધન

સિદ્ધ છે આ દૃષ્ટિએ જ અનેક વિદ્વાનોનુ ધ્યાન આ આગમો પ્રતિ દોરાયુ છે અને તેમનો તેવો ઉપયોગ તેમણે સ્વીકાર્યો જ છે

અત્યાર સુધીમા જેટલા પ્રમાણમા આધુનિક વિદ્વાનોએ વૈદિક અને બૌદ્ધ વાઙ્મયમાં રસ લીધો છે તેટલા પ્રમાણમા જૈન વાઙ્મયમા રસ લીધો નથી આના અનેક કારણો છે, પણ તેમા તે આગમોની સુસમ્કૃત વાચનાનો અભાવ એ પણ એક કારણ છે જૈન આગમો એ જીવત સાહિત્ય છે અને તેની અત્યાર સુધીમા અનેક આવૃત્તિઓ ધાર્મિક જનો તરફથી પ્રકાશિત થઈ છે, પણ આધુનિક વિદ્વાનો સરળતાથી તેનો ઉપયોગ કરી શકે તેવી એક પણ આવૃત્તિ સમગ્ર આગમોની થઈ નથી છૂટાછવાયા પ્રયત્નો તે માટે થયા છે, પણ સમગ્રભાવે એક યોજનાબદ્ધ રીતે એ કાર્ય થયુ નથી આની પૂર્તિ થવી જરૂરી હતી

જૈન આગમ-ગ્રથોના પ્રકાશન માટે અત્યાર સુધીમા અનેક વ્યક્તિઓ તેમ જ સસ્થાઓએ પ્રયત્ન કર્યો છે સૌથી પહેલા ઈ સ ૧૮૪૮ મા સ્ટિવન્સને કલ્પસત્રનો અનુવાદ પ્રકાશિત કર્યો હતો, પણ એ ખામીવાળો હતો ખરી રીતે પ્રો વેબરને જ આ દિશામા નવપ્રસ્થાનની શરૂઆત કરનાર સૌથી પહેલા વિદ્વાન માનવા જોઈએ એમણે ઈ સ ૧૮૬૫-૬૬ મા ભગવતીસૂત્રના કેટલાક અશોનુ સપાદન કર્યું હતુ, અને પોતાના અધ્યયનના સારરૂપે એના ઉપર નોંધો પણ લખી હતી.

રાય ધનપતસિહજી બહાદુરે ઈ સ ૧૮૭૪ મા આગમ-પ્રકાશનનુ કામ શરૂ કર્યુ હતુ, અને કેટલાય આગમો પ્રકાશિત કર્યા હતા; પરતુ એ પ્રકાશનોના મૂલ્ય અને ઉપયોગિતા પદચ્છેદ, વિરામ-ચિહ્નો કે પૅરેગ્રાફ વગેરે વિના જેમ ને તેમ છપાવી દેવામા આવેલી હસ્તપ્રતો કરતા સહેજ જ વધારે હતા આમ છતા, આગમ-ગ્રથો જેવી દુર્લભ વસ્તુને વિદ્વાનોને માટે સુલભ બનાવવાનો યશ એમને ઘટે જ છે

ડૉ હર્મન જેકોબી સપાદિત કલ્પસૂત્ર (ઈ સ ૧૮૭૯) અને આચારાગ (ઈ સ ૧૮૮૨); લૉયમન સપાદિત ઔપપાતિક (ઈ સ ૧૮૯૦) અને આવશ્યક (ઈ સ ૧૮૯૭); સ્ટેઈન્થિલ સપાદિત જ્ઞાતાધર્મકથાનો કેટલોક ભાગ (ઈ સ. ૧૮૮૧); હૉર્નલ સપાદિત ઉપાસક દશા (ઈ સ ૧૮૯૦), શુબ્રિગ સપાદિત આચારાગ (ઈ સ ૧૯૧૦) વગેરે ગ્રથો આગમોના સપાદનની કળામા આધુનિક વિદ્વાનોને સમત એવી પદ્ધતિથી પ્રકાશિત થયા છે; આમ છતા શ્રી અમોલક ઋષિના હિદી અનુવાદ સાથે શ્રી લાલા સુખદેવ સહાય તરફથી ઈ સ ૧૯૧૬-૨૦ દરમ્યાન જે ૩૨ આગમો પ્રકાશિત થયા, તથા શ્રી આગમોદય સમિતિ તરફથી સમગ્ર સટીક આગમોના મુદ્રણનુ કામ ઈ સ ૧૯૧૫ ની સાલથી શરૂ કરવામા આવ્યુ એના સપાદનમા આ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામા ન આવ્યો

આગમોદ્ધારક આચાર્ય શ્રીસાગરાનદસૂરીશ્વરજીએ સપાદિત કરેલ આગમગ્રથો શુદ્ધિ અને મુદ્રણ બન્ને દૃષ્ટિએ રાય ધનપતસિહની આવૃત્તિથી ચઢિયાતા છે, અને વિદ્વાનોને માટે ઉપયોગી પણ નીવડ્યા છે આ આવૃત્તિ પ્રગટ થયા પછી જૈનધર્મ અને દર્શનના અધ્યયન તેમ જ સશોધનમા જે પ્રગતિ થઈ તેનો યશ આચાર્ય શ્રી સાગરાનદસૂરીશ્વરજીને ઘટે છે આટલુ થવા છતા, આધુનિક પદ્ધતિથી સપાદિત કરેલ આગમ-ગ્રથોના પ્રકાશનની જરૂર તો ઊભી જ હતી ઈ સ ૧૯૪૩ મા આગમોના પ્રકાશન માટે શ્રી જિનાગમપ્રકાશિની સસદની સ્થાપના કરવામા આવી હતી, પરંતુ એના તરફથી અત્યાર સુધીમા કોઈ પણ ગ્રથનુ પ્રકાશન નથી થયુ

અમારામાના એક મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી છેલ્લા ચાલીસ કરતાં પણ વધુ વર્ષથી એકધારો એવો પ્રયત્ન કરતા રહ્યા છે કે જેથી આગમ-ગ્રથોની સુસપાદિત આવૃત્તિઓ પ્રકાશિત થઈ શકે; આટલુ જ નહી, તેઓએ તો ટીકાઓ અને અન્ય ગ્રથોમા આગમોના જે અવતરણો મળે છે, એના

આધારે પણ પાઠોને શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તેઓના આ પ્રયત્નને જ મુખ્યત્વે ધ્યાનમા લઈને સ્વતત્ર ભારતના પ્રથમ રાષ્ટ્રપતિ સ્વ ડૉ રાજેન્દ્રપ્રસાદજીએ ઈ સ. ૧૯૫૨ મા પ્રાકૃત ટેક્સ્ટ સોસાયટી (પ્રાકૃત ગ્રન્થ પરિષદ) ની સ્થાપના કરી હતી, જેનો ઉદ્દેશ પચાંગી સહિત આગમ ગ્રન્થોને પ્રકાશિત કરવાનો છે, અને એના તરફથી અત્યાર સુધીમાં અંગવિજ્જા, જિનદાસગણિ-મહત્તરકૃત ચૂર્ણિયુક્ત નદિસૂત્ર તથા શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત વૃત્તિ, શ્રી શ્રીચદ્રાચાર્યકૃત દુર્ગપદવ્યાખ્યા અને અજ્ઞાતકર્તૃક વિષમપદપર્યાયયુક્ત નદિસૂત્ર પ્રકાશિત થયેલ છે

સ્થાનકવાસી સઘના મુનિ શ્રી ઘાસીલાલજીએ સ્થાનકવાસી માન્ય બત્રીસે આગમોની નવી સસ્કૃત ટીકાઓ રચવાનુ અને હિંદી-ગુજરાતી અનુવાદ સાથે પ્રકાશિત કરવાનુ કામ લગભગ પૂરુ કર્યું છે એ જ સપ્રદાયના મુનિ શ્રી ફૂલચદજીએ (પુપ્ફભિક્ખુએ) સુત્તાગમે નામથી બે ભાગમાં મૂળ બત્રીસે આગમો શ્રી સૂત્રાગમ પ્રકાશક સમિતિ, ગુડગાવ છાવની દ્વારા પ્રકાશિત કરી દીધા છે. આ બન્ને આવૃત્તિઓના મૂળનો આધાર શ્રી આગમોદય સમિતિની આગમની આવૃત્તિઓ જ છે છતા પણ યત્રતત્ર પાઠ-પરિવર્તન કરવામા આવ્યુ છે શ્વેતાબર તેરાપથી સપ્રદાયના વિદ્યમાન આચાર્ય તુલસીગણિજીએ પણ પોતાના શિષ્યસમુદાયના સહકારથી આગમપ્રકાશનનુ કામ શરૂ કર્યું છે, અને દશવૈકાલિકસૂત્રની સુસપાદિત આવૃત્તિ હિંદી અનુવાદ તથા ટિપ્પણ સાથે પ્રગટ કરી છે

જૈન આગમો

જૈન આગમોનું મૂળ વેદમાં નથી

એક વખત એવો હતો, જ્યારે પશ્ચિમના અને ભારતના વિદ્વાનો ભારતીય સમગ્ર સસ્કૃતિ અને ધર્મોનુ મૂળ વેદમાં શોધતા હતા; કારણ, વેદ એ સૌથી પ્રાચીન ઉપલબ્ધ સાહિત્ય છે પણ હવે જ્યારથી મોહેન્જોદારો અને હડપ્પાની શોધ થઈ છે, ત્યારથી વિદ્વાનોનુ વલણ બદલાયુ છે, અને આર્યોના ભારતમા આગમન પૂર્વે ભારતીય સસ્કૃતિ અને ધર્મ યથોચિત વિકસિત હતા એમ મનાવા લાગ્યુ છે,[૧] અને વિચારવામા આવે છે કે વેદો તો ભારતમા બહારથી આવનાર આર્યોની રચના હોઈએ મૂળે અભારતીય વેદોમા ભારતીય કયાં કયા તત્ત્વોનુ મિશ્રણ થયુ છે; અને વેદસહિતા પછીની વૈદિક કહેવાતી સમગ્ર પરપરામા મૂળે તે અભારતીય છતા ભારતીય કયા કયા તત્ત્વોનુ મિશ્રણ થઈને તેણે ભારતીય રૂપ ધારણ કર્યું છે? આ નવી પ્રક્રિયા સાચે માર્ગે છે અને હવે જ વેદો અને વૈદિક પરપરાનો આ પ્રક્રિયાને આધારે થતો અભ્યાસ સત્યદર્શનમા સહાયક થશે

બહારથી આવનાર આર્યો ગમે તેટલી સખ્યામા હશે, પણ તેઓ તે કાળમા ભારતમા વસતી પ્રજા કરતાં સખ્યાબળમા તો અધિક નહિ જ હોય બીજા સારા નામના કે નિશ્ચિત નામના અભાવમાં જેને આપણે હરપ્પાના લોકોની કે સિંધુ સસ્કૃતિ તરીકે ઓળખીએ છીએ તેમની સસ્કૃતિને જો આપણે સ્થિર નાગરિક સસ્કૃતિ કહીએ અને આવનાર આર્યોને અસ્થિર તેમ જ સતત ભ્રમણશીલ લોકોની સસ્કૃતિ તરીકે ઓળખીએ તો તેથી તેમનો પૂરો પરિચય નથી થતો, છતા પણ એક કલ્પના તરીકે એ ચલાવી લઈ શકાય તેવુ છે.

---

૧ Dr R N Dandekar Indian Pattern of life and Thought—A Glimpse of its early phases;—Indo-Asian Culture, July, 1959, p 47

એક સ્થાનમા સ્થિર થયેલ લોકોમા જે સસ્કાર અને રચના-કૌશલ દેખાય તે ભ્રમણશીલ લોકોમાં સભવે નહિ આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો માનવુ પડે છે કે તે કાળની ભારતીય પ્રજા આર્યો કરતા વધુ સસ્કારી હશે; અને આર્યોએ ભારતમા આવી કેટલા નવા સસ્કારો ઝીલ્યા હશે અને તેઓ કેવી રીતે ભારતીય બની ગયા હશે એનો આછો ખ્યાલ આવશે વેદોનો સહિતાભાગ અને બ્રાહ્મણભાગ જોઈએ તો તેમા આર્યોના સસ્કારોનુ પ્રાધાન્ય નજરે ચડે છે પણ તે પછીના ઉત્તરોત્તર નિર્મિત થતા આરણ્યકો, ઉપનિષદો, ધર્મશાસ્ત્રો, સ્મૃતિઓ આદિ વૈદિક પરપરાનુ સાહિત્ય જોઈએ તો જ એ આર્યોએ ભારતીય સસ્કારો કેવી રીતે ઝીલ્યા અને અભારતીય છતાં તેઓ ભારતીય કેવી રીતે બની ગયા તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે

એ બધા નવા સસ્કારોનુ મૂળ પણ એક સમયે વૈદિક પરંપરામા જ શોધાતુ પણ હવે, નવી પ્રક્રિયા પ્રમાણે, એનુ મૂળ કોઈ અવૈદિક પરપરામા જ શોધાવા લાગ્યુ છે પહેલા એમ કહેવાતુ કે જૈન-બૌદ્ધના આચારો અને વિચારોના મૂળમા વૈદિક ધર્મશાસ્ત્રો છે તેને બદલે હવે એવુ વલણ થતુ જાય છે કે વૈદિક ધર્મશાસ્ત્રોમા એ આચારો અને વિચારો બહારથી—એટલે કે અવૈદિક પરપરામાથી—આવ્યા છે એ અવૈદિક પરપરાને મુનિ, યતિ કે પછીના સાહિત્યમા વિશેષ પ્રસિદ્ધ થયેલ શ્રમણ પરંપરાને નામે ઓળખી શકાય આના અનુસધાનમા વૈદિકોને બ્રાહ્મણ પરપરા કહી શકાય. એટલે સક્ષેપમા કહેવુ હોય તો કહી શકાય કે બ્રાહ્મણ પરપરામા જે કાંઈ વેદ પછીના શાસ્ત્રો છે તેમા શ્રમણ પરપરાની ઉત્તરોત્તર વધતી જતી અસર અને છાપ છે બ્રાહ્મણોએ વેદ અને વૈદિક પરંપરાનુ નિર્માણ કર્યુ અને શ્રમણોએ ભારતીય મૂળ પરપરાને પુષ્ટ કરી મૂળે આ બન્ને પરપરાઓ જ્યારે વૈદિક આર્યો આવ્યા ત્યારે પણ સ્પષ્ટ જુદી જ હતી અને પછી પણ બન્નેએ પોત-પોતાનુ આગવુ વ્યક્તિત્વ જાળવી રાખ્યા છતા આદાન-પ્રદાનની પ્રક્રિયાથી પોતપોતાની પરપરાને પુષ્ટ કરી છે, એમ માનવુ જોઈએ આ વિચારની સત્યતાને વિષે હવે સદેહ કરવાનુ કારણ રહ્યુ નથી

વેદોમા સૃષ્ટિતત્ત્વનો વિચાર છે, જ્યારે શ્રમણોમાં સસારતત્ત્વનો વિચાર છે સૃષ્ટિના મૂળમા વૈદિક વિચાર અનુસાર એક જ તત્ત્વ મનાયુ છે, જ્યારે શ્રમણોના સસારતત્ત્વના મૂળમા ચેતન અને અચેતન એ બન્નેનો સબધ છે સૃષ્ટિ ક્યારેય ઉત્પન્ન થઈ એવુ શ્રમણો માનતા નથી, પણ સસારચક્ર અનાદિ કાળથી પ્રવર્તે છે એમ માને છે

જેને આજે આપણે પાચ મહાવ્રતોના નામે ઓળખીએ છીએ તે સાર્વભૌમ ધર્મની બાબતમા જ્યારે વેદમા દૃષ્ટિપાત કરીએ છીએ ત્યારે નિરાશ જ થવુ પડે છે અહિસા કે અપરિગ્રહ જેવી મહત્ત્વની બાબતમા વેદોમા સાવ વિરોધી વલણ હતુ તે ક્રમે ક્રમે બદલાઈને વૈદિક પરપરામા પણ અહિસાદિ સાર્વભૌમ ધર્મોની પ્રતિષ્ઠા થઈ તેનો ઇતિહાસ રોચક છે અને શ્રમણ પરપરાના સપર્કથી જ એમ બનવા પામ્યુ છે, તેમ નિષ્પક્ષ વિચારકે સ્વીકારવુ જોઈએ [૨]

---

૨ The Vedic people were self-centred and whenever and wherever they performed a sacrifice they were always actuated by the motive of self-interest and never of self-renunciation or self-denial as we notice in the post-Vedic times

The offering of the domesticated and highly useful animal such as a horse, a cow etc as a gift to the God was done not with a view to do homage to the deity but to secure some immediate end through the agency of the deity Killing of whatever kind was of very little consequence to the Vedic community when it suited their purpose—Journal of the University of Bombay Sept 1958 (Arts Number-33) Morals in the Brahmanas by Dr H R Karnik—p 97 આગળ ચાલતા એ જ

પુનર્જન્મ અને સંસારચક્રની માન્યતાનો સંબંધ અહિંસા આદિ સાર્વભૌમ ધર્મો સાથે છે. અને વેદોમાં પુનર્જન્મ અને સંસારચક્રની કલ્પના મૂળે હતી નહિ, તેથી તેમાં અહિંસા આદિ ધર્મો મૌલિક ન હોઈ શકે આવી દલીલો હવે વિદ્વાનો આપતા થયા છે, તે તેમની સૂક્ષ્મ ઐતિહાસિક નિષ્પક્ષ દૃષ્ટિનું પરિણામ છે. ભારતીય મૂળ ધર્મમાં મૂર્તિપૂજાનું સ્થાન હતું, ત્યારે વેદમાં મૂર્તિપૂજા દેખાતી નથી, અને તે ભારતીય ધર્મના સંપર્કે ક્રમે કરી વૈદિકોએ સ્વીકારી વેદકાળે દેવોની પૂજા અથવા આરાધના કોઈ પણ માધ્યમથી થતી, જ્યારે ભારતીય ધર્મમાં સાક્ષાત્ દેવારાધન થતું. યોગ અને ધ્યાનની પ્રક્રિયા વેદમાં છે જ નહિ; જ્યારે મૌલિક ભારતીય પરંપરામાં એને સ્થાન હતું એની સાક્ષી સિંધુ સંસ્કૃતિના અવશેષો આપે છે આમ અનેક રીતે વૈદિક અને ભારતીય ધર્મના ભેદક તત્ત્વોની શોધ વિદ્વાનોએ કરી છે * એ ભેદક તત્ત્વોને સમક્ષ રાખીને જો આપણે જૈન આગમોના મૂળ સ્રોતનો વિચાર કરીએ તો એમ કહી શકાય કે એનો મૂળ સ્રોત વેદો નહિ પણ ભારતીય મૌલિક ધાર્મિક પરંપરા છે, જેને આજે આપણે શ્રમણ પરંપરા તરીકે જાણીએ છીએ

આગમ શબ્દના વિવિધ પર્યાયો

આગમ શબ્દનો અર્થ[૩] 'જ્ઞાન' અભિપ્રેત છે તે શાસ્ત્રોમાં આવતા તે શબ્દના વિવિધ પ્રયોગો ઉપરથી જણાય છે આચારાંગમાં 'आगमेत्ता आणवेज्जा' (૧.૫.૪) નો અર્થ છે 'ज्ञात्वा आज्ञापयेत्' 'જાણીને આજ્ઞા કરે'; 'लाववं आगममाणे' (૧ ૬.૩) નો અર્થ છે

લેખક લખે છે "On the other hand, however, it indicates that with the primitive Aryan, life—even human life—was of very little consequence Living that he was in the environment of a warrior, shedding of blood and cutting of the throat were the order of the day and the Aryan was quite familiar with such horrid occurrences He had, therefore, no scruples or hesitation in sacrificing any living being to gain some ephemeral or ethereal end In the Brahmanas we notice the beginning of a change There seems to run by the side of the current of 'Himsā' an undercurrent of 'Ahimsā'—p. 98

અહિંસાનો સૂચિત આ અાંતર પ્રવાહ, લેખકે સ્પષ્ટ નથી કહ્યું પણ, અન્ય સંસ્કૃતિના સંપર્કથી જન્મેલો જ માનવો આવશ્યક છે વળી, લેખક બ્રાહ્મણમાં વિકસેલ અહિંસા-પ્રવાહ આગળ જઈ બૌદ્ધ-જૈન આચારમાં વધારે વિકસ્યો (પૃ ૧૦૧) એમ કહે છે તેને બદલે એમણે એમ કહેવું જોઈતું હતું કે જે અહિંસાના પ્રવાહે વૈદિકો ઉપર છાપ પાડી અને વૈદિકોને અહિંસાનો સ્વીકાર કરવાની ફરજ પાડી, તે જ પ્રવાહ વધારે વિકસિત રૂપમાં આપણે જૈન-બૌદ્ધ શાસ્ત્રમાં જોવા પામીએ છીએ

"If Dr Zimmer's view is correct, however, the Pre-Aryan, Dravidian religion was rigorously moral and systematically Dualistic years before the birth of Zoroster This would seem to suggest that in Zorostrianism a resurgence of pre-Aryan factors in Iran, following a period of Aryan supremacy, may be represented—something comparable to the Dravidian resurgence in India in the form of Jainism and Buddhism" Zimmer Philosophies of India, p 185, Note 6 by the Editor—Campbell

* આની વિશેષ ચર્ચા ઉક્ત ડૉ દાડેકરના લેખમાં જોવી આર્યો પહેલાની ભારતીય પરંપરાને ડૉ દાડેકરે યતિપરંપરા કહી છે, અને વૈદિક આર્યોની પરંપરાને ઋષિપરંપરા નામ આપ્યું છે પણ આ લેખમાં અમે શ્રમણ અને બ્રાહ્મણ પરંપરા એવું નામ સ્વીકાર્યું છે વળી જુઓ Zimmer Philosophies of India, p 281, અને p 60, note 23, p 184, note 5.

૩ જુઓ અભિધાનરાજેન્દ્રકોષમાં 'આગમ' શબ્દ.

'लाघवम् आगमयन् – अवबुध्यमानः' – 'લઘુતાને જાણતો'; વ્યવહાર ભાષ્યમા (ગા૦ ૨૦૧ થી) આગમ વ્યવહાર વર્ણવતાં આગમના બે ભેદ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એવા કરવામાં આવ્યા છે પ્રત્યક્ષમા કેવલ, મન પર્યય, અવધિ અને ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષનો અને પરોક્ષમા ચતુર્દશ પૂર્વ અને તેથી ન્યૂન શ્રુતજ્ઞાનનો સમાવેશ કરવામા આવ્યો છે આ ઉપરથી કહી શકાય કે સાક્ષાત્ જ્ઞાન એ આગમ છે અને તે ઉપરાત સાક્ષાત્ જ્ઞાનને આધારે થયેલ ઉપદેશ અને તેથી થતુ જ્ઞાન એ પણ આગમ છે. અહી વિશેષ એ છે કે પ્રત્યક્ષ આગમમાંથી કેવલજ્ઞાનને આધારે અરિહત દ્વારા થયેલ જે ઉપદેશ હોય તેનો જ મુખ્યરૂપે સમાવેશ પરોક્ષ આગમમાં કરવાનો છે આ પરોક્ષ આગમ અલૌકિક આગમ અથવા શાસ્ત્ર યા શ્રુત કોટિમા આવે, પણ લોકમા લૌકિક આગમ પણ છે; તેમા ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનથી થતા ઉપદેશને આધારે થતુ જ્ઞાન પણ આગમ કહેવાય છે તેને જૈન દૃષ્ટિએ લૌકિક આગમ કહેવાય ઉપચારથી કેવલજ્ઞાનીના અથવા અન્ય ઉપદેષ્ટાના વચનને અને તેવા વચનો જે શાસ્ત્રમા સગ્રહાયા હોય એ શાસ્ત્રને પણ આગમ સજ્ઞા આપવામા આવી છે

અનુયોગદ્વારમા 'આગમ' શબ્દ સ્પષ્ટ રૂપે શાસ્ત્રના અર્થમા વપરાયેલો જોવા મળે છે તેમા જીવના જ્ઞાનગુણરૂપ પ્રમાણના ચાર ભેદ કરવામા આવ્યા છે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઔપમ્ય અને આગમ[૪] આ જોતા તે જ્ઞાન અર્થમા જ અભિપ્રેત છે એ સ્પષ્ટ છે પણ જ્યારે આગમ એ શુ છે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો ત્યારે ભારત, રામાયણ, યાવત્ સાગોપાગ વેદોને લૌકિક આગમ કહ્યા અને સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી ત્રિકાલજ્ઞાની અરિહત ભગવાન દ્વારા પ્રણીત દ્વાદશાગ ગણિપિટક—આચારથી માડીને દૃષ્ટિવાદ સુધી—ને લોકોત્તર આગમ કહ્યા આ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે અહી આગમ શબ્દ તેના ઔપચારિક અર્થમા છે અર્થાત્ આગમજ્ઞાનના સાધનોને આગમ કહેવામા આવ્યા છે વળી, 'અથવા' કહીને આગમનુ એક બીજુ પણ વિવરણ આપવામાં આવ્યુ છે કે આગમ ત્રણ પ્રકારનો છે सुत्तागम, अत्थागम, तदुभयागम આ ઉપરથી પણ સૂત્ર=શાસ્ત્ર અને તેનો અર્થ=જ્ઞાન એ બન્ને અર્થમા આગમ શબ્દ પ્રસિદ્ધ હતો એ સિદ્ધ થાય છે વળી, આગમના એક અન્ય પ્રકારથી ભેદો બતાવવામા આવ્યા છે; જેમ કે अत्तागम=આત્માગમ, अणंतरागम= અનન્તરાગમ અને परपरागम[૫] આપણે જાણીએ છીએ કે આગમ બે પ્રકારના છે અર્થરૂપ અને સૂત્રરૂપ એથી તીર્થંકર, જેઓને અર્થનો સાક્ષાત્કાર છે અને જેઓ તે અર્થનો ઉપદેશ કરે છે, તે અર્થઆગમ છે એટલે અર્થરૂપ આગમ તીર્થંકરોનો આત્માગમ કહેવાય, કારણ કે તે અર્થાગમ તેમનો પોતાનો જ છે, બીજા પાસેથી મેળવેલ નથી પણ એ જ અર્થાગમ ગણધરોએ તીર્થંકરો પાસેથી મેળવ્યો છે અને તીર્થંકર અને ગણધરો વચ્ચે બીજુ કાઈ વ્યવધાન નથી, એટલે કે તીર્થંકર દ્વારા સીધો જ અર્થનો ઉપદેશ ગણધરો પ્રાપ્ત કરે છે તેથી ગણધરોને માટે તે અર્થાગમ અનન્તરાગમ કહેવાય પણ એ અર્થાગમને આધારે ગણધરો સ્વયં સૂત્રરૂપ આગમની રચના કરતા[૬] હોઈ ગણધરોને સૂત્રાગમ એ આત્માગમ કહેવાય, પરંતુ ગણધરના સાક્ષાત્ શિષ્યોને ગણધરો પાસેથી સૂત્રાગમ સીધો જ મળે છે, વચ્ચે કાઈ વ્યવધાન નથી, તેથી તે શિષ્યોને સૂત્રાગમ એ અનન્તરાગમ છે પરતુ અર્થાગમ તો તેમને પરપરાગમ કહેવાય, કારણ કે તે તેમણે પોતાના

---

૪. ભગવતી ૫–૩–૧૯૨ મા પ્રમાણના આ જ ચાર ભેદો ગણાવ્યા છે અને સ્થાનાગમા 'હેતુ' ના પણ આ જ ચાર ભેદો ગણાવ્યા છે સૂ ૩૩૮–૨૨૮

૫ અનુયોગદ્વાર સૂત્ર ૪૭૦

૬ सुत्तं गणहररइय तहेव पत्तेयबुद्धरइय च ।
सुयकेवलिणा रइय अभिन्नदसपुव्विणा रइय ॥ —શ્રીચન્દ્રીયા સગ્રહણી, ગા૦ ૧૧૨

ગુરુ ગણધર પાસેથી મેળવ્યો પણ તે ગુરુને પણ તે આત્માગમ ન હતો, પણ તીર્થંકરો પાસેથી મળેલ હતો ગણધરોના પ્રશિષ્યો અને તેમની પરંપરામાં થનારા શિષ્ય-પ્રશિષ્યોને માટે તો અર્થ અને સૂત્ર બન્ને પરંપરાગમ જ કહેવાય આ દૃષ્ટિને ધ્યાનમા રાખીને અનુયોગમા કહેવાયુ છે કે તીર્થંકરોને અર્થાગમ એ આત્માગમ છે, ગણધરોને સૂત્રાગમ એ આત્માગમ છે, અને અર્થાગમ એ અનન્તરાગમ છે પણ ગણધરના શિષ્યોને સૂત્રાગમ એ અનન્તરાગમ છે, અને અર્થાગમ એ પરંપરાગમ છે ૭ આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે આગમમા અર્થાત્ આગમનામે પ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રમા જે અર્થ = પ્રતિપાદ્ય વિષય છે, તેનુ જ્ઞાન તીર્થંકરોને સ્વય છે, તેમા તેમને કોઇની અપેક્ષા નથી એ અર્થ = પ્રતિપાદ્ય વિષયને ગણધરો સૂત્રબદ્ધ કરતા હોઈ એ સૂત્ર તેમને માટે આત્માગમ છે, પણ અર્થ તો તેમને તીર્થંકરો પાસેથી અવ્યવહિત રૂપે મળ્યો હોઈ અર્થાગમ ગણધરો માટે અનન્તરાગમ છે આથી સિદ્ધ થયુ કે અર્થોપદેશક તીર્થંકર છે આ જ વસ્તુને દ્વાદશાગી તીર્થંકરપ્રણીત છે એમ કહી સૂચવવામા આવી છે પણ તીર્થંકરો અર્થોપદેશક છતા એ અર્થને સૂત્રબદ્ધ તો ગણધરો જ કરે છે તેથી સૂત્રકર્તા ગણધરો છે તેથી જ સૂત્રાગમ વિષે કહેવામા આવ્યુ કે તે ગણધરોનો આત્માગમ છે ગણધરોના સાક્ષાત્ શિષ્યો સૂત્રનુ જ્ઞાન તો સ્વય ગણધરો પાસેથી લેતા હોઈ તેમને માટે સૂત્રાગમ અનન્તરાગમ છે, પણ અર્થાગમ એ પરંપરાગમ છે; કારણ, સ્વય ગણધરોને તે આત્માગમ નથી, પણ તેમના ગુરુ તીર્થંકરને તે આત્માગમ છે. એટલે કે તીર્થંકરે ગણધરને અર્થાગમ આપ્યો અને ગણધરે પોતાના શિષ્યોને આપ્યો આમ તે અર્થાગમ પરંપરાગમ થયો, પણ ગણધરના શિષ્યના શિષ્યો અને તેમની પરંપરાને તો અર્થ અને સૂત્ર બને પ્રકારના આગમો પરંપરાગમ છે શાસ્ત્રરચનાની આ જ પરંપરાનો પ્રતિઘોષ આવશ્યક નિર્યુક્તિની નિમ્ન ગાથામા છે—

अत्थं भासइ अरहा सुत्त गथति गणहरा निउण।
सासणस्स हियट्ठाए तओ सुत्तं पवत्तइ ॥ ९२ ॥

લોકોત્તર આગમ—દ્વાદશાગીની રચના વિષેનો આ સિદ્ધાત દિગબર આચાર્યોને પણ માન્ય છે ષટ્ખડાગમની ધવલા ટીકા (પૃ ૬૦, પ્રથમ ભાગ) અને કસાયપાહુડની જયધવલા (પ્રથમ ભાગ, પૃ૦ ૮૪) ટીકામા પણ આ જ વસ્તુનુ સમર્થન કરવામા આવ્યુ છે

અનુયોગદ્વારમા જેમ દ્વાદશાગીને આગમ-લોકોત્તર આગમ-ની સજ્ઞા આપવામા આવી છે, તેમ તેમા તેને લોકોત્તર ભાવશ્રુત૮ પણ કહેવામા આવ્યુ છે પોથી-પાના, જેમા શ્રુતને લખવામા આવે છે, તેને અનુયોગદ્વારમા દ્રવ્યશ્રુતની૯ સજ્ઞા આપવામા આવી છે અને સ્વય શ્રુતજ્ઞાનને ભાવશ્રુતની સજ્ઞા આપી છે આમ પોથી-પાનાને અર્થાત્ પુસ્તકને ઉપચારથી શ્રુત અને સ્વય તીર્થંકર દ્વારા પ્રણીત દ્વાદશાગીને અર્થાત્ દ્વાદશાગીમા પ્રતિપાદિત શ્રુતજ્ઞાનને મુખ્ય શ્રુત કહેવામા આવ્યુ છે નદીસૂત્રમા એ જ દ્વાદશાગીને સમ્યક્શ્રુતને નામે ઓળખાવ્યુ છે આ પ્રમાણે કહી શકાય કે આગમની બીજી સજ્ઞા 'શ્રુત' પણ છે

શાસ્ત્રની 'શ્રુત' એવી સજ્ઞા પાછળનો ઇતિહાસ જોઈએ તો જણાશે કે વેદ માટે 'શ્રુતિ' શબ્દ પ્રસિદ્ધ હતો તે એટલા માટે કે વેદજ્ઞાન આચાર્યપરંપરાથી સાભળીને મેળવવામા આવતુ, તે જ પ્રમાણે જૈન આગમિક જ્ઞાનની પરંપરા પણ શ્રવણને આધારે ચાલતી હોઈ આગમો 'શ્રુત' કહેવાયા આના પ્રકાશમા આગમોના પ્રારંભમા આવતા 'सुय मे आउसं! तेण भगवया एवमक्खाय'નો

---

૭ અનુયોગદ્વાર, સૂત્ર ૪૭૦

૮ અનુયોગદ્વાર, સૂત્ર ૫૦

૯ 'पत्तयपोत्थयलिहियं' —અનુયોગદ્વાર, સૂત્ર ૩૯

વિચાર કરીએ તો આગમો શ્રુત શબ્દથી શા માટે ઓળખાયા એ સ્પષ્ટ થાય છે આવા વાક્યોથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે આગમના પઠન-પાઠનની કેવી પ્રણાલી હશે વળી, વિદ્યમાન આગમો ગણધર દ્વારા ગ્રથિત છે, એનો પણ પુરાવો આવા વાક્યોથી મળી જાય છે આવા વાક્યોની પરપરા પાલિપિટકમા પણ મળે છે અને આગમ તથા પિટક બન્નેની રચનાનો કાળ અથવા તો મૂળ ઉપદેશનો કાળ એક જ હતો એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે.

આપણે આગળ જોઈ ગયા કે અનુયોગદ્વારમા 'सुत्तागमे' શબ્દ પણ પ્રયુક્ત છે આ ઉપરથી જણાય છે કે શબ્દરચના 'સૂત્ર' નામે પણ પ્રસિદ્ધ હતી આથી જ આગમો સૂત્ર નામે પણ પ્રસિદ્ધ થયા ભારતીય સાહિત્ય પરપરામા 'સૂત્ર' નામે ઓળખાતી એક વિશિષ્ટ શૈલીમા લખાયેલા ગ્રથો સૂત્રગ્રથો તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા છે વૈદિક પરપરામા ગૃહ્ય અને ધર્મસૂત્રોનો એક વિશેષ પ્રકાર પ્રસિદ્ધ છે વળી, વ્યાકરણ આદિ શાસ્ત્રોની રચના માટે પણ સૂત્ર શૈલી અપનાવવામા આવી છે આ શૈલીની વિશેષતા એ છે કે થોડામા થોડા શબ્દોમા વક્તવ્યને નાના નાના વાક્યોમા ગૂથી લેવુ જેમ વિવિધ પુષ્પોને એક સૂત્રમા-દોરામા બદ્ધ કરવામા આવે છે, તેમ અનેક અર્થોને શબ્દરચના દ્વારા ગૂથી લેવાતા હોઈ એ શબ્દરચના પણ સૂત્ર કહેવાય છે સૂત્રશૈલીના ગૃહ્ય કે ધર્મસૂત્રો જેવા વૈદિક ગ્રથો જોનારને જૈન આગમો 'સૂત્ર' ન જ કહેવાવા જોઈએ એમ લાગશે કારણ, પ્રચલિત સૂત્રશૈલીથી જુદી જ શૈલીમા એ લખાયા છે પણ જૈનોએ પોતાના આગમો માટે 'સૂત્ર' શબ્દનો જે પ્રયોગ કર્યો છે, તે, તે પ્રકારની વિશિષ્ટ શૈલીને મુખ્ય માનીને નહિ, પણ, એ સૂત્ર-સાહિત્યનો મૂળ ઉદ્દેશ, આપણે ધ્યાનમાં લઈએ તો જણાશે કે, વૈદિક આચારપ્રણાલી વિષે જે વિવિધ ઉપદેશ કે વિચારણા થયેલ તેનો સક્ષેપમા સગ્રહ કરી દેવો એ હતો એ જોતા મહાવીરના ઉપદેશનો સગ્રહ પણ સૂત્ર કહેવાય તો નવાઈ નહી આથી બન્ને સાહિત્યની શૈલીમા ભેદ છતા સૂત્રો કહેવાય જેમ અનેક મણિઓ કે પુષ્પોને સૂત્રબદ્ધ કરવાથી તે સચવાઈ રહે છે, વીખરાઈ જતા નથી, તેમ આચારના ઉપદેશને પણ ગ્રથબદ્ધ કરવાથી તે સચવાઈ રહે છે, તેથી તેવા ગ્રન્થો સૂત્રો કહેવાયા હોય તો યોગ્ય જ છે અર્થાત્ 'सूत्रणात् सूत्रम्' એવો અર્થ સૂત્રનો અભિપ્રેત છે બૌદ્ધ 'सुत्तपिटक' પણ એ જ અર્થમા 'સૂત્ર' છે, નહિ કે તેની શૈલી સૂત્રશૈલી છે તેથી વળી, જૈનોની એવી પણ માન્યતા છે કે આગમના એક જ વાક્યને આધારે થતા અર્થબોધનુ તારતમ્ય શ્રોતાની વિવિધ શક્તિને અનુસરીને અસખ્યાતથી પણ વધારે પ્રકારનુ છે આથી આગમના એક જ વાક્યમા અનેક પ્રકારે અર્થની સૂચના આપવાની શક્તિ હોઈ તેવા વાક્યોના સગ્રહને 'સૂત્ર' નામથી ઓળખવામા કશુ જ અનુચિત નથી તાત્પર્ય એ છે કે જૈન આગમ 'સૂત્ર' એટલા માટે કહેવાય છે કે તેમા વિવિધ અર્થોનો બોધ કરાવવાની-સૂચના કરવાની-શક્તિ છે આ પ્રમાણે 'सूचनात् सूत्रम्' એ અર્થમા પણ સૂત્ર શબ્દનો પ્રયોગ માની શકાય

દ્વાદશાગીને 'ગણિપિટક' એવી સજ્ઞા પણ આપવામા આવી છે બૌદ્ધ શાસ્ત્રસગ્રહને 'પિટક' એવુ નામ તે કાળે અપાયુ છે આ લક્ષમા લેતા શાસ્ત્રસગ્રહ માટે 'ગણિપિટક' શબ્દનો પ્રયોગ તે કાળની ચાલુ પ્રથાને આભારી હશે પિટક એટલે પેટી અર્થાત્ ગણિના-આચાર્યના જ્ઞાનનો ભડાર એટલે 'ગણિપિટક'

શ્રુત માટે પ્રાચીન શબ્દ 'પ્રવચન' પણ વપરાયો છે 'सुयमिह जिणपवयण'* ભગવતીમા ગોતમે ભગવાન મહાવીરને પ્રશ્ન કર્યો છે કે પ્રવચન પ્રવચન કહેવાય કે પ્રવચની પ્રવચન કહેવાય? આના ઉત્તરમા ભગવાને કહ્યુ છે કે અરિહત એ પ્રવચની છે અને દ્વાદશ અગો એ 'પ્રવચન' છે

* વિશેષાવશ્યકભાષ્ય, ગા૦ ૧૩૬૫

(ભગવતી શ૦ ૨૦, ઉદ્દેશ ૮). સ્થવિર ભદ્રબાહુસ્વામિએ એ પ્રવચનની ઉત્પત્તિ વિષે સુન્દર રૂપક બાંધ્યું છે—

तव-नियम-नाणरुक्खं आरूढो केवली अमियनाणी ।
तो मुयइ नाणवुट्ठिं भवियजणविबोहणट्ठाए ॥
त बुद्धिमएण पडेण गणहरा गिण्हिउ निरवसेस ।
तित्थयरभासियाइ गथति तओ पवयणट्ठा ॥

આવશ્યકનિર્યુક્તિ (ગા૦ ૮૯–૯૦)

'તપ, નિયમ, સયમ અને જ્ઞાનરૂપ વૃક્ષ ઉપર આરૂઢ થઈ ને અમિતજ્ઞાની—સર્વજ્ઞ—કેવલી ભવ્ય જનોના વિબોધને માટે જ્ઞાનની વર્ષા કરે છે ગણધરો તેને સપૂર્ણભાવે બુદ્ધિમય પટમા ગ્રહણ કરીને તે તીર્થંકર ભાષિતની પ્રવચન અર્થે માળા ગૂથે છે' આમા આવતા 'પ્રવચન' શબ્દનો અર્થ જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે કર્યો છે તે આ છે—'पगयं वयण पवयणमिह सुयनाणं' . 'पवयणमहवा सघो' (ગા૦ ૧૧૧૨) અર્થાત્ પ્રગત વચન એ પ્રવચન છે અથવા તો સઘ એ પ્રવચન છે સંઘને પ્રવચન કહેવાનુ કારણ એ છે કે સઘનો જ્ઞાનોપયોગ એ જ પ્રવચન છે તેથી સઘ અને જ્ઞાનનો અભેદ માની સઘને પ્રવચન કહ્યો. પ્રગત વચન એ પ્રવચન છે તેનો અર્થ તેમને જે અભિપ્રેત છે, તે આ છે—'पगय पहाणवयण वारमगमिह' (ગા૦ ૧૦૬૮), 'जमिह पगतं पसत्थं पहाणवयणं च पवयण त च । सामन्न सुयनाण विसेसओ सुत्तमत्थो य ॥ (ગા૦ ૧૩૬૭) અર્થાત્ 'प्र' ઉપસર્ગના પ્રશસ્ત અને પ્રધાન એવા બે અર્થ છે તેથી પ્રશસ્ત વચન અથવા પ્રધાન વચનરૂપ શ્રુતજ્ઞાન એ પ્રવચન છે શ્રુતજ્ઞાનમા પણ પ્રધાન દ્વાદશાગી હોઈ એ જ પ્રવચન નામે ઓળખાય છે એ પ્રવચનના બે અશ છે શબ્દ અને અર્થ. શબ્દ એ સૂત્ર નામે ઓળખાય છે, અને તેના કર્તા ગણધરો છે જે અર્થના ઉપદેશને આધારે તેમણે સૂત્રરચના કરી તે અર્થના કર્તા તીર્થંકર સ્વય છે.* અહી પ્રશ્ન એ થશે કે ગણધરોએ દ્વાદશાગીની રચના કરી માટે તેઓ તેના કર્તા કહેવાયા, પણ તીર્થંકરે અર્થોનો ઉપદેશ આપ્યો તે શુ શબ્દ વિના? શબ્દ રહિત તો ઉપદેશ સભવે જ નહિ તો પછી શબ્દના કર્તા પણ તીર્થંકરને શા માટે ન માનવા? આનો ખુલાસો જિનભદ્રગણિએ કર્યો છે કે તીર્થંકર કાઇ ક્રમે કરી બારે અગોનો યથાવત્ ઉપદેશ દેતા નથી, પણ સક્ષેપમા સિદ્ધાતોનો ઉપદેશ આપે છે, જેને વિસ્તારીને ગણધરો સ્વપ્રતિભાથી એ ઉપદેશને બાર અગમા એ રીતે ગ્રથિત કરે છે કે સઘના સૌકોઈ તેને સરળતાથી સમજી શકે આ રીતે અર્થકર્તા તીર્થંકર છે અને સૂત્રકર્તા ગણધરો છે[૧૦] સક્ષેપમા સિદ્ધાતોનો ઉપદેશ કેવો હોય તેનુ નિરૂપણ વ્યાખ્યાકારોએ કર્યું છે કે 'उप्पन्ने इ वा विगमे इ वा धुवे इ वा' આ માતૃકાપદત્રયમાત્રનો ઉપદેશ તીર્થંકરો આપે છે અને તેને ગણધરો વિસ્તારી બાર અગરૂપે ગૂથે છે[૧૧]

આચાર્ય ભદ્રબાહુ પ્રવચનના એકાર્થક શબ્દો તરીકે પ્રવચન, સૂત્ર અને અર્થ એ ત્રણને નોંધે છે;[૧૨] જોકે પ્રવચન એ સામાન્ય છે અને તેના જ બે ભેદો સૂત્ર અને અર્થ છે અને વળી, સૂત્ર અને અર્થ પરસ્પર એક નથી છતા પણ સામાન્ય અને વિશેષને અભિન્ન માનીને સૂત્ર અને

---

* વિશેષા૦ ગા૦ ૧૧૧૯ (આ નિર્યુક્તિ ગાથા છે)

૧૦ વિશેષા૦ ગા૦ ૧૧૧૯–૧૧૨૪

૧૧ જુઓ વિશેષા૦ ગા૦ ૧૧૨૨ ની ટીકા

૧૨ एगट्ठियाणि तिन्नि उ पवयण सुत्त तहेव अत्थो य । આવસ્યકનિ૦ ગા૦ ૧૨૬

અર્થને પણ પ્રવચનના એકાર્થક તરીકે જણાવવામા કાઈ બાધા નથી આવો ખુલાસો જિનભદ્રગણિએ કર્યો છે ૧૩

શ્રુતપુરુષ

આગમોનો મૌલિક વિભાગ 'અગ' તરીકે ઓળખાયો છે, તેની પાછળ સાહિત્યિક વિભાગ કરવાની પ્રાચીન પરપરા કારણભૂત છે જેમ સૃષ્ટિક્રમમા પુરુષની કલ્પના કરવામા આવી અને તેના વિવિધ અગરૂપે બ્રાહ્મણાદિ ચાર વર્ણોની ઉત્પત્તિ સ્વીકારવામા આવી અથવા તો લોકપુરુષની કલ્પના કરીને તેને આધારે સમગ્ર લોકના વિભાજનની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ, તે જ રીતે વિદ્યાપુરુષ કે શ્રુતપુરુષની પણ કલ્પના કરીને તેના અગ-ઉપાગરૂપે વિદ્યાસ્થાનોની કલ્પના થઈ આ જ પરપરાનુ અનુસરણ કાવ્યપુરુષની કલ્પનામા પણ છે જેમ વૈદિક સાહિત્યમા પણ વિદ્યાના અગોની કલ્પના છે, તેમ જૈન શ્રુતમા પણ અગ-ઉપાગની કલ્પના કરવામા આવી સ્પષ્ટ છે કે શરીરમા જેમ ઉપાગોનો આધાર અગ છે, તેમ આગમમા પણ ઉપાગનો આધાર અગગ્રથો જ બને આ રીતે સમગ્ર આગમ-સાહિત્યમા અગગ્રથોનુ મહત્ત્વ અધિક છે, એટલુ જ નહિ પણ તે જ મૌલિક આગમો છે અને તેના આધારે અંગબાહ્ય કે ઉપાગાદિ અન્ય આગમોનુ નિર્માણ થયુ છે આ દૃષ્ટિએ ભગવાન મહાવીરનો અર્થોપદેશ સાભળીને ગ્રથિત થયેલા મૌલિક આગમોને અગ એવુ નામ જે આપવામા આવ્યુ છે તે તેના મહત્ત્વને સૂચવી જાય છે; સાથે જ તેની મૌલિકતાનુ પણ સૂચન કરે છે

અંગરચનાની આધારભૂત સામગ્રી

આપણે એ જોયુ કે અગોની રચનામા ભગવાન મહાવીરનો ઉપદેશ એ જ મુખ્ય આધાર છે, પણ એ વિચારવુ પ્રાપ્ત છે કે ભગવાન મહાવીરે જે ઉપદેશ આપ્યો તે તેમની પોતાની જ

---

૧૩ વિશેષા૦ ગા૦ ૧૩૬૮–૭૫

सिंचइ खरइ जमत्थं तम्हा सुत्तं निरुत्तविहिणा वा ।
सूएइ सवइ सुव्वइ सिव्वइ सरए व जेणत्थं ॥ १३६८ ॥
अविवरियं सुत्तं पिव सुद्धिय वावित्तओ व सुत्तं ति ।
जो सुत्ताभिप्पाओ सो अत्थो अज्जए जम्हा ॥ १३६९ ॥
सह पवयणेण जुत्ता न सुयत्थेगत्थया परोप्परओ ।
जं सुत्तं वक्खेयं अत्थो तं तस्स वक्खाणं ॥ १३७० ॥
जुज्जइ च विभागाओ तिण्ह वि भिन्नत्थया न चेहरहा ।
एगत्थाणं पि पुणो किमिहेगत्थाभिहाणेहिं ॥ १३७१ ॥
मउलं फुल्लं ति जहा समोय विबोहमेत्तभिन्नाइं ।
अत्थेणाभिन्नाइं कमलं सामण्णओ चेव ॥ १३७२ ॥
अविवरियं तह सुत्तं विवरियमत्थो त्ति गेहकालम्मि ।
किंचिम्मत्तविभिन्ना सामन्नं पवयणं नेयं ॥ १३७३ ॥
सामन्न-विसेसाणं जह वेगा-ऽणेगया ववत्थाए ।
तदुभयमत्थो य जहा वीसुं बहुपज्जवा ते य ॥ १३७४ ॥
एवं सुत्त-ऽत्थाणं एगा-ऽणेगट्ठया ववत्थाए ।
पवयणमुभयं च तयं तियं च बहुपज्जयं वीसुं ॥ १३७५ ॥ —विशेषावश्यकभाष्य ।

શોધ હતી કે પરંપરાથી પ્રાપ્ત સામગ્રીને આધારે જ તેમણે ઉપદેશ આપ્યો ભગવાન મહાવીરનો બુદ્ધની જેમ એવો દાવો નથી કે આ જે કાંઈ હુ કહુ છુ તે મારી જ શોધ છે અને કોઈ અપૂર્વ વાત છે સસારચક્રને માનનાર અને અનાદિ સૃષ્ટિક્રમને માનનાર મહાવીર પોતાના ઉપદેશને વિષે સ્પષ્ટ કહે છે કે મે આ જે અહિસાનો ઉપદેશ આપ્યો છે તે કેવળ મેં જ આપ્યો છે એવુ નથી, પણ મારા પૂર્વે અનેક અર્હતોએ આપ્યો છે, વર્તમાનમાં અનેક અર્હતો આપે છે અને ભવિષ્યમા પણ અનેક અર્હતો આપશે આમ એ વિદ્યાને તેઓ અનાદિઅનંત સૂચવે છે. આમ વેદની અપૌરુષેયતા અને અગ આગમની અનાદિતા એક જ થઈ જાય છે

અગોમા એવા સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો મળે છે, જેમા પોતાની વાતના સમર્થનમાં ભગવાન મહાવીર ભગવાન પાર્શ્વે પણ આમ જ કહ્યુ છે, એમ સ્પષ્ટ જણાવે છે વળી, એવા કેટલાક અધ્યયનો છે, જેને વિષે કહેવામા આવ્યુ છે કે આ ઋષભે કહ્યુ છે, આ કપિલ ઋષિએ કહ્યુ છે આથી એટલુ તો ફલિત થઈ જ શકે છે કે ભગવાન મહાવીરે ચાલી આવતી પ્રાચીન પરંપરાને, સમયાનુકૂલ પરિવર્તન અને પરિવર્ધન કરીને લોકો સમક્ષ રજૂ કરી

હવે એ વિચારીએ કે જે પારંપર્ય ભગવાન મહાવીરને મળ્યુ તે વૈદિક એટલે કે બ્રાહ્મણ-પરંપરાનુ હતુ કે શ્રમણપરંપરાનુ હતુ? ભારતીય વાઙ્મયમા અહિસા આદિ સાર્વભૌમ તત્ત્વોની જે મીમાસા અગગ્રંથોમા થયેલી છે તે જોતાં અને તેવી મીમાસાનો વેદ–બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોમા અભાવ જોતા એમ જરૂર કહી શકાય કે આચારની બાબતમા તેમનો વારસો એ વૈદિક પરંપરાનો નથી. જેકોબી વગેરેએ એક સમયે એમ માનેલુ કે આચારાગ આદિમા આવતા આચારના નિયમોનો આધાર વૈદિક ધર્મશાસ્ત્રો–સૂત્રગ્રંથો છે પણ, આ વસ્તુનો સમગ્રભાવે વિચાર કરતાં હવે અદ્યતન વિદ્વાનો એ મતથી વિરુદ્ધ મત ધરાવે છે અને ડૉ દાડકર જેવા સ્પષ્ટપણે સ્વીકારતા થઈ ગયા છે કે સ્વય ધર્મગ્રન્થો–સૂત્રગ્રન્થોમા નિરૂપિત થયેલ સમગ્ર જીવનવ્યાપી તત્ત્વ મૂળે વૈદિક પરંપરાનુ નથી, પણ શ્રમણોની અસરથી વૈદિક પરંપરામા લેવામા આવ્યુ છે * આ રીતે કહી શકાય કે, અગ ગ્રન્થોમા જે આચારની વિચારણા છે, તે શ્રમણ પરંપરાની છે, નહિ કે વૈદિક પરંપરાની.

હવે ભગવાન મહાવીરની દાર્શનિક વિચારધારાનુ પારંપર્ય તેમને કઈ પરંપરામાથી મળ્યુ એ વિષે વિચારીએ આ બાબતમા પણ મહાવીર પૂર્વેની વૈદિક વિચારધારા સ્પષ્ટપણે સૃષ્ટિપ્રક્રિયામાં માને છે, એટલે કે ક્યારેક પણ આ સૃષ્ટિ કોઈ એક તત્ત્વમાથી ઉત્પન્ન થઈ એમ સ્વીકારે છે; જ્યારે, આથી ઊલટુ, જૈન આગમ સ્પષ્ટપણે માને છે કે આ સૃષ્ટિ કદી ઉત્પન્ન થઈ છે એમ નથી, એ તો અનાદિ-અનંત છે વળી, મહાવીર પૂર્વેની વૈદિકપરંપરા જગતના મળમા એક જ તત્ત્વ માને છે, જ્યારે ભગવાન મહાવીરને મતે જગત જીવ અને જડ એ બે તત્ત્વોનો વિસ્તાર છે એ તત્ત્વો પણ અનાદિ-અનત છે આમ દાર્શનિક દૃષ્ટિનો પણ બન્નેમા મૌલિક ભેદ છે એટલે અગ ગ્રંથોનુ દર્શન વેદને આધારે નિષ્પન્ન થયુ છે, એમ કહી શકાય નહિ આથી આપણે સ્પષ્ટપણે કહી શકીએ કે મહાવીરની દાર્શનિક વિચારધારાનુ પારંપર્ય બ્રાહ્મણપરંપરા સાથે નહિ પણ શ્રમણપરંપરા સાથે સંબદ્ધ છે

રચના-પ્રદેશ

ભગવાન મહાવીરના ઉપદેશને આધાર બનાવીને સમગ્ર આગમોની રચના થઈ છે ભગવાન મહાવીરે પ્રથમ સફળ ઉપદેશ શ્વેતાંબરોને મતે અપાપા–પાવાપુરીમા અને દિગંબરોને મતે

* જુઓ ઉક્ત લેખ, પૃ૦ ૫૬

રાજગૃહના વિપુલાચલ ઉપર આપ્યો. આમ સ્થાન પરત્વે મતભેદ છતાં સામાન્ય રીતે બિહાર એ મૂળ આગમોની જન્મભૂમિ છે એમ કહી શકાય પણ આમાં પણ થોડો અપવાદ કરવો આવશ્યક છે. સૂત્રકૃતાંગનું વૈતાલિક અધ્યયન, ટીકાકારોના મત પ્રમાણે, ઋષભદેવના ઉપદેશનો સંગ્રહ છે આ દૃષ્ટિએ બિહારની બહાર પણ આગમની ઉત્પત્તિનાં મૂળ શોધવા રહ્યાં વળી, પૂર્વના આધારે ગ્રથિત પટ્ખંડાગમની રચના દક્ષિણમાં થઈ પણ તેનો 'ઉપદેશ' સૌરાષ્ટ્રમાંથી તેના કર્તાઓને પ્રાપ્ત થયો[૧૪] ઉત્તરાધ્યયનનો કેશી-ગૌતમ સંવાદ શ્રાવસ્તીમાં થયો આચાર્ય ભદ્રબાહુ ક્યાંના નિવાસી હતા તે નિશ્ચિત નથી તેમણે છેદ ગ્રંથો કલ્પ, વ્યવહાર અને (?) નિશીથની રચના કરી છે વળી, તેમના વિષે શ્વેતાંબર સંપ્રદાયનો મત એવો છે કે તેઓ નેપાલમાં જઈ ધ્યાન-સમાધિમાં લાગી ગયા હતા ત્યાં જઈ સ્થૂલભદ્રે તેમની પાસેથી દશ પૂર્વનું જ્ઞાન મેળવ્યું. નંદીસૂત્રની રચના, તેના સમયની દૃષ્ટિએ, સૌરાષ્ટ્રમાં થઈ હોય એવો વધારે સંભવ છે આચાર્ય કાલક યા શ્યામાચાર્યે પ્રજ્ઞાપનાની રચના કરી છે તેઓ માળવાના ધારાવાસ નામક નગરના નિવાસી હતા અનુયોગ-દ્વારના કર્તા આર્યરક્ષિત પણ માળવાના જ છે આચાર્ય જિનભદ્રગણિનું જીતકલ્પ સૌરાષ્ટ્રમાં રચાયું હોય એવો અધિક સંભવ છે મહાનિશીથ એ આચાર્ય હરિભદ્રે ઉદ્ધરેલ ગ્રંથ છે, એટલે એને રાજસ્થાન–ગુજરાતની રચના કહી શકાય પિંડનિર્યુક્તિ આદિ ગ્રંથ દ્વિતીય ભદ્રબાહુની રચના હોવાનો સંભવ છે તેઓ દક્ષિણના પ્રતિષ્ઠાનપુરના નિવાસી હતા

વળી, આગમોની વાચના પાટલિપુત્ર, મથુરા અને વલભીમાં થઈ અને વલભીવાચનામાં થયેલ સંકલન અત્યારે શ્વેતાંબરસંમત આગમો છે આ સ્થિતિમાં આગમોનો મૂળ ઉપદેશ બિહારમાં થવા છતાં તેનું અંતિમ રૂપ સૌરાષ્ટ્રમાં સ્થિર થયું

આ બધી વાતોનો વિચાર કરીએ તો કહેવું પડે છે કે સમગ્ર ભારતવર્ષ એ આગમોની રચના-ભૂમિ છે. આ દૃષ્ટિએ જ તેની ભાષાનો વિચાર થવો જોઈએ

આગમોની ભાષા

વેદો સંસ્કૃત ભાષામાં છે, જ્યારે જૈન-બૌદ્ધના આગમો પ્રાકૃતમાં છે આમ થવાનું સ્પષ્ટ કારણ એ છે કે ભગવાન મહાવીર અને બુદ્ધને પોતાનો ઉપદેશ જનતાના બધા વર્ગોમાં ફેલાવવો હતો, નહિ કે માત્ર ઉચ્ચ વર્ગમાં વેદો એ તો બ્રાહ્મણોની સંપત્તિ, એમાં બીજાનો રાજ ન વાગે—એ માન્યતાના વિરોધમાં જ્ઞાન એ બધાને સમાનભાવે સુલભ થવું જોઈએ એવો ઘોષ ભગવાન મહાવીર અને ભગવાન બુદ્ધનો હતો વળી, જ્ઞાન માટે અમુક જ ભાષા વાહનરૂપે વપરાય અને તે પવિત્ર છે એવો ભ્રમ પણ તેમને નિવારવો હતો એટલે બન્ને અરિહંતોએ તેમનો ઉપદેશ લોકભાષામાં ગ્રથિત થાય એવો આગ્રહ રાખ્યો હતો આથી ભગવાન મહાવીરનો ઉપદેશ ગણધરોએ તે કાળની પ્રાકૃત ભાષામાં ગ્રથિત કર્યો એ ભાષાનું નામ શાસ્ત્રમાં અર્ધમાગધી આપવામાં આવ્યું છે પાછળના વૈયાકરણોએ માગધી અને અર્ધમાગધી ભાષાના જે લક્ષણો ગણાવ્યાં છે તે લક્ષણો આપણી સામે વિદ્યમાન આગમોમાં ક્વચિત્ જ મળે છે એટલે પ્રાકૃત ભાષાની સામાન્ય પ્રકૃતિ પ્રમાણે એ ભાષા સદા પરિવર્તિત થતી રહી હશે એમ માનવાને કારણ છે અને જે કારણે શાસ્ત્રોની ભાષા સંસ્કૃત નહિ પણ પ્રાકૃત રાખવામાં આવી હતી એટલે કે લોકભાષા સ્વીકારવામાં આવી હતી તે કારણે પણ લોકભાષા જેમ જેમ બદલાય તેમ તેમ એ શાસ્ત્રોની ભાષા બદલાવી જોઈએ એ અનિવાર્ય હતું

---

૧૪. "तदो सव्वेसिमंगपुव्वाणमेगदेसो आयरियपरंपराए आगच्छमाणो धरसेणाइरियं संपत्तो। तेण वि सोरट्ठविसय गिरिणयरपट्टणचंदगुहाठिएण .." धवला भाग १, पृ० ६७।

વળી, ભગવાન મહાવીરના સમયમા મગધમા વિસ્તાર પામેલો જૈનધર્મ ક્રમે કરી પશ્ચિમ અને દક્ષિણ તરફ વિસ્તરતો ગયો એટલે લોકભાષા પ્રાકૃતમા તે તે દેશોની લોકભાષાનુ વલણ દાખલ થાય એ સ્વાભાવિક છે એટલે આજે મળતા આગમોમા અર્ધમાગધીનાં લક્ષણો વિશેષ રૂપે ન મળે તો તેમા કાઈ આશ્ચર્ય નથી. જો વૈદિકોની જેમ જૈનોએ ભાષાનુ મહત્ત્વ સ્થાપિત કર્યું હોત તો આમ ન બનત, એ અહી આપણે નોંધવુ જોઈએ સમ્પ્રદાયભેદે શ્વેતાબરો અને દિગબરોમા પણ ભાષાભેદ દેખાય છે દિગબરોના પ્રાકૃત ગ્રથોમા શૌરસેની પ્રાકૃતભાષાને વિશેષ મહત્ત્વ અપાયુ છે સૌરાષ્ટ્રના ગિરિનગરમાં રહેનાર ધરસેન અને દક્ષિણાપથથી તેમની પાસે આવનાર ભૂતબલિ-પુષ્પદત —એમાંના કોઈની પણ માતૃભાષા શૌરસેની હોવાનો સભવ નથી. છતા પણ વિદ્યમાન ષટ્ખડાગમ અને ત્યાર પછીના લગભગ બધા દિગબર પરંપરાના ગ્રથોની—પછી ભલે ને તે ભારતના ગમે તે ભાગમા ગમે તે કાળે રચાયા હોય છતા પણ તે સૌની—ભાષા શૌરસેની પ્રાકૃત છે. આથી એક વસ્તુ ફલિત થાય છે કે દિગબરોએ વૈદિકોની જેમ જે એક ભાષા સર્વપ્રથમ સ્વીકારી તેનો સંબધ મથુરા આસપાસના શૂરસેન પ્રદેશ સાથે છે અને એવો પણ વધારે સભવ છે કે તેઓનુ પ્રસ્થાન શૂરસેન દેશથી દક્ષિણ તરફ થયુ હશે અને તેઓ ત્યાની શૌરસેની ભાષા સાથે લઈ ગયા હશે. પછી એ જ ભાષામા સમગ્ર સાહિત્ય ક્રમે કરી નિર્માણ થયુ

જૈન આગમોની જે પ્રતો મૂળમાત્રની મળે છે અને જે પ્રતો સટીક આગમોની મળે છે તેમા પણ ભાષાભેદ દેખાય છે કેટલીકવાર 'य' શ્રુતિને બદલે 'त' શ્રુતિને સ્થાન વિશેષ રૂપે જોવા મળે છે સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે ચૂર્ણિકારોની સામે આગમગ્રથોની જે ભાષા હતી, અથવા તો ચૂર્ણિકારોએ આગમોની જે વાચના ભાષાની દૃષ્ટિએ સ્વીકારી છે, તેથી જુદી જ વાચના સસ્કૃત ટીકાકારોની સામે છે, અથવા તો તેમણે ચૂર્ણિસમત વાચનાને મઠારીને આજે ઉપલબ્ધ વાચના તૈયાર કરી છે વસ્તુત શુ થયુ હશે એ કહેવુ કઠણ છે, પણ એટલુ નક્કી કે ચૂર્ણિ અને સસ્કૃત ટીકા સમત આગમોની વાચનામા ભાષાભેદ છે આ ભાષાભેદ કાળબળે ઉત્તરોત્તર થતો ગયો તેમ માનવુ અથવા ટીકાકારોએ દુર્બોધતા ટાળવા માટે ભાષાની એકરૂપતા લાવવા સ્વય પ્રયત્ન કર્યો એમ માનવુ —એ હજી વિવાદનો જ વિષય ગણવો જોઈએ પણ એટલુ નક્કી કે ટીકાના કાળ સુધીમા જૈન આગમોની ભાષા પરિવર્તિત થતી રહી છે અને તેણે પ્રાકૃતભાષાની પ્રકૃતિ—એટલે કે પરિવર્તિત થતા રહેવુ—જાળવી રાખી છે એમા તો શક નથી.

શ્વેતાબરોના આગમોની ભાષા પ્રાચીન કાળે અર્ધમાગધી હતી એમ સ્વય આગમોના જ ઉલ્લેખ ઉપરથી નિશ્ચિત થાય છે. પણ આજે તો જેને વૈયાકરણો મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતને નામે ઓળખે છે તે ભાષાની નજીકની એ પ્રાકૃત છે. આથી આધુનિક વિદ્વાનો એને જૈન મહારાષ્ટ્રી એવુ નામ આપે છે એ ભાષાની સમગ્રભાવે એકરૂપતા પૂર્વોક્ત શૌરસેનીની જેમ આગમ ગ્રથોમા મળતી નથી, અને ભાષાભેદના સ્તરો સ્પષ્ટરૂપે તજ્જ્ઞને જણાઈ આવે છે. આચારાગમા જ પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધની ભાષા સ્પષ્ટપણે કાળભેદ બતાવે છે, તે જ પ્રમાણે સૂત્રકૃતાગ અને ભગવતીસૂત્રની ભાષાના રૂપોમા પણ પૂર્વોત્તર ભાવ સ્પષ્ટ છે અને ભગવતી પછીના ભાષાના સ્થિર રૂપો જ્ઞાતા વગેરે કથાપ્રધાન આગમગ્રથોમા નજરે ચડે છે. આ સામાન્ય રૂપરેખા છે પણ વસ્તુત ભાષાની દૃષ્ટિએ આગમોનુ આ વિભાજન ભાષાવિદોના અભ્યાસનો એક ખાસ વિષય બને એમ છે

આગમો કેટલા?

આગમોમા સર્વપ્રથમ દ્વાદશાગરૂપ ગણિપિટકને જ સ્થાન મળ્યુ હશે એ નિર્વિવાદ છે, કારણ બન્ને સમ્પ્રદાયો તેને ગણધરગ્રથિત માને છે પણ ગણધરના શિષ્ય-પ્રશિષ્યોએ ઉત્તરોત્તર જે ગ્રથો

અગ ગ્રથોને આધારે ગ્રથિત કર્યા તેમનો પણ સમાવેશ ક્રમે કરી આગમોમાં થતો ગયો છે, એ પણ હકીકત છે આમ અગ અને અગબાહ્ય એવા બે વિભાગોમા આગમો સામાન્યરીતે વહેંચાઈ જાય છે નદીસૂત્રગત સમ્યક્ શ્રુતની ગણુતરીમા માત્ર અર્હત્પ્રણીત દ્વાદશાગીને જ ગણવામા આવી છે [૧૫] વળી, તે જ નદીમા સાદિ સપર્યવસિત આદિના વિચારમા પણ દ્વાદશાગી જ લેવામા આવી છે [૧૬] સમવાયાગ (સૂત્ર ૧૩૬) મા પણ ભગવાન મહાવીરપ્રણીત બાર અગો જ ગણાવ્યા છે અનુયોગદ્વારમા લોકોત્તર આગમપ્રમાણની ચર્ચામા કેવળ દ્વાદશાગનો જ ઉલ્લેખ છે આ બધા ઉલ્લેખો એ સૂચવે છે કે મૂળે જૈનાગમ દ્વાદશાગમા જ સમાવિષ્ટ થતા પણ સમયના વહેવા સાથે ગણધરોના શિષ્યોદ્વારા અને આગળ ચાલતા તેમની શિષ્યપરપરામા ક્રમે ક્રમે બીજા પણ શાસ્ત્ર રચાતા ગયા અને તે પ્રાય મૂળ આગમને અનુસરતા હોઈ ને, તેમને પણ શ્રુતમા સ્થાન આપવામા આવ્યુ આમ છતા આગમમા એ વિવેક કરવામા આવ્યો જ છે કે કયા ગ્રથો ગણધરપ્રણીત અને કયા તેથી ભિન્ન. આ વિવેકને લક્ષ્યમા રાખીને જ અગ અને અગબાહ્ય અથવા અગપ્રવિષ્ટ અગબાહ્ય એવા ભેદો શ્રુતના કરવામાં આવ્યા છે * દ્વાદશાગીથી પૃથક્ એવા બધા આગમોનો સમાવેશ અગબાહ્ય એ નામના વિભાગમા કરવામા દિગબર અને શ્વેતાબર એકમત છે પણ અગબાહ્યમા કયા ક્રમે નવો નવો ઉમેરો થતો ગયો હશે તેનો સપૂર્ણ ઇતિહાસ જાણવાનુ સાધન આપણી પાસે નથી છતા પણ એ ઇતિહાસની જે ત્રુટક કડીઓ મળી આવે છે તેને જોડીને જે ચિત્ર ખડુ થાય છે તે આપવાનો પ્રયાસ કરીએ તો અનુચિત નહિ લેખાય

આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ તત્ત્વાર્થસૂત્રમા શ્રુતના બે ભેદો કરી અગબાહ્યમા જે નામો ગણાવ્યા છે તે આ છે ૧ સામાયિક, ૨. ચતુર્વિંશતિસ્તવ, ૩ વદન, ૪ પ્રતિક્રમણ, ૫ કાયવ્યુત્સર્ગ, ૬ પ્રત્યાખ્યાન, ૭. દશવૈકાલિક, ૮ ઉત્તરાધ્યયન, ૯ દશા, ૧૦ કલ્પ-વ્યવહાર, ૧૧ નિશીથ, ૧૨ ઋષિભાષિત આદિ અહી આદિ શબ્દથી સૂચિત થાય છે કે આ સિવાય પણ બીજા અગબાહ્ય ગ્રથો છે ધવલા ટીકાકારે સ્પષ્ટરૂપે ૧૪ અગબાહ્ય છે એમ કહ્યુ છે. અને તેમણે જે ૧૪ નામો ગણાવ્યા છે તે આ છે ૧ સામાઇય, ૨ ચઉવીસત્થઓ, ૩ વદણા, ૪ પડિક્કમણ, ૫ વેણઇય, ૬. કિદિયમ્મ, ૭ દસવેયાલિય, ૮ ઉત્તરજ્ઝયણ, ૯ કપ્પ-વવહારો, ૧૦ કપ્પાકપ્પિય, ૧૧ મહાકપ્પિય, ૧૨. પુડરીય, ૧૩. મહાપુડરીય, ૧૪ ણિસીહિય[૧૭]

જયધવલામા[૧૮] આ ૧૪ અગબાહ્ય ગ્રથોની 'પ્રકીર્ણક' એવી સામાન્ય સજ્ઞા પણ આપવામા આવી છે ધવલા અને જયધવલામા એ ૧૪ અગબાહ્ય ગ્રથોનો વિષય પણ વિગતે આપવામા આવ્યો છે અને તેથી, એમ કહી શકાય કે, વીરસેન આચાર્ય સમક્ષ એ સૂત્રો હોવાનો સભવ ખરો અગો વિષે તો તેઓ સ્પષ્ટ રીતે કહે જ છે કે એ ક્રમે કરી નષ્ટ થઈ ગયા, પણ ઉક્ત અગબાહ્ય વિષે એમણે એવી કશી જ નોંધ કરી નથી

ઉક્ત બને સૂચીઓને આધારે એમ કહી શકાય કે નીચેના ગ્રથો ધવલાકારના સમય સુધીમા અગબાહ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા

૧. સામાયિક, ૨. ચતુર્વિંશતિસ્તવ, ૩ વદન, ૪ પ્રતિક્રમણ, ૫ કાયવ્યુત્સર્ગ, ૬ પ્રત્યાખ્યાન,

---

૧૫ નદીસૂત્ર ૭૧

૧૬ નદીસૂત્ર ૭૩

* નદીસૂ૦ ૭૯, રાજવાર્તિક ૧ ૨૦ ૧૧ ૧૩, ધવલા પૃ૦ ૯૬, તત્ત્વાર્થભાષ્ય ૧ ૨૦

૧૭ ધવલા પૃ૦ ૯૬ પ્રથમ ભાગ, જયધવલા પ્રથમ ભાગ પૃ૦ ૨૪, ૯૭

૧૮ પૃ૦ ૧૨૨

૭ વેણુજ્ય, ૮ કિન્યિમ્મ, ૯ દશવૈકાલિક, ૧૦ ઉત્તરાધ્યયન, ૧૧ દશા, ૧૨. કલ્પ-વ્યવહાર, ૧૩ નિશીથ. ૧૪. ઋષિભાષિત, ૧૫. કપ્પાકપ્પિય, ૧૬. મહાકપ્પિય, ૧૭. પુંડરીય, ૧૮ મહાપુંડરીય

આમા પ્રથમના છ એ તો આવશ્યકમા સમાવિષ્ટ છે[૧૯] ધવલામા પ્રથમના ૬ નામોમા અંતિમ બેના નામ જુદા છે તેને કાયવ્યુત્સર્ગ અને પ્રત્યાખ્યાનના જો નામાન્તર ગણીએ તો તે બે ઓછા થાય પણ તેનો જે વિષય નિર્દિષ્ટ છે એ જોતા એ નામાતર ગણી શકાય એમ નથી માટે તને જુદા જ ગણાવ્યા છે આમ સખ્યાની દૃષ્ટિએ ૧૮ નામો ઉપલબ્ધ છતાં તત્ત્વાર્થભાષ્ય ગત 'આદિ' શબ્દથી તેમને કેટલા બીજા વિવક્ષિત છે તે જાણવાનુ સાધન આપણી પાસે નથી પણ એટલુ તો કહી શકાય કે ધવલાકાર જે ચૌદનો ઉલ્લેખ કરે છે તેથી તો એ સખ્યા મોટી જ હોવી જોઈએ કારણ, બારનો ઉલ્લેખ કર્યા પછી 'આદિ' પદ દે છે સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે ધવલાની સૂચિ એ શ્વેતામ્બર-દિગમ્બરની શ્રુતમાન્યતા જ્યાસુધી અભિન્ન હતી અને બનેના શ્રુતના વિવાદ ઊભો થયો ન હતો ત્યારની છે એટલે એ સૂચિ કદાચ ઉમાસ્વાતિ પહેલાની પણ હોઈ શકે

નદીસૂત્રમા ઉત્કાલિકમા નીચેના અગબાહ્ય ગ્રથો ગણાવ્યા છે

૧ દશવૈકાલિક	૧૫. ચન્દ્રવેધ્યક
૨ કલ્પાકલ્પિક	૧૬ સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ
૩ ચુલ્લકલ્પશ્રુત	૧૭ પૌરુષીમડલ
૪ મહાકલ્પશ્રુત	૧૮ મડલપ્રવેશ
૫ ઔપપાતિક	૧૯ વિદ્યાચરણવિનિશ્ચય
૬ રાજપ્રશ્નીય	૨૦ ગણિવિદ્યા
૭ જીવાભિગમ	૨૧ ધ્યાનવિભક્તિ
૮ પ્રજ્ઞાપના	૨૨ મરણવિભક્તિ
૯ મહાપ્રજ્ઞાપના	૨૩ આત્મવિશોધિ
૧૦ પ્રમાદાપ્રમાદ	૨૪ વીતરાગશ્રુત
૧૧ નદી	૨૫ સલેખનાશ્રુત
૧૨ અનુયોગદ્વાર	૨૬ વિહારકલ્પ
૧૩ દેવેંદ્રસ્તવ	૨૭ ચરણવિધિ
૧૪ તદુલવૈચારિક	૨૮ આતુરપ્રત્યાખ્યાન
૨૯ મહાપ્રત્યાખ્યાન	

ઉત્કાલિક ઉપરાત કાલિક અગબાહ્યમા પણ નદીસૂત્રમાં નીચેના શાસ્ત્રો સમાવિષ્ટ છે

૧. ઉત્તરાધ્યયન	૬ મહાનિશીથ
૨ દશાશ્રુત	૭ ઋષિભાષિત
૩ કલ્પ	૮ જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ
૪ વ્યવહાર	૯ દ્વીપસાગરપ્રજ્ઞપ્તિ
૫ નિશીથ	૧૦ ચદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ

૧૯ નદીસૂત્ર ૮૧

૧૧. ક્ષુદ્રિકા વિમાનપ્રવિભક્તિ
૧૨ મહતી વિમાનપ્રવિભક્તિ
૧૩ અગચૂલિકા
૧૪ વર્ગચૂલિકા
૧૫ વિવાહચૂલિકા
૧૬ અરુણોપપાત
૧૭ વરુણોપપાત
૧૮ ગરુડોપપાત
૧૯ ધરણોપપાત
૨૦. વૈશ્રમણોપપાત
૨૧ વેલધરોપપાત
૨૨ દેવેંદ્રોપપાત
૨૩ ઉત્થાનશ્રુત
૨૪ સમુપસ્થાનશ્રુત
૨૫ નાગપરિજ્ઞા
૨૬ નિરયાવલિકા
૨૭ કલ્પિકા
૨૮ કલ્પાવતસિકા
૨૯. પુષ્પિતા
૩૦. પુષ્પચૂલિકા
૩૧ વૃષ્ણિદશા[૨૦]

અને અતે લખ્યુ છે કે, ' આદિ ૮૪ હજાર પ્રકીર્ણકો ઋષભદેવનાં, સખ્યાત હજાર પ્રકીર્ણકો વચલા તીર્થંકરોના અને ૧૪ હજાર પ્રકીર્ણકો ભગવાન મહાવીરના સમજવા, અને વળી અંતે લખ્યુ છે જે તીર્થંકરોના જેટલા શિષ્યો ચતુર્વિધ બુદ્ધિથી સપન્ન હોય તેટલા સહસ્ર અને જેટલા પ્રત્યેકબુદ્ધ હોય તેટલા પણ સહસ્ર સમજવા

નદીએ ગણાવેલ આવશ્યકથી અતિરિક્ત એવા અગબાહ્ય ગ્રથો ૬૦ છે અને નદીના કાળમા એ બધા હશે તોપણ આજે તો એમાના ઘણા નથી જ મળતા

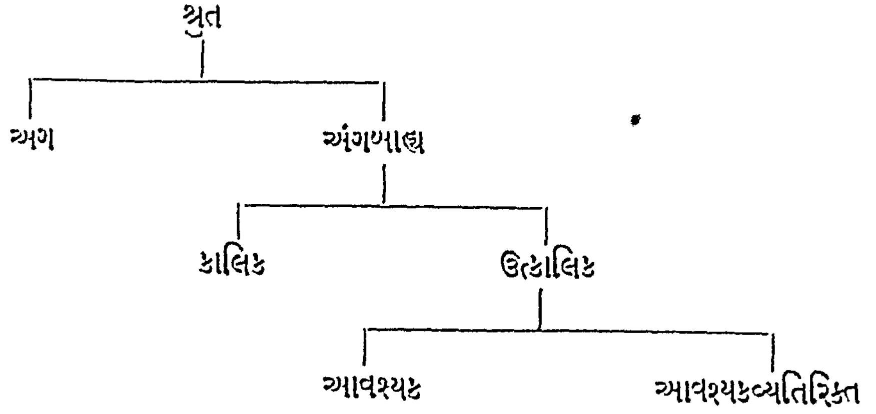
આગમોનું વર્ગીકરણ

આપણે જોયુ કે ગણિપિટકમાં સર્વપ્રથમ કેવળ અગોનો જ સમાવેશ થયો અને તેથી જે બહાર રહ્યુ તે અગબાહ્યમા સમાવિષ્ટ થયુ આ ઉપરથી અગપછી આગમોનો પ્રથમ વિભાગ અગ અને અગબાહ્ય એમ થયો આનુ જ બીજુ નામ અગ અને ઉપાગ; અથવા અગપ્રવિષ્ટ અને અનગપ્રવિષ્ટ અથવા અગ અને ઉપતત્ર એમ પડ્યુ ઉમાસ્વાતિ અગબાહ્ય અને ઉપાગ એ બન્ને શબ્દોનો પ્રયોગ કરે છે, જ્યારે ધવલા અગબાહ્ય અને ઉપતત્ર એ શબ્દોનો પ્રયોગ કરે છે નદીસૂત્રના ઉલ્લેખ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે અગબાહ્યનુ બીજુ નામ પ્રકીર્ણક પણ હતુ વેદની જેમ અંગગ્રથો નિયતકાલમા જ ભણાતા તેથી તે કાલિક કહેવાયા પણ અગબાહ્યમા એમ ન રહ્યુ કેટલાકનો કાળ નિયત હતો અને કેટલાકનો અનિયત, આથી અગબાહ્ય ગ્રથોમા બે ભેદ પડ્યા કાલિક અને ઉત્કાલિક આ ભેદ અનુયોગદ્વાર જેટલો તો જૂનો છે જ આથી એમ કહી શકાય કે અનુયોગદ્વાર સુધીમા અગ અને અગબાહ્ય તથા અગબાહ્યમા કાલિક અને ઉત્કાલિક એવા વિભાગો સ્થિર થયા હતા ઉમાસ્વાતિ અને ધવલાના ઉલ્લેખોને આધારે એમ કહી શકાય કે સામાયિકાદિ અધ્યયનો ક્યારેક પૃથક્ ગણાતા પણ એ અધ્યયનો આવશ્યકને નામે પ્રસિદ્ધિને પામ્યા હશે ત્યારે તેમનો આવશ્યક એવે નામે વિભાગ પૃથક્ ગણવામા આવ્યો હશે આમ અગબાહ્યમા અમુક અધ્યયનો જ્યારે આવશ્યકાન્તર્ગત થઈ ગયા ત્યારે શેષ આવશ્યકવ્યતિરિક્ત

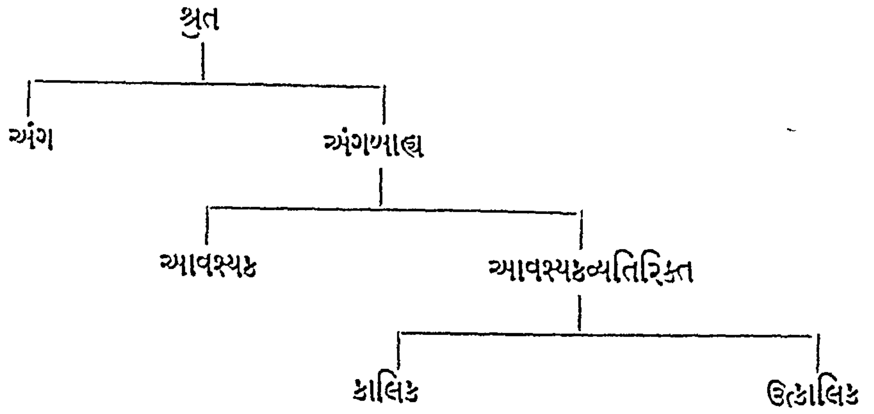
---

૨૦ આ ઉપરાત પાક્ષિકસૂત્રમા આશીવિષભાવના, દૃષ્ટિવિષભાવના, સ્વપ્નભાવના, મહાસ્વપ્નભાવના અને તૈજસનિસર્ગનો નિર્દેશ છે અને યોગનન્દીમા તે ઉપરાત સાગરપ્રજ્ઞપ્તિ, વૃષ્ણિકા અને ચારણભાવનાનો ઉલ્લેખ છે આમ તેની કુલ સખ્યા ૩૯ થાય છે

ગણાયાં સ્થાનાગ (સૂ૰ ૭૧), નદી (સૂ૰ ૮૦) અને અનુયોગ (સૂ૰ ૫) ને આધારે કહી શકાય છે કે અંગબાહ્યમા આવશ્યક અને આવશ્યકવ્યતિરિક્ત એવા વિભાગો પણ કરવામા આવ્યા છે અનુયોગદ્વારની વિશેષતા એ છે કે તેમા વિભાગ આ પ્રમાણે છે

પણ નદી વગેરેમા તે ભેદ આ પ્રમાણે છે

આમ બનવાનુ કારણ એ જણાય છે કે અનુયોગમાં આવશ્યકની વ્યાખ્યા પ્રસ્તુત હતી એટલે કાલિક-ઉત્કાલિક ભેદો પ્રથમ બતાવી આવશ્યક ઉત્કાલિકાતર્ગત હતુ તે બતાવ્યુ; જ્યારે નદીમા તો કોઈ વિશેષ શાસ્ત્ર પ્રસ્તુત ન હતુ પણ આગમના ભેદો પ્રસ્તુત હતા તેથી કાલિક-ઉત્કાલિકને છેલ્લુ સ્થાન મળ્યુ પણ આધુનિક કાળે શ્વેતાબર સપ્રદાયમા આગમોનો વિભાગ જુદી જ રીતે પ્રચલિત છે તે આ પ્રમાણે

૧. અગ, ૨. ઉપાગ, ૩. છેદ, ૪. મૂળ, ૫. પ્રકીર્ણક, ૬. ચૂલિકા.

જૈન શ્રુતને આ પ્રમાણે વિભક્ત કરવાની પદ્ધતિ ક્યારથી શરૂ થઈ હશે એ કહેવુ તો કઠણ છે, પણ તે કેવી પ્રક્રિયામાથી પસાર થઈ હશે એ વિષે થોડું કલ્પનાથી કહી શકાય એમ છે આગમોના અંગ અને અંગબાહ્ય આ વિભાગો લાબા કાળ સુધી ચાલ્યા હશે, પણ મધ્યકાળમા આગમોને વિભક્ત કરવાની પદ્ધતિમા ભેદ પડ્યો. એ પદ્ધતિ ક્યારથી શરૂ થઈ એ કહેવુ તો મુશ્કેલ છે, પણ બારમી શતાબ્દી આસપાસ તો એ પદ્ધતિ શરૂ થઈ ગઈ હશે જ એમ લાગે છે, કારણ કે ધનેશ્વરના શિષ્ય શ્રીચદ્રે સુખબોધા સમાચારીમા[૨૧] અંગ અને તત્સબધી ઉપાગોનો નિર્દેશ કર્યો છે

૨૧ આના વિશેષ વિવરણમા જુઓ—જૈન સાહિત્યકા બૃહદ્ ઇતિહાસ પ્રસ્તાવના પૃ૰ ૩૬, પ્રકાશક પાર્શ્વનાથ વિદ્યાશ્રમ શોધ સંસ્થાન, વારાણસી

વળી, છેદ સૂત્રોનો વર્ગ તેની રહસ્યમયતાને કારણે પૃથક્ રહે તે પણ આવશ્યક જણાતા અલગ પડ્યો હશે 'મૂળ' વિભાગ ક્યારે અને શા માટે પડ્યો હશે એ જાણવુ કઠણ છે પણ કલ્પના તરીકે એમ કહી શકાય કે દીક્ષિતને સર્વપ્રથમ એ વર્ગના શાસ્ત્રોનુ અધ્યયન આવશ્યક મનાયુ હતુ એટલે એ મૂળસૂત્રો મનાયા સમગ્ર શ્રુતની ચૂલિકારૂપે જ નદી અને અનુયોગદ્વારની રચના થઈ છે એટલે એ બેનો સમાવેશ 'ચૂલિકા સૂત્ર' નામના વર્ગમા થાય એ સ્વાભાવિક છે ઉપાગ, છેદ, મૂલ, ચૂલિકા એ બધા વિભાગો અગબાહ્યમા સમાવિષ્ટ પ્રકીર્ણક ગ્રથોમાથી ચૂટીને કરવામા આવ્યા, એટલે બાકી રહેલા નાના પ્રકીર્ણકો 'પ્રકીર્ણક' કહેવાયા આમ શ્રુતવિભાગો કાળક્રમે સ્થિર થયા હશે અને આધુનિક કાળે આ જ વિભાગોમા અગબાહ્ય વિભક્ત કરવામા આવે છે[૨૨] આ પ્રમાણે વર્ગીકૃત શ્રુતની સૂચી નીચે પ્રમાણે સ્થિર થઈ—જે આજે થોડા ફેરફાર સાથે સર્વત્ર શ્વેતાબરોમા માન્ય છે

૧૧ અંગ :	૧ આચાર, ૨ સૂત્રકૃત, ૩. સ્થાન, ૪ સમવાય, ૫ વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ, ૬ જ્ઞાતધર્મકથા, ૭ ઉપાસકદશા, ૮ અતકૃદ્દશા, ૯ અનુત્તરોપપાતિકદશા, ૧૦ પ્રશ્નવ્યાકરણ, ૧૧ વિપાક (૧૨ દૃષ્ટિવાદ–લુપ્ત છે)
૧૨ ઉપાંગ .	૧ ઔપપાતિક, ૨ રાજપ્રશ્નીય, ૩ જીવાભિગમ, ૪ પ્રજ્ઞાપના, ૫ સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ, ૬ જબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ, ૭ ચદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ, ૮ નિરયાવલી, ૯ કલ્પાવતસિકા, ૧૦ પુષ્પિકા, ૧૧ પુષ્પચૂલિકા, ૧૨ વૃષ્ણિદશા
૬ છેદસૂત્ર .	૧ નિશીથ, ૨ મહાનિશીથ, ૩ વ્યવહાર, ૪ દશાશ્રુત, ૫ બૃહત્કલ્પ, ૬ જીતકલ્પ
૪ મૂલ :	૧ ઉત્તરાધ્યયન, ૨. દશવૈકાલિક, ૩ આવશ્યક, ૪ પિડનિર્યુક્તિ
૧૦ પ્રકીર્ણક .	૧ ચતુ શરણ, ૨ આતુરપ્રત્યાખ્યાન, ૩ ભક્તપરિજ્ઞા, ૪ સસ્તારક, ૫ તદુલવૈચારિક, ૬ ચદ્રવેધ્યક, ૭ દેવેંદ્રસ્તવ, ૮ ગણિવિદ્યા, ૯ મહાપ્રત્યાખ્યાન, ૧૦ વીરસ્તવ
૨ ચૂલિકાસૂત્ર :	૧ નદી, ૨ અનુયોગદ્વાર

આગમોનો સમય

તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ જૈનપરપરા માને છે કે આગમો અનાદિ-અનત છે અને તે તે વક્તાની દૃષ્ટિએ તે તે કાળે નવા બને છે પણ આપણે તો અહી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાનો છે આગમમા જે શાસ્ત્રોનો સમાવેશ કરવામા આવે છે તે શાસ્ત્રના નિર્માણનો કાળ જ અહી વિચારવો છે પછી ભલે ને તેનો પ્રતિપાદ્ય વિષય વિદ્યાની દૃષ્ટિએ તેથી પણ પ્રાચીન હોય

આપણે આગળ જોયુ તે પ્રમાણે બધા જ આગમો કાઈ ગણધરકૃત નથી મનાતા; કેવળ અગો જ ગણધરકૃત મનાયા છે અને એ અગોની રચનાનો કાળ ગણધરોના કાળને માનીએ તોપણ જે અનેક વાચનાઓ થઈ, પાટલીપુત્રની વીરનિર્વાણ ૧૬૦ વર્ષ પછી, માથુરીવાચના આચાર્ય સ્કદિલની અધ્યક્ષતામાં વીરનિર્વાણ ૮૨૭થી ૮૪૦ની વચ્ચે, અને લગભગ એ જ સમયે વલભીમા

૨૨ આની વિશેષ ચર્ચા માટે જુઓ જૈન સાહિત્યકા બૃહદ્ ઇતિહાસ, પ્રસ્તાવના, પૃ૦ ૨૭

નાગાર્જુનની અધ્યક્ષતામા, એ ઉપરથી જણાય છે કે શ્રુતમાં અવ્યવસ્થા થઈ ગઈ હતી, તેમાં વ્યવસ્થા લાવવા માટે આ વાચનાઓ કરવામા આવી છે પણ વિદ્વાનોનુ ધ્યાન એક વસ્તુ તરફ દોરવુ આવશ્યક છે અને તે એ કે આ વાચનાઓમાની પ્રથમ વાચના કેવળ બાર અગને વ્યવસ્થિત કરવા—ખાસ કરી બારમા અંગને વ્યવસ્થિત કરવા—યોજવામાં આવી હતી અગબાહ્ય ગ્રથોમાં અવ્યવસ્થા ઊભી થઈ હતી એવુ આ વાચના પ્રસગમા નિર્દિષ્ટ નથી એથી માનવુ રહ્યુ કે એ સમય સુધીમા જે અંગબાહ્ય ગ્રથોની રચના થઈ હશે—જેવા કે દશવૈકાલિક આદિ—તેમા અવ્યવસ્થા થઈ હતી એમ માનવાને કશુ જ કારણ નથી અને બીજી વાચનામા પણ જે શ્રુત વ્યવસ્થિત કરવામા આવ્યુ છે તેને કાલિક એવી સજ્ઞા આપવામાં આવી છે કાલિકમાં મૂળે તો દ્વાદશાંગી જ ગણાતી એટલે એ પણ અગની જ વાચના હતી

આચાર્ય દેવર્દ્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણના પુસ્તકલેખનમા તો અંતિમ વાચનાને પરિણામે જે વ્યવસ્થા થઈ તે સ્વીકારીને જ લેખન થયુ છે વસ્તુસ્થિતિ આવી છતા આગમના સમયની ચર્ચામાં વિદ્વાનો આ મુદ્દાને ભૂલીને બધા જ આગમો આચાર્ય દેવર્દ્ધિગણિના સમયમા વ્યવસ્થિત થયા તેથી તેમનો અતિમ અવધિ એ છે એમ સામાન્ય રીતે નિર્દેશે છે તે ઉચિત નથી સારાંશ એ છે કે સમયની ચર્ચામા અગબાહ્યને બાદ રાખીને જ ચર્ચા કરવી જોઈએ અગબાહ્યમાથી જેના વિષે તેના કર્તાનો સમય મળી શકતો હોય અગર જ્યારથી તેનો ઉલ્લેખ મળતો હોય ત્યાર પહેલાના તે છે એમ સ્પષ્ટપણે સ્વીકારવુ જ જોઈએ અને તેમાં ઉમેરા થયા હોય તો તે ઉમેરાનો સમય બીજો હોય, પણ મૂળ ગ્રથનો તો તે જ સમય માનવો જોઈએ જ્યારે તે તે ગ્રથ બન્યો હોય

અગગ્રથો ગણધરકૃત મનાય છે, પણ તેમા સમયે સમયે ઉમેરા થયા છે તે ઉમેરાને બાદ રાખીએ તો તેનો સમય મહાવીરસમકાલીન છે એટલે કે મહાવીરનો ઉપદેશ વિક્રમપૂર્વ ૫૦૦ મા શરૂ થઈ ગયો હતો તેમણે એ ઉપદેશ ૩૦ વર્ષ સુધી આપ્યો ત્યારપછી ૧૨ વર્ષ ગૌતમના અને ૧૨ વર્ષ સુધર્મના છે એ બધાને ગણીએ તો પણ ૫૦–૬૦ વર્ષ બીજાં જાય. આમ અગરચનાની સપૂર્તિ વિક્રમપૂર્વે ૪૫૦ આસપાસ થઇ ગઈ હશે એમ માનવુ જોઈએ અને તેને અંતિમરૂપ પાટલિપુત્રની વાચનામા મળ્યુ હોય તો તેમા પણ કાઈ અસભવ નથી. એ દૃષ્ટિએ આચારાગના પ્રથમ શ્રુતસ્કધનો સમય જો આપણે વિક્રમપૂર્વે ૩૦૦ મૂકીએ તો અસગત નહિ ગણાય આચારાગના ભાષા અને ભાવ એ બન્ને તો એ વાતની સાક્ષી આપે જ છે કે તે ભગવાન મહાવીરના ઉપદેશની અત્યંત નિકટ છે આ દૃષ્ટિએ પણ આ સૂચવેલ સમય અમાન્ય કરવાને કશુ જ કારણ જણાતુ નથી

આચારાગનો દ્વિતીય શ્રુતસ્કધ તેમા પાછળથી જોડાયો છે એ હકીકત નિર્યુક્તિમા સ્વીકૃત છે અને તે કોઈ સ્થવિરની રચના છે. આ દૃષ્ટિએ તેનો પણ અતિમ અવધિ આપણે ભદ્રબાહુ સુધીનો રાખીએ તોપણ વીર નિર્વાણ પછી ૧૬૦ સુધીમા તે પણ ઉમેરાઈ ગયુ હશે; વિક્રમપૂર્વે ૨૦૦ થી આ તરફ તો કોઈ પણ હાલતમા મૂકી શકાય નહિ.

શેષ અગોમા પણ યત્રતત્ર સુધારાવધારા થયા હશે પણ તેથી તેમનો સમય વલભીવાચના જેટલો મૂકવો તે કોઈ પણ રીતે ઉચિત નથી અર્થાત્ વલભીવાચના પૂર્વેનો છે.

સ્થાનાંગ જેવા અગમાં, તેની વિશિષ્ટ રચનાને કારણે, ભગવાન મહાવીર પછીના ૬૦૦ વર્ષે ઘટેલી ઘટનાનો ઉલ્લેખ આવે તે ઉપરથી તે અગ સમગ્રભાવે ત્યારપછી જ બન્યુ એમ માનવાને બદલે એ ઘટનાનો ઉલ્લેખ માત્ર પછી તેમાં જોડી દેવામા આવ્યો એમ જ માનવુ જોઈએ વળી, ભગવતીમા ભગવાન મહાવીર પછી હજાર વર્ષે પૂર્વોની ઉચ્છેદ થશે—એવો નિર્દેશ આવે એ ઉપરથી ભગવતીનો

સમય ભગવાન મહાવીર પછી એક હજાર વર્ષ માનવાને બદલે એમ માનવુ ઉચિત છે કે એવા ઉલ્લેખો બાદમા ઉમેરવામા આવ્યા

ભાષાને આધારે પણ ગ્રથનો સમય નક્કી કરવા જતા મોટો ભ્રમ ઊભો થવા સભવ છે કારણ અગગ્રંથોની ભાષા પ્રાકૃત છે અને પ્રાકૃતભાષાની પ્રકૃતિ જ પરિવર્તનશીલ છે એ દૃષ્ટિએ આચાર્યોએ—ખાસ કરી ટીકાકારોએ—એ ભાષાને પોતાના સમયની રૂઢ પ્રાકૃતમા મૂકી દેવા પ્રયત્ન કર્યો છે પણ આથી કાઈ સમગ્રભાવે ગ્રથ નવો નથી બની જતો એની ભાષાના પ્રાકૃત રૂપો બદલાઈ ગયા એટલુ જ આ દૃષ્ટિએ જોતા સમય-નિર્ણયમા ભાષાને ગૌણ રાખવી જોઈએ અને જે વસ્તુ છે તે કેટલી પ્રાચીન છે એ ઉપર વિશેષ લક્ષ આપવુ જોઈએ આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો અગોનો સમય સમગ્રભાવે ઈ પૂર્વે ત્રીજી શતાબ્દી પૂર્વેનો છે એમ માનવુ જોઈએ આમા એક અપવાદ પ્રશ્ન-વ્યાકરણનો છે પ્રશ્નવ્યાકરણનો સમવાયાગ અને નદીમા જે પરિચય અપાયો છે તેથી જુદુ જ પ્રશ્ન-વ્યાકરણ આજે ઉપલબ્ધ છે આથી તે વલભીવાચના પછી ક્યારે નવુ બન્યુ અગર જુદી જ વસ્તુને પ્રશ્નવ્યાકરણ રૂપે ક્યારે ગોઠવી દેવામા આવી એ જાણવાનુ સાધન નથી છતા પણ એમ કહી શકાય કે તે અભયદેવ (વિ૦ ૧૨ મી શતી) પહેલા તો બની ગયુ હશે, કારણ, તેમણે તેની ટીકા લખી છે

ઉપાગોમાના અમુક શાસ્ત્રોનો સમય તો તેના કર્તાને આધારે નિશ્ચિત થઈ જ શકે છે; જેમકે પ્રજ્ઞાપનાના કર્તા શ્યામાચાર્ય છે અને તે જ નિગોદ વ્યાખ્યાતા કાલકાચાર્ય છે તેઓ વીરનિર્વાણ ૩૩૫ મા યુગપ્રધાન થયા અને ૩૭૬ સુધી યુગપ્રધાનપદે રહ્યા આથી પ્રજ્ઞાપના એ વીરનિર્વાણ ૩૩૫–૩૭૬ ના વચલા ગાળાની રચના માનવી જોઈએ એટલે કે તેને પણ વિક્રમપૂર્વ ૧૩૫–૯૪ ના વચલા ગાળાની કૃતિ માની શકાય

ઉપાગોમા સમાવિષ્ટ થતા ચદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ અને સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિને દિગબરો કરણાનુયોગમા સ્વીકારે છે, અને વળી, દૃષ્ટિવાદના પરિકર્મમા પણ તેનો સમાવેશ કરે છે નદીસૂત્રની આગમસૂચીમા પણ એમનો ઉલ્લેખ છે આ દૃષ્ટિએ એ બને ગ્રથો પ્રાચીન હોવા જોઈએ અને તે પણ શ્વેતાબર-દિગબર ભેદ પહેલાના આથી તેમનો સમય પણ ઇસવીસન પૂર્વેનો માનીએ તો આપત્તિજનક લેખાવો ન જોઈએ તેનુ એક વિશેષ કારણ એ પણ છે કે એ ગ્રથગત જ્યોતિષનો વિષય એ પ્રાચીન વૈદિકપરપરાને અનુસરતો છે આથી પણ તે ગ્રથો પ્રાચીન છે એમ માનવુ જોઈએ ચદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ અને સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિનો ઉપલબ્ધ પાઠ એક જ છે છતા આ બે ગ્રથો પૃથક્ કેમ થયા ? તેનુ સ્પષ્ટીકરણ ટીકાકાર પણ આપતા નથી

ઉપાગોમાના નિરયાવલી આદિ પાચ વિષે એમ કહી શકાય કે મૂળે તે પાચ જ ઉપાગો ગણાતા અને શેષનો ઉપાગ તરીકે ઉલ્લેખ સ્વય આગમ જેટલો જૂનો નથી આ દૃષ્ટિએ એ પાચેય આરાતીય—તીર્થંકરના નિકટવર્તી—આચાર્યોની રચના હોવાનો વધારે સભવ છે આ દૃષ્ટિએ તેમનો સમય ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી બસો વર્ષની અદર જ મુકાવો જોઈએ એ સૂત્રોને કાલિક ગણવામા આવ્યા છે તે પણ તેની પ્રાચીનતા સૂચવે છે જબુદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિને પણ નદીની કાલિકસૂચિમા સ્થાન મળ્યુ છે અને દિગબરોએ તેને દૃષ્ટિવાદના પરિકર્મમા પણ સમાવિષ્ટ કર્યું છે આ દૃષ્ટિએ તેનો સમય પણ શ્વેતાબર-દિગબર મતભેદ પહેલાં જ હોવો જોઈએ

રાજપ્રશ્નીય સૂત્રની વસ્તુ તો દીઘનિકાયના પાયાસીસુત્ત જેવી જ છે આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો, અને તેમા આવતા કેશી શ્રમણ, અને ગૌતમ સાથે વિવાદ કરનાર કેશી શ્રમણ જો એક હોય તો, એમ કહી શકાય કે આ સૂત્રની રચના પણ આરાતીય આચાર્યોમાથી જ કોઈએ કરી હશે એ દૃષ્ટિએ તેને પણ દશવૈકાલિકના સમય જેટલુ જૂનુ માનવુ જોઈએ, એટલે કે તે વિક્રમ-પૂર્વ ચોથી શતીથી અર્વાચીન તો ન જ હોય

ઔપપાતિક અને જીવાભિગમ એ બન્ને ઉપાંગોનો ઉલ્લેખ નદીની ઉત્કાલિકશાસ્ત્રની સૂચીમા છે એ જોતા અને તેનુ વસ્તુ જોતા એ પણ દશવૈકાલિકના સમયની આસપાસ, જ્યારે કે આરાતીય આચાર્યોએ અગગ્રથોના વિષયને પ્રકરણબદ્ધ કરી વ્યવસ્થિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, ત્યારની જ રચના હોવાનો વધારે સભવ છે. વળી, તેમને અગના ઉપાંગ તરીકે સ્થાન મળ્યુ છે તે પણ તેમના રચનાકાળને પ્રાચીન જ ઠરાવે છે છેદગ્રથોમા સમાવિષ્ટ થતા દશા, કલ્પ અને વ્યવહાર એ આચાર્ય ભદ્રબાહુની કૃતિ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે એટલે તેમનો સમય પણ વીરનિર્વાણ ૧૭૦ આસપાસ નિશ્ચિત છે એટલે કે તે પણ વિક્રમપૂર્વે ૩૦૦ વર્ષે બની ચૂક્યા હતા નિશીથસૂત્ર તો આચારાગની ચૂલિકારૂપ છે. યદ્યપિ ચૂર્ણિકારને મતે તે ગણધરકૃત છે, પણ ચૂર્ણિથી પણ પ્રથમ રચાયેલ નિર્યુક્તિ તેને સ્થવિરગ્રથિત કહે છે તેથી તે વાત માન્ય કરવી જોઈએ કે સ્થવિરના વિષયમા પણ મતભેદ છે પચકલ્પચૂર્ણિ તો તેને સ્પષ્ટત ભદ્રબાહુકર્તૃક માને છે, જ્યારે સ્વય નિશીથને અતે આવતી ગાથામા તેને વિશાખાચાર્યકૃત ગણ્યુ છે. એને ભદ્રબાહુકૃત માનીએ કે વિશાખાચાર્યકૃત અથવા કોઈ જૂના સ્થવિરકૃત, પણ તેથી તેના સમયમા એવો ખાસ ભેદ પડતો નથી કારણ, એ શ્વેતાબર-દિગબરના ભેદપૂર્વની રચના છે એ તો નિશ્ચિત જ છે; બન્ને સપ્રદાયોમાં અગબાહ્યમા તેનો સમાવેશ છે. આચાર્ય ઉમાસ્વાતિ પણ તેનો ઉલ્લેખ કરે જ છે વળી સ્વયં ભદ્રબાહુ પણ વ્યવહારમાં નિશીથનો આચારપ્રકલ્પને નામે ઉલ્લેખ કરે જ છે આ દૃષ્ટિએ તેને વીરનિર્વાણ ૧૫૦ આસપાસની રચના માની જ શકાય તેમ છે વિશાખાચાર્યકૃત તેનુ અતિમરૂપ સ્વીકારીએ તોપણ તે ૧૭૫ વીરનિર્વાણમા બની ચૂક્યુ હતુ એમ માની શકાય છે. અર્થાત્ વિક્રમપૂર્વ ૩૦૦ મા તો એ બની ચૂક્યુ હતુ એમ માની શકાય છે

'મૂલ' તરીકે ઓળખાતા ચાર ગ્રથોમાથી દશવૈકાલિકનો સમય નિશ્ચિત જ છે તે આચાર્ય શય્યભવની રચના છે આચાર્ય શય્યભવનુ મૃત્યુ વીરનિર્વાણ ૯૮ મા થયુ. અર્થાત્ દશવૈકાલિકની રચના વિક્રમપૂર્વ ૩૭૨ પહેલા ક્યારેક થઈ તેમાં જે ચૂલિકાઓ છે તે ત્યારપછી તેમા જોડવામા આવી છે અને તેને વિષેની પરંપરા એવી છે કે તે સ્થૂલભદ્રના સમયમા જોડવામાં આવી આ સિવાય દશવૈકાલિકમા કશુ જ નવુ જોડવામાં આવ્યુ નથી અને, ભાષાના સસ્કારને બાદ કરીએ તો, તે તેના જૂના રૂપે સચવાયુ છે ઉત્તરાધ્યયનની સકલના શ્વેતાબર-દિગબર મતભેદ પહેલા થઈ ગઈ હતી તે દિગબરોની અગબાહ્ય સૂચીને આધારે કહી શકાય છે વિદ્વાનોએ તે સકલનાને વિક્રમપૂર્વ બીજી કે તીજી શતાબ્દીની સ્વીકારી છે. આવશ્યકસૂત્રના છ અધ્યયનોમાના ચારનો ઉલ્લેખ તો દિગબર સૂચીમાં પણ છે અને અગોમા જ્યા કોઈ પણ મુનિના અધ્યયનનો પ્રસગ છે ત્યા सामाइयमाइयाइ एक्कादसगाइ એવો ઉલ્લેખ આવે છે એ ઉપરથી જણાય છે કે અધ્યયનક્રમમા સર્વપ્રથમ સ્થાન આવશ્યકના સામાયિક અધ્યયનને છે આથી માની શકાય કે તેની રચના પણ ગણધરકૃત અંગસમકાલીન છે પિડનિર્યુક્તિ અને વિકલ્પે ઓઘ નિર્યુક્તિ એ 'મૂળ' મનાય છે. આ બન્ને નિર્યુક્તિઓ જૂની છે આચાર્ય ભદ્રબાહુની નિર્યુક્તિ પહેલાં પણ નિર્યુક્તિઓ હતી, એનુ પ્રમાણ મળે છે સભવ છે તેનુ વિદ્યમાનરૂપ ભદ્રબાહુ દ્વિતીયને આભારી હોય; પણ તેમાની ઘણી ગાથાઓ એમ ને એમ જૂની પણ લઈ લેવામા આવી હોય આમ માનવુ એ કારણે વ્યાજબી છે કે નિર્યુક્તિની ઘણી ગાથાઓ દિગબરોના મૂલાચારમા પણ મળે છે આ દૃષ્ટિએ યદ્યપિ તેનુ છેલ્લુ સસ્કરણ ભદ્રબાહુ દ્વિતીય કૃત માનીએ તોપણ તેનુ જૂનુ રૂપ તેથી પહેલા પણ માનવુ જોઈએ. દ્વિતીય ભદ્રબાહુનો સમય વિક્રમ પાચમી-છઠ્ઠી શતાબ્દી છે

*

નંદીસૂત્ર

પ્રથમ સ્થાન કેમ ?

પ્રસ્તુત પુસ્તકમા જ નહિ પણ આગમ-પ્રકાશનની સમગ્ર યોજનામા પાચ જ્ઞાનને વર્ણવતા નદીને પ્રથમ ભાગમા લેવાનુ નક્કી કરવામા આવ્યુ છે, તેનુ સ્પષ્ટીકરણ કરવુ જરૂરી છે નદી એ અગબાહ્ય ગ્રથ છે અને તેનુ સ્થાન અંગ પછી જ હોય તે સ્વાભાવિક છે પણ અહી તેને જે પ્રથમ સ્થાન આપવામા આવ્યુ છે તે તેના સમગ્ર આગમોમા વિશિષ્ટ સ્થાનને લીધે છે આગમ-વાચનાના પ્રારભમા મગલાચરણનુ સ્થાન નદી ધરાવે છે તેથી અમે પણ પ્રસ્તુત સમગ્ર આગમ-પ્રકાશન યોજનામા મગલાચરણરૂપ નન્દીને પ્રથમ સ્થાન આપ્યુ છે

આચાર્ય જિનભદ્રગણિસમક્ષ એક સમસ્યા હતી કે પાચનમસ્કાર રૂપ મગલ અને પાચ-જ્ઞાનાત્મક નદીરૂપ મગલ એ બે મગલોમાથી પ્રથમ કોની વ્યાખ્યા કરવી [1] આચાર્ય જિનભદ્રે પ્રથમ પાચજ્ઞાનરૂપ નદીની વ્યાખ્યા કરી અને તેમ કરવામા સ્પષ્ટીકરણ કર્યું કે નમસ્કારરૂપ મગલ તો સ્વય આવશ્યકશ્રુતસ્કધનો એક ભાગ છે કારણ કે તે સર્વશ્રુતાભ્યતર છે [2] અને તે સર્વશ્રુતાભ્યતર છે એમ શાથી માનવુ ? તો તેનો ઉત્તર આપ્યો કે નદીમા જ્યા સર્વ શ્રુતની ગણતરી કરવામા આવી છે ત્યા સૂત્રરૂપ છતાં તેને પૃથક્ શ્રુતસ્કધ ગણવામા આવ્યુ નથી, અને તે સર્વમગલોમા પ્રથમ મગલ હોઈ બધા જ વિશેષસૂત્રોની આદિમા તેનુ સ્થાન છે જ [3] એટલે તે તે વિશેષ સૂત્રની વ્યાખ્યા પ્રસગે તેની વ્યાખ્યાનો અવસર આવવાનો જ છે પ્રસ્તુતમા સામાયિકસૂત્રની વ્યાખ્યા પ્રસગે તેની વ્યાખ્યા થશે જ આથી પ્રથમ પાચ નમસ્કાર રૂપ મગલની વ્યાખ્યા ન કરતા આચાર્ય જિનભદ્ર પાચજ્ઞાનરૂપ નદીની વ્યાખ્યા પ્રથમ કરે છે, પણ સાથે જ તેઓ ખુલાસો કરે છે કે નદીરૂપ પાચજ્ઞાનનો નિર્દેશ મગલ માટે આવશ્યક છતા બધી જ વ્યાખ્યા પ્રસગે, પ્રસ્તુતની જેમ, નદીની વ્યાખ્યા કરવી અનિવાર્ય નથી, તે વૈકલ્પિક છે વળી, તે પૃથક્ શ્રુતસ્કધ પણ છે તેથી પ્રસ્તુતમા પણ તેની વ્યાખ્યા અનિવાર્ય નથી, પણ શિષ્યહિતાર્થે કરવામા આવે તો કાઈ વાધો પણ નથી [4] આચાર્ય જિનભદ્રને મતે સામાયિકઆવશ્યકની વ્યાખ્યા એ સર્વાનુયોગ=સર્વશાસ્ત્રોની

---

१. "आईय नमोक्कारो जइ पच्छाऽऽवासय ततो पुव्व ।
तस्स भणितेऽणुयोगे जुत्तो आवासयस्स ततो ॥" विशेषावश्यकभाष्य, गा०-૮

२ "सो सव्वसुतक्खधब्भतरभूतो जओ ततो तस्स ।
आवासयाणुयोगादिगहणगहितोऽणुयोगो वि ॥" એજન, ગાથા ૯

३ "तस्स पुणो सव्वसुतब्भतरता पढममगलग्गहणा ॥
ज च ण पिधो पढिज्जइ णदीए सो सुतक्खधो ॥" એજન, ગાથા ૧૦

४ "णणु णदीवक्खाणे भणितमणग इध कतो सका ।
भण्णति अकते सका तस्साणियम च दाएति ॥
णाणाभिधाणमेत्त मगलमिट्ठ ण तीय वक्खाण ।
इधमत्थाणे जुज्जति ज सा वीसु सुतक्खधो ॥
इय साणुग्गहमुदित ण तु णियमोऽयमधवाऽववातोऽय ।
दाइज्जति कधणाए कताइ पुरिसादवेक्खाए ॥" એજન, ગાથા ૮૪૪-૪૬

વ્યાખ્યાની મૂળભૂત વ્યાખ્યા છે. એ વ્યાખ્યામાં જે નિષ્ણાત થાય તે સર્વ શાસ્ત્રોની વ્યાખ્યામાં નિષ્ણાત થાય[૫]

શાસ્ત્રની વ્યાખ્યાના કે વાચનાના પ્રારંભમાં નંદી એટલે કે પાંચ જ્ઞાનનો ઉલ્લેખ અને તે તે શાસ્ત્રનો પાંચમાંના શ્રુતજ્ઞાન સાથે સંબંધ દર્શાવવાની પ્રથાનું અનુયોગદ્વાર સૂત્ર પણ સમર્થન કરે છે આગમો ઉપર વ્યાખ્યા કરતો સૌથી પ્રાચીન ગ્રંથ કોઈ હોય તો તે અનુયોગદ્વાર સૂત્ર છે અને તેમાં સર્વપ્રથમ આવશ્યકસૂત્રની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે. છતાં તેને આગમ ગ્રંથોમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે, તે એની વિશેષતા છે એ અનુયોગદ્વારનો પ્રારંભિક ભાગ આચાર્ય જિનભદ્રગણિના ઉક્ત વચનને પુષ્ટિ આપે જ છે, ઉપરાંત શાસ્ત્ર અને નંદીના સંબંધનું પ્રસ્તુત ચર્ચામાં ઉપયોગી એવું પ્રમાણ પણ તે ઉપસ્થિત કરે છે; એટલું જ નહિ પણ આ ગ્રંથમાં આપવામાં આવેલ યોગનંદીના રૂપનું પણ તે સમર્થન કરે છે આમ એ વસ્તુ સિદ્ધ છે કે વાચનાના પ્રારંભમાં નંદીને સ્થાન છે અને તે મંગળ રૂપે હોવા ઉપરાંત જ્ઞાન સાથેના શાસ્ત્રના સંબંધને પણ દર્શાવી આપે છે

વાચનાનો પ્રારંભ નંદીથી કેમ થાય છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે નંદી એ ભાવમંગલ[૬] તો છે જ, ઉપરાંત ભાવમંગલમાં પાંચ જ્ઞાનનું સ્થાન છે અને આગમ કે શ્રુત એ પણ પાંચજ્ઞાનમાંનું જ એક જ્ઞાન છે આથી જે તે આગમની વાચના પ્રસંગે સંબંધ બતાવવામાં આવે કે પ્રસ્તુત આગમનો સંબંધ પાંચજ્ઞાનોમાંના શ્રુતજ્ઞાન સાથે છે આ પ્રકારે નંદીનો સંબંધ તે તે આગમ સાથે જોડાઈ જાય છે આથી નંદીથી વાચનાની શરૂઆત થાય તે સ્વાભાવિક છે

આ વસ્તુ ધ્યાનમાં લઈને અમારી યોજનામાં અમે પણ નંદીને પ્રથમ ભાગમાં સ્થાન આપ્યું છે તે વ્યાજબી ઠરે છે

નંદીસૂત્રો : અનુજ્ઞા અને યોગ નંદીસૂત્રો

પ્રસ્તુત ભાગમાં શ્રીદેવવાચકવિરચિત નંદીસૂત્ર, લઘુનંદી, જે અનુજ્ઞાનંદી તરીકે પણ ઓળખાય છે, તે અને યોગનંદી—એ ત્રણ પ્રકારનાં નંદીસૂત્રોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે એટલે એ ત્રણે વિષેની કેટલીક માહિતી આપવી જરૂરી છે શ્રી દેવવાચકકૃત નંદી વિષે તો આગળ વિશેષ ચર્ચા થશે એટલે પ્રસ્તુતમાં શેષ એ વિષે થોડું કહેવું છે અનુજ્ઞાનંદીમાંના અનુજ્ઞા શબ્દનો અર્થ આજ્ઞા, રજા પરવાનગી, અધિકારદાન, મંજૂરી ઇત્યાદિ છે. સામાન્ય રીતે ગુરુ પોતાના શિષ્યને કોઈ પણ બાબતમાં અનુજ્ઞા આપે તે અનુજ્ઞા કહેવાય છે પ્રસ્તુતમાં અનુજ્ઞાનંદીને નામે જે પાઠ આપવામાં આવ્યો છે તે લઘુનંદી એવા નામે પણ ઓળખાય છે છતાં એમ સમજવાનું નથી કે તે નંદીસૂત્રનો સંક્ષેપ છે આ વસ્તુને અનુજ્ઞાનંદીનો પ્રસ્તુતમાં આપેલ પાઠ જ સિદ્ધ કરે છે

અહીં આપેલ અનુજ્ઞાનંદી કે લઘુનંદીના પાઠનો ઉપયોગ, આચાર્ય જ્યારે પોતાના શિષ્યને ગણધારણ કરવાની અથવા તો આચાર્ય બનવાની અનુજ્ઞા–રજા–પરવાનગી આપે છે, ત્યારે હોય છે એ કાર્ય મંગળરૂપ હોઈ તેને અનુજ્ઞાનંદી એવું સાર્થક નામ આપવામાં આવ્યું છે એટલે પાંચજ્ઞાનરૂપ નંદી સાથે તેનો સીધો સંબંધ છે જ, તેથી તેને નંદીસૂત્રથી જુદું કરવા લઘુનંદી કે અનુજ્ઞાનંદી નામે ઓળખાવવામાં આવે તો કાંઈ અયુક્ત નથી

---

૫ "सव्वाणुयोगमूलं भासं सामाइयस्स सोतूण ।
होति परिकम्मियमती जोग्गो सेसाणुयोगस्स ॥" એજન, ગાથા ૩૬૦૩

૬. એજન, ગાથા ૭૮.

અનેક કલ્પોમાનો એક કલ્પ અનુજ્ઞાકલ્પ છે અને તેનુ વિશેષ વિવરણ પચકલ્પભાષ્ય અને તેની ચૂર્ણિમાં મળે છે

અહી એ સ્પષ્ટ કરવુ જરૂરી છે કે સ્વય અનુજ્ઞાનદીમા લોકોત્તર દ્રવ્યાનુજ્ઞાના વર્ણનપ્રસગે સચિત્ત એટલે કે ચેતનદ્રવ્યરૂપ શિષ્ય-શિષ્યાઓની અને અચિત્ત એટલે કે અચેતન વસ્ત્રાદિની અનુજ્ઞાની ચર્ચા ઉપરાત ભાવાનુજ્ઞામા આચારાગ આદિ શ્રુતની અનુજ્ઞાની પણ ચર્ચા છે પણ તેમાથી માત્ર આચાર્યપદના દાનપ્રસગને જ મહત્ત્વ આપી આ લઘુનદીનો ઉપયોગ હાલમા માત્ર લોકોત્તર દ્રવ્યાનુજ્ઞા પૂરતો મર્યાદિત થઈ ગયો છે, અર્થાત્ કોઈ શિષ્યને આચાર્ય જ્યારે શિષ્ય–શિષ્યા બનાવવાની છૂટ આપે છે—એટલે તેને આચાર્ય પદવી આપે છે—તે પૂરતો તેમ જ યોગક્રિયા કરાવવા પૂરતો પ્રસ્તુત લઘુનદીનો ઉપયોગ મર્યાદિત થઈ ગયો છે આવુ ક્યારથી બન્યુ તે કહી શકાય તેમ નથી આચાર્ય શ્રીચન્દ્રે તેમની અનુજ્ઞાનદીની ટીકામા અનુજ્ઞાના જે રીતે ૨૦ નામો નોધ્યા છે તે પ્રમાણે પ્રસ્તુત અનુજ્ઞાનદીમા આપ્યા છે ટીકામા આચાર્ય શ્રીચન્દ્ર જણાવે છે કે 'एतेषा च पदानामर्थः सम्प्रदायाभावान्नोच्यते—અર્થાત્ એ વીસ પદોનો અર્થ અમને ગુરુગમના અભાવથી પ્રાપ્ત નથી માટે અહી નથી જણાવ્યો

અનુજ્ઞાના એકાર્થક નામોને દર્શાવતી અનુજ્ઞાનદિગત બે ગાથાઓ (પૃ ૫૩), પચકલ્પભાષ્યમા અનુજ્ઞાકલ્પાધિકારમા પણ આવે છે પંચકલ્પભાષ્યગત પ્રસ્તુત ગાથાઓમા થોડો ભેદ છે તેથી તે બે ગાથાઓ નીચે આપીએ છીએ

अणुण्णा उण्णमणी णमण णामणी
ठवणा पभवे पभावण वितारे।
तदुभयहिय मज्जाता कप्पे मग्गे य णाए य ॥
सगह सवर निज्जर थिरकरणमछेदजीव(य)वुड्ढिपय।
पयपवर चेव तहा वीस अणुण्णाइ णामाइं ॥

—प्रेसकॉपी, पृ. ३२६

ઉપરની પચકલ્પભાષ્યની બે ગાથાઓની પચકલ્પમહાભાષ્યમા અને પચકલ્પચૂર્ણિમા જે વ્યાખ્યા કરી છે તેની સમજુતી નીચે પ્રમાણે છે

૧ **અનુજ્ઞા** એટલે આચાર્યદ્વારા જે બાબતમા સ્વીકૃતિ કે મજૂરી મળે તે, સામાન્ય રીતે અનુજ્ઞાનુ પ્રવર્તન ઋષભદેવે તેમના ગણધર ઋષભસેનથી શરૂ કર્યુ છે એટલે કે તેમણે એ મજૂર કર્યુ કે ઋષભસેન આચાર્ય બને અને પોતાના શિષ્યોને આગમની વાચના વગેરે આપે આમ અનુજ્ઞા આપવાની પરપરા ચાલી

૨ **ઉન્નમની :** અનુજ્ઞા એ ઉન્નમની પણ કહેવાય, કારણ કે તે પ્રસગે આચાર્યાદિને ઊભા થઈ વદન કરવાનુ હોય છે

૩ **નમની .** અનુજ્ઞા જેને મળી હોય તેને ગૃહી અને શ્રમણો પ્રણિપાત–નમન કરે છે તેથી તે નમની કહેવાય

૪ **નામની :** અનુજ્ઞા શ્રુત અને ચારિત્ર ધર્મમા પ્રવેશ કરાવે છે, માટે તે નામની કહેવાય

૫. **સ્થાપના** અનુજ્ઞાને જે મેળવે છે તેની આચાર્ય રૂપે સ્થાપના થતી હોય છે તેથી અનુજ્ઞા સ્થાપના કહેવાય છે અર્થાત્ અનુજ્ઞા જેણે પ્રાપ્ત કરી હોય તે શિષ્યસપત્ વધારી શકે છે અને શિષ્યોને આચારધર્મ તથા શ્રુતધર્મમા સ્થિત કરે છે

૬. **પ્રભવ** અનુજ્ઞાવડે આચાર્યરૂપે સ્થાપિત થાય એટલે તે પ્રભુ કહેવાય. અને એથી સર્વે જ્ઞાનાદિ ગુણોનો પ્રભવ=પ્રસૂતિ=ઉત્પત્તિ થાય છે માટે તે પ્રભવ છે

૭ **પ્રભાવના :** અનુજ્ઞાવડે ગુણોની કે આચાર્યની પ્રભાવના થતી હોઈ પ્રાકટ્ય કે દીપ્તિ વધતી હોઈ તે પ્રભાવના કહેવાય છે

૮ **વિતાર .** અનુજ્ઞાને લઈને ગણનો ઉદય થાય છે કે ગુણોનુ વિતરણ થાય છે માટ તે વિતાર છે

૯. **તદુભયહિય=તદુભયહિત .** મહાભાષ્યાનુસારી અર્થ આ લોક અને પરલોકમા જેના વડે હિત થાય છે તે અનુજ્ઞા તદુભયહિત કહેવાય છે

અહી ચૂર્ણિમા તદુભય એટલે સૂત્ર અને અર્થ વિષયક હોઈ તે અનુજ્ઞા **તદુભય** કહેવાય—तदुभयसूत्रार्थानुज्ञा इत्यर्थः। અને હિતને જુદુ નામ ગણાવી ચૂર્ણિકાર તેનો આ લોક અને પરલોકનુ હિત એવો અર્થ કરે છે—ऐहिकामुष्मिकहितम।

૧૦. **મર્યાદા :** ગણધર પોતે અનુજ્ઞા વિષેની મર્યાદા—સીમા ધારણ કરતા હોઈ તે મર્યાદા કહેવાય

૧૧. **કલ્પ :** કરણીય બાબતમાં ગણની નીતિ અનુજ્ઞાદ્વારા નક્કી થતી હોઈ તે કલ્પ કહેવાય છે

૧૨ **માર્ગ ·** અનુજ્ઞામા જ્ઞાનાદિ મોક્ષમાર્ગ સ્થિત છે તેથી માર્ગ કહેવાય છે

૧૩. **ન્યાય .** ન્યાય કરનાર અથવા ન્યાયરૂપ છે માટ તે ન્યાય છે

૧૪. **સંગ્રહ** અનુજ્ઞાવડે બાહ્ય વસ્ત્રાદિનો અને આતર જ્ઞાનાદિનો સગ્રહ થતો હોઈ તે સગ્રહ છે

૧૫. **સંવર :** ઇન્દ્રિય અને નોઇન્દ્રિયનો અનુજ્ઞાવડ પોતાના આત્મામા અને ગણમા સવર થતો હોઈ તે સવર છે

૧૬. **નિર્જરા :** અનુજ્ઞાસપન્ન વ્યક્તિ અગ્લાનભાવે ગણને ધરે છે તેથી પોતાના કર્મની નિર્જરા કરે છે અને ગણમા રહેલ અન્ય શ્રમણોને પણ કર્મની નિર્જરા કરાવે છે માટે અનુજ્ઞા નિર્જરા પણ છે

૧૭ **સ્થિરકરણ .** અસ્થિર મનવાળા તરુણ શ્રમણોને સ્થિર કરવામા અનુજ્ઞા વડે સમર્થ થવાય છે તેથી તે સ્થિરકરણ છે

પ્રસ્તુતમા ચૂર્ણિમાં 'वरणं वृत्ति ' એવો પાઠ છે તે ઉપરથી જણાય છે કે અનુજ્ઞા વડે વાડનુ કામ થાય છે તેથી તે વરણ કહેવાય

૧૮ **અચ્છેદ :** જ્ઞાનાદિ ગુણોની એથી અવ્યુચ્છિત્તિ થતી હોઈ તે અછેદ કહેવાય

૧૯ **જીત ·** તીર્થંકરે ગણધરોને અનુજ્ઞા આપી અને ગણધરોએ પોતાના શિષ્યોને, આ પ્રમાણે પરપરાથી એ પ્રાપ્ત હોઈ—આચાર્યોદ્વારા અનુષ્ઠિત હોઈ—તે જીત કહેવાય

૨૦. **વૃદ્ધિપદ** અનુજ્ઞા વડે ગણમા જ્ઞાન અને આચારની વૃદ્ધિ થતી હોઈ તે વૃદ્ધિપદ કહેવાય

૨૧. **પદપ્રવર :** અનુજ્ઞાસપન્ન વ્યક્તિનુ પદ શ્રેષ્ઠ હોઈ તે પદપ્રવર કહેવાય

પચકલ્પમહાભાષ્ય અને પચકલ્પચૂર્ણિના વ્યાખ્યાન મુજબ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અકો આપતા અનુજ્ઞાના એકાર્થક નામો એકવીસ થાય છે અનુજ્ઞાનદિના પાઠ સાથે સરખાવતા પચકલ્પ-

ભાષ્યના પાઠમા **અચ્છેદ** પદ વધારે છે છતા પચકલ્પભાષ્યની આ બે ગાથાઓના પૂર્વની ઉત્થાનિકારૂપ ગાથાના અતમા 'वीस तु समासेण वोच्छामी ताणिमाइ तु' આ કથનને આધારે તથા પચકલ્પભાષ્યની ઉપર જણાવેલી બે ગાથાઓ પૈકીની બીજી ગાથાના અતમા આવતા 'वीस अणुण्णाइ णामाइ' આ વક્તવ્યના આધારે પણ એટલુ તો ચોક્કસ જ છે કે પચકલ્પભાષ્યકારને અનુજ્ઞાશબ્દના એકાર્થક નામોની સખ્યા વીસ જ અભીષ્ટ છે આથી પચકલ્પમહાભાષ્ય અને તેની ચૂર્ણિમા જણાવેલા ઉપરના એકવીસ નામો પૈકીના કયા બે નામ પચકલ્પભાષ્યકારને મતે એકનામરૂપ હશે ? તેનો ગુરુગમ પચકલ્પમહાભાષ્યકાર આદિના સામે નથી જૈનાગમસાહિત્યમા જે કોઈ નામના એકાર્થક નામોની સખ્યા જણાવવામા આવે છે તેમા તે તે મુખ્ય નામને ગણીને જ કુલસખ્યા જણાવાઈ છે, તેથી અહી અનુજ્ઞાના એકવીસ એકાર્થક નામોમાથી અનુજ્ઞાને બાદ કરીને શેષ વીસ એકાર્થક નામો હોવાનુ પ્રતિપાદન કરવુ તે સમગ્ર પરપરાથી ઉપરવટ થઈને કરવા જેવુ છે આથી જ શ્રીચદ્રસૂરિજીનુ 'एतेषा च पदानामर्थः सम्प्रदायाभावान्नोच्यते' આ વાક્ય સૂચક અને યથાર્થ લાગે છે

સર્વે આગમોના અધ્યયનના પ્રારભમા જે પ્રકારે નદીનો મગલ રૂપે ઉપયોગ કરવામા આવે છે તે પ્રકારનુ નદીનુ સક્ષિપ્ત રૂપ યોગનદીમા આપવામા આવ્યુ છે સાર એ છે કે જ્ઞાનના આભિનિબોધિક આદિ પાચ પ્રકારો છે તેમાથી માત્ર શ્રુતજ્ઞાનના ઉદ્દેશાદિ થાય છે, અર્થાત્ શ્રુતનુ જ અધ્યયન-અધ્યાપન થઈ શકે છે અને શ્રુતમા પણ જે શ્રુતના ઉદ્દેશાદિ કરવાના હોય તેનો સબધ અગપ્રવિષ્ટ કે અગબાહ્ય સાથે બતાવીને તેના ઉદ્દેશાદિ થાય છે એમ સબધ જોડવામા આવ્યો છે આ પ્રસગે આ યોગનદીમા પાચ જ્ઞાનના નામ ગણાવી શ્રુતમા બાર આચારાદિ અગો અને અગ-બાહ્યમા કાલિકમા અતર્ગત ઉત્તરાધ્યયન આદિ ૩૯, ઉત્કાલિકમા અતર્ગત દશવૈકાલિક આદિ ૩૧ આવશ્યક વ્યતિરિક્ત અને સામાયિકાદિ ૬ આવશ્યક શ્રુતનો સમાવેશ છે, એમ નિર્દિષ્ટ છે આ પ્રકારે યોગનદી એટલે શ્રીદેવવાચકકૃત નદીસૂત્રનો સક્ષેપ

આ નદીમા યોગશબ્દ પ્રારભમા મૂકવામાં આવ્યો છે અને તેને યોગનદી એવુ જે નામ આપવામા આવ્યુ છે તેનુ કારણ એ છે કે શ્રુતના અભ્યાસનો પ્રારભ યોગ વિના એટલે કે તપસ્યા વિના થતો નથી એટલે શ્રુત નિમિત્તે જે યોગવિધિ કરવાની હોય છે તેના પ્રારભમા જ આ નદીના પાઠનો ઉપયોગ થતો હોઈ તેને યોગનદી જેવુ સાર્થક નામ આપવામા આવ્યુ છે

નદીસૂત્રનો આધાર

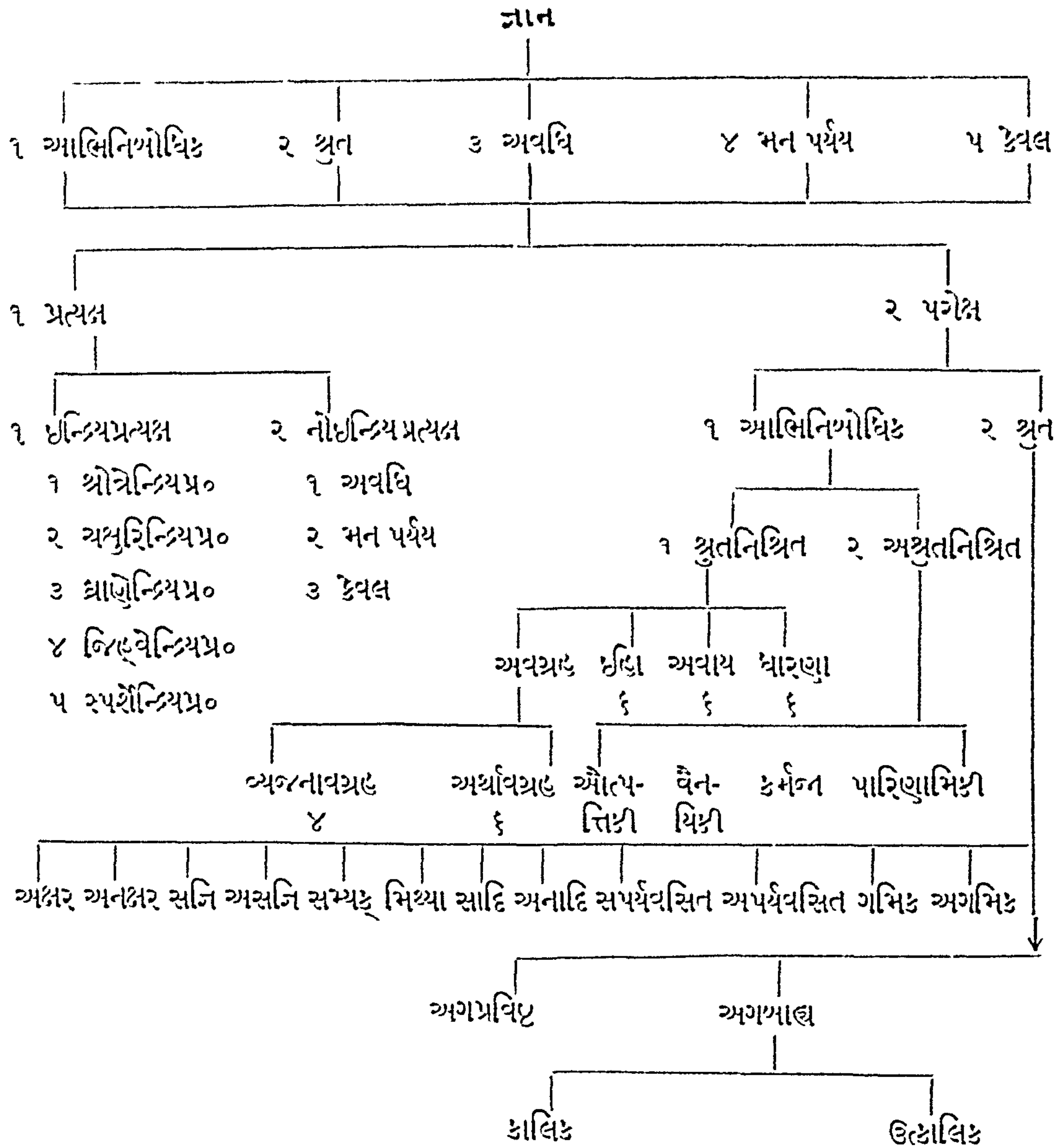
નદીસૂત્ર એ અગબાહ્ય હોઈ તેની રચનાનો આધાર તેથી પ્રાચીન અગ અને અગબાહ્ય ગ્રથમા શોધવો રહ્યો સ્થાનકવાસી વર્ધમાન જૈન સઘના આચાર્ય આત્મારામજીએ નદીસૂત્રનો હિદી અનુવાદ પ્રકાશિત કર્યો છે તેને અતે તેમણે પરિશિષ્ટ ૧ મા નદીપ્રર્વના આગમોના પાઠો આપીને આધારભૂત સામગ્રીની નોંધ કરી છે એટલે તે વિષે અહી વિશેષ લખવુ નથી તેમા તેમણે સ્થાનાગ, સમવાયાગ, ભગવતી,[૭] અને અનુયોગના પાઠો આપ્યા છે, જેને તેઓ નદીની રચનામા આધારભૂત ગણે છે વિશેષ જિજ્ઞાસુઓને ઉપરોક્ત સ્થળ જોવા ભલામણ કરીએ છીએ

---

૭ ભગવતીમા 'जहा नदीए' (શતક ૨૫, ઉ ૩) એવો ઉલ્લેખ છે, પણ તે તો આગમો ગ્રથસ્થ થયા તે કાળે સક્ષેપ અભીષ્ટ હોઈ અને તે વિષયનો યથાવત વિસ્તાર નદીમા હોઈ તેની ભલામણ કરી દેવામા આવી છે એમ માનવુ જોઈએ

ન્યાયાવતારવાર્તિકવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામા આગમોમા જ્ઞાનચર્ચાના વિકાસની ભૂમિકાઓ વિસ્તારથી ચર્ચવામા આવી છે (પૃ૦ ૫૭) તેથી તે વિષે અહીં લખવુ જરૂરી નથી. પણ તેનો જે ઉપસહાર છે તે જોઈએ આગમોમા આવતી જ્ઞાનચર્ચાની અર્થપરંપરાનો વિસ્તાર નદીસૂત્રમા પ્રાપ્ત થાય છે તે પણ બતાવી આપે છે કે નદીસૂત્રકારની સમક્ષ આગમગત એટલે કે સ્થાનાગ, સમવાયાગ, ભગવતી આદિગત જ્ઞાનચર્ચા હતી. તેમા તેમણે કાલાનુસાર જે અર્થપરપરાનો વિસ્તાર થયો હતો તેનો સમાવેશ કરીને નદીસૂત્રની રચના કરી છે

નદીસૂત્રગત જ્ઞાનવિવેચનને સક્ષેપમા આપવુ હોય તો આ પ્રમાણે આપી શકાય

આ રીતે નદીસૂત્રમા સક્ષેપથી જ્ઞાનચર્ચા કરવામા આવી છે અને શ્રુતના અગપ્રવિષ્ટભેદપ્રસગે વિશેષમા આચારાગ આદિ બારેય અગોનો પરિચય આપ્યો છે.

પ્રારભમા લેખક અર્હત્ ભગવાન્ મહાવીરની; સઘની નગરરૂપે, ચક્રરૂપે, રથરૂપે, પદ્મરૂપે, ચન્દ્રરૂપે, સૂર્યરૂપે, સમુદ્રરૂપે અને મહામેરુરૂપે; ઋષભાદિ ચોવીસે તીર્થંકરોની નામ લઈ ને સ્તુતિ

કરી છે પછી ભગવાન મહાવીરના અગિયારે ગણધરોની નામપૂર્વક સ્તુતિ કરીને, વીરશાસનનો મહિમા ગાયો છે અને પછી સુધર્માથી માડીને દૂસગણિ સુધીના સ્થવિરોને યાદ કરીને સ્તવ્યા છે[૮] અને જ્ઞાનપ્રરૂપણાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે નદીસૂત્રમા દેવવાચકે તેના નિર્માણમા આગમોની—મૂળ આગમોની તો સહાય લીધી જ છે એમા શકા નથી; પણ તેમણે આવશ્યકટીકાઓમાના સર્વપ્રાચીન ગ્રથ અનુયોગદ્વારનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે તે તો ઉપર્યુક્ત આચાર્ય શ્રી આત્મારામજીના નિર્દેશો ઉપરથી જણાઈ જ આવે છે પણ જે તેમણે નથી નોંધ્યુ તે વિષે અહી નિર્દેશ કરવો પ્રાપ્ત છે આવશ્યકસૂત્રની આચાર્ય ભદ્રબાહુકૃત નિર્યુક્તિનો પ્રભાવ નદીસૂત્રમા આવતા પદ્યભાગની રચનામા વિશેષરૂપે જોવામા આવે છે

વર્ધમાનઅવધિ (સૂત્ર ૨૪) ની ચર્ચા પ્રસગે ‘ जावतिया ’ ઇત્યાદિ અનેક ગાથાઓ (૪૫–૫૨) આપવામા આવી છે તે ન આપવામા આવે તોપણ વર્ધમાનઅવધિનુ વર્ણન જે છે તે સગત જ છે આ ગાથાઓ આવશ્યકનિર્યુક્તિની (ગાથા ૩૦–૩૭) છે[૯] આ ગાથાઓ નદીમા આવશ્યકનિર્યુક્તિમાથી લેવામા આવી છે તે સ્પષ્ટ છે

નદીસૂત્રગત ગાથા ૫૪મી ચૂર્ણિકારે સ્વીકારી નથી અને તે આવશ્યકનિર્યુક્તિમાથી ઉપયોગી હોઈ લેવામા આવી છે એમ જણાય છે આવશ્યક નિર્યુક્તિમા તે ગાથા ૬૬ મી છે[૧૦]

નદીસૂત્રગત ગાથા ૫૫મી પણ આવશ્યકનિર્યુક્તિની (ગાથા ૭૬મી) છે અને તે ત્યાથી લેવામા આવી છે તે વિશેષાવશ્યકમા પણ છે—ગાથા ૮૧૦

નદીસૂત્રગત ગાથા ૫૬–૫૭ પણ આવશ્યકનિર્યુક્તિમાથી લેવામા આવી છે જુઓ આવશ્યકનિર્યુક્તિ ગાથા ૭૭–૭૮; વિશેષાવશ્યકભાષ્ય ૮૨૩, ૮૨૯

આભિનિબોધિક જ્ઞાનના શ્રુતનિશ્રિત અને અશ્રુતનિશ્રિત એ બે ભેદો નદીકારે કર્યા છે, અને અશ્રુતનિશ્રિતના ચાર ભેદ છે એમ કહી તેના તે ચારે ભેદો અને તે વિષેનુ વિવરણ બધુ પદ્યમા કર્યુ છે નદીના ક્રમપ્રમાણે આ વસ્તુનો નિર્દેશ ગદ્યમા હોવો જોઈતો હતો, પણ તેમ થયુ નથી, પણ એ ભાગ ગાથાબદ્ધ છે

આવશ્યકનિર્યુક્તિમા જ્યા મતિજ્ઞાનની પ્રારભમા ચર્ચા છે ત્યા શ્રુતનિશ્રિત કે અશ્રુતનિશ્રિતની કોઈ ચર્ચા નથી એ ઉપરથી જણાય છે કે આભિનિબોધિકના આ બે ભેદો જૈન પરપરામા આવશ્યકનિર્યુક્તિની રચના પછી થયા છે જો કે તેમનો ઉલ્લેખ સ્થાનાગ (સૂ૦ ૭૧)મા પણ છે, પરતુ તેમા અને નદીના તેના વર્ણનમા થોડો ભેદ છે એટલે તે ભેદોનો સ્વીકાર અને આભિનિબોધિકજ્ઞાનમા તેની યોજના વ્યવસ્થિત રીતે કરવાનો પ્રયત્ન સર્વપ્રથમ દેવવાચકનો છે એમ માનવુ જોઈએ[૧૧]

---

૮ આ બાબતમા આવશ્યક ચૂર્ણિનુ કથન છે કે “सुधम्म अग्गिवेसाण एवमादि जाव अप्पणो आयरियत्ति”—એટલે નદીગત સ્થવિરાવલિમા આચાર્ય પરપરા છે નદીચૂર્ણિમા તો સ્પષ્ટ કહ્યુ છે કે—तो “सुधम्मातो थेरावली पवत्ता, जतो भण्णति” નદી ચૂર્ણિ પૃ૦ ૭ (P T S) અને એમ કહીને ક્રમશ ગુરુશિષ્ય-પરપરા બતાવી છે

૯ વિશેષાવશ્યકભાષ્યમા જુઓ ગાથા ૫૮૮, ૫૯૮, ૬૦૮, ૬૦૯, ૬૧૦, ૬૧૫, ૬૧૭, ૬૨૧, આ બધી નિર્યુક્તિની ગાથાઓની વ્યાખ્યા ભાષ્યકારે કરી છે

૧૦ એજન, ગાથા ૭૬૬

૧૧ વિશેષ ચર્ચા માટે જુઓ ન્યાયાવતારવાર્તિકવૃત્તિની (શ્રી દલસુખ માલવણિયા સપાદિત) પ્રસ્તાવના પૃ૦ ૫૯ થી

આવશ્યકનિર્યુક્તિમાં જોકે આભિનિબોધિક જ્ઞાન પ્રસગે શ્રુતનિશ્રિત-અશ્રુતનિશ્રિતની ચર્ચા નથી પણ આગળ જઈ નમસ્કારનિર્યુક્તિપ્રસગે સિદ્ધપદની નિર્યુક્તિમા કર્મસિદ્ધ આદિરૂપે સિદ્ધના અગિયાર ભેદો ગણાવ્યા છે (આવશ્યકનિર્યુક્તિ ગા૦ ૯૨૧). તેમા એક નવમો ભેદ અભિપ્રાય-સિદ્ધનામે પણ છે અહી અભિપ્રાયનો અર્થ બુદ્ધિ સમજવાનો છે, કારણ કે નિર્યુક્તિમા જ તે બાબતને સ્પષ્ટ કરવામા આવી છે—"अभिप्पाओ वुद्धिपज्जाओ" (આવશ્યકનિર્યુક્તિ ગા૦ ૯૩૦) અને પછી તે બુદ્ધિસિદ્ધ વિષે જણાવ્યુ છે—

विउला विमला सुहुमा जस्स मई जो चउव्विहाए वा ।
वुद्धीए सपन्नो स वुद्धिसिद्धो इमा सा य ॥

આવશ્યકનિર્યુક્તિ ગાથા ૯૩૧

"જેની બુદ્ધિ વિપુલ છે, વિમળ છે, સૂક્ષ્મ છે તે બુદ્ધિસિદ્ધ કહેવાય અથવા તો જે ચાર પ્રકારની બુદ્ધિથી સપન્ન હોય તે બુદ્ધિસિદ્ધ કહેવાય અને તે આ પ્રમાણે છે"—

આમ કહીને ઔત્પત્તિકી આદિ ચારે બુદ્ધિઓ ગણાવી છે અને તેનુ સદૃષ્ટાન્ત વિવરણ પણ કર્યું છે અને તેમા જે ગાથાઓ (આવશ્યક નિર્યુક્તિ ૯૩૨–૯૪૫) છે તે જ ક્રમે પ્રસ્તુતમા નદીસૂત્રમા લઈ લેવામા આવી છે (નદી ગા૦ ૫૮–૭૧) આથી સ્પષ્ટ છે કે નદીકાર અહી આવશ્યકનિર્યુક્તિનુ બુદ્ધિવર્ણન શબ્દશ સ્વીકારી લે છે એટલુ જ નહિ પણ મતિજ્ઞાનના વિવરણમા તેની સયોજના પણ કરી લે છે અને તેથી મતિજ્ઞાનના વિવરણમા તેમ કરવામા જે મુશ્કેલી ઊભી થતી હતી અને પરપરા પ્રમાણે જે વિવરણ ચાલ્યુ આવતુ હતુ તેને તેમનુ તેમ રહેવા દઈ મતિજ્ઞાનના શ્રુતનિશ્રિત અને અશ્રુતનિશ્રિત એવા બે ભેદ પાડીને અશ્રુતનિશ્રિતમા ઔત્પત્તિકી આદિ ચારેય બુદ્ધિઓનો સમાવેશ કરી લીધો છે

આભિનિબોધિક જ્ઞાનની ચર્ચાનુ સમાપન કરીને નદીમા ચર્ચાનો સાર બતાવતી જે ગાથાઓ (૭૨–૭૭) મૂકવામા આવી છે તે આવશ્યકનિર્યુક્તિગત જ્ઞાનચર્ચાની પ્રારભિક ગાથાઓ (૨–૬ અને ૧૨) છે એટલે તે પણ આવશ્યકનિર્યુક્તિમાથી લેવામા આવી છે એ સ્પષ્ટ છે

અનક્ષરશ્રુતના ભેદોની ગણના નદીસૂત્ર (ગાથા ૭૮) મા આવશ્યકનિર્યુક્તિની જ ગાથા ૨૦ મી મૂકીને જ કરવામા આવી છે

ચૌદ પૂર્વોની વસ્તુની સખ્યા અને ચૂલિકાઓની સખ્યાદર્શક ગાથા (૭૯–૮૧) વિષે જો કે નદીકારે તે સગ્રહણીગાથા છે એવો નિર્દેશ નથી કર્યો, પણ તે સગ્રહણીગાથા હોવી જોઈએ નદી ગાથા ૮૨ મી ને તો નદીકાર સ્વય સગ્રહણીગાથા કહે જ છે

આવી સગ્રહણીઓ અભ્યાસી પોતાના સ્મરણમા સહાયક બને તે ખાતર રચતા હતા કેટલીક વાર સ્વયં ગ્રથકાર પણ આવા સગ્રહ શ્લોકો બનાવીને પ્રકરણના પ્રારભમા કે અતમા મૂકતા તેનુ અનેક પ્રાચીન ગ્રથોમા જોવા મળે છે. અને એમ પણ બનતુ કે એવા સગ્રહશ્લોકો અન્ય ગ્રથોમાથી ઉપયોગ પ્રમાણે લઈ ને પોતાના ગ્રથમા સમાવી પણ લેવામા આવતા એ જ પ્રક્રિયા નદીમા પણ અપનાવવામા આવી છે.

નદીસૂત્રના અતે જે ગાથાઓ (૮૩–૮૭) મૂકવામા આવી છે તે પણ આવશ્યકનિર્યુક્તિમાથી જ લેવામા આવી છે—આવશ્યકનિર્યુક્તિ ગાથા ૧૯, ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૪ પ્રસ્તુતમા અનુદ્ધૃત આવશ્યકનિર્યુક્તિની ગાથા ૨૦ આ પૂર્વે નદીમા ૭૮ મી ગાથા તરીકે ઉદ્ધૃત થયેલી જ છે તેથી તેને વચ્ચેથી અહી છોડી દેવામા આવી છે

આમ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે નદીસૂત્રના નિર્માણમા શ્રી દેવવાચકે આવશ્યક-નિર્યુક્તિની સામગ્રીનો પૂરો ઉલ્લેખ કર્યો છે

આવશ્યકનિર્યુક્તિ આદિ નિર્યુક્તિઓ જે રૂપમા આજે મળે છે તે રૂપનુ સકલન આચાર્ય ભદ્રબાહુ દ્વિતીયે કર્યું હોય એવો પૂરો સભવ છે, પણ એનો અર્થ એવો નથી કે તેમા આવતી બધી ગાથાઓની રચના આચાર્ય ભદ્રબાહુ દ્વિતીયની જ રચના છે એટલે એમ માની શકાય કે પ્રસ્તુત નદીમા આવતી નિર્યુક્તિગાથાઓ એ પરપરાપ્રાપ્ત ગાથાઓ છે

નંદીસૂત્રના કર્તા—દૂષ્યગણિના શિષ્ય દેવવાચક

નદીસૂત્રમા અપાયેલ સ્થવિરાવલીમા અતિમનામ દૂસગણિનુ છે અને તેમના એક વિશેષણરૂપે કહ્યુ છે—'पयईए महुरवाणिं' અર્થાત્ જેઓ પ્રકૃતિથી મધુરભાષી છે—એ બતાવે છે કે લેખકને દૂષ્યગણિનો સાક્ષાત્ પરિચય છે એ વસ્તુની પુષ્ટિ નદીસૂત્રની ચૂર્ણિથી પણ થાય છે તેમા ચૂર્ણિકાર સ્પષ્ટ લખે છે કે 'दूसगणिसीसो देववायगो' (પૃ. ૧૩ PTS)—અર્થાત્ દેવવાચક દૂષ્યગણિના શિષ્ય હતા આમ ચૂર્ણિથી જ સર્વપ્રથમ આપણે દેવવાચકનુ નામ જાણીએ છીએ, જેમણે નદીસૂત્રની રચના કરી છે લેખકે નદીમા અતે દૂષ્યગણિને વદના કરી હતી તેથી તેના લેખક દૂષ્યગણિના શિષ્ય હશે એવુ અનુમાન સહજે થાય છે, અને તેનુ સમર્થન કરવા ઉપરાત તેમનુ નામ દેવવાચક હતુ એટલી વિશેષ માહિતી ચૂર્ણિકાર આપે છે

નદીસૂત્રકાર દેવવાચક અને આગમોને પુસ્તકારૂઢ કરનાર દેવર્દ્ધિના નામસામ્યને લઈને વિક્રમના તેરમા શતકમા થએલ આચાર્ય શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિ આદિએ બન્નેને એક જણાવ્યા છે અને એ વસ્તુનુ સમર્થન પૂ પં શ્રી કલ્યાણવિજયજી પણ કરે છે કલ્પસ્થવિરાવલિ અને નદીસ્થવિરાવલિને જુદી જુદી દૃષ્ટિએ લખાયેલ સ્થવિરાવલિ માનીને—એટલે કે યુગપ્રધાન સ્થવિરાવલિ નદીમા આપવામા આવી છે અને ગુર્વાવલિ કલ્પસૂત્રમા આપવામા આવી છે એમ સ્વીકારીને—તેઓ પોતાના મતની પુષ્ટિ કરે છે[૧૨] પરતુ તેમણે નિર્દેશેલ બધાયે પ્રમાણોથી પ્રાચીન પ્રમાણ નદી ચૂર્ણિનુ છે અને તેમાં તો દૂસગણિના શિષ્ય દેવવાચક છે તેમ સ્પષ્ટ લખેલ છે હવે જો કલ્પસૂત્રમા ગુર્વાવલિ આપવામા આવી છે એ વસ્તુ પન્યાસ શ્રી કલ્યાણવિજયજી સ્વીકારતા હોય તો તેમા દેવર્દ્ધિના ગુરુનુ નામ આર્ય સાડિલ્ય છે ચૂર્ણિમા દેવવાચકને સ્પષ્ટ રીતે દૂસગણિના શિષ્ય કહ્યા છે આથી એ વસ્તુ સ્પષ્ટ થાય છે કે દૂસગણિના શિષ્ય દેવવાચક અને આર્ય સાડિલ્યના શિષ્ય દેવર્દ્ધિ એ બન્ને એક નહિ પણ જુદા જ આચાર્યો હોવા જોઈએ સમગ્ર ચર્ચા કરતી વખતે ચૂર્ણિનો ઉલ્લેખ શ્રી કલ્યાણ-વિજયજી સમક્ષ હતો નહિ તેથી તે કાળની ઉપલબ્ધ સામગ્રીને આધારે તેમણે જે નિર્ણય કર્યો છે તે અત્યારે વિચારણીય લાગે છે અને અમારા મતે તો તે બન્ને જુદા હોય એમ જણાય છે આથી જ કલ્પ અને નદીસૂત્રની સ્થવિરાવલીમા પણ ભેદ છે અન્યથા એક જ વ્યક્તિ જુદી જુદી રીતે સ્થવિરાવલિ લખે અને તે પણ પોતાના જ ગ્રથોના પ્રારભમા—એમ બનવુ સભવ નથી અને જો તેમ કરે તો એ જુદાપણાના કારણો સ્પષ્ટ દર્શાવ્યા વિના રહે પણ નહિ એવુ કશુ આમા નથી બન્ને ગ્રથોની વસ્તુ પરપરાથી જ પ્રાપ્ત છે તો તેવી પરપરા પ્રાપ્ત કરનાર જો એક જ હોય તો પરપરાભેદ સભવે નહિ ભેદ છે એથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પરપરા પ્રાપ્ત કરનાર વ્યક્તિઓ જુદી હતી અને તેમની ગુરુપરપરા પણ જુદી હતી

---

૧૨ वीरनिर्वाणसवत् और जैनकालगणना, पृ० ११९

દેવવાચકનો સમય

પન્યાસ શ્રી કલ્યાણવિજયજીએ દેવવાચક અને દેવર્દ્ધિને એક ગણ્યા અને દેવર્દ્ધિનો સમય કલ્પસૂત્રની મહાવીરચરિતની અન્તિમ પંક્તિને આધારે નક્કી કર્યો કલ્પસૂત્રમાં જણાવ્યું છે—

—" समणस्स भगवओ महावीरस्स जाव सव्वदुक्खप्पहीणस्स नववाससयाइं वइक्कताइं दसमस्स य वाससयस्स अयं असीइमे संवच्छरे काले गच्छइ "—

એટલે કે ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણનું આ ૯૮૦મું વર્ષ ચાલે છે—આ ઉલ્લેખને આધારે દેવર્દ્ધિનો સત્તાસમય આ છે છે[13] અને, તેમણે જ ઉલ્લેખેલ વાચનાન્તરને પ્રમાણ માનવામાં આવે તો, ૯૯૩ વીરનિર્વાણ સંવત્ આવે છે

પં શ્રી કલ્યાણવિજયજીએ પોતાના પુસ્તકમાં ત્રણ સ્થવિરાવલિઓ આપી છે નંદી-સ્થવિરાવલિ (પૃ ૧૨૬), દશાશ્રુતસ્કંધસ્થવિરાવલિ (પૃ ૧૨૫) અને વાલભી સ્થવિરાવલિ (પૃ ૧૨૮) અને એ ત્રણેનો સમન્વય સાધીને ૯૮૦ વીરનિર્વાણ દેવર્દ્ધિનો સમય માન્ય રાખ્યો છે. તેમને મતે દેવર્દ્ધિ અને દેવવાચક એક હોઈ દેવવાચકનો સમય પણ વીરનિર્વાણ ૯૮૦ માન્ય ગણાય પરંતુ જો આપણે, પ્રથમ કહ્યા પ્રમાણે બન્નેને ભિન્ન માનતા હોઈએ તો જુદી સમયવિચારણા કરવી આવશ્યક રહે છે

પં શ્રી કલ્યાણવિજયજીએ જે વાલભી સ્થવિરાવલિની (પૃ ૧૨૮) નોંધ કરી છે તે તેમણે સંશોધિત કરીને આપી છે સંશોધનમાં માત્ર વાચનાન્તર પાઠનો જે તેર વર્ષનો ભેદ છે તેનું નિવારણ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે આથી તે કાંઈ આપણી સમય-વિચારણામાં વિશેષ બાધક નહિ બને એટલે એને પ્રમાણ માનીને આપણે આગળ વધીએ તો તત્કાલ પૂરતું આપણું કામ સરે છે આમાં નવા સંશોધનને અવકાશ છે જ એ વસ્તુ અહીં સ્પષ્ટ કરવી આવશ્યક છે જ. વાલભી સ્થવિરાવલિની નોંધમાં અંતે ભૂતદિન્નના ૭૯ વર્ષ અને કાલકનાં ૧૧ વર્ષ છે અને કાલકની સાથે તે સ્થવિરાવલિ પૂરી થાય છે અને અને વીરનિર્વાણ ૯૮૧ સુધીમાં કાલકનો કાલ પૂર્ણ થાય છે

દેવવાચકે જે પરંપરા નંદીમાં નોંધી છે તે પ્રમાણે ભૂતદિન્ન પછી કાલક નહિ પણ લૌહિત્યનો ઉલ્લેખ છે અને લૌહિત્ય પછી પોતાના ગુરુ દૂસગણિનો ઉલ્લેખ છે વાલભી સ્થવિરાવલિ પ્રમાણે કાલકના ૧૧ વર્ષ છે તે ન ગણીએ તો ભૂતદિન્નનો સ્વર્ગવાસ વીરનિર્વાણ ૯૭૦ (વિક્રમ ૫૦૦)માં થયો તે પછી નંદી પ્રમાણે ક્યારેક અથવા તો તરત જ લૌહિત્ય થયા અને તે પછી દૂસગણિ અને દૂસગણિના જ શિષ્ય દેવવાચક છે એમ પણ બને કે ભૂતદિન્નનો સમય ૭૯ વર્ષ જેટલો લાંબો હોઈ તેમની હયાતિમાં જ તેમના શિષ્ય લૌહિત્ય અને પ્રશિષ્ય દૂસગણિ બને વિદ્યમાન હોય આથી આપણે દેવવાચકને વીરનિર્વાણ ૯૭૦ (વિક્રમ ૫૦૦)થી પણ પહેલાના માની શકીએ અને જો તેમ ન બન્યું હોય તોપણ ભૂતદિન્નના પછીના ૫૦ વર્ષમાં ક્યારેક થયા તેમ માનવામાં તો કશો જ વાંધો આવે નહિ એટલે કે વીરનિર્વાણ ૯૭૦ + ૫૦ = ૧૦૨૦ (વિ ૫૫૦) પહેલા ક્યારેક અથવા તો વિક્રમ ૫૦૦ થી માંડી ૫૫૦ સુધીમાં તેઓ ક્યારેક થયા એમ માની શકાય. પણ આ વિચારણાની સત્યતાનો આધાર ઉક્ત વાલભી સ્થવિરાવલીમાં શ્રી પં કલ્યાણવિજયજીએ આપેલા વર્ષોની સચ્ચાઈ ઉપર રહે છે એટલે આ પ્રશ્નને આપણે બીજી રીતે પણ તપાસવો જરૂરી છે

દેવવાચકના સમયની વિક્રમ ૫૫૦ એ અંતિમ અવધિ ગણવી જોઈએ; એથી વહેલાં પણ

---

૧૩ वीरनिर्वाणसंवत् और जैनकालगणना, પૃ૦ ૧૧૮

તેઓ થયા હોય એવી શક્યતા છે જ તેમની આ અંતિમ અવધિનુ સમર્થન આચાર્ય જિનભદ્રનુ વિશેષાવશ્યક પણ કરે છે કારણ, તેમા નદીના ઉલ્લેખો આવે છે[૧૪] આચાર્ય જિનભદ્રનો સમય વિક્રમ ૫૪૬–૬૫૦ લગભગ છે એટલે કે નદી તેમના વિશેષાવશ્યકભાષ્ય પહેલા રચાયુ હોય એ નિશ્ચિત છે કેટલુ પહેલા રચાયુ હશે એ કહેવુ કઠણ છે, પણ ૯૮૦ અગર ૯૯૩ (વિક્રમ ૫૧૦--૫૨૩) વીરનિર્વાણ સવતમા આચાર્ય દેવર્દ્ધિએ કલ્પસૂત્રનુ લેખન સમાપ્ત કર્યું છે એટલે નદીનો સમય એ પૂર્વેનો જ હોવો જોઈએ, કારણ કે નદીનો ઉલ્લેખ અન્ય અંગ આગમોમા આવે જ છે[૧૫] આથી એટલી બાબતમા તો સદેહ છે જ નહિ કે નદીની રચના વિક્રમ ૫૨૩ થી પણ પૂર્વે થઈ ગઈ હતી આવશ્યકનિર્યુક્તિ અને નદીમા પૌર્વાપર્ય કોનુ છે તે વિચારવુ પણ અહી પ્રાપ્ત છે આવશ્યકનિર્યુક્તિની ગાથા ૧૦૨૦ (દીપિકા) મા એક સાથે નદી-અનુયોગદ્વારનો ઉલ્લેખ છે; વળી ગા૦ ૧૩૪૬ મા તો "सुत्त नदिमाईय" સ્પષ્ટ નિર્દિષ્ટ છે આવશ્યકનિર્યુક્તિ પરપરા પ્રમાણે પ્રથમ ભદ્રબાહુકૃત મનાય છે, પણ આતરિક પરીક્ષણ એ માન્યતાને સમર્થન આપે એમ નથી એટલે તે બીજા ભદ્રબાહુની કૃતિ કે સકલન હોય તેમ સભવે છે.[૧૬] અને દ્વિતીય ભદ્રબાહુ, વરાહમિહિર જેમણે વિક્રમ ૫૬૨ મા પચસિદ્ધાતિકા લખી છે, તેમના સમકાલીન છે આથી આવશ્યકનિર્યુક્તિનો સમય પણ વિ૦ સ૦ ૫૬૨ આસપાસ માનીએ તોપણ નદીની રચના એથી પહેલા થઈ હશે એમ માનવુ જરૂરી છે[૧૭] આથી અગ આદિના વલભી લેખનકાળને ધ્યાનમા લઈએ તો પૂર્વોક્ત રીતે વિક્રમ સવત્ ૫૨૩ પહેલા નદી રચાયુ એમ માનવામા કશી બાધા આવતી નથી

નંદીસૂત્રમા જ્યા મિથ્યાશ્રુત ગણાવ્યા છે ત્યા જે સૂચી છે તે પણ તેના સમય વિષે પ્રકાશ પાડે છે ઉપરાત, તે કાળે અજૈન ગ્રથો કયા વિશેષ પ્રતિષ્ઠિત હતા તેનો પણ ખ્યાલ આપે છે તેમાં નિર્દેશેલ ગ્રથોમાથી એક માત્ર ભાગવય (ભાગવત) એવો ગ્રથ છે, જે વિક્રમની પાચમી સદી પછીનો છે સભવ છે કે તેની પ્રતિષ્ઠા વધી ત્યારે તેનુ નામ અહી ક્યારેક ઉમેરી દેવામા આવ્યુ હોય એ નામ બધી પ્રતોમા મળતુ નથી, માત્ર અહી ઉપયોગમા લેવાયેલી બે જ પ્રતોમાં મળે છે, તે પણ સિદ્ધ કરે છે કે તે નામ પછીથી ઉમેરાયુ છે વળી, એક બીજી પણ સમસ્યા સમાધાન માગે છે એક તરફ આવશ્યકનિર્યુક્તિમાં નદી-અનુયોગનો ઉલ્લેખ છે તો બીજી તરફ આપણે આગળ જોયુ તે પ્રમાણે, આવશ્યક નિર્યુક્તિગત ઘણી ગાથાઓ નદીમાં મળી આવે છે તો તેનુ શુ સમાધાન છે? એક સમાધાન એવુ કરી શકાય કે જો દેવવાચકે જ તે ગાથાઓ લીધી હોય તો દ્વિતીય ભદ્રબાહુકૃત મનાતી નિર્યુક્તિમા કાઈ બધી ગાથાઓ તેમની જ રચેલી છે એવુ નથી; પ્રાચીન નિર્યુક્તિની ગાથાઓ પણ દ્વિતીય ભદ્રબાહુએ તેમા સમાવિષ્ટ કરી જ લીધી હશે અને તેમાની જ ગાથાઓ પ્રસ્તુત નદીમા લેવામા આવી હોય અને બીજુ સમાધાન એ હોઈ શકે કે સ્વય નદીમા, આપણે આગળ જોયુ તે પ્રમાણે, કોઈએ ઉપયોગી સમજીને તે તે ગાથાઓ ક્યારેક મૂકી દીધી હોય, સ્વય દેવવાચકે તે ગાથાઓનો સમાવેશ પોતે ન પણ કર્યો હોય આથી વિક્રમ સ ૫૨૩ થી પહેલા દેવવાચકદ્વારા નદીની રચના ક્યારેક થઈ ગઈ હતી એમ માનવામા તો અત્યારે કશી બાધા જણાતી નથી

---

૧૪ વિશેષાવશ્યક ગા૦ ૭૮, ૮૪૪, ૨૯૨૬, સ્વોપજ્ઞ ટીકા ગા૦ ૯૫, ૯૭ વ્યવહારભાષ્યમા નદીનો ઉલ્લેખ છે ઉદ્દેશ ૭, ગાથા ૩૦૧, ઉદ્દેશ ૬, ગાથા ૨૦૬

૧૫ 'जहा नदीए' ભગવતી સૂ૦ ૩૧૮, ૩૨૨, ૭૩૨, સમવાયાગ સૂત્ર ૮૮

૧૬ બૃહત્કલ્પ ભાષ્ય, છઠ્ઠા ભાગની પ્રસ્તાવના પૃ૦ ૫ થી

૧૭ અહી એ સ્પષ્ટ કરવુ જરૂરી છે કે નદીમા આવતી આવશ્યકનિર્યુક્તિની ગાથાઓ એ પ્રાચીન પરપરાપ્રાપ્ત ગાથાઓ માનવી જોઈએ.

અનુયોગદ્વાર

અનુયોગનું મહત્ત્વ

પ્રસ્તુત ભાગમા નંદીસૂત્ર પછી અનુયોગદ્વાર લેવામા આવ્યુ છે. વાચનાના પ્રારંભમાં પાચજ્ઞાનરૂપ નદી મગળરૂપે છે તો અનુયોગદ્વારસૂત્ર સમગ્ર આગમોને અને તેની વ્યાખ્યાને સમજવાની ચાવી રૂપ છે આથી સહજ રૂપે આ બન્ને આગમોનુ જોડકુ બની ગયુ છે. આગમોના વર્ગીકરણમા તે બન્નેનુ સ્થાન ચૂલિકા વર્ગમા છે. તેથી જેમ મદિર તેના શિખરથી વિશેષ શોભા પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ પ્રસ્તુત નદી-અનુયોગદ્વારરૂપ શિખરવડે આગમમદિર શોભાને પામે છે.

અનુયોગદ્વારના પ્રારભમા કહેવામા આવ્યુ છે કે આવશ્યકશ્રુતનો અનુયોગ અહી પ્રસ્તુત છે [1] આ વાચી એમ લાગે કે આમા આવશ્યકસૂત્રની વ્યાખ્યા હશે. પરંતુ સમગ્ર ગ્રથ વાચ્યા પછી એક બાબત સ્પષ્ટ થાય છે કે આમા આવશ્યકસૂત્રની વ્યાખ્યા કરવામા આવી નથી, પણ અનુયોગના દ્વારો એટલે કે વ્યાખ્યાના દ્વારો, ઉપક્રમ આદિનુ જ વિવેચન કરવામા આવ્યુ છે વિવેચનની કે વ્યાખ્યાની પદ્ધતિ કેવી હોય તે દર્શાવવા આવશ્યકને દૃષ્ટાંત તરીકે લીધુ છે એમ સમજવુ જોઈએ સમગ્રમા માત્ર આવશ્યકશ્રુતસ્કધાધ્યયન—એ ગ્રથનામની વ્યાખ્યા, આવશ્યકનાં ૭ અધ્યયનોના પિડાર્થનો—અર્થાધિકારોનો નિર્દેશ, આવશ્યકના અધ્યયનોનાં નામોનો નિર્દેશ અને સામાયિક શબ્દની વ્યાખ્યા—આટલુ જ માત્ર સમજાવવામા આવ્યુ છે. આવશ્યકસૂત્રનાં પદોની વ્યાખ્યા વિષે કશુ જ કહેવામા આવ્યુ નથી. એ ઉપરથી નિશ્ચિત થાય છે કે અનુયોગદ્વાર એ મુખ્યરૂપે અનુયોગનાં—વ્યાખ્યાના દ્વારોનુ નિરૂપણ કરતો ગ્રથ છે, નહિ કે આવશ્યકસૂત્રની વ્યાખ્યા કરતો. તેમા આવશ્યકસૂત્રની વ્યાખ્યાની જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે, વ્યાખ્યા માટે નિદર્શન—દૃષ્ટાત માત્ર છે. આથી કહી શકાય કે અનુયોગદ્વાર એ આગમવ્યાખ્યાની પદ્ધતિનુ નિરૂપણ કરતો ગ્રથ છે આથી તેનુ નામ જે અનુયોગદ્વાર પ્રસિદ્ધ છે તે પણ સાર્થક છે કારણ કે તે વ્યાખ્યાના દ્વારોનુ જ નિરૂપણ કરે છે, નહિ કે આવશ્યકસૂત્રના પદોનુ આથી આ ગ્રથે સૂત્રનુ સ્થાન લીધુ કોઈપણ એક ગ્રથની ટીકા તરીકે આ ગ્રથ ન ઓળખાયો તેની પાછળનુ રહસ્ય પણ એ જ છે કે એ આવશ્યકની વ્યાખ્યા કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે છતાં તે તેની વ્યાખ્યા કરતુ નથી.

આગમોમા અગો પછી સર્વાધિક મહત્ત્વ આવશ્યકસૂત્રને આપવામા આવ્યુ છે, કારણ કે તે સૂત્રમા નિરૂપિત સામાયિકથી જ શ્રમણજીવનનો પ્રારંભ થાય છે અને પ્રતિદિન બને સધ્યા ટાણે શ્રમણજીવનની જે આવશ્યક ક્રિયા છે તેની શુદ્ધિનુ અને આરાધનાનુ નિરૂપણ એમા કરવામા આવ્યુ છે તેથી અગોના અધ્યયન પહેલા પણ તેનુ અધ્યયન જરૂરી બન્યુ છે [2] અને એ જ કારણે આવશ્યકસૂત્રની વ્યાખ્યા કરવાની પ્રતિજ્ઞા પુસ્તકમા કરવામા આવી છે. વ્યાખ્યા તરીકે એમા

---

१ इम पुण पट्ठवण पडुच्च आवस्सगस्स अणुओगो—सू० ५ ।

२ "सामाइयाईणि एकादसगाणि" भगवतीसू ९३, सामाइ चोद्दस पुव्वाइ—भगवतीसूत्र ६१७ ।
"सामाइयमातीय सुतणाण जाव बिंदुसाराओ"—आवश्यकनिर्युक्तिगाथा ९३, विशेषा० स्वो० गा० ११२३ । विशेषा० हे० टी० गा० ११२६ ।
જુઓ—જૈન સાહિત્યકા બૃહદ્ ઇતિહાસ, પ્રસ્તાવના પૃ० ૫૫

ભલે સમગ્ર ગ્રંથની વ્યાખ્યા ન હોય અને માત્ર ગ્રંથના નામના પદોની જ વ્યાખ્યા હોય, પણ ખરી રીતે વ્યાખ્યાની જે પદ્ધતિ તેમા અનુસરવામા આવી છે તે જ સમગ્ર આગમોની વ્યાખ્યામા અપનાવવામા આવી છે એમ પણ કહી શકાય કે આવશ્યકની વ્યાખ્યા કરવાને બહાને ગ્રંથકારે તેમા સમગ્ર આગમોને સમજવાની ચાવી મૂકી દીધી છે આચાર્ય જિનભદ્રે પોતાના વિશેષાવશ્યક-ભાષ્યમા માત્ર આવશ્યકના પ્રથમ અધ્યયન સામાયિકની જ વ્યાખ્યા કરી છે પણ તે વ્યાખ્યા પરંપરાએ પ્રસ્તુત અનુયોગની પણ છે તેના મહત્ત્વ વિષે તેમણે પોતાના ભાષ્યમા કહ્યું છે—

सव्वाणुयोगमूलं भास सामाइयस्स सोतूण ।
होति परिकम्मियमती जोग्गो सेसाणुयोगस्स ॥

અર્થાત્—સર્વ અનુયોગના મૂળ જેવુ આ સામાયિકનુ ભાષ્ય સાભળીને શ્રોતાની બુદ્ધિનો સંસ્કાર થાય છે અને તે બાકીના અનુયોગને સમજી શકવા સમર્થ બને છે

આમ આ અનુયોગનુ મહત્ત્વ હોઈ અનુયોગદ્વાર સૂત્રને નદીસૂત્ર સાથે પ્રથમ ભાગમા લેવામાં આવ્યુ છે

અનુયોગ શબ્દનો અર્થ

આચાર્ય શ્રી જિનભદ્ર ગણિએ અનુયોગ શબ્દની સમજ આ પ્રમાણે આપી છે—

अणुयोजणमणुयोगो सुतस्स णियएण जमभिधेयेणं ।
वावारो वा जोगो जो अणुरूवोऽणुकूलो वा ॥८३६॥

अणु० गाहा । आह—अनुयोग इति कः शब्दार्थः ? उच्यते—श्रुतस्य स्वेनार्थेन अनुयोजनमनुयोगः । अथवा [अणोः—] सूत्रस्य स्वाभिधेयव्यापारो योगः । अनुरूपोऽनुकूलो [वा] योगोऽनुयोगः ॥८३६॥

अधवा जमत्थतो थोव पच्छभावेहि सुतमणु तस्स ।
अभिधेये वावारो जोगो तेण व सबधो ॥८३७॥

अध० गाहा । अथवाऽर्थतः पश्चादभिधानात् स्तोकत्वाच्च सूत्रम् अनु, तस्याभिधेयेन योजनमनुयोगः । अणुनो वा योगोऽणुयोगः, अभिधेयव्यापार इत्यर्थः ॥८३७॥

—स्वोपज्ञवृत्ति–विशेषा०

આનો સારાશ એ છે કે શ્રુત = શબ્દનો તેના અર્થ સાથે યોગ તે અનુયોગ અથવા સૂત્રનો પોતાના અર્થ વિષે જે અનુરૂપ કે અનુકૂળ વ્યાપાર તે અનુયોગ એટલે શબ્દનો કે સૂત્રનો યથાયોગ્ય અર્થ કરી આપવાની પ્રક્રિયા તે અનુયોગ છે અનુયોગ શબ્દનુ પ્રાકૃતરૂપ अणु + योग છે अणु શબ્દનો અર્થ સ્તોક–થોડુ એવો થાય અને અનુ એટલે પશ્ચાત્ પણ થાય સૂત્ર = શબ્દ અર્થ કરતા અણુ = સ્તોક[૩] છે તેથી તે અણુ કહેવાય અને વક્તાના મનમા અર્થ પ્રથમ આવે છે અને પછી તેના પ્રતિપાદક શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે અથવા કહો કે ભગવાન મહાવીરે પ્રથમ અર્થનો ઉપદેશ આપ્યો અને પછી ગણધરે સૂત્રરચના કરી એટલે સૂત્ર = શબ્દ અર્થથી પશ્ચાત્–પછી છે આથી સૂત્ર અનુ કહેવાય અને એ અનુ = શબ્દનો અર્થ સાથે યોગ તે અનુયોગ અથવા અનુ = અણુ = સૂત્રનો જે

---

૩ "सूत्र तु सूचनाकारिग्रन्थे तन्तुव्यवस्थयो" હૈમ–અનેકાર્થસગ્રહ ૨, ૪૮૧

"सूत्र सूचनकृत्—" અભિધાનચિંતામણિ–૨૫૪

વ્યાપાર = અર્થપ્રતિપાદન તે અનુયોગ કહેવાય તાત્પર્ય એટલુ જ છે કે શબ્દની વ્યાખ્યા કરવાની પ્રક્રિયા તે અનુયોગ છે

આ જ વસ્તુનુ સમર્થન બૃહત્કલ્પભાષ્યમા પણ અનુયોગની વ્યાખ્યામા (બૃ ભા ગા. ૧૯૦–૧૯૩) કરવામા આવ્યુ છે તેમાં શિષ્યની શકા છે કે શબ્દ કરતા અર્થનુ બહુત્વ કેમ મનાય? જેમ પેટીમાં ભરવાની ચીજો કરતા પેટી મોટી હોય તેમ પેટી જેવુ સૂત્ર છે તો તે અર્થથી અણુ કેમ? વળી, પ્રથમ શબ્દ અને પછી તેનો અર્થ છે, કારણ, સૂત્ર વિના અર્થ કોનો? લોકમા પણ પ્રથમ સૂત્ર જ મનાય છે અને પછી તેનો અર્થ વૃત્તિ–વાર્તિક આદિરૂપે છે આના ઉત્તરમા આચાર્યે જણાવ્યુ છે કે—

अत्थं भासइ अरिहा तमेव सुत्तीकरेंति गणधारी ।
अत्थ च विणा सुत्त अणिस्सियं केरिस होज्जा ? ॥ १९३ ॥

વળી, ટીકાકારે ખુલાસો કર્યો છે કે પેટીને એમા ભરવાની વસ્તુ કરતા મોટી કહી તે પણ બરાબર નથી, કારણ કે એ જ પેટીમા વસ્ત્ર ભર્યા હોય તો એકાદ તેમાથી કાઢીને અનેક પેટીઓને તે વડે બાધી શકાય છે તેમ એકાદ અર્થને આધારે અનેક સૂત્રોની રચના થઈ શકે છે તેથી સૂત્ર કરતા અર્થની મહત્તા છે જ.

યદ્યપિ ભર્તૃહરિએ ‘सर्वं शब्दे प्रतिष्ठितम्’ (વા ૧–૧૨૪) કહીને શબ્દનુ માહાત્મ્ય વધાર્યું છે; પણ નિરુક્તના ટીકાકાર દુર્ગે ઠીક જ કહ્યુ છે કે અર્થ એ પ્રધાન છે અને શબ્દ તો અર્થ માટે છે—“अर्थो हि प्रधान, तद्गुणः शब्दः” પૃ ૨ અને વ્યાકરણથી શબ્દના સ્વરૂપનુ જ્ઞાન થાય છે, પણ નિરુક્તથી તો તેના અર્થના નિર્વચનનુ પરિજ્ઞાન થાય છે—“यथा शब्दलक्षणपरिज्ञानं सर्वशास्त्रेषु व्याकरणात्, एवं शब्दार्थनिर्वचनपरिज्ञानं निरुक्तात्”—પૃ. ૩. અને જ્યાંસુધી શબ્દાર્થનુ નિર્વચન થયુ ન હોય ત્યાસુધી તેની વ્યાખ્યા સભવતી નથી —“न चानिरुक्तो मन्त्रार्थो व्याख्यातव्य इति” पृ. ३, માટે નિરુક્ત એ વ્યાકરણાદિ બધાં અગોમા પ્રધાન છે વેદના અર્થો સભવે જ નહિ એવો એક પક્ષ હતો તેનુ નિરાકરણ નિરુકતકારે કર્યું છે અને વેદના અર્થોનુ નિરૂપણ કર્યું છે (નિરુક્ત, દુર્ગ ટીકા–પૃ ૮૬, ૯૨) વેદની વ્યાખ્યામા નિરુક્ત જે ભાગ ભજવે છે તેવો જ ભાગ જૈન આગમની વ્યાખ્યામા નિર્યુક્તિ ભજવે છે. શબ્દોનુ નિર્વચન કરવામા નિરુકત કે નિર્યુક્તિમાં એક જ બાબતનુ મુખ્ય ધ્યાન રાખવામા આવ્યુ છે કે અભિપ્રેત અર્થને તે તે શબ્દના નિર્વચનદ્વારા સિદ્ધ કરવો.

અનુયોગના પર્યાયો

સ્થવિર આર્ય ભદ્રબાહુ સ્વામીએ અનુયોગના પર્યાયો નીચેની ગાથામાં જણાવ્યા છે—

अणुयोगो[४] अ णियोगो भास विभासा य वत्तिय चेव ।
एते अणुओगस्स तु णामा एगट्ठिया पंच ॥

(आव० नि० गा० १२६, विशे० १३८२, बृ० १८७)

અર્થાત્ અનુયોગ, નિયોગ, ભાષા, વિભાષા અને વાર્તિક એ પર્યાયો છે અને તે બધાનુ વિવરણ

૪. ‘અણુયોગ’નુ રૂપાતર ‘અણિયોગ’ એવુ પણ મળે છે—વિશેષા૦ સ્વો૦ ગા૦ ૧૩૬૧ તથા ધવલામા ઉદ્ધૃત પ્રસ્તુત ગાથામા પણ अणियोग પાઠ છે ધવલા, ભા ૧, પૃ૦ ૧૫૪

આચાર્ય શ્રી જિનભદ્રગણિએ વિશેષાવશ્યકભાષ્યમા અને સઘદાસગણિએ બૃહત્કલ્પભાષ્યમા કર્યું છે. અનુયોગવિષે પૂર્વમા વિવરણ કર્યું જ છે એટલે નિયોગ આદિ વિષે વિચાર કરીએ

બૃહત્કલ્પમા **નિયોગ**ની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે—

अहिगो जोगो निजोगो जहाऽइदाहो भवे निदाहो ति ।
अत्थ निउत्त सुत्तं पसवइ चरणं जओ मुक्खो ॥

—ગા० ૧૯૪

આનો સારાશ એ છે કે સૂત્રમા જ્યારે અર્થ જોડવામા આવે ત્યારે તેનુ મૂલ્ય વધી જાય છે, તેથી તેવી અર્થનો યોગ નિયોગ કહેવામા આવે છે કેવલ સૂત્ર કે કેવલ અર્થનુ એટલુ મૂલ્ય નથી જેટલુ સૂત્ર સાથે જોડાયેલ અર્થનુ છે, એટલે કે જ્યારે બને ભેગા થાય ત્યારે મહત્ત્વ છે કારણ કે તેમ થવાથી સૂત્રનુ હાર્દ પ્રકટ થાય છે અને તેથી તેના ફળ રૂપે ચારિત્રની પ્રસૂતિ થાય છે, જેથી મોક્ષ મળે છે. ગાય સાથે વાછડુ જોડવામાં આવે ત્યારે દૂધ મળે છે તેના જેવુ આ છે અથવા તો રાજાએ લખી આપેલ કાગળનુ મૂલ્ય જો તેમાં તેની મુદ્રા હોય તો જ છે અન્યથા નથી તેમ સૂત્રનુ મૂલ્ય અર્થનુ જોડાણ તેમાં હોય તો જ છે, અન્યથા નથી —બૃ० ગા० ૧૯૫

આચાર્ય શ્રી જિનભદ્રે પણ નિયોગની વ્યાખ્યા કરી છે તે આ પ્રમાણે છે—

णियतो व णिच्छितो वाऽधिओ व जोगो मतो णिओगो त्ति । गा० १४१७

આમા 'નિ'ના બે અર્થ કરવામા આવ્યા છે નિશ્ચિત અને અધિક

ભાષાનુ વિવરણ બૃહત્કલ્પમા કરવામા આવ્યુ છે કે—

पडिसद्दगस्स सरिसं जो भासइ अत्थमेगु सुत्तस्स—गा० १९६

અર્થાત્ જેમ પર્વતની ગુફામા શબ્દ બોલીએ અને તેનો તેના જેવો જ સામે પડઘો પડે છે, તેમ સૂત્રનો શબ્દને અનુસરીને એક જ અર્થ કરવો તે ભાષા કહેવાય

આચાર્ય શ્રી મલયગિરિએ ભાષાનાં ઉદાહરણો આ પ્રમાણે ટાકયા છે—

"समभावः सामायिकम् । द्वाभ्या बुभुक्षया तृषा चाऽऽगलितो बालः । पापात् डीन-पलायित पण्डित, अथवा पण्डा-बुद्धि सा सञ्जाताऽस्येति पण्डित । साधयति मोक्षमार्गमिति साधु । यतते सर्वात्मना सयमानुष्ठानेष्विति यति —બૃ० ગા० ૧૯૬

ઉપરના અર્થમાં બાલ શબ્દ પ્રાકૃત છે—बि+आल=बाल અને બાકીના શબ્દોમા સંસ્કૃતપ્રાકૃતમા કશો જ ફેર પડતો નથી.

પણ આચાર્ય શ્રી જિનભદ્રે **ભાષા**ની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરી છે—

भासा वत्ता वाया सुयवत्तीभावमित्तय सा य ।

—વિશેષા०, ૧૪૧૮

અર્થાત્ વ્યક્તવાણીને ભાષા કહેવાય છે એટલે સૂત્રને વિવરણ વિના માત્ર અર્થ બતાવી વ્યક્ત કરવુ તે ભાષા છે ભાષામા સૂત્રનો સપૂર્ણ રીતે વિવરણ કરીને અર્થ કરવામા આવતો નથી તે કાર્ય તો વિભાષા અને વાર્તિકનુ છે

વિભાષાનુ વિવરણ બૃહત્કલ્પમા આ પ્રમાણે છે—

"एगपए उ दुगाई जो अत्थे भणइ सा विभासा उ"

અર્થાત્ એકપદના અનેક સભવિત અર્થો જે વ્યાખ્યામા કરવામા આવે તે વિભાષા છે, જેમકે પ્રાકૃત આસ=અશ્વ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે વિભાષામાં થાય છે—

"असइ य आसु य धावइ न य सम्मइ तेण आसो उ ॥"

—બૃ૦ ગા૦ ૧૯૮

ટીકાકારે જણાવ્યુ છે—"अश्नातीति अश्वः यदि वा आशु धावति न च श्राम्यतीति अश्वः ।"

આચાર્ય શ્રી જિનભદ્રે પણ વિભાષાની વ્યાખ્યા એ પ્રમાણે જ કરી છે—

विविधा विसेसतो वा होति विभाखा दुगातिपज्जाया ।
जध सामइय समओ सामायो वा समायो वा ॥

—વિશેષા૦, ૧૪૧૯

આમાં સામાયિકશબ્દના વિવિધ અર્થોની ચર્ચા છે

વાર્તિક વિષે બૃહત્કલ્પમા કહેવામાં આવ્યુ છે—

"अत्थ पुव्वधर समत्तमो विभासेइ ॥"

—બૃ૦ ગા૦ ૧૯૯

પૂર્વધર સૂત્રનો જે અર્થ સમગ્રભાવે વર્ણવે છે તે વાર્તિક છે. એટલે કે સૂત્રનો એવો એક પણ અર્થ બાકી નથી રહેતો જે વાર્તિકમાં કહેવામા આવ્યો ન હોય.

આચાર્ય શ્રી જિનભદ્રે વાર્તિકનું વિવરણ આ પ્રમાણે કર્યું છે—

वित्तीए वक्खाण वत्तियमिह सव्वपज्जवेहिं वा ।
वित्तीतो वा जात जम्मि व जध वत्तए सुत्ते ॥

—વિશેષા૦, ૧૪૨૦

વૃત્તિ = સૂત્રવિવરણનુ પણ જે વ્યાખ્યાન કરવામા આવે તે વાર્તિક છે અર્થાત્ ટીકાની પણ ટીકા તે વાર્તિક છે અથવા તો સર્વપર્યાયો વડે જે વ્યાખ્યાન તે પણ વાર્તિક છે. અથવા તો વૃત્તિથી જેની ઉત્પત્તિ છે તે, અથવા તો સૂત્રમાં જે પરંપરાથી વ્યાખ્યા હોય તે વાર્તિક છે

વાર્તિકકારની વિશેષતા બૃહત્કલ્પ અને આચાર્ય શ્રી જિનભદ્ર બને વર્ણવે છે બૃહત્કલ્પ ભાષ્યમા સૂચવ્યા પ્રમાણે તે પૂર્વધર હોય એ તો આપણે પ્રથમ જોઈ ગયા છીએ ઉપરાત, તેમા જણાવ્યુ છે કે જે સમયે જે યુગપ્રવર-યુગપ્રધાન હોય તેમની પાસેથી જેણે વિવરણ ગ્રહણ કર્યું હોય તે વાર્તિકકાર બની શકે છે ભગવાન શ્રી ઋષભ અને શ્રી મહાવીર વચ્ચે શરીર આદિના પ્રમાણમા ઘણો તફાવત છે તો તે બનેનુ જ્ઞાન સરખુ કેમ હોય ? એવી શકાનુ પણ સમાધાન કરવામા આવ્યુ છે કે શરીરપ્રમાણ વગેરેમા ભલે ભેદ હોય, પણ તેમના ધૃતિ, સહનન અને કેવલજ્ઞાનમા તો કશો જ ભેદ નથી તેથી બને સરખી રીતે જ વિવરણ કરવા સમર્થ છે.—બૃ૦ ૨૦૧-૨૦૩ ત્યારે સહજ પ્રશ્ન થાય કે તો શુ દ્વાદશાગમાં આદિશ્રુત જે કાઈ છે તે બધુ જ નિયત છે કે એમા કાઈ ભેદ પડે છે ? આના ઉત્તરમા જણાવ્યુ છે કે જ્ઞાતાધ્યયનમાંના ઉદાહરણો, ઋષિભાષિત અને પ્રકીર્ણક—આમા તે તે કાળે બનતી ઘટનાઓનો સમાવેશ સભવિત હોવાથી ભેદ પડે ખરો, પણ બાકીનુ તો બધુય પ્રાય નિયત છે, જે શ્રી ઋષભ અને શ્રી મહાવીરનુ સરખુ જ છે —બૃ૦ ૨૦૪

આચાર્ય શ્રી જિનભદ્ર પણ ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાની = પૂર્વધરને વાર્તિકકાર કહે છે અને એમ પણ કહે છે કે જે કાળે જે યુગપ્રધાન હોય તે અથવા તો તેની પાસેથી જે શીખેલ હોય તે વાર્તિકકાર બની શકે છે —વિશેષા૦ ૧૪૨૧.

આચાર્ય શ્રી જિનભદ્રે એમ પણ કહ્યુ છે કે અનુયોગાચાર્યે જે વ્યાખ્યા કરી હોય તેથી ન્યૂન કરી

શકે તે ભાષક, તેટલી જ કહી શકે તે વિભાષક, પણ જે તેથી પણ અધિક પોતાની પ્રજ્ઞાબળે કરે તે વાર્તિકકાર કહેવાય —વિશેષા० ૧૪૨૨

અનુયોગના પર્યાયોની ઉપર કરેલી વિચારણા એ સિદ્ધ કરે છે કે પ્રસ્તુતમા પર્યાયો સર્વથા એકાર્થક નથી, પણ અનુયોગના જે વિવિધ પ્રકારો છે તેને પણ પર્યાયો ગણવામાં આવ્યા છે તેથી એમ કહી શકાય કે સામાન્ય રૂપે એ પર્યાયો એક જ (અર્થાત્ શબ્દની વ્યાખ્યા કે સૂત્રની વ્યાખ્યા એવો) અર્થ ધરાવે છે, પણ તે બધામાં પોતાની આગવી વિશેષતા છે જ તેથી તે પર્યાયો એટલે અનુયોગના વિવિધ પ્રકારો છે, વિશેષો છે એટલે કે અનુયોગરૂપ દ્રવ્ય = અર્થના તે વિવિધ પર્યાયો, પરિણામો, વિશેષો છે, વ્યાખ્યા કરવાના વિવિધ પ્રકારો છે

અહી આચાર્ય હેમચન્દ્રે સૂત્રાદિની વ્યાખ્યા જે આપી છે તે તુલનીય છે—

सूत्रं सूचनकृद् भाष्यं सूत्रोक्तार्थप्रपञ्चकम् ।
प्रस्तावस्तु प्रकरण निरुक्त पदभञ्जकम् ॥ २५४ ॥

उक्तानुक्तदुरुक्तार्थचिन्ताकारि तु वार्तिकम् ।
टीका निरन्तरव्याख्या पञ्जिका पदभञ्जिका ॥ २५६ ॥

—અભિધાનચિન્તામણિ–દેવકાંડ

વાચસ્પત્યમા ભાષ્યનુ લક્ષણ ઉદ્ધૃત છે તે આ પ્રમાણે છે—

"सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पदै सूत्रानुसारिभि ।
स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्य भाष्यविदो विदु ॥"

સ્થવિર આર્ય ભદ્રબાહુ સ્વામીએ (આવ૦ નિ૦ ગા૦ ૧૩૦, વિશે ૧૪૨૩) કાષ્ઠકર્મ આદિ અનેક ઉદાહરણો વડે ભાષા, વિભાષા અને વાર્તિકની સમજ આપી છે અને તેનો વિસ્તરાર્થ આચાર્ય શ્રી જિનભદ્રે વિશેષાવશ્યકભાષ્યમા કર્યો છે તે રોચક છે (ગા૦ ૧૪૧૪થી) તેમાથી એકાદ બે ઉદાહરણો વિષે અહી પરિચય આપવામા આવે છે એક ચિત્ર એવુ હોય, જે માત્ર આકૃતિ બતાવે, બીજુ એવુ કે જેમા વિવિધરગો પણ હોય; જ્યારે તીજુ એવુ હોય, જે ચિત્રગત વિષયના ભાવોને આબેહૂબ ઉપસ્થિત કરતુ હોય તેમ ભાષા, વિભાષા અને વાર્તિક વિષે છે ભડારમા ભરેલા રત્નો વિષે કોઈ ભડારી માત્ર એટલુ જ જાણે કે તેમા રત્નો છે બીજો કોઈ એમ જાણે કે તે કઈ કઈ જાતિના છે અને તેમનુ માપ શુ શુ છે, પણ તીજો તો એવો હોય જે તે રત્નોના ગુણ-દોષો આદિ બધી જ બાબતોથી માહિતગાર હોય ભાષાદિ ત્રણ વિષે પણ આમ જ છે એક કમળ જરાક વિકસિત હોય, બીજુ અર્ધવિકસિત હોય અને તીજુ પૂર્ણપણે વિકસિત હોય—આવુ જ ક્રમે કરી ભાષા આદિ વિષે છે

અનુયોગ અને અનનુયોગ

નામાદિ સાત પ્રકારનો અનુયોગ વર્ણવતાં તેનુ અનનુયોગથી પાર્થક્ય—એટલે કે અનુયોગ કેવો હોય અને કેવો ન હોય તેનુ નિરૂપણ દૃષ્ટાત દ્વારા આર્ય ભદ્રબાહુ સ્વામીએ કર્યું છે, તે સમજવા જેવુ છે —આવ૦ નિ૦ ગા૦ ૧૨૮, ૧૨૯; વિશેષા૦ ગા૦ ૧૪૦૯, ૧૪૧૦; બૃ૦ ગા૦ ૧૭૧, ૧૭૨ એ દૃષ્ટાતોનુ તાત્પર્ય આચાર્ય શ્રી જિનભદ્રે પોતાના વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમા બતાવ્યુ છે — વિશેષા૦ ૧૪૧૧ થી

તેમાં પ્રથમ દૃષ્ટાંત છે ગાય અને વાછડાનું દૂધ દોહતી વખતે જો અન્ય ગાયનું વાછડું અન્ય ગાય સાથે જોડવામા આવે તો ગાય દૂધ તો દેતી નથી, ઊલટુ પ્રથમ દોહેલુ દૂધ પણ લાતમારી ઢોળી નાખે છે અને દોહનારને પણ શરીરપીડા ઊભી કરે છે. તે જ પ્રમાણે જો વ્યાખ્યા કરતી વખતે એક દ્રવ્યના ધર્મો અન્ય દ્રવ્ય વિષે કહેવામાં આવે તો તેથી જીવાદિ દ્રવ્યનુ સ્વરૂપ યથાર્થ સમજાતુ નથી અને પરિણામે ચારિત્રરૂપ દૂધની પ્રાપ્તિ થતી નથી; ઉપરાત, બુદ્ધિભેદ થતા તે પૂર્વે જે ચરિત્રની પ્રાપ્તિ થઈ હોય તે પણ ગુમાવવી પડે છે અને પરિણામે શરીરમા રોગાદિની પીડા પણ ઊભી થાય છે અને છેવટે તે મોક્ષમાર્ગથી પણ ભ્રષ્ટ થાય છે આ દ્રવ્યના અનનુયોગની બાબતમા દૃષ્ટાત છે; જ્યારે તેથી વિપરીત હોય એટલે કે જે ગાયનુ જે વાછડું હોય તેને તે જ ગાય સાથે જોડવામાં આવે તો દૂધ મળે છે, તેમ જીવદ્રવ્યના ધર્મો જીવદ્રવ્યમા અને અજીવ દ્રવ્યના ધર્મો અજીવ દ્રવ્યમા વર્ણવવામા આવે તો તે યથાર્થ વ્યાખ્યા થઈ ગણાય. આ દ્રવ્યના અનુયોગ વિષે દૃષ્ટાત છે. —વિશેષા૦ ૧૪૧૧–૧૪૧૫

આ જ રીતે ક્ષેત્રના અનુયોગ અને અનનુયોગ વિષે કુબ્જાનુ, કાલ વિષે એક સાધુના સ્વાધ્યાયનુ દૃષ્ટાત આપવામાં આવ્યુ છે, વચન વિષે બે દૃષ્ટાતો છે—બધિરોલ્લાપનુ અને ગ્રામેયકનુ, અને ભાવ વિષે શ્રાવકભાર્યાદિ સાત દૃષ્ટાતો આપવામાં આવ્યા છે તેનુ વિવરણ બૃ૦ ભા૦ ગા૦ ૧૭૧ અને ૧૭૨ ની વ્યાખ્યામા છે. તથા વિશેષા૦ ની આચાર્ય શ્રી હેમચદ્રકૃત વ્યાખ્યામા છે — વિશેષા૦ હે૦—ગા૦ ૧૪૧૮.

અંગમાં અનુયોગની ચર્ચા

અગોનો જે પરિચય સમવાયાંગ અને નંદીમા મળે છે, તેમા સર્વત્ર આચારાગ આદિના પરિચયને અંતે તે તે આચારાગ આદિના ‘સખ્યેય અનુયોગદ્વારો છે’ તેવો ઉલ્લેખ મળે છે— સમવાયાગ-સૂ૦ ૧૩૬–૧૪૭ તે સૂચવે છે કે પ્રાચીન કાળથી જ તે તે મૂળ સૂત્રની વ્યાખ્યાઓ કરવામા આવી હતી વળી, દૃષ્ટિવાદના મૂળ પાંચ વિભાગોમા (મતાતરે ચાર વિભાગ—સ્થા૦ ૨૬૨) ચોથો વિભાગ અનુયોગનો છે અને તે અનુયોગના મૂલપ્રથમાનુયોગ અને ગડિકાનુયોગ—એવા બે ભેદ કરવામા આવ્યા છે—સમ૦ ૧૪૭, નદીસૂ૦ ૧૧૦; જ્યારે દિગબર પરપરા પ્રમાણે પઢમાણિયોગ—એ નામે દૃષ્ટિવાદનો તીજો ભેદ છે અને તેનો જે વિષય બતાવવામા આવ્યો છે તે લગભગ એ જ છે જે સમવાય અને નદીમા અનુયોગનો છે (ધવલા ભાગ ૨, પ્રસ્તાવના પૃ. ૫૬) દૃષ્ટિવાદના પર્યાયોમા પણ ‘અનુયોગગત’ એવો પર્યાય આપવામા આવ્યો છે (સ્થા૦ ૭૪૨).

સ્થાનાગસૂત્ર (૭૨૭) મા દ્રવ્યાનુયોગના દશ પ્રકાર બતાવવામા આવ્યા છે તેમા તે પ્રકારોમા દ્રવ્યની અનેક પ્રકારે સમજ આપવાનો પ્રયત્ન દેખાય છે આ બાબતમા પ્રસ્તુત અનુયોગમા કશુ જ કહેવામાં આવ્યુ નથી તેનુ કારણ એ જણાય છે કે અગનિર્દિષ્ટ દ્રવ્યાનુયોગ તે ચરણ-કરણાનુયોગ આદિ ચાર અનુયોગમાંના દ્રવ્યાનુયોગસંબધી છે; જ્યારે પ્રસ્તુત અનુયોગમા સમગ્રભાવે અનુયોગ–વ્યાખ્યાપ્રકારની ચર્ચા છે તેમા એકાર્થકાનુયોગ (સ્થા૦ ૭૨૭) જેવી બાબતનુ અનુસરણ અનુયોગદ્વારમા જ્યા તે તે શબ્દના પર્યાયો આપ્યા છે તેમા જોવા મળે છે તે ઉપરથી એમ કહી શકાય કે પર્યાયનિર્દેશ એ પણ અનુયોગનુ એક અગ (અનુ૦ સ૦ ૨૯, ૫૧, ૭૨) મનાયુ છે અને તે પદ્ધતિનુ અનુસરણ પ્રાચીન કાળમા પણ થતુ હશે જે આપણને દ્રવ્યાનુયોગના ભેદોમા તીજા ભેદ રૂપે સ્થાનાગમા નિર્દિષ્ટ મળે છે

અનુયોગદ્વારની ઉપક્રમ આદિ મૂળ ચાર દ્વારની સામગ્રી અગશ્રુતમા છે કે નહિ તે તપાસતા

જણાય છે કે સ્થાનાગમાં ઉપક્રમ શબ્દ આવે છે અને ત્યા તેનો અર્થ ઉપાયપૂર્વક આરભ એવો થાય છે ઉપક્રમના ત્રણ ભેદ—ધાર્મિક, અધાર્મિક અને મિશ્ર, અથવા આત્મોપક્રમ, પરોપક્રમ અને ઉભયોપક્રમ છે (સ્થા૦ ૧૮૮). ઉપક્રમ શબ્દ અનુયોગમા પણ આ અર્થને અનુસરે છે અનુયોગદ્વારવર્ણિત નામાદિનિક્ષેપોની ચર્ચા અગે ભેદ એટલો છે કે ત્યા 'દ્રવ્ય'ને સ્થાને 'આદેશ' શબ્દનો પ્રયોગ છે અને 'ભાવ' શબ્દનો પ્રયોગ ન કરતા તે દ્વારા પ્રસ્તુતમા વિવક્ષિત સર્વશબ્દનુ 'નિરવશેષ' એવુ તાત્પર્ય બતાવ્યુ છે સ્થાનાગમાથી એટલી માહિતી મળે છે કે તેમા 'સર્વ' શબ્દના નામાદિ ચાર ભેદો ચાર નિક્ષેપોને અનુસરીને છે (૨૯૯) નયોની બાબતમા સમવાયાગમા જ્યા દૃષ્ટિવાદના વિષયોની ચર્ચા છે ત્યા દૃષ્ટિવાદના એક ભેદ સૂત્રના નિરૂપણપ્રસગે (સમ૦ ૨૨, ૮૮, ૧૪૭) કેટલાક નયોનો ઉલ્લેખ છે અને સ્થાનાગ (સૂ૦ ૫૫૨)મા સાતે નયોના નામ આપવામા આવ્યા છે

ભગવતીસૂત્રમા દ્રવ્યાર્થતા, ભાવાર્થતા (૭ ૨ ૨૭૩; ૧૪ ૪ ૫૧૨; ૧૮ ૧૦), અવ્યુચ્છિત્તિ-નય, વ્યુચ્છિત્તિનય (૭ ૩ ૨૭૯), દ્રવ્યાર્થતા, જ્ઞાન-દર્શનાર્થતા, પ્રદેશાર્થતા, ઉપયોગાર્થતા (૧ ૮ ૧૦), દ્રવ્યાર્થતા અને પર્યાય-(૧૪ ૪ ૫૧૨) સદ્ભાવપર્યાય–અસદ્ભાવપર્યાય અને આદેશ (૧૨ ૧૦ ૪૬૯), દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવ આ ચાર (૨ ૧ ૯૦; ૫ ૮ ૨૨૦; ૧૧ ૧૦ ૪૨૦, ૧૪ ૪ ૫૧૩; ૨૦ ૪), ઉપરાત ગુણ (૨ ૧૦), ભવ (૧૯ ૯), સસ્થાન (૧૪ ૭) આ બધી બાબતોને લઈ ને વસ્તુવિચાર કરવામા આવ્યો છે તે બતાવે છે કે નયવિચારણા આગમના કાળે પણ થતી હતી અને એ બાબતમા જૈન શ્રુતમા ઠીક ઠીક પ્રગતિ જોવામા આવે છે આ ઉપરાત વ્યવહાર–નિશ્ચયનય દ્વારા પણ ભગવતીસૂત્રમા વિચારણા થઈ છે (૧૮·૬) એ બતાવે છે કે નયોની ચર્ચા ભગવાન મહાવીરના કાળથી થતી હતી [૫]

આટલી અધૂરી માહિતીને આધારે પણ એમ નિ શક કહી શકાય છે કે ભગવાન મહાવીરના સમયથી જ સૂત્રની વ્યાખ્યા કરવાની પદ્ધતિનો—એક વિશેષ પ્રકારની પદ્ધતિનો—ક્રમિક વિકાસ થઈ રહ્યો હતો, જેનુ પરિપક્વ રૂપ આપણને અનુયોગદ્વારમાં જોવા મળે છે

અનુયોગદ્વાર સૂત્રે સ્વીકારેલી વ્યાખ્યા પદ્ધતિ

જૈન આગમોની વ્યાખ્યાના પ્રાચીન પ્રકારને જાણવાનુ એકમાત્ર સાધન અનુયોગદ્વારસૂત્ર છે તેથી જો તેની વ્યાખ્યાપદ્ધતિનુ સક્ષેપમાં નિરૂપણ કરવામા આવે તો આપણને સહજમા એ ધ્યાનમા આવે છે કે તે પછીના સમગ્ર જૈનાગમટીકાસાહિત્યમા અનુયોગમા અપનાવેલી પદ્ધતિનો કેવો આદર થયો છે? જૈન આગમની પ્રાચીન ચૂર્ણિટીકાઓનો પ્રારભનો ભાગ જોતા સમજી શકાય છે કે તે સમગ્ર નિરૂપણમા એ જ પદ્ધતિ અપનાવવામા આવી છે, જે અનુયોગદ્વારમા છે આ વસ્તુ કેવળ શ્વેતામ્બરસમત જૈન આગમોની ટીકાઓને લાગુ પડે છે એમ નથી, પરતુ દિગમ્બરોએ પણ એ પદ્ધતિને અપનાવી છે એનો પુરાવો દિગમ્બરસમત ષટ્ખડાગમ આદિ પ્રાચીન શાસ્ત્રોની ટીકાઓ પણ આપી જાય છે આથી એક વાત તો નિશ્ચિત થાય છે કે આ પદ્ધતિનુ પ્રચલન ઘણા પ્રાચીન કાળથી હશે અને તેથી જ તે પદ્ધતિ એક સરખી રીતે બન્ને સપ્રદાયના આગમ અને આગમસમ ગ્રથોની ટીકાઓમા અપનાવવામા આવી છે

હવે સક્ષેપમા આપણે જોઈએ કે અનુયોગદ્વારગત વ્યાખ્યા પદ્ધતિ કેવી છે—

---

૫ આ બાબતના વિસ્તાર માટે જુઓ—'આગમયુગકા જૈનદર્શન' (દલસુખ માલવણિયા)—પૃ૦ ૧૧૮ થી

(૧) પ્રથમ પાંચજ્ઞાનનો નિર્દેશ

સૌથી પહેલાં પાચ જ્ઞાનનો નિર્દેશ આવે છે અને તેમાના શ્રુતજ્ઞાન સાથે વ્યાખ્યેય શાસ્ત્રનો સબધ બતાવવામા આવ્યો છે (સૂ૦ ૧–૫)

(૨) વ્યાખ્યેય શાસ્ત્રના નામની વ્યાખ્યા

પ્રસ્તુતમા આવશ્યક, શ્રુત, સ્કંધ અને અધ્યયન એવો પદચ્છેદ કરી ગ્રથના નામને સમજાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે અને ક્રમે કરી તે તે પદોને સમજાવ્યા છે (સૂ૦ ૬–૭૦), પણ અધ્યયન પદને આ પ્રસગે સમજાવ્યુ નથી, કારણ કે અનુયોગનાં ચાર દ્વારોમાના દ્વિતીય નિક્ષેપ દ્વારના ભેદોમા ઓઘ નામના ભેદના વિવરણપ્રસગે 'અધ્યયન'નુ વિવરણ (સૂ૦ ૫૬૫) કરવાનુ હોઈ અહી તેને પુનરુક્તિના ભયે જતુ કર્યું છે આ પ્રકારનો ખુલાસો ટીકાકારે કર્યો છે તે ઉચિત જ છે (અનુ૦ ટી૦ પૃ૦ ૪૪ અ) આ જ વસ્તુ આચાર્ય શ્રી જિનભદ્રે પણ કહી છે.—વિશેષા૦ સ્વો૦ ગા૦ ૮૯૮.

(૩) ગ્રંથગત વિષયનું નિરૂપણ

પિંડાર્થ (સમુદાયાર્થ) રૂપે, જેને અર્થાધિકાર એવુ પણ નામ આપવામાં આવ્યુ છે આમા આવશ્યકસૂત્રના છ યે અધ્યયનોમા પ્રતિપાદ્ય વિષયો જે ક્રમે છે તેનો નિર્દેશ છે (સૂ૦ ૭૩).

(૪) આવશ્યક સૂત્રનાં સામાયિક આદિ છ અધ્યયનોનાં નામ (સૂ૦ ૭૪)

(૫) અનુયોગદ્વારો—

છ અધ્યયનમાથી પ્રથમ સામાયિક નામના અધ્યયનના ચાર અનુયોગદ્વારોનો—વ્યાખ્યાના દ્વારોનો—નિર્દેશ કર્યો છે તે છે—(સૂ૦ ૭૫)

૧ ઉપક્રમ; ૨ નિક્ષેપ; ૩ અનુગમ અને ૪. નય

આ રીતે પ્રથમ પિંડાર્થ વર્ણવીને ગ્રથના અવયવાર્થના નિરૂપણમા આ ચાર દ્વારો મુખ્ય છે, જેને આધારે ગ્રથની વ્યાખ્યા કરવાની છે તેથી એ ચારેય દ્વારોનુ નિરૂપણ વિસ્તારથી કરવામા આવ્યુ છે.

૧ ઉપક્રમ : પ્રથમ આમાં ઉપક્રમની જ વ્યાખ્યા (સૂ૦ ૭૫–૯૧) નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવ એ દ્વારોવડે કરવામા આવી છે પ્રસ્તુતમા તો પ્રશસ્ત ભાવોપક્રમ વિવક્ષિત છે, જે ગુરુ આદિને વિનયવડે પોતાને અનુકૂળ બનાવવારૂપ છે (સૂ૦ ૯૧) અને પછી ગ્રથવિષે ઉપક્રમની બાબતમાં શા શા વિષયોનુ નિરૂપણ જરૂરી છે, એટલે કે ઉપક્રમમા કઈ કઈ બાબતો જ્ઞાતવ્ય છે, કે જેનુ નિરૂપણ થાય તો ગ્રથનો ઉપક્રમ થયો ગણાય, અને પછી વ્યાખ્યાના બીજા દ્વાર નિક્ષેપની ચર્ચા સરલ થઈ પડે એ દર્શાવ્યુ છે સારાશ કે ઉપક્રમનુ પ્રયોજન છે કે ગ્રથવિષેની પ્રારભિક જ્ઞાતવ્ય બાબતોની ચર્ચા ઉપક્રમમા કરી લેવી, જેથી ગ્રથગત ક્રમિક વિષયોનો નિક્ષેપ કરવાનુ સરલ થઈ પડે અનુયોગમા તેની પદ્ધતિ પ્રમાણે ઘણુ જ વિસ્તૃત વિવરણ છે (સૂ૦ ૯૨–૫૩૩) પરતુ તે આનુપૂર્વીઆદિ ઉપક્રમના ભેદોના વિવરણમા પ્રસ્તુત આવશ્યક સૂત્રનો ઉપક્રમ કેવી રીતે છે અથવા તો પ્રસ્તુત આવશ્યકના અધ્યયનોની બાબતમા આનુપૂર્વી વગેરેનો વિચાર કેવી રીતે કરવો તે બતાવવામા આવ્યુ નથી, પણ સામાન્ય સર્વસગ્રાહી ચર્ચા હાથ ધરવામા આવી છે. ફક્ત ઉપક્રમના અર્થાધિકારસૂત્ર (૫૨૬)મા આવશ્યકના અર્થાધિકારોનુ નિરૂપણ કર્યું છે આથી વસ્તુત આવશ્યકનો ઉપક્રમ કરવો હોય તો કેવી રીતે કરવો એ જાણવુ જરૂરી છતા તે બાબતનુ વિવરણ કરવામા આવ્યુ નથી, તેથી પ્રસ્તુત શુ છે તે ધ્યાનમા આવતુ નથી, પણ સામાન્ય સિદ્ધાતનુ જ્ઞાન માત્ર થાય છે આથી આ બાબતને સ્પષ્ટ કરવા આચાર્ય જિનભદ્રે વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમા

ઉપક્રમમા શું શુ જરૂરી છે તેનો સાર એટલે કે અનુયોગદ્વારની પ્રસ્તુત ચર્ચા (સૂ૦ ૯૨-૫૩૩)નો સાર 'ઉપક્રમના સક્ષેપમા અધિકારો'—એવા નિર્દેશ સાથે આપી દીધો છે (ગા૦ ૯૧૨-૯૧૬), તેની પ્રસ્તુતમા યોજના આ પ્રમાણે છે—

ગુરુનો અભિપ્રાય પોતાને અનુકૂળ થાય એવુ આચરણ કરવુ, જેથી તેઓ પ્રસન્નતાથી વાચના માટે ઉદ્યત થાય, આ ભાવોપક્રમ છે (વિશેષા૦ સ્વો૦ ૯૨૪-૯૩૩) ઉપક્રમનો પ્રથમભેદ આનુપૂર્વી છે એટલે સામાયિક અધ્યયનની આનુપૂર્વીનો વિચાર કરવો એટલે કે છ યે અધ્યયનોમા તેનુ સ્થાન (ગા૦ ૯૩૪-૯૩૮) શુ છે, આગળ અને પાછળથી તથા અન્ય અનેકરીતે ગણીએ તો તેનુ સ્થાન કયુ કયુ આવે તે વિચાર—આ આનુપૂર્વીનો સામાન્ય વિચાર—અનુયોગદ્વારમા અનેક સૂત્રોમા છે (સૂ૦ ૯૩-૨૦૭)

ઉપક્રમમા બીજુ દ્વાર છે **નામ** (સૂ૦ ૨૦૮-૩૧૨) તેની ચર્ચાનો સાર, આચાર્ય શ્રી જિનભદ્ર જણાવે છે તે પ્રમાણે, નામના જે દશપ્રકારો છે (સૂ૦ ૨૦૩) તેમાથી ષડ્વિધ નામ અહી વિવક્ષિત છે અને તેમા પ્રસ્તુત અધ્યયન શ્રુતમા સમાવિષ્ટ હોઈ તે ક્ષાયોપશમિક ભાવમા અતર્ગત સમજવુ (ગા૦ ૯૪૦)

ઉપક્રમનુ તીજુ દ્વાર છે **પ્રમાણ** (સૂ૦ ૩૧૩-૫૨૨) તેની પ્રસ્તુતમાં યોજના એ છે કે દ્રવ્યાદિ ચાર ભેદે પ્રમાણ વિચાર છે તેમા પ્રસ્તુત સામાયિક ભાવપ્રમાણમા (સૂ૦ ૪૨૭) સમાવેશ પામે છે અને ભાવપ્રમાણમા પણ જે ગુણપ્રમાણ (સૂ૦ ૪૨૮) છે તેમા સામાયિક જીવનો જ્ઞાનગુણ છે અને તે પ્રત્યક્ષાદિ ચાર (સૂ૦ ૪૩૬) પ્રકારમાથી આગમપ્રમાણ રૂપ (સૂ૦ ૪૬૭) છે અને આગમમા પણ લોકોત્તર આગમમા સમાવિષ્ટ છે આગમના અન્ય પ્રકારે ભેદો સુત્તાગમે ઇત્યાદિ પણ થાય છે (સૂ૦ ૪૭૦), તેનો વિચાર કરીએ તો પ્રસ્તુતમા સામાયિક સૂત્ર, અર્થ અને તદુભય એ ત્રણે પ્રકારના આગમરૂપ છે (ગા૦ ૯૪૨) અને ગણધર ગૌતમનો તે સૂત્રાગમ આત્માગમ છે, કારણ કે તેમણે સૂત્રરચના કરી છે શ્રીજમ્બૂઆદિ તેમના સાક્ષાત્ શિષ્યોને અનતરાગમ અને તે પછીના અન્યને માટે તે પરપરાપ્રાપ્ત છે (ગા૦ ૯૪૩) અર્થાગમનો વિચાર કરીએ તો સામાયિક તીર્થંકરને આત્માગમ છે, ગૌતમાદિ ગણધરને અનતરાગમ અને શેષ શિષ્ય-પ્રશિષ્યોને પરપરા પ્રાપ્ત હોઈ પરપરાગમ છે (ગા૦ ૯૪૪)

પ્રમાણનો બીજો ભેદ નયપ્રમાણ પણ છે (સૂ૦ ૪૨૭, ૪૭૩-૪૭૬) પ્રસ્તુતમા આચાર્ય શ્રી જિનભદ્રે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે કે સાપ્રતકાલમા નયોમા અવતારણા થતી નથી તેથી એનો વિચાર કરતા નથી વળી, સુજ્ઞ પુરુષ હોય તો નયાવતાર કરી પણ શકાય છે—એવી સૂચના તેમણે આપી છે (ગા૦ ૯૪૫) પ્રમાણનો એક સખ્યાપ્રમાણ નામે પણ ભેદ છે (સૂ૦ ૪૨૭, ૪૭૭-૫૨૦), તે વિષે પ્રસ્તુતમા આચાર્ય શ્રી જિનભદ્રનુ સ્પષ્ટીકરણ છે કે નામ આદિ આઠ પ્રકારની સખ્યામાથી પરિમાણ સખ્યા (સૂ૦ ૪૯૩)માની કાલિક મૂત્ર સખ્યા અહી પ્રસ્તુત છે અને સામાયિકને પરિત્ત એટલે કે પરિમિત પરિમાણવાળુ સમજવાનુ છે (ગા૦ ૯૪૬)

ઉપક્રમનો ચોથો અધિકાર **વક્તવ્ય** વિષે છે (સૂ૦ ૯૨, ૫૨૧-૫૨૫) આનુ તાત્પર્ય એવુ છે કે પ્રસ્તુતમા સામાયિકમા માત્ર સ્વસમય=સ્વસિદ્ધાતની ચર્ચા છે, પરતીર્થિકના કે સ્વ-પર ઉભયના સિદ્ધાન્તની ચર્ચા નથી (ગા૦ ૯૪૭); અને પરસિદ્ધાન્તની ચર્ચા ક્યાઇક જોવામા આવે તોપણ તેને સ્વસિદ્ધાન્તની જ સમજવી જોઈએ, કારણ કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષ જે કાઈ ગ્રહણ કરે છે તે તેને માટે સ્વસમય જ બની જાય છે કારણ કે સમ્યક્ત્વ તો અનેક મિથ્યાદર્શનોના સમૂહરૂપ છે તેથી સમ્યગ્દૃષ્ટિને તો પરસિદ્ધાત પણ સ્વસમયને ઉપકારક હોઈ સ્વસિદ્ધાન્ત જ બની જાય છે (ગા૦ ૯૪૮-૯૪૯)

ઉપક્રમનો પાચમો અધિકાર છે—**અર્થાધિકાર** (સૂ૦ ૯૨) આપણે પ્રથમ જોયુ છે કે અનુયોગમા ઉપક્રમચર્ચામા માત્ર અર્થાધિકારપ્રસગે જ આવશ્યકસૂત્રના છ યે અધ્યયનોના અર્થાધિકાર જણાવી દીધા છે (સૂ૦ ૫૨૬) આચાર્ય શ્રી જિનભદ્ર જણાવે છે કે પ્રથમ અધ્યયનનો જે અર્થાધિકાર છે તે સમુદાયાર્થની એટલે સમગ્રગ્રથના પ્રતિપાદ્ય વિષયનો એકદેશ છે અને તે સ્વસમય=સ્વસિદ્ધાતનો પણ એકદેશ છે (ગા૦ ૯૫૦)

ઉપક્રમનો છટ્ઠો અધિકાર છે—**સમવતાર** (સૂ૦ ૯૨) તેના નામાદિ અનેક ભેદો છે (સૂ૦ ૫૨૭-૫૩૩) સમવતારનુ તાત્પર્ય એ છે કે આનુપૂર્વી આદિ જે દ્વારો છે તેમા તે તે અધ્યયનો વિષેનો સમવતાર કરવો—એટલે કે સામાયિક આદિ અધ્યયનોની આનુપૂર્વી આદિ પાચ બાબતો વિચારીને યોજના કરવી આપણે પૂર્વમા તે યોજના સક્ષેપમા બતાવી જ છે એટલે સમવતાર વિષે હવે બીજો કોઈ વિચાર કરવાનો રહેતો નથી આ બાબત આચાર્ય શ્રી જિનભદ્રે પણ કહી છે (ગા૦ ૯૫૧)

આ પ્રમાણે આપણે ઉપક્રમ વિષે સક્ષેપમા વિચાર કર્યો, તેનો સાર એ છે કે ઉપક્રમમા પ્રથમ આવશ્યકતા ગુરુને વિનયઆદિ વડે અનુકૂળ બનાવી લેવા, જેથી પઠન-પાઠનની શુભ શરૂઆત થઈ શકે ત્યારપછી ગ્રથના અવયવાર્થનો—અધ્યયનોના અર્થનો—વિચાર થાય તેમા પ્રસ્તુત અધ્યયનનો ક્રમ નિશ્ચિત કરવા માટે **આનુપૂર્વી** વિચાર છે. ક્રમ નિશ્ચિત થયા પછી તેના **નામ**=તેનો ભાવ=તેના તાત્પર્યનુ જ્ઞાન જરૂરી છે. એ જાણ્યા પછી એ બાબતનો વિચાર કરાય કે તે દ્રવ્ય, ગુણ કે કર્મ-ક્રિયા છે તેનો નિશ્ચય થાય એટલે તેનો દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવ એ ચાર પ્રકારના **પ્રમાણને** આધારે નિર્ણય કરવો જરૂરી છે તેમા તેનુ પ્રમાણ એટલે કે પરિમાણનો નિશ્ચય મુખ્ય છે, તે પછી તેનુ **વક્તવ્ય** સ્વસમત છે કે તે પરસિદ્ધાતનુ નિરૂપણ કરે છે તેનુ સ્પષ્ટીકરણ થાય છે એ થયા પછી પ્રસ્તુત **અર્થાધિકારો**—પ્રતિપાદ્ય વિષયો—કયા કયા છે તેનુ નિરૂપણ કરવામા સુગમતા રહે છે આનુપૂર્વી આદિના અનેક ભેદોમા પ્રસ્તુત વિષયનુ કયા કેવુ સ્થાન છે તેની યોજના તે **સમવતાર** કહેવાય છે. આનુપૂર્વીઆદિના વિવરણપ્રસગે પ્રસ્તુતની યોજના કરી બતાવી હોય તો પછી સમવતારદ્વારની ચર્ચા જુદી કરવાની રહેતી નથી

અનુયોગદ્વારસૂત્રમા અધિકાશ ઉપક્રમની ચર્ચાએ રોકી રાખ્યો છે (સૂ૦ ૭૬ પૃ૦ ૭૨થી સૂ૦ ૫૩૩ પૃ૦ ૧૯૫), અને છેલ્લા દશ પૃષ્ઠમાં જ (સૂ૦ ૫૩૪-૬૦૬) શેષ ત્રણ નિક્ષેપાદિ અનુયોગદ્વારોની સક્ષેપમા ચર્ચા છે આ ઉપરથી એક વસ્તુ સિદ્ધ થાય છે કે આ ગ્રથની રચના એ પ્રકારની છે કે તેમાં ઉપક્રમની ચર્ચામાં જ જ્ઞાતવ્ય વસ્તુનો સમાવેશ કરી દેવામા આવ્યો છે, જેને આધારે પછીની ચર્ચા અત્યન્ત સરલ થઈ પડે છે આપણે મધ્યકાલીન અનેક દાર્શનિક ટીકાગ્રથો જોઈએ તો જણાઈ આવશે કે પ્રારભમાં જ ટીકાકાર એવી ઘણી બાબતો ચર્ચી લે છે, જે વિષે તેને પછી કશુ જ કહેવાપણુ રહેતુ નથી આથી ટીકાઓનો પ્રારભિક ભાગ જ મહત્ત્વનો બની જાય છે તે જો બરાબર સમજી લેવામાં આવે તો પછીનો ભાગ અત્યત સરળ થઈ પડે છે. કારણ કે તે તે દર્શનના મૌલિક સિદ્ધાન્તોનુ વિવરણ તે પ્રારભિક ભાગમાં જ કરી દેવામા આવ્યુ હોય છે પછી તો માત્ર મૂળ ગ્રથનો શબ્દાર્થ કરવાપણુ જ શેષ રહે છે

૨ નિક્ષેપદ્વાર (સૂ૦ ૫૩૪-૬૦૦)—અનુયોગ—વ્યાખ્યાનુ બીજુ દ્વાર છે નિક્ષેપ ઉપક્રમ થયા પછી નિક્ષેપની વિચારણા સરલ થઈ પડે છે, તેથી ઉપક્રમ પછી નિક્ષેપદ્વારને સ્થાન આપવામા આવ્યુ છે નિક્ષેપદ્વારમા જે ત્રણ બાબતને મુખ્ય ગણીને તેના નિક્ષેપો કરવામા આવે છે તે છે—ઓઘ, નામ, સૂત્રાલાપક. શાસ્ત્રના પ્રકરણનુ વિશેષ નામ ગમે તે હોય, પણ તેનુ સામાન્ય

નામ તો હોવાનુ જ અને તેવા સામાન્ય નામોનો વિચાર ઓઘ-સામાન્યમા કરવામાં આવે છે પ્રસ્તુતમા અને સર્વે શાસ્ત્રે ના સામાન્ય નામ ચાર સભવે છે; તે છે—અજ્ઝયણ (અધ્યયન), અજ્ઝીણ (અક્ષીણ), આય (લાભ) અને ઝવણા–(ક્ષપણા=ક્ષય) (સૂ૦ ૫૩૫).

ઉક્ત ચારેનો નામાદિ નિક્ષેપદ્વારા વિચાર કરીને અનુયોગદ્વારમા તેનુ સ્પષ્ટીકરણ કરવામા આવ્યુ છે તેમા પત્ર–પુસ્તકના લિખિત તે દ્રવ્ય અધ્યયન છે (સૂ૦ ૫૪૩), તથા અધ્યાત્મનુ આનયન, ઉપચિત કર્મનો અપચય અને નવા કર્મોનો અનુપચય કરે તે ભાવ અધ્યયન છે તેમ જણાવ્યુ છે (સૂ૦ ૫૪૬) અધ્યયનજ્ઞાનનુ ફળ ચારિત્ર છે, તેથી જે અધ્યયન મોક્ષમાર્ગ તરફ લઈ જાય તે જ ખરુ અધ્યયન છે એ વસ્તુ આથી સ્પષ્ટ થાય છે.

અક્ષીણની વ્યાખ્યા કરતા (સૂ૦ ૫૪૭–૫૫૭) દ્રવ્ય અક્ષીણ સર્વાકાશશ્રેણી બતાવી છે (સૂ૦ ૫૫૪) આકાશશ્રેણીમાથી પ્રદેશોને એકેક કરી અપહાર કરીએ પણ તે કદી ક્ષીણ થતી નથી તેથી તે દ્રવ્ય અક્ષીણ છે; અને ભાવ અક્ષીણ આચાર્ય છે એમ જણાવ્યુ છે, કારણ કે આચાર્ય દીપ સમાન છે દીવાથી સો દીવા સળગાવો પણ તે ક્ષીણ થતો નથી; સ્વય પ્રકાશે છે અને બીજાને પણ પ્રકાશિત કરે છે, તેમ આચાર્ય પણ અન્યને શાસ્ત્રો ભણાવે છે તેથી તેમનુ જ્ઞાન ક્ષીણ થતુ નથી સ્વયં પ્રકાશે છે અને બીજાને પણ પ્રકાશિત કરે છે (સૂ૦ ૫૫૭) પ્રસ્તુતમા આચાર્ય અને તેમના શાસ્ત્રજ્ઞાનને અભિન્ન માનીને આચાર્યને અક્ષીણ કહ્યા છે—તેઓ જ્ઞાનમૂર્તિ છે, સાક્ષાત્ શાસ્ત્ર છે માટે જેમ પુસ્તક એ દ્રવ્ય–બાહ્યશાસ્ત્ર છે તેમ આચાર્ય એ ભાવ–આતરિક–યથાર્થ શાસ્ત્ર છે વ્યવહારમા પણ આપણે જોઈએ છીએ કે, જે વ્યક્તિ જે શાસ્ત્રમા નિષ્ણાત હોય તેને તે શાસ્ત્રની સાક્ષાત્ મૂર્તિ તરીકે ઓળખવામા આવે છે તેથી પ્રસ્તુતમા પણ જ્ઞાન છેવટે તો આત્મામા જ છે તો તે આત્માને જ તે શાસ્ત્રરૂપે જાણવો—એ જ યથાર્થરૂપે શાસ્ત્ર છે, બાહ્ય પુસ્તક આદિ તો તેના સાધનો છે એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે

આય (સૂ૦ ૫૫૮–૫૭૯) એટલે લાભ–પ્રાપ્તિ દ્રવ્ય–બાહ્ય લાભમા લૌકિક વસ્તુઓમા સચિત્તમા પશુ આદિ, અચિત્તમા સુવર્ણ આદિ અને મિશ્રમા અલકૃત દાસ-દાસી અને હાથી-ઘોડા વગેરેનો લાભ થાય તે છે પણ અલૌકિક દ્રવ્યમા સચિત્ત શિષ્ય શિષ્યાઓનો, અચિત્તમા શ્રમણને ખપતા વસ્ત્રપાત્રાદિનો અને મિશ્રમા ભાડોપકરણસહિત શિષ્યાદિનો લાભ ગણાવ્યો છે ભાવ–આતરિક આયમા, અપ્રશસ્ત આય છે ક્રોધ-માન આદિ કષાયોનો, અને પ્રશસ્ત આય છે જ્ઞાન આદિનો પ્રસ્તુતમા શાસ્ત્રના અધ્યયન વડે જ્ઞાનાદિનો લાભ થતો હોવાથી તે ભાવ આય છે

ક્ષપણા (૫૮૦–૫૯૨) એટલે નિર્જરા, ક્ષય તેમા ક્રોધાદિનો ક્ષય થાય તે પ્રશસ્ત ક્ષપણા છે, પણ જો જ્ઞાનાદિનો ક્ષય થાય તો તે અપ્રશસ્ત ક્ષપણા કરી કહેવાય અધ્યયનનુ ફળ ક્રોધાદિનો ક્ષય કરવો તે છે, તેથી તે પ્રશસ્ત ભાવક્ષપણા કહેવાય

આ પ્રકારે શાસ્ત્રના સામાન્ય નામો અધ્યયન આદિની ચર્ચા **ઓઘનિક્ષેપ**મા કરવામા આવી છે તે પછી બીજી **નામ**–વિશેષનામના—નિક્ષેપની ચર્ચા છે (સૂ૦ ૫૯૩–૫૯૯). તેમા આવશ્યકના પ્રથમ અધ્યયનનુ નામ સામાયિક છે તેનો જ નિર્દેશ વિશેષનામમા કરવામા આવ્યો છે. અને પછી સામાયિક વિષે નામ-સ્થાપના આદિ નિક્ષેપોની ચર્ચા છે અને ભાવ સામાયિકનુ સ્વરૂપ સમભાવ છે તેનુ સુદર નિરૂપણ કરવામા આવ્યુ છે (સૂ૦ ૫૯૯)

નિક્ષેપમા ત્રીજો મુદ્દો છે **સૂત્રાલાપકોના નિક્ષેપો** કરવા વિષે (સૂ૦ ૬૦૦) પણ આ પ્રસગે સૂત્રોના પદોનો નિક્ષેપ કરવાનુ ઉચિત મનાયુ નથી, કારણ કે અનુયોગના ત્રીજા દ્વાર અનુગમમા (સૂત્રસ્પર્શિક-નિર્યુક્તિ પ્રસગે સૂત્રગત પદોની નિર્યુક્તિ કરતા પહેલા તે તે પદોનો નિક્ષેપ જરૂરી બને છે માટે તે વિષે તે જ પ્રસગે) કહેવામા આવશે, જેથી પુનરુક્તિ પણ કરવી નહિ પડે આવો

ખુલાસો સ્વયં સૂત્રકારે કર્યો છે અને તે જ બાબતનું સમર્થન આચાર્ય શ્રી જિનભદ્રે પણ કર્યું છે (ગા૦ ૯૫૭-૯૬૫)

૩. **અનુગમ :** અનુયોગનુ ત્રીજું દ્વાર છે **અનુગમ** (સૂ૦ ૬૦૧-૬૦૫), તેના બે ભેદ— સૂત્રાનુગમ અને નિર્યુક્ત્યનુગમ એવા કરવામાં આવ્યા છે. તેમાંથી નિર્યુક્તિ-અનુગમના ત્રણ પ્રકાર છે— **નિક્ષેપ, ઉપોદ્ઘાત** અને **સૂત્રસ્પર્શિક** (સૂ૦ ૬૦૨) તેમાંનો **નિક્ષેપ** પ્રકાર તો આ પહેલા ચર્ચાઇ ગયેલ છે એમ જણાવ્યુ છે (સૂ૦ ૬૦૩) આનુ તાત્પર્ય એ છે કે નિક્ષેપ પ્રકારની વ્યાખ્યા તો આ પૂર્વે થઈ ગઈ છે—આવશ્યક આદિ પદોનો અનુગમ નામાદિ નિક્ષેપોદ્વારા આ પૂર્વેના ભાગમા વ્યાપ્ત છે (સૂ૦ ૯, ૩૦, ૫૨ ઇત્યાદિ) તેથી તેનુ નિરૂપણ આવશ્યક નથી.

નિક્ષેપ પછી **ઉપોદ્ઘાત** છે. આ ઉપોદ્ઘાતમા બધી મળી ગ્રન્થવિષેની (પ્રસ્તુતમા સામાયિક વિષેની) ૨૬ બાબતોની ચર્ચા કરવાની હોય છે તે બધી બાબતોને ગણાવી દેવામા આવી છે (સૂ૦ ૬૦૪); જેવી કે ૧–ઉદ્દેશ-સામાન્યાભિધાન, ૨–નિર્દેશ-વિશેષાભિધાન, ૩–નિર્ગમ-પ્રસ્તુત અધ્યયનની મૂળે ક્યાથી કેવી રીતે કોનાથી ઉત્પત્તિ થઈ તે, ૪–ક્ષેત્ર–ક્યા પ્રદેશમા સામાયિકનો ઉપદેશ થયો, ૫–કાલ–ક્યા કાલમા, ૬–પુરુષ–ક્યા પુરુષે સામાયિકનો ઉપદેશ આપ્યો, ૭–કારણ–શા માટે ગૌતમે તે ઉપદેશ ગ્રહણ કર્યો, ૮–પ્રત્યય–ક્યા વિશ્વાસે આ ઉપદેશ છે, ૯–લક્ષણ–પ્રતિપાદ્ય વસ્તુનુ લક્ષણ, ૧૦–નયવિચારણા, ૧૧–સમવતારણા–નયોમાં પ્રતિપાદ્ય વિષયની અવતારણા, ૧૨–અનુમત–ક્યા નયને કયુ સામાયિક અનુમત, ૧૩–કિમ્–સામાયિકનુ લક્ષણ–સ્વરૂપ, ૧૪–તેના પ્રકાર, ૧૫–સામાયિકનો સ્વામી, ૧૬–ક્યા સામાયિક?, ૧૭–ક્યા વિષયમા સામાયિક, ૧૮–તે પ્રાપ્ત કેમ થાય?, ૧૯–કેટલો કાળ સ્થિર રહે?, ૨૦–તેને ધારણ કરનારા કેટલા?, ૨૧–વ્યવધાન કેટલુ?, ૨૨–અવ્યવધાન કેટલુ?, એટલે કે નિરતર તે પ્રાપ્ત કરનારા કેટલા કાલમા હોય?, ૨૩–કેટલા ભવમા તેની પ્રાપ્તિ, ૨૪–આકર્ષ-પુન પુન તેની પ્રાપ્તિ થાય તે કેવી રીતે?, ૨૫–ક્ષેત્રસ્પર્શના, ૨૬–નિરુક્તિ–પર્યાયો. આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે આધુનિક કાળમા લેખક પ્રસ્તાવનામા જે મુદ્દાઓની ચર્ચા કરે છે તેથી ક્યાંઈ વધારે બાબતોની ચર્ચા પ્રસ્તુત ઉપોદ્ઘાતમા કરવાની હોય છે.

પ્રસ્તુતમા માત્ર આ મુદ્દાઓ જ ગણાવ્યા છે, પણ તેની યોજના સામાયિકમા કરવામા આવી નથી તેથી એ સૂચિત થાય છે કે અનુયોગદ્વારસૂત્રની રચના અનુયોગના દ્વારોના વિવરણ માટે છે, નહિ કે કોઈ ગ્રથની ટીકારૂપે. આથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે તેમા પ્રારભમા આવશ્યક-સૂત્રની વ્યાખ્યા કરીશ એવો જે ઉલ્લેખ છે તે પણ ઉદાહરણરૂપે છે

ઉપોદ્ઘાત પછી **સૂત્રસ્પર્શિક**નુ વિવરણ (સૂ ૬૦૫) છે તેમા સૂત્રનો શુદ્ધ અને સ્પષ્ટરીતે ઉચ્ચાર કરવાની સૂચના આપવામા આવી છે. તેમ કરવાથી સૂત્રમા શો વિષય છે, તે સ્વસિદ્ધાન્ત છે કે પરસિદ્ધાન્ત, બધ વિષે છે કે મોક્ષ વિષે, સામાયિક સબંધી છે કે તેથી જુદુ ઇત્યાદિ બાબતોની સ્પષ્ટતા કેટલાક શ્રોતાને થાય છે અને કેટલાકને નથી થતી આથી તેમના હિતાર્થે સૂત્રપદોની વ્યાખ્યા જરૂરી છે તે ક્યા ક્રમે કરવી તેનુ નિરૂપણ પ્રસ્તુતમા છે

મૂળમા એ સ્પષ્ટ નથી કે આમા સૂત્રાનુગમ શુ છે? તેને વિષે એમ તો કહ્યુ છે કે તે અનુગમના એક ભેદરૂપ છે (સૂ ૬૦૧) પણ તેનુ વિવરણ મૂળમા નથી. આનુ કારણ એ છે કે સૂત્રસ્પર્શિકનિર્યુક્ત્યનુગમ તો જ થાય જો સૂત્ર હોય; તેથી તો સૂત્રસ્પર્શિકના પ્રારભમા (સૂ ૬૦૫) શુદ્ધસૂત્રના ઉચ્ચારની વાત કહેવામા આવી છે. તેથી તે તેની અતર્ગત જ સમજી લેવો જોઇએ. આથી તેનુ વિવરણ જુદુ નથી કર્યુ આચાર્ય શ્રી જિનભદ્રે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે કે સૂત્રાનુગમ (જે અનુગમના એક મૂળભેદરૂપ છે), સૂત્રાલાપક (જે અનુયોગના બીજા દ્વાર નિક્ષેપનો

એક ભેદ છે—(સૂ ૫૩૪, ૬૦૦), સૂત્રસ્પર્શિકનિર્યુક્તિ (જે અનુયોગના ત્રીજા દ્વાર અનુગમનો એક ભેદ છે—સૂ ૬૦૨,૬૦૫) અને અનુયોગના ચોથા દ્વાર ગત નયો—આ ચારે બાબતોનો વિચાર, ક્રમે નહિ પણ એકસાથે, પ્રત્યેક સૂત્રના વિચાર પ્રસગે થાય છે પ્રથમ ત્રણમા તો 'સૂત્ર શબ્દ સામાન્ય છે સૂત્રના વિચારપ્રસગે તેની વ્યાખ્યા એટલે અનુગમ કરવો પ્રાપ્ત હોઈ તેનો નિક્ષેપ દ્વારા નિર્ણય ન થાય ત્યા સુધી વ્યાખ્યા સરલ બને નહિ એથી સૂત્રાનુગમપ્રસગે સૂત્રાલાપક નિક્ષેપ સ્વત પ્રાપ્ત થાય છે અને તે પછી નિક્ષિપ્ત સૂત્રની નિર્યુક્તિ–વિશેષવિવરણ–સરલ થઈ પડે છે, તેથી સૂત્રસ્પર્શિકનિર્યુક્તિ પણ તેમા અવસરપ્રાપ્ત છે અને વિવરણમા, અભવ પ્રમાણે, નયવિચાર–નયયોજના કરવી તે પણ તેની વ્યાખ્યાનુ અગ છે, તેથી આ પ્રકારે એ ચારે બાબતો એકસાથે પ્રાપ્ત છે તેથી તેમનુ તે તે સ્થાને વિવરણ ન કરતા સૂત્રસ્પર્શિકનિર્યુક્ત્યનુગમ-પ્રસગે જ તેમની યોજના ઉચિત છે (વિશેષા૦ સ્વો૦ ગા૦ ૯૯૭–૯૯૮)

૪. **નય** અનુયોગના ચોથા દ્વાર **નય** વિષે અનુયોગદ્વારસૂત્રમા (સૂ૦ ૬૦૬) માત્ર સાત નયો અને તેની વ્યાખ્યા આપીને સતોષ માન્યો છે તેની યોજના પ્રસ્તુત સૂત્રમા જણાવી નથી, પણ અન્ય અનેક પ્રસગે નયયોજના કરી બતાવી છે—સૂ૦ ૧૫, ૯૭–૧૩૦, ૧૪૧–૧૪૮ ૧૫૩–૧૫૯, ૧૮૨–૨૦૦, ૪૨૭, ૪૭૩–૪૭૬, ૪૮૩, ૪૯૧, ૫૨૫

વૈદિક અને બૌદ્ધ વ્યાખ્યાપદ્ધતિ સાથે અનુયોગનું સામ્ય

અનુયોગદ્વારમા ક્રમે સમુદાયાર્થ અને અવયવાર્થ નિરૂપણની પદ્ધતિ આપણે જોઈ; તેનુ મૂળ પ્રાચીન વ્યાખ્યાપદ્ધતિમા પણ જોવા મળે છે નિરુક્તમા પ્રથમ આખ્યાત નામ આદિ પદોના સામાન્ય લક્ષણોની ચર્ચા જોઈ શકાય છે અને પછી તે તે ગો આદિ પદોને લઈને તેમનુ નિર્વચન કરવામા આવ્યુ છે આ બાબતનો નિર્દેશ નિરુક્તના ટીકાકાર દુર્ગે સ્પષ્ટરૂપે કર્યો છે—"'समाम्नायः समाम्नात , स व्याख्यातव्य ' इति प्रतिज्ञातम् । सा च पुनरिय व्याख्या सामान्या वैशेषिकी च। तत्र सामान्या सर्वनाम्नामिद सामान्यलक्षणम्, इदमाख्यातानाम्, इदमुपसर्गाणाम्, इदं निपातानामिति . अथेदानीं विशेषव्याख्या, प्रतिपदमय समाम्नायो व्याख्यातव्य '—નિરુક્તટીકા–દ્વિતીયાધ્યાય પચમ ખડ, પૃ૦ ૧૪૩ (આનદાશ્રમ)

વળી, અનુયોગમા ઉપોદ્ઘાતની ચર્ચાપ્રસગે જે ઉદ્દેશાદિ વ્યાખ્યાદ્વારો છે તેમાના કેટલાક તો એવા છે જે જૈનાગમને જ અનુકૂળ છે, પણ વેદ નિત્ય હોવાથી વેદના નિર્ગમ–કાલ–ક્ષેત્રાદિ જેવા વ્યાખ્યાદ્વારોને અવકાશ ન રહે તે સ્વાભાવિક છે. તેને બદલે દ્રષ્ટા ઋષિ, મત્રની મુખ્ય દેવતા આદિની ચર્ચા તેમા આવે છે એટલે તેવા દ્વારોની ચર્ચા વૈદિક વ્યાખ્યાગ્રથોમા ન મળે તો તેમા આશ્ચર્ય નથી પણ એ સિવાયના જે કેટલાક દ્વારોનો વ્યાખ્યા ગ્રથોમા નિર્દેશ મળે છે તે તુલનીય છે ન્યાયસૂત્રના વાત્સ્યાયનભાષ્યમા શાસ્ત્રપ્રવૃત્તિ ત્રણ પ્રકારની બતાવી છે—ઉદ્દેશ, લક્ષણ અને પરીક્ષા (ન્યાયભા૦ ૧ ૧ ૨). આ ત્રણ ઉપરાત વિભાગ પણ એક અગ મનાતુ હશે, કારણ કે તેના પાર્થક્યની બાબતમા પૂર્વપક્ષ કરીને ન્યાયવાર્તિકકારે તેનો સમાવેશ ઉદ્દેશમા કરી દીધો છે (ન્યાયવા૦ ૧ ૧ ૩, પ્રમાણમીમાસા ટિપ્પણ (સિઘી સિરીઝ પૃ૦ ૪)

વળી, દુર્ગે વ્યાખ્યાનુ લક્ષણ જે નૈઘટુકમા સ્વીકાર્યું છે તેમા તત્ત્વ, પર્યાય, ભેદ=વ્યુત્પત્તિ, સખ્યા, સન્દિગ્ધોદાહરણ, તેનુ નિર્વચન— આટલા દ્વારોને સ્થાન છે (દુર્ગટીકા પૃ૦ ૧૪૩)–આમા જેને તત્ત્વ કહેવામા આવે છે તેને ઉદ્દેશને સમકક્ષ કહી શકાય વળી, સ્વય દુર્ગે ઉદ્દેશ, નિર્દેશ અને પ્રતિનિર્દેશનો ઉલ્લેખ યાસ્કની વ્યાખ્યાશૈલી માટે કર્યો છે— इह शास्त्रे व्याख्याशैलीय द्रष्टव्या, उद्देशो निर्देश प्रतिनिर्देश

इति। तत्रोद्देशः सूत्रस्थानीयः। तद्यथा षड् भावविकारा इति। निर्देशो वृत्तिस्थानीय। तद्यथा जायतेऽस्ति विपरिणमते इति। प्रतिनिर्देशो वार्तिकस्थानीयः। तद्यथा जायते इति पूर्वभावस्यादिमाचष्ट इति (દુર્ગટીકા પૃ૦ ૩૨) દુર્ગકૃત પ્રસ્તુત સૂત્ર, વૃત્તિ અને વાર્તિક એવા ક્રમની તુલના આચાર્ય જિનભદ્રે અને આચાર્ય સંઘદાસે કરેલ—ભાષા = સૂત્ર, વિભાષા = વૃત્તિ અને વાર્તિકની વ્યાખ્યા સાથે કરવા જેવી છે આ ભાષા આદિનુ વિવરણ આમા આ પહેલા (પૃ૦ ૩૬–૩૮) આવી ગયુ છે. તેથી અહી એનો વિસ્તાર કરવો અનાવશ્યક છે વ્યાકરણ મહાભાષ્યના પ્રારભમા વ્યાખ્યેય શાસ્ત્રનુ નામ શુ છે તે બતાવવામા આવ્યુ છે. તે જ પ્રમાણે અનુયોગમા પણ વ્યાખ્યેય શાસ્ત્રનુ નામ જણાવ્યુ છે વળી, શાસ્ત્રના નામની વ્યાખ્યા મહાભાષ્યના પ્રારભમા જોવા મળે છે એ જ પ્રકારની પરપરાનુ અનુસરણ અનુયોગમા પણ છે (મહાભાષ્ય પૃ૦ ૬, ૧૮) વળી, નિરુક્તના પ્રારંભમા પણ નિરુક્તના પ્રયોજનની ચર્ચા છે એટલે વ્યાખ્યાકારે શાસ્ત્રની રચના શા માટે જરૂરી છે તે પ્રથમ બતાવવુ જરૂરી હોય તેમ જણાય છે. અનુયોગદ્વારમા 'આવશ્યકની વ્યાખ્યા કરીશ' એમ ગ્રથરચનાનુ પ્રયોજન બતાવ્યુ છે, પણ સ્વય શાસ્ત્રનુ શુ પ્રયોજન છે એની ચર્ચા પ્રારભમા નથી. પણ અનુયોગદ્વારે, જે ઉપક્રમાદિ ચાર ગણાવ્યા છે, તેમાં નિક્ષેપદ્વારપ્રસગે, અધ્યયન શબ્દના નિક્ષેપને અવસરે, શાસ્ત્રનુ પ્રયોજન વર્ણિત થઈ જાય છે. એથી પ્રારંભમા શાસ્ત્રપ્રયોજનની ચર્ચા નથી કરવામા આવી તેમ જણાય છે (આ માટે જુઓ પ્રસ્તુતમા **નિક્ષેપદ્વારની ચર્ચા**)

અનુયોગદ્વારમા જે અર્થમા ઉપક્રમ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે એ જ અર્થ ઉપક્રમનો દુર્ગને પણ માન્ય છે (દુર્ગટીકા પૃ૦ ૧૭). વળી, અનુયોગદ્વારમા જે અનુગમદ્વાર છે તેનુ તાત્પર્ય છે કે સૂત્રના અર્થનુ અનુસરણ; એટલે કે તે તે સૂત્રનો શો અર્થ છે તેનો નિર્ણય કરી બતાવવો અનુગમ શબ્દનુ તાત્પર્ય આવુ જ હોઈ શકે છે તે દુર્ગની વ્યાખ્યાથી પણ ફલિત થાય છે, નિરુક્તમા જણાવ્યુ છે કે શાસ્ત્રના શબ્દોના કોઈ ખોટા અર્થ કરે તો તેમા પુરુષદોષ છે, શાસ્ત્રદોષ નથી (૧–૧૪) આની વ્યાખ્યાપ્રસગે દુર્ગે કહ્યુ છે—"एष पुरुषदोषो न शास्त्रदोषो यदनुगमयितु धातुशब्दैरर्थो न शक्यते" (દુર્ગટીકા પૃ૦ ૮૨) અનુયોગમા જેમ વ્યાખ્યેય વિષયોનો સગ્રહરૂપે પ્રથમ નિર્દેશ કરવામાં આવે છે અને પછી તેમાના એક એક લઈ ને ક્રમશ વ્યાખ્યા કરવામા આવે છે, જેને જૈન પરિભાષામા દ્વારો કહેવાય છે, તે જ પ્રકાર વ્યાકરણમહાભાષ્યમા પણ અપનાવવામા આવ્યો છે તેમા પણ પ્રથમ અનેક પ્રયોજનોની વ્યાખ્યા કરવાના પ્રસગે તે સૌનો નિર્દેશ પ્રારભના પ્રતીક રૂપે કરી દીધો છે અને પછી ક્રમશ વ્યાખ્યા કરવામા આવી છે (વ્યા૦ મહા૦ પૃ૦ ૧૯, ૨૫).

મહાભાષ્યમાં વ્યાખ્યાન ક્યારે થયુ કહેવાય તેનુ સ્પષ્ટીકરણ કરતા જણાવ્યુ છે કે માત્ર સૂત્રોના શબ્દોનો વિગ્રહ કરવાથી જ વ્યાખ્યાનની પરિસમાપ્તિ નથી, પણ ઉદાહરણ, પ્રત્યુદાહરણ અને વાક્યાધ્યાહાર આ બધુ તેમા મળે ત્યારે વ્યાખ્યાન થયુ કહેવાય છે (વ્યા૦ મહા૦ પૃ૦ ૬૯) વ્યાખ્યાનની આ પરિભાષા આચાર્ય શ્રી સઘદાસગણિએ અને શ્રી જિનભદ્રે કરેલા વાર્તિકની વ્યાખ્યા જેવી છે

આ પ્રકારે વૈદિકોના વ્યાખ્યાપ્રકાર સાથે અનુયોગદ્વારસૂચિત વ્યાખ્યાપ્રકારની તુલનામા કેટલીક બાબતો સમાન છે; પણ જ્યારે આપણે બૌદ્ધ અટ્ઠકથા–વ્યાખ્યા–ની પદ્ધતિની તુલના કરીએ છીએ ત્યારે તેથી પણ વધારે સામ્ય જણાયા વિના રહેતુ નથી જેમ અનુયોગદ્વારમા ઉદ્દેશાદિ ૨૬ દ્વારો ઉપોદ્‌ઘાતનિર્યુક્ત્યનુગમના છે (સૂ૦ ૬૦૪) તે જ પ્રમાણે અટ્ઠકથામા પ્રારંભમા **માતિકા આ પ્રમાણે છે—**

वुत्तं येन यदा यस्मा धारित येन चाभतं ।
यत्थप्पतिट्ठित चेतमेतं वत्वा विधिं ततो ॥ —સમન્તપાસાદિકા, પૃ૦ ૬

આ માતિકાનુ એક એક પદ લઈને પછી વ્યાખ્યા કરે છે તેને બાહિરનિદાનકથા એવુ નામ આપ્યુ છે આમા ખરી રીતે તે ગ્રથના ઉપોદ્ઘાતની જ ચર્ચા કરવામા આવે છે, એટલે કે શાસ્ત્રના આદિ વાક્યના વિષયમા इदं वचनं केन वुत्त कदा वुत्तं कस्मा वुत्त ઇત્યાદિ બાબતોનુ સ્પષ્ટીકરણ કરે છે અને એ જ પ્રકારના પ્રશ્નોના ઉત્તરો અનુયોગની ઉપોદ્ઘાતનિર્યુક્તિમા પણ આપવામા આવ્યા છે એ પ્રકારના ઉપોદ્ઘાત પછી જ જૈન અને બૌદ્ધ ટીકામા સૂત્રાર્થ વર્ણવવાની પદ્ધતિ અપનાવવામા આવી છે (અનુ૦ સૂ૦ ૬૦૫થી, સમન્ત૦ પૃ૦ ૯૨) વળી, બુદ્ધવચનના વિવિધરીતે વિભાગો કરી બતાવવામા આવ્યા છે (સમન્ત૦ પૃ૦ ૧૬), એ જ રીત અનુયોગના પ્રારભમા સમગ્ર શ્રુતના વિભાગો અને તેમા આવશ્યકનુ સ્થાન બતાવી અપનાવવામા આવી છે; એ થયા પછી સમન્તપાસાદિકા એ વિનયપિટકની અટ્ઠકથા હોઈ તેમા વિનયની નિરુક્તિ કરવામા આવી છે (પૃ૦ ૧૮) અને તેનો પિટક શબ્દ સાથે સમાસ પણ કરી બતાવ્યો છે (પૃ૦ ૨૦) એટલે કે ગ્રથનામની વ્યાખ્યા કરવામા આવી છે આ જ પ્રકાર અનુયોગના પ્રારભમા આવશ્યકશ્રુતસ્કધના નિક્ષેપો કરીને અપનાવવામા આવ્યો છે (અનુ૦ સૂ૦ ૭) વળી, અનુયોગમા આગમના ભેદોમા સૂત્ર, અર્થ અને તદુભય એવા ભેદો જોવામા આવે છે (અનુ૦ સૂ૦ ૪૭૦), તે જ રીતે પાલિ અટ્ઠકથામા પણ ધમ્મ, અત્થ, દેસના અને પટિવેધ એવા ભેદો કરવામા આવ્યા છે—"तत्थ धम्मो ति पालि। अत्थो ति तरसायेव अत्थो। देसना ति तरसा मनसा ववत्थापिताय पालिया देसना। पटिवेधो ति पालिया पालिअत्थस्स य यथाभूतावबोधो" (સમન્ત૦ પૃ૦ ૨૧)

અનુયોગદ્વારમા જે શબ્દની વ્યાખ્યા કરવાની હોય તેના નિક્ષેપો કરીને અનેક અર્થોમાં તે કેવી રીતે વપરાય છે, તેનુ નિદર્શન કરી તે શબ્દનો પ્રસ્તુતમા ક્યો અર્થ લેવો તે દેખાડી આપવાની પદ્ધતિ અપનાવવામા આવી છે તે જ પ્રમાણે પાલિ અટ્ઠકથામા વ્યાખ્યેય શબ્દ, જે અનેક અર્થમા પ્રયુક્ત થતો હોય, તે અનેક અર્થોનુ નિદર્શન કરીને પ્રસ્તુતમા કયો અર્થ અભિપ્રેત છે તે દર્શાવવામા આવે છે ઉદાહરણ તરીકે જુઓ—સમય શબ્દની ચર્ચા, સમન્ત પૃ૦ ૯૩ વળી, અનુયોગની જેમ જ પિંડાર્થ અને અવયવાર્થ કરવાની પદ્ધતિ પણ પાલિ ટીકાઓમા જોવા મળે છે (સમન્ત૦ પૃ૦ ૯૮, ૧૧૮ ઇત્યાદિ) જેમ અનુયોગમા નયવિચારણાનો નિર્દેશ છે તેમ પાલિ અટ્ઠકથાઓમા પણ અનેક નયોથી વિચારણા કરવામા આવી છે (સમન્ત૦ પૃ૦ ૯૯, ૧૦૦, ૧૧૧ ઇત્યાદિ),

કર્તા અને સમય

કર્તા—પ્રસ્તુત પ્રકાશનમા અમે પ્રારભમા 'सिरिअज्जरक्खियथेरविरइयाइ'—એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે માત્ર પ્રવાદને આધારે છે અનુયોગદ્વાર સૂત્રના કર્તા કે સકલનકર્તા સ્થવિર આર્યરક્ષિત હોવા જોઈએ એવા પ્રવાદના મૂળમા એ માન્યતા રહેલી છે કે આર્ય વજ્રના સમય પર્યંત કોઈ પણ સૂત્રનો અનુયોગ કરવો હોય તો—વ્યાખ્યા કરવી હોય તો—ચારેય અનુયોગ પ્રમાણે—એટલે કે તે સૂત્ર ચરણકરણાનુયોગ, ધર્મકથાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ અને દ્રવ્યાનુયોગ સબધી છે એમ માનીને—તેની વ્યાખ્યા કરવામા આવતી; અર્થાત્ આર્યવજ્ર સુધી અનુયોગનુ પાર્થક્ય હતુ નહિ પણ તે અપૃથગ્ભાવે હોઈ પ્રતિસૂત્રમા ચારેય અનુયોગને અનુસરી વ્યાખ્યા કરવામા આવતી પણ સમય પારખીને સ્થવિર આર્યરક્ષિતે અનુયોગનુ પાર્થક્ય કર્યુ, ત્યારથી કોઈ પણ એક સૂત્રનો સબધ ચાર અનુયોગમાથી કોઈ પણ એક અનુયોગ સાથે જોડવામા આવે છે (આવશ્યકનિર્યુક્તિ અને તેની ટીકા, વિશેષા૦ હે૦ ગા૦ ૨૨૭૯-૨૨૯૫)

આ હકીકત એ બતાવે છે કે આર્યરક્ષિત અનુયોગના નિષ્ણાત હશે. વળી નંદીસૂત્રની સ્થવિરાવલીમા આવતી ૨૮ મી ગાથા પછીની પ્રક્ષિપ્ત ગાથામા તેમને નમસ્કાર કરતાં કહ્યુ છે—

वंदामि अज्जरक्खियखमणे रक्खियचारित्तसव्वस्से ।
रयणकरंडगभूओ अणुओगो रक्खिओ जेहिं ॥

આથી પણ સ્પષ્ટ છે કે આર્યરક્ષિતે બહુમૂલ્ય અનુયોગની રક્ષા કરી છે. આર્યરક્ષિતની આવી યોગ્યતાને આધારે તેમનુ નામ અનુયોગદ્વારના કર્તા તરીકે પ્રવાદમા આવ્યુ છે અત્રે એ સ્પષ્ટ કરવુ જોઈએ કે આ પ્રવાદમા તથ્ય કેટલુ છે તે જાણવાનુ આપણી પાસે અન્ય કોઈ સાધન નથી કોઈ પ્રાચીન ઉલ્લેખ એવો નથી મળતો કે જેમા તેમને અનુયોગદ્વારના કર્તા કહ્યા હોય. જ્યા પણ તેમને વિષે હકીકત છે ત્યા એ જ કહેવામા આવ્યુ છે કે તેમણે ચારેય અનુયોગનુ પાર્થક્ય કર્યું અનુયોગનુ પાર્થક્ય અને અનુયોગદ્વારની રચના એ તદ્દન ભિન્ન બાબત છે—એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે જો આર્યરક્ષિતે અનુયોગની રચના ન કરી હોય તો પણ એવી સભાવના તો છે જ કે તેમની પરપરાના કોઈ શિષ્ય-પ્રશિષ્યે તેની રચના કરી હોય કારણ કે એટલુ તો નક્કી જ છે કે અનુયોગ પ્રક્રિયાનુ વિશેષ જ્ઞાન આર્યરક્ષિતને હતુ એટલે તેમણે એ બાબતનુ જ્ઞાન પોતાના શિષ્યોને આપ્યુ હોય

આર્યરક્ષિતનો સમય–તેઓ આર્યવજ્રના સમકાલીન હતા તે ધ્યાનમા લઈએ તો વજ્રનુ સ્વર્ગગમન વીરનિ૰ ૫૮૪મા થયુ મનાય છે,[૬] એટલે તેમની પાસે લગભગ દશ વર્ષ સુધી પૂર્વગતનુ અધ્યયન કરનાર આર્યરક્ષિત ૫૭૫ વીરનિ૰મા તો દીક્ષિત અવસ્થામા હતા જ એમ માની શકાય અને જો અનુયોગદ્વારની રચના તેમણે કરી હોય તો એમ માનવામાં વાધો ન આવે કે તેમણે તેની રચના વીરનિ૰[૭] ૫૮૪ પછી ક્યારેક કરી હશે તેઓનો યુગપ્રધાન કાળ ૫૮૪–૫૯૭ વીરનિ૰ સ છે એટલે વીરનિ૰ ૫૮૪–૫૯૭ વચ્ચે ક્યારેક અનુયોગની રચના થઈ હશે, એમ માની શકાય એટલે કે જો અનુયોગદ્વાર આર્યરક્ષિતની રચના હોય તો તે વિ સ ૧૧૪થી ૧૨૭ મા ક્યારેક રચાયુ હશે

આર્ય રક્ષિત પ્રસ્તુત અનુયોગદ્વારના કર્તા હોય કે ન હોય પણ અન્ય આંતરિક તથા બાહ્ય-પ્રમાણોને આધારે અનુયોગદ્વારના સમયની ચર્ચા કરવી જરૂરી છે

ભગવતીસૂત્રમાં 'अणुओगद्दारे'ની ભલામણ કરવામા આવી છે (શ૰ ૫ ઉ૰ ૩, સૂ૰ ૧૯૨) અને તે પણ પ્રત્યક્ષાદિ ચાર પ્રમાણોની બાબતમા (અનુ૰ સૂ૰ ૪૩૬), આથી એક વાત તો નક્કી થાય છે કે આગમની અંતિમ વાચનાને સમયે અનુયોગદ્વારની રચના થઈ ગઈ હતી વલભીમા આર્ય દેવર્દ્ધિએ કેવળ પુસ્તકલેખન કર્યું હતુ પણ અંતિમ વાચના તો તે પૂર્વે મથુરામા આચાર્ય સ્કંદિલના સમયમા થઈ હતી તેમનો સમય વીરનિ૰ સ૰ ૮૨૭–૮૪૦ છે તે જ સમયમા વલભીમા આર્ય નાગાર્જુને પણ વાચના કરી હતી, પણ વિદ્યમાન આગમો માથુરી વાચનાને અનુસરે છે એમ માનવાને કારણ છે એટલે અનુયોગદ્વારની ઉત્તર મર્યાદા વીર૰ નિ૰

---

૬ चउदस सोलस वासा चउदस वीसुत्तरा य दुण्णि सया ।
अट्ठावीसा य दुवे पचेव सया य चोयाला ॥
पच सया चुलसीया छच्चेव सया नवुत्तरा हुति । पत्र १३९
पंचसया चुलसीया तइया सिद्धिं गयस्स वीरस्स ।
अव्वद्धिगाण दिट्ठी दसपुरनयरे समुप्पण्णा ॥ —આવશ્યકનિર્યુક્તિ, પત્ર ૧૪૩

૭ આગમયુગકા જૈનદર્શન–પૃ૰ ૧૭, જૈન પરપરાનો ઇતિહાસ–પૃ૰ ૩૦૭–૩૧૧, તપાગચ્છપટ્ટાવલી પૃ૰ ૪૭

સ૦ ૮૨૭–૮૪૦ પૂર્વે માની શકાય એટલે કે તે વિ૦ સ૦ ૩૫૭ થી પૂર્વે ક્યારેક રચાઈ ગયુ હતુ હવે આપણે એ જોઈએ કે આ સમય મર્યાદાનો સકોચ થઈ શકે છે કે નહિ ? અનુયોગદ્વારમા તરગવતી આદિ જે ગ્રથોનો ઉલ્લેખ છે (સૂ૦ ૩૦૮) તે ઉપરથી એમ કહી શકાય કે તે ગ્રથોની રચના બાદ અનુયોગદ્વારની સકલના થઈ હશે તરગવતી, મલયવતી, આત્માનુશાસ્તિ અને બિદુ—એ ચાર ગ્રથોમાથી બિદુથી શુ અભિપ્રેત હશે તે જાણી શકાતુ નથી ધર્મકીર્તિકૃત ન્યાયબિદુ–હેતુબિદુ તો અભિપ્રેત હોઈ જ ન શકે ચૌદ પૂર્વમા લોકબિદુસાર કે બિદુસાર નામનુ ચૌદમુ પૂર્વ છે, પણ તે પણ અભિપ્રેત ન હોય આત્માનુશાસ્તિ વિષે પણ વિશેષ માહિતી મળતી નથી, અને મલયવતી વિષે પણ કશી જ માહિતી નથી પણ તરગવતીની રચના આચાર્ય પાદલિપ્તે કરી છે તેમનો સમય વિક્રમ પ્રથમ શતાબ્દિ છે

અન્યત્ર પણ લૌકિક શ્રુતના પરિચય પ્રસગે અનુયોગદ્વારમા અનેક ગ્રથોના નામ આપવામા આવ્યા છે (સૂ૦ ૪૯), આ સૂચીમા પણ ઘણા નામો એવા છે જેને વિષે વિશેષ માહિતી મળતી નથી એક વાત એ પણ ધ્યાનમા લેવા જેવી છે કે આ પ્રકારની સૂચીમા ગ્રથની રચના થયા પછી પણ ઉમેરો થવાની પૂરી શક્યતા છે આ સૂચીગત—કોડિલ્લય, કણગસત્તરી[૮], સટ્ઠિતત, માઠર જેવા નામો સુપરિચિત છે તેમાથી માત્ર માઠરનુ નામ એવુ છે, જેના સમય વિષે વિચાર જરૂરી છે અન્ય તો વિક્રમ પૂર્વે હોવાનો વધારે સભવ છે

માઠરવૃત્તિનો અનુવાદ ચીની ભાષામા થયો છે અને ડૉ બેલવલકરને મતે તેની રચના ઈ ૪૫૦ પૂર્વે (વિ૦ ૫૦૭ પૂર્વે) થઈ ગઈ જ હશે (ABORI, vol V, p 155) કેટલી વહેલી થઈ હશે તે કહેવુ કઠણ છે, પણ તેના ચીની અનુવાદના સમય ઉપરથી ઉક્ત સમયની કલ્પના કરવામા આવી છે એમ પણ સભવે છે કે માઠરનુ નામ અનુયોગની સૂચીમા પછી પણ ઉમેરવામા આવ્યુ હોય કારણ, પ્રમાણચર્ચામા, ખાસ કરી અનુમાન વિષેના વિવરણમા, માઠર સાથે કેટલુક સામ્ય છતા તેની છાપ અનુયોગદ્વાર ઉપર હોય તેમ જણાતુ નથી વળી કાપિલ પછી લોકાયતનો નિર્દેશ છે અને ત્યાર પછી સટ્ઠિતત અને માઠરનો ઉલ્લેખ છે તે પણ સૂચિત કરે છે કે માઠરનુ નામ પછીથી ઉમેરાયુ હશે ઉપાયહૃદય અને ચરક જેવા ગ્રથ સાથે અમુક બાબતમા અનુયોગની ચર્ચા સમાન છતા બધી બાબતમા તેનુ અનુકરણ નથી એ પણ સ્પષ્ટ છે એટલે માનવુ પડે છે કે અનુયોગગત પ્રમાણચર્ચાનો આધાર માઠર કે ઉપાયહૃદય નથી, પણ કોઈ પ્રાચીન પરપરા છે (વિવરણ માટે જુઓ આગમયુગકા જૈનદર્શન પૃ૦ ૧૪૮–૧૫૬)

ડૉ વેબરે અનુયોગદ્વારનો સમય ઈ ત્રીજીથી પાચમી સુધીમા માન્યો છે તેનો સકોચ કરી કહી શકાય કે તે ઈસ્વીની દ્વિતીય શતીમા સકલિત થઈ ગયુ હશે કારણ કે તેમા જે ચાર પ્રમાણની ચર્ચા છે તે ન્યાય–વૈશેષિક, માઠર, ચરક અને ઉપાયહૃદય વગેરે બૌદ્ધ–ઇત્યાદિમાથી કોઈનુ અનુકરણ હોય તેમ જણાતુ નથી એવી સ્થિતિમા અને તરગવતી જેવા ગ્રથનો એમા ઉલ્લેખ હોઈ તે વિક્રમની પ્રથમશતીથી પ્રાચીન તો સિદ્ધ થઈ શકતુ નથી એટલે, તેને ઇસિવીસનની દ્વિતીય શતીમા ક્યારેક માનીએ તો, અત્યારે તો બાધક જણાતુ નથી કોઈ પણ હાલતમા તે, પ્રથમ જણાવી ગયા તે પ્રમાણે, વિક્રમ ૩૫૭ પછીની તો રચના કે સકલના નથી જ, તેથી ઈ સ ૩૦૦ પછી તો તેનો સમય કલ્પી શકાય તેમ નથી

*

---

૮ કણગસત્તરીના કર્તા વિન્ધ્યવાસી વસુબધુના સમકાલીન હતા પણ તે ઉપલબ્ધ નથી તેથી તેની અસર અનુયોગમા છે કે નહિ તે જાણી શકાય તેમ નથી

નંદિસૂત્ર-અનુયોગદ્વારસૂત્રાન્તર્ગત સાંસ્કૃતિક સામગ્રી

ગુરુબહુમાન-આદિ

નંદિસૂત્રકાર શ્રીદેવવાચકજીએ પોતાના પૂર્વજ શ્રુતસ્થવિરોનો સ્વલ્પ પરિચય આપીને જે રીતે આદરભક્તિપૂર્ણ વંદના કરી છે તે ઉપરથી ગુરુ અને જ્ઞાનીઓ પ્રત્યેનું તેમનું ભક્તિ-બહુમાન તો મૂર્તિમંત થાય છે જ, ઉપરાંત શ્રમણ ભગવાન શ્રીવીર વર્ધમાન સ્વામીથી નંદિસૂત્રકાર પર્યંત થયેલા તપસ્વી શ્રુતધર સ્થવિર ભગવંતોનો ઇતિહાસ પણ પ્રસ્તુત સ્થવિરાવલિમાં સચવાયો છે. (જુઓ પૃ૦ ૬–૮, ગા૦ ૨૩–૪૩) પોતાના પૂર્વજ શ્રુતસ્થવિરો જ પ્રસ્તુતમાં અભિપ્રેત હોવાને કારણે નંદિસૂત્રકારે તેમનાં પહેલાં થયેલા અન્ય શ્રુતસ્થવિરોનો નિર્દેશ અહીં નથી કર્યો એમ સમજવું જોઈએ પ્રસ્તુત વંદના આપણને ગુરુવર્ગ પ્રત્યે ભક્તિ-બહુમાનની પ્રેરણા આપે છે

શ્રી રેવતિનક્ષત્રનામના સ્થવિર રંગે શ્યામ[1] હશે તથા સ્થવિર શ્રી ભૂતદિન્નાચાર્ય રંગે રૂપાળા[2] હશે તે જણાવવા માટે જે રીતે વર્ણન કર્યું છે તે જોતાં નંદિસૂત્રકાર શ્રી દેવવાચકજી શ્રુતસ્થવિર તો છે જ, ઉપરાંત તેઓ તથાપ્રકારના કવિહૃદય પણ છે

જૈનાગમ આદિ શાસ્ત્ર-ગ્રન્થો

નંદિસૂત્ર સૂત્રાંક ૭૧ [૧] તથા ૮૬ મું સૂત્ર, યોગનંદિસૂત્રનું ૯ મું સૂત્ર અને અનુયોગદ્વારસૂત્રનું ૫૦ મું સૂત્ર, આ સૂત્રોમાં દ્વાદશાંગી ગણિપિટક (આચારાંગ આદિ બાર અંગસૂત્રો)નો માત્ર નામોલ્લેખ મળે છે અને નંદિસૂત્રના ૮૭મા સૂત્રથી ૧૧૪મા સૂત્ર સુધીનાં સૂત્રોમાં બાર અંગ-સૂત્રોનો પૃથક્ પૃથક્ વિસ્તૃત પરિચય મળે છે નંદિસૂત્રના ૮૩મા સૂત્રમાં ઉત્કાલિક શ્રુતના ૨૯ ગ્રંથોનો નામોલ્લેખ મળે છે, જ્યારે યોગનંદિસૂત્રના ૭મા સૂત્રમાં ઉત્કાલિક શ્રુતના ૩૧ ગ્રંથોનો નામોલ્લેખ છે નંદિસૂત્રના ૮૪મા સૂત્રમાં કાલિક શ્રુતના ૩૧ ગ્રંથોનો નામોલ્લેખ મળે છે, જ્યારે યોગનંદિસૂત્રના ૮મા સૂત્રમાં કાલિકશ્રુતના ૩૯ ગ્રંથોનો નામોલ્લેખ છે

દ્વાદશાંગીના નામો સુવિદિત છે, તે અને ઉત્કાલિક શ્રુત તથા કાલિક શ્રુતના નામોના સંબંધમાં પ્રસ્તુત ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં નોંધ લીધી છે.

ઉત્કાલિક શ્રુતના ગ્રંથો તથા દશ સિવાયના કાલિક શ્રુતના ૨૧ ગ્રંથો પૈકી કેટલાકમાં આચાર સંબંધી અને કેટલાકમાં દ્વીપ સાગર વિમાન વગેરેના વર્ણન અને ગણિત આદિ સંબંધી હકીકતો મુખ્યતયા મળે છે

કાલિકશ્રુતના અરુણોપપાત, વરુણોપપાત, ગરુડોપપાત, ધરણોપપાત, વૈશ્રવણોપપાત, દેવેન્દ્રોપપાત, વેલંધરોપપાત, ઉત્થાનશ્રુત, સમુપસ્થાનશ્રુત, અને નાગપરિજ્ઞા—આ દશ ગ્રંથોમાં દૈવી ચમત્કાર સંકળાયેલો છે આ દશ ગ્રંથો પૈકીના ઉત્થાનશ્રુત અને સમુપસ્થાનશ્રુત સિવાયના આઠ ગ્રંથોનું જ્યારે અધ્યયન કરવામાં આવતું ત્યારે તે તે અધ્યયનના અધિષ્ઠાયક દેવતાઓનું આસન ચલાયમાન થતાં તે તે દેવ પાઠ કરનાર શ્રમણ ભગવંત સમક્ષ ઉપસ્થિત થતા

અહીં અરુણોપપાતની વ્યાખ્યામાં ચૂર્ણિકાર શ્રી જિનદાસગણિ મહત્તરજીએ લખ્યું તે જણાવીએ છીએ—

---

૧ જુઓ પૃ૦ ૭, ગાથા ૩૧મી

૨ જુઓ પૃ૦ ૭, ગાથા ૩૭મી

"જે કોઈ અનગાર શ્રમણ એકાગ્રચિત્તે જ્યારે તે (અરુણોપપાત) અધ્યયનનો સ્વાધ્યાય કરે છે ત્યારે પોતાના આચારના નિયમથી આસન ચલાયમાન થવાને કારણે સભ્રાત અને ઉદ્ભ્રાત આખોવાળો તે અરુણદેવ અવધિજ્ઞાનથી આસનકપનુ કારણ જાણી હર્ષ અનુભવતો સુન્દરકુડળવાળો તે અરુણદેવ દિવ્ય દ્યુતિ વિભૂતિ અને ગતિવડે જ્યા નિર્ગ્રન્થ શ્રમણ ભગવત અધ્યયન ભણે છે ત્યા જાય છે ત્યા જઈ ને ભક્તિથી નતમસ્તકવાળો તે અરુણદેવ શ્રેષ્ઠ પુષ્પ તથા અન્ય સુગધી દ્રવ્યોની વર્ષા કરીને ત્યા (મુનિસમક્ષ) આવે છે આવીને શ્રમણની સામે બેસીને હાથ જોડી ઉપયુક્ત થઈ ને સવેગથી વિશુદ્ધપરિણામવાળો તે અરુણદેવ અધ્યયન સાભળે છે અધ્યયન સમાપ્ત થયા પછી અરુણદેવ કહે છે—વિધિપૂર્વક સ્વાધ્યાય કર્યો, વિધિપૂર્વક સ્વાધ્યાય કર્યો, વરદાન માગો ત્યારે આ લોકની જેને પિપાસા નથી તથા તૃણ અને મોતી, માટીનુ ઢેફુ અને સુવર્ણ જેને સરખા છે તેવા કેવળ નિર્વાણની જ અભિલાષાવાળા તે શ્રમણ ઉત્તર આપે છે—મને વરદાનની કોઇ જરૂર નથી આ સાભળીને અધિકતર સવેગનો અનુભવ કરતો અરુણદેવ મુનિને પ્રદક્ષિણા દઈ ને વદન નમસ્કાર કરીને પોતાને સ્થાને જાય છે અરુણોપપાતની પેઠે જ વરુણોપપાતાદિ ગ્રથોના અધ્યયનના સબધમા સમજી લેવુ"

અહી આટલી લાબી નોંધ લખવા પાછળ મુખ્ય હેતુ આ છે જેમની સમક્ષ દેવતાઓ કાર્યસેવા ફરમાવવા માટે વિનીતભાવે વિનતિ કરતા તેવા પ્રાચીન કાળના આપણા શ્રમણ ભગવતોને તે દેવતાઓ પાસે કોઈ પણ પ્રકારની અપેક્ષા નહોતી આપણા ગુરુવર્ગના શ્રામણ્યની આ મૂલપરપરા છે. અર્થાત્ વિશુદ્ધ સાધુજીવનની આ મર્યાદા છે

ઉત્થાનશ્રુત અને સમુપસ્થાનશ્રુતનો પરિચય આ પ્રમાણે છે જ્યારે કોઇક દુર્વિનીતને સમજાવવામા કોઈ પણ ઇલાજ ચાલી શક્યો ન હોય, અને તે દુર્વિનીતદ્વારા સાધિક અનેક અનિષ્ટોની આપત્તિ નિશ્ચિતપણે થવાની હોય તેવા જ કોઈ પ્રસગમા કોઈ તથાપ્રકારના જ્ઞાની શ્રમણ ભગવતને આવેશ આવે ત્યારે તેઓ ઉત્થાનશ્રુતનુ અધ્યયન કરે છે અને તે અધ્યયનના પાઠની અસરથી જે કોઈ કુલ, ગામ, નગર અને રાજધાનીને લક્ષીને શ્રમણને આવેશ આવ્યો હોય તે સર્વ ઉદ્વસિત થઈ જાય એટલે કે ત્રસ્ત થઈ ને સ્થાન છોડીને બીજે જાય આ નોંધના પહેલાની નોધમા જે શ્રમણભાવ જણાવ્યો છે તે જ પરપગના શ્રમણ ભગવતને આવેશ આવી જાય ત્યારે પ્રસગની ગભીરતા કેવી હશે?—તે વસ્તુ વિચારકો સહજ સમજી શકશે

કોઈ પણ કારણે જે કોઈ કુલ, ગામ, નગર કે રાજધાની નિર્જન થઈ ગયા હોય તેના ઉપર પ્રસન્ન થયેલા તથાપ્રકારના જ્ઞાની શ્રમણ ભગવત સમુપસ્થાનશ્રુતનુ અધ્યયન કરે, જેના સ્વાધ્યાયના પ્રભાવથી તે તે કુલ, ગામ, નગર અને રાજધાનીની ઉચાળાભરી ગયેલી વસ્તી પુન પોતાના સ્થાનમા આવીને વસે છે

ઉક્ત દશ ગ્રથો સિવાયના યોગનદિસૂત્રમા જણાવેલા કાલિકશ્રુતના આશીવિષભાવના, દૃષ્ટિવિષભાવના, ચારણભાવના, સ્વપ્નભાવના, મહાસ્વપ્નભાવના અને તેજોગ્નિનિસર્ગભાવના, આ ગ્રથો પણ વિવિધ પ્રકારની સિદ્ધિ અને વિજ્ઞાનના વિષયના હોવાનો સભવ છે

આપણે ત્યા યોગસિદ્ધિજન્ય ચમત્કારિક સાહિત્યનુ અસ્તિત્વ હજારો વર્ષ જેટલુ પ્રાચીન છે અને તેમા વાસ્તવિકતા હતી તે વસ્તુ ઉપર જણાવેલી હકીકતોથી સ્પષ્ટ થાય છે

અનુયોગદ્વારસૂત્રના ૩૦૮મા સૂત્રમાં જણાવેલા તરંગવતી, મલયવતી અને આત્માનુશાસ્તિ, આ ત્રણ ગ્રથો આપણને આજ મળતા નથી તરગવતી કથા અને મલયવતીકથાનો તો અન્ય પ્રાચીન ગ્રયોમા પણ ઉલ્લેખ મળે છે પણ આજે અનુપલભ્ય આત્માનુશાસ્તિ ગ્રથનો ઉલ્લેખ તો પ્રાય પ્રસ્તુત સ્થાનમા જ મળે છે. ઉપરના ત્રણ ગ્રથોના ઉલ્લેખ સાથે 'બિદુકાર' શબ્દ પણ

છે, તેના ઉપરથી ગ્રંથકારને 'બિંદુ' અંત વાળો કોઈ ગ્રંથ અભિપ્રેત છે તેમ સમજવું જોઈએ; અથવા અનુયોગસૂત્રકારના સમયમા 'બિંદુ' અંતવાળા એકથી વધારે ગ્રંથના કોઈ રચયિતા 'બિંદુકાર'ના ટૂંકા નામથી સંબોધાતા હોય તેવો પણ સંભવ છે.

અહી 'બિંદુ' શબ્દાન્તનામથી અંકિત ગ્રંથોની રચના ગ્રંથકારના પહેલા પણ થયેલી છે તે વસ્તુ સહજ સિદ્ધ થઈ જાય છે. સાથે સાથે આવા ઉપનામથી પ્રસિદ્ધ એવા ગ્રંથકારનું નામ પણ આપણી પરંપરામાંથી લુપ્ત બન્યું છે.

જૈનસમ્મત ષડ્દ્રવ્યવિચાર (અનુયોગ૦ સૂ૦ ૨૧૮) પ્રસ્તુતમા અનેક રીતે કરવામા આવ્યો છે અને તેમા જીવ અને અજીવ વિષેની અનેક બાબતોના સંગ્રહ વડે ગ્રંથનો મોટો ભાગ રોકાયેલ છે જીવના ગુણો (અનુ૦ સૂ૦ ૪૩૫), જીવના શરીરો (અનુ૦ સૂ૦ ૪૦૫), શરીરની આકૃતિઓ (અનુ૦ સૂ૦ ૨૦૫), ચાર ગતિના જીવોના આયુ (અનુ૦ સૂ૦ ૩૮૩), જીવોની અવગાહના (અનુ૦ સૂ૦ ૩૪૭), જીવોની સંખ્યા (અનુ૦ સૂ૦ ૪૦૪), જીવની કર્મકૃત નાના અવસ્થાઓ (અનુ૦ સૂ૦ ૨૦૭ તથા સૂ૦ ૨૩૩), જીવના વિવિધ ચારિત્રો (અનુ૦ સૂ૦ ૪૭૨), વિશેષ પ્રકારના જીવ-તીર્થંકરોનો ક્રમ (અનુ૦ સૂ૦ ૨૦૩), ત્રણે લોકમા જીવને રહેવાના સ્થાનો નારક, વિમાનો આદિ (અનુ૦ સૂ૦ ૧૬૨, ૧૬૫, ૧૬૯, ૨૧૬, ૨૭૭, ૨૮૫, ૧૭૩ ઇત્યાદિ) ની માહિતી આપવામા આવી છે. પુદ્ગલ વિષે પણ તેના ગુણો અને પર્યાયો તથા વિવિધ પ્રકારના સ્કંધોની ચર્ચાએ ઠીક ભાગ રોક્યો છે (અનુ૦ સૂ૦ ૬૨, ૨૧૬ [૧૯], ૨૧૭, ૪૨૯) નયનિરૂપણ તો આમા પગ પગ પર છે અને અંતે તો નયોના લક્ષણો પણ આપી દીધાં છે (અનુ૦ સૂ૦ ૬૦૬)

અજૈન શાસ્ત્ર-ગ્રંથો

નંદિસૂત્રના ૭૨ [૧] સૂત્રમાં તથા અનુયોગદ્વારના ૪૯મા સૂત્રમા કુલ ૧૯ અજૈન શાસ્ત્ર-ગ્રંથોનો નામોલ્લેખ મળે છે

પ્રસ્તુત ૧૯ નામો નંદિસૂત્રમા આ પ્રમાણે છે—૧ भारह–ભારત (મહાભારત), ૨ रामायण –રામાયણ, ૩ हंभीमासुरुक्ख (ત્રણ પ્રત્યંતરોમા हंभीमासुरुक्ख, એક પ્રત્યંતરમાં दंभीमासुरुक्ख, એક પ્રત્યંતરમાં भीमासुरुक्ख), ૪ कोडिल्लय–કૌટિલ્ય–અર્થશાસ્ત્ર, ૫ सगभद्दिया (બે પ્રત્યંતરોમા सयभद्दिया, એક પ્રત્યંતરમા सहभद्दिया), ૬ खोडमुह (માત્ર એક પ્રત્યંતરમા घोडमुह), ૭. कप्पासिय–કાર્પાસિક, ૮ नागसुहुम (માત્ર એક પ્રત્યંતરમા नागसुहुम), ૯ कणगसत्तरी–કનકસપ્તતિ, ૧૦ वइसेसिय–વૈશેષિક [દર્શન], ૧૧ बुद्धवयण–બુદ્ધવચન, ૧૨. वेसित–વૈશિક (ચાર પ્રત્યંતરોમા तेसिय), ૧૩ कविल–કપિલ [દર્શન] (ત્રણ પ્રત્યંતરોમા काविलियं), ૧૪ लोगायत–લોકાયત (એક પ્રત્યંતરમા णागायत), ૧૫ सट्ठितत–ષષ્ટિતંત્ર, ૧૬ माढर–માઢરપ્રણીત શાસ્ત્ર, ૧૭ पुराण–પુરાણ, ૧૮. वागरण–વ્યાકરણ, ૧૯. नाडगादी–નાટકાદિ

આ જ નામો અનુયોગદ્વાર સૂત્રમા આ પ્રમાણે છે—૧ भारह (એક જ પ્રત્યંતરમા भारय), ૨ रामायण, ૩ हंभीमासुरुक्क (એક પ્રત્યંતરમા हंभी। मासुरुक्ख આમ બે શબ્દ અલગ પાડ્યા છે, એક પ્રત્યંતરમા हंभीमासुरुक्ख, એક પ્રત્યંતરમાં भीमासुरुत्त, સંક્ષિપ્ત વાચનાની પ્રતિઓમા भीमासुरुक्ख), ૪ कोडिल्लय (એક સિવાયની બધી પ્રતિઓમા कोडल्लय), ૫ घोडमुह ઘોટમુખ (એક પ્રતિમા घोडगसुह, એક પ્રત્યંતરમા घोडगमुह, સંક્ષિપ્ત વાચનાની પ્રતિઓમા घोडगसुय, બે પ્રત્યંતરોમા घोडयसह), ૬ सगभद्दिया (એક પ્રત્યંતરમા सगभद्दिया, એક પ્રત્યંતરમા सतभद्दिया, એક પ્રત્યંતર તથા સંક્ષિપ્તવાચનાની પ્રતિઓમા सगडभद्दिया), ૭ कप्पासिय (એક પ્રત્યંતરમા कप्पाकप्पिय),

૮ नागसुहुम—(?) નાગસૂક્ષ્મ, ૯ कणगसत्तरी, ૧૦ वइसेसिय, ૧૧ बुद्धवयण (એક પ્રત્યંતર તથા સંક્ષિપ્તવાચનાની પ્રતિઓમા बुद्धसासण), ૧૨ वेसिय, ૧૩ काविल, ૧૪ लोयायय, ૧૫ सट्ठितत (એક પ્રત્યંતરમા सिद्धितत), ૧૬ माढर (એક પ્રત્યંતરમા माठर), ૧૭ पुराण, ૧૮ वागरण, ૧૯ नाडगादी.

નદિસૂત્ર અને અનુયોગદ્વારસૂત્રમા આવતા, ઉપર જણાવેલા શાસ્ત્ર-ગ્રથોના નામો પૈકીના કેટલાક નામોમા સહજ ફરક હોવા છતા બન્ને ગ્રથોમાં એક સરખો જ નામોલ્લેખ જોવામા આવે છે હજાર વર્ષથી પણ પહેલાના સમયથી જેનો પરિચય દુર્ગમ બન્યો હશે તે નામોના વિવિધ પાઠભેદ પ્રત્યતરોમાથી મળે છે તે ઉપર આપેલી બન્ને ગ્રથની નામાવલી ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે

પ્રસ્તુત ૧૯ નામો પૈકી कप्पासिय, बुद्धवयण, वेसित અથવા वेसिय, लोगायत અથવા लोयायय, पुराण, वागरण અને नाटक—આ સાત નામ તે તે વિષયના શાસ્ત્રોને-ગ્રથોને સૂચવનારા નામ છે આમાના कप्पासिय-કાર્પાસિક નામ ઉપરથી અનુમાન થઈ શકે કે કપાસઆદિને લગતા ગ્રથો પ્રાચીન સમયમા હોવા જોઈએ, જેમા કપાસના છોડને ઉછેરવાથી લઈને રૂ, સૂતર, વણાટ, વસ્ત્ર, રગવિધાન વગેરેને લગતા વિધાનો હોવા જોઈએ આગળ જણાવેલી સુતરાઉ અને રેશમી વસ્ત્રના તાર માટેની નોંધ ઉપરથી પણ એક વસ્તુ સ્પષ્ટ છે કે વસ્ત્રો બનાવવા માટેની સામગ્રીના વિષયમાં પ્રાચીન સમયમા અનેક પદ્ધતિઓ હતી અને તે ગ્રથસ્થ ન જ થઈ હોય તે માનવુ વધારે પડતુ કહેવાય बुद्धवयण નામ ગ્રથકારના સમયમાં વિદ્યમાન બૌદ્ધગ્રથોનુ સૂચક સમજવુ જોઈએ તેવી જ રીતે काविल-સાખ્ય દર્શનના ગ્રથોનુ અને लोगायत નામ લોકાયત-ચાર્વાક સપ્રદાયના ગ્રથોનુ સૂચક જણાય છે वेसित-વૈશિકશાસ્ત્ર, જેમા વેશ્યાઓની કળા અને વ્યવસાયને લગતો વિષય ચર્ચ્યો હોય તેવા ગ્રથો; પુરાણ, વ્યાકરણ અને નાટક—આ ત્રણે નામ ગ્રથકારના સમયમા વિદ્યમાન તે તે ગ્રથોનાં સૂચક છે

भारह, रामायण, कोडिल्लय, અને वइसेसिय—કણાદનુ વૈશેષિકદર્શન, આ ચાર ગ્રથો આજે વિદ્યમાન છે

कणगसत्तरी આ ગ્રથ વિન્ધ્યવાસિઆચાર્યકૃત સુવર્ણસપ્તતિકા હશે કે કેમ ? તે વિચારણીય વસ્તુ છે વિન્ધ્યવાસિઆચાર્યકૃત સુવર્ણસપ્તતિકાનો ઉલ્લેખ, પ્રાચીન ચીની ભાષાના ઉડા અભ્યાસી ડૉ ફ્રાઉ વાલ્ડરને પ્રાચીન ચીની ગ્રથોમાથી મળ્યો છે, અને તેમણે વિન્ધ્યવાસી આચાર્યનો સમય ઈસ્વી ૪૨૫ આસપાસ સિદ્ધ કર્યો છે આથી પ્રસ્તુત कणगसत्तरी એ જ વિન્ધ્યવાસિકૃત સુવર્ણસપ્તતિ જ હોય તો કા તો આ નામ અનુયોગદ્વારસૂત્રમા પાછળથી ઉમેરાયુ છે અને કા તો સુવર્ણસપ્તતિનો સમય ઈસ્વી ૪૨૫ પહેલા હોય કારણ કે ઈસ્વી ૩૦૧ પૂર્વે તો અનુયોગદ્વારસૂત્ર રચાઈ ચૂક્યુ હતુ કદાચ એમ પણ બને કે જેમ વિન્ધ્યવાસિકૃત સુવર્ણસપ્તતિ આજે મળતી નથી તેમ તેનાથી પણ પૂર્વનો કોઈ કનકસપ્તતિ ગ્રથ હોય જે આજે મળતો નથી

माढर નામ ઉપરથી માઠરઋષિકૃત રચના સમજવી જોઈએ અનેક પ્રાચીન ગ્રથોમા મળે છે તેમ षष्टितत्र નો ઉલ્લેખ અહી પણ મળે છે આ ખ્યાતનામ પ્રાચીન ગ્રથ હતો જે આજે અનુપલભ્ય છે

નદિસૂત્રમા આવતા खोडमुह અને नामसुहुम ના સ્થાને અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં घोडमुह અને नागसुहुम છે બન્ને ગ્રથનો સદર્ભ વાચતા આ પાઠભેદ તે તે એક જ ગ્રથના નામમા થયા છે તે સમજી શકાય છે આ બે નામોનો સાચો પરિચય સમજાય તેવો નિશ્ચિત અર્થ કરી શકાતો નથી તેથી જેમ નદિસૂત્રમા એક સિવાયની બધી પ્રતિઓએ આપેલા પાઠને મૂલવાચનામા મૂક્યો, તે જ રીતે અનુયોગદ્વારસૂત્રમા ઉપયુક્ત બધીય પ્રતિઓએ આપેલો પાઠ મૂળ વાચનામા મૂક્યો છે આમ

ઉપર જણાવેલાં પ્રક્ષિપ્તનામો પૈકીનુ એક પણ નામ અનુયોગદ્વારસૂત્રમા મળતુ નથી આથી ભાગવતના રચનાસમય માટે એટલુ તો ચોક્કસપણે કહી શકાય કે અનુયોગદ્વારસૂત્રની રચના પછી તેની રચના થઈ છે 'પાતજલ સૂત્રની પેઠે ભાગવત પ્રાચીન હોવા છતા તેનો ઉલ્લેખ કર્યો નહી હોય' એમ માનવાને પણ કોઈ કારણ નથી મહાભારત અને રામાયણની પેઠે જ ભાગવતનુ પણ તેની રચના પછી બહુમાન્યગ્રથ તરીકેનુ સ્થાન છે તે એક હકીકત માનવી જોઈએ પરપરાગત પ્રણાલીમુજબ વ્યક્તિગતરીતે ભાગવતનો પાઠ રાત્રે કરવો આવશ્યક મનાયો છે અનુયોગદ્વારસૂત્રના ૨૬મા સૂત્રમા જણાવ્યુ છે કે મહાભારત દિવસના પૂર્વાર્ધમા વાચવુ અને રામાયણ દિવસના ઉત્તરાર્ધમા વાચવુ, આવી લૌકિક પરપરા છે અહી વાચવુ એટલે વ્યક્તિગત વાંચવુ એમ સમજવુ જોઈએ અનુયોગદ્વારસૂત્રમા જણાવેલી આ હકીકતને મોટા ભાગે પુષ્ટિ આપતો અને સાથે સાથે ભાગવતને રાત્રિએ વાચવુ જોઈએ એ હકીકતને જણાવતો એક શ્લોક પ. શ્રી હરિશકરભાઈ પાસેથી જાણવા મળ્યો છે તે આ પ્રમાણે છે

प्रातर्द्यूतप्रसङ्गेन मध्याह्ने स्त्रीप्रसङ्गतः ।
रात्रौ चौर्यप्रसङ्गेन कालो गच्छति धीमताम् ॥

અર્થાત્ સવારમા દ્યૂતપ્રસગ જેમાં આવે છે તે ગ્રથથી એટલે કે મહાભારતથી, મધ્યાહ્નમા સ્ત્રીનો પ્રસગ જેમા આવે છે તે ગ્રથથી એટલે કે રામાયણથી; અને રાત્રિએ ચોરીનો (વસ્ત્રહરણનો) પ્રસગ જેમા છે તે ગ્રથથી એટલે ભાગવતથી બુદ્ધિમાન માણસોનો કાળ જાય છે

જેમ અનુયોગદ્વારસૂત્રના ૨૬મા સૂત્રમા મહાભારત અને રામાયણના વાચનનો સમય બતાવ્યો છે તેમ અજૈન સમાજમા વિશિષ્ટ પ્રાધાન્ય ધરાવનાર ભાગવત જો અનુયોગદ્વારસૂત્રકાર શ્રી આર્યરક્ષિતસૂરિના સામે હોત તો તેઓ જરૂર તેનો ઉલ્લેખ કરત. ટૂકમા, અનુયોગદ્વારસૂત્રની કોઈ પણ પ્રતિમા ભાગવતનો ઉલ્લેખ નથી તથા વાચનસમયનિર્દર્શનવાળા ૨૬મા સૂત્રમા પણ ભાગવતનો ઇશારો નથી, તેથી એટલુ તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે—અનુયોગદ્વારસૂત્રની રચના પછી ભાગવતની રચના થઈ છે ભાગવતના રચનાસમયના નિર્ણય માટે રસ ધરાવનાર અભ્યાસીઓને પ્રસ્તુત અવતરણો ઉપયોગી થશે

સંગીત

અનુયોગદ્વારસૂત્રના ૨૬૦મા સૂત્રમા સ્વરમડલ આવે છે આમા સાત સ્વરોના નામ, સ્વરસ્થાન, જીવનિશ્રિત સાત સ્વરો, અજીવનિશ્રિત સાત સ્વરો, સ્વરને આશ્રયે ગાયકના લક્ષણો, સાત સ્વરના ત્રણ ગ્રામનાં નામ, ત્રણ ગ્રામની સાત સાત મૂર્છનાઓનાં નામ, સાત સ્વરનુ ઉદ્ગમ-સ્થાન, ગીતની યોનિ, ગીતમા થતા ઉચ્છ્વાસનુ માન, ગીતના ત્રણ આકાર, ગીતના છ દોષ, ગીતના આઠ ગુણ તથા બીજા પણ ગીતના ગુણો, વૃત્તના ત્રણ પ્રકાર, બે પ્રકારની ભણિતિનુ સ્વરૂપ, અને નારીના વર્ણ અને ચક્ષુને લક્ષીને તે કેવુ ગાય, તેનુ કથન વગેરે વગેરે બાબતો જણાવી છે સગીતશાસ્ત્રમા રસ ધરાવનાર અભ્યાસીઓને પ્રસ્તુત સ્વરમડલ ઉપયોગી થશે સગીતશાસ્ત્રમા અમારો શ્રમ નથી તેથી આની વિશેષ ચર્ચા અહી કરી નથી પ્રસ્તુત સ્વરમડલનો સમગ્રપાઠ સ્થાનાગસૂત્રમાં પણ મળે છે

નવ રસો

અનુયોગદ્વારસૂત્રના ૨૬૨ [૧] સૂત્રમા (ગા૦ ૬૩) નવ પ્રકારના રસોના નામ આ પ્રમાણે

છે—વીર, શૃંગાર, અદ્ભુત, રૌદ્ર, વ્રીડનક, બીભત્સ, હાસ્ય, કરુણ અને પ્રશાંત. જે ગ્રંથોમાં આઠ,[૪] નવ[૫] અથવા દશ[૬] રસ જણાવ્યા છે તેમાં પણ વ્રીડનક રસ કોઈએ જણાવ્યો નથી તેથી કહી શકાય કે અહીં જણાવેલો વ્રીડનક રસ પ્રાય અન્ય ગ્રંથોમાં નથી મળતો. અન્ય ગ્રંથોમાં જણાવેલો ભયાનક રસ અહીં (અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં) કેમ નથી? તે સંબંધમાં અનુયોગદ્વારસૂત્રની ચૂર્ણિ અને હરિભદ્રીયા વૃત્તિમાં કંઈ પણ ખુલાસો નથી કર્યો, પણ મલધારીયા વૃત્તિમાં આ પ્રમાણે સમાધાન કર્યું છે—"અન્યત્ર વ્રીડનકરસના સ્થાને ભયોત્પાદક સંગ્રામાદિ વસ્તુ જોવાથી ઉત્પન્ન થતો ભયાનક રસ કહેવાય છે, તેની અહીં રૌદ્રરસના અંતર્ગત વિવક્ષા કરી છે તેથી અહીં તેને—ભયાનક રસને—જુદો નથી કહ્યો" આથી એટલું તો સ્પષ્ટ જ છે કે સંખ્યાની દૃષ્ટિએ અનુયોગદ્વારસૂત્રકારને નવ રસ અભિપ્રેત છે

પ્રસ્તુત વ્રીડનકરસનું લક્ષણ અહીં આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે—જેમનો વિનય કરવો જોઈએ તેવા પુરુષ પ્રત્યે અવિનય કરનાર સમજદાર માણસને પૂજ્યપૂજાવ્યતિક્રમ કરવા બદલ જે શરમનું વેદન થાય તે, ખાનગી હકીકત બીજાની આગળ કહ્યા પછી આંતરિક લજ્જા થાય તે, તથા ગુરુપત્નીની સાથે અબ્રહ્મસેવનરૂપ મર્યાદાવ્યતિક્રમ કરવા બદલ જે લજ્જા થાય તે વ્રીડનક રસ કહેવાય, આ રસનું મુખ્ય ચિહ્ન લજ્જા અને શંકા છે. જુઓ અનુયોગદ્વારસૂત્ર ૨૬૨ [૬] ગા૦ ૭૨-૭૩ પ્રસ્તુત વ્રીડનકરસના ઉલ્લેખથી એટલું જાણી શકાય છે કે તે સમયમાં કોઈ ને કોઈ સાહિત્ય-ગ્રંથમાં વ્રીડનકરસ નોંધાયો હશે, આજે તેવો કોઈ પણ ગ્રંથ મળતો નથી

વ્યાકરણ

અનુયોગદ્વારસૂત્રના ૨૨૮થી ૨૩૧ સુધીના ચાર સૂત્રોમાં અનુક્રમે આગમજન્યપ્રયોગ, લોપજન્યપ્રયોગ, પ્રકૃતિભાવજન્યપ્રયોગ અને વિકારજન્યપ્રયોગના ઉદાહરણો આપેલાં છે; ૨૩૨મા

---

૪ शृङ्गारहास्यकरुणा रौद्रवीरभयानकाः । बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥ (ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર અ૦ ૬ શ્લો૦ ૧૫) શ્રી અભિનવગુપ્ત પોતાની ભરતનાટ્યશાસ્ત્રની ટીકામાં મતાન્તરે શાન્ત રસને ઉમેરીને નવ રસ જણાવે છે રત્નશ્રીજ્ઞાન નામના બૌદ્ધવિદ્વાને પોતાની દણ્ડિકૃત કાવ્યાદર્શની ટીકામાં ભરતનાટ્યશાસ્ત્રના પ્રસ્તુત શ્લોકનું અવતરણ આપીને આઠ રસ જણાવેલા છે

૫ મમ્મટકૃત કાવ્યપ્રકાશમાં ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાં કહેલા આઠ રસો જણાવીને નવમો શાન્ત રસ પણ જણાવ્યો છે મમ્મટે કાવ્યપ્રકાશના પ્રથમ પદ્યમાં નવરસરુચિરા શબ્દ લખ્યો છે એટલે મમ્મટને નવ રસ અભિપ્રેત છે જ. शृङ्गारहास्यकरुणा रौद्रवीरभयानकाः । बीभत्साद्भुतशान्ताश्च नव नाट्ये रसाः स्मृताः ॥ (ઉદ્ભટાચાર્યકૃત કાવ્યાલંકારસારસંગ્રહ, ચતુર્થ વર્ગ) શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યકૃત કાવ્યાનુશાસનના બીજા અધ્યાયના બીજા સૂત્રમાં પ્રસ્તુત નવ રસ જણાવ્યા છે शृङ्गारवीरकरुणा हास्याद्भुतभयानकाः । रौद्रबीभत्सशान्ताश्च नवैते निश्चिता बुधैः ॥ (વાગ્ભટાલંકાર પરિચ્છેદ ૫ શ્લો૦ ૩) રસગંગાધરમાં પ્રસ્તુત નવ રસ જણાવ્યા છે, ઉપરાંત, ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાં નવમો શાન્ત રસ નથી લીધો તેનું સમાધાન પણ આ પ્રમાણે કર્યું છે—शान्तस्य शमसाध्यत्वान्नटे च तदसम्भवात् । अष्टावेव रसा नाट्ये न शान्तस्तत्र युज्यते ॥

૬ शृङ्गारवीरकरुणा बीभत्सभयानकाद्भुता हास्यः । रौद्रः शान्तः प्रेयानिति मन्तव्या रसाः सर्वे ॥ (રુદ્રટકૃત કાવ્યાલંકાર અ૦ ૧૨ આર્યા ૩) અહીં પ્રસ્તુત દશ રસનું પૃથક્ પૃથક્ વ્યાખ્યાન કરતા દશમા પ્રેયાન્ રસનું વ્યાખ્યાન આ પ્રમાણે કર્યું છે—स्नेहप्रकृतिः प्रेयान् सङ्गतशीलार्यनायको भवति । स्नेहस्तु साहचर्यात् प्रकृतेरुपचारसम्बन्धात् ॥ निर्व्याजमनोवृत्तिः सनर्मसद्भावपेशलालापाः । अन्योन्यं प्रति सुहृदोर्व्यवहारोऽयं मतस्तत्र ॥ प्रस्यन्दिप्रमदाश्रु स्फुरितस्फारलोचनालोकः । आर्द्रान्तःकरणतया स्नेहपदे भवति सर्वत्र ॥ રુદ્રટીય કાવ્યાલંકાર અ૦ ૧૬ આર્યા ૧૭-૧૯

સૂત્રમા નામિક, નૈપાતિક, આખ્યાતિક, ઔપસર્ગિક અને મિશ્ર—આ પાચ પ્રકારના નામ અને તેના ઉદાહરણ છે, ૨૬૧મા સૂત્રમા પ્રથમા વિભક્તિથી આમત્રણી (સબોધન) વિભક્તિ પર્યંત આઠ વિભક્તિઓ ઉદાહરણ સહિત જણાવેલી છે, ૨૯૪મા સૂત્રમા દ્વન્દ્વ, બહુવ્રીહિ, કર્મધારય, દ્વિગુ, તત્પુરુષ, અવ્યયીભાવ અને એકશેષ એમ સાત સમાસ જણાવ્યા છે; ૩૦૨મા સૂત્રમા તદ્ધિતનામના આ પ્રમાણે આઠ પ્રકાર જણાવ્યા છે—कर्मनाम, शिल्पनाम, श्लोकनाम, सयोगनाम, समीपनाम, सयूथनाम, ऐश्वर्यनाम, અને अपत्यनाम તથા ૩૦૩થી ૩૧૧મા સૂત્ર સુધીના સૂત્રોમા આ આઠ નામોનો વિસ્તૃત પરિચય પણ છે વ્યાકરણશાસ્ત્રના સશોધક અભ્યાસીઓને આ હકીકત ઉપયોગી થશે

પ્રાચીન જૈન-અજૈન ગ્રથોમાં અનેક શબ્દોના રસપ્રદ નિરુક્તો મળે છે તેમ અહી પણ महिष, भ्रमर, मुसल, कपित्थ, चिक्खल्ल, उलूक અને मेखला—આ શબ્દોના નિરુક્ત મળે છે, જુઓ અનુયોગદ્વારનુ ૩૧૨ મુ સૂત્ર નિરુક્ત કરવાની શૈલી પ્રાચીનતમ સમયમા વ્યાપકરીતે વિસ્તરી હતી તેનુ એક ઉદાહરણ પ્રસ્તુત ગ્રથમા પણ છે તે જણાવવા પૂરતી આ નોંધ લીધી છે

સામુદ્રિક

સામુદ્રિક વિષય સાથે સબધિત હકીકત પણ અહી આ પ્રમાણે મળે છે પોતાના ૧૦૮ આગળ પ્રમાણ માપવાળા, શખાદિ ચિહ્નો વાળા તથા મષ, તિલ આદિ વ્યજનવાળા પુરુષો ક્ષમાદિ ગુણો વાળા ઉત્તમ કુળમા જન્મેલા અને ઉત્તમ પુરુષો હોય છે પોતાના ૧૦૪ આગળની ઊંચાઈવાળા મધ્યમ પુરુષો હોય છે અને પોતાના ૯૬ આગળની ઊંચાઈવાળા અધમ પુરુષો હોય છે પોતાના ૧૦૮ આગળના માપથી હીનાધિક માપવાળા તેમ જ સ્વર, સત્ત્વ અને રૂપથી હીન પુરુષો ઉત્તમ પુરુષોના દાસ બને છે આ ઉપરાત માનયુક્ત અને ઉન્માનયુક્ત[7] પુરુષને પણ જણાવ્યો છે જુઓ અનુયોગદ્વારનુ ૩૩૪મુ સૂત્ર

નિમિત્ત

આકાશદર્શન અને નક્ષત્રાદિના પ્રશસ્ત ઉત્પાતોના આધારે સુવૃષ્ટિ અને અપ્રશસ્ત ઉત્પાતોના આધારે કુવૃષ્ટિનો નિર્ણય થઈ શકતો, તેનો ઉલ્લેખ અનુયોગદ્વારસૂત્રમા પણ મળે છે સુવૃષ્ટિ માટે જુઓ ૪૫૩ મુ સૂત્ર અને કુવૃષ્ટિ માટે જુઓ ૪૫૪ મુ અને ૪૫૭ મુ સૂત્ર તથા પૃ૦ ૧૭૭ ટિ૦ ૨. આ હકીકતને એક પ્રકારના નિમિત્તજ્ઞાનના ઉલ્લેખ રૂપે ગણી શકાય

સુભાષિત :

'પડતા કે દુખી થતા માણસને હસવો ન જોઈએ'—આ કથનનુ પ્રેરક એક સુભાષિત પદ્ય આજે પણ ગુજરાતમા આ પ્રમાણે પ્રચલિત છે—

"પીપલપાન ખરતા હસતી કુપલિયા। મુઝ વીતી તુઝ વીતશે ધીરી બાપુડિયા ॥"

આ સુભાષિતનુ મૂળ અનુયોગદ્વારના સૂ૦ ૪૯૨ [૪] મા આ પ્રમાણે મળે છે—

परिजूरियपेरत चलतबेंट पडत निच्छीर। पत्त वसणप्पत्त कालप्पत्त भणइ गाह ॥
जह तुब्भे तह अम्हे तुब्भे वि य होहिहा जहा अम्हे। अप्पाहेति पडत पडुयपत्त किसलयाण ॥

અર્થાત્—જેનો પર્યન્તભાગ જીર્ણ થયો છે, જેનુ બીટડુ ચલાયમાન-ક્ષીણપ્રાય થયુ છે, જેનો રસ

૭ માન એટલે શરીરની લબાઈ-પહોળાઈ, ઉન્માન એટલે શરીરનુ વજન

ક્ષીણ થઈ ગયો છે અને તેથી જ જેને વૃક્ષના વિયોગનુ સકટ આવ્યુ છે, એવુ વિનાશ પામતુ અને પડી રહેલુ પાકુ પાન્ડુ ફણા પત્રોના અકુરાને આ પ્રમાણે કહે છે—અત્યારે તમે છો તેવા અમે હતા અને અત્યારે અમે છીએ તેવા તમે થવાનાં છો. અહીં જણાવેલી પ્રસ્તુત બે ગાથાઓ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની નિર્યુક્તિમા પણ મળે છે (જુઓ ઉ૦ નિ૦ ગા૦ ૩૦૭-૮) ઉત્તરાધ્યયનનિર્યુક્તિમા પ્રસ્તુત પહેલી ગાથામા પાઠભેદ છે, જ્યારે બીજી ગાથા અક્ષરશ મળતી છે. ઉત્તરાધ્યયનનિર્યુક્તિની રચના અનુયોગદ્વારસૂત્રના પહેલા થયેલી છે ઉત્તરોત્તર વિવિધ ભાષાઓમાં સચવાયેલા આપણાં સુભાષિતો ઘણા પ્રાચીન સમયની પરપરાના છે તે પ્રસ્તુત ઉદાહરણ ઉપરથી સમજી શકાશે

પ્રાકૃત શબ્દો

પ્રસ્તુત ગ્રથમા બે-ત્રણ શબ્દો પણ અલ્પપરિચિત મળ્યા છે, તે આ પ્રમાણે काय (દે૦)–કાવડવહન કરનાર (અનુયોગદ્વાર સૂ૦ ૮૦, પૃ૦ ૭૩) सड्डु (દે૦) સાઢુ, પત્નીનો બનેવી (અનુયોગદ્વાર સૂ૦ ૩૦૬, પૃ૦ ૧૩૧) આ બે શબ્દો પાઇયસદ્દમહણ્ણવોમા લેવાયા નથી તથા નદિસૂત્રમાં એક સ્થળે परिच्चाग – પરિત્યાગના પાઠભેદમા परिभोग શબ્દ મળ્યો છે, પ્રસ્તુત परिभोग શબ્દનુ પણ પરિત્યાગ અર્થમા વ્યાખ્યાન મળે છે જુઓ પૃ૦ ૩૮ ટિ૦ ૧૫ પાઇયસદ્દમહણ્ણવો અને તેને અનુસરીને પ્રકાશિત થયેલા જે કોઈ શબ્દકોશ છે તેમા 'અવલોકિત, નિરીક્ષિત' અર્થમા वहिअ શબ્દ લેવાયો છે અને તેના સ્થલનિર્દેશમા અનુયોગદ્વારસૂત્ર અથવા ઉપાસકદશાગસૂત્રને જણાવવામા આવ્યુ છે આ સબધમા પ્રસ્તુત वहिय શબ્દ લેખકના દોષથી બનેલો હોઈને ખોટો શબ્દ છે. અમારા પ્રસ્તુત સપાદનમા અમે चहिय શબ્દ સ્વીકાર્યો છે. જુઓ અનુયોગદ્વારનુ સૂ૦ ૫૦ (પૃ૦ ૬૮). આ સબધમાં અમે પ્રાચીન પ્રતિનુ પ્રમાણ જણાવીને વિશેષ ચર્ચા પણ કરી છે

ગ્રંથપ્રમાણગણના

મોટા ભાગના પ્રાચીન ગ્રથોમાં તે તે ગ્રથનુ પ્રમાણ જણાવવા માટે ગ્રથાગ્રમ્ લખીને તે તે ગ્રથનુ કુલ શ્લોકપ્રમાણ જણાવવામા આવ્યુ છે અહી અનુયોગદ્વારસૂત્ર પૂર્ણ થયા પછી જે બે પ્રક્ષિપ્ત ગાથાઓ આવે છે તેમાની પહેલી ગાથામા અનુયોગદ્વારસૂત્રનુ પ્રમાણ કુલ ૧૬૦૪ ગાથાઓ છે એમ જણાવ્યુ છે. આથી જાણી શકાય છે કે गाहग्ग – गाथाग्रम् લખીને ગ્રંથનુ કુલ ગાથાપ્રમાણ જણાવવાની પદ્ધતિ પણ પ્રાચીન સમયમા હતી આમ છતા એટલુ તો ચોક્કસ છે કે ग्रन्थाग्रम् લખીને જેનુ કુલ શ્લોકપ્રમાણ જણાવવામા આવ્યુ હોય તેવા ગ્રથો વિપુલ પ્રમાણમા મળે છે, જ્યારે गाहग्गं લખીને ગ્રથપ્રમાણ જણાવેલુ હોય તેવા ગ્રથો ક્વચિત્ જ મળે છે અને જે મળે છે તે પ્રાય કેવળ આર્યાછદમા રચાયેલા છે અનુયોગદ્વારસૂત્ર જેવા ગદ્ય-પદ્યાત્મક ગ્રથોનુ પ્રમાણ ગાથાગ્રથી જણાવાયુ હોય તેવો ગ્રથ પ્રસ્તુત અનુયોગદ્વારસૂત્ર સિવાય જવલ્લે જ હશે જે જે ગ્રથોના અંતમા ગ્રન્થાગ્ર કે ગાથાગ્ર લખીને ગ્રથપ્રમાણ જણાવવામા આવેલુ છે તે કોઈ વાર તે તે ગ્રથના કર્તાએ લખેલુ હોય છે, જ્યારે મોટાભાગના ગ્રથોમા તે તે ગ્રથની નકલ કરનાર લેખકોએ અથવા અન્ય વાચક વિદ્વાનોએ લખેલુ હોય છે અહી ઉપયુક્ત પ્રતિઓ પૈકીની वा० સજ્ઞક પ્રતિમા કુલ ૧૬૦૪ ગાથા ની સખ્યા અકમા જણાવ્યા પછી ग्रथाग्र श्लोक २००० લખેલુ (જુઓ પૃ૦ ૨૦૫ ટિ૦ ૮મા वा० પ્રતિનો પાઠ) હોવાથી તેના લેખકને એક ગાથાના સવાશ્લોકની ગણત્રી અભિપ્રેત છે એમ જાણી શકાય છે આ બે પ્રકાર અને તે સિવાય પણ ઘણી રીતે ગ્રથને લગતી વિવિધ સખ્યાઓનાં નામ અહી આ પ્રમાણે મળે છે—પર્યવસખ્યા, અક્ષરસખ્યા, સઘાતસખ્યા, પદસખ્યા, પાદસખ્યા,

ગાથાસખ્યા, શ્લોકસખ્યા, વેઢસખ્યા, નિર્યુક્તિસખ્યા, અનુયોગદ્વારસખ્યા, ઉદ્દેશકસખ્યા, અધ્યયનસખ્યા, શ્રુતસ્કધસખ્યા અને અગસખ્યા જુઓ અનુયોગદ્વારનુ ૪૯૪મુ સૂત્ર નદિસૂત્રના ૮૭મા સૂત્રથી ૯૭મા સૂત્રસુધીના ૧૧ સૂત્રોમા તથા ૧૧૪મા સૂત્રમા ઉક્ત સખ્યાઓનો ઉલ્લેખ મળે છે

જૈન ધર્મગુરુઓ :

શ્રમણ-નિર્ગ્રન્થોમા પદસ્થોના—વિશિષ્ટપદવીધારકોના નામ આ પ્રમાણે મળે છે આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સ્થવિર, પ્રવર્તક, ગણી, ગણધર અને ગણાવચ્છેદક આ પદસ્થ શ્રમણ ભગવંતો જ્યારે તથાપ્રકારના સુયોગ્ય શિષ્ય કે શિષ્યા ઉપર પ્રસન્ન થતા ત્યારે તેમને શિષ્ય કે શિષ્યા, વસ્ત્ર, પાત્ર, પ્રતિગ્રહ—પાત્રવિશેષ, કબલ, પાદપ્રુછનક—પાદપ્રોંછનક વગેરે આપતા અથવા પાત્ર તથા અન્ય ઉપકરણસહિત શિષ્ય કે શિષ્યા આપતા જુઓ લઘુનદિસૂત્ર ૨૦ થી ૨૨ (પૃ૦ ૫૨)

અજૈન ધર્મગુરુઓ .

સમૃદ્ધ મહાધિપતિ અજૈન આચાર્ય કે ઉપાધ્યાય કોઈ કારણસર કોઈના ઉપર પ્રસન્ન થતા ત્યારે અશ્વ, હાથી, ઊંટ, બળદ, ગર્દભ, ઘોડો—? ટટ્ટુ, ઘેટું, બકરુ, દાસ, દાસી, આસન, શયન, છત્ર, ચામર, ધ્વજા, મુકુટ, ચાદી, સોનુ, કાસુ, વસ્ત્ર, મણિ, મોતી, શખ, શિલા, પરવાળા, વિવિધ રત્નો, મુખાભરણથી શોભિત હાથી, દર્પણ અને ચામરથી શોભિત અશ્વ, કડાથી (આભૂષણવિશેષ) યુક્ત દાસ અને સર્વાલકારથી વિભૂષિત દાસી વગેરે બક્ષીસમા આપતા હતા જુઓ લઘુનદીસૂત્ર ૧૬થી ૧૮ (પૃ૦ ૫૧)

અનુયોગદ્વારસૂત્રમા ૧ અજૈન ધર્મગુરુઓના વિવિધ પ્રકારોના નામ, ૨ તેમના પૂજ્ય દેવતાઓના નામ, ૩ તેમની પૂજા વિધિની સામાન્ય રૂપરેખા અને ૪ તેમના નિત્યકર્મની સક્ષિપ્ત હકીકત આ પ્રમાણે મળે છે

૧ **અજૈન ધર્મગુરુઓના વિવિધ પ્રકારોનાં નામ—ચરક**—ધાડપાડુ, ભિક્ષાચર અથવા ખાતા ખાતા ચાલવાના આચારવાળા હોય તે **ચીરિક**—માર્ગમા પડેલાં ચીથરાથી દેહ ઢાકીને રહેનારા અથવા જેમનુ બધુ ઉપકરણ ચીથરામય હોય તે **ચર્મખંડિક**—ચામડાથી દેહ ઢાકીને રહેનારા અથવા જેમનુ બધુ ઉપકરણ ચર્મમય હોય તે **ભિક્ષોડ**—કેવળ ભિક્ષાભોજી ગોદુગ્ધાદિના પણ ત્યાગી અથવા બૌદ્ધભિક્ષુ **પાંડુરંગ**—શરીરે ભસ્મ ચોળીને રહેનારા **ગૌતમ**—વિચિત્રરીતે પગ પટકીને ચાલવાની કળાવાળા તથા કોડીઓની માળાથી શોભાયમાન વૃષભ ઉપર બેસનારા તેમ જ કણભિક્ષા લેનારા **ગોવ્રતિક**—ગાયના જેવી જીવનચર્યાવાળા—ગાયો ચાલે ત્યારે ચાલનારા, બેસે ત્યારે બેસનારા, અને ઊભી રહે ત્યારે ઊભા રહેનારા, તેમ જ ખાય ત્યારે તેની પેઠે જ તૃણ-પત્ર-પુષ્પ-ફળ ખાનારા **ગૃહિધર્મ**—ગૃહસ્થ ધર્મને જ શ્રેષ્ઠ માનીને તે મુજબ વર્તનારા **ધર્મચિંતક**—યાજ્ઞવલ્ક્ય ઋષિ આદિએ કરેલી ધર્મસહિતાઓનુ ચિંતન કરનારા અને તે મુજબ વર્તનારા **અવિરુદ્ધ**—દેવ, રાજા, માતા, પિતા આદિનો વિરોધ ન હોય તેવી રીતે વિનયશીલ આચારવાળા **વિરુદ્ધ**—પુણ્ય-પાપ, પરલોકાદિમા નહી માનનારા અક્રિયાવાદી **વૃદ્ધ**[૮]—તાપસ અને **શ્રાવક**—બ્રાહ્મણ (જુઓ

૮ શ્રીવરાહમિહિરાચાર્યપ્રણીત બૃહજ્જાતકના ૧૫મા અધ્યાયના પ્રથમ પદ્યમા આવતા વૃદ્ધ શબ્દની શ્રીઉત્પલભટ્ટે (વિક્રમનો ૧૧ મો શતક) આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરી છે—"वृद्धश्रावक —कापालिक, वृत्तभङ्गभयात् श्रावकशब्दोऽत्र लुप्तो द्रष्टव्य । अत्र वृद्धश्रावकग्रहण महेश्वराश्रितानाम् ।" બૃહજ્જાતકના પ્રસ્તુત પદ્યમા આવતા आजीवक શબ્દની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે—"आजीवकश्च-एकदण्डी भिक्षु यतिर्भवति । ...आजीवकग्रहण च नारायणाश्रितानाम् ।" બૃહજ્જાતકના પ્રસ્તુત પદ્યમા આવતા નિર્ગ્રન્થ શબ્દની વ્યાખ્યા ઉપરથી સમજાય છે કે તેઓ શ્વેતાબર નિર્ગ્રન્થપરપરાથી અપરિચિત હશે

અનુયોગદ્વાર સૂત્ર ૨૧ મુ, પૃ૦ ૬૩). આ ઉપરથી પ્રાચીન સમયના ધર્મગુરુઓના અનેક ભેદો અને આચારોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય મળે છે. પ્રસ્તુત ધર્મગુરુઓની ઓળખ અનુયોગદ્વારસૂત્રની ચૂર્ણિ તથા બે વૃત્તિઓમાથી નોંધી છે.

૨ ઉપર જણાવેલા ચરકાદિ ધર્મગુરુઓના પૂજ્ય દેવોના નામ આ પ્રમાણે છે—ઇન્દ્ર, સ્કન્દ–કાર્તિકેય, રુદ્ર–હર, શિવ–હરનો આકારવિશેષ, વૈશ્રવણ–યક્ષનાયક, દેવ–સામાન્યદેવ, નાગ–ભુવનપતિદેવવિશેષ(નાગદેવતા), યક્ષ, ભૂત, મુકુન્દ–બલદેવ, આર્યા–પ્રશાન્તરૂપવાળી દુર્ગાદેવી, અને કોટ્ટકિયા–મહિષવાહિની તથા મહિષમર્દિની દુર્ગાદેવી (જુઓ અનુયોગદ્વાર સૂત્ર ૨૧, પૃ૦ ૬૩) આ ઉપરથી જાણી શકાય છે કે રુદ્રાદિ અન્ય દેવોની જેમ ઇન્દ્રપૂજા, સ્કન્દપૂજા, બલદેવપૂજા, વૈશ્રવણપૂજા વગેરે દેવપૂજાઓ પ્રાચીન સમયમાં સુપ્રચલિત હતી. સૂચિત દેવોની ઓળખ અનુયોગદ્વારની મલધારીયા વૃત્તિમાંથી નોંધી છે

૩ ઉક્ત ચરકાદિ ધર્મગુરુઓની પૂજાવિધિની સામાન્ય રૂપરેખા આ પ્રમાણે મળે છે—છાણ આદિથી ઉપલેપન કરતા એટલે ભૂમિશુદ્ધિ કરતા, પીછી વગેરેથી કચરો સાફ કરતા, ગંધોદકાદિની વૃષ્ટિ કરતા, ધૂપપૂજા, પુષ્પપૂજા, સુગન્ધદ્રવ્યપૂજા કરતા તેમ જ ફૂલમાળાથી પૂજા કરતા (જુઓ અનુયોગદ્વાર સૂ૦ ૨૧ મુ, પૃ૦ ૬૩–૬૪)

૪ ઉક્ત ચરકાદિ ધર્મગુરુઓના નિત્યકર્મની સંક્ષિપ્ત હકીકત આ પ્રમાણે મળે છે યજ્ઞ-દેવતાની પૂજાના સમયે યજ્ઞાંજલિ, હોમ, જપ-મન્ત્રાદિપાઠ અને વૃષભગર્જિતના જેવો અવાજ કરતા, તથા તે તે અભીષ્ટ દેવને નમસ્કાર કરતા (જુઓ અનુયોગદ્વાર સૂ૦ ૨૭મુ, પૃ૦ ૬૪) ઉક્ત પૂજાવિધિ અને નિત્ય કર્મની હકીકત તે તે ધર્મગુરુઓની આચારસંહિતાનો આછો પાતળો ખ્યાલ આપે છે

અહી વિવિધ ધર્મગુરુઓના મુખ્ય ૭ પ્રકાર આ પ્રમાણે મળે છે શ્રમણ, પડરગ, ભિક્ષુ, કાપાલિક તાપસ અને પરિવ્રાજક જુઓ અનુયોગદ્વાર સૂ૦ ૨૮૮ મુ (પૃ૦ ૧૨૮)

જનનિવાસસ્થાન :

જનનિવાસસ્થાનના નામ આ પ્રમાણે મળે છે—**ગ્રામ**–ગામ, **આકર**–જે ભૂમિમા લોખડ વગેરે ઉત્પન્ન થતુ હોય તે **નગર**–નગર **ખેટ**–જેની ચારે બાજુ ધૂળનો કોટ હોય તે. **કર્બટ**–કુનગર **મડંબ**–જેની નજીકમા ગામ-નગરાદિ ન હોય તેવુ સ્થાન **દ્રોણમુખ**–જલમાર્ગ અને સ્થલમાર્ગથી જોડાયેલુ **પત્તન**–જ્યાં વિવિધ દેશોની વસ્તુનો વહેપાર હોય તે **આશ્રમ**–તાપસ વગેરેના આશ્રમ. **સંબાહ**–પુષ્કળ વસતીથી સકીર્ણ હોય તે **સન્નિવેશ**–પશુપાલન કરનારા ભરવાડ વગેરે રહેતા હોય તે જુઓ અનુયોગદ્વાર સૂ૦ ૨૬૭મુ (પૃ૦ ૧૨૫) ગ્રામ આદિનો પરિચય અનુયોગદ્વાર સૂત્રની મલધારીયા વૃત્તિમાથી નોંધ્યો છે

સામાજિક

સામાન્ય જનસમૂહની અપેક્ષાએ ઉપરના વર્ગની મુખ્ય વ્યક્તિઓના નામ આ પ્રમાણે મળે છે—**રાજા**–ચક્રવર્તી વાસુદેવ બલદેવ મહામાડલિક **ઈશ્વર**–સામાન્ય માંડલિક, અમાત્ય અથવા અણિમાદિ સિદ્ધિવાળો **તલવર**–પ્રસન્ન થયેલા રાજાએ જેને માથાના પેચ ઉપર બાધવામા આવતો સુવર્ણપટ્ટ આપ્યો હોય તે **માડંબિક**–જેની આજુબાજુ એટલે નજીકમા કોઈ પણ ગામ કે નગર ન હોય તેવુ જનનિવાસસ્થાન **મડંબ** નામથી ઓળખાતુ; મડબનો અધિપતિ માડબિક

કૌટુમ્બિક—એકથી વધારે કુટુમ્બોનો મુખ્ય પુરુષ- **ઇભ્ય**—હાથીના કદ જેવડા દ્રવ્યરાશિનો સ્વામી **શ્રેષ્ઠી**—ગામ કે નગરનો શ્રેષ્ઠ પુરુષ **સેનાપતિ**—ચતુરંગ સેનાનો અધિપતિ **સાર્થવાહ**—ગણ્ય, ધાર્ય, મેય અને પરિચ્છેદ્ય દ્રવ્યોને લઈને લાભ મેળવવા માટે જે પરદેશ જાય તે—જુઓ લઘુનન્દિસૂત્ર ૧૨મુ (પૃ૦ ૫૦) અને અનુયોગદ્વારનુ ૨૦મુ સૂત્ર (પૃ૦ ૬૩) સાર્થવાહો પ્રાચીન સમયમા રાજમાન્ય, ખ્યાતનામ, દીન-અનાથજનવત્સલ તરીકે ઓળખાતા હતા લઘુનન્દિસૂત્રના ૧૨મા સૂત્રમા ઉપર જણાવેલા નામો ઉપરાંત યુવરાજ શબ્દ પણ વધારે છે પ્રસન્ન થયેલો રાજા પારિતોષિક આપે તેવી ચીજોમા અહી જણાવ્યો તે સુવર્ણપટ્ટ પણ આપવામા આવતો અહી જણાવેલા પ્રાચીનસમયની અગ્રગણ્ય વ્યક્તિઓના રાજા ઈશ્વર આદિ નામો જૈનાગમ સાહિત્યના અનેક ગ્રથોમા મળી આવે છે અહી રાજા આદિનો પરિચય અનુયોગદ્વારની ચૂર્ણિ અને બે વૃત્તિઓમાથી નોંધ્યો છે

ઉપર જણાવેલા મુખ્ય પુરુષો કોઈના ઉપર પ્રસન્ન થતા ત્યારે પોતાની કક્ષા મુજબ ઇનામ-બક્ષીસમા પહેલા જણાવેલી અશ્વાદિ વસ્તુઓ આપતા જુઓ લઘુનદિ સૂત્ર ૧૨ થી ૧૪

ઉક્ત મુખ્ય પુરુષો મુખધાવન અને દતપ્રક્ષાલન કરીને, માથાના કેશના આગળના ભાગમા કાસકો રાખીને, દૂર્વા અને સર્ષપ માથા ઉપર નાખીને, દર્પણમા મુખ જોઈને, ધૂપથી વસ્ત્રોને વાસિત કરીને, છૂટા ફૂલ અને ફૂલમાળા મસ્તકાદિમા ધારણ કરીને, તાબૂલભક્ષણ કરીને, વસ્ત્રાદિ પહેરીને રાજકુલ, દેવકુલ, આરામ, ઉદ્યાન, સભા અને પ્રપા વગેરે સ્થાનોમા જતા એટલે કે સવારે ઊઠ્યા પછી રાજકુલાદિ સ્થાનોમાં જતી વખતે મુખ્યતયા અહી જણાવેલી વિધિ જરૂરી મનાતી હતી તે હકીકત સ્પષ્ટ થાય છે. ઉપરાત, માથામા કાસકો રાખીને ફરનાર દેહાતી જન આજે પણ જોવા મળે છે, તેની આ પદ્ધતિ હજારો વર્ષ પહેલા આપણા સભ્ય વર્ગમા અવશ્ય કરણીય રૂપે પ્રચલિત હતી તે પણ સ્પષ્ટ થાય છે જુઓ અનુયોગદ્વાર સૂ ૨૦મુ (પૃ૦ ૬૩)

આજે આપણને વિચિત્ર લાગે તેવો રિવાજ પ્રાચીન સમયમા ભારતના કોઈપણ પ્રદેશમા પ્રચલિત હશે, તેને દર્શાવતુ વ્રીડનક રસનુ ઉદાહરણ અનુયોગદ્વારના ૨૬૨મા સૂત્રમા (ગા ૭૩, પૃ ૧૨૩) આવેલુ છે આની વિગત આપવી અમને ઉચિત નથી લાગી તેથી અભ્યાસીઓએ પ્રસ્તુત સ્થાન જોઈ લેવુ

અહી હાસ્યરસના ઉદાહરણ ઉપરથી જાણી શકાય છે કે—ભાભીઓ ઊંઘતા દિયરના મોંઢે મેશ પણ ચોપડતી અને જાગ્યા પછી આજુબાજુના તેવા પ્રકારના સ્વજનોને બોલાવીને મશીમડિત મુખવાળા દિયરને બતાવીને ઉપહાસ કરતી જુઓ અનુયોગદ્વાર સૂ૦ ૨૬૨, ગા૦ ૭૭ (પૃ૦ ૧૨૩) આથી દિયર ભોજાઈના અનેક ઉપહાસોમા આ પ્રકાર પણ પ્રાચીન સમયમા પ્રચલિત હતો તે વસ્તુ સ્પષ્ટ થાય છે

જેને બાળકો જીવતા ન હોય તેવા મા-બાપ પોતાનુ બાળક દીર્ઘજીવી થાય તેવા આશયથી તેનુ કચરો, મકત, અમથો આદિ નામ રાખતા હતા આ રૂઢી આજે પણ વિદ્યમાન છે આવા પ્રકારના નામને પ્રાચીન સમયમા જીવિકાહેતુનામ કહેવામા આવતુ આની નોંધ અહી અનુયોગદ્વાર સૂત્રના ૨૯૦મા સૂત્રમા મળે છે, સાથે સાથે જીવિકાહેતુનામના ચાર ઉદાહરણો પણ આપ્યા છે તે આ પ્રમાણે—अवकरए = अवकरक , उक्कुरुए = उत्करक', कज्जवए = कच्चवरक', અને सुप्पए = सूर्पक

કૃત્તિકા, રોહિણી આદિ ૨૭ નક્ષત્રો અને અગ્નિ, પ્રજાપતિ આદિ ૨૮ દેવોના નામની પાછળ દત્ત, ધર્મ, શર્મ, દેવ, દાસ, સેન અને રક્ષિત જોડીને પણ માણસોના નામ પાડવામા આવતા; જેમ કે રોહિણિદત્ત, રોહિણિધર્મ, રોહિણિશર્મ, રોહિણિદેવ, રોહિણિદાસ, રોહિણિસેન, રોહિણિરક્ષિત,

અગ્નિદત્ત, અગ્નિધર્મ, વગેરે વગેરે જુઓ અનુયોગદ્વાર સૂ. ૨૮૫-૮૬ (પૃ. ૧૨૭-૨૮) આવી જ રીતે ગણવાચક 'મલ્લ' શબ્દની પાછળ દત્ત, ધર્મ આદિ જોડીને મલ્લદત્ત, મલ્લધર્મ વગેરે નામોનો વ્યવહાર પ્રાચીન સમયમા હતો જુઓ અનુયોગદ્વાર સૂ૦ ૨૮૯મુ (પૃ૦ ૧૨૮) અહી એક વસ્તુ જાણી શકાય છે કે—જેમ વર્તમાનમા પ્રચલિત નામોના અતમા ચદ-ચદ, દાસ, લાલ વગેરે શબ્દ મૂકવામા આવે છે જેમકે કેસરીચદ, નરોત્તમદાસ, અમૃતલાલ, તેમ પ્રાચીન સમયમા દત્ત, ધર્મ, શર્મ, દેવ, દાસ, સેન અને રક્ષિત અતવાળા વ્યક્તિનામ ઠીક ઠીક પ્રમાણમા પ્રચલિત હતા, આમાના દેવ અને શર્મઅતવાળા નામો વર્તમાનમા પણ ક્વચિત હોય છે સાધારણ રીતે નક્ષત્રોની નામાવલીનો પ્રારભ અશ્વિની, ભરણી, કૃત્તિકા આદિથી થાય છે પણ અહી (અનુ૦ સૂ૦ ૧૮૫ ગા૦ ૮૬ થી ૮૮, પૃ૦ ૧૨૭) કૃત્તિકાથી પ્રારભ કરીને અતમા અશ્વિની ભરણી જણાવ્યા છે

કર્મ વ્યવસાયને અનુસરીને વ્યવહૃત વિવિધ અટકોના નામ અહી આ પ્રમાણે મળે છે **દૌષિક**—દોશી (કાપડિયા), **સૌત્રિક**—સૂતરિયા **કાર્પાસિક**—કપાસનો ધધો કરનાર (કપાસી) **સૂત્રવૈચારિક**[૯] **ભાંડવૈચારિક**—વિવિધ ભાડોની લે વેચ કરનાર **કૌલાલિક**—માટીના વાસણ વેચનાર જુઓ અનુયોગદ્વાર સૂ૦ ૩૦૩ (પૃ૦ ૧૩૧) આવી જ રીતે શિલ્પ-કળાના વ્યવસાયિવર્ગની વિવિધ અટકો આ પ્રમાણે મળે છે—**વાસ્ત્રિક**—વસ્ત્રસબધિત કળાવાળો **તાંત્રિક**—તત્રીવાદક **તુન્નવાય**—તૂણવાનુ કામ કરનાર **તંતુવાય**—વસ્ત્ર વણવાનુ કામ કરનાર (વણકર) **પટ્ટકાર**—વિશિષ્ટ વસ્ત્ર બનાવવાની કળાવાળો **દેઅડ**[૧૦] **વરુડ**—ટોપલા-ટોપલી ગૂથનાર તથા નેતર વગેરેની ગુથણી કરનાર **મુંજકાર**—મુજના દોરડા બનાવનાર **કાષ્ઠકાર**—કાષ્ઠસબધિત કળાવાળો **છત્રકાર**—છત્ર બનાવનાર **વર્ધકાર**—ચામડાની વિવિધ ચીજો બનાવનાર **પુસ્તકાર**—કાગળ બનાવનાર અથવા પુસ્તક લખનાર (લહિયો). **ચિત્રકાર**—ચિતારો **દંતકાર**—હાથી વગેરે પ્રાણીઓના દાતની વિવિધ ચીજો બનાવનાર **લેપ્યકાર**—લેપ કરનાર **કોટ્ટિમકાર**—કડિયો છીવારો વગેરે જુઓ અનુયોગદ્વાર સૂ૦ ૩૦૪ (પૃ૦ ૧૩૧) અહી જણાવેલી અટકો તે તે કર્મ અને કળાવાળા વર્ગની ઓળખ રૂપે છે આ પૈકીની દોસી, સૂતરિયા, ચિતારા, કપાસી વગેરે અટકોનો વ્યવહાર તો મૂળશબ્દના પર્યાયરૂપે જ આજે પણ થાય છે, જ્યારે 'ચૂડગર', 'દાતી' જેવી કોઈક અટકો અહી જણાવેલી 'દતકાર' જેવી અટકની સાથે ઓછુ વધતુ સામ્ય ધરાવતી પણ વ્યવહારમા છે કોઈ કોઈ અટક જાણી શકાતી નથી અને કેટલી'કનો વ્યવહાર આજે અનુભવાતો નથી. આજની જેમ પ્રાચીન સમયમા પણ વિવિધ કલાવિદોના અને વિવિધ વ્યવસાયીઓના વિવિધ વર્ગો હતા પછી તે તે કલાવિદ્ અને વ્યવસાયી ભલેને ગમે તે જ્ઞાતિનો હોય આ વસ્તુ પ્રસ્તુત નોંધ ઉપરથી સમજી શકાશે.

પ્રાચીન સમયમા લોકવ્યવહારમાં શ્લાઘ્ય-પ્રશસાપાત્ર નામો પૈકીના ત્રણ નામનો અહી ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે મળે છે શ્રમણ, બ્રાહ્મણ અને સત્રાતિથિ કે સત્યતિથિ અથવા સર્વાતિથિ કે સર્વતિથિ આ ત્રણ નામ કોઈ એક વ્યક્તિના નથી પણ તથાપ્રકારના પ્રશસ્ત વર્ગના નામ છે જુઓ અનુયોગદ્વાર સૂ૦ ૩૦૫ (પૃ૦ ૧૩૧)

સચેતન કે અચેતન વિવિધ કલાવિદોના વર્ગોના નામ પણ અહી ઠીક ઠીક પ્રમાણમા આ પ્રમાણે મળે છે **નટ**—નાટક કરનાર **નર્તક**—નૃત્ય કરનાર **જલ્લ**—દોરડા ઉપર પ્રયોગો

---

૯ સૂત્ર વૈચારિકનો અર્થ સમજી શકાતો નથી

૧૦ —'દેઅડ'નો અર્થ સમજી શકાતો નથી પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમા આ શબ્દના બદલે 'દેઅડ' શબ્દ આવે છે પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના કોઈપણ પ્રત્યતરમા 'દેઅડ' શબ્દ નથી જુઓ શ્રીમહાવીર જૈન વિદ્યાલય તરફથી ટૂક સમયમા પ્રસિદ્ધ થનાર પણ્ણવણાસુત્ત મા સૂ૦ ૧૦૬ (પૃ૦ ૩૮)

કરનાર નટ **મલ્લ**—કુસ્તીબાજ **મૌષ્ટિક**—મુક્કાબાજીથી સ્પર્ધા કરનાર મલ્લ **વિડંબક**—વિવિધ વેષ કરનાર વિદૂષક (બહુરૂપી) **કથક**—કથાવાર્તા કરનાર **પ્લવક**—લાબા ખાડા કૂદનાર અથવા નદી-તળાવ તરનાર **લાસક**—રાસગાનાર અથવા 'જય' શબ્દ બોલનાર ભાડ **આખ્યાયક**—ભાવિ શુભાશુભ કહેનાર **લંખ**—મોટા વાસ ઉપર ચઢીને વિવિધ પ્રયોગો કરનાર નટ **મંખ**—તે તે પ્રકારના ચિત્રપટો લઈ ને લોકોને દર્શન કરાવી આજીવિકા મેળવનાર **તૂણાવાન્**—તૂણા નામનુ વાદ્ય વગાડનાર **તુંબવીણિક**—વીણાવાદક **કાચ**—કાવડ વહન કરનાર **માગધ**—મગલપાઠક જુઓ અનુયોગદ્વાર સૂ૦ ૮૦ મુ (પૃ૦ ૭૩) આ ઉપરથી આપણી નાટ્યકલા, નર્તનકલા, દોરડા ઉપર વિવિધ પ્રયોગો કરવાની કળા, કુસ્તીની કળા, મુક્કાબાજીથી સ્પર્ધા કરવાની કળા, વિદૂષક-બહુરૂપીની કળા, લાબુ કૂદવાની કળા, તરવાની કળા, મોટા વાસ ઉપર ચઢીને વિવિધ પ્રયોગો કરવાની કળા, અને વીણાદિવાદ્યવાદન કળા આદિ કળાઓ અનુયોગદ્વારસૂત્રકારના પહેલા પણ ઘણા પ્રાચીન સમયથી વિકસેલી હતી તે જાણી શકાય છે ઉપરાત, આજે જે ચોક-ચોપટમા ભારતાદિ કથાઓના આખ્યાન થાય છે અને ગેય કથાઓ દ્વારા પણ ઉપદેશ અપાય છે તે પ્રથા પણ ઉપર જણાવેલા કલાવિદો પૈકીના **કથક** અને **લાસક** શબ્દથી સમજી શકાય છે કે બહુપ્રાચીન સમયની પરપરા રૂપ છે પ્રસ્તુત સન્દર્ભમા આવેલા નટ આદિ નામોનો પરિચય અનુયોગદ્વારસૂત્રની મલધારીયા વૃત્તિમાથી નોંધ્યો છે

વિવિધ કળાઓ

તાલ અને તાલીના પાદડા તથા વસ્ત્ર ઉપર ગ્રથો લખાતા હતા તેનો ઉલ્લેખ અનુયોગદ્વારના ૩૯મા સૂત્ર (પૃ૦ ૬૭)મા મળે છે અહી મૂલ શબ્દ पत्तय-पोत्थयलिहिय છે તેનો ચૂર્ણિ અને ટીકામા એ પ્રકારે અર્થ છે ૧ પત્ર એટલે તાલ-તાલીના પાદડા ઉપર લખેલુ, આવા પત્રોના સમૂહને પુસ્તક કહેવામા આવે છે, તેના ઉપર લખેલુ ૨ તાલ-તાલીના પાદડા ઉપર લખેલુ અને વસ્ત્ર ઉપર લખેલુ આ નોંધ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે તાડપત્ર અને વસ્ત્ર ઉપર લખવાની આપણી લેખન કળા જુગજૂની છે

તરેહ તરેહના સૂત્ર-સૂતર એટલે વસ્ત્ર વણવાના ઉપયોગમા આવતા તાણા વાણાના તતુ અને તદનુસારે તરેહ તરેહના વસ્ત્રોની માહિતી પણ અહી ઠીક ઠીક પ્રમાણમા આ પ્રમાણે મળે છે—સૂત્ર-સૂતરના (તદનુસારે વસ્ત્રના પણ) પાચ પ્રકાર છે ૧ અડજ, ૨ બોંડજ, ૩ કીટજ, ૪ વાલજ, અને ૫ વલ્કજ

૧ **અંડજ**—હસગર્ભાદિને અડજ કહે છે હસ એ ચતુરિન્દ્રિય જીવવિશેષ છે તેનો ગર્ભ તે કોસિકાર-કોસીટો તેમાથી ઉત્પન્ન થયેલા તતુને હસગર્ભ કહે છે 'પચેન્દ્રિય હંસપક્ષીના ગર્ભમાથી લીધેલા તતુને હસગર્ભ કહે છે' તેવો પણ કેટલાકનો મત છે.

૨ **બોંડજ**—કપાસમાથી બનાવેલો તતુ-રૂનુ સૂતર

૩ **કીટજ**—આના પાચ પ્રકાર છે ૧ પટ્ટ, ૨ મલય, ૩ અશુક, ૪ ચીનાશુક અને ૫ કૃમિરાગ જે જગલમા અમુક પ્રકારના પતગ કીટની ઉત્પત્તિ થતી હોય, તે જગલમા માસાદિના ઢગલા વ્યવસ્થિત રીતે પાથરીને કરવામા આવતા અને તે ઢગલામા ચારે બાજુ અતરે અતરે નીચાઊંચા ખીલા ઊભા કરવામા આવતા ત્યારબાદ વનાતરમા ફરતા ફરતા પતગ કીટો-ઊડી શકે તેવા કીડા-માસાદિના ભક્ષણ માટે આવતા અને તે ઢગલામા ચારે તરફ લાળ મુકતા મુકતા ફરતા જેથી તેમની લાળ ઊભા કરેલા ખીલાઓમા ગોઠવાઈ જતી આ લાળના તતુઓ વસ્ત્ર બનાવવા માટે

કાળજીપૂર્વક ભેગા કરી લેવામા આવતા, પ્રસ્તુત લાળતતુઓને પટ્ટસૂત્ર કહેવામા આવતુ અને તેમાથી બનેલુ વસ્ત્ર **પટ્ટ** કહેવાતુ ઉક્ત ક્રમ પ્રમાણે મલય દેશમાથી મેળવાતા લાળતતુઓને મલયસૂત્ર કહેવાતુ અને તેમાથી બનેલુ વસ્ત્ર **મલય** કહેવાતુ ચીન દેશ સિવાયના અમુક દેશોમાંથી ઉક્ત વિધિ મુજબ મેળવાતા લાળતતુઓને અશુકસૂત્ર કહેવાતુ અને તેમાથી બનેલુ વસ્ત્ર **અંશુક** કહેવાતુ. ઉક્ત ક્રમ પ્રમાણે જ ચીન દેશમાથી મેળવાતા લાળતતુઓને ચીનાશુકસૂત્ર કહેતા અને તેમાથી બનેલુ વસ્ત્ર **ચીનાંશુક** કહેવાતુ પટ્ટસૂત્ર, મલયસૂત્ર, અશુકસૂત્ર અને ચીનાશુકસૂત્રને એકત્રિત કરવાની વિધિ તો એક જ પ્રકારની છે, છતા દેશવિશેષના પતગકીટોના વૈવિધ્યથી તેમની લાળમા વૈવિધ્ય હોય, જેના આધારે તે તે લાળતતુઓથી બનેલા વસ્ત્રનુ આગવુ પ્રાધાન્ય હશે કોઇક પદાર્થનુ મિશ્રણ કરીને મનુષ્યાદિનુ રુધિર છિદ્રવાળા ભાજન સપુટમા રાખવામા આવતુ, તેમા ઘણા કૃમિઓ ઉત્પન્ન થતા, આ કૃમિઓ હવા મેળવવા માટે ભાજનસપુટના છિદ્રોદ્વારા બહાર નીકળીને આજુબાજુ ફરતા ફરતા જે લાળ મુકતા તે લાળતતુને કૃમિરાગસૂત્ર કહેવાતુ આ કૃમિઓ રુધિરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી તેમનો રગ પણ રુધિર જેવો જ હોય તે સ્વાભાવિક છે, અને તેથી જ તેમના લાળતતુઓનો વર્ણ પણ રુધિર જેવો હોય જ. આ કૃમિરાગસૂત્રમાંથી બનેલુ વસ્ત્ર **કૃમિરાગ** કહેવાતુ આ બાબતમા કેટલાકનો મત આ પ્રમાણે છે—ઉપર જણાવેલા ક્રમપ્રમાણે ભાજનસપુટમા જ્યારે કૃમિઓ ઉત્પન્ન થતા ત્યારે કૃમિસહિત રુધિરને મસળીને કેવળ રસ લેવામા આવતો અને તે રસમા જે પટ્ટસૂત્ર રગવામા આવતુ તેને કૃમિરાગસૂત્ર કહેવામા આવતુ

૪. વાલજ—પ્રાણીઓના વાળમાથી બનાવવામા આવતા સૂતરને **વાલજસૂત્ર** કહેવામા આવતુ તેના પાચ પ્રકાર છે ૧ ઔર્ણિક સૂત્ર, ૨ ઔષ્ટ્રિક સૂત્ર, ૩ મૃગલોમિક સૂત્ર, ૪ કૌતવ સૂત્ર, અને ૫ કિટ્ટિસ સૂત્ર ઘેટાના ઊનમાથી બનાવેલુ **ઔર્ણિક સૂત્ર.** ઊટના વાળમાથી બનાવેલુ **ઔષ્ટ્રિકસૂત્ર.** કદમા મૃગથી નાના અને મોટા પૂછડાવાળા અરણ્યપ્રાણીઓના વાળમાથી બનાવેલુ **મૃગલોમિકસૂત્ર.** ઉદરના વાળમાંથી બનાવેલુ **કૌતવસૂત્ર.** ૫ અને આ ચાર પ્રકારના સૂતર બનાવતાં પ્રત્યેક પ્રકારના સૂતરના જે જે અવશિષ્ટ વાળ (ફૂટા જેવુ) રહ્યા હોય તેમાથી બનાવેલુ **કિટ્ટિસસૂત્ર** કહેવાતુ, અથવા શ્વાન આદિના વાળમાથી બનાવેલુ હોય તેને પણ **કિટ્ટિસસૂત્ર** કહેવામા આવતુ

૫. વલ્કજ—વનસ્પતિની છાલમાથી બનાવેલુ હોય તે **વલ્કજસૂત્ર** કહેવાતુ શણ વગેરેના તતુઓને વલ્કજસૂત્ર કહી શકાય

ઉપર જણાવેલા સૂતરના ભેદ અને પ્રભેદો ઉપરથી પ્રાચીન સમયના વિધવિધ વસ્ત્રનિર્માણનો ઠીક ઠીક પરિચય મળે છે આ હકીકત અનુયોગદ્વારના ૪૦થી ૪૫ સુધીના સૂત્રોમા (પૃ૦ ૬૭) વર્ણવાયેલી છે ઉક્ત સૂતરના પ્રકારોનો પરિચય અનુયોગદ્વાર સૂત્રની ચૂર્ણિ અને બે વૃત્તિઓમાથી લીધો છે

અશ્વ, હસ્તિ, આદિ ચતુષ્પદ પ્રાણીઓને કેળવવાની કળાનો માત્ર ઉલ્લેખ અહીં મળે છે. જુઓ અનુયોગદ્વાર સૂત્ર ૮૧મુ તથા ૭૩મા પૃષ્ઠની પહેલી ટિપ્પણી

આમ્રવૃક્ષ, આમલકવૃક્ષ, આદિ વૃક્ષોને ઉછેરવાની પ્રક્રિયાનો માત્ર ઉલ્લેખ અનુયોગદ્વારના ૮૨ મા સૂત્રમા મળે છે તથા આમ્રાદિ વૃક્ષોનો ઉછેર અને તેનુ વર્ધન કરવાની તેમ જ આમ્રાદિના ફળોને કોદરા અને ઘાસ વગેરેમા પકવવાની પ્રક્રિયાની નોંધ પણ મળે છે જુઓ પૃ૦ ૭૩ ટિ૦ ૧.

ખાડ, ગોળ અને સાકરને વધુ મિષ્ટ બનાવવાની પ્રક્રિયાનો માત્ર ઉલ્લેખ અનુયોગદ્વારના ૮૩ મા સૂત્રમા મળે છે તથા ગોળ વગેરે દ્રવ્યોને અગ્નિતાપથી વધુ મિષ્ટ બનાવવાની અને ક્ષારાદિના સયોગે ગુડાદિનો નાશ થવાની હકીકત પણ મળે છે. જુઓ પૃ૦ ૭૩ ટિ૦ ૧

નટ, નર્તક, મલ્લ આદિને આહારમા ઘી વગેરે સ્નિગ્ધદ્રવ્યો આપીને વિશેષ સુરૂપ બનાવવામા આવતા તેની, તથા તેમના કાન, સ્કંધ વગેરેને વધારવાની પ્રક્રિયાના ઉલ્લેખની હકીકત પણ મળે છે જુઓ પૃ૦ ૭૩ ટિ૦ ૧

હલ, કુલિક વગેરેથી ક્ષેત્ર–ખેતરને ખેડીને કેળવવાની તથા ખેતરમા હાથીનાં મળ-મૂત્ર પડવાથી તે ભૂમિમા પાક બગડે છે તેની નોંધ મળે છે જુઓ અનુયોગદ્વાર સૂ૦ ૮૫ મુ તથા પૃ૦ ૭૩ ટિ૦ ૧

ઘડી વગેરેથી સમયનુ માન લેવાની પ્રક્રિયાની નોંધ પણ અહી મળે છે જુઓ અનુયોગદ્વાર સૂ૦ ૮૬ મુ

દ્રવ્યમાન—ધાન્ય-રસ આદિનાં વિવિધ માન વગેરે

ધાન્ય ભરવાના સાધનો તથા ધાન્ય માપવાના માન–માપના નામ પણ અહી ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં મળે છે ધાન્ય ભરવાના સાધનોનાં પાંચ નામ આ પ્રમાણે છે ૧ मुत्तोली (प्रा०)–मुक्तोली (स०) આ શબ્દની વ્યાખ્યામાં મલધારીયા ટીકામા માત્ર ‘मोट्टा’ શબ્દ લખ્યો છે આથી એમ સમજવુ રહ્યુ કે વિક્રમના બારમા શતકમા ‘मोट्टा’ નામનુ સાધન ધાન્ય ભરવાના ઉપયોગમા આવતુ હશે મોટલી (ગુ૦) અને મોટરી (હિં૦) આ બે શબ્દોનુ પ્રાચીન રૂપ પ્રસ્તુત ‘मोट्टा’ થી જાણી શકાય છે ૨ मुरव–નીચે અને ઉપર સાકડી અને મધ્યમા જરા પહોળી કોઠી ૩ इडुर–ગાડા ઉપર અનાજ ભરવા માટે આજે ગુજરાતીમા જેને ‘જાકડો’ કે ‘પાજરી’ કહે છે તેવા જ પ્રકારનુ પ્રાચીન સમયનુ સાધન, ગાડાના છિદ્રોમા ઊભી લાકડીઓ રાખીને તેની ચારે બાજુ સાંઠીઓ કે શણની દોરી વગેરેને અનાજના કણ નીકળી ન જાય તેમ ગૂથીને કાળજીપૂર્વક બાધવામા આવતી આ સાધનને ઇડ્ડર કહેવામા આવતુ, મલધારીયા ટીકામા આને ढक्कनक પણ કહ્યુ છે એટલે વિક્રમના બારમા શતકમા જાકડાના અર્થમા ढक्कनक શબ્દ સુપરિચિત હશે ૪ अलिन्दक–મોટુ કુડુ ૫ अपचारि–વધારે લાબો કોઠો જુઓ અનુયોગદ્વાર સૂ૦ ૩૧૯ મુ (પૃ૦ ૧૩૩) मुत्तोली આદિ શબ્દોનો પરિચય અનુયોગદ્વારસૂત્રની ચૂર્ણિ અને બે વૃત્તિઓમાથી નોંધ્યો છે

ધાન્યનુ પ્રમાણ નિશ્ચિત કરવા માટેના માન–માપના ૧૧ નામ આ પ્રમાણે મળે છે ૧ असति–હથેળીના તળિયામા સમાય તેટલુ પ્રમાણ ૨ प्रसृति–બે અસતિ ની એક પ્રસૃતિ થાય છે ૩ सेतिका–બે પ્રસૃતિની એક સેતિકા થાય છે, આ સેતિકા નામનુ ધાન્યમાન મગધ પ્રદેશમાં પ્રચલિત હતુ તેમ અનુયોગદ્વારની હરિભદ્રીયા તથા મલધારીયા વૃત્તિમા જણાવ્યુ છે ૪ कुडव–ચાર સેતિકાનો એક કુડવ થાય છે ૫ प्रस्थ–ચાર કુડવનો એક પ્રસ્થ થાય છે ૬ आढक–ચાર પ્રસ્થનો એક આઢક થાય છે ૭ द्रोण–ચાર આઢકનો એક દ્રોણ થાય છે ૮ जघन्यकुम्भ–૬૦ આઢકનો એક જઘન્ય કુભ થાય છે ૯ मध्यमकुम्भ–૮૦ આઢકનો એક મધ્યમ કુભ થાય છે ૧૦ उत्कृष्टकुम्भ–૧૦૦ આઢકનો એક ઉત્કૃષ્ટકુભ થાય છે ૧૧ वाह–૮૦૦ આઢકનો એક વાહ થાય છે જુઓ અનુયોગદ્વાર સૂ૦ ૩૧૮ મુ (પૃ૦ ૧૩૩) असति આદિ શબ્દોનો પરિચય અનુયોગદ્વારની મલધારીયા વૃત્તિમાથી નોંધ્યો છે, ચૂર્ણિ અને હરિભદ્રીયા વૃત્તિમા પણ સક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા છે.

રસદ્રવ્ય–પ્રવાહીપદાર્થ–ભરવા માટેના સાધનોના નામ આ પ્રમાણે છે वारक–નાનો ઘડો કે નાનો કળશ घटक–ઘડો करक–કરવો गर्गरी–ગાગર दतिक–કુંપો, કુપ્પી વગેરે ચામડાની વસ્તુ करोडि–ખૂબ જ વિશાલ મુખવાળી કુડી कुण्डिका–કુડી, કુડુ, કમડલ વગેરે જુઓ અનુયોગદ્વાર સૂ૦ ૩૨૧ મુ (પૃ૦ ૧૩૩) वारक આદિ શબ્દોનો પરિચય અનુયોગદ્વારસૂત્રની મલધારીયા વૃત્તિમાથી નોંધ્યો છે

આ અને આ પ્રકારના અન્ય પાત્રોમા ભરવામા આવતા રસદ્રવ્યોનુ પ્રમાણ નક્કી કરવા માટેનાં માન-માપના નામ આ પ્રમાણે છે ચાર પળીની એક चतुःषष्टिका આઠ પળીની એક द्वात्रिंशिका. સોળ પળીની એક षोडशिका. બત્રીસ પળીની એક अष्टभागिका ચોસઠ પળીની એક चतुर्भागिका એકસો અઠ્ઠાવીસ પળીની એક अर्धमाणी બસો છપ્પન પળીની એક माणी. જુઓ અનુયોગદ્વાર સૂ૦ ૩૨૦ મુ (પૃ૦ ૧૩૩)

ઉન્માનપ્રમાણ

પત્ર, અગર, તગર, ફળ, કકુ, ખાડ, ગોળ, સાકર વગેરે વસ્તુઓનુ પ્રમાણ નિશ્ચિત કરવા માટેના માનવિશેષને ઉન્માનપ્રમાણ કહેવામાં આવે છે. ઉન્માન પ્રમાણનાં માન-માપના સાત નામ આ પ્રમાણે મળે છે (૧) પલનો આઠમો ભાગ अर्धकर्ष. (૨) પલનો ચોથો ભાગ कर्ष. (૩) પલનો અર્ધભાગ अर्धपल (૪) पल (૫) એકસો પાંચ પલની એક तुला. (૬) ૧૦ તુલાનો એક अर्धभार, (૭) અને ૨૦ તુલાનો એક भार જુઓ અનુયોગદ્વાર સૂ૦ ૩૨૨-૨૩ (પૃ૦ ૧૩૪)

અહી જણાવેલા ઉન્માનપ્રમાણોમાં **એક સો પાંચ પલની તુલા** જણાવેલી હોવા છતાં ઘણા પ્રાચીન સમયથી લોકવ્યવહારમા **એક સો પલની તુલા** ઠીક ઠીક રીતે પ્રચલિત હતી આ વસ્તુ નીચેના અવતરણોથી સમજાશે—

"पलशतिका तुला, विंशतिस्तुला भारः। [ ]" इति परिमापितत्वात्।

શ્રી આત્માનદ જૈન સભા (ભાવનગર) દ્વારા પ્રકાશિત શ્રીસિહસૂરિગણિવાદિક્ષમાશ્રમણવિરચિત દ્વાદશારનયચક્રવૃત્તિ પૃ૦ ૩૦૩ પક્તિ ૯

तुला स्त्रियां पलशतं, भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः।
અમરકોશ-વૈશ્યવર્ગ શ્લો ૮૭

तुला पलशतं, तासां विंशत्या भार आचितः।
આ શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિકૃત અભિધાનચિતામણિ કાંડ ૩ શ્લો૦ ૫૪૯

એક સો પાંચ પલની એક તુલા આ માન પણ અનુયોગદ્વારસૂત્રકારના સમયમા કોઈ ને કોઈ પ્રદેશમા પ્રચલિત હતુ એમ જાણી શકાય છે.

અવમાનપ્રમાણ:

કૂપ, પ્રાસાદપીઠ, કાષ્ઠાદિ, કટ, પટ, ભીત અને ભીત વગેરેના પરિધિનું પ્રમાણ નિશ્ચિત કરવા માટેના માનવિશેષને અવમાન પ્રમાણ કહેવામા આવે છે. અવમાન પ્રમાણના માન-માપના આઠ નામ આ પ્રમાણે મળે છે

૧ हस्त-૨૪ અગુલ પ્રમાણ, ૨ दड, ૩ धनुष, ૪ युग, ૫ नालिका, ૬. अक्ष, ૭. मुसल આ દંડ આદિ ૭ યે માનવિશેષ ચાર હાથ પ્રમાણના હોય છે ફક્ત કૂવાનુ માપ લેવાના ઉપયોગમા આવતી ચાર હાથ પ્રમાણ લાબી લાકડી नालिका કહેવાતી, તથા માર્ગ વગેરે માપવા માટે ચાર હાથ પ્રમાણના માપને धनुष् કહેવાતુ વગેરે વગેરે ૮. रज्जु-દશ નાલિકા પ્રમાણ એટલે કે ૪૦ હાથ પ્રમાણ જુઓ અનુયોગદ્વાર સૂત્ર ૩૨૪-૨૫ (પૃ૦ ૧૩૪).

અતિમાનપ્રમાણ:

સોનુ, રૂપુ, મણિ, મોતી, શખ, શિલા-રાજપટ્ટક અથવા ગધપટ્ટક અને પરવાળા વગેરેનું

પ્રમાણ નિશ્ચિત કરવા માટેના માનવિશેષને 'પ્રતિમાનપ્રમાણ' કહેવામા આવે છે પ્રતિમાન-પ્રમાણના માન–માપના ૭ નામ આ પ્રમાણે મળે છે ૧ गुञ्जा–ચણોઠી, ૨ काकणी–સવા ગુંજા, ૩ निष्पाव–૧⅙ કાકિણી, ૪ कर्ममापक–૩ નિષ્પાવ અથવા ૪ કાકિણી, ૫ मण्डलक–૧૨ કર્મ-માપક અથવા ૪૮ કાકિણી, અને सुवर्ण–૧૬ કર્મમાપક અથવા ૬૪ કાકિણી, જુઓ અનુયોગદ્વાર સૂ૦ ૩૨૮–૨૯ (પૃ૦ ૧૩૫)

ક્ષેત્રમાનપ્રમાણ

નાના–મોટા જલાશયો, નાના-મોટા ઉદ્યાન-વનો, પ્રાસાદો, બજારો, રસ્તાઓ, વાહનો, આસન-શયનાદિ તેમ જ અન્ય ઉપસ્કરનુ પ્રમાણ નિશ્ચિત કરવા માટેના માનવિશેષને 'ક્ષેત્રમાન-પ્રમાણ' કહેવામા આવે છે ક્ષેત્રમાનપ્રમાણના માન–માપના ૧૩ નામ આ પ્રમાણે મળે છે· ૧ आत्माङ्गुल–પોતાનુ અગુલ પ્રમાણ, ૨ पाद–૭ અગુલ પ્રમાણ, ૩ मुख–બાર અંગુલ પ્રમાણ, ૪ वितस्ति–૨ પાદ અથવા ૧૨ આંગળ, ૫ रत्नि–૨ વિતસ્તિ અથવા એક હાથ અથવા તો ૨૪ આગળ, ૬ कुक्षि–બે રત્નિ અથવા બે હાથ અથવા તો ૪૮ આગળ, ૭ દંડ, ૮ धनुष्, ૯ युग, ૧૦ अक्ष અને ૧૧ मुशल–૨ કુક્ષિ અથવા ચાર હાથ અથવા તો ૯૬ આગળ, ૧૨ गव्यूत–ગાઉ–બેહજાર ધનુષ, ૧૩ योजन–ચાર ગાઉ જુઓ અનુયોગદ્વાર સૂ૦ ૩૩૪–૩૫, ૩૪૫, ૩૪૯ (પૃ૦ ૧૩૬, ૧૩૯ અને ૧૪૬ મુ)

ઉપર જણાવેલા જ માન–માપથી નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવના શરીરનુ માન જૈન ગ્રથોમા જણાવેલુ છે ફક્ત અહી ઉપર જણાવેલા માન પૈકીનુ પહેલુ आत्माङ्गुल છે તેના બદલે उत्सेधाङ्गुल સમજવુ આ ઉત્સેધાગુલનુ પ્રમાણ આ પ્રમાણે છે અનત પરમાણુની એક उच्छ्लक्ष्ण-श्लक्ष्णिका, ૮ ઉચ્છ્લક્ષ્ણશ્લક્ષ્ણિકાની એક श्लक्ष्णश्लक्ष्णिका; ૮ શ્લક્ષ્ણશ્લક્ષ્ણિકાનો એક ऊर्ध्वरेणु, ૮ ઊર્ધ્વરેણુની એક त्रसरेणु; ૮ ત્રસરેણુનો એક रथरेणु; ૮ રથરેણુનો એક देवकुरूत्तरकुरुमनुष्य-वालाग्रभाग, દેવકુરૂત્તરકુરુમનુષ્યવાળના આઠ અગ્રભાગનો એક हरिवर्ष-रम्यकवर्षमनुष्यवालाग्रभाग, હરિ-વર્ષ-રમ્યકવર્ષક્ષેત્રના માણસના વાળના આઠ અગ્રભાગનો એક हैमवत-हैरण्यवतमनुष्यवालाग्रभाग; હૈમવત-હૈરણ્યવત ક્ષેત્રના મનુષ્યના આઠ વાલાગ્રભાગનો એક पूर्वविदेहापरविदेहमनुष्यवालाग्रभाग; પૂર્વવિદેહ-અપરવિદેહ ક્ષેત્રના માણસના આઠ વાલાગ્રભાગનો એક भरतैरवतक्षेत्रमनुष्यवालाग्रभाग; ભરત-ઐરવત ક્ષેત્રના આઠ વાલાગ્રભાગની એક लिक्षा, આઠ લિક્ષાની એક यूका; આઠ યૂકાનુ એક यवमध्य; અને આઠ યવમધ્યનુ એક उत्सेधागुल જુઓ અનુયોગદ્વાર સૂ૦ ૩૪૪–૪૫ (પૃ૦ ૧૩૮–૩૯)

ઉપર જણાવેલા જ માન–માપથી રત્નકાડાદિ કાડ, પાતાલ, દેવભવન, ભવનપ્રસ્તટ, નરક, નરકાવલિકા, નરકપ્રસ્તટ, કલ્પ–દેવલોક, દેવવિમાન, વિમાનાવલિકા, ટક, કૂટ, શૈલ, શિખરી, પ્રાગ્ભાર, વિજય, વક્ષસ્કાર, વર્ષ–ક્ષેત્ર, વર્ષધરપર્વત, વેલા, વેદિકા, દ્વાર, તોરણ, દ્વીપ, સમુદ્ર વગેરેની લબાઈ, પહોળાઈ, ઊંચાઈ અને પરિધિનુ માન જૈન ગ્રથોમાં જણાવેલુ છે ફક્ત અહી ઉપર જણાવેલા માન પૈકીના આત્માગુલ કે ઉત્સેધાગુલના બદલે प्रमाणाङ्गुल સમજવુ એક હજાર ઉત્સેધાગુલનુ એક પ્રમાણાગુલ થાય છે પ્રસ્તુત માનનો પ્રયોગ આપણા માટે અશક્ય છે તેથી તે એક સમજવાની હકીકત છે તેટલુ જ જુઓ અનુયોગદ્વાર સૂ૦ ૩૫૮–૫૯ (પૃ૦ ૧૪૬)

કાલ–સમયમાન પ્રમાણ

કાલની મર્યાદા સમજવા માટેનાં માનની સખ્યા અહી ઠીક ઠીક પ્રમાણમા મળે છે. તે આ

પ્રમાણે; समय—અતિસૂક્ષ્મકાલમાન (નિમેષનો પણ અસંખ્યાતમો ભાગ) आवलिका—અસંખ્ય સમય, उच्छ्वास અને निःश्वास—અસંખ્ય આવલિકા, प्राण—એક ઉચ્છ્વાસ અને નિઃશ્વાસ જેટલો કાલ, स्तोक—૭ પ્રાણ, लव—૭ સ્તોક અથવા ૪૯ ઉચ્છ્વાસ નિઃશ્વાસ, मुहूर्त—૭૭ લવ અથવા ૩૭૭૩ ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસ, अहोरात्र ૩૦ મુહૂર્ત, पक्ष—૧૫ અહોરાત્ર, मास—૨ પક્ષ, ऋतु—૨ માસ, अयन—૩ ઋતુ, संवत्सर—૨ અયન, युग—પાંચ સંવત્સર (વર્ષ), वर्षशत—૨૦ યુગ, वर्षसहस्र—૧૦ વર્ષશત, वर्षशतसहस्र—૧૦૦ વર્ષસહસ્ર (એક લાખ વર્ષ), पूर्वाङ्ग—૮૪ લાખ વર્ષ, पूर्व—૮૪ લાખ પૂર્વાંગ, त्रुटिताङ्ग—૮૪ લાખ પૂર્વ, त्रुटित—૮૪ લાખ ત્રુટિતાંગ, अटटाङ्ग—૮૪ લાખ ત્રુટિત, अटट—૮૪ લાખ અટટાંગ, अववाङ्ग—૮૪ લાખ અટટ, अवव—૮૪ લાખ અવવાંગ, हूहुकाङ्ग—૮૪ લાખ અવવ, हूहुक—૮૪ લાખ હૂહુકાંગ, उत्पलाङ्ग—૮૪ લાખ હૂહુક, उत्पल—૮૪ લાખ ઉત્પલાંગ, पद्माङ्ग—૮૪ લાખ ઉત્પલ, पद्म—૮૪ લાખ પદ્માંગ, नलिनाङ्ग—૮૪ લાખ પદ્મ, नलिन—૮૪ લાખ નલિનાંગ, अर्थनिपूराङ्ग—૮૪ લાખ નલિન, अर्थनिपूर—૮૪ લાખ અર્થનિપૂરાંગ, अयुताङ्ग—૮૪ લાખ અર્થનિપૂર, अयुत—૮૪ લાખ અયુતાંગ, नयुताङ्ग—૮૪ લાખ અયુત, नयुत—૮૪ લાખ નયુતાંગ, प्रयुताङ्ग—૮૪ લાખ નયુત, प्रयुत—૮૪ લાખ પ્રયુતાંગ, चूलिकाङ्ग—૮૪ લાખ પ્રયુત, चूलिका—૮૪ લાખ ચૂલિકાંગ, शीर्षप्रहेलिकाङ्ग—૮૪ લાખ ચૂલિકા, शीर्षप्रहेलिका—૮૪ લાખ શીર્ષપ્રહેલિકાંગ જુઓ અનુયોગદ્વાર સૂ૦ ૩૬૭મું

શીર્ષપ્રહેલિકાથી આગળ પણ ઉપમાના આધારે નિશ્ચિત કરેલી સંખ્યાના पल्योपम અને सागरोपम એમ સંખ્યાવાચક બે મુખ્ય શબ્દો તેમ જ સંખ્યેય, અસંખ્યેય, અને અનન્ત એમ ગણના-સંખ્યાના ત્રણ પ્રકારોનું વર્ણન જૈનાગમ સાહિત્યમાં મળે છે. પ્રસ્તુત પલ્યોપમ, સાગરોપમ, સંખ્યેય, અસંખ્યેય અને અનન્તની ભેદકથનપૂર્વક સવિસ્તર વિગત અહીં પણ મળે છે. જુઓ પલ્યોપમ-સાગરોપમ માટે અનુયોગદ્વાર સૂ૦ ૩૬૮થી ૩૮૬ તથા સૂ૦ ૩૯૨થી ૩૯૭; અને સંખ્યેય આદિ માટે અનુયોગદ્વાર સૂ૦ ૪૯૭થી ૫૧૯.

અકીર્ણક

જે વનમાં જે જાતનાં વૃક્ષોનું પ્રાચુર્ય હોય તે વનોને તે તે વૃક્ષોના નામથી જ ઓળખવામાં આવતાં હતાં. આ પ્રકારનાં કેટલાંક નામો અહીં આ પ્રમાણે મળે છે. અશોકવન, સપ્તપર્ણવન, ચંપકવન, આમ્રવણ, નાગવન, પુન્નાગવન, ઇક્ષુવન, દ્રાક્ષાવન અને શાલવન. જુઓ અનુયોગદ્વાર સૂ૦ ૨૬૮ મું

લુણસાવાડ, મોટીપોળ સામે
જૈન ઉપાશ્રય, અમદાવાદ
તા. ૩૦-૧૨-૧૯૬૭

મુનિ પુણ્યવિજય
દલસુખ માલવણિયા
અમૃતલાલ મો. ભોજક

INTRODUCTION

Importance of the Jaina Āgamas and their Publication

There are good many forces that sustain religion and culture Among them scriptures are to be treated as an immensely vital one The founders or propounders of a religion leave this mortal world after having preached the religion But if their preachings that form an invaluable heritage were collected in the form of scriptures and if these scriptures were preserved well, they serve as true representatives of those religious leaders for ages to come In our times, the sustaining vital force of Hindu religion are the *Vedas*, of Buddhist religion the *Tripitakas*, of Christian religion the Bible and of Islam the Koran Similarly, the sustaining vital force, *élan vital*, of the Jaina religion are the *Āgamas*—also known as *Ganipitakas*

The *Vedas*, well preserved by the Brahmins, are regarded as one of the wonders of the world They constitute the oldest literature of mankind The *Upanisads* too, which appear in the same Vedic tradition, are proved, when considered from the point of view of time and preservation, to be very old in comparison with other literary works of mankind After these *Upanisads* we have in the chronological order the Buddhist *Tripitakas* and the Jaina *Āgamas*

But there obtains an important and noteworthy difference between the *Vedas* on the one hand and the Buddhist *Tripitakas* and the Jaina *Āgamas* on the other The Brahmins have preserved in the form of four *Samhitās* the literature composed in Sanskrit by the *Rsis*—the Vedic poets They have made herculean efforts to preserve the correct wording—even the original pronunciation of the words concerned, but they have made no such efforts to preserve the meaning of the words concerned This is a fact none can deny The Buddhists and the Jainas have done just the opposite They have tried to preserve the meaning of the words concerned and not the words themselves The result is that though a Vedic reciter of our times recites the *Vedas* precisely as did one in the Vedic age he is generally innocent of the meaning of what he recites Modern scholars upto this day are trying to interpret the *Vedas* and making painstaking efforts to seek out their meaning with the help of Linguistics Even then none can say that a major part of the *Vedas* has been understood definitively In contrast to this, the Buddhist *Pitakas* and the Jaina *Āgamas* have been written in the language of the people of those times And about their meaning there is no doubt whatsoever Of course, there are stray words the meanings of which have not come down to us, but well-nigh ninetynine per cent words are such as would occasion no dispute as to their meanings

Again, to the words of the *Vedas* they attributed magical or mystical power. Hence the meaning of these words faded away But no such magical or mystical power was attributed to the words of the Buddhist and Jaina scriptures As a result, the meaning of these words came down to us

There is also another important point that differentiates the *Vedas* from the Jaina *Āgamas* and the Buddhist *Tripitakas* The Vedic hymns represent the thoughts not of one single person but of a number of them Hence it is futile to hunt for consistency of thoughts therein On the other hand, the Buddhist and Jaina scriptures are characterized by no inconsistency This is so because they embody the thoughts or views of one single person—be he Buddha or Mahāvīra[1]

Moreover, the words of the *Vedas* are the words of the original poets themselves, while the words of the Jaina *Āgamas* are the words not of the original Propounder (*Tīrthankara*), Mahāvīra, but those of his direct disciples (*ganadharas*) The *Āgamas* written by the *ganadharas* no doubt closely follow the preachings of Lord Mahāvīra, but they do not contain the very words spoken by him Thus here the importance is attached not to the words but to the spirit lying behind From all this it follows that the two traditions differ on the fundamental question as to whether the word or its meaning is more important This is why within the fold of Hindu religion there have cropped up numerous religious sects all basing themselves on the *Vedas* and different philosophers have conceived the nature of soul, world and God in their own ways even though they equally venerate the *Vedas* as the original scripture The words of the *Vedas* are the same but they have been interpreted by them to suit their own views and temperaments Thus the philosophers have super-imposed their own cherished views on the *Vedas*

Quite contrary to this, the Jainas attach value to the meaning—not to the word So, here there has remained no scope whatsoever for many sects to crop up all claiming the Jaina *Āgamas* to be their basis Whatever sects there are in the Jaina tradition are the result not of the divergent meanings ascribed to the Āgamic texts but of the two different view points adopted as regards *ācāra* (Conduct) No one has tried to interpret the Jaina *Āgamas* reading into them the meaning that suits one's own peculiar views The extant works that go by the name *Āgamas* are not recognized by the Digambara tradition as the original *Āgamas* Yet it is noteworthy that the very original form in which the Jaina philosophy and religion are presented in these *Āgamas* is to be found in the Digambara works as well All

1 "अत्थ भासइ अरहा सुत्त गथति गणहरा निउण ।" *Āvasyakaniryukti*, gā 192

this is the result of the preservation of the spirit of the original teachings And the spirit of whatever Mahāvīra originally preached is equally preserved by both the traditions though the words these two traditions employ to transmit that spirit may differ

One more point worthy of note with regard to the Jaina *Āgamas* is that they are based on the words of a *Vītarāga* (i e one free from attachment) So, the teachings embodied in them urge man to renounce the world and at the same time to take to the path of Liberation (*moksa*) Nothing of the sort can be said with regard to the *Vedas* Therein the *Ṛsis*—the Vedic poets—offer their prayers to the deities in order that they may enjoy this worldly life Hence there is no scope in the *Vedas* for the teaching on *moksa* (Liberation from this worldly life) The reason for the obliteration of the meanings of the *Vedas* as also for the *Upanisads* gradually gaining ever more prominence is that the doctrine of *moksa* (Liberation) had already found its legitimate place within the four corners of Indian culture Thus when the doctrine of *moksa* became, so to say, the cornerstone of Indian culture, the teachings of the *Vedas* that favoured the sensuous enjoyment of worldly life were disregarded and pushed back into oblivion

Though the Jaina *Āgamas* are recognized as religious works, they contain not only particular religious teachings but also accounts of the various branches of empirical knowledge The study of atom is one of the most fruitful endeavour of modern natural science But the only source from which we know what the Indian scientists, twentyfive centuries ago, thought of the nature of atoms are the Jaina *Āgamas* In saying this we are disclosing a brute fact and not merely betraying our devotion and loyalty to the *Āgamas* Certainly if one wishes to acquaint oneself with the progress the Indians had made, upto the time of the Jaina *Āgamas*, in various branches of empirical knowledge one should turn to the only source of relevant information, that is, to these very *Āgamas*

It is needless to say that the *Vedas*, the *Tripitakas* and the *Āgamas* are invaluable as religious scriptures But, in addition, they are of very great use to those who want to reconstruct a picture of the social, economic, political, religious and cultural life of India of those times Thus even though the *Āgamas* are valued as scriptures by the Jainas only, as a record of human history and culture their value is universal Again, it is admitted on all hands that for the purpose of tracing out the origin of the various vernacular languages of India the study of Prakrit language is indispensable Thus the Jaina *Āgamas* are a proved source of linguistic materials and hence they enormously help those who want to study linguistics or Indian languages scientifically These are the reosons why various scholars

have turned their attention towards the *Āgamas* and have agreed to use them for the purposes mentioned

Modern scholars, down to the present day, have not evinced as much interest in the study of Jaina literature—particularly the *Āgamas*—as they have in the study of its Vedic and Buddhist counterparts. There are many reasons for the neglect of the study of the *Āgamas* One of them is the absence of a good edition of these texts The Jaina *Āgamas* are a living literature They have been edited and published by a number of religious personalities But there exists not a single edition which contains all the *Āgamas*, which is handy and which is such as can easily be used by modern scholars Stray attempts have been made in this direction but the task has not been carried out in a systematic manner—with a determinate plan in view Indeed the critical edition of all the *Āgamas* was a long-felt need

For the publication of the Jaina *Āgamas*, many individuals and many Institutes have made attempts during all these years In 1848 A D Stevenson published for the first time an English translation of the *Kalpasūtra*, but that translation was not upto the mark. Really speaking, Prof Weber deserves to be called the pioneer in the field of the Āgama-publication In 1865-66 he edited some portions of the *Bhagavatīsūtra* and appended notes that embody the important results of his study of the same

In 1874 A D Ray Dhanpatsimhaji Bahadur started the work of publishing the *Āgamas* and brought out many of them But the utility of these published texts was almost equal to that of the original mss because they were printed without punctuation marks, paragraphing and word-division Nevertheless, he deserves our thanks for making available to the scholars the Jaina *Āgamas* which were then very difficult to obtain

The *Kalpasūtra* (1879 A D) and the *Ācārānga* (1882 A D) edited by Dr Herman Jacobi, the *Aupapātika* (1890 A.D) and the *Āvaśyaka* (1897 A D) edited by Leumann, some portions of *Jñātādharmakathā* (1881 A D) edited by Steinthal, the *Upāsakadaśā* (1890 A D) edited by Hoernle, the *Ācārānga* (1910 A D) and some of the *Chedasūtras* (1918 A D) edited by Schubring, etc —in the publication of all these works the critical method of editing has been adopted, a method approved by modern scholars But it is unfortunate that the same was not done in the case of the edition of 32 *Āgamas* published by Shri Lala Sukhdeva Sahaya in 1916-20 A D along with a Hindi translation by Shri Amolak Rsi, nor in that of the edition of the *Āgamas* (along with their respective commentaries) the publication of which started in 1915 A D under the auspices of the Āgamodaya Samiti.

The *Āgamas* edited by Āc Śrī Sāgarānandasūrīśvarajī are superior to those edited by Ray Dhanpatsimhaji from the point of view of correct readings as well as correct printing, and they have proved very useful to the scholars The credit certainly goes to Āc Sāgarānandasūrīśvarajī for whatever progress we have achieved in the study of Jaina Religion and Philosophy ever since the publication of his edition Despite all this the need for a critical edition of the *Āgamas* still remains to be fulfilled In 1943 A D there was established Shri Jināgama Prakāśinī Samsad with the aim of publishing the *Āgamas* but it has not yet published a single text

Muni Śrī Punyavijayajī, one of us, has been making, throughout the last forty years and more, such efforts as would make possible the publication of a critical edition of all the *Āgamas* Not only that, but he has made successful attempts to correct the text-reading of the *Āgamas* on the basis of the quotations from them found in other works Taking into consideration these attempts in the main, Late Dr Rajendraprasad, the first president of independent India, founded the Prakrit Text Society in 1952 A D The main objective of the Society is to bring out a critical edition of each and every *āgama* text along with the commentaries thereon And it has already published the *Angavijjā*, the *Nandisūtra* along with the *Cūrni* by Jinadāsaganimahattara, and the *Nandisūtra* along with the *Vrtti* by Śrī Haribhadrasūri, the *Durgapada* commentary by Śrī Śrīcandrācārya and the *Visamapadaparyāya* by an anonymous writer

Muni Śrī Ghāsilālji of the Sthānakavāsī Sangha has almost completed the work of composing new Sanskrit commentaries on all the 32 *Āgamas* recognized by the followers of this sect, and that of publishing these *Āgamas* along with Hindi and Gujarati translations Muni Śrī Phulacandraji (Puppha Bhikkhu) of the same sect has already published all the 32 original *Āgamas* in the two parts under one common name *Suttāgame* through the Sūtrāgama Prakāsaka Samiti, Gudagāmva, Chāvanī Both these editions of the *Āgama* texts are based on that of the Āgamodaya Samiti, even then the readings have been changed here and there Āc Tulasigani of the Śvetāmbara Terāpantha Sect has started, in collaboration with a group of his disciples, the work of publishing the *Āgamas* and has already published a critical edition of the *Daśavaikālikasūtra* along with a Hindi translation and annotations

JAINA ĀGAMAS

The Jaina Āgamas not Originated from the Vedas

There was a time when the Western as well as Indian scholars endeavoured to trace the origin of the entire Indian culture and of all the Indian religions in the *Vedas* only, this was done on the ground that the *Vedas* constitute the oldest literature of the world. But since the time of the discovery of Mohenjo-daro and Harappa, the tendency of the scholars has changed And they have come to believe that even before the arrival of the Aryans in India there existed in this land culture and religion in a considerably developed form[2] With that has started the research to seek out the original Indian elements assimilated into the non-Indian *Vedas*—non-Indian because they are the creation of the Aryans, the outsiders who came to India Not only that, the scholars are busy detecting in the entire Vedic tradition the elements which were originally non-Indian but which after having been intermixed with certain original Indian elements, have assumed an Indian form. This changed attitude in the study of Indian history and culture will lead, I am sure, to the discovery of historical truth

Whatever might have been the number of the Aryan intruders it is certain that at that time it was not greater than that of the aborigines of India It is true that the description of the Harappan culture as city culture and that of the culture of the Aryan intruders as nomadic culture does not present the complete picture of these two cultures, but for our purpose it will do

The culture and skill we find in the people who live a settled life in cities, towns and villages is not possible in the case of nomads This suggests that the indigenous people of India were culturally more advanced than the new-comers The Aryan culture is predominantly reflected in the *Vedas* and the *Brāhmanas* But the post-Brāhmana Vedic literature abounds in non-Aryan elements So, if any one wishes to form a clear picture of how the Aryans assimilated Indian culture one should examine this post-Brāhmana Vedic literature, viz the *Āranyakas*, the *Upanisads*, the *Dharmaśāstras*, the *Smrtis*, etc

The early scholars sought to trace the origin of the new aspects coming to the fore in the *Āranyakas*, etc in the *Vedas* and the *Brāhmanas* But the scholars of the present day, having discarded that wrong attitude, have already started to look for that origin in the non-Vedic tradition Once it was a current belief that the Jaina

2 Dr R N Dandekar, Indian Pattern of Life and Thought—A Glimpse of its Early Phases,—*Indo-Asian Culture*, July, 1959, p. 47

and Buddhist Ethics have their roots in the Vedic *Dharmaśāstras*. To-day in its place the tendency is gaining ground to treat the Ethics presented in the Vedic *Dharmaśāstras* as borrowed from the non-Vedic tradition. That non-Vedic tradition could be termed as the *Muni-*, *Yati-* or *Śramana* tradition,—the last term being frequently used in the later literature. In this connection we may term the Vedic tradition as the *Brāhmana* tradition. So, in short we can well say that all the post-Vedic *śāstras* of the *Brāhmana* tradition evince ever greater influence of the *Śramana* tradition. The *Brāhmanas* created the *Vedas* and the Vedic tradition, and the *Śramanas* developed their own originally Indian tradition. At the time of the advent of the Aryans these two traditions were clearly distinct, but even afterwards they preserved their individuality and developed along their respective lines, a mutual cultural exchange notwithstanding. There is no reason to cast doubt on the correctness of this view.

The *Vedas* contain the doctrine of Creation, while the scriptures of the *Śramanas* contain the theory of the cycle of births and deaths. According to the Vedic thought there is only one ultimate element which serves as the root cause of Creation, while, according to the *Śramanas*, the cycle of births and deaths (i. e. the mortal world) is a result of the connection of two ultimate elements—one living and the other non-living. The *Śramanas* do not maintain that Creation has started at a particular time, they consider this mortal world—the cycle of births and deaths—to be beginningless.

We are disappointed when we study the *Vedas* with a view to discovering there the topic of the 'five great vows', vows that constitute the universal religion. The history of how the attitude of the *Vedas* which was originally hostile to Non-violence and Non-possession gradually changed and also of how even in the Vedic tradition the five universal vows found a dignified place is very interesting. An impartial investigator cannot but hold that such a phenomenon could have occurred only through the influence of the *Śramana* tradition.[3]

---

3. " The Vedic people were self-centred and whenever and wherever they performed a sacrifice they were always actuated by the motive of self-interest and never of self-renunciation or self-denial as we notice in the post-Vedic times.

The offering of the domesticated and highly useful animal such as a horse, a cow, etc. as a gift to the God was done not with a view to do homage to the deity but to secure some immediate end through the agency of the deity. Killing of whatever kind was of very little consequence to the Vedic community when it suited their purpose."—'Morals in the Brāhmanas' by Dr. H. R. Karnik—p. 97, *Journal of the University of Bombay*. Sept. 1958 (Arts Number—33). Further the same

The belief in rebirth as also in the cycle of births and deaths has a close connection with the vows, viz. non-violence, etc. And the concepts of rebirth and the cycle of births and deaths being absent in the *Vedas*, the topic of the universal vows could naturally be not found in it—this is an argument the scholars are now adducing to explain the fact of the absence of the topic of the five great vows in the *Vedas*. The view is a result of their impartial historical attitude and also of their sharp intellect. Again, the practice of idol-worship had its place in the religion of the indigenous people of India, while in the *Vedas* we find no reference to the same. Of course, afterwards when the Aryans came in contact with the aborigines the former borrowed from the latter the practice in question. Moreover, in the Vedic age the Aryans worshipped or adored the deities through some symbols, while in the religion of the aborigines the worship was addressed directly to the deties themselves. The tradition of *yoga* (spiritual discipline) and *dhyāna* (spiritual concentration) is conspicuous by its absence in the *Vedas*, while the fact that it had an honoured place in the religion of the aborigines stands corroborated by the remains and relics of of the Indus Culture. Thus the scholars have sought out many points that differentiate the Vedic religion from the religion of the

---

author observes. "On the other hand, however, it indicates that with the primitive Aryan, life—even human life—was of very little consequence. Living that he was in the environment of a warrior, shedding of blood and cutting of the throat were the order of the day and the Aryan was quite familiar with such horrid occurrences. He had, therefore, no scruples or hesitation in sacrificing any living being to gain some ephemeral or ethereal end. .. In the Brāhmanas we notice the beginning of a change. There seems to run by the side of the current of 'Himsā' an under-current of 'Ahimsā'." (p. 98)

We are constrained to believe that this suggested undercurrent of Ahimsā was the result of the influence of another culture, though the author has not clearly stated this. Moreover, the author has observed that the current of Ahimsā which was (originally) developed in the Brāhmana tradition was further augmented and gained force in the Buddhist and Jaina Conduct (p. 101). Instead he should have said that the very current of Ahimsā which influenced the Vedic people and which morally forced them to accept the principle of Non-violence—we find in the Jaina and Buddhist scriptures in a more developed form.

"If Dr. Zimmer's view is correct, however, the Pre-Aryan, Dravidian religion was rigorously moral and systematically Dualistic years before the birth of Zoroaster. This would seem to suggest that in Zoroastrianism a resurgence of Pre-Aryan factors in Iran, following a period of Aryan supremacy, may be represented—something comparable to the Dravidian resurgence in India in the form of Jainism and Buddhism." Zimmer: *Philosophies of India*, p. 185. Note 6 by the Editor—Campbell.

indigenous people of India[4] Keeping these differentiating points in view, if we were to ponder over the problem of identifying the origin or source of the Āgamas, we can safely conclude that it lies in the Śramana tradition—and not in the *Vedas*

Synonyms of the Word 'Āgama'

From the use of the word '*āgama*'[5] in the scriptures at various places we gather that the intention there is to convey the meaning '*jñāna* (knowledge)' by the word '*āgama*' '*Āgamettā ānavejjā*' (Ācārānga, I 5 4) is translated into Sanskrit as '*jñātvā ājñāpayet*' which in English means 'May order after *having known*' Again, '*lāghavam āgamamāne*' (Ācārānga, I 6 3) is translated into Sanskrit as '*lāghavam āgamayan—avabudhyamānaḥ*' the English equivalent of which is '*knowing* humility' In the *Vyavahārabhāsya* (gāthā 201 ff), while describing *āgama vyavahāra*, it is stated that the *āgama* is of two types—direct and indirect In the direct *āgama* are included *kevala*, *avadhi*, *manaḥparyāya* and sense perception, while in the indirect *āgama* are included *Caturdaśa pūrva* and the *śrutajñāna* less than that Hence we can say that direct knowledge is, of course, *Āgama* But the preachings based on direct knowledge and the knowledge resulting from these preachings are also termed *āgama* The noteworthy point is that the preachings undertaken by an *Arihanta* on the basis of his *kevalajñāna*, a type of *pratyaksa* (direct) *āgama*, is primarily called *paroksa* (indirect) *āgama* This *paroksa āgama* falls in the category of *alaukika āgama* But in the world there exists *laukika āgama* as well Thus the knowledge that hearers have through instructions based on the knowledge derived through sense-organs is also regarded as *āgama* From the Jaina point of view this is *laukika āgama* The words of an omniscient person or any other instructor and the scriptures or books which contain these words are secondarily termed *āgama*

In the *Anuyogadvāra* the word '*āgama*' is clearly employed in the sense of *śāstra* (scriptures) Therein four types of *pramāna—pramāna* which is of the nature of *jñāna*, a quality of *jīva*—are

4 One may refer to the above mentioned article by Dr R N Dandekar for further discussion on this topic The Pre-Aryan tradition is termed *Yati* tradition and the tradition of the Vedic Aryans is termed *Rsi* tradition by Dr Dandekar But in this introduction we are employing the terms *Śramana* and *Brāhmana* for his terms *Yati* and *Rsi* respectively See also Philosophies of India (Zimmer), p 281, p 60-23n, p 184-5n

5 For the different meanings of the word '*āgama*' one may refer to *Abhidhānarājendrakoṣa*

enumerated *pratyaksa*, *anumāna*, *aupamya* and *āgama* [6] Here the word '*āgama*' is clearly employed in the sense of knowledge (*jñāna*) But in reply to the question as to what *āgama* is it is said that the works from the *Bhārata* and *Rāmāyana* down to the *Vedas* and *Vedāngas* are to be regarded as *laukika āgama*, while on the other hand, the *dvādaśānga ganipitakas*—from the *Ācārānga* down to the *Drstivāda*—propounded by an *Arhanta* who is All-knower, All-intuitor and knower of the three Times fall in the category of *lokottara āgama*. From this it becomes clear that here the word '*āgama*' is used in its secondary sense—that is, the instruments of *āgama* (=*jñāna*) are here called *āgama* According to another interpretation of the word '*āgama*' found therein, *āgama* is of three types—*suttāgama*, *atthāgama* and *tadubhayāgama* This interpretation establishes that the word '*āgama*' was prevalent in the sense of *sūtra* (scriptures) and also in the sense of *artha*=*jñāna* (knowledge) Moreover, it classifies the *āgamas* on quite a new principle, on the basis of this principle some of them fall in the category of *ātmāgama*, others in that of *anantarāgama* and still others in that of *paramparāgama* [7] As we already know, *āgama* is of two types—that of the nature of knowledge and that of the nature of scriptures The knowledge (of things and facts) which a *Tīrthankara* directly has and which he preaches among the people at large is called *arthāgama* As this *arthāgama* naturally belongs to the *Tīrthankara*—that is, it is not acquired by him from some other person—it is *ātmāgama* for him But this very knowledge is obtained by the *ganadharas* not directly but indirectly through the *Tīrthankara* Thus there being no intermediary person between the *Tīrthankara* and the *ganadharas*, the *arthāgama* is *anantarāgama* for the *ganadharas* But the *sūtrāgama* (i e scriptures) is directly produced by the *ganadharas* themselves on the basis of the *arthāgama* (i e knowledge disseminated by the *Tīrthankara*) Hence this *sūtrāgama* is to be treated as *ātmāgama* for them [8] But for the direct disciples of the *ganadharas* the *sūtrāgama* is *anantarāgama* because they obtain it directly from the *ganadharas* Moreover, for these disciples the *arthāgama* is *paramparāgama* because they obtain it from the *ganadharas* who, in turn, receive it from the *Tīrthankara* For those who are not the direct disciples of the *ganadharas* both the *arthāgama* and the *sūtrāgama* are *paramparāgama* From this point of view it is stated in the *Anuyogadvāra* that

6 These four types of *pramāna* are also mentioned in the *Bhagavatī*, 5-3-192 The *Sthānānga* (sutras, 338-228) classifies the '*hetu*' under these four heads

7 *Anuyogadvāra*, sū 470

8 सुत्त गणहररइय तहेव पत्तेयबुद्धरइय च ।
सुयकेवलिणा रइय अभिन्नदसपुव्विणा रइय ॥ *Śrīcandrīyā Sangrahanī*, gā 112

for the *Tīrthankara* the *arthāgama* is *ātmāgama*, for the *ganadharas* the *sūtrāgama* is *ātmāgama* and the *arthāgama* is *anantarāgama*, while for the disciples of the *ganadharas* the *sūtrāgama* is *anantarāgama* and the *arthāgama* is *paramparāgama*[9] From this it is established that the *Tīrthankara* preaches the principles which he has directly known, this very thing is suggested when it is said that the *Tīrthankara* has propounded the *Dvādaśāngī* Though the *Tīrthankara* preaches the principles, they are put into writing by the *ganadharas* only So, the *ganadharas* are regarded as the authors of the *sūtras* (scriptures) and the *sūtrāgama* is considered to be *ātmāgama* for them The same view is echoed in the following *gāthā* from the *Āvaśyakaniryukti*

attham bhāsai arahā suttam gamthamti ganahara niunam /
sāsanassa hiyatthāe tao suttam pavattai //92//

This theory regarding the authorship or origination of the *Dvādaśāngī*, the *lokottara āgama*, is accepted by the Digambara Ācāryas too This very fact gets support from the *Dhavalāṭīkā* on *Satkhandāgama* (p 60, pt I) and also from the *Jayadhavalā* on the *Kasāyapāhuda* (p 84, pt I)

In the *Anuyogadvāra*, just as the *Dvādaśāngī* is designated by the term *lokottara āgama*, even so it is designated by the term *bhāvaśruta*[10] Books, pages, folios, manuscripts, etc in which the *śruta* (= knowledge) is embodied in a written form are called *dravya-śruta*[11], while the *śrutajñāna* itself is called *bhāvaśruta* Thus books, manuscripts, etc are secondarily termed *śruta* while the *Dvādaśāngī* propounded by the *tīrthankara* himself, that is, *śruta-jñāna* embodied in the twelve *Angas* is primarily termed *śruta* The *Nandisūtra* recognises this same *Dvādaśāngī* as *samyak śruta* From all this we may conclude that *śruta* is also one of the terms applied to the *Āgamas*

The history behind the tradition of designating the *Āgamas* by the term '*sruta*' is interesting The term '*śruti*' was in vogue as a synonym for the *Vedas* This was so because the teachers transmitted the knowledge of the *Vedas* to their pupils orally There occurs in the beginning of the *Āgamas* the statement—'*suyam me āusam ! tenam bhagavayā evamakkhāyam*' This statement clearly points out the reason why the word '*śruta*' has been employed for the *Āgamas* The statements like the one just quoted suggest the oral method of teaching prevalent in those days Moreover, they serve as a proof of the view that the extant *Āgamas* were written

---

9 *Anuyogadvāra*, sū 470
10 Ibid, sū 50
11 'पत्तयपोत्थयलिहिय'—Ibid, sū 39

down by the *ganadharas* The tradition of employing similar statements is also found in the Pāli *Pitakas* It is needless to say that the *Āgamas* and the *Pitakas* or the original teachings contained therein are contemporaneous

As we have already seen, the *Anuyogadvāra* contains even the usage of the word '*suttāgame*'. From this we understand that a body of written sentences were known by the term *sūtra*. The *sūtra* works, so called on account of their being written in a peculiar *sūtra* style, are well known. In the Vedic tradition a type of literature going under the title *Grhyasūtra* and *Dharmasūtra* is written in this style Moreover, in composing works that deal with the sciences like *Vyākarana* etc this *sūtra* style is adopted The special feature of this style is to put the matter in pithy sentences containing as few words as possible Just as we string together the varied flowers in a garland even so in this style the various topics are, so to say, strung together through the arrangement of words, and hence the style is advisedly termed *sūtra* style Those who have seen the Vedic works like *Dharmasūtras* and *Grhyasūtras* written in the *sūtra* style will feel that the Jaina *Āgamas* should not be called '*sūtras*' because they are composed in a style which is different from the well-known *sūtra* style However, the Jainas have used the term '*sūtra*' for their *Āgamas* not because they are composed in the *sūtra* style but because their aim has been the same as that of the Vedic *sūtras* The aim of the Vedic *sūtra* literature has been to comprehend, in a nutshell, all the teachings pertaining to Vedic Conduct. Similarly, the main object of the *Āgamas* has been to comprehend, in a summary fashion, all the teachings of Lord Mahāvīra. Thus though the styles of these two groups of literary works differ, both of them could be called *sūtras* on the basis of their common feature, viz., the comprehension of their respective teachings in a summary fashion When the varied gems or flowers are strung together they remain preserved, do not get scattered and are not lost Similarly, when the teachings regarding Conduct are written down and given the form of a book they remain preserved for a long time So, all these works deserve the term '*sūtra*'. In this context the meaning of the term *sūtra* is '*sūtranāt sūtram*' (i e., those works that put the various ideas together are called *sūtras*). The Buddhist *Suttapitaka* is also called *sūtra* in this sense only—and not in the sense of its being composed in a *sūtra* style Again, the Jainas maintain that the meanings of one single sentence, grasped by different hearers, are innumerable in accordance with their innumerable capacities As a sentence of the *Āgama* has the power to suggest in various ways innumerable meanings, that sentence or a collection of those sentences could legitimately be termed '*sūtra*'. In other words, the Jaina *Āgama* is

called *sūtra* because it has the power to convey—to suggest various meanings In this context the meaning of the term *sūtra* is '*sūcanāt sūtram*' (i e , that which suggests various meanings is *sūtra*)

The *Dvādaśāngī* is also designated by the term '*ganipitaka*' In the Buddhist tradition, the term '*pitaka*' has been applied to a collection of their scriptures So, the usage of the term '*ganipitaka*' for a collection of Jaina scriptures seems to be the result of a current practice of those days '*Pitaka*' means box—treasure, and '*gani*' means *Ācārya* Thus the term '*ganipitaka*' means the treasure (of the knowledge) of *Ācāryas*

The old term '*pravacana*' is also used for the *śruta*[12] In the *Bhagavatīsūtra* Gautama puts a question to Lord Mahāvīra—'What is to be called *pravacana*—*pravacana* itself or the *pravacanī*?' In reply he was told that the *Arihanta* is the *pravacanī* and the *dvādaśa Angas* constitute the *pravacana* (Bhagavatīsūtra, Śataka 20, Uddesa 8) Āc Bhadrabāhu has visualized a beautiful metaphor to give an idea of the origin of the *pravacana* It is as follows 'Having climbed the tree in the form of knowledge, self-control, religious practice and penance, the omniscient Lord showers flowers of knowledge to rouse the people deserving liberation The ganadharas collect all these flowers in a piece of cloth in the form of their own intellect and afterwards they string them together in order to compose the *pravacana*'[13] The term '*pravacana*' occurring in these *gāthās* is explained by Jinabhadragani as follows '*pagayam vayanam pavayanamiha suyanānam*' '*pavayanamahavā sangho*' (gāthā 1112) That is, the *pragata* words and statements constitute the *Pravacana*—the *śrutajñāna*, or, the *sangha* constitutes the *Pravacana* The knowledge possessed by the *sangha* being not different from the *pravacana*, the *sangha* is also called *pravacana* after having identified the knowledge possessd by the *sangha* and the *sangha* What Jinabhadraagni means by the phrase '*pragata vacana*' becomes clear from the following remark *pagayam pahānavayanam bārasangamiha*' (gāthā 1068), '*jamiha pagatam pasattham pahānavayanam ca pavayanam tam ca/sāmannam suyanānam visesao suttamattho ya*' (gāthā 1367) That is, *upasarga* 'pra' is employed in two senses—'*pradhāna*—fundamental, main, primary' and '*praśasta*—good, adorable, praiseworthy, so the term '*pravacana*' means a body of fundamental adorable statements which constitute the *śrutajñāna*

12 'सुयमिह जिणपवयण'—*Viseṣāvasyakabhāṣya*, gā 1365

13 तव-नियम-नाणरुक्ख आरूढो केवली अमियनाणी ।
तो मुयइ नाणवुट्ठिं भवियजणविबोहणट्ठाए ॥
त बुद्धिमएण पडेण गणहरा गिण्हिउ निरवसेस ।
तित्थयरभासियाइ गथति पवयणट्ठा ॥ *Āvaśyakaniryukti*, gā 89-90

And the *Dvādaśāngī*, being fundamental in the field of the *śrutajñāna*, is primarily known as *pravacana* The *Pravacana* has two ingredients —word and meaning The word-ingredient is recognised by the name *sūtra* Its originators are the *ganadharas* The originator of the meaning on the basis of which the *ganadharas* composed the *sūtras* is the *Tīrthankara* himself[14] At this juncture there arises the question as to whether the *Tīrthankara* preached the meanings without the medium of words It is impossible to convey the meaning without the help of words If this is so, why should we not consider the *Tīrthankara* also to be the originator or the author of the *sūtra*? The solution of the problem given by Jinabhadragani is as follows The *Tīrthankara* does not preach the twelve *Angas* extensively and in a proper order, he preaches simply the principles and that too succinctly. The *Ganadharas* expand these principles into twelve *Angas* in such a manner that any member of the Order can easily understand them It is in this sense only that the *Tīrthankara* is considered to be the author of the meaning and the *ganadharas* to be the author of words —*sūtras*[15] The commentators have described the type of succinct preachings that the *Tīrthankara* delivers They aver that the *Tīrthankara* preaches a fundamental formula containing three basic words only, viz '*uppanne i vā vigame i vā dhuve i vā*' The meaning of this formula is that the reality originates, decays and persists at the same time The *ganadharas* expand this idea into twelve *Angas*[16]

Āc Bhadrabāhu says that '*pravacana*', '*sūtra*' and '*artha*' are synonyms[17] Now one might ask as to how '*sūtra*' and '*artha*' can be synonymous with '*pravacana*' because *pravacana* constitutes the genus while *sūtra* and *artha* constitute its species and also because *sūtra* and *artha* are not mutually identical Jinabhadra solves the difficulty by suggesting that even '*sūtra*' and '*artha*' could be considered to be synonymous with '*pravacana*' if we view a genus and its species as mutually identical[18]

---

14 *Viseṣāvasyakabhāṣya*, gā 1119 (*Niryuktigāthā*)

15 Ibid, gā 1119–1124

16 Commentary on the *gāthā* 1122 of the *Viseṣāvasyakabhāṣya*

17 एगट्ठियाणि तिन्नि उ पवयण सुत्त तहेव अत्थो य । *Āvasyakaniryukti*, gā 126

18 *Viseṣāvaśyakabhāṣya*, gā 1368–75
सिंचइ खरइ जमत्थ तम्हा सुत्त निरुत्तविहिणा वा ।
सूएइ सवइ सुव्वइ सिव्वइ सरए व जेणत्थ ॥ १३६८ ॥
अविवरिय सुत्त पिव सुट्ठिय-वावित्तओ व सुत्तं ति ।
जो सुत्ताभिप्पाओ सो अत्थो अज्जए जम्हा ॥ १३६९ ॥
सह पवयणेण जुत्ता न सुयत्थेगत्थया परोप्परओ ।
ज सुत्त वक्खेय अन्थो त तस्स वक्खाण ॥ १३७० ॥

Śrutapurusa

The fundamental class of the *Āgamas* is known as *Anga* This points to an old tradition of classifying *Āgamas* To explain Creation the Vedic tradition has posited a *purusa* and the four classes—the *Brāhmana*, etc —are viewed as parts of his body The Jaina tradition too has posited a World-Man (*Loka-purusa*) and on the basis of this Concept of World-Man it divides the whole universe into various parts Similarly, a *Vidyā-purusa* or *Śruta-purusa* has been posited here and the various faculties of knowledge are viewed as parts and sub-parts of his body The same tradition has been reflected in the conception of a *Kāvya-purusa* In the Vedic literature we come across the idea of the parts of (the body of) *Vidyā* Similarly, in the Jaina scriptural writings we come across the idea of the parts and sub-parts (of the body of the *Śruta*) It is clear that just as in the system of human body parts serve as the basis of sub-parts even so in the *Āgamas* the *Angas* serve as the basis of the *Upāngas* Thus in the whole of the *Āgama* literature the place of the *Angas* is higher than that of the remaining works Not only that, they constitute the fundamental *Āgamas* and it is on the basis of them that the other *Āgamas* like the *Upāngas*, etc —the current term for which is *angabāhya*—have been composed Thus the term '*anga*' applied to the fundamental *Āgamas*—fundamental because they are composed by the direct pupils of the *Tīrthankara* after having heard his succinct preachings of the principles—suggests their importance as well as their originality

Sources of the Angas

As we have seen, the teachings of Lord Mahāvīra constitute the main source of the *Anga* literature But we should ponder over the question as to whether the principles preached by Lord Mahāvīra were his own discovery or they were preached by him on the basis of the data acquired through a current tradition Like Buddha, Lord

---

जुज्जइ च विभागाओ तिण्ह वि भिन्नत्थया न चेहरहा ।
एगत्थाण पि पुणो किमिहेगत्थाभिहाणेहिं ॥ १३७१ ॥
मउल फुल्लं ति जहा सकोय-विवोहमेत्तभिन्नाइ ।
अत्थेणाभिन्नाइ कमल सामण्णओ चेग ॥ १३७२ ॥
अविवरिय तह सुत्त विवरियमत्थो त्ति वोहकालम्मि ।
किंचिम्मत्तविभिन्ना सामन्न पवयण नेय ॥ १३७३ ॥
सामन्न-विसेसाण जह वेगा-ऽणेगया ववत्थाए ।
तदुभयमत्थो य जहा वीसु वहुपज्जवा ते य ॥ १३७४ ॥
एव सुत्त-ऽत्थाण एगा-ऽणेगट्ठया ववत्थाए ।
पवयणमुभयं च तय तियं च वहुपज्जयं वीसु ॥ १३७५ ॥

Mahāvīra too does not claim originality for his preachings Lord Mahāvīra who believed in the transmigratory cycle and in a beginningless world-process neatly remarks about his teachings 'The teachings of Non-violence that I have delivered is not delivered by me only but even prior to me many *Arhats* have delivered them, in the present many are delivering them and in future too many will deliver them' Thus he suggests that the knowledge he disseminates among the people at large is beginningless and endless It is interesting to note that the authorlessness (*apauruṣeyatā*) of the *Vedas* and the beginninglessness of the *Āgamas* are, in a sense, identical

There are some passages in the *Angas* wherein by way of corroborating his views, Lord Mahāvīra clearly makes out that Lord Pārśva has also preached what he is preaching. Again, there are some *adhyayanas* with regard to which it is said · 'this particular *adhyayana* is preached by Lord Rṣabha', 'this particular *adhyayana* is preached by Rṣi Kapila' From this it follows that Lord Mahāvīra preached before the people principles of an old tradition after having introduced in it the due changes and additions which the time required

Now let us consider as to which tradition—the Vedic or the *Śramana*—had connections with the wisdom of Lord Mahāvīra Keeping in view the thorough investigation of the universal principles like Non-violence etc that we meet with in the *Angas* as also the fact that the same is absent in the *Vedas* and the *Brāhmanas* we can say, without hesitation, that Lord Mahāvīra's theory of Conduct had no connection whatsoever with the Vedic tradition In the past Jacobi and others had maintained that the sources of the principles of Conduct laid down in the *Ācārānga*, etc are the Vedic *Dharmaśāstras* —the Vedic *sūtra* literature. But now after having given thought to the problem from all possible angles the modern scholars uphold a contrary view Thus a scholar like Dr. Dandekar clearly submits that the fundamental principle of living upheld in the *Dharmasūtras* or *sūtra* works does not originally belong to the Vedic tradition but has been borrowed from the *Śramana* tradition[19] Thus the *Śramana* tradition—and not the Vedic tradition—constitutes the source of the ethical views propounded in the *Angas*

Now let us enquire as to the tradition which had affinity to Lord Mahāvīra's views pertaining to metaphysics In this connection, we should note that in the pre-Mahāvīra Vedic tradition there occurs the theory that the entire universe is derived from one single principle Contrary to that, the Jaina *Āgamas* maintain that the universe has not been originated, in other words, it has neither a beginning nor an

---

19 See his article already referred to by us (p 56)

end in time Moreover, the pre-Mahāvīra Vedic tradition maintains that in this universe there is only one ultimate principle, while according to the teachings of Lord Mahāvīra the entire universe evolves from two ultimate principles—one living and the other non-living—which too are without a beginning or an end Thus Lord Mahāvīra's metaphysical views fundamentally differ from those developed in the pre-Mahāvīra Vedic tradition So, it cannot be said that the metaphysical views appearing in the *Āgamas* are derived from the *Vedas* From all this it naturally follows that the wisdom of Lord Mahāvīra had connections not with the *Brāhmana* tradition but with the *Śramana* tradition

The Geographical Region in which the Āgamas were Composed

All the *Āgamas* are based on Lord Mahāvīra's preachings He delivered his first successful preaching at *Apāpā* (*Pāvāpuri*) according to the Śvetāmbaras or at *Vipulācala* in *Rājagrha* according to the Digambaras Though there is thus a difference of opinion regarding the place where Mahāvīra delivered his first sermon, it could generally be said that it is in Bihar that the basic *Āgamas* originated—Bihar being the region where Lord Mahāvīra toured and preached There are some exceptions to this general view and they should be noted According to the commentators the *Vaitālika Adhyayana* of the *Sūtrakrtānga* contains the teachings of Lord Rsabha So, we should look for the area of the *Āgamas* even outside the province of Bihar We know that though the *Satkhandāgama* was composed—on the basis of the *Pūrvas*—in the South, its author had obtained the teachings embodied in the work from Saurashtra[20] The dialogue between Keśī and Gautama, contained in the *Uttarādhyayanasūtra* took place in *Śrāvastī* The native place of Āc Bhadrabāhu is not decidedly known to us He composed the *Cheda* works, viz the *Kalpa*, the *Vyavahāra* and the *Niśītha* Moreover, the Śvetāmbara tradition maintains that he, having gone to Nepal, engaged himself in meditation and imparted the knowledge of ten *Pūrvas* to Sthūlabhadra who had approached him there If we take into consideration the time of composition of the *Nandi*, it will appear that Saurashtra is the place of its composition Āc Kālaka alias Śyāmācārya, the author of the *Prajñāpanā*, belonged to Dhārāvāsa city of Mālvā Āryaraksita, the author of the *Anuyogadvāra*, was also a native of Mālvā It is highly probable that Āc Jinabhadra wrote in Saurashtra The *Mahāniśītha* was given a new shape by Āc Haribhadrasūri In this sense, Rajasthana-Gujarat could be considered to be the place of its

---

20 "तदो सव्वेसिमगपुव्वाणमेगदेसो आयरियपरपराए आगच्छमाणो धरसेणाइरिय सपत्तो ।
तेण वि सोरट्ठविसय-गिरिणयरपट्टणचदगुहाठिएण ॥" *Dhavalā*, Pt I, p 67

composition The works like *Pindaniryukti*, etc seem to have been composed by the junior Bhadrabāhu who was a native of Pratisthānapura in the South

Moreover, for the preparation of the recension of the Jaina *Āgamas* three Councils of the Jaina saints were held at Pātaliputra, Mathurā, and Valabhi And the present Śvetāmbara *Āgamas* represent the Valabhi recension This being the case, it is to be concluded that though the original teachings contained in the *Āgamas* were delivered in Bihar, the final form in which they are before us has been established in Saurashtra

When all these facts are taken into consideration it cannot but be declared that all the parts of India are, in one sense or the other, the place where the *Āgamas* were composed And keeping this fact in view, we ought to undertake a study of the language of these texts

Language of the Āgamas

The language of the *Vedas* is Sanskrit while the language of the *Āgamas* is Prakrit The reason for this is that Lord Mahāvīra and Buddha wanted their teachings to percolate among the people at large—and not among the *élite* only The *Vedas* are a monopoly of the *Brāhmanas*, that is, no one else can understand them, in opposition to this, Lord Mahāvīra and Buddha proclaimed that knowledge should be easily accessible to all without any discrimination whatsoever Moreover, they wanted to dispel the wrong notion that only a particular language should be used as the medium of knowledge and that a particular language is divine and pure So, both these *Arihantas* insisted that their teachings should be written in the language of the people As a result, the *ganadharas* wrote down the teachings of Lord Mahāvīra in the Prakrit language of their times The *śāstras* call this language *Ardhamāgadhi* The characteristic features of *Māgadhi* and *Ardhamāgadhi* languages enumerated by the grammarians are rarely found in the language of the present *Āgamas*, the reason being that true to its nature the Prakrit language might have remained constantly changing And it was indispensable that the language of the *Āgamas* should change as that of the people changes because the main objective behind writing the *Āgamas* in Prakrit, the language of the people—and not in Sanskrit, the language of the *élite*—was that the people might understand what has been written Again, the Jaina religion which was prevalent in Magadha at the time of Lord Mahāvīra gradually spread out to the western and southern parts of India with the result that the influences of local dialects—which too were the languages of the people—entered into the structure of the Prakrit language of the

present *Āgamas* So, there is no wonder, if the special features of *Ardhamāgadhi* are not to be found in the *Āgamas* If the Jainas, like the Vedic Brahmins, had placed stress on the preservation of the original language of the scriptures, a phenomenon like this would not have occurred The Prakrit language exhibits a difference corresponding to the difference of tradition between the Śvetāmbaras and Digambaras In the Prakrit works of the Digambara tradition *Śaurasenī* has been given much importance *Śaurasenī* could never have been the mother-tongue of either Dharasena, the resident of Girinagara in Saurashtra, or Bhūtabali—Puspadanta who came to him from Daksināpatha And yet the language of the present *Satkhandāgama* and almost all the later works of the Digambaras is *Śaurasenī* irrespective of the place and time of their composition From this it follows that the Digambaras, like the Vedic Brahmins, exclusively stuck to one particular language which was current in Śūrasena, the region near Mathurā It is also possible that they migrated from Śūrasena region down to the South carrying with them their language too and that afterwards they composed all their literature in that language alone

The language of the mss of the *Āgamas*, containing no commentary whatsoever, is different from the language of the mss of the *Āgamas*, containing commentaries thereon Many a time, the letter 'त' has been used in place of the letter 'य' Generally we can say that the language of the *Āgamas* which was there before the authors of the *Cūrnis* was different from the language of the same which was there before the Sanskrit commentators In other words, a recension quite different from the one which had been before the authors of the *Cūrnis* seems to have been used by the Sanskrit commentators Or, it may be that these Sanskrit commentators themselves inserted changes in the language of the *Cūrnis* in order to make it elegant and uniform It is difficult to say what actually happened But it is certain that there obtains a difference of language between the *Āgamas* having *Cūrnis* thereon and those very *Āgamas* having Sanskrit commentaries thereon It is a point of dispute whether this difference of language is a result of the mere progress of time or that of the attempts of the Sanskrit commentators, attempts which they made with a view to lending a uniform shape to the language so as to render it easily comprehensible But it is beyond doubt that till the time of Sanskrit commentaries the language of the *Āgamas* had remained constantly changing and thus had manifested a salient feature of the Prakrit language, viz to remain constantly changing

On the basis of the references found in the *Āgamas* it is inferred that in olden days the language of the *Āgamas* was *Ardhamāgadhi* But the language of the present *Āgamas* is very near to what is called

Mahārāstrī Prakrit by the grammarians Hence modern scholars use the term *Jaina Mahārāstrī* for the language of the present *Āgamas* A perfect uniformity is not found in the language of the present *Āgamas* as it is not found in the *Śauraseni* of the Digambara works And the experts could clearly mark off the different stages in the development of this language In the *Ācārānga*, the difference in the language of the first and second part clearly suggests a difference as to their time of composition Similarly, the language of the *Sūtrakrtānga* is definitely older than that of the *Bhagavatīsūtra* The established forms of the language that came into existence after the time of the language of the *Bhagavatīsūtra* are found in the *Āgamas* like *Jñātā*, etc which abound in stories This is an outline of the history of the language of the *Āgamas* In fact, the problem of classifying the *Āgamas* on the basis of their language is an attractive and important topic of study for the scholars of linguistics

Number of the Āgamas

It is beyond all shadow of doubt that the *Āgamas*, at first, only included the *Ganipitakas alias* the *Dvādaśānga*, because both the Digambara and the Śvetāmbara traditions consider the *ganadharas* to be the authors of these works But it is also a fact that even the works composed by the long line of their disciples, grand-disciples and so on gradually found place in the class of literature called *Āgama* Thus the *Āgamas* generally fall into two groups —the *Anga Āgamas* and the *Angabāhya Āgamas* The *Nandisūtra* places under the title *samyak śruta* (true scriptures) nothing but the *Dvādaśāngī* propounded by the *Arhat*[21] Again, it takes into consideration the *Dvādaśāngī* alone in the course of its treatment of *sādi saparyavasita*, etc[22] The *Samavāyānga* (sūtra, 136) too enumerates only the twelve *Angas* propounded by Lord Mahāvīra The *Anuyogadvāra* refers to the *dvādaśa* (twelve) *Angas* only while discussing the topic of *Lokottara Āgamapramāna* (Transcendental Scriptures) All this suggests that originally the twelve *Angas* constituted the Jaina *Āgama* But as time passed on even the works composed by the long line of disciples—direct or indirect—of the *ganadharas* were included in the *Āgama* (*Śruta*) literature, the reason being that they were based on the original *Āgamas* Of course, the discrimination is always made as to which *Āgamas* are written by the *ganadharas* and which ones by the authors other than the *ganadharas* The classification of the *Āgamas* (the *Śruta*) into *anga* (*anga-pravista*) and *angabāhya* has been made keeping this very discrimination in view[23]

---

21 *Nandisūtra* sū 71
22 Ibid, sū. 73
23 Ibid, sū 79, *Rājavārtika*, 1 20 11 13, *Dhavalā*, p 96, *Tattvārthabhāṣya*, 1 20

The Śvetāmbaras and the Dıgambaras agıee on the poınt of ıncludıng all the *Āgamas* other than the twelve *Angas* ın the class called *angabāhya* But we have no source or means at our dısposal to work out the chronologıcal order ın whıch the new addıtıons were made ın the class called *angabāhya* It would not be ımproper ıf we try to construct a pıcture of thıs order by joınıng together whatever stray lınks of hıstory we have

After havıng classıfied the *Śruta* (the *Āgamas*) ınto two classes, vız the *angabāhya* and the *angapravısta*, Āc Umāsvātı has enumerated by name the works fallıng under the class *angabāhya* They are as follows 1 *Sāmāyıka*, 2 *Caturvīmśatıstava*, 3 *Vandana*, 4 *Pratıkramana*, 5 *Kāyavyutsarga*, 6 *Pratyākhyāna*, 7 *Daśavaıkālıka*, 8 *Uttarādhyayana*, 9 *Daśā*, 10 *Kalpa-vyavahāra*, 11 *Nıśītha*, 12 *Rsıbhāsıta*, etc Here the use of the word 'etc' (*ādı*) suggests that there are some other works also whıch belong to thıs class The author of the *Dhavalātīkā* clearly says that there are just fourteen *angabāhya* works, and he gıves the names of these works as follows 1 *Sāmāıya*, 2 *Cauvısatthao*, 3 *Vandanā*, 4 *Padıkkamana*, 5 *Venaıya*, 6 *Kıdıyamma*, 7 *Dasaveyālıya*, 8 *Uttarajjhayana*, 9 *Kappa-vavahāro*, 10 *Kappākappıya*, 11 *Mahākappıya*, 12 *Pumdarīya*, 13 *Mahāpumdarīya*, 14 *Nısīhaya*[24]

The *Jayadhavalā*[25] applıes the general term '*prakīrnaka*' to these fourteen *angabāhya* works The *Dhavalā* and *Jayadhavalā* gıve out even the detaıled contents of these fourteen works So, ıt ıs possıble that all these fourteen works (*sūtras*) were present before Āc Vīrasena As regards the *Angas* he clearly says that they have gradually become extınct But ın the case of the *angabāhya* works he passes no such remark

On the basıs of these two lısts ıt can be saıd that the followıng eıghteen works were well known as *angabāhya* works tıll the tıme of the author of the *Dhavalā*

1 *Sāmāyıka*, 2 *Caturvımśatıstava*, 3 *Vandana*, 4 *Pratıkramana*, 5 *Kāyavyutsarga*, 6 *Pratyākhyāna*, 7 *Venaıya*, 8 *Kıdıyamma*, 9 *Daśavaıkālıka*, 10 *Uttarādhyayana*, 11 *Daśā*, 12 *Kalpa-vyavahāra*, 13 *Nıśītha*, 14 *Rsıbhāsıta*, 15 *Kappākappıya*, 16 *Mahākappıya*, 17 *Pumdarīya*, 18 *Mahāpumdarīya*

The first sıx out of these eıghteen works are ıncluded ın the *Āvaśyaka*[26] We find ın the *Dhavalā* two dıfferent names ın place of the last two of thıs lıst of sıx If these two dıfferent names appearıng ın the *Dhavalā* were consıdered to be sımply the other names of the

---

24 *Dhavalā*, Pt, I, p 96, *Jayadhavalā*, Pt I, pp 24, 97
25. p 122
26 *Nandısūtra*, sū 81

Kāyavyutsarga and the *Pratyākhyāna*—and not the names of two independent works—then the works enumerated here will be less in number by two, i e sixteen But those two different names could not be considered to be simply the other names of the *Kāyavyutsarga* and the *Pratyākhyāna* because the content, as given in the *Dhavalā*, of the works bearing those names greatly differs from that of the *Kāyavyutsarga* and the *Pratyākhyāna* Hence the separate mention above of these two names Thus though only eighteen names are obtainable it is very difficult to decide as to how many other names are intended by Vācaka Umāsvāti through the use of the word '*ādi*' in his *Tattvārthabhāsya* But we can say this much that the figure should be larger than the fourteen given in the *Dhavalā* because the word '*ādi*' occurs after the enumeration of twelve names Generally it can be said that the list found in the *Dhavalā* belongs to that period when the views of the Śvetāmbaras and the Digambaras regarding the *Śruta* were identical and there was no dispute on the point Hence it is quite possible that this list is prior to Āc Umāsvāti

In the *Nandisūtra*, the following *utkālika angabāhya* works are mentioned

1 *Daśavaikālika*
2 *Kalpākalpika*
3 *Cullakalpaśruta*
4 *Mahākalpaśruta*
5 *Aupapātika*
6 *Rājapraśnīya*
7 *Jīvābhigama*
8 *Prajñāpanā*
9 *Mahāprajñāpanā*
10 *Pramādāpramāda*
11 *Nandi*
12 *Anuyogadvāra*
13 *Devendrastava*
14 *Tandulavaicārika*
15 *Candravedhyaka*
16 *Sūryaprajñapti*
17 *Paurusī Mandala*
18 *Mandalapraveśa*
19 *Vidyācaranaviniścaya*
20 *Ganividyā*
21 *Dhyānavibhakti*
22 *Maranavibhakti*
23 *Ātmaviśodhi*
24 *Vītarāgaśruta*
25 *Samlekhanāśruta*
26 *Vihārakalpa*
27 *Caranavidhi*
28 *Ātur apratyākhyāna*
29 *Mahāpratyākhāna*

In addition to the *utkālika angabāhya* works there are also *kālika angabāhya* works The *Nandisūtra* includes the following *śāstras* in the class of *kālika angabāhya*

1 *Uttarādhyayana*
2 *Daśāśruta*
3 *Kalpa*
4 *Vyavahāra*
5 *Niśītha*
6 *Mahāniśītha*
7 *Rsibhāsita*
8 *Jambudvīpaprajñapti*
9 *Dvīpasāgaraprajñapti*
10 *Candraprajñapti*

11	*Ksudrikāvimānapravibhakti*	22	*Devendropapāta*
12	*Mahatīvimānapravibhakti*	23	*Utthānaśruta*
13	*Angacūlikā*	24	*Samupasthānaśruta*
14	*Vargacūlikā*	25	*Nāgaparijñā*
15	*Vivāhacūlikā*	26	*Niriyāvalikā*
16	*Arunopapāta*	27	*Kalpikā*
17	*Varunopapāta*	28	*Kalpāvatamsikā*
18	*Garudopapāta*	29	*Puspitā*
19	*Dharanopapāta*	30	*Puspacūlikā*
20	*Vaiśramanopapāta*	31	*Visnidaśā*[27]
21	*Velamdharopapāta*		

And at the end of this list it is written "etc Eighty four thousand *prakīrnakas* by Lord Rsabha, *samkhyāta* thousand *prakīrnakas* by the intermediary 22 *Tīrthankaras* and fourteen thousand *prakīrnakas* by Lord Mahāvīra also to be included in the *kālika angabāhya* works " The author goes on to add that these works are as many thousand as are the disciples of the *Tīrthankaras*—disciples possessed of four types of intellect—and also as many thousand as are the *pratyekabuddhas*

The *Nandisūtra* mentions 60 *angabāhya* works which are other than the *āvaśyakas* Though they might have been extant at the time when the *Nandi* was composed, at present many of them are extinct

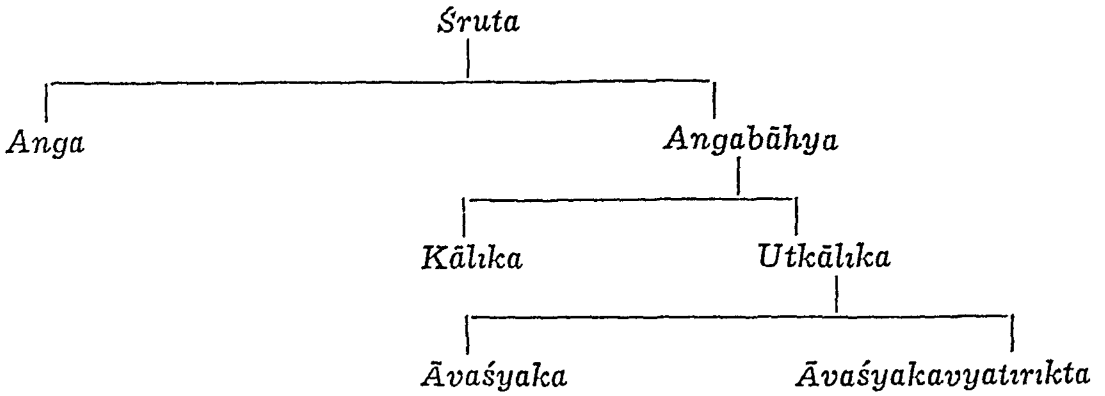
Classification of the Āgamas

As we have seen, at first the *Angas* alone constituted the *Āgamas* or *Ganipitakas* Afterwards even the works based on these *Angas* found place among the *Āgamas* and they were called *angabāhya* Hence now onwards the *Āgamas* came to be classified into two—the *Anga* and the *Angabāhya* For the class *anga* the term '*angapravista*' is also used For the class *angabāhya* the terms '*upānga*', '*anangapravista*' and '*upatantra*' are likewise used Vācaka Umāsvāti uses the terms '*angabāhya*' and '*upānga*' for the *angabāhya* class, while the *Dhavalā* employs the terms '*angabāhya*' and '*upatantra*' for that very class From the references found in the *Nandisūtra* it can be seen that the term '*prakīrnaka*' was also applied to the *angabāhya* class The *Jayadhavalā* (p 122) corroborates this point Like the *Vedas*, the *Angas* were studied at specific times

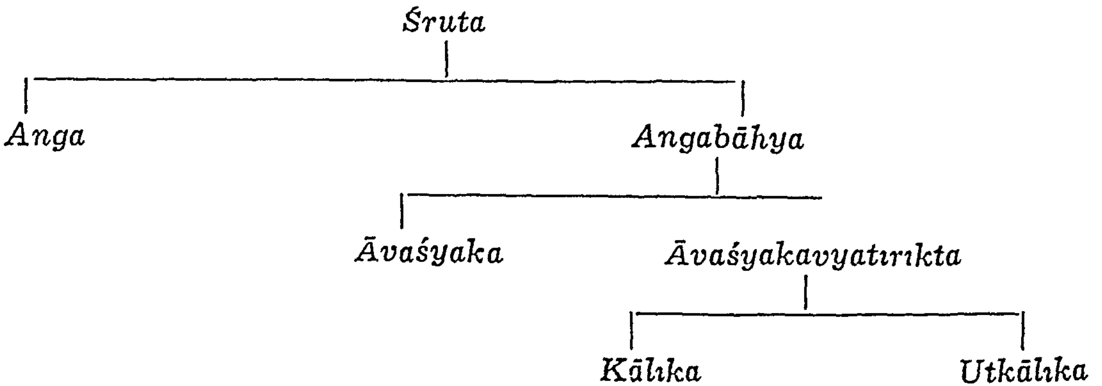
---

27 The *Pāksikasūtra* mentions, in addition to these 31 works, five others, viz the *Āsīvişabhāvanā*, the *Drştivisabhāvanā*, the *Svapnabhāvanā*, the *Mahāsvapnabhāvanā*, and the *Taijasanisarga* And the *Yoganandi* additionally mentions three other works, viz the *Sāgaraprajñapti*, the *Vrsnikā* and the *Cāranabhāvanā* Thus the total number of works pertaining to this type comes to 39

and hence they are called *kālika* But the case was different with the *angabāhya* works. Some of them were studied at specific times and others at any time. Hence the *angabāhya* works have formed two classes—the *kālika* and the *utkālika* This classification is as old as the *Anuyogadvārasūtra*. On this basis we can surmise that till the time of the *Anuyogadvāra*, the classification of the *Āgamas* into *anga* and *angabāhya*—and the further classification of the *Angabāhyas* into *kālika* and *utkālika*—was established. On the basis of the references found in Umāsvāti's works and the *Dhavalā* it can be deduced that there was a time when the *Sāmāyika*, etc were not regarded as forming one group, but when they did come to be grouped under one title *āvaśyaka* the *angabāhya* works were classified into two—*āvaśyaka* and *āvaśyakavyatirikta* The fact that this classification was prevalent is corroborated by the *Sthānānga* (Sūtra, 71), the *Nandi* (Sūtra, 43) and the *Anuyogadvārasūtra* (Sūtra, 5) The speciality of the *Anuyogadvāra* is that the classification of the *Śruta* given therein runs as follows

But the *Nandisūtra* offers the following classification .

The reason for the difference found in these two classifications is as follows In the *Anuyogadvāra* at the concerned place the topic in hand is the explanation of the *āvaśyaka* Hence having first mentioned the *kālika* and the *utkālika* types of *angabāhya* works the author

points out that the *āvaśyaka* falls under the category *utkālika* On the other hand, in the *Nandi* the topic in hand is related not to any particular class of *Āgamas* but to the classification of *Āgamas* as such, so, therein the *kālika-utkālika* classification has found place at the end In the modern Śvetāmbara tradition an altogether different classification of *Āgamas* is prevalent It is as follows 1 *Anga*, 2 *Upānga*, 3 *Cheda*, 4 *Mūla*, 5 *Prakīrnaka*, 6 *Cūlikā*

It is difficult to say as to when this system of classifying the *Āgamas* originated but we can imagine the process through which it might have passed The classification of the *Āgamas* into *Anga* and *Angabāhya* might have been prevalent for long, but in the Middle Ages there took place some change in this system It is difficult to decide as to when—that is in which century of the Middle Ages—this happened But it is certain that this new system was already prevalent in near about 12th century of the Christian Era, because Śrīcandra, the pupil of Dhaneśvara, in his *Sukhabodhā Samācārī*[28] refers to the *Angas* and to the *Upāngas* respectively related to them On account of the mystical nature of the works that now pass under the title *Chedasūtras* it should have been deemed necessary to separate them from the other *Āgamas* and thus perhaps originated the class called *Chedasūtras* It is difficult to know as to when and why the class called *mūlasūtras* came into existence But we are of opinion that those works which the Jaina monks should learn first were grouped under the title *mūlasūtras* The *Nandi* and the *Anuyoga-dvāra*, being composed as appendages to the entire *Śruta*, naturally form the class called *Cūlikāsūtras* The *Upānga*, the *Cheda*, the *Mūla* and the *Cūlikā*—all these classes were formed after having selected the works—proper for each class—from among the *prakīrnakas* that were included in the *angabāhya* class of the *Āgamas* Hence the remaining *prakīrnakas* have formed an independent class called *prakīrnaka* The list of the established classes of the *Śruta*, which is universally recognised by the Śvetāmbaras with some minor changes, runs as follows[29]

11 Angas—	1 *Ācāra*, 2 *Sūtrakrta*, 3 *Sthāna*, 4 *Samavāya*, 5 *Vyākhyāprajñapti*, 6 *Jñātādharmakathā*, 7. *Upāsakadaśā*, 8 *Antakrddaśā*, 9 *Anuttaraupapātikadaśā*, 10 *Praśnavyākarana*, 11 *Vipāka*, (12 *Drstivāda*—extinct)
12 Upāngas—	1 *Aupapātika*, 2 *Rājapraśnīya*, 3 *Jīvābhigama*, 4 *Prajñāpanā*, 5 *Sūryaprajñapti*, 6 *Jambūdvīpa-*

28 Refer to the Indroduction to *Jaina Sāhitya kā Brhad Itihāsa* (Pārsvanātha Vidyāsrama, Vārānasī Publication), p 36
29 Ibid., p 27

prajñapti, 7 *Candraprajñapti*, 8 *Nirayāvalī*, 9 *Kalpāvataṃsikā*, 10 *Puspikā*, 11 *Puspacūlikā*, 12 *Visnidaśā*

6 Chedasūtras—1 *Nisītha*, 2 *Mahānisītha*, 3 *Vyavahāra*, 4 *Daśāśruta*, 5 *Bṛhatkalpa*, 6 *Jītakalpa*

4 Mūlas— 1 *Uttarādhyayana*, 2 *Daśavaikālika*, 3 *Āvaśyaka* 4 *Pindaniryukti*

10 Prakīrnakas—1 *Catuḥśarana*, 2 *Āturapratyākhyāna*, 3 *Bhaktaparijñā*, 4 *Samstāraka*, 5 *Tandulavaicārika*, 6 *Candravedhyaka*, 7 *Devendrastava*, 8 *Ganividyā*, 9 *Mahāpratyākhyāna*, 10 *Vīrastava*

Cūlikāsūtras— 1 *Nandi*, 2 *Anuyogadvāra*

Age of the Āgamas

From the ultimate view-point the Jaina tradition maintains that the *Āgamas* have no beginning and no end in time It is only from the view-point of a particular propounder that they are said to have been originated at a particular time We want to discuss the problem from a historical view-point We want to decide the age of the composition of the *Āgamas*—howsoever old might be the knowledge embodied in them Only the *Angas*—and not all the *Āgamas*—are recognized as the works of the *ganadharas* Even if we maintain that the time of their composition is the time of their authors—*ganadharas*, we should not lose sight of the fact that shortly after the death of Lord Mahāvīra the *Śruta* became irregular and disorderly That the various Councils were convened to compile the recensions of the *Āgamas* corroborates this fact The first Council took place at Pātaliputra 160 years after the death of Lord Mahāvīra The second Council was summoned at Mathurā under the presidentship of Āc Skandila between 827–840 Vīra Nirvāna, and almost simultaneously the third Council was held at Valabhi under the presidentship of Nāgārjuna I would like to draw the attention of the scholars to the fact that the first Council was summoned to compile the recension of the twelve *Angas* only—especially the twelfth In connection with this recension it is by no means suggested that even the *angabāhya* works had become disorderly and irregular Thus there is no reason for us to believe that whatever works were written till the time of the first Council were not well preserved and suffered disorder and irregularity The *Śruta* the recension of which was critically compiled in the second Council has been given the name '*kālika*' Originally the *kālika* class included the twelve *Angas* only Hence it is to be concluded that this Council too compiled the recension of the *Angas* only

The *pustaka-lekhana* (penning down) of the *Āgamas* which was undertaken by Devardhi was based on the last recension This is a fact But the scholars do not take into consideration this fact while tackling the problem of the age of the *Āgamas* and declare that all the *Āgamas* have been finally settled in the time of Devardhi and hence the time of Devardhi constitutes the lower limit of the period of the composition of the *Āgamas* This is not fair While discussing the problem of the age of the *Āgamas*, one should exclude from purview the *angabāhya* works In the case of the *angabāhya* works, those the age of whose authors is definitely known should be assigned to that period and those that are quoted in other works whose age is definite should be held anterior to the latter, and if there be found some interpolations in the work, one should not commit the blunder of attributing the age of these interpolations to the entire work

Though the *Angas* are considered to be the works of the *ganadharas*, many things have been added to them at various times Apart from these additions, the age of the original *Angas* is identical with that of Lord Mahāvīra That is to say, the preachings of Lord Mahāvīra began some 500 years before the commencement of Vikrama Era He preached for thirty years Then come the twelve years of Gautama and next twelve of Sudharma The total number of these years is thus about 50 to 60 We can therefore say that the composition of the *Angas* might have been completed sometime about 450 years before the commencement of Vikrama Era, and it is almost certain that this composition received final touching in the Pātaliputra recension From this view-point if we assign the first *śrutaskandha* of the *Ācārānga* to the period 300 years before the commencement of Vikrama Era, it would not be improper Evidences coming from the thought and language of the *Ācārānga* prove that it stands very near to the age of the preachings of Lord Mahāvīra And there is no reason why one should discard the age suggested here

The fact that the second *śrutaskandha* has been added afterwards is conceded by the Niryukti And this second *śrutaskandha* is the work of some *sthavira* On this basis if we consider the age of Bhadrabāhu to be the lower limit of its age, we naturally come to the conclusion that it might have been added to the first before 160 Vīra Nirvāna, that is, we cannot, in any circumstance, place it after 200 years before the commencement of Vikrama Era

Additions and alterations here and there might have taken place in the *Angas* other than the *Ācārānga* But on that account to ascribe to them the date as late as that of Valabhi Recension is not legitimate and proper

In the *Sthānāngasūtra* there occurs, on account of its special form and structure, a reference to an event that took place well 600 years after Lord Mahāvīra. But on this account the composition of the entire *Anga* work should not be assigned to an age later than that event On the contrary, we should maintain that the particular passage wherein this reference occurs is a later addition to the old text Moreover, in the *Bhagavatīsūtra* there occur some statements to the effect that the *Pūrvas* will become extinct 1,000 years after Lord Mahāvīra On the basis of these statements if one were to draw the conclusion that the *Bhagavatīsūtra* was composed 1,000 years after Lord Mahāvīra, then it needs no saying that one has committed a great blunder What one should instead conclude is that such statements were interpolated in the old text of the *Bhagavatīsūtra* 1,000 years after Lord Mahāvīra.

Again, one will be greatly misled if one tries to fix the age of the *Āgamas* on the basis of their language It is so because this language is Prakrit the nature of which is to remain constantly changing Hence, the *Ācāryas*—especially the commentators—have tried to transform the language of the *Angas* into the *Śiṣta Prākṛta* of their own times But on this account the work does not become an entirely new composition, only its language has undergone changes of form Taking this situation into account we should not attach much importance to the linguistic evidences but on the contrary should put special stress on fixing up the age of the content—the material of a particular work From this point of view the period before 300 B C should be fixed as the age of the *Angas* on the whole The *Praśnavyākarana* is, of course, an exception, for the work of this name which we at present have differs, in content, from the same described in the *Samavāyānga* and the *Nandi* We have no means to know as to how much after Valabhi Recension this new *Praśnavyākarana*—new in the sense of having altogether novel contents—came into existence But in any case we can say that it was composed at least before Abhayadeva (12th century of Vikrama Era) who has commented on it.

Among the *Upāngas* the age of some could easily be determined because we know the age of their respective authors For example, the author of the *Prajñāpanāsūtra* is Śyāmācārya who is identical with the *Nigodavyākhyātā* Āc Kālaka He had become *yugapradhāna* in 335 V N and held that dignified position up till 376 V N Hence the *Prajñāpanā* could be assigned to the period lying in between 335 V N and 376 V N That is, it could be regarded as having been composed in between years 135 and 94 before the commencement of Vikrama Era. The *Upāngas* *Candraprajñapti* and *Sūryaprajñapti* are

included by the Digambaras in the *karanānuyoga*, and further, in the *parikarma* of the *Drstivāda* They are even included in the list of the *Āgamas* compiled in the *Nandisūtra* Hence these two works might have been very old—belonging to the period before the Schism If they are on this account placed before the commencement of Christian Era, one should raise no objection An internal evidence that corroborates this view is that its astronomical subject-matter (*jyotis*) follows the old Vedic tradition The extant text of the *Candraprajñapti* is identical with that of the *Sūryaprajñapti* This suggests that the *Candraprajñapti* might have become extinct before long

Regarding the five *upānga* works *Nirayāvalī*, etc it can be said that originally these five works alone constituted the entire *upānga* class, the mention of the other works as *upāngas* is not as old as the *Āgamas* Hence it is quite probable that they were the *ārātīya* works, that is, the works of the *ācāryas* who flourished immediately after Lord Mahāvīra On the basis of this consideration they should be placed in the period of 200 years after Mahāvīra Nirvāna Even the fact that they are considered to be *Kālika* works suggests their antiquity The *Jambudvīpaprajñapti* too has found place in the list of *kālika* works, presented in the *Nandisūtra* And the Digambaras have included it in the *parikarma* of the *Drstivāda* All this goes to prove that it should have been composed before the Schism

The subject-matter of the *Rājapraśnīya* tallies with that of the *Pāyasisutta* of the *Dīghanikāya* If this point is borne in mind and if Keśī Śramana of this *Sutta* and Keśī Śramana who enters into discussion with Gautama were the same person then one can easily conclude that the *Rājapraśnīya* should have been composed by some *ācārya* who flourished just after the death of Lord Mahāvīra Hence it should be considered to be as old as the *Daśavaikālika*, that is, it could never belong to a period later than the fourth century before the commencement of Vikrama Era

The *Aupapātika* and the *Jīvābhigama*—these two *Upāngas* are mentioned in the Nandi list of the *utkālika* works This fact and their subject-matter suggest that they were most probably composed in the period immediately following that of the composition of the *Daśavaikālika*—that is, in the period when the *ārātīya ācāryas* attempted to make the subject-matter of the *Angas* systematic and regular by composing *prakaranas* Again, the fact that they have been regarded as the *Upāngas* in relation to the *Angas* proves the early age of their composition The *Daśā*, the *Kalpa* and the *Vyavahāra* which are included in the *Cheda* class are well known as the works of Bhadrabāhu Hence the period of their composition is

decidedly about 170 V N In other words, they were already in existence 300 years before the commencement of Vikrama Era The *Nisīthasūtra* is nothing but an appendage (*cūlikā*) to the *Ācārānga* Though the author of the *Cūrni* considers it to be a work of a *ganadhara*, the *Niryukti* which is no doubt anterior to the *Cūrni* regards it as the work of a *sthavira* Hence we should accept the view of the *Niryukti*, of course, there is difference of opinion as to who that *sthavira* was The *Pañcakalpa-cūrni* explicitly states that it was composed by Bhadrabāhu, whereas a *gāthā* occurring at the end of the *Nisītha* itself states that it is a work of Visākhācārya However, whether it be a work of Bhadrabāhu or Visākhācārya or any other old *sthavira*, it makes no material difference as to its age of composition It is so because it undoubtedly belongs to the period preceding the Schism. Both the traditions include it in the *angabāhya* class. Āc Umāsvāti also refers to it. Moreover, even Bhadrabāhu refers to it under the name of *Ācāra-prakalpa* Considering all these points we can place it in the period about 150 V N Even if we were to consider it to be the work of Visākhācārya, we can safely conclude that it had already come into existence even before 175 V N. In other words, it had already been composed 300 years before the commencement of Vikrama Era.

Out of the four works that are designated as *Mūla*, the date of the *Daśavaikālika* is definitely known. It is a work of Sayyambhava who left this mortal world in 98 V N This means that the composition of the *Daśavaikālika* took place 372 years before the commencement of Vikrama Era. The *cūlikas* that occur in it have been added later on And according to the traditional view they have been added in the time of Sthūlabhadra Except these *cūlikas* nothing has been added in the *Daśavaikālika* and the entire work, barring the linguistic influences that entered into it, has been preserved in its original form On the basis of the Digambara list of the *angabāhya* works we can legitimately say that the compilation of the *Uttarādhyayanasūtra* had taken place before the Schism The scholars place it in the third or the second century before the commencement of Vikrama Era Out of the six *adhyayanas* of the *Āvaśyakasūtra* the four are mentioned even in the Digambara list In the *Angas* in all cases of the treatment of a Muni's study reference has been made to '*sāmāiyāim ekādasamgāim*' This suggests that the *Sāmāyika-adhyayana* was accorded first place in the curriculum prepared for the *Munis* Hence, we can maintain that the period of its composition is identical with that of the *Angas* composed by the *ganadharas* Out of the *Pindaniryukti* and the *Oghaniryukti* either is included in the *mūla* class Both these *Niryuktis* are very old There existed certain *Niryuktis* even before those of Bhadrabāhu. There are evidences to

prove this. The present form of the *Niryuktis* may possibly be put to the credit of the Junior Bhadrabāhu But these *Niryuktis* of Bhadrabāhu contain a good number of *gāthās* drawn from the old *Niryuktis* This view is legitimate because many *gāthās* are found in the Digambara *Mūlācāra* too We should treat their old form as anterior to the Junior Bhadrabāhu even if we put their final form to the credit of this Ācārya who belonged to the 5th or 6th century of Christian Era

*

NANDI-SŪTRA

Why first place is accorded to the Nandi ?

Not only in this volume but in the entire series of the project the *Nandi* which describes five types of knowledge is placed first So, it becomes necessary to explain this precedence The *Nandi* falls in the *angabāhya* class So, it is natural that it should occupy a place coming after the *Angas* But the reason why it is placed first is its peculiar position in the whole of the *Āgama* literature It has secured the position of an auspicious introductory prayer in the beginning of *Āgamavācana* So, we too give it the first place in our scheme of publishing the *Āgamas* considering it to be of the nature of a *mangalācarana* (auspicious introductory prayer)

Āc Jinabhadra was confronted with a problem He had to decide as to which one of the two *mangalas*—one *pañcanamaskāra*, and the other *pañcajñānarūpa Nandi*—is to be explained first [30] He commented upon the *Nandi* first and justified his action by saying that the *Namaskāra-mangala* is a part and parcel of the *Āvaśyaka Śrutaskandha* because it is included in each and every *Śruta* work [31] Now one might ask as to how it could be considered to be included in each and every *śruta* work In reply it is stated that in the *Nandi* where all the *Śruta* works are enumerated it does not find place as an independent *śruta* work though it is a *sūtra* It, being the best among all the *mangalas*, has secured place in the beginning of all the import-

---

30 "आईय नमोक्कारो जइ पच्छाऽऽवासय ततो पुव्व ।
तस्स भणितेऽणुयोगे जुत्तो आवासयस्स ततो ॥" *Viseṣāvasyakabhāsya*, gā. 8

31 "सो सव्वसुनक्खधब्भतरभूतो जओ ततो तस्स ।
आवासयाणुयोगादिगहणगहितोऽणुयोगो वि ॥" Ibid, gā 9

ant *sūtras*[32] As a result, occasion would arise to explain and comment upon it while commenting upon those particular *sūtras*. On this account, leaving aside the *pañcanamaskāra* Jinabhadra first comments upon the *Nandi* At the same time, he offers clarification that though for *mangala* it is necessary to mention the *Nandi*, it is not compulsory, as it is in the present case, for us to comment upon it while writing commentaries on other *sūtra* works, it is optional Again, it being an independent *śrutaskandha* it is not necessary to comment upon it even in the present case, but it is not objectionable either if someone writes a commentary on it for the benefit of the pupils[33] According to Āc Jinabhadra the commentary on the *Sāmāyika āvaśyaka* is the fundamental commentary and one who masters it will master the commentaries of all the *śāstras*[34]

That the method of respectfully calling to memory the five *jñānas* (i e the *Nandi*) in the beginning of writing commentaries on the *śāstras* or in the beginning of the study of the *śāstras* and also that of pointing out the connection of a particular *śāstra* with the *śrutajñāna* was prevalent gets support from the *Anuyogadvārasūtra*. The oldest commentary on an *āgama* work is nothing but the *Anuyogadvāra* It is a commentary on the *Āvaśyakasūtra* Yet it has found place among the *Āgamas* This is a peculiar feature of the *Anuyogadvāra* Its opening portion definitely corroborates Āc Jinabhadra's view Moreover, it presents valuable evidence for the connection of the *Nandi* with the *śāstras* Not only that but its description of the *Yoganandi* tallies with the form of the same as found in this Volume. Thus it is established that the *Nandi* occupies the position of *mangala* in the beginning of the study of the *Āgamas* and also that it points out the connection of a particular *śāstra* with *jñāna*

Why should we start our reading of the *śruta* with the *Nandi*? A reply to this question is that the *Nandi* is *bhāva-mangala*[35]

---

32 "तस्स पुणो सव्वसुतब्भतरता पढममगलग्गहणा ।
जं च ण पिधो पढिज्जइ णदीए सो सुतक्खधो ॥" Ibid, gā 10

33 "णणु णदीवक्खाणे भणितमणग इध कतो सक्का ।
भण्णति अकते सक्का तस्साणियम च दाएति ॥
णाणाभिधाणमेत्त मगलमिट्ठ ण तीय वक्खाण ।
इयमत्थाणे जुज्जति जं सा वीसु सुतक्खधो ॥
इध साणुग्गहमुदित ण तु णियमोऽयमधवाऽववातोऽय ।
दाइज्जति कधणाए कताइ पुरिसादवेक्खाए ॥" Ibid, gā. 844-46

34 "सव्वाणुयोगमूल भासं सामाइयस्स सोतूणं ।
होति परिकम्मियमती जोग्गो सेसाणुयोगस्स ॥" Ibid, gā 3603

35 Ibid, gā 78

Again, the *bhāvamangala* comprises in its fold five *jñānas* and the *Āgama* or *śruta* is itself one of the five *jnānas* So, while reading a particular *Āgama* it is pointed out that this *Āgama* is related with the *śrutajñāna*—which is one of those five *jñānas* In this way the relation of the *Nandi* with a particular *Āgama* comes to be established Hence it is natural that one's reading of the *Āgamas* should start with the *Nandisūtra*

Keeping all these points in view we too have given first place to the *Nandi* in the series issued under the scheme of publishing the *Āgamas*

The Nandi Sūtras Anujñānandi and Yoganandi

Three types of *Nandisūtras*—the *Nandisūtra* composed by Devavācaka, the *Laghunandi* alias *Anujñānandi* and the *Yoganandi*—are included in this volume. So, it becomes imperative for us to give some information regarding them We shall have occasion to speak, in detail, about Śrī Devavācaka's *Nandi* Hence for the present let us say something about the remaining two The meaning of the word *anujñā* occurring in the name *Anujñānandi* is order, command, permission, consent, investing one with power, etc Generally the consent given by a *guru* to the pupil in connection with any particular task is called *anujñā* The text that is current under the name of *Anujñānandi* is also known by the name *Laghunandi* Yet one should not consider it to be an abridgement of the *Nandisūtra* The text of *Anujñānandi* given here proves that

The text of the *Anujñānandi alias Laghunandi* is used when an *ācarya* permits his pupil to become the head of a *gana*, in other words, to assume the position of an *ācārya* That particular performance being auspicious the apposite name *Anujñānandi* is given to the text employed on the occasion Thus it is directly connected with the *Nandisūtra* which is identified with the traditional five types of knowledge Hence, it is quite legitimate to give to it a different name, viz *Laghunandi* or *Anujñānandi* in order to mark it off from the *Nandi*

There are many *kalpas* The *Anujñākalpa* is one of them Its detailed description is found in the *Pañcakalpa-bhāsya* and the *Cūrni* thereon

Here we should make it clear that in the *Anujñānandi* itself in the context of the description of the *Lokottara Dravyānujñā*, there occur discussions pertaining to the permission not only regarding the *sacitta dravyas* (i e male and female pupils) and the *acitta dravyas* (i e clothes, etc) but also regarding the *Ācārānga*, etc The discussion pertaining to the permission regarding the *Ācārānga*, etc occurs under the head of *Bhāvānujñā* But out of all these particular importance is attached to the occasion of conferring the title *ācārya*

on a particular monk And the use of the *Laghunandi* has been confined to this particular *Lokottaradravyānujñā* In other words, the *Anujñānandi* is used only when an *ācārya* allows his pupil to have his own pupils—male or female—, that is, to assume the position of an *ācārya* We do not know when this practice started The twenty synonyms of the word *Anujñā* enumerated by Āc Śrīcandra in his commentary on the *Anujñānandi* are also found in the present text of the *Anujñānandi* Āc Śrīcandra in his commentary remarks that the meanings of those twenty synonyms, being not traditionally known, are not given in the commentary (*etesām ca padānām arthaḥ sampradāyābhāvān nocyate*)

The two *gāthās* of *Anujñānandi*, enumerating the synonyms of *anujñā*, occur even in *Anujñākalpādhikāra* of the *Pañcakalpabhāsya* It is necessary to note in this connection that there is a minor difference between the readings of the *gāthās* found in the *Anujñānandi* printed in this volume and those same *gāthās* found in the *Pañcakalpabhāsya* So, we give below the concerned *gāthās* as they are found in the *Pañcakalpabhāsya*

anunnā unnamanī namana nāmanī thavanā pabhave pabhāvana vitāre /
tadubhayahiya majjātā kappe magge ya nāe ya //
sangaha samvara nijjara thirakaranamachedajīva (ya) vuddhipayam /
payapavaram ceva tahā vīsa anunnāi nāmāim //

—Press-Copy, p 326

The explanation of these two gāthās as given in the *Pañcakalpamahābhāsya* and the *Pañcakalpacūrni* is as follows —

1 *anujñā* . *Anujñā* means the ācārya's consent or acceptance Generally speaking Lord Rsabha started the tradition of *anujñā* when he permitted his *ganadhara* Rsabhasena to assume the position of an *ācārya* and to give lessons in the *Āgamas* to his pupils.

2 *unnamanī* · *Anujña* is also called *unnamanī* because at that particular occasion the pupil has to get up and bow down before the *ācārya*, etc

3 *namanī* The laymen and monks bow down before him who has secured consent Hence it is called *namanī*

4 *nāmanī* *Anujñā* introduces us into the *śruta* and into the *cāritra dharma* (Good Conduct) Hence it is called *nāmanī*

5 *sthāpanā* *Anujñā* is called *sthāpanā* because one who obtains *anujñā* gets established as an *ācārya* In other words, one who has got the consent of his *ācārya* can augment his wealth of pupils and make them firm in right knowledge and right conduct

6 *prabhava* One who gets established as an *ācārya* through consent is called, on that account, *prabhu* And thus *anujñā*, being

the source of all good qualities like *jñāna* (knowledge), etc, is called *prabhava*

7 *prabhāvanā* Through the *anujñā* there takes place the *prabhāvanā* (i e manifestation) of good qualities or the spiritual lustre in an *ācārya* Hence it is called *prabāvanā* too

8 *vitāra* Through *anujñā* good qualities are developed or are transferred to others Hence it is called *vitāra*

9 *tadubhayahiya* (=*tadubhayahita*) According to the *Bhāsya* the meaning of this term is as follows The *anujñā* through which one secures benefit in this world and also in the world beyond is called *tadubhaya*

The meaning of the term '*tadubhaya*' according to the *Cūrni* is as follows As *anujñā* pertains to *sūtra* and *artha* it is called *tadubhaya* (*tadubhayasūtrārthā anujñā ity arthaḥ*) It considers *hita* to be a separate name of *anujñā* and it explains it in the sense of benefit in this world as well as in the world beyond (*aihikāmusmikahitam*)

10 *maryādā* The *Ganadharas* themselves accept the restrictions imposed by *anujñā* Hence it is called *maryādā*

11 *kalpa* The line of conduct of a *gana* with regard to good actions is determined through *anujñā* which, on this very account, is called *kalpa*

12 *mārga* The path of liberation, comprising knowledge (*jñāna*), etc is rooted in *anujñā* and hence *anujñā* is named *mārga*

13 *nyāya* It is so called because it is of the form of judgment or because it passes judgment

14 *sangraha* Through *anujñā* the external paraphernalia like clothes, etc and internal qualities like *jñāna*, etc get accumulated Hence it is termed *sangraha*

15 *samvara* The operations of sense-organs and the quasi-sense-organ get restricted to *ātmā* and *gana* through *anujñā* Hence *anujñā* is also given the name *samvara*

16 *nirjarā* The person who has secured *anujñā* bears all the responsibilities of the head of a *gana* and by that he partially destroy his karmas and helps other monks in the *gana* to do the sames Hence *anujñā* is given the name *nirjarā*

17 *sthirakarana* *Anujñā* lends firmness to the fickle minds of the young monks and hence it is called *sthirakarana*

In the present context the Cūrni gives the reading '*varanam vrtiḥ*' From this it seems that *anujñā* is called *varana* also because it acts like a fencing to protect the growth of vows

18 *acheda* Through *anujñā* the development of the spiritual qualities like *jñāna* etc continues without any interruption whatsoever Hence it is called *acheda*

19 *jīta*. The *tīrthankara* gave *anujñā* to his *ganadharas* and they, in turn, gave it to their pupils In this way since it has traditionally come down to the *ācāryas* who practise it, it is called *jīta*.

20 *vrddhipada* : Knowledge and good conduct of a *gana* develop through the practice of *anujñā*. Hence *anujñā* is given another name *vrddhipada*

21. *padapravara* The position of a person who has secured *anujñā* being highest, *anujñā* itself is called *padapravara*

According to the explanation given by the *Pañcakalpamahābhāsya* and the *Pañcakalpacūrni* the number of the synonyms of '*anujñā*' is twentyone When we compare the readings of these two *gāthās* of the *Pañcakalpabhāsya* with those of the same occurring in the *Anujñānandi* it becomes evident that there is one word '*accheda*' more in the readings of the *Pañcakalpabhāsya gāthās* Yet the preceding *gāthā* that serves as an introduction to these two *gāthās* declares 'we explain in brief the twenty synonyms of *anujñā*, they are as follows' ('*vīsam tu samāsenam vocchāmī tānīmāim tu*') Again, out of the concerned two *gāthās* occurring in the *Pañcakalpabhāsya* the second, at the end, specifically states that the synonyms of *anujñā* are twenty (*vīsa anunnāi nāmāim*). On the basis of these two statements we can definitely conclude that the author of the *Pañcakalpabhāsya* recognises only twenty synonyms of '*anujñā*' Hence there arises a question as to which two out of the twentyone names enumerated in the *Pañcakalpamahābhāsya* and the *Cūrni* thereon were regarded by the author of the *Pañcakalpabhāsya* as constituting only one synonym The author of the *Pañcakalpamahābhāsya* had acquired no tradition that can answer the question In the Jaina Āgamic literature wherever the total number of the synonyms is given, that number includes even that name of which they are the synonyms So, if some one does not count '*anujñā*' in the synonyms to explain the number twenty then he is going against the tradition Hence Śrīcandrasūriji's statement—'I have acquired no tradition, that is why I do not attempt to explain the meanings of these names'—seems to be suggestive and appropriate

The form of the *Nandi*, which is used as *mangala* in the beginning of the study of each and every *Āgama* is no doubt concise and is found in the Y*ogānandi*. There are five types of knowledge, viz *ābhinibodhika* etc Out of these five only the *śruta* can be presented into *uddeśa* etc That is, only *śruta* could be taught or studied Again, the *śruta* which one intends to present into *uddeśa* etc is to be presented so only after having shown its connection with the *angapravista* and *angabāhya* texts Thus the *śruta* work taken up for study is first to be related with the rest of the *śruta* At this juncture the *Yoganandi*, having enumerated the five *jñānas*, classifies the entire

śruta as follows The *śruta* is first divided into two groups—the *Anga* and the *Angabāhya* The former group comprise twelve *Angas*, viz the *Ācārānga* etc , and the latter is further divided into two groups, viz the *kālika* and the *utkālika* The *kālika* group includes 39 works, viz the *Uttarādhyayana* etc The *utkālika* group includes 31 works, viz the *Daśavaikālika*, etc , the six *āvaśyaka* works beginning with the *Sāmāyika* and the works that form the group called *āvaśyakavyatirikta* Thus, Yoganandi is nothing but the abridged form of Devavācaka's Nandisūtra

In the name *Yoganandi* there occurs the term '*yoga*' in the beginning The reason for this is that one could never start the study of the *śruta* without first having undergone the required *yoga* or penance The text of the *Yoganandi* is employed in the beginning of the ceremonial practice of penance which one is required to undergo before one starts the study of the *śruta*, hence the appropriate name *Yoganandi* has been given to this text

Sources of Devavacaka's Nandi

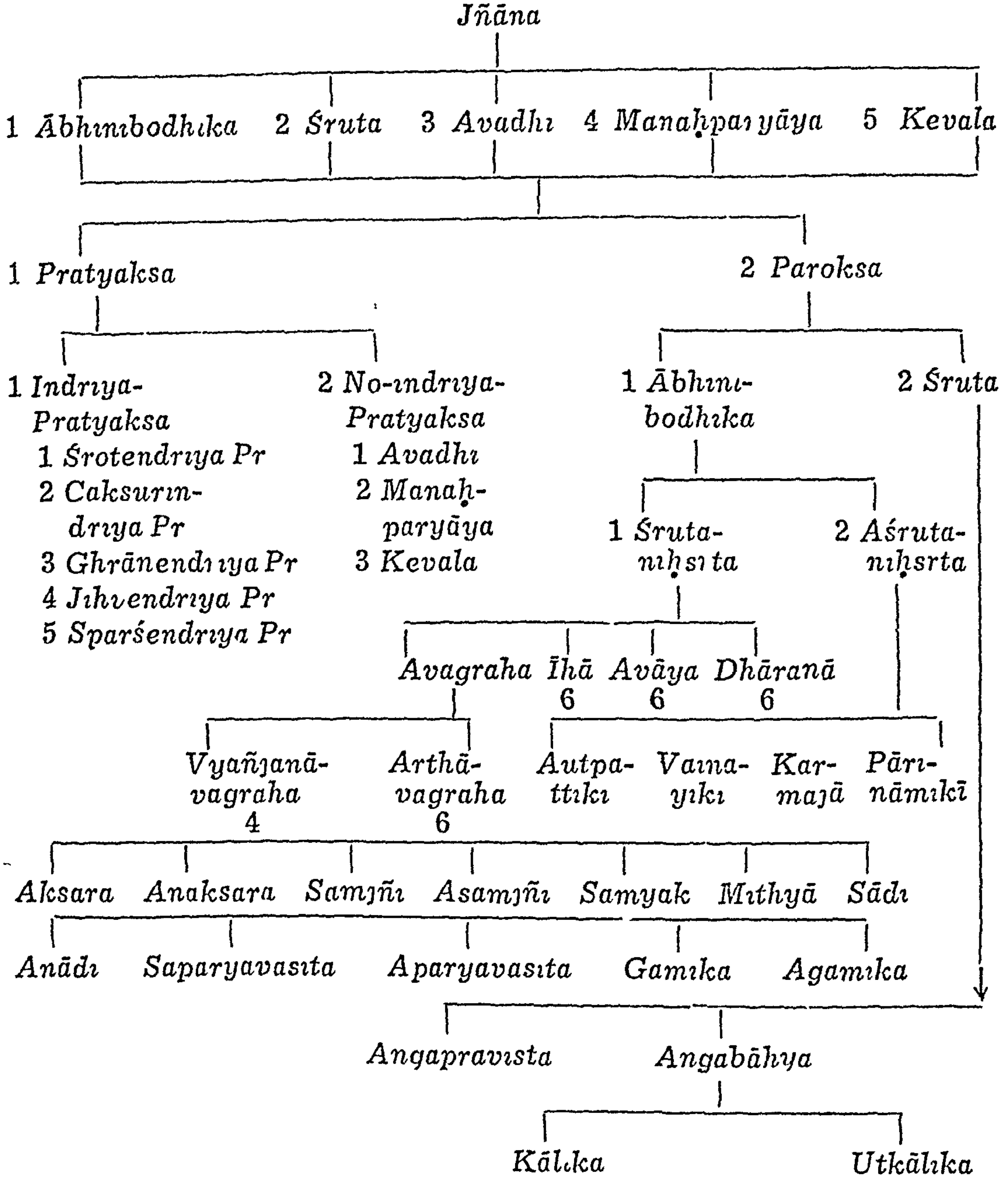
The *Nandisūtra* being an *angabāhya* work, we should search for its sources in the *Angas* and the *Angabāhyas*—composed earlier than the *Nandisūtra* Āc Ātmārāmaji of the Sthānakavāsī Vardhamāna Jaina Sangha has published a Hindi translation of the Nandisūtra In the Appendix I given at the end of this translation various relevant passages from the pre-Nandi *Āgamas* are collected Thus the materials that constitute the sources of the *Nandisūtra* have been noted down So, I shall not enter into the details thereof Āc Ātmārāmaji has collected passages from the *Sthānānga*, the *Samavāyānga*, the *Bhagavatī* and the *Anuyoga* which he considers to be sources of the *Nandisūtra* His suggestion seems to be legitimate

One finds a detailed account of the five types of knowledge in the introduction to the *Jñānabindu* And in the introduction to the *Nyāyāvatāravārtikavrtti* (p 57) the various stages of the development of the Agamic epistemology have been described and discussed at length Hence it is not necessary to write about it here But let us recall the conclusion arrived at therein The *Nandisūtra* contains the various traditions of epistemological discussions and interpretations found in the *Āgamas* This means that the author of the *Nandisūtra* had before him the epistemological discussions found in the *Āgamas*, viz the *Sthānānga*, the *Samavāyānga*, the *Bhagavatī*,[36]

36 In the *Bhagavatīsūtra* there occurs the phrase '*jahā Nandie*' (Sataka 25 3) But this could be explained as follows Only at the time of compiling the recension of the *Āgamas* we are recommended to refer to the *Nandi* as it contains the detailed description of the concerned topic This recommendation was deemed necessary to avoid repetition while compiling the recension

etc. Not only that, the author of the *Nandīsūtra* has also added to them the various traditions of interpretations that gradually came into existence as time passed on

The epistemological exposition found in the *Nandī* could be summarily tabulated as follows

Thus the *Nandīsūtra* contains a brief epistemological discussion Moreover, it gives an account of all the twelve *Aṅgas* while dealing with the various divisions of the *Aṅgapraviṣṭa*

In the beginning of the *Nandīsūtra* the author eulogises Lord Mahāvīra, the *Saṅgha* which is metaphorically identified with a city, a wheel, a lotus, the moon, the sun, an ocean and Mt Mahāmeru,

and all the twentyfour *tīrthankaras* addressing them by name Then occurs the praise of *Vīraśāsana* And after that the *sthaviras* beginning from Sudharma down to Dūsagani are respectfully remembered[37] This is followed by the declaration of the purpose of writing the *sūtra*, viz the description and exposition of epistemology It is beyond doubt that while composing the *Nandisūtra* Devavācaka has profusely drawn upon the fundamental *Āgamas*. Not only that but he has utilised even the *Anuyogadvāra*, the earliest among the commentaries on the *Āvaśyaka* All this has been made amply clear by Śri Ātmārāmaji in the Appendix to his Hindi translation of the *Nandisūtra* But it is necessary to note what has not been noted by Śrī Ātmārāmaji Especially the verse portion of the *Nandisūtra* evinces the influence of the *Āvaśyaka-Niryukti* written by Āc Bhadrabāhu

In course of discussing the topic of *vardhamāna avadhi* (sūtra 42), there occur in the *Nandi* numerous stanzas (45–52) '*jāvatiyā* ', etc Even in the absence of these stanzas the description of *vardhamāna avadhi* remains consistent and coherent These stanzas originally belong to the *Avaśyakaniryukti* (gāthās 30–37)[38] Thus in the Nandi they are borrowed from the *Āvaśyakaniryukti*

The author of the *Nandi-Cūrni* does not accept the *gāthā* 54 occurring in the *Nandi* The author of the *Nandi* has borrowed it from the *Āvaśyakaniryukti*, considering it to be useful It is the 66th stanza of the *Āvaśyakaniryukti*[39]

The 55th stanza of the *Nandisūtra* has also been borrowed from the *Āvaśyakaniryukti* (gāthā 76) This same stanza is found in the *Viśesāvaśyakabhāsya* (gāthā 810)

Two other stanzas of the *Nandisūtra*, viz 56th and 57th have likewise been bodily taken from the *Āvaśyakaniryukti* (gāthas 77–78) They too are found in the *Viśesāvaśyakabhāsya* (gathas 823, 829)

The author of the *Nandisūtra* has classified *jñāna* into *śrutaniḥsṛta* and *aśrutaniḥsṛta* and has, further, introduced four divisions of the *asrutaniḥsṛta jñāna* He has devoted numerous stanzas to the exposition of these four divisions According to the style of the *Nandi* this exposition should be in prose, but it is not so

---

37 With regard to this topic *Āvasyakacūrnī* states सुधम्म अग्गिवेसाण एवमादि जाव अप्पणो आयरियत्ति । This means that *Nandī Sthavirāvali* contains the genealogy of the *ācāryas* The *Nandicūrni*, after having clearly stated " तो सुधम्मातो थेरावली पवत्ता, जतो भण्णति " (P T S Ed p 7), gives an account of *gurusiṣya-paramparā*

38 See *Viśesāvaśyakabhāṣya*, gā 588, 598, 608, 609, 610, 615, 617, 621 The *Bhāṣyakāra* has commented upon all these *Niryuktigāthās*

39 Ibid, gā 766

The discussion on the topic of *matijñāna* is found in the beginning of the *Āvaśyakaniryukti* In this discussion we do not come across the division of *jñāna* into *śrutaniḥsrta* and *aśrutaniḥsrta*. This suggests that the Jaina tradition of classifying the *ābhinibodhika jñāna* into the abovementioned two classes has come into existence only after the composition of the *Āvaśyakaniryukti* Though these two classes are referred to in the *Sthānānga* (sūtra 71), the description of the two found in the *Sthānānga* differs from the same found in the *Nandisūtra* So, we should conclude that it is Devavācaka who clearly accepted these two classes and it is he who first systematized this classification of *ābhinibodhika jñāna* [40]

Of course, in the exposition of *Ābhinibodhika jñāna* contained in the *Āvaśyakaniryukti* the topic of *śrutaniḥsrta* and *aśrutaniḥsrta* does not occur But in the *Siddhapadaniryukti* (a part of the *Namaskāraniryukti*) the eleven types of *Siddhas*, viz *karmasiddha* etc, are enumerated (*Āvaśyakaniryukti*, gāthā 921). The ninth type of the *Siddha* mentioned here is called *abhiprāya-siddha*. The term '*abhiprāya*' is here employed in the sense of *buddhi* (intellect); the Niryukti clearly states, '*abhippāo buddhipajjāo*' (*Āvaśyakaniryukti*, gāthā 930) After this the definition of the *abhiprāyasiddha* or *buddhisiddha* is given It is as follows —

viulā vimalā suhumā jassa maī jo cauvvihāe vā |
buddhīe sampanno sa buddhisiddho imā sā ya ||

Āvaśyakaniryukti, gāthā 931

'The person whose intellect is vast, pure and sharp is called *buddhisiddha* Or, the person who is endowed with four types of intellect is called *buddhisiddha* And they are as follows' After having stated this the *Āvaśyakaniryukti* enumerates the four types of intellect, viz *autpattikī* etc , and explains all the four with illustrations The *gāthās* that occur in the *Āvaśyakaniryukti* (932–945) at this juncture and the order in which they occur are the same as are found in the *Nandisūtra* (58–71). From this it becomes evident that the author of the *Nandisūtra* accepts in toto the description of these four types of intellect found in the *Āvaśyakaniryukti* He does not stop at that but tries to fit this description in the exposition of *matijñāna* While doing so he might have experienced some difficulty To remove it he kept the traditional exposition of *matijñāna* as it was but introduced the new classification of *matijñāna* into *śrutaniḥsrta* and *aśrutaniḥsrta* and then brought all the four types of intellect under the head *aśrutaniḥsrta matijñāna*

The gist-verses (72-77) that are given there after having concluded the discussion on *Ābhinibodhika-jñāna* are the same as are

40. For details one may refer to D. D Malvania's Introduction to the *Nyāyāvatāravārtika-vṛtti*, p. 59ff

found in the beginning of the epistemological discussion contained in the *Āvaśyakaniryukti* (2–6 and 12) Thus these *gāthās* too are borrowed from the *Āvaśyakaniryukti*

To disclose the different types of *anaksaraśruta* the *Nandi* (gāthā 78), again, makes use of the 20th *gāthā* of the *Āvaśyakaniryukti*

The *gāthās* that give the actual number of the *vastus* of the 14 *Pūrvas* are not considered by the author of the *Nandisūtra* to be *sangrahanī-gāthās* But in fact they should have been so considered He himself regards the 82nd *gāthā* as *sangrahanī-gāthā*

Such *sangrahanis* the students composed in order that they might easily remember the many points involved Many a time even the author himself composed the *sangrahaślokas* and put them either in the beginning or at the end of the topic The practice is found to have been followed in the very old works Sometimes the author borrowed from some other works such *sangrahaślokas* as were considered to be useful in the context This practice has been adopted by the author of the *Nandisūtra*

The *gāthās* (83–87) occurring at the end of the *Āvaśyakaniryukti* are also bodily taken from the *Āvaśyakaniryukti* (19, 21–24) The 20th *gāthā* of the *Āvaśyaka-niryukti*, as we have already seen, is found as the 78th *gāthā* of the *Nandisūtra*

Thus it becomes absolutely clear that while composing his *Nandisūtra* Devavācaka has profusely drawn upon the *Āvasyakaniryukti*

The form in which we at present find the *Niryuktis* like the *Āvaśyakaniryukti* is, in all probability, imparted to them by the Junior Āc Bhadrabāhu But this by no means suggests that all the *gāthās* of a particular *Niryukti* are composed by him So, we can safely maintain that the *Niryukti-gāthās* that occur in the *Nandi* have come down from an old tradition

Author of the Nandisūtra—Devavācaka, a pupil of Dūsagani

Dūsagani is mentioned last in the *Sthavirāvali*[41] contained in the *Nandisūtra* There the adjectival phrase applied to him is '*payaīe mahuravānim*' which in English means 'sweet-tongued by nature'. This suggests that the author of the *Nandisūtra* was in personal contact with Dūsagani Even the *Cūrni* on the *Nandisūtra* corroborates this point The author of the *Cūrni* explicitly states that Devavācaka was a pupil of Dūsagani ('*dūsaganisīso devavāyago*' p 13, P T S) Thus the *Cūrni* for the first time gives the name of Devavācaka as the author of the *Nandisūtra* From the salutation made by the author to Dūsagani it is to be inferred that the former was a pupil of the latter The *Cūrni* not only lends support to this inference

41 *Nandisūtra*, p. 8

but also in addition states that the name of that pupil of Dūsagani was Devavācaka

Owing to the similarity that obtains between the name of Devavācaka, the author of the *Nandisūtra*, and that of Devardhi who got the *Āgamas* put down into writing, these two names were regarded by Āc Devendrasūri (13th cent V S.) and others, as referring to one and the same person And Rev. Muni Śrī Kalyānavijayajī too upholds this view Considering the *Kalpasthavirāvali* and the *Nandisthavirāvali* to have been written from two different stand-points—that is maintaining that the *Nandisthavirāvali* contains the genealogy of the *yugapradhānasthaviras* and the *Kalpasthavirāvali* that of *gurus*—he tries to make his view cogent and stronger[42] But the evidence of the *Cūrni* is earlier than all the evidences set forth by him and the *Cūrni* states that Devavācaka was a pupil of Dūsagani If Kalyānavijayajī concedes that the *Kalpasūtra* contains the genealogy of *gurus*, then he should also admit Devardhi to be the pupil of Ārya Śāndilya It is so because the genealogy in question expressly states to that effect From this it becomes obvious that Devavācaka, a pupil of Dūsagani, and Devardhi, a pupil of Ārya Śāndilya, are two different persons This evidence of the *Cūrni* was not present before Kalyānavijayajī when he discussed the problem So the conclusion he arrived at on the basis of the data then available now requires revision in the light of new evidences To our mind Devavācaka and Devardhi are two different persons And it is on this account that the genealogies contained in the *Nandi* and the *Kalpasūtra* differ It is quite impossible that one and the same person wrote and put in the beginning of his works the genealogies so different If he were to do so, he would have certainly adduced reasons for constructing two genealogies such as these But nothing of the sort is found in those two genealogies The material of both has been handed down by tradition Two different traditions could not be inherited by one and the same person Hence it is not possible to find two different traditions in the works of one author That the two works contain two different traditions points to the fact that they are the composition of two different persons who belonged to two different lineages of spiritual teachers and thus represented two different traditions

Date of Devavācaka

Śrī Kalyānavijayajī has identified Devavācaka with Devardhi and has determined the time of Devardhi on the basis of the last line of the Mahāvīra-carita contained in the *Kalpasūtra* The line is "*samanassa bhagavao mahāvīrassa jāva savvadukkhappahīnassa navavāsasayāim vaikkamtāim dasamassa ayam asīme samvacchare kāle*

42 *Vīranirvāna Samvat Aur Jaina Kālaganana*, p. 119

gacchai" The line expressly mentions the year of its composition, viz 980 Vīra Nirvāna This proves that Devardhi was living in that year [43] And according to a different reading referred to by Kalyāna-vijayajī that year is 993 V N

Panyāsa Śrī Kalyānavijayajī has given in his book three *Sthavirāvalis* *Nandisthavirāvali* (p 126), *Daśāśrutaskandhastha-virāvali* (p 125), and *Vālabhī sthavirāvali* (p 128) After having harmonized all the three *sthavirāvalis* he has arrived at Devardhi's date, viz 980 V N Now Devavācaka being, according to him, identical with Devardhi he will maintain that the date of Devavācaka could not be other than 980 V N But if, as shown above, we were to take them as two different persons, then we shall have to consider differently the problem of Devavācaka's date

Śrī Kalyānavijayajī has given the *Vālabhī sthavirāvali* after having corrected it In doing so he has tried to remove the difference of 13 years between the dates occurring in different *vācanā* But this will not come in the way of our treatment of Devavācaka's date Hence accepting this *Sthavirāvali* as an authority we proceed on with the treatment Of course, we should not think that there is no scope for amendation or correction in this *Sthavirāvali*

At the end of the Note on the *Vālabhī sthavirāvali*, 79 years are allotted to Bhūtadinna and 11 years are allotted to Kālaka The *Sthavirāvali* ends with Kālaka and the period of Kalaka ends with 981 V N

According to the tradition noted by Devavācaka, after Bhūtadinna the mention is made not of Kālaka but of Lauhitya Again, after Lauhitya occurs the name of Devavācaka's teacher, Dūsagani If we were not to take into account the 11 years allotted to Kālaka in the *Vālabhī sthavirāvali*, we might say that the death of Bhūtadinna took place in 970 V N (i e 500 V S) Immediately after his death or some years later flourished Lauhitya and after Lauhitya Dūsagani And Devavācaka was a pupil of Dūsagani The period of Bhūta-dinna being 79 years long it is quite possible that his pupil Lauhitya and his grand-pupil Dūsagani might have lived a considerable part of their lives at the feet of Bhūtadinna So, we can place Devavācaka even before 970 V N (i e 500 V S) If this date seems to be somewhat early then we may put him somewhere in the period of 50 years after Bhūtadinna, that is, he flourished before 970 + 50 = 1020 V N (i e 550 V S) or, more specifically, in between 500 V S and 550 V S But the correctness of this date depends upon the correctness of the years given by Kalyānavijayajī in his Note on *Vālabhī Sthavirāvali*

---

43 Ibid, p 118

So, we should consider this problem of Devavācaka's date from another angle

We should fix 550 V S as the lower limit of Devavācaka's date That is, he flourished not later than 550 V S This has been supported by Āc Jinabhadra's *Viśesāvaśyakabhāṣya* Therein occur references to the *Nandısūtra*[44] The period of Jinabhadra is about 546-650 V S It is certain that the *Nandısūtra* is prior to the *Viśesāvaśyakabhāsya* Again, we know that Āc Devardhi completed his redaction of the *Kalpasūtra* in 980 or 993 V N (i e 510 or 523 V S) The *Nandısūtra* should be placed before these dates, the reason being that the *Nandısūtra* has been referred to in other *Angas*[45] Thus this much is certain that the *Nandi* was already existent even before 523 V S Here we should consider the question as to which—the *Āvaśyakaniryukti* or the *Nandi*—should be chronologically placed first In the *Āvaśyakaniryukti gāthā* 1020, the *Nandi-Anuyogadvāra* are jointly referred to, moreover *gāthā* 1346 specifically remarks '*suttam nandibhāīyam*' Again, the *Āvaśyakaniryukti* is traditionally regarded as a work of the Senior Bhadrabāhu but internal evidences do not support this view So, it might possibly be a work or compilation of the Junior Bhadrabāhu[46]—who was contemporary of Varāhamihira, the author of the *Pañcasiddhāntikā* written in 562 V S From this we conclude that the *Āvaśyakaniryukti* was composed in about 562 V S And the *Nandisūtra*, being fixed as prior to the *Āvaśyakaniryukti* on the basis of the points already noted, should be placed at least before this date[47] Thus there is no difficulty in placing the *Nandisūtra* before 523 V S, if we take into account the age of the Valabhī Redaction of the *Angas*, etc

A list of the *mithyāśruta* works given in the *Nandisūtra* throws light on this problem and in addition informs us as to the non-Jaina works popular in those days The work named *Bhāgava* (*Bhāgavata*) mentioned in the list belongs to the 5th Cent of Vikrama Era It might be that the name of this work was included in the list afterwards when it secured an exalted position Again, this name is not found in all the mss of the *Nandisūtra*, it is found mentioned in just two mss used by us This definitely proves that it is a later addition Again, one more point of difficulty deserves to be removed On one side, in the *Āvaśyakaniryukti* references to the *Nandi-Anuyogadvāra* are found while on the other side many *gāthās* from the

---

44 *Viseṣāvasyaka*, gā 78, 844, 2926, Auto-commentary, gā 95, 97, *Vyavahārabhāṣya, Uddeśa* 7 *gā* 301, *Udd* 6 *gā* 206

45 " जहा नंदीए " *Bhagavatīsūtra*, sū 318, 322, 732, *Samavāyāngasūtra*, sū 88

46 Introduction to the *Bṛhatkalpabhāṣya*, Pt VI, p 5ff

47 We should make it clear that the *Āvasyakaniryukti gāthās* which occur in the *Nandī* should be regarded as belonging to very old tradition.

Āvaśyakaniryukti are borrowed in the *Nandīsūtra*. How are these two (seemingly) contradictory facts to be reconciled? There are two ways of removing this contradiction. First, if we were to regard Devavācaka as a borrower of these *gāthās*, then we should take recourse to the fact that the *gāthās* contained in the *Niryukti* and traditionally believed to be written by the Junior Bhadrabāhu are not all composed by him, that is, many of them have been taken from an old version of the *Niryukti*. Another alternative is as follows. We should maintain that all these *gāthās* were put in the *Nandīsūtra* not by Devavācaka himself but by some other persons at different dates. After this long discussion we can safely conclude that Devavācaka composed the *Nandīsūtra* before 523 V. S.

*

THE ANUYOGADVĀRA

Importance of the Anuyoga

In this volume the *Anuyogadvāra* is placed after the *Nandī*. The *Nandī* which is of the form of five *Jñānas* serves as a *mangala* in the beginning of the study of the *Āgamas*, and the *Anuyogadvārasūtra* serves as a key to the understanding of the *Āgamas*. Hence these two *Āgamas* form a pair. In the scheme of the classification of the *Āgamas* they constitute the class termed *cūlikā* (appendage). Just as a temple gains in beauty with the turret added to it even so the temple of the form of the *Āgamas* gains in beauty with the turret of the form of the *Nandī-Anuyogadvāra* appended to it.

In the beginning of the *Anuyogadvāra* it is declared that what is in hand here is an exposition (*anuyoga*) of the *Āvaśyaka śruta*.[1] The reader might expect the declaration to be followed by an exposition of the *Āvaśyakasūtra*. However, as one goes through the entire text of the *Anuyogadvārasūtra* it becomes clear that it does not provide us with an exposition of the *Āvaśyakasūtra*, for, as a matter of fact, it discusses the various entrances to exposition, viz. *upakrama*, etc. Thus it treats of the method of exposition as such. It simply uses the *Āvaśyakasūtra* as an illustration in the course of the demonstration and elucidation of the method of exposition. In the entire text of the *Anuyogadvārasūtra* there finds place the explanation of only a few topics which are related to the *Āvaśyakasūtra*. Thus here there is an explanation of the title *āvaśyakaśrutaskandhādhyayana*, a suggestion

---

1 इम पुण पट्ठवणं पडुच्च आवस्सगस्स अणुओगो। सुत्र० ५

as to the *pindārtha* (contents)—also called *arthādhikāras* (topics)—of its six *adhyayanas* (chapters), an enumeration of the titles of these *adhyayanas* and an interpretation of the term '*sāmāyika*'. But nowhere do we find in it an exposition of the words contained in the *Āvaśyakasūtra* All this makes it clear that the *Anuyogadvārasūtra* mainly deals with the entrances to exposition, it does not seek to comment upon the *Āvaśyakasūtra* as such The author's declared intention to comment upon the *Āvaśyakasūtra* means simply this much that he had decided to take up the *Āvaśyakasūtra* as an example to illustrate the method of exposition Thus the *Anuyogadvārasūtra* is a work dealing with the method of exposition that a commentator should adopt while interpreting and explaining the *Āgamas* The title of this work, viz *Anuyogadvāra* is quite apposite The nature of the work being what it is, it has secured the status of a *sūtra* The reason why it is not known as a commentary on some work is simply that even while pledging to comment upon the *Āvaśyakasūtra* it does not in fact do so

In the *Āgama* literature the *Āvaśyakasūtra* is accorded a place of importance next only to the *Angas* This is so because it treats of the '*sāmāyika*' (mental tranquillity) with which starts one's career as a monk and also because it lays down as to how a monk or a nun should render pure and practise the essential daily duties he or she is required to perform at both the twilights Hence the study of this *sūtra* even before that of the *Angas* has been deemed indispensable[2] This again is why the *Anuyogadvārasūtra* declares that it is going to expound the *Āvaśyakasūtra* Though as a commentary it explains only the terms occurring in the title of the work and does not explain the complete text of the *Āvaśyakasūtra*, the method of exposition it has employed and demonstrated is followed by the commentators in expounding the *Āgamas* In other words, we may say that under the pretext of writing a commentary upon the *Āvaśyakasūtra* the author of the *Anuyogadvārasūtra* has given us a veritable key to the understanding of the entire corpus forming *Āgamas* Āc Jinabhadra has elucidated in his *Viśesāvaśyakabhāsya* only the first *adhyayana* of the *Āvaśyakasūtra*, viz the *Sāmāyika* The same tradition of expounding only the first *adhyayana* of the *Āvaśyakasūtra* is found also in the *Anuyogadvārasūtra* As regards the importance of such an exposition of the *Sāmāyika-adhyayana* Āc Jinabhadra in his *Bhāsya* observes

2 "सामाइयाईणि एकादसगाणि"—भगवतीसू० ९३, "सामाइ चोद्दस पुव्वाइ"—भगवतीसू० ६१७, "सामाइयमातीय सुतणाण जाव विदुसाराओ"—आवश्यकनिर्युक्तिगाथा ९३, विशेपा० स्वो० गा० ११२३, विशेपा० हे० टी० गा० ११२६. Refer to the Introduction to '*Jaina Sāhityakā Brhad Itihāsa*' (Published by P V Research Institute, B H U, Varanasi-5), p 55

savvānuyogamūlam bhāsam sāmāiyassa sotūnam /
hoti parikammiyamatī joggo sesānuyogassa //

That is, the commentary (*bhāsya*) on the *Sāmāyika* is a fundamental one And one who has mastered it can easily understand any commentary on any *Sūtra*

Thus *anuyoga* (method of exposition) being of the utmost importance the *Anuyogadvārasūtra* which elucidates and demonstrates it has been included, along with the Nandisūtra, in the first volume

Meaning of the Term 'Anuyoga'

Āc Jinabhadragani has explained the term '*anuyoga*' as follows

anuyojanam anuyogo sutassa niyaena jam abhidheyenam/
vāvāro vā jogo jo anurūvo'nukūlo vā //836//

anu. *gāhā / āha—anuyoga iti kaḥ śabdārthaḥ? ucyate—śrutasya svenārthena anuyojanam anuyogaḥ / athavā [anoḥ] sūtrasya svābhidheyavyāpāro yogaḥ/anurūpo'nukūlo [vā] yogo'nuyogaḥ //836//*

adhavā jam atthato thova paccha bhāvehi sutam anum tassa/
abhidheye vāvāro jogo tenam va sambamdho //837//

adha *gāhā / athavā'rthataḥ paścād abhidhānāt stokatvācca sūtram anu, tasyābhidheyena yojanam anuyogaḥ / anuno vā yogo'nuyogaḥ, abhidheyavyāpāra ity arthaḥ /*

—*Svopajñavrtti-Viśesā*

We give below the gist of the passage The union of a word (*śruta*) with its meaning is *anuyoga* Or, the appropriate, favourable operation of a word with regard to its meaning is *anuyoga* That is, the system of bringing out the proper meaning of a word or a *sūtra* is *anuyoga* The *prākrta* form of the term *anuyoga* is *anu + yoga* The term 'anu' means small, little, short, less in extent (*stoka*)[3] or it means after, subsequent, posterior The word actually conveys only a part of the entire meaning the speaker intends to convey, in this sense the word is smaller or lesser in extent (*anu*) than the meaning which one wants to convey through it Again, the meaning first flashes up in the mind of the speaker and it is only afterwards that the words capable of conveying that meaning occur to his mind Or, it can also be said that Lord Mahāvīra first preached the meaning (i e principles) and only afterwards did the *ganadharas* compose the *sūtras* embodying this meaning Thus, as the *sūtra* (words)

---

3 "सूत्र तु सूचनाकारिग्रन्थे तन्तुव्यवस्थयो" हैम अनेकार्थसग्रह, २ ४८१, "सूत्र सूचनकृत्"—अभिधानचि० २५४

follows the meaning, it is called anu And the union of an *anu* i e a word or *sūtra* with its meaning is *anuyoga* Or, the operation of an *anu* i e a word or *sūtra* by way of conveying its meaning is *anuyoga* In fine, the method of interpreting a word is *anuyoga*

This view gets support from the interpretation of the term '*anuyoga*', that occurs in the *Bṛhatkalpabhāṣya* (gāthās 190–193) Therein a pupil raises a question as to how the meaning could be regarded as bigger or more extensive than the word A box is always bigger than the things it contains And a *sūtra* or word is like a box because it contains the meaning So, how can it be regarded as smaller or less extensive than the meaning it contains? Moreover, a *sūtra* or word first flashes up in the mind and then only the meaning That is, the word precedes the meaning It is so because the existence of the meaning without a word is quite impossible In the world too we see that a *sūtra* is always produced first and it is only afterwards that the meaning in the form of *vṛtti*, *vārtika*, etc comes into existence In reply to this question, the spiritual teacher declares

attham bhāsai arihā tam eva suttīkaremti ganadhārī /
attham ca vinā suttam anissiyam kerisam hojjā //193//

Again, the commentator has pointed out that it is not proper to consider the box more extensive than the things it contains because one out of the many pieces of cloth contained in it can easily be used to bind many such boxes Similarly, one meaning can give rise to a number of *sūtras* That is, in order to explain one meaning (i e principle) in various ways good many *sūtras* can be composed Thus the meaning is more important than a word or *sūtra*

Though Bhartrhari, the well known grammarian and author of the *Vākyapadīya*, has given much importance to word by saying that it is the substratum of all (*sarvam śabde pratisthitam* / Vāk , I 124), Durga, the commentator of the *Nirukta*, rightly observes that the meaning (*artha*) is principal while a word only subserves it (*artho hi pradhānam, tadgunaḥ śabdaḥ* / p 2) He states that we can know, with the help of the science of Grammar, only the nature or structure of words but with the help of the science of etymology (*nirukta*) we can get at the etymological explanation or the etymological meaning of the concerned words[4] Further he observes that the exposition of a text becomes impossible so long as the meanings of the concerned words are not etymologically derived[5] From this he concludes that

4 "यथा शब्दलक्षणपरिज्ञान सर्वशास्त्रेषु व्याकरणात्, एव शब्दार्थनिर्वचनपरिज्ञान निरुक्तात्" पृ० ३

5 "न चानिरुक्तो मन्त्रार्था व्याख्यातव्य इति" पृ० ३

the science of etymology is the fundamental one among all the *Vedāngas* (i e sciences subservient to the understanding of the *Vedas*) There were some who maintained that the *Vedas* are meaningless (*anarthakā hi mantrāḥ*) The author of the *Nirukta* has refutde their view and has demonstrated that the *Vedas* are certainly meaningful [6] The part that the *Niryukti* plays in the interpretation of the Jaina *Āgamas* is on a par with that which the *Nirukta* plays in the interpretation of the *Vedas* Both the *Nirukta* and the *Niryukti* concentrate their attention on the task of bringing out the intended meaning from words through their etymological explanation

Synonyms of '*Anuyoga*'

Sthavir Ārya Bhadrabāhusvami has enumerated the synonyms of '*anuyoga*'[7] in the following *gāthā*

anuyogo a niyogo bhāsa vibhāsā ya vattiyam ceva /
ete anuogassa tu nāmā egatthiyā pamca //
(*Āv Ni gāthā* 126, *Viśe* , 1382, Br , 187)

That is, *anuyoga, niyoga, bhāsā, vibhāsā*, and *vārtika* are synonyms All these synonyms have been explained by Āc Jinabhadragani in his *Visesāvaśyakabhāsya* and also by Sanghadāsagani in his *Bṛhatkalpabhāsya* We have already explained the meaning of the term '*anuyoga*' So, we discuss the meaning of the remaining terms

The explanation of the term '*niyoga*' as given by the *Bṛhatkalpa-bhāsya* is as follows

ahigo jogo nijogo jahā'idāho bhave nidāho ti /
attha niuttam suttam pasavai caranam jao mukkho //
gāthā, 194

This *gāthā* states that when meaning (i e explanation) is added to a *sūtra*, the value of the latter gets enhanced The union of meaning (i e explanation) with the *sūtra* is termed *niyoga* The sūtra and the artha (i e explanation, meaning) which are isolated are not so important as those which are united When they are united their value is much enhanced It is so because when the *sūtra* is united with its meaning (i e explanation), it manifests its true import and as a consequence there results good conduct which, in its turn, leads to final liberation This can be compared to the phenomenon of attaining milk from the teats of a cow when it is united with its calf To use another simile, it is like a document with

---

6. *Durgatīkā*, p 86, 92
7 'Aniyoga' is another form of the term 'anuyoga' It is found in Viśeṣā Svo gāthā 1361 and also in this very gāthā as quoted in the Dhavalā (Pt. I, p 154)

the royal seal on A document without the royal seal has no value. Similarly, the *sūtra* without meaning (i e explanation) has no value.[8]

According to Āc Jinabhadra the definition of *niyoga* is

niyato va nicchito vā adhio va jogo mato niogo tti /
gathā, 1417

Here the prefix (*upasarga*) '*ni*' has been interpreted in two senses (1) definite (2) more extensive.

Bhāsā has been explained in the *Brhatkalpa* as follows

padisaddagassa sarisam jo bhāsai atthamegu suttassa /
gāthā, 196

That is, *Bhāsā* is just like an echo which reverberates in the cave of a mountain when one loudly shouts seated inside This means that *Bhāsā* brings out only one meaning which strictly follows the words of the *sūtra*

Āc Malayagiri has given the following instances of *Bhāsā*

"samabhāvaḥ samāyikam / dvābhyām bubhuksayā trsā cā" galito bālaḥ / pātāt dīnaḥ—palāyitaḥ panditaḥ, athavā pandā buddhiḥ sā sañjātā'syeti panditaḥ / sādhayati moksa-mārgam iti sādhuḥ / yatate sarvātmanā samyamānusthānesv iti yatiḥ /" (*Brhatkalpa, gāthā 196*)

The term *bāla* interpreted in the above passage is *prākrta*—*bi + āla = bāla*, the rest are uniform in Sanskrit as well as in Prākrit

But Āc Jinabhadra defines *bhāsā* as follows

bhāsā vattā vāyā suyavattībhāvamittayam sā ya /
Viśesā , 1418

We explain what this definition means The lucid transparent language is called *bhāsā* Hence, that type of commentary which simply gives a word by word explanation without any discussion or exposition is recognised as *bhāsā* Therein the *sūtra* is not fully expounded This function is assigned to *vibhāsā* and *vārtika*

The nature of *vibhāsā* is explained in the *Brhatkalpa* which observes

"egapae u dugāī jo atthe bhanai sā vibhāsā u"

This means that the type of commentary which gives all the possible etymological meanings of a *pada* is called *vibhāsā* For example, the prākrta term *āsa* (Sk *aśva*) is etymologically explained in the *Vibhāsā* as follows *"asai ya āsu ya dhāvai na ya sammai tena āso u"* (*Br*,

8 *Brhatkalpa, gāthā* 195

gāthā 198) The commentator observes *aśnātīti asvaḥ, yadi vā āsu dhāvati na ca śrāmyatīti aśvaḥ* The definition of *vibhāsā* given by Āc. Jinabhadra does not differ from the one already explained It runs as follows

vividhā visesato vā hoti vibhāsā dugātipajjāyā /
jadha sāmaīyam samao sāmāyo vā samāyo vā //
Viśesā, *1419*

This *gāthā* contains the various meanings of the term *sāmāyika*

About the nature of *Vārtika* the *Bṛhatkalpa* states *attham puvvadhara samattamo vibhāsei* (*gāthā*, 199) That type of commentary which contains a full exposition of the *sūtra*, done by a *pūrvadhara*, is called *vārtika* This means that it gives all the possible meanings and interpretations of the *sūtra*, no interpretation or meaning is left out

The nature of *vārtika* is described by Āc Jinabhadra in the following *gāthā*

vittīe vakkhānam vattiyamiha savvapajjavehim vā /
vittīto vā jātam jammi va jadha vattae sutte //
Viśesā 1420

Let us explain this *gāthā* It gives various definitions of *vārtika* They are (1) That form of commentarial literature which expounds the *vṛtti* which itself is a commentary on the *sūtra* In other words, *vārtika* is a super-commentary (2) It is a type of commentary which explains the text from all view-points (3) It is a form of commentarial literature which is based on or results from the *vṛtti* (4) That form of commentarial literature which contains the traditional interpretation of the *sūtra*

Both the *Bṛhatkalpa* and Āc Jinabhadra have described the special qualifications due for the author of a *vārtika* We have already seen that according to the *Bṛhatkalpa* he is a *pūrvadhara* Moreover, the same work states that only a person who has grasped the *vivarana* from the *yugapravara* (*yugapradhāna*) of his times can compose a *vārtika* The question as to how there can be no difference in the knowledge possessed by Lord Rsabha and Lord Mahāvīra though there is a difference in the magnitude of their body, etc has also been answered here It is said that though there is a difference in the height, etc of their bodies, there is no difference in their fortitude or energy (*dhṛti*), physical constitution (*samhanana*) and omniscience (*Kevalajñāna*) Hence both of them are equally efficient to propound the principles [9] Here the question naturally arises as to whether the

9 *Bṛhatkalpa*, *gāthā* 201-203

ādiśruta (original *śruta*) contained in the twelve *Angas* undergoes any change or remains for ever as it is In reply to this it is said that *Rsibhāsita*, *Prakīrnaka* and the instances given in the *Jñātādhyayana* may undergo some change as they contain references to or a description of the events taking place at different times but everything else remains the same for ever That is, everything except those instances and events is strictly the same in the preachings of both Lord Rsabha and Lord Mahāvīra

Āc Jinabhadra too maintains that only a person who possesses the highest knowledge of the *śruta*—that is, who knows the *pūrvas* —is able to write a *vārtika* and he further states that a *yugapradhāna* himself or one who has received instructions from him can compose a *vārtika* [10]

Āc Jinabhadra has also expressed the view that he who composes a commentary less extensive than one composed by an *anuyogācārya* is called *bhāsaka*, he who writes a commentary as extensive as one written by an *anuyogācārya* is given the name *vibhāsaka*, but he who produces, on the strength of his wisdom, a commentary more extensive than one produced by an *anuyogācārya* is known as *vārtikakāra* [11]

The above discussion on the synonyms of '*anuyoga*' shows that the so many synonyms enumerated here do not strictly have the same sense, the reason being that the different types of exposition are here regarded as having the same sense It is from the point of view of generality that these types are regarded as having the same nature though each of them has its own speciality Thus the synonyms of '*anuyoga*' are really the different types of *anuyoga* To be more explicit, these synonyms of *anuyoga* are different methods or modes of exposition (*anuyoga*) [12]

Sthavira Ārya Bhadrabāhu has explained the terms *Bhāsā*,

---

10 *Visesā gāthā* 1421

11 Ibid, 1422

12 Compare here the definitions of sūtra etc, given by Āc Hemacandra They are

सूत्र सूचनकृद् भाष्यं सूत्रोक्तार्थप्रपञ्चकम् ।
प्रस्तावस्तु प्रकरण निरुक्त पदभञ्जकम् ॥ २५४ ॥
उक्तानुक्तदुरुक्तार्थचिन्ताकारि तु वार्तिकम् ।
टीका निरन्तरव्याख्या पञ्जिका पदभञ्जिका ॥ २५६ ॥

The *Vācaspatyam* quotes the following definition of bhāṣya .
सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पदै सूत्रानुसारिभि ।
स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्य भाष्यविदो विदु. ॥

Vibhāsā and *Vārtikā* with the aid of various illustrations[13] And Āc Jinabhadra has expanded Bhadrabāhu's ideas in his *Viśesāvaśyaka-bhāsya*[14] It is really interesting to go through this portion Let us acquaint ourselves with one or two instances occurring there There are three pictures of the same person but one is merely a pen-sketch, the second one is painted with colours and the third one depicts even the mental states *Bhāsā*, *Vibhāsā* and *Vārtika* are respectively compared to these three pictures There are many diamonds in the treasure-house One person merely knows that there are diamonds in it, the second person knows the types, number, etc of the diamonds and the third one knows the qualities, defect, value and all other details pertaining to them *Bhāsā*, *Vibhāsā* and *Vārtika* are respectively compared to these three persons Again, there are three lotuses—one slightly blown, the second one half-blown and the third one fully blown And *Bhāsā*, *Vibhāsā* and *Vārtika* are also like them respectively

Anuyoga and Ananuyoga (Exposition—True and False)

While describing the seven types of *anuyoga* (true exposition), viz *nāma*, etc Ārya Bhadrabāhu has shown and illustrated its difference from *ananuyoga* (false exposition)[15] In other words, he has described as to what is true exposition and what is false exposition Āc Jinabhadra has brought out the meaning of the concerned illustrations in his *Viśesāvaśyakabhāsya* (1411 ff)

The first illustration is that of a cow and its calf While milking a cow if its calf is put before another cow, then the former not only does not allow the milk to flow from its teats but also kicks down the pot that contains the previously obtained milk and even injures the milk-man Similarly, if one construes, while expounding the text of a *sūtra*, the attributes of one substance with another, then the reader could not understand the true nature of the substances like *Jīva* (soul), etc and consequently could not attain the milk of right conduct, not only that but on account of confusion, doubt and perverted vision, whatever right course of conduct he was able to practise previously he is now deprived of, this in turn, gives rise to bodily ailments and at last he drifts away from the path of liberation Thus the above is the illustration of the false exposition of a substance Contrary to this, if one unites the calf with its mother cow then the latter yields milk Similarly, if the attributes of the substance soul are described as belonging to it alone and are explained

13 *Āvasyaka N*, *gāthā* 130, *Viśeṣā* 1423
14 *gāthās* 1414 ff
15 *Āvaśyaka N* *gāthā* 128-129, *Viseṣā* *gāthā* 1409-10, *Bṛ* *gāthā* 171-72

as such and if those of the *ajīva* substances are described as belonging to them alone then the exposition becomes true This illustrates the true exposition of a substance [16] In the same manner, to illustrate the *anuyoga* and *ananuyoga* of *ksetra* (place) and *kāla* (time) the instances of an ugly woman and study by a monk are given respectively To illustrate the *anuyoga* and *ananuyoga* of *bhāva* (attribute, quality) seven instances are given—the explanation of which is found in the *Brhatkalpabhāsya gāthās* 171–172 and also in the Hemacandrīya *vyākhyā* of the *Viśesāvaśyakabhāsya, gāthā 1418*

Discussion of Anuyoga (Exposition) as found in the Angas

At the end of the account of the *Angas* like *Ācārānga*, etc , given in the *Samavāyānga* and the *Nandi* it is said that they have numerous *anuyogadvāras* (i e entrances to or methods of exposition) This suggests that even in olden times the practice of writing expository commentaries on the fundamental *sūtras* was in vogue Moreover, out of the five parts (*vibhāga*) (according to another view four parts —*Sthānānga*, 262) of the *Drstivāda* the fourth one contains *anuyoga*, which is of two types—*mūlaprathamānuyoga* and *gandikānuyoga* [17] According to the Digambara tradition the third part bears the title *Padhamāniyoga* and the subject-matter of this part, as given in the Digambara works, is almost the same as that of the *anuyoga* described in the *Samavāyānga* and *Nandi* [18] In the synonyms or species (*paryāya*) of the *Drastivāda* mentioned in the *Sthānānga* (742) there occurs one called *anuyogagata*

In the *Sthānānga* (727) ten types of *dravyānuyoga* are described In this description we find an attempt to explain the substance in various ways The present *Anuyogadvārasūtra* does not refer to this *dravyānuyoga* The reason seems to be that the *dravyānuyoga* referred to in the *Angas* has connection with that *dravyānuyoga* which is one of the four well known *anuyogas*, viz , *caranakaranānuyoga* and others, while the present *Anuyogadvārasūtra* contains full discussion on a particular method of exposition The method of exposition called *ekārthikānuyoga* (the method which gives simply the synonyms for the words of the text) which has been mentioned in the *Sthānānga* (727) is followed in the *Anuyogadvārasūtra* where it simply gives the synonyms for the words of the original text From this it becomes clear that the mere pointing out of the synonyms has also been recognised as one of the ingredients or constituents of an

---

16 *Viśeṣā* 1411–1415

17 *Sama* 147, *Nandisū* 110

18 *Dhavalā*, Pt II, Intro , p 56

exposition (*anuyoga*)[19] and that this method which is referred to as the third type of *Dravyānuyoga* in the *Sthānānga* was current even in ancient times

If we examine the *Angas* with a view to knowing as to whether the material or data for the fundamental four 'entrances' to the exposition viz *upakrama* etc is found there, we shall find that the term *upakrama* occurs in the *Sthānānga* where it means to begin (a work) with appropriate means Again, therein we find the mention of three types of *upakrama*, viz *dhārmika*, *adhārmika* and *miśra* or *ātmopakrama*, *paropakrama* and *ubhayopakrama*[20] Even in the *Anuyogadvāra* the term *upakrama* is employed in the same sense. Again, the *Sthānānga's* treatment of the four *niksepas* (usages of a particular term), viz *nāma*, etc differs very slightly from the same found in the *Anuyogadvāra* The *Sthānāngasūtra* employs the term '*ādeśa*' in place of '*dravya*' Moreover, it simply points out that the word '*sarva*' ('all') means *niravaśesa* (without any residue) in the context but it does not specifically state that it is according to the *bhāvaniksepa* that the term '*sarva*' is interpreted as meaning '*niravasesa*' We gather only this much that the four senses of the term '*sarva*' pointed out therein are according to the four well known *niksepas*[21] There occurs in the *Samavāyānga* the discussion on the subject-matter of the *Drstivāda*, at this place, while describing one part—*sūtra* of the *Drstivāda*, some *nayas* (ways of approach) are mentioned[22] The *Sthānānga* (sū 552) mentions all the seven nayas The *Bhagavatīsūtra* discusses the nature of a thing from the following view-points (*nayas*)—*dravyārthatā*, *bhāvārthatā*[23], *avyucchitti*, *vyucchitti*[24], *dravyārthatā-paryāyārthatā*, *pradeśārthatā*, *jñāna-darśanārthatā*, *upayogārthatā*[25], *sadbhāva-asadbhāvaparyāya*, *ādeśa*[26], *dravya-ksetra-kāla-bhāva*[27], *guna*[28], *bhava*[29] and *samsthāna*[30] This testifies to the fact that even at the time of the composition of the *Angas* the method of discussing the nature of a thing from all the possible view-points was prevalent and this method was considerably developed in the Jaina *Śruta* In addition to these view-points, those

---

19 *Auuyoga Sū* 29, 51, 72
20 *Sthānānga*, 188
21 Ibid, 299
22 *Samavāyānga*, 22, 88, 147
23 *Bhaga Sū* 7 2 273, 14 4 512, 18 10
24 Ibid, 7 3 279
25 Ibid, 1 8 10, 14 4 512
26 Ibid, 12 10 469
27 Ibid, 2 1 90; 5 8 2220, 11 10 420, 14 4 513, 20 4
28 Ibid, 2 10
29 Ibid, 19 9
30 Ibid, 14 7

called *vyavahāra* and *niścaya* have also been employed by the *Bhagavatīsūtra*[31] This proves that ever since the time of Lord Mahāvīra this method of multiple approach (*naya*) has continuously been applied to the philosophical discussions[32]

Even on the basis of these incomplete data we can certainly conclude that the special method of interpreting the Jaina *Āgamas*, which was gradually evolving from the days of Lord Mahāvīra, attained maturity and got itself established in the *Anuyogadvārasūtra*

The Method of exposition demonstrated by the Anuyogadvārasutra

The only source of acquainting ourselves with the old method of commenting upon the Jaina *Āgamas* is the *Anuyogadvārasūtra* If the method of exposition demonstrated by the *Anuyogadvāra* is described to us, then only can we have an idea of the extent to which it was followed in the entire later Jaina Agamic commentarial literature If we peruse the initial portion of the old commentaries (called *cūrnis*) on the Jaina Āgamas we find that therein the method demonstrated by the *Anuyogadvāra* is followed This applies not only to the Śvetāmbara commentaries on the Jaina *Āgamas* but also to the Digambara commentaries on the old Digambara scriptures like the *Satkhandāgama* and others This definitely proves that this method was current since very long This explains why it was uniformly employed by both the traditions in the commentaries on their respective fundamental scriptures

Now let us briefly describe the method of exposition treated of in the *Anuyogadvārasūtra*

(1) *Mention of the five jñānas at the outset* ·

First of all the mention is made of the five jñānas and the relation of the *śrutajñāna* is established with the *śāstra* which is to be commented upon (sū 1–5)

(2) *Explanation of the title of the śāstra which is to be expounded*

The author has here declared that he would explain the title of the concerned text after having analysed it into its constituent words, viz *āvaśyaka*, *śruta*, *skandha* and *adhyayana* And he has accordingly explained these terms one by one (sū 6–90) But he has not explained the term *adhyayana* It is so because there would arise an occasion (sū 535) to explain it while discussing the sub-type *ogha* of the second of the four *niksepadvāras* Thus to avoid repetition

31 Ibid , 18 6

32 For details one may refer to '*Āgamayugakā Jaina-darsana*' (Published by Sanmati Jñāna-pīṭha, Agra), p 114 ff

the author has not explained the term *adhyayana* at this juncture This solution of the apparent anomaly has been suggested by commentator of the *Anuyogadvārasūtra*[33] and it seems to be really proper Āc Jinabhadra too has followed suit [34]

(3) *Description and Analysis of the Subject-Matter of the text*

The *Anuyogadvāra* puts before us the subject-matter (of the text which it comments upon) in the form of a *pinda* as it were This is called the *arthādhikāra* also Therein one finds the table of topics—in the order of their treatment in the text—of all the six *adhyayanas* (sū 73)

(4) *Enumeration of titles of the six adhyayanas of the Āvaśyaka-sūtra,* viz *Sāmāyika and others* (su 74)

(5) *Entrances to Exposition* (*anuyogadvāras*)

Out of the six *adhyayanas* of the *Āvaśyakasūtra* the first one viz *Sāmāyika* is treated of applying four methods of exposition (sū 75) They are *upakrama, niksepa, anugama* and *naya*

The Anuyogadvāra first gives the *pindārtha* and then the *avayavārtha* While elaborating the *avayavārtha* it employs these four entrances to exposition Hence we consider them in detail

(i) *Upakrama* (Commencement)

Here at the opening we meet with the procedure of determining the intended sense of the term '*upakrama*' after having discussed its various senses through various 'doors' of discussion, viz, *nāma, sthāpanā, dravya, ksetra, kāla* and *bhāva* (su 75–91) In fact, the real intended meaning of the term '*upakrama*' is commencement through the instrumentality of good internal gualities (*praśastabhāvopakrama*) *Praśastabhāvopakrama* essentially consists in gaining the spiritual teacher's favour by one's humble and respectful behaviour (sū 91) Then we are acquainted with the topics that a commentator should discuss in order to make commencement (of the study or exposition) of a particular text and also in order to make easy and understandable the discussion on the second entrance to exposition, viz *niksepa* The purpose of discussing all the preliminary topics in the *upakrama* is to make easy the application of the method of *niksepa* to all the topics of the text in their due order The *Anuyogadvāra,* true to its nature, treats of the *upakrama* as such in details (su 92–533) But therein it does not point out as to how the *upakrama* of the *Āvaśyakasūtra* has been achieved through the description of the various constituents of

---

33 *Anu T*, p 44A
34 *Viseṣā Svo*, gāthā 898

upakrama, viz *ānupūrvī* and others; nor does it demonstrate as to how the *ānupūrvī*, etc are to be applied to the *adhyayanas* of the *Āvaśyaka-sūtra* It simply discusses the method of *upakrama* as such in a comprehensive manner Only the *arthādhikāras* (chapter-wise topics) of the *Āvaśyakasūtra* are described in the *adhikārasūtra* (526) of *upakrama* Thus though it is necessary to know as to how the method of *upakrama* should be applied to the *Āvaśyakasūtra*, the *Anuyoga-dvāra* does not demonstrate it As a result, here we know nothing about what is in hand i e *Āvaśyakasūtra* We learn simply the general principle In other words, the *Anuyogadvāra* treats of the method of *upakrama* as such without demonstrating its application to the *Āvaśyakasūtra* The application of this method to the *Āvaśyakasūtra* is found in Āc Jinabhadra's *Viśesāvaśyakabhāsya*. Therein he gives, in brief, the description of the constituents of the *upakrama* under the heading 'summary treatment of the constituents of *upakrama*'[35] The scheme of *upakrama* given by him is as follows First one should behave in such a manner as would win the heart of a spiritual teacher. This, in turn, will make the teacher favourably disposed to explain the text or give lessons This is called *bhāvopakrama*[36] The first constituent of *upakrama* is *ānupūrvī* To discuss the *ānupūrvī* of *Sāmāyika* means to ponder over the place-number it will have among the six *adhyayanas* when it is considered from various directions (backward, foreward and so forth)[37] The general discussion on *ānupūrvī* occurs in the *Anuyogadvārasūtra* at various places (sū 93–207)

The second constituent of '*upakrama*' is *nāma* (sū 208–312) The essentials of the discussion on this constituent, viz *nāma* are pointed out by Āc Jinabhadra He informs us that six out of the ten types (sū 233) of *nāma* are here intended and further that the concerned *adhyayana*, being included in *śruta*, should be regarded as falling in the group of *ksāyopaśamika bhāva* (gāthā 940)

The third constituent of '*upakrama*' is *pramāna* (instrument of knowledge) (sū. 313–522) Its application to the *Sāmāyika* is as follows *Pramāna* is discussed from the four points of view, viz *dravya*, etc The *Sāmāyika* is included in the (class of) *bhāva-pramāna* (sū 427) and even there in the (class of) *gunapramāna* (sū 428) It is so because *sāmāyika* is a form of *jñāna* (knowledge) which is a quality of soul Knowledge is of four types, viz perception (*pratyaksa*), etc (sū 436) The *sāmāyika* is considered to be of the nature of verbal or scriptural knowledge (*āgama*) (sū 467) Two divisions of *āgama* are recognised by the Jainas, viz *laukika*

---

35 Ibid, 912–916
36 Ibid, 924–33
37. Ibid, 934–38

('worldly') and *lokottara* ('transcendental') And the *sāmāyika* is regarded by them as a species of the latter The other division of the *āgama* recognised by them is · *suttāgama*, *arthāgama* and *tadubhaya* (sū 470) The *sāmāyika* finds place under all the three divisions (gāthā 942) For *ganadharas* like Gautama and others the *sāmāyika* in the form of a *sūtra* is an *ātmāgama* because they have composed the *sūtras*, for Jambū and others, who were their direct disciples, it is *anantarāgama*, and for the rest, who flourished after Jambū, etc , it is *paramparāgama* (gāthā 943) When considered as *arthāgama*, the *sāmāyika* is *ātmāgama* for the *Tīrthānkaras*, *anantarāgama* for the *ganadharas* and *paramparāgama* for a long line of disciples and grand-disciples of the *ganadharas* (gāthā 944)

The *nayapramāna* is a constituent of *pramāna* (su 427, 473–476) Āc Jinabhadra observes that this constituent is not applied in the exposition and hence we leave out its consideration Of course, the wise can apply this constituent method in their exposition of the *sūtras* (gāthā 945) The *sankhyāpramāna* is another constituent of *pramāna* (sū 427, 477–520) Regarding it Āc Jinabhadra states there are eight types of *sankhyā*, *nāmasankhyā*, etc In these eight types there occurs one, viz *parimāna-sankhyā* (sū 493) In the type of this *parimāna-sankhyā* there is a *sankhyā* which characterises the *kālika-sūtras*, it is this *sankhyā* that is intended here And the *sāmāyika* is to be regarded as *paritta* (i e having a limited extent) (gāthā 946)

Vaktavya is the fourth constituent of *upakrama* (sū 92, 521–525), Its purpose is to decide if the text deals with the writer's own creed or a foreign creed or both This becomes clear from its application to the case of *Sāmāyika* The *Sāmāyika* contains simply the exposition of the writer's own creed (*sva–samaya*) Here there takes place no discussion on a foreign creed (*para-samaya*), nor on both *sva-samaya* and *para-samaya* (gāthā 947) Even if one comes across the discussion of a *parasamaya* he should regard it as relating to *sva-samaya* because whatever is grasped by a *samyagdrsti* (one having right faith and view) becomes for him an actual *sva-samaya* It is so because right view is nothing but a synthesis of all partialy false views or creeds This being so the discussion of foreign creeds is, in the eyes of a *samyagdrsti*, something that helps and furthers the discussion and exposition of his own creed (*sva–samaya*) (gāthā 948–949)

The fifth constituent of *upakrama* is *arthādhikāra* (sū 92) As we have already noted, the contents of the chapter-wise topics (of all the six chapters of the *Āvaśyakasūtra*) in their due order (*arthādhikāras*) are set out in the *Anuyogadvārasūtra* only on the occasion of describing and demonstrating the constituent method *arthādhikāra*

—which occasion has arisen in the discussion of *upakrama* (sū 526) Āc Jinabhadra observes that the *arthādhikāra* (contents) of the first *adhyayana* is a constituent part not only of the contents of the entire text but also of the *sva-samaya* (one's own creed or philossphy) (gāthā 950)

The sixth constituent of *upakrama* is *samavatāra* (sū 92) It consists of various ingredients, viz *nāma*, etc (sū 527–533) It is a constituent method which gives thought to the five points viz *ānupūrvī*, etc while considering the different *adhyayanas* of the text In the *Anuyogadvāra* this method is applied to the *adhyayanas* of the *Āvaśyakasūtra*, viz the *Sāmāyika* and others In the fore-going pages we have briefly described this method So, there remains nothing to say about it This is also the opinion of Āc Jinabhadra (gāthā 951).

Thus we finish our brief survey of what is called '*upakrama*' In short, for *upakrama* the first indispensable thing is to gain the teacher's favour by one's humble and respectful behaviour This leads to an auspicious commencement of the study of the text Then the meaning (rather contents) of each and every chapter of the text is to be pointed out At this juncture the place-number (*ānupūrvī*) which the concerned chapter has among the totality of chapters is to be determined After having determined the place-number it is necessary to know its name or nature or purport Then we should proceed on to see if it is a substance or quality or activity Once it is determined, it becomes necessary to point out its extent (*pramāna = parimāna*) from the point of view of its substance (*dravya*), its place (*ksetra*), its time (*kāla*) and its quality or nature (*bhāva*) After having discussed its extent, it clarifies its *vaktavya* That is to say, it raises and answers the question as to whether the text contains the exposition of a *sva-samaya* only or a *para-samaya* only or both After that it becomes easy to describe the topics dealt with in the text The method of demonstrating, with the help of *ānupūrvī* etc, the place of the concerned topic in the scheme of the entire text is called *samavatāra* And if this has been demonstrated while discussing *ānupūrvī* etc, then there is no need of employing the method of *samavatāra* separately

The discussion on *upakrama* covers most part of the *Anuyogadvārasūtra* (sū 76 p. 72ff, sū 533 p 195) and only the last ten pages (sū 534–606) are devoted to the discussion of the remaining three methods of exposition (*anuyogadvāras*, lit 'entrances to exposition') From this it becomes clear that the structure of the *Anuyogadvāra* is such that every thing worth knowing is included in the discussion of *upakrama* So, the task of elucidating the remaining three methods becomes very easy If we study the commentarial

literature produced in the medieval period, we find that the commentator extensively discusses in the beginning of his commentary many a point about which there remains nothing for him to say afterwards So, what occurs in the begining of a commentary assumes great importance It is here that the fundamental principles of the concerned philosophical system are expounded Hence if a student properly understands this part of a commentary, the rest becomes very easy for him to grasp For the remaining part contains but verbal meaning In other words, it merely gives the synonyms for the words of the text

(ii) *Niksepadvāra*

Niksepa is the second main entrance to exposition (sū 534–600) After having grasped what is called *upakrama* one finds the discussion on *niksepa* easily comprehensible Hence, *niksepa* has been placed after *upakrama* There are three constituents of *niksepadvāra—ogha-niksepa*, *nāma-niksepa* and *sūtrālāpaka-niksepa* Let us elucidate them one by one

In addition to a particular name a literary division of a text has also a general name There are four general names—*ajjhayana* (*adhyayana*), *ajjhīna* (*aksīna*), *āya* (*lābha*) and *jhavanā* (*ksapanā* = *ksaya*) (sū 535) The discussion of these general names occurs in the *ogha-niksepa* Here the term *ogha* means general, common (*sāmānya*) At this juncture the intended sense of each of these four general terms is determined after having pointed out the four senses in which it is known to be employed The *adhyayana* contained in the folios, pages or a book is called *dravya-adhyayana* (sū 543) The acquisition of spiritual qualities, the destruction of accumulated karmas and the stoppage of the influx of new karmas are regarded as *bhāva-adhyayana* (sū 546) The fruit of *adhyayana* (i e *jñāna*, knowledge) is good conduct Hence it becomes established that a true *adhyayana* is one which leads to the path of liberation (*moksa*)

While explaining the term *aksīna* (inexhaustible) (sū 547–557) it is remarked that the extent of the entire space constitutes *dravya-aksīna* (sū 554) It is so because even if we take away the space-points one by one they could never be exhausted An *ācārya* (spiritual teacher) who resembles a lamp is considered to be a *bhāva-akśīna* One lamp lights up many lamps, again, a lamp manifests itself as well as other objects Similarly, though an *ācārya* imparts knowledge to many disciples, his knowledge is never exhausted (su 557) Here the *ācārya* is identified with the knowledge he possesses He is knowledge incarnate, a true scripture A book or manuscript is a *dravya* (i e external) *śāstra* while an *ācārya* is a *bhāva* (i e. internal

or real) *śāstra*. Even in every day life we call a person science incarnate if we find him very expert in it. Soul being the substratum of knowledge should be regarded as knowledge, true scripture; books, manuscripts etc. are merely the instruments

Āya (su 558–579) means acquisition, achievement, attainment The *dravya* (i e external) *āya* means the acquisition of *laukika* (worldly) and *alaukika* (transcendental) things The worldly things are either living, or non-living, or both The living worldly things are cattle, etc, the non-living worldly things are gold, silver, etc., and the worldly things both living and non-living are male or female servents, elephants, horses, etc.—all adorned with ornaments The *alaukika* things are also of three types, viz living, non-living and both. The living *alaukika* things are male or female disciples, the non-living *alaukika* things are clothes, utensils, etc proper for monks or nuns, the *alaukika* things both living and non-living are the male or female disciples with the above-mentioned paraphernalia. The *bhāva* (i. e internal) attainment is of two types—auspicious and inauspicious The attainment of internal passions like anger, etc is inauspicious internal attainment, and the attainment of knowledge (*jnāna*), etc. is auspicious internal attainment As the *adhyayana* of a śāstra is a means of acquiring knowledge, the *adhyayana* itself is considered to be an auspicious internal attainment (*bhāva āya*).

Ksapanā (sū 580–592) (i e destruction) means partial destruction. Partial destruction of passions like anger, etc is regarded as auspicious destruction But the destruction of the essential qualities of the soul, viz knowledge, etc. is considered to be an inauspicious destruction. The *adhyayana*, being a cause of an auspicious destruction (i e. destruction of internal passions) is itself regarded as an auspicious destruction

Thus the general names like *adhyayana* and others given to literary divisions of a text are discussed in *ogha-niksepa*. After this comes the discussion on *Nāma-niksepa*, the determination of the intended sense of a particular name of such a literary division after having shown the possible senses in which it is used (sū 593–599) At this juncture in the *Anuyogadvāra* it is pointed out that the particular name (*nāma*) given to the first chapter of the *Āvaśyaka-sūtra* is '*sāmāyika*'. And afterwards it conducts a discussion on the various senses in which it is employed keeping in view the different situations, viz *nāma*, *sthapanā*, *dravya* and *bhāva*. In this connection it elucidates very neatly the fact that the *bhāva sāmāyika* really means *samabhāva* (equanimity) (sū. 599)

The third constituent of *niksepadvāra* is *sūtrālāpaka-niksepa*, i.e the act of determining the intended senses of the *padas* (words)

contained in the *sūtras* (su. 600) But at this place this act is not deemed necessary, because in the third entrance to exposition, viz. *anugama* before the explanation of the *sūtra* as a whole the act of determining the intended senses of the *padas* contained therein becomes indispensable This being the case, to avoid repetition the act of determining the intended sense of the *padas* through the method of *niksepa* is deferred This explanation has been given by the *sūtrakāra* himself and Āc Jinabhadra has corroborated it (gāthā 957–965)

(iii) *Anugama*

Anugama (su 601–605) is the third main entrance to exposition It has two constituents—*sūtrānugama* and *niryuktyanugama*. The *niryuktyanugama* has three divisions—*niksepa*, *upodghāta* and *sūtra-sparśika* (sū 602) It has been said that out of these three divisions, *niksepa* has already been discussed (su 603) This means that exposition through *niksepa* has already been undertaken when in the foregoing part (sū 9, 30, 52, etc) the *padas* like *āvaśyaka* are explained in strict accordance with their meaning (*anugama*) Hence it is not necessary to take it up here again

After *niksepa* comes *upodghāta* (introduction, preface) In the *upodghāta* the commentator discusses 26 points regarding the text (in the present case *sāmāyika-adhyayana*) At this juncture the *Anuyoga-dvāra* enumerates all the 26 points (sū 604) They are as follows (1) *uddeśa* i e. mentioning the general name, (2) *nirdeśa* i e. mentioning a particular name or title, (3) *nirgama* i e information as to wherefrom, how and by whom a particular *adhyayana* originated, (4) *ksetra* i e information regarding the region where it was preached, (5) *kāla* i e information regarding the period when it was preached, (6) *purusa* i e. information regarding the person who preached it, (7) *kārana* i e information regarding the reason why a particular *ganadhara* (here Gautama) accepted the preachings, (8) *pratyaya* i e. information regarding the confidence with which it was preached, (9) *laksana* i e mentioning the characteristic nature of the subject-matter, (10) *nayavicāra* i e exposition of the subject through the method of *nayas*, (11) *samavatāranā* i e introducing properly the subject or topic expounded through the method of *nayas*, or, determining in the scheme of the entire text the place of the topic expounded through the method of *nayas*, (12) *anumata* i e determining as to which *sāmāyika* is recognised by different *nayas*, (13) *kim* i e nature of *sāmāyika*, (14) types of *sāmāyika*, (15) persons entitled to acquire or perform it, (16) place where it should be performed, (17) with respect to which subject one should perform it, (18) as to how it could be acquired, (19) as to how long it continues steadily, (20) as to how

many persons have acquired it, (21) as to how much is its *vyavadhāna* (gap), (22) as to how much is the *avyavadhāna* i e the exact duration of time when the persons performing it continuously exist, (23) as to how many lives one requires to acquire it, (24) *ākarsa* i e as to how one can attain it again and again, (25) *ksetra-sparśanā* i e its pervasion of space in all directions, (26) *nirukti* i e its synonyms This shows that in the *upodghāta* the author is required to discuss points more in number than those the modern writer does in the introduction to his work

At this juncture the *Anuyogadvāra* has simply enumerated the points to be discussed in the *upodghāta* but it has not illustrated them by applying the method to the *Sāmāyikādhyayana* Again this proves that the purpose of the *Anuyogadvārasūtra* is to elucidate and demonstrate the entrances to exposition and not to comment upon some particular work Hence the statement—'we shall expound the *Āvaśyakasūtra*' occurring in the beginning of the *Anuyogadvārasūtra* means only this much that the author has decided to use the *Āvaśyakasūtra* to illustrate and demonstrate the entrances to exposition

After *upodghāta*, *sūtrasparśika* is elucidated and demonstrated (sū 605) Here it is suggested that the *sūtra* should be pronounced correctly If that is done, at least some hearers would grasp as to what is the subject-matter of the concerned *sūtra*, as to whether it treats of a *sva-samaya* or a *para-samaya*, of bondage or liberation, of *sāmāyika* (mental equanimity) or something else, etc For the benefit of the rest who have not grasped these points it becomes necessary for the commentator to explain each and every word of the *sūtra* The process of doing it is described at this juncture

The *Anuyogadvāra* has not made it clear as to what *sūtrānugama* means It has only observed that it is a type of *anugama* (sū 601) But it has not explained or illustrated it. The reason for this is as follows The *sūtrasparśika-niryuktyanugama* is possible only when there is a *sūtra*, that is why in the beginning of the treatment of *sūtrasparśika* (sū 605) the *Anuyogadvārasūtra* speaks of the correct pronunciation of the *sūtra* This means that *sūtrānugama* is included in the *sūtrasparśika-niryuktyanugama* And hence the *sūtrānugama* is not separately treated of Āc Jinabhadra has observed that *sūtrānugama* (which is the main type of *anugama*), *sūtrālāpaka* (which is one of the types of *niksepa*, the second main enrance to exposition,—sū 534, 600), *sūtrasparśikaniryuktyanugama* (a type of *anugama*, the third main entrance to exposition) and the *nayas* (which constitute the fourth main entrance to exposition)—all these four methods are to be applied simultaneously—and not one after another—while explaining a particular *sūtra* The term '*sūtra*'

occurs ın the names of the first three While dıscussing a partıculaı *sūtra* ıt ıs necessary to explaın ıt strıctly ın accordance wıth ıts meanıng (*sūtrānugama*) And thıs *sūtrānugama* becomes easy only when the ıntended senses of the *padas* (words, terms) of the *sūtra* are determıned through the method of *nıksepa* (*sūtrālāpakanıksepa*) So the *sūtrālāpaka-nıksepa* naturally occurs ın the context of *sutrānugama* And after that ıt becomes easy to ınvestıgate deeply the *sūtra* (*sūtraspaı śıkanıryuktı*) Hence even the *sūtrasparśıkanıryuktı* occurs ın the context of *sūtrānugama* Moreover, the method of *nayas* should be employed, ıf necessary, whıle expoundıng the *sūtra* Thus all these four methods are found sımultaneously employed ın the expositıon of a *sūtra* Hence ıt ıs proper to elucıdate and ıllustrate these four methods only ın the context of *sūtrasparśıkanıryuktyanugama* rather than ın theır own respectıve contexts [38]

(ıv) *Naya*

About the fourth maın entrance to exposıtıon, vız *naya*, the *Anuyogadvāra* (sū 606) enumerates and defines the seven *nayas* (ways of approach), and the author of the *Anuyogadvāra* has remaıned contented wıth thıs much only He has not, ın thıs connectıon, demonstrated as to how thıs method can be applıed to a partıculaı topıc But at other places he has actually applıed ıt to varıous topıcs (sū 15, 97-130, 141-148, 153-159, 182-200, 427, 473-476, 483, 491, 525)

Sımılarıty of the Jaına method of Exposıtıon wıth the Vedıc and Buddhıstıc ones ·

We have already seen the method of explaınıng, ın successıon, *pındārtha* (ı e total meanıng) and *avayavārtha* (ı e word by word exposıtıon) Thıs method can be traced back to the old tradıtıon of exposıtıon We find ın the begınnıng of the *Nırukta* a dıscussıon on the general characterıstıcs of the terms, vız *ākhyāta* (verb), *nāma* (name), etc After that ıt gıves the etymologıcal ınterpretatıon of the concerned words lıke '*go*' and others All thıs has been clearly poınted out by Durga, a commentatoı of the *Nır' kta* Hıs words are "'*samāmnāyaḥ samāmnātaḥ, sa vyākhyātavyaḥ' ıtı pratıjñātam/ sā ca punar ıyam vyākhyā sāmānyā vaıśesıkī ca/ tatra sāmānyā sarvanāmnām ıdam sāmānyalaksanam, ıdam ākhyātānām, ıdam upasargānām, ıdam nıpātānām ıtı ..athedānīm vısesavyākhyā, pratıpadamayam samāmnāyo vyākhyātavyaḥ*" (*Nıruktatīkā, Ānandāśrama* Ed, II 5, p 143)

---

38 Ibıd, 997-998

Again, some of the 'entrances' to exposition that are mentioned in the context of the discussion on the method of *Upodghāta* are only conducive to the exposition of the Jaina Āgama But the Vedas being authorless (i e eternal) it is but natural that the entrances like *nirgama*, *kāla*, *kṣetra*, etc can have no scope whatsoever in the Vedic system of exposition Instead there we find a discussion on the seer (*ṛṣi*) of the *mantra*, the main Deity (*devatā*) of the *mantra*, etc. Thus we should not wonder if we do not find some entrances to exposition in the commentaries on the Vedas. But the remaining entrances are employed therein all the same Hence we should compare the entrances to exposition that are found in the Jaina commentarial literature with the corresponding ones employed in the Vedic commentarial literature The *Vātsyāyanabhāṣya* on the *Nyāyasūtra* specifies the three functions of a *śāstra* (scientific work), viz *uddeśa* (enumeration), *lakṣana* (definition) and *parīkṣā* (examination)[39] There were some who considered *vibhāga* (division, classification) to be a fourth function over and above the three just mentioned The author of the *Nyāyavārtika*, having mentioned it as a prima facie view refutes it and establishes that *vibhāga* is included in *uddeśa* itself[40]

According to Durga, the constituents of exposition are *tattva*, *paryāya*, *bheda* (i e *vyutpatti*), *sankhyā*, *sandigdhodāharana* and its *nirvacana*[41] The *tattva* is more or less the same as *uddeśa* Again, he mentions *uddeśa*, *nirdeśa* and *pratinirdeśa* as the ingredients of the style of Yāska, the author of *Nirukta*.[42] He equates *uddeśa* with *sūtra*, *nirdeśa* with *vṛtti* and *pratinirdeśa* with *vārtika*. It is interesting to compare *sūtra*, *vṛtti* and *vārtika* mentioned by Durga in the passage under consideration with *bhāsā* (=*sūtra*), *vibhāsā* (=*vṛtti*) and *vārtika* as understood by Āc Jinabhadra and Sanghadāsagani The explanation of Bhāsā, etc. has already been given. So, it is not necessary to repeat it here. The *Mahābhāsya* of Patañjali mentions, in the beginning, the title of the *śāstra* it is going to expound. Similarly, the *Anuyogadvāra* too mentions the title of the *śāstra* it has taken up for exposition Again, the *Mahābhāsya* (p 6, 18) explains, in the beginning, the title of the *śāstra* in question. The same method has been followed by the author of the *Anuyogadvāra*.

---

39. *Nyāya Bhāṣya*, 1.1 2

40 *Nyāya Vārtika*, 1.1 3, *Pramāna-mīmāmsā* (*Singhi Series, Bombay*), *Tippana*, p. 4

41. *Durgaṭīkā*, p 143

42. इह शास्त्रे व्याख्याशैलीयं द्रष्टव्या—उद्देशो निर्देश प्रतिनिर्देश इति। तत्र उद्देश. सूत्रस्थानीय· तद्यथा षड्भावविकारा इति। निर्देशो वृत्तिस्थानीय। तद्यथा जायतेऽस्ति विपरिणमते इति। प्रतिनिर्देशो वार्तिकस्थानीय तद्यथा जायते इति पूर्वभावस्यादिमाचष्ट इति।—Ibid, p 32

Moreover, in the beginning of the *Nirukta* we find a discussion on the purpose of the *Nirukta*, this means that it was required of the commentator to point out the purpose or aim of a particular *śāstra* By the statement 'I shall expound the *Āvaśyakasūtra*', occurring in the beginning of the *Anuyogadvārarasūtra*, the commentator points out the purpose of his commentary But he has not pointed out, in the beginning of his commentary, the purpose of the *śāstra* it has taken up for exposition The purpose of the *śāstra* is, by the way, described on the occasion of determining the sense of the term '*adhyayana*', an occasion which has arisen while discussing *Nikṣepa*, one of the four main entrances to exposition This seems to be the reason why the author has not discussed the purpose of the *śāstra* in the beginning of his work [43]

The sense of the term '*upakrama*' recognised by Durga is the same as that in which it is employed by the *Anuyogadvāra* [44] The term '*anugamadvāra*' means explanation that strictly follows the meaning of the *sūtra* That is, the function of *anugama* is simply to determine the sense of the *sūtra* That the meaning of the term '*anugama*' can never be other than this follows from what Durga has said The author of the *Nirukta* observes that fault lies with the person—and not with the *śāstra*—if he interprets wrongly the words of the *śāstra* (1 14) While commenting on this Durga says *esa purusadoso, na śāstradoso, yadanugamayitum dhātusabdair artho na śakyate* [45] We have already seen that in the Jaina system of exposition (*anuyoga*) the topics in their totality are first mentioned and then they are explained one by one, the exposition of a particular topic is called *dvāra* in the Jaina terminology This same method is followed by the author of the *Mahābhāsya* In the *Mahābhāsya* (pp 19, 25) all the topics are enumerated in the beginning where various *prayojanas* are explained and then only follows the exposition of these topics one by one

While answering the question as to what constitutes exposition (*vyākhyāna*) the *Mahābhāsya* observes that a mere dissolution or analysis of the *sūtra* into words does not constitute exposition The exposition should also include illustration, counter-illustration and *vākyādhyāhāra* (superaddition of the parts left implicit in the original sentence). When all these constituents get combined then only does an exposition become complete or perfect [46] This meaning of *vyākhyāna* approximates that of *vārtika*, given by Āc Jinabhadra and Sanghadāsagani

---

43 For this one may refer to the discussion on nikṣepadvāra
44 *Durgaṭīkā*, p 17
45 Ibid, p 82
46 *Mahābhāṣya*, p 69

Thus we find some points of similarity between the Vedic system of exposition and the Jaina system of exposition (*anuyoga*) But when we compare the Jaina system of exposition with the Buddhist one (*atthakathā*), we find many points of similarity between the two As we have already seen (sū 604), the *upodghātaniryuktyanugama* consists of 26 *dvāras*—points to be discussed Similarly, the *mātikā* occurring in the beginning of an *atthakathā* enumerates many of these points which the author is required to discuss The *mātikā* in question is as follows

vuttam yena yadā yasmā dhāritam yena cābhatam /
yatthappatitthitam cetametam vattvā vidhim tato //[47]

The Buddhists apply the term *bahirnidāna-kathā* to that part of exposition wherein the discussion is conducted taking each and every term from this *mātikā* As a matter of fact it is here that the *upodghāta* of the work is set out. That is, regarding the *ādivākya* of the *śāstra*, it clearly answers the questions as to who preached it, as to when he preached it, as to why he preached it, etc[48] And we know that the answers to the questions of this type are found in the *upodghātaniryukti*, a constituent of *anuyoga* (the Jaina method of exposition) The Jaina and Buddhist commentarial literature follows the method of explaining the *sūtrārtha* only after the *upodghāta* of this type has been written down[49] Moreover, we find in the Buddhist system of exposition the practice of classifying the Buddhist scriptures[50] Similarly, in the Jaina system of exposition they follow the practice of classifying the *śruta* at the outset and also that of determining the place of the concerned *sūtra* in the total field of *Śruta* After having classified the Buddhist scriptures, the *Samantapāsādikā*, which is a commentary on the *Vinayapitaka*, etymologically explains the term '*vinaya*' (p 18) and demonstrates as to how it is compounded with the term '*pitaka*' (p 20). In other words, it explains the title of the *śāstra* which it is going to expound and explain This same method has been followed by the author of the *Anuyogadvārasūtra* when he, in the beginning, discusses the various senses (*niksepas*) of the title *Āvaśyakaśrutaskandha* (Anuyogasū 7) Again in the *Anuyogadvāra* we meet with the three divisions of the *Āgama*, viz *sūtrāgama*, *arthāgama* and *tadubhayāgama* (sū 170) Similarly, a *pāli atthakathā* mentions four divisions of the Buddhist scriptures, viz *dhamma*, *attha*, *desanā* and *pativedha* They are explained as follows

---

47 *Samantapāsādikā*, p 6

48 इद वचन केन वुत्त, कदा वुत्त, कस्मा वुत्तं ।

49. *Anuyoga Sū* 605 ff , *Samanta*, p 92

50 *Samanta* p 16

tattha dhammo ti pāli / attho ti tassāyeva attho /
desanā ti tassā manasā vavatthāpitāya pāliyā desanā /
pativedho ti pāliyā pāliatthassa ya yathābhūtāvabodho /
(*Samanta*, p 21)

The *Anuyogadvāra* employs the method of determining the intended sense after having pointed out the various senses in which it can be used This method is followed in the *pāli atthakathās* too For example one may refer to the discussion on the term '*samaya*' (*Samanta*, p 93) Again like the *Anuyogadvāra* even *Pāli* commentaries employ the method of *nayas* in their exposition [51] And like the *Anuyogadvāra* they follow the practice of giving *pindārtha* first and *avayavārtha* afterwards [52]

Life and Date of the Author

In the beginning of this volume we have written '*siri-ajjarakkhiya-thera-viraiyāim*' (i e 'composed by Śrī Āryaraksita Thera') But in that we have followed the popular tradition (*pravāda*) This tradition which considers *Sthavira* Āryaraksita to be the author or compiler of the *Anuyogadvārasūtra* is based on the belief that till the time of Āryavajra the exposition of the *sūtra* was conducted through all the four *anuyogas* That is, in those days they took for granted that the *sūtra* treats of all the four *anuyogas*, viz *caranakaranānuyoga*, *dharmakathānuyoga*, *ganitānuyoga* and *dravyānuyoga* This means that till the time of Āryavajra these *anuyogas* had found no separate treatment, all were inseparably employed in the exposition of each and every *sūtra* But realizing the need of his times Āryaraksita separated the four *anuyogas* from one another Hence since then a particular *sūtra* came to be connected with some one of the four *anuyogas*, and not with all the four [53]

This fact shows that Āryaraksita was an expert in *anuyoga* (exposition, method of exposition) The interpolated *gāthā* occurring after the 28th one of the *Nandi Sthavirāvalī* clearly states that Āryaraksita has preserved the invaluable *anuyoga* [54] This peculiar qualification of Āryaraksita constituted the basis of that tradition which ascribed the authorship of the *Anuyogadvārasūtra* to him But now we should acknowledge the fact that we have no means or evidence to decide the validity or otherwise of this popular tradition

---

51 Ibid, p 111, 99, 100, etc
52 Ibid, 98, 118, etc
53 *Āvasyaka N* and *Tikā* thereon, *Visesā* (Hem), *gāthā* 2279-2295
54. वदामि अज्जरक्खियखमणे रक्खियचारित्तसव्वस्से ।
रयणकरंडगभूओ अणुओगो रक्खिओ जेहिं ॥

We have come across no old passage containing reference to Āryarakṣita as the author of the *Anuyogadvārasūtra.* Whenever the old texts yield information about Āryarakṣita it is said only this much that he separated the four *anuyogas* from one another It is needless to point out that the separation of *anuyogas* from one another and the composition of the *Anuyogadvārasūtra* are two quite different things If Āryarakṣita has not composed the *Anuyogadvārasūtra,* it is highly probablé that some of his pupils or grand-pupils have done so This seems to be the case because the special knowledge of *anuyoga* (scheme or system or method of exposition) which Āryarakṣita possessed might have been naturally imparted by him to his pupils

Date of the Anuyogadvārasūtra

He was a contemporary of *Ārya* Vajra who is believed to have left the mortal world in V.N 584[55] He studied at least for ten years the subjects included in the *Pūrvas* at the worthy feet of *Ārya* Vajra When these two facts are put together they naturally lead to the conclusion that Āryarakṣita had already been initiated in the Order of Monks in the year 575 V.N Now, if he were the author of the *Anuyogadvārasūtra*, then there is no difficulty for us in arriving at the conclusion that he composed it round about 584 V N[56] He held the dignified position of a *yugapradhāna* from 584 to 597 V.N. So, we can surmise that the composition of the *Anuyogadvāra* should have taken palce during those years That is to say, if the *Anuyogadvārasūtra* were actually the work of Āryarakṣita, then it should have been composed at a date between V S. 117 and 127.

May he be the author of the *Anuyogadvāra* or not, we should discuss the problem of the date of the *Anuyogadvārasūtra* as such on the basis of internal and external evidences

The *Bhagavatīsūtra* recommends the *Anuyogadvārasūtra*[57] for the information about four *pramānas* (instruments of knowledge), viz *pratyaksa* (perception), etc[58] This suggests that the *Anuyogadvāra-*

---

55 चउदस सोळस वासा चउदस वीसुत्तरा य टुण्णि सया ।
अट्ठावीसा य दुवे पचेव सया य चोयाला ॥
पंच सया चुलसीया छच्चेव सया नवुत्तरा हुंति । पत्र-१३९
पच सया चुलसीया तइया सिद्धि गयस्स वीरस्स ।
अव्वद्धिगाण दिट्ठी दसपुरनयरे समुप्पण्णा ॥ पत्र-१४३

—*Āvaśyakaniryukti*

56 *Āgama-Yuga kā Jaina Darśana*, p. 17, *Jaina Paramparāno Itihāsa*, pp 307-11, *Tapāgaccha-Paṭṭāvalī*, p 47

57. *Bhagavatī Sū.*, ५ ३.१९२

58 *Anuyoga Sū.* 436-

sūtra had already been composed before the final recension of the *Āgamas* came into existence In Valabhi Āc Devardhi simply penned down (*pustaka-lekhana*) the Āgamas while their final recension had been prepared by Āc Skandila in Mathura Āc Skandila belongs to the period between V N. 827 and 840 In this very period Āc. Nāgārjuna too prepared the recension of the Āgamas But there are reasons to believe that the extant Āgamas follow the *Māthurī* recension So, we can fix V N 827 the lower limit of the composition of the *Anuyogadvārasūtra*. This means that it had already been composed before V S 357. Now, let us see if it is possible for us to assign the *Anuyogadvārasūtra* to some approximate date earlier than V S 357 The *Anuyogadvārasūtra* refers to the works *Tarangavatī*, etc (sū 308) Hence we can say this much that it should have been composed after the composition of the works *Tarangavatī* and others mentioned therein. Out of the four titles—*Tarangavatī*, *Malayavatī*, *Ātmānuśāsti* and *Bindu*—the title *Bindu* seems to be a short form or a part of the complete title of some work It is really very difficult to decide as to which work is intended by the author by the name *Bindu* The author could not have intended *Nyāyabindu* or *Hetubindu* of Dharmakīrti Again, the title of the fourteenth Pūrva is *Lokabindu-sāra* or simply *Bindu* But even this *Pūrva* could not have been intended by the author We know nothing about the work *Ātmānuśāsti* The same is the case with the *Malayavatī* But we know that the *Tarangavatī* is a work composed by Āc Pādalipta who belonged to the first century of the Vikrama Era

While giving an account of the *laukika śruta* ('worldly' literature) the *Anuyogadvārasūtra* enumerates the titles of numerous works[59] Many of them are mere titles, we have no further information about them

Now here we should also bear in mind that there is always a possibility of including new titles in a list like the one under consideration even after the composition of the work containing it The well known titles like *Kodillayam*, *Kanagasattarī*,[59a] *Satthitantam*, *Mādhara* occur in this list Out of them the title Māthara catches our attention in this connection Others are the titles of works which most probably belong to the period preceding the commencement of the Vikrama Era.

The Mātharavrtti has been translated into Chinese And in the opinion of Dr Belvalkar it was certainly composed before 450 A D

---

59 Ibid, *Sū* 49

59a The author of the *Kanagasattarī* was Vindhyavāsī who was contemporary of Vasubandhu But this Sanskrit work is lost to us Hence it is not possible for us to know if it has influenced the *Anuyogadvāra*

(i.e V S 507)[60] But it is difficult to say exactly as to when it was composed The view of Dr Belvalkar is based on our knowledge of the date of its Chinese translation It is also possible that the title of this *vrtti* was included later on in the concerned list contained in the *Anuyogadvārasūtra* There are certain points that strengthen this possibility They are as follows Though there is some similarity between the *Anuyogadvārasūtra* and the *Mātharavrtti* with regard to their treatment of *pramānas*—especially of *anumāna*, it cannot be said that in this respect the *Anuyogadvāra* follows the *Mādhara* Again, Lokāyata has been mentioned after Kāpila and then only do the titles *Satthitamta*, and *Mādhara* occur This suggests that the title Māthara is a later addition Though its treatment of some topics reminds us of the treatment of the same found in the *Upāyahrdaya* and *Caraka*, it is beyond doubt that here it does not follow them So, we have to maintain that the *Māthara* or the *Upāyahrdaya* has not formed the basis of the treatment of *pramānas*, occurring there in the *Anuyogadvārasūtra*[61]

Dr Weber has placed the *Anuyogadvārasūtra* in between A D 300 and 500 To be somewhat more exact we should say that it had already been composed in the second century of Christian Era It is so because its treatment of four *pramānas* is decidedly not based on the *Nyāya-Vaiśesika* works, the *Māthara*, *Caraka* and the Buddhist works like the *Upāyahrdaya* When the state of affairs is like this and also when it mentions the *Tarangavatī* it becomes sufficiently certain that it is not earlier than the first century of the Vikrama Era This means that there is no difficulty at present in considering it to be a work of the second century of the Christiam Era In any case it is not later than V S 357 Thus, we can in no circumstance place it after 300 A D

Discussion on Certain Secondary Subjects

The *Anuyogadvārasūtra* mainly explains and demonstrates the method of exposition But while doing so it gives many details related to many subjects It is like an encyclopaedia wherein are collected the details of subjects discussed in the *Āgamas* Moreover, it is a rich source of the social, political, religious, economic and cultural data It is neither necessary nor useful to describe them all But if we give here an idea of some of them, it would not be out of place

The *Anuyogadvāra*, in various ways, deals with the topic of six

---

60 *ABORI Vol V*, p 155

61. For further exposition one may refer to '*Āgama-Yugakā Jaina Darsana*', pp 148-156

substances recognised by the Jainas[62] A large part of the text is covered by the details concerning the living (*jīva*) and non-living (*a-jīva*) substances The following, for example, are several details pertaining to the *jīvas* (souls) their specific qualities,[63] the types[64] and structures[65] of their bodies, their life-span,[66] their height,[67] their number,[68] their states that result from different types of *karmas*,[69] the variety of their conduct or behaviour,[70] their dwelling places in the universe (*loka*) viz the nether world (i e hells), the divine aerial cars (*vimāna*), etc,[71] the order of the *tīrthankaras*[72] and so on and so forth Similarly, a considerable part of the text is devoted to a discussion on the types of the aggregates of matter, and its qualities and modes[73] The description of time, too, from its ultimate unit (*samaya*) up to Infinite Time is found in the *Anuyogadvārasūtra*[74] The elucidation of the theory of *naya* (i e theory of viewing things from different angles) is met with at every step Nor has it neglected the task of formulating the respective definitions of the different *nayas*[75]

In addition to the detailed treatment of the subjects relating to Jaina philosophy we find here interesting information regarding an art of universal interest, viz *sangītaśāstra* (science of vocal music) The entire *svaraśāstra* named *Svaramandala* is included in it[76] Material useful for the study of the science of Grammar is also collected in the *Anuyogadvāra* (sū 226–232, 261[77], 263–284, 293–312) All the nine *rasas* (sentiments) recognised by the poetics are explained therein with apt illustrations[78] And a detailed exposition of all the four *pramanas* (instruments of knowledge), viz *pratyaksa*, *anumāna*, *upamāna* and *śabda* recognised by the system of *Nyāya* are also found therein[79] The theory of 'Numbers' (*sankhyā*) the knowledge of

---

62 *Anuyoga Sū* 218
63 Ibid, *Sū* 435-
64 Ibid, *Sū* 405-
65 Ibid, *Sū* 205-
66 Ibid, *Sū* 383-
67 Ibid, *Sū* 347-
68 Ibid, *Sū* 404-
69 Ibid, *Sū* 207-233
70 Ibid, *Sū* 472
71 Ibid, *Sū* 162, 165, 169, 216, 277, 285, 173, etc
72 Ibid, *Sū* 203
73 Ibid, *Sū* 62, 216 [19], 217-, 429-
74 Ibid, *Sū* 86, 202, 278, 365-, 532
75 Ibid, *Sū* 606
76 Ibid *Sū* 260 This prakarana is found verbatim in the Sthānānga too
77 This vibhakti-prakarana occurs word for word in the *Sthānānga*
78 *Anuyoga Sū* 262
79 Ibid, *Sū* 436-

which is very essential for an entrance into and understanding of the science of Mathematics is treated of at different places differently.[80] The practice of offering synonyms for a term provides us with ample material necessary for the compilation of lexicons.[81]

It contains an interesting account of the *laukika* ('worldly') and *alaukika* (transcendental) literature In the beginning of the *Anuyogadvāra* we find the classification of the Jaina Āgamas.[82] In the list of *laukika* works there occur proper names like *Bhārata*, *Rāmāyana*, etc which denote particular works and also class-names like *buddhavacana*, *kāpila*, *lokāyata*, *purāna*, *vyākarana*, *nātaka*, etc which denote different sciences or systems of philosophy Optionally it includes all the 72 sciences and the *Vedas* with their auxiliary sciences like *nirukta* and others in the *śruta*—the *laukika śruta*,[83] and all the twelve *Angas* in the *lokottara śruta*.[84] The list of such works the names of which are after the literary structure or composition contains names of works well known in those days, viz *Tarangavatī*, *Malayavatī*, *Ātmānuśāsti* and *Bindu*[85] The concerned names of the concerned *prakaranas* of the *Ācārānga*, the *Uttarādhyayana*, the *Daśavaikālika*, the *Sūtrakrt* are mentioned to illustrate the practice of naming a *prakarana* after the first word occurring therein[86]

We gather from the *Anuyogadvāra* some information about the peoples of the different parts of the country with whom our author was probably in close contact The list of names which were given to the peoples after the province of their residence contains the following—*māgahae*, *mālavae*, *soratthae*, *marahatthae*, *konkanae*, *kosalae*[87] From this we can infer that the peoples from *Magadha*, *Mālavā*, *Saurāstra*, *Mahārāstra*, *Konkana and Kosala* visited the place where our authar lived and hence he was acquainted with them

The cultural data this work supplies us with are very useful to the historians While discussing ten types of names[88] applied to *Jīva* (Living Substance) as well as to *A-jīva* (Non-living Substance) it acquaints us with factors which determine the name given to a child by its parents. It alludes to the practice of naming it after the name of the constellation of stars under which it is born It enumerates names that can be given to a child born under the *krttikā* constella-

80 Ibid, *Sū* 93-204, 316, 326, 497-
81 Ibid, *Sū* 29, 51, 72 208
82 Ibid, *Sū* 3-
83 Ibid., *Sū* 49
84 Ibid, *Sū* 50
85 Ibid, *Sū* 308
86 Ibid, *Sū* 266
87. Ibid, *Sū* 277
88 Ibid, *Sū*. 209-

tion They are *Kattie, Kattidinne, Kattidhamme, Kattisamme, Kattideve, Kattidāse, Kattisene, Kattirakkhie* There are twentyeight constellations in all And the parents give their children those names which are based on the name of the constellation under which they are born [89] It contains also a list of names to be given to the children after the names of different gods [90] Therein also occurs a list of family names (*kula-nāma*),[91] a list of names of different heretical schools (*pāsanda*)[92] and a list of names of different *ganas* [93] It supplies us with a list of peculiar names which were given to a child by the parents whose offsprings do not survive and which were based on the names of abominable things The names enumerated in this list are *akkarae, ukkurudae, ujjhiyae*, etc [94] This alludes to the practice of abandoning a child on the heap of refuse as soon as it is born There occurs also a list of class-names which were formed by applying the *taddhita* affixes to the terms denoting different arts and crafts [95] The fact that various types of class-names were formed according to the rules of Grammar is suggested here

It has mentioned names of different propounders of systems Here occur the names of various heretics (*pāsandattha*), viz *Caraga, Ciriga, Cammakhandiya*, etc. It also alludes to their daily religious practices to be performed in the morning and also to their worship of various gods and goddesses like *Indra* and others [96] Their *laukika* ('worldly' as opposed to religious) activities like cleansing the mouth and others are also referred to [97] Religious duties like *ijyā* (sacrifice), *homa* (offering oblations to gods by pouring ghee into consecrated fire), *japa* (muttering prayers) and others recognized by *Caraka*, etc. are also mentioned in the *Anuyogadvārasūtra* [98] The heretics (*pāsandas*) are divided into six groups—*samana, pandaranga, bhikkhu, kāvāliya, tavasa and parivvāyaga* [99] While enumerating the names of gods, it mentions 28 beginning from *Agni* and ending with *Yama*.[100]

The information, supplied by the *Anuyogadvārasūtra*, about the different professions, arts and crafts prevalent in those days is really

89 Ibid, *Sū* 284-285
90 Ibid, *Sū* 286
91 Ibid, *Sū* 287
92 Ibid, *Sū* 288
93 Ibid, *Sū* 289
94 Ibid, *Sū* 290
95 Ibid, *Sū* 263-
96 Ibid, *Sū* 21
97 Ibid, *Sū* 21
98 Ibid, *Sū* 27
99 Ibid, *Sū* 288
100 Ibid, *Sū* 90

interesting and useful. The term *dossia* was applied to the cloth-merchant, *sottia* to the yarn merchant, *kappāsia* to the dealer in cotton, and so on and so forth.[101] Different families (*kula*) are mentioned in the list of family names [102] While listing names that are based on the names of *gana* (tribe) it enumerates many that are formed on the basis of *malla*, a *gana*-name. They are *Malla*, *Malladinna*, *Malladhamma*, *Mallasamma*, *Malladeva*, *Malladāsa*, *Mallasena* and *Mallarakkhiya* [103] In the list of terms that were employed for different officers or heads (*īsariya—adhipati*) there occur *rāisara*, *talavara*, *mādambiya*, *kodumbiya*, *ibbha*, *setthi*, *satthavāha* and *senāvai* [104] It mentions *nada*, *natta*, *jalla*, *malla*, *mutthiya*, *velambaga*, *kahaga*, *pavaga*, *lāsaga*, *āikīvaga*, *lamkha*, *mamkha*, etc. while enumerating the terms that were applied in those days to the persons expert in different fine arts [105]

The treatment of the different types of measurement employed in those days to measure different things constitutes a special feature of the *Anuyogadvārasūtra* [106] It mentions five types of measurement, viz. *māna*, *unmāna*, *avamāna*, *ganima* and *pratimāna* and explains them at length

We have here only suggested some miscellaneous points that are dealt with in the *Anuyogadvārasūtra* It contains details relating to many other religious or worldly practices The study of this work is indispensable for a student of the cultural history of India as it is rich in relevant data

---

101 Ibid, *Sū* 303
102. Ibid, *Sū* 287
103. Ibid, *Sū* 289
104 Ibid, *Sū* 20, 309
105 Ibid, *Sū* 80
106 Ibid, *Sū* 316-

Jain Upashraya
Lunsawada, opp Moti Pole
Ahmedabad 1
30-12-1967

Muni Punyavijay
Dalsukh Malvania
Amratlal Mohanlal

EDITOR'S NOTE

DESCRIPTION OF MANUSCRIPTS

NANDISŪTRA

We have used 8 mss in preparing the critical edition of the text of the *Nandisūtra*. Out of them the three bearing signs ख०, स० and जे० are palm-leaf mss and the four bearing signs ल०, मो०, डे० and शु० are paper mss And the sign मु० refers to the printed model Now let us describe them one by one

खं० — This palm-leaf ms is preserved in the Śāntinātha Jaina Bhandāra, Cambay It is numbered 38 in the Catalogue of this Bhandāra, published by Oriental Institute Baroda Folios 1 to 18 contain only the text of the *Nandisūtra*, folios 18–19 contain *Laghunandi-Anujñānandi* and again folios 1 to 247 contain the *Malayagirīyā Vrtti* on the *Nandisūtra* Each side of the folio has 3 to 5 lines and each line has 101 to 119 letters The ms is almost correct It is written in three parts Its script is excellent Its condition is good Its size is 31½″ × 2½″. The colophon of the copyist is as follows

Saṁ◦ 1292 varse vaiśākha śudi 13 adyeha Vijāpure śrāvakapaus-adhaśālāyām srī Devabhadragaṇiprabhṛtīnām vyākhyānataḥ samsārā-sāratām vicintya sarvajñoktam śāstram pramāṇam iti manasi jñātvā sā◦ Dhanapālasuta Sā◦ Ratnapāla Th◦ Arasīha Sā◦ Rāhadasuta Sā◦ Lāhadaprabhṛtisamastaśrāvakaiḥ mokṣaphalaprārthakaiḥ samasta-caturvidhasanghasya paṭhanārtham ca samarpaṇāya likhāpitam ||

From this colophon we know that the Jain Sangha of Vijāpura got this ms copied in 1292 V S In this Bhandāra there are many other palm-leaf mss which have been got copied by the Jain Sangha of Vijāpura

सं० — This palm-leaf ms belongs to the Laghupośālikagaccha Jaina Jñāna Bhandāra of Palm-leaf mss , Sanghavīpādā, Patan It contains 82 folios Each side of the folio contains 3 to 4 lines and each line contains 40 to 43 letters The ms is written in two parts Its size is 14″ × 1¾″ Its script is legible. Its condition is good At the end there is no colophon by the copyist On the basis of the script, size, etc we can infer that it should have been written in the later half of the 14th Cent V S This ms does not contain the text of the *Laghunandi-Anujñānandi*

जे० — This is the palm-leaf ms of the Jaina Jñāna Bhandāra, Jesalmer, established by Ācārya Śrī Jinabhadrasūri of Kharatara

Gaccha. In the catalogue it is listed under No. 77 Folios 1 to 26 contain the *Nandisūtra* only and again folios 1 to 297 contain the *Nandisūtravrtti* by Āc Malayagiri Its size is 33¾" × 2½". Each side of the folio contains 3 to 4 lines. The ms is written in three parts This is the most correct of all the mss. It has been corrected by Kharataragacchīya Āc. Jinabhadrasūri himself On the terms of the original text he has written useful and important notes which we have given in this edition at concerned places The script of the ms is excellent and the condition good. The colophon, which it contains at the end, is as follows

Svasti/ Samvat 1488 varse Śrī Satyapure pausavadi 10 dine Śrī pārśvadevajanmakalyānake śrī kharatara gacchādhipaiḥ śrījinarāja-sūripattālānkārasāraiḥ prabhuśrīmajjinabhadrasūri-sūri yāvatāraiḥ śrī-nandisiddhāntapustakam svahastena śodhitam pathitam ca | tac ca śrīśramanasanghena vācyamānam ciram nandatu ||

Generally we come across a good number of mss got copied at the instance of Āc Jinabhadrasūri by Parīksita (Parikh) Dharanā-sāha of Kharatara Gaccha and Balarāja Udayarāja of Śrīmālajñāti(?), all residents of Cambay. But this colophon does not mention the name of the person who got the ms copied The colophon makes it clear that Āc. Jinabhadrasūri might have been doing the work of teaching, writing mss , correcting them, etc along with other main works.

ल०—This paper ms belongs to Lavārapole Upāśraya Jñāna Bhandāra, Ahmedabad It contains 35 folios It has 9 lines per side and 31 to 42 letters per line Its script is excellent and condition good The hand-writings are considerably large The colophon of the copyist is as follows

Sam° 1485 Phālguna śudi 7 śanau śrībhīmapallīya . [letters erased] *śrīḥ || chha || śubham bhavatu || chha ||*

The letters that have been written afterwards in place of the letters erased are

sāha śrīvacchā suta sāha sahisakasya svapunyārtham pustaka-bhandāre kārāpitā sutavarddhamānapustakaparipālanārtham || chha ||

मो०—This paper ms belongs to Modi Jñāna Bhandāra preserved in the Śrī Hemacandrācārya Jaina Jñāna Mandir, Patan It has 14 folios The first folio contains the beautiful picture of *Samavasarana* Each side of the folio has 15 lines and each line has 57 to 59 letters The script of the ms is excellent and condition good Its size is 13½" × 5¼" It is numbered 10026 At the end we have a colophon of the copyist It is as follows

samvat 1569 varse śrāvana śudi 4 budha Nandisūtram jā° bhatta li [o||]

डे० — This paper ms belongs to Delā Upāśraya Jñāna Bhandāra, Ahmedabad In the margin on all the four sides the *Malayagirīyā Tīkā* has been written Age of the ms is c 17th cent V S

शु० — This paper ms belongs so Śubhavīra Jaina Jñāna Bhandāra preserved in Śri Hemacandrācārya Jaina Jñāna Mandir, Patan It contains 9 folios Each side of the folio has 19 lines and each line has 56 to 58 letters Notes have been written at various places in the ms Its script is excellent and its condition is good It has no colophon of the copyist Its age is c 16th Cent V S It is numbered 4082 Its size is $10\frac{1}{2}'' \times 4\frac{1}{2}''$

मु० — This is the printed text of *Nandisūtra* with *Malayagirīyā Tīkā*, edited by Āgamoddhāraka Śrī Sāgarānandasūri This edition has been published by Āgamodaya Samiti, Surat, in 1973 V S

Special Features of the Mss. of the Nandisūtra

स०, मो० and डे० mss are not corrected by any scholar after they have been written But खं०, जे०, ल० and शु०—these four mss are corrected Out of these four the जे० ms has been corrected by Āc Śrī Jinabhadrasūri of Kharataragaccha He has written notes on the interpolated readings, etc We have given these notes in our edition (Refer to p 5 n 1, p 6 n 11, p 7 n 10, p 8 n 9, p 9 n 3 etc etc)

Though the शु० ms is mosty similar to खं० ms , it seems to belong to a different group Therein the *gāthās* of *Sthavirāvali*—considered to be interpolated—are not found Refer to p 6 n 11 and p 7 n 10 Again, the three interpolated *gāthās* of the seventh *Parisatsūtra* are not there in the शु० ms See p 9 n 3 Moreover, that very reading (of the *sūtra* describing the *dravya*, *ksetra* etc of the *Manaḥparyavajñāna*) which is accepted by the author of the *Cūrni* and Āc Haribhadrasūri occurs in this ms See p 16 n 3 All such distinguishing features of this ms are pointed out in footnotes We crave the indulgence of the scholars, who are interested in the study of variants, for one thing In this edition at different places (p 7 n 10, p 8 n 9, p 8 n 11, p 20 n 11 etc) we have mentioned पु० sign, but we have forgotten as to which ms is meant by it and as to which ms library it belongs to But this much is certain that it is similar to शु० ms in some points That is, just as *govimdānam pi namo*° and *tatto ya bhūyadinne*°—these two *gāthās* do not occur in शु० ms even so they do not occur in the पु० ms Refer to p 7 n 10 Even though in our edition at that concerned place the mention is not made of the शु० ms along with पु० ms , after having examined the शु० ms we have made it certain that the abovementioned two *gathās* are not there in it And this correction is noted

in the *Śuddhipatra* (Errata) Similarly, the two *gāthās—vamdāmi ajjadhammam°* and *vamdāmi ajjarakkhiya°*—do not occur in the शु° ms See p 6 n 11 The *Cūrni* and *Tīkās* neither mention nor elucidate them There are other mss of the *Nandisūtra* that do not contain these four *gāthās* Yet we should take note of the fact that the old palm-leaf mss —and the paper mss belonging to 15th and 16th Cent V S —of the *Nandisūtra* contain them Here there arises a question as to why the authors of the *Cūrni* and *Tīkās* have not even mentioned them

Now let us note down the distinguishing characteristics of जे° and मो° mss These two mss are characterised by the usage of अ and आ in place of य which represents the *lupta* (dropped) consonant The tradition that employs य very rarely is reflected in these two mss Again, in these two mss the usage of न in place of ण occurring as the first letter of a word is prominent, e g *nāna, nāha, namamsiya, niyama, namdighosa, niggaya, nāla, nimmala, nissiya etc*

From the point of view of the usage of न in place of ण the first letter of a word the डे° and शु° mss resemble जे° and मो° mss But they invariably employ य in place of the *lupta* (dropped) consonant

The खं and स mss are mostly characterised by the usage of ण. Of course, स ms employs न् as *parasavarna*, e.g *phuranta, mahanta, samantā*, etc This is the difference between खं° and स° mss Similarly, ख° ms differs from स° ms in that it contains the usages like *caduhiyamvā, padīvamvā*, etc See p 11 n 1

The 8 mss we have described above are very old among the extant ones Out of these 8 mss खं has been used, in the preparation of this critical edition, as an original ms. Though we have obtained and utilized as many as 8 mss, a number of readings accepted by the authors of the *Cūrni* and *Tīkās* are not found in them This has been pointed out in foot-notes

In the preparation of the critical edition of the *Nandisūtra* we have thoroughly utilised the *Cūrni, Haribhadravrtti, Malayagirivrtti* and *Śricandrīyatippana* to determine the original reading, the different readings and the omissions and additions that have crept in the original text Not only that but we have consulted the *Dvādaśāranayacakra*, the *Samavāyāmgasūtra* and Abhayadeva's *vrtti* on the *Bhagavatīsūtra*, which abound in the quotations, elucidation etc that have bearing on the text of the *Nandisūtra* A glance at foot-notes will give an idea of all this

*

ANUYOGADVARASŪTRA

From the point of view of recension the original text of the *Anuyogadvārasūtra* contained in the different mss preserved in the Bhandāras could be classified under two heads—one representing the unabridged recension (*brhadvācanā*) and the other representing the abridged recension (*sanksiptavācanā*) But these two recensions do not rob the original recension of its individuality In other words, both the recensions represent fully and faithfully the meaning of the *Anuyogadvārasūtra* The recension in which the length of the text is curtailed—mainly at two places—by the extent of nearly 100 to 150 ślokas could be termed as *sanksiptavācanā* It is to be noted that this recension recommends the reader to go through and understand the unabridged text (Refer to p 140 n 1 and p 153 n 3) In this abridged recension at various places the text representing the original recension has been more or less abridged after having used the word '*jāva*' which suggests abridgement This will be clear from the foot-notes at the concerned places In short, without doing any harm to the meaning of the *brhadvācanā*, this *samksiptavācanā* has been prepared That is, the length is curtailed and not the contents In the preparation of the critical edition of the *Anuyogadvārasūtra* we have utilised ten mss They are represented by the signs ख०, जे०, स०, वा०, शु०, डे०, सघ०, ने०, वी० and मु० Out of these ten ख०, जे०, स०, वा०, शु०, and मु० mss represent the *brhadvācanā* while the remaining mss , viz डे०, सघ०, ने० and वी० mss , represent the *sanksiptavācanā* Now let us describe, one by one, all these ten mss

खं०—This palm-leaf ms belongs to Śrī Śāntinātha Jaina Jñānabhandāra, Cambay It bears No 39 (1) It contains folios 1 to 55 Each side of the folio contains 5 or 6 lines and each line contains 108 to 121 letters Its script is excellent and condition good In 55th folio there occurs a colophon of the person who got the ms copied It is as follows

Samvat 1301 varse āsādha śu० 10 śukre dhavalakakkanagaranivāsinā prāgvātavamśodbhavena vy० pāsadevasutena gandhikaśresthidhīnākena brhadbhrātā siddhāśreyo'rtham savrttikam anuyogadvārasūtram lekhayāmcakre ||

udakānalacaurebhyaḥ mūsakebhyas tathaiva ca |
raksanīyam prayatnena yasmāt kastena likhyate ||
śubham bhavatu caturvidhaśrīśramanasanghasya ||

In folios 56–237 there is the *Anuyogadvāravrtti* written by Āc Hemacandra of Maladhāragaccha Folio No 237 contains a colopho of the person who got it copied It is as follows

Samvat 1301 varse āsādha śudi 10 śukre'dyeha dhavalakakkana-garanivāsinā prāgvātavamśodbhavena vy° pāsadevasuta gamdhika śre° dhīnākena brhadbhrātā siddhāśreyo'rtham sasūtrā maladhāriśrīhema-candrasūriviracitā'nuyogadvāravrttir lekhayāmcakre || chha || mamga-lam mahāśrīḥ | śubham bhavatu caturvidhaśrīśramanasanghasya ||chha||

From these two colophons we know that Gāndhī Dhīnāka, the son of merchant Pāsadeva of Poravādavamśa and resident of Dholakā, got this ms containing the *Anuyogadvārasūtra* and the *Maladhārīyā vrtti* copied for the good of his elder brother Siddhā on Friday, the tenth day of the bright half of Āsādha, 1301 V S

In this ms the colophons have been written at the end of two texts, only after both the texts had been completely copied If one ms contains more than one text, the copyist generally writes at the end of each text the very date on which he has completed it A ms of this type gives different dates at the end of different texts While there are also instances of mss. containing more than one text and yet giving one and the same date in the colophons occurring at the end of all the texts This ख० ms is an instance of this type of mss.

जे०—This palm-leaf ms is preserved in the Jinabhadrasūri Jaina Jñānabhandāra, Jesalmer. Its condition is good and script beautiful Its size is 30¼″ × 2″. It contains 163 folios. Folios 1–66 are devoted to the *Anuyogadvārasūtra* and folios 67–163 to the *Anuyoga-dvārasūtravrtti* of Āc Haribhadra There occurs the colophon neither at the end of the *Anuyogadvārasūtra* nor at the end of the *vrtti* But from the script we infer that it belongs to 15th Cent V S It bears no 79

सं०—This palm-leaf ms belongs to Śrī Sangha Jñāna Bhandāra preserved in Śrī Hemacandrācārya Jaina Jñāna Mandir, Patan Its script is legible and condition is good Its size is 34″ × 2″ It has 43 folios, 4 to 6 lines per side of the folio and 113 to 132 letters per line The last folio contains three beautiful sketches—one of a pair of swans, another of a pair of peacocks and the third one of a *svastika* The colophon which occurs at the end is as follows ·

sammattāni anuyogadvā(ddā)rāni ||
yāvad girinadīdvīpā yāvaccandradivākarau |
yāvac ca jainadharmo'yam tāvan nandatu pustakam ||
maulilālitapadaḥ ksamādharair yāvad eva jinadharmabhūpatiḥ |
pāti sādhum itaram vidambate tāvad astu bhuvi pustako dhruvaḥ ||
sa° 1456 varse māgha sudi 10 budhe truti[ḥ] pūritāḥ(tā) ||

śrīstambhatīrthe vrddhapausadhaśālāyām tapāgacchīya bhattāri(ra)ka śrīji(ja)yatilakasūri tatppa(tpa)tte śrīratnasāgarasūri tadupadese(śe)-na pustakam la(li)khāpitam ||

There existed a ms written in the 14th Cent V S , which contained three texts—(1) the *Anuyogadvārasūtra*, (2) the *Anuyogadvārasūtra-cūrṇi* of Śrī Jinadāsagaṇimahattara and (3) the *Anuyogadvārasūtra-vṛtti* of Āc Hemacandrasūri of Maladhārigaccha Out of these three, the portion containing the text of the *Anuyogadvārasūtra* was completely destroyed and many of the folios containing the remaining two texts were also destroyed The first text, i e , the *Anuyogadvāra-sūtra*, was again copied in 1456 V S at the instance of Śrī Ratnasāgarasūri The missing folios containing the second text were also got copied in 1456 V S by Śrī Jayatilakasūri, the spiritual teacher of Śrī Ratnasāgarasūri And both these are available in the ms But the copy of the last ending portion of the third text, which was joined to this ms , is not extant

वा॰ —This paper ms belongs to Vādi Pārśvanātha Jaina Jñāna Bhandāra preserved in Śrī Hemacandrācārya Jaina Jnāna Mandir, Patan It contains 32 folios Each side of the folio contains 17 lines and each line 58 to 60 letters The script is excellent Its size is 12¾″ × 5″ It is numbered 6736 in the list of Śrī Hemacandrācārya Jaina Jñāna Mandir The ms is decayed and contains at the end the colophon which is as follows ·

anuyogadvārasūtram sagāhā 1604 śloka 2000 || chha || śubham bhavatu || samvat 1538 varse māgasira vadi 13 bhaume pustakam likhitam || chha ||

शु॰ — This paper ms belongs to Śubhavīra Jaina Jñāna Bhandāra preserved in Śrī Hemacandrācārya Jaina Jñāna Mandira, Patan It has 29 folios, 15 lines per side and 59 to 61 letters per line Its script is beautiful and condition good Its size is 11¾″ × 4¾″ It is numbered 4277 in the list of Śrī Hemacandrācārya Jaina Jñāna Mandir The colophon at the end of the ms runs as follows

sam॰ 1561 varse śrīmadanahillapātakapattane śrībṛhatkharatara-gacche śrījinasāgarasūripatte śrījinaharṣasūriśiṣya śrīkamalasamyamo-pādhyāyānām upadeśena so॰ bhoju bhāryā śrā॰ kutikadeputraratna so॰ jagamālena bhāryā śrā॰ amarī putra so॰ śrīpāla so॰ vīrapāla so॰ sama-dhara so॰ arjuna pramukhaparivārayutena śrīanuyogadvārasūtram lekhayāmcakre || śubham bhavatu ||

डे॰ —This paper ms is preserved in the Delā Upāśraya Jñāna Bhandāra, Ahmedabad It has 33 folios, 13 lines per side, and 50 to 58 letters per line Like palm-leaf ms this paper ms also has a hole right in the centre of each and every folio The hole is meant for tying up the ms with a string running through all the holes of folios Round the hole, in each folio, there is a blank portion which gives rise to decorative figures This blank portion is purposely kept in order

that the string may not affect and destroy the writings Moreover, holes of various sizes have been made in each and every folio by the insects The condition of the ms is not bad. We can easily turn the folios The script is excellent and quite legible Its size is $11\frac{1}{4}'' \times 3\frac{3}{4}''$ Though it has no colophon at the end, it seems to have been written in c 15th Cent V. S

संघ०, ने० and वी० — These three paper mss belong to Śrī Sangha Jñāna Bhandāra (preserved in Śrī Hemacandrācārya Jaina Jñāna Mandir, Patan), Sūrisamrāt Śrī Vijayanemisūrīśvara Jaina Jñāna Bhandāra and Śrī Mahimābhakti Jaina Jñāna Bhandāra (Bikaner) respectively

मु० — This is the printed edition critically prepaied by Āc Śrī Sāgarānandasūriji and published in 1972 V S by Devacand Lalbhai Pustakoddhāra Fund This edition contains the *Anuyogadvārasūtra* along with the *Vrtti* of Āc Hemacandrasūri.

Out of the mss described above ने०, सघ०, डे०, and वी० represent *sanksiptavācanā* and the remaining खं०, जे०, स०, वा०, शु० and मु० represent *brhadvācanā* Only वी० ms sometimes follows *sanksipta-vācanā* and sometimes *brhadvācanā* At one place all the mss representing *brhadvācanā,* except सं० and वा० mss., give the text according to *sanksiptavacanā* only (Refer to p 77 n 5). Though स० ms of Śrī Sangha Bhandāra, Patan, belongs to quite a different group and is somewhat strange (*vicitra*) yet it gives us important readings It is this ms that has given us, to a considerable extent, the variants found in the *vrtti* of Maladhārī Hemacandrasūri There is not a single extant ms that can give us all the readings found in the Maladhārīyā *Vrtti* In this state of affairs we have no other go but to follow the *Tīkā* and *pratīkas* occurring therein for the preparation of the recension of the *Anuyogadvārasūtra* And thus we have prepared the recension of the *Anuyogadvārasūtra* Hence our recension of the *Anuyogadvārasūtra* differs from those prepared by Rev Sāgarānandasūrīśvaraji and others But we can say, with confidence, that it is our recension that gives the text-readings acceptable to the authors of the *Cūrni* and *Tīkās* After the composition of the *Brhadvrtti* by Maladhārī Hemacandra, even the incomplete text-readings ending with *ityādi* (etc etc), given by Maladhārī Hemacandra, are seen to have found place in the mss of the *Anuyogadvāra* which could be considered to be old We have noted these corrupt readings in foot-notes In short, our recension gives the text-readings acceptable to Maladhārī Hemacandra and it represents the *brhadvācanā*

All the printed editions of the *Anuyogadvārasūtra* represent the *brhadvācanā.* But their sūtra-readings are not consistent with any

commentary We have found out the concerned sūtra-texts from mss belonging to different groups and have tried to make them consistent with the commentaries We have completed almost all the incomplete sūtra-texts, given by Maladhārī Hemacandra, after having traced those concerned texts in the mss belonging to different groups Thus we have prepared the *brhadvācanā* of the *Anuyogadvārasūtra* after having analysed the readings available in the mss collected for the purpose of critical edition of the text And this *brhadvācanā* is regarded by us as original because Jinadāsagani Mahattara, the author of *Cūrni*, and Āc Haribhadra and Āc Hemacandra of Maladhāra Gaccha, the authors of two *tīkās*—all these three commentators follow the *brhadvācanā* while explaining the text But none should think that we regard the *sanksiptavācanā* as less important We know that some important readings given by Āc Maladhārī Hemacandra are available only in the mss representing *sanksiptavācanā* We recognise its importance and that is the reason why we have given every now and then in foot-notes the abridged readings of the *sanksiptavācanā*

Though in the preparation of the critical edition of the *Anuyogadvārasūtra* we have uniformly used all the collected mss in determining various readings and recensions, yet we have considered ख to be original and model ms It is so because this ms is characteristically correct and contains faithful *tippanis* (notes) सं० ms has already been described by us as strange (*vicitra*) because its some sūtra-texts resemble cūrni-texts Though चा० ms is very corrupt, at many places it has helped us in determining the correct readings Some times only a single ms out of a total number of mss belonging to the same group has given us readings noted by Āc Maladhārī Hemacandra This will be clear from the foot-notes

Though in this edition of the *Aunyogadvārasūtra* we have accepted some readings following the mss used, yet we are not satisfied with those readings For example in the sūtras from 252 to 259 there are mentioned 2, 3, 4 and 5 alternatives (*bhangā*) regarding *sadnāma* They are as follows *udaie udayanipphanne etc*, *udaie uvasamie khayanipphanne etc*, *udaie uvasamie khaie khaovasamanipphanne etc* and *udaie uvasamie khaie khaovasamie pārināmiyanipphanne etc* All these are compounds Hence all the words (*pada*), except the last one, in a compound should have य instead of ए. That is, the sūtra-text should be *udaiya-udayanipphanne*, *udaiya-uvasamiya-khayanipphanne*, *udaiya-uvasamiya-khaiya-khaovasamanipphanne*, *udaiya-uvasamiya-khaiya-khaovasamiya-pārināmiyanipphanne* In this case only the word *nipphanne* could be construed with all the compounded words But it seems that the letter य has turned into ए due to

corruption that has taken place in the script since olden times. Though the instances of such corruptions are found at other places too, we refrain from citing all of them.

In the old mss of the *Anuyogadvārasūtra*, at various places, we come across the words like *vatanam, ātanam, kadam, gadī, karedha*, etc. which prominently employ the consonants like त, ट, ध, etc Modern scholars of Prakrit language think that such usages are corrupt or have arisen due to the corruptions in the script But we consider their view to be illegitimate Even to-day in hundreds of old mss of the *Bhāṣya*, *Cūrṇi*, etc we uniformly come across such usages at thousands of places When the state of affairs is like this, it is too much to imagine that these usages are corrupt. Though in the sūtra-text we have not given in majority such usages, we have purposely kept some of them in order that we may not altogether forget the old tradition But in preparing the critical edition of the sūtra along with the texts of *Bhāṣya*, *Cūrṇi*, etc., we would not like to subordinate such usages The usages of the words like *todhiṇāṇa* (Sk *avadhijñāna*) *tūkā* (Sk. *yūkā*) wherein we find the addition of the consonant त before the first vowel is found in great numbers in the *Viśesāvasyakabhāṣya*, *Bṛhatkalpabhāṣya*, *Angavijjā*, etc Even in the Prakrit *Kuvalaya-mālākathā* of Shri Uddyotanasūri there occur such usages So, the scholars should reconsider the problem of such usages. No doubt the text becomes difficult to be understood if it abounds in such usages and if, at the same time, the tradition of the changes that have taken place in the language from time to time is forgotten The scholars of linguistics would not favour the changes made by modern scholars in the old usages In old days Āc Abhayadevasūri, Āc Malayagiri etc have introduced changes in old usages in order that the people of their times may understand the text easily. But it is left to the scholars of linguistics to decide whether it is proper to make such changes in old usages

DESCRIPTION OF APPENDICES

After having edited the texts of the *Nandi* and the *Anuyoga-dvārasūtra* on the basis of the above mentioned critical apparatus and with the determined method, we have given, in due order, the appendices We describe them one by one as follows :

NANDISŪTRA

First Appendix : It contains the alphabetical index of the *gāthās* occurring in the text as well in the foot-notes

Second Appendix : It contains the alphabetical index of all the words occurring in the text as well as in foot-notes. Here we have

given Sanskrit equivalent of each and every word on the basis of commentaries It is we who have attempted, for the first time, such an index The *deśya* words, indeclinables and adverbs have been clearly indicated by the signs दे०, अ० and क्रि० वि० that have been put in brackets But the scholars are requested to note that all the *deśya* words have not been indicated by the sign दे० An examination of the Prakrit words along with their Sanskrit counterparts will give important information about the instances of *vibhaktilopa*, *vibhaktivyatyaya*, *lingavyatyaya* and also of words, with the same spelling, having different meanings

In the Sūtras of all the Jaina Āgamas we find the usage of the sentence '*se kim tam*' in the *upakrama* (commencement) and also the employment of the sentence *setam* or *settam* in the *nigamana* (conclusion) The commentators differently explain the sentence *se kim tam* Three different explanations are as follows '*atha ka esaḥ, atha kau etau, atha ka ete, atha kā esā, atha ke ete, atha kā etāḥ, atha kim etat, atha ke ete, atha kāny etāni, atha ko'sau, atha keyam, atha kāsau, atha kim tat*' etc Similarly, they give different explanations of *setam* or *settam* occurring in the *nigamana* (conclusion) These different explanations are as follows '*sa esaḥ, tau etau, ta ete, sā esā, te ete, tā etāḥ, tad etat, te ete, tāny etāni*' Hence there arises a question as to whether these words are pronouns or indeclinables We think that they should be recognised as indeclinables on the basis of the definition of indeclinables which is as follows '*sadṛśam triṣu lingesu sarvāsu ca vibhaktisu | vacanesu ca sarvesu yan na vyeti tad avyayam ||*' The commentators have interpreted the Prākrit word '*tam*' in the sense of *tat, etat, adas, idam* '*Setam*' occurring in the *nigamana* should be regarded as a usage resulted from the vowel conjunction (*svarasandhi*), viz *se + etam = setam* We request the scholars to read one word *setam* or *settam* instead of two words *se tam* or *se ttam* which we have inadvertently given in the present edition under the influence of the old tradition Usage *settam* in place of *setam* should be regarded as *ārsa*

The words like *jjhavanā tthavanā tthiti ppamāna ssara ssarā* occurring in the compound are accepted in their original form Moreover, for the convenience of the research scholars we have mentioned such words in their familiar forms, viz *jhavanā, thavanā, thiti, pamāna, sara, sarā* etc with the sign of asterisk suggesting that the first letter of a word is double This decision we have taken after some portion of the text had already been printed Hence we could make this clarity from p 359 onwards All other signs have been explained in the beginning of the second Appendix to the *Nandisūtra* Refer to page no 211

Third Appendix This Appendix contains a descriptive alphabetical index of the proper names of the works, the authors, the kings, the mountains, the cities, etc

Fourth Appendix At those concerned places we have noted down in the foot-notes the sūtra-readings which the commentators have recognised as representing different recension For the convenience of the reader all those readings are given here in this Appendix.

Appendices to the Laghunandi-Anujñānandi

The three Appendices to the *Laghunandi* are of the same type as are the first three Appendices to the *Nandisūtra* respectively.

Appendices to the Yoganandi

The two Appendices to the *Yoganandi* are of the same type as are the second and the third Appendices of the *Nandisūtra* respectively

Appendices to the Anuyogadvārasūtra

The four Appendices to the *Anuyogadvārasūtra* are of the same type as are the four Appendices of the *Nandisūtra* respectively.

*

OUR CRITICAL METHOD OF EDITING THE JAINA ĀGAMAS

We have mainly accepted the following six principles in critically editing the texts of the Jaina Āgama

(i) Utilization of the old handwritten mss
(ii) Utilization of the *Cūrni*, *Tīkā*, *Avacūri*, *Tippanaka*, etc
(iii) Utilization of the quotations from the *Āgama*.
(iv) Comparison with the sūtra-readings found in the other *Āgama* texts
(v) Discrimination of the unwanted wrong amendations made by the scholars.
(vi) Discrimination of the mistakes committed by the copyist

(i) Utilization of the old handwritten mss.

In the preparation of the critical edition of the *Āgamas* we have utilized the old palm-leaf mss of the concerned *Āgama* as also the paper mss belonging to the fifteenth-sixteenth cent V. S As the

number of the old palm-leaf mss is very small, we have collected and utilized all those that are available But the paper mss of the concerned *Āgama* being available in hundreds, we have selected some from among those belonging to the same group, which are considered to be helpful in correcting the text and which give important variants.

Thus we have utilised thoroughly all the mss that we have collected That is, we have consulted them not only when we have some doubt regarding the reading, but we have compared each and every ms with either the printed text or the press-copy of the concerned Āgama word by word from the beginning to the end While doing so, we noted down all the readings—right or wrong—of the concerned ms After having done so, we corrected them and classified them, giving thought to their meanings Thus out of the different readings, that are proper and have the same sense, the one that is found in most of the mss has been mostly accepted by us and the rest are noted down in the foot-notes Yet at places we have not hesitated to accept the reading which occurs in only a very few mss if it were found to be correct and more proper All that we have said is about those *sūtra*-texts which the authors of the *Cūrni* and *Tīkā* have not elucidated, considering them to be easy to understand But when a *sūtra*-reading is invariably accepted by the author of the *Cūrni* and others while commenting on the *sūtra*, we have honoured it having included it in the body of the text without thinking as to whether it is found in one or in many mss And other readings are noted down in the foot-notes When the authors of the *Cūrni* and the *Vrttis* have accepted different readings while commenting on the *sūtra*, we have favoured the reading accepted by the author of the *Brhadvrtti* The reason of our favour is that the authors of the *Cūrni* and *Laghuvrtti* do not comment on many *sūtras* considering them to be easy, while the author of the *Brhadvrtti* elucidates the entire *śāstra* except some very simple and easy *sūtra*-texts Hence it is the *Brhadvrtti* that mostly helps us in finalizing a particular reading That is why we have deemed it proper to prepare the text of our edition on the basis of the readings accepted by the author of the *Brhadvrtti* At very few places where the reading accepted by the author of the *Brhadvrtti* is not found in any other ms we have to take exception to this general principle Even at such places we have mostly followed the *vyākhyā* (commentary) or the *pratīka* contained in the *Brhadvrtti* and accepted the readings on their basis, with the remark in foot-note that this reading is not found in any ms This same method is adopted in connection with the readings accepted by the authors of the *Cūrni*, etc That is, when the readings accepted by them are not found in any ms we have invariably noted that in foot-note And at

all places the variants have been noted down by us in foot-notes with the remarks like '*this is accepted by the author of Cūrni*', '*this is accepted by the author of Laghuvrtti*'. All this will be clear from the foot-notes.

(ii) Utilisation of Curni, Ṭikā, Avacūri, Ṭippanaka, etc.

The *Cūrni*, *Tīkā*, *Avacūri*, *Tippanaka*, *Stabaka-Tabā* (i e. translation in the language of the People)—almost all these have been thoroughly utilised by us in determining the correct readings and in finalising the text Before utilising these different types of commentaries on the concerned *Āgama* we have corrected them on the basis of the very old available mss. We have done this with the desire that our finalisation of the *sūtra* readings should be authentic and well certified. Āgamoddhāraka Sāgarānandasūriji has prepared and published the critical edition of all these commentaries But as this edition is prepared with an enthusiasm of publishing all the commentaries as early as possible, there have remained corrupt readings in it Sāgarānandasūriji was conscious of this Hence he apologetically writes at the end of the *Ācārāngacūrni* *pratnānām apy ādarśānām aśuddhatamatvāt krte'pi yathāmati śodhane na santosaḥ, param pravacanabhaktirasikatā prasārane'syāḥ prayojiketi vidvadbhiḥ śodhanīyaisā cūrniḥ, ksāmyatu cāparādham śrutadevīti.* This declaration is quite true We too have examined many mss of the *Ācārāngacūrni* including even the palm-leaf mss of Cambay and Jesalmer After that we realised the toughness of the task of preparing critical edition of the text on the basis of thoroughly corrupt mss belonging to the same group But when fortunately we found the mutilated palm-leaf ms of the *Ācārāngacūrni* in the Shri Sangh Jñāna Bhandāra, Patan, we took courage of preparing the critical edition of the *Ācārāngacūrni* Similarly, the same Jñāna Bhandāra has preserved one incomplete palm-leaf ms of the *Uttarādhyayanasūtracūrni*, belonging to the different group Now it has almost become easy to critically edit the text on its basis

Thus what we want to drive at is that those who are determined to critically edit the texts of the Jaina *Āgamās* or of other *Śāstras* should first correct the commentaries on the concerned text if they want to utilize them in settling the final and faithful text of the concerned *Āgama* or *Śāstra* In the editions prepared by Sāgarānandasūriji the old method of editing has been employed Hence the readings that have been supplemented or dropped (thinking interpolations) or corrected or amended are not found in the mss with us or in the mss we have examined so far If Sāgarānandsūriji had used the system of bracket at such places, the scholars would have been much benefitted This we say on the basis of our experience

which we had while reading the *Anuyogadvārasūtra* and *Cūrni* thereon, the *Prajñāpanopāngasūtra* and Malayagirīyā *Vrtti*, etc. edited by him

When the commentaries are corrupt it becomes very difficult to correct the text of the *sūtra* So, before preparing the critical edition of the *Āgamas* it is absolutely necessary to have the critical edition of the commentaries thereon We have adopted this method in critically editing the texts of the *Nandisūtra*, *Anuyogadvārasūtra* and *Pannavanāsūtra* And we are confident that this same method will continue in preparation of the critical edition of the other *Āgamas* too

(iii) Utilization of the Quotations from the Āgamas

The Jaina commentators of olden times have, at various places, quoted from the *Āgamas* and also from the commentaries thereon In the preparation of the critical edition of the *Nandi* and the *Anuyogadvāra* we have utilised all the quotations we have come across And we shall do the same in preparing the critical editions of the other *Āgamas* too Though the readings accepted by the commentators like the author of the *Cūrni*, *Haribhadrasūri* and others are not found in the extant mss , these quotations supply us with omissions, additions, similarity, dissimilarity, varied interpretations, difference of opinion, etc pertaining to those old readings of the *sūtra* To elucidate this point we give below some places from the present edition of the *Nandi* and the *Anuyogadvārasūtra*—p 16 n 6, 7, 11, p 17 n 1–5, p 19 n 11, p 24 n 13, 16, p 25 n 11–12, p 29 n 8, p 31 n 1–2, 4, p 32 n 7, p 33 n 4, p 34 n 6, 14, p 36 n 2, 11, p 37 n 5, 6, 9 etc , p 39 n 4, p 40 n 1, p 43 n 10, 12, p 159 n 4, p 160 n 1

At all the above mentioned places we have compared the readings with the quotations from the *Nandi-Anuyogadvāra* occurring in the *Nandisūtra*, the *Anuyogadvārasūtra*, the *Samavāyāngasūtra*, the *Bhagavatīsūtra*, the *Pannavanāsūtra*, the *Viśesāvaśyakamahābhāsya* and its commentaries, the Malayagirīyā *Tīkā* on the *Āvaśyakasūtra*, the *Dvādaśāranayacakra* and its *Vrtti*, etc

(iv) Comparison with the Sūtra-readings found in the other Āgamas

The Jaina *sthaviras*, who are the authors of the *Sūtra*, *Cūrni*, *Tīkā*, etc , extensively employ the method of incorporating in their own composition the old sūtra-passages or commentary-passages relating to the subject in hand They have not considered it to be a defect of composition On this account in the Jaina *Āgamas* and the commentaries thereon we come across almost similar or completely identical

hundreds of passages pertaining to the same subject Again, therein we find so many passages dealing with the same subject. All such passages help us in settling the final and faithful recension of the concerned text Moreover, they acquaint us with the difference of opinion and different interpretation of a concerned word Not only that but on their basis we acquire the knowledge of different traditions of interpreting the *sūtras* of the same type To elucidate this point we give below one illustration

In the *Ācārāngasūtra* (first *śrutaskandha*, third *Adhyayana*, fourth *Uddeśaka*) there occurs a *sūtra* · *je egam nāme se bahum nāme, je bahum nāme se egam nāme*

The context in which Śrī Simhasūriganivādiksamāśramana explains this *sūtra* in his *Vrtti* on the *Dvādaśāranayacakra* of Śrī Mallavādi is different from the one in which the authors of the *Curni* and *Vrtti* on *Acārangasūtra* explain it The explanation of the *sūtra*, given by Srī Simhasūri is as follows

'je eganāme se bahunāme' davvanāmanā rukkhādīnam, nāmeti—na bhajjati, jahā nadīpūrena gumma-latāo nāmiyāo puno unnamamti | bhāvanāmanā jo 'egam' anamtānubamdham koham nāmeti so bahum nāmeti | 'bahu'tti sesā sattavisam kammamsā mohanijjassa | ahavā padesato thitito vā bahum | jo bahum nāmeti, tam jahā—ana damso napumsagaº uvasāmagasedhī rateyavvā |

Ācārāngacūrni, p. 126

'je egam' ityādi | yo hi 'ekam' anantānubandhinam krodham 'nāmayati' ksapayati sa bahūn api nāmādīn nāmayati, apratyākhyānādīn vā svabhedān nāmayati, mohanīyam vaikam yo nāmayati sa śesā api prakrtīr nāmayati | yo vā bahūn sthitiśesān nāmayati so'nantānubandhinam ekam nāmayati mohanīyam vā | ..ato'padiśyate—yo bahunāmaḥ sa eva paramārthataḥ ekanāma iti |

Ācārāngavrtti p. 156–1 (2nd Ed)

na caitāḥ svamanīsikā (kayā) ucyanta, nibandhanam apy asya darśanasya ārsam asti | yato'sya darśanasya vinirgama iti tad darśayati —'je eganāme se bahunāme' yad ekasya bhāvaḥ tat sarvasyāpi, yat sarvasya tad ekasyāpi |

Dvādaśāranayacakra, p 375
(Published by Jaina Ātmānanda Sabhā)

The pertinent passages given above from the *Ācārāmgacūrni* and the *Dvādaśāranayacakravrtti* throw light on the tradition of interpreting this *sūtra* and also on the reading of the *sūtra* The reading '*je egam nāme se bahum nāme, je bahum nāme se egam nāme*' occurs in the extant mss. of the *Ācārāngasūtra* And this same reading occurred in the mss that were before Āc. Śīlānka In his *Vrtti* he

gives the *pratīka—je egam ityādi* On the other hand, the authors of the *Cūrni* and the *Dvādaśāranayacakravrtti* give the reading '*je eganāme se bahunāme, je bahunāme se eganāme*' The *sūtra-pratīka* given by the author of the *Cūrni* is quite clear and does not give rise to the doubt But it is the tradition of explaining the *sūtra* by dissolving the compounds that has given rise to some doubt and confusion regarding the reading The *pratīka* and the explanation given by Āc Śīlānka are according to the reading—'*je egam nāme se bahum nāme*' etc But while concluding the topic he writes '*ato'padiśyate —yo bahunāmaḥ sa eva paramārthata ekanāma iti*' From this it becomes obvious that he had before him the tradition of interpreting the *sūtra* according to the sūtra-reading '*je eganāme se bahunāme*' etc , though the mss utilised by him contained the sūtra-reading '*je egam nāme*' etc From the above discussion we can legitimately conclude that in old days the sūtra might have been available in that very form in which it is found in the *Ācārāngacūrni* and the *Nayacakravrtti*

Now let us give one or two instances of the commentaries.

1 The *Āvaśyakacūrni*, while commenting on the term '*karemi*' occurring in the *Sāmāyikasūtra* alias *Karemi Bhamte°* *sūtra*, explains the term '*karana*' Similarly, the author of the *Cūrni* explains the term '*karana*' when he elucidates the term '*krta*' occurring in the fourth *Asamkhayajjhayana* (Sk *Asamskrtādhyayana*) of the *Uttarādhyayanasūtra* Again, the *Cūrni* on the *Sūtrakrtāngasūtra* explains the term '*karana*' while commenting on the term '*krta*' If we were to utilise the mss of that *Cūrni* only which we want to edit critically then such readings will remain corrupt But if we were to compare the readings found in the mss of all the three *Cūrnis* then such readings get corrected

2 On p 192 of the *Uttarādhyayanasūtracūrni* there occurs one *gāthā* which the mss. of the *Cūrni* present in its corrupt form In the edition prepared by Śrī Sāgarānandasūri it is printed as follows

pulāga (gunage) jjhasamākulamanassa mannamta bhujagamannā vā |
rosavasavippamukkam na pibamti visam (agamdhanayā) || *1* ||
visavivajjiyasīlā ||

The form in which it is presented by the mss of the *Cūrni* is almost the same as is found in this edition The words in the brackets are added by Śrī Sāgarānandasūri But the *Daśavaikālikacūrni* of Śrī Agastyasimhasūri presents this *gāthā* in its correct form which is as follows

sulasāgabbhappabhavā kulamānasamunnatā bhujamgamanādhā |
rosavasavippamukkaṃ na pibamti visam visāyavajjiyasīlā || *1* ||

As shown above the different traditions of interpretation are

found at various places in the Jaina Āgamas. We have noted them in this edition as well as in our editions of the *Bṛhatkalpasūtra* (along with the commentary), *Sūtrakṛtāṅgacūrṇi*, *Agastyasiṁhīyā Cūrṇi* on the *Daśavaikālikasūtra*, etc And we shall follow as far as possible, this same method in our forthcoming editions of the Jaina Āgamas

(v) Discrimination of the unwanted wrong amendations made by the scholars

On the basis of one single ms. the ancient and modern scholars have amended the readings without collecting and utilising the mss belonging to different groups and without taking into account the different traditions of interpretation While preparing the critical edition of the Jaina Āgamas we have weighed all these amendations and finalised the readings of the *sūtras* After having finalised these readings and the different recensions, we have attempted to prepare our recension of the *sūtras* under consideration along with the different readings In the Jesalmer Jaina Jñānabhandāra established by Āc. Śrī Jinabhadrasūri of Kharatara Gaccha there exists a ms of the *Jambūdvīpaprajñapti* the recension of which had been settled by Punyasāgaragani before he wrote a commentary on it Similarly, in olden days the commentators like Abhayadevasūri, Maladhārī Hemacandrasūri, Malayagirisūri and others might have first prepared the mss containing the sutra-recension acceptable to them But such mss are not extant. In this state of affairs, we should prepare afresh the recension of the concerned *sūtra* Our recension is based mainly on the readings accepted by the author of the *Bṛhadvṛtti* Yet at a few places we have included in the body of the text the readings accepted by the authors of old *Cūrṇi* and *Vṛtti* if they are found in all the extant mss. But where we have done so, we have not forgotten to give a note in the footnote to that effect We request the learned Jaina monks and the scholars to forgive us if they find this method improper.

(vi) Discrimination of the mistakes committed by copyists

The copyists ignorant of the old script have spoilt our *Śāstras* when they have been employed to copy the mss written in old script Hundreds of works like old *Cūrṇis*, the *Dvādaśāranayacakra*, the *Sanmatitarkatīka* and others serve as an illustration in point Hence the knowledge of the old script and the possible scriptological errors that the copyist is likely to commit is indispensable for the research scholars and editors Then only they will reach the original form of the *Śāstra* In the preparation of the present edition we have taken into account this point too To elucidate this point we

give below one illustration *telokka-cahiya-mahiya-pūiehim*—this is a part of the *sūtra* 50 (p 68) of the *Anuyogadvārasūtra* In place of *cahiya* the reading *vahiya* has been accepted by Sāgarānandasūri and also by the scholars who have followed him. And in the commentary they have accepted the reading *vahitāḥ* Even the edition of Ray Dhanpatibabū is not an exception to this. But we have found the reading *cahiya* in the old mss Not only that but in the margin of the palm leaf ms of the *Anuyogadvārasūtra*, preserved in the Śrī Śāntinātha Jaina Jñāna Bhandāra, Cambay, some learned scholar has written a note on this word *desiyabhāsayā 'cahiyā' ity arthaḥ* This certainly proves that there should be '*cahiya*' in place of '*vahiya*' Hence we have accepted the reading '*cahiya*' Even to-day the usages like *cāhavum, cāhanā*, etc. are current in the vernacular languages Again, the *Pāiyasaddamahannavo* records the verb '*cāha*' in the sense of 'to desire' and the word '*cāhiya*' in the sense of 'desired' This corroborates our choice of the reading '*cahiya*'. Āc Hemacandra, who on account of his deep scholarship earned the title *Kalikālasarvajña* (the Omniscient of the Kali Age), mentions nowhere the verb '*cāha*' or its derivatives But the usage of this word occurs in the *Pingala* and the *Bhavissayattakahā* And its occurrence in the *Anuyogadvārasūtra* points out that its usage was current even in very ancient times. Even in the *Upāsakadaśāngasūtra* the reading '*cahiya*'—and not '*vahiya*'—is to be accepted The knowledge of old script and its possible scriptological errors is very essential for the preparation of the critical edition of the old *Bhāsya, Cūrni, Viśesacūrni*, works of Āc Jinabhadra and the works of Haribhadrasūri

*

ABOUT THE PRESENT EDITION

Necessity of Correcting Readings

It is needless to say that the Āgamas edited by Śrī Sāgarānandasūriji are very useful and inspiring to the later scholars. All those who are interested in the Āgama Literature are indebted to this great soul Those who have reprinted the texts edited by Sāgarānandasūri have seldom given the readings different from those accepted in his version That is, they have considered his editions to be infallible and requiring no correction Though his scholarship in this branch of learning is unquestionable and his edition of the Āgamas constitutes a remarkable milestone in the history of Āgama publication, the later editors should not have followed him blindly Whatever new research and publication we do with great labour and high expenses

should be carried out with exactness and perseverance To bring this fact to notice it is necessary to say something about the publications of Āgamoddhāraka Sāgarānandasūriji

It is the duty of those who have inherited the legacy of the ancient Āgama literature that they should fully devote themselves to the task of making available more and more correct readings of the Āgamas. We earnestly request the scholars who may reprint our edition in future to do the same after having compared our edition with the newly found mss and also after having studied the different readings and foot-notes contained in our edition This will remove the defects that might have remained in our edition When all the means are available to us for presenting before the world the *vyañjana* (=*sūtra*=word), *artha* (=meaning) and *vyañjanārtha* (=*tadubhaya*= both word and meaning) of the Āgamas, it is our duty to prepare their most correct recension at all costs There is a command[1] for us given by the learned *sthaviras* that we must not be lethargic in this matter.

Here in the Editor's Note we have discussed different readings available in the different mss of the *Nandi* and the *Anuyogadvāra*, correspondence of some readings with the elucidations contained in the *Cūrni* and *Tīkā*, the unacceptable readings we have come across in the editions already printed, etc etc Again, we have here pointed out as to what type of exactness is required in finalising the reading We have given the idea of all this in the Editor's Note in order that the reprints of the earlier editions involving much labour and high expenses may not henceforward be mere copies of those editions.

The innumerable old mss of the *Nandisūtra* and the *Anuyoga-dvārasūtra* are preserved in the old Jñāna Bhandāras With keen examination we have selected such mss as would be helpful in finalising the readings We have consulted them not merely at doubtful places. But we have critically read the mss from the beginning to the end and have noted down the different readings Only after this we have finalised the text Those readings available in the *Cūrni*, *Tīkā* and the mss., which have not been included in the body of the text, are noted down in the foot-notes From this we know that there exists not a single ms of the *Nandi* or the *Anuyoga-dvārasūtra*, that can be regarded as representing fully the recension accepted in the *Cūrni* and *Tīkā* Not only that but no ms (of the Āgamas) corresponding with the tradition found in the commentaries is available to us This is the situation for the last so many centuries.

---

1 *kāle vinae bahumāne uvahāne tahā aninhavane* |
vamjana attha tadubhae aṭṭhaviho nānamāyāro ||

(*Daśavaikālika Niryukti*)

Even Āc Śīlāṅka who flourished in the tenth Cent V S had not before him a single ms representing the tradition of the earlier *Cūrnis*[2] Again, Āc Abhayadevasūri who flourished in the twelfth Cent V S suggested that the mss of the *Mūlasūtras*, available to him, were greatly differing from one another[3] Yet we are fortunate that various mss of the Āgamas, belonging to different groups and important from this or that view-point, are still available in the Jñāna Bhandāras Before these old mss are affected by the passage of Time we should properly utilize them In preparing the faithful recension of any text whatsoever we should first compare older and older mss with the copy of the text word by word, note down with patience the different readings and select from them the most appropriate one, wherever we have doubts regarding the readings we should consult other passages where the same subject is dealt with and we shoud have discussions with the experts This method is very important especially in the preparation of the critical edition of Jaina Āgamas And we have employed this method in critically editing the texts of the *Nandi* and the *Anuyogadvāra*

About the readings of the *Nandi* and the *Anuyogadvārasūtra* we shall point out and discuss the following three things (1) the places where the readings accepted by the *Cūrni* and the *Ṭīkā* are not found in the mss utilised by us, (2) the places where the readings accepted by the *Cūrni* and *Ṭīkā* are preserved and retained in the mss, and (3) some places where the readings of the printed editions[4]

---

2 *iha ca prāyah sūtrādarseṣu nānāvidhāni sūtrāni dṛsyante, na ca ṭīkāsamvādi eko'py ādarsah samupalabdhah, ata ekam ādarsam angīkṛtya asmābhir vivaranam kriyata iti etad avagamya sūtravisamvādadarsanāc cittavyāmoho na vidheya iti / Sūtrakṛtāngaṭīkā folio* 336-1

3 *vācanānām anekatvāt pustakānām asuddhitah* |
sūtrānām atigāmbhīryād matabhedāc ca kutracit || 2 ||
(Beginning of the *Sthānāngasūtravṛtti*)
yasya granthavarasya vākyajaladher laksam sahasrāni ca,
catvārimsad aho ! caturbhir adhikā mānam padānām abhūt |
tasyoccais culukākṛtim vidadhatah kālādidoṣāt tathā,
durlekhāt khilatām gatasya kudhiyah kurvantu kim mādrsāh ? || 2 ||
(Beginning of the *Samavāyāngasūtravṛtti*)
ajñā vayam sāstram idam gabhīram, prāyo'sya kūṭāni ca pustakāni |
sūtram vyavasthāpyam ato vimrsya, vyākhyānakalpādita eva naiva || 2 ||
(Beginning of the *Prasnavyākaranasūtravṛtti*)

4 By this we mean mainly the editions prepared by Śrī Sāgarānandasūri And it is to be noted that readings of the editions prepared or published by other scholars are, with some rare exceptions always identical with those of Śrī Sāgarānandajī's The interpolated *gāthās* of the Nandi Sthavirāvalī are not accepted by Śrī Sāgarānandajī, while other editions include them in the body of the text Such minor differences are noticed in different editions But the later editions mostly accept Śrī Sāgarānandajī's version

are not found in the above mentioned mss. utilised by us as also the places where they are not included by us in the body of the text even if they are available in one or many mss We shall discuss here some important readings only

Readings accepted by the authors of the Cūrni and the Ṭīkā but not available in the Mss.

An analysis of the places where the readings accepted by the authors of the *Cūrni* and the *Ṭīkā* are not available in any ms. utilised by us is given in 16 paragraphs

1 The places where we noted the readings accepted by the author of the *Nandicūrni* but not found by us in any ms are . p 4 n 4, n 10, n. 13, n 14, p 6 n 6; p. 7 n. 9, n 11; p 9 n 1, p. 28 n 13, p 30 n 18; p 33 n 2, n 3, n 7; p. 34 n 6.

2 The place where we noted the reading accepted by Āc. Haribhadrasūri in his *Nandisūtraṭīkā* but not available in the mss. is p 4 n 9

3 The places where we noted the readings accepted by Āc. Malayagirisūri in his *Nandisūtraṭīkā* but not available in the mss. are p. 20 n 7, p 25 n. 4

4 The place where we noted the reading accepted in the *Nandisūtracūrni* and the Haribhadra's *Vṛtti* but not found in the mss. is p 23 n 9.

5 The reading accepted in the *Nandisūtracūrni* and Malayagiri's *Vṛtti* but not available in the mss is included by us in the body of the text We have written a note on it (p 4 n 9).

6 The places where we noted the variants occurring in the *Nandisūtracūrni* but not available in the mss are p. 3 n. 1; p. 6 n. 8, p 8 n 5, p 11 n 5, p 40 n. 7

7 The places where we noted the variants occurring in the Haribhadra's *Vṛtti* as also in the Malayagiri's *Vṛtti* but not available in the mss. are p 3 n 6, p 14 n. 3, p. 18 n. 9, p. 26 n. 3, p 48 n 4, n 6, n 8, n 10[5]

8 The place where we noted the variant occurring in the commentary on the *Laghunandi* but not available in the mss is p 49 n. 1

9 The places where we noted the readings accepted by the author of the *Anuyogadvāracūrni* but not available in the mss. are : p 61 n 12, n. 13, n. 18, p 62 n. 3, p. 63 n 12, p 64 n. 9, p 85 n 4, n 5;

---

5 We have forgotten to mention मपा० sign which stands for the Vṛtti by Āc. Malayagiri This mistake has been corrected in the Śuddhipatraka,

,6 n 1, p. 123 n 4, n 12, p 132 n 14, p 134 n 19, p 150 n 7, p. 151 ᴗ, p 180 n 4, p 192 n 6, n 9, p 195 n 2, p 202 n 7, n 9, p 204 n 5

10 The places where we noted the readings accepted by Āc ,ıbhadra in his commentary on the *Anuyogadvārasūtra* but not ound in the mss are p 61 n 14, p. 64 n 2, n 9, p 110 n 9, p 130 n 20, p 131 n 12, p 150 n 1, p 175 n 5, p. 204 n 5.

11 The places where we noted the readings accepted by Maladhārī Āc Hemacandrasūri in his commentary on the *Anuyogadvārasūtra* but not found in the mss are p 63 n 12, p 180 n 11 The four readings which are accepted by Āc Hemacandra in the commentary but not available in the mss are included by us in the body of the text, and we have written notes on them (p 74 n 4, p 119 n 20, n 25, p 181 n 1)

12 The place where we noted the reading accepted in the *Anuyogadvāracūrni* and Maladhāri's commentary but not available in the mss is p 91 n 5

13 The place where we noted the reading accepted by Āc Haribhadra and Āc Hemacandra in their commentaries but not available in the mss is p 74 n 5

14 The place where we noted the variant available in the *Anuyogadvāracūrni* and two *Ṭīkās* but not found in the mss is p 119 n 16

15 The place where we noted the variant available in the two commentaries on the *Anuyogadvārasūtra* by Āc Haribhadra and Āc Hemacandra but not found in the mss is p 69 n 3

16 The place where we noted a variant available in Āc Hemacandra's commentary on the *Anuyogadvārasūtra* but not found in the mss is p 67 n 5

From the paragraphs 1 to 7 we gather that 14 readings accepted in the *Nandicūrni*, one accepted in the Haribhadra's *Vrtti*, two accepted in the Hemacandra's *Vrtti*, one accepted in the *Nandicūrni* and Haribhadra's *Vrtti*, one accepted in the *Nandicūrni* and Hemacandra's *Vrtti* are not available in the mss of the *Nandisūtra* utilized by us Again, five variants noted in the *Nandicūrni* and eight noted in the Haribhadra's *Vrtti* and also in the Hemacandra's *Vrtti* are not found in the mss Thus in all 32 readings (19 representing the old tradition and 13 noticed by it) are not found in the mss of the *Nandisūtra* utilized by us

From the 8th paragraph we know that one variant noticed in the *Laghunandi* and the *Anujñānandi* is not found in the mss utilized by us

From paragraphs 9 to 16 it becomes clear that 22 readings accepted in the *Anuyogadvārasūtracūrni*, 9 accepted in the Hari-

bhadra's *Anuyogadvārasūtravṛtti*, 7 accepted in the Hemacandra's *Anuyogadvārasūtravṛtti*, 1 accepted in the *Anuyogadvāracūrṇi* and Hemacandra's *Vṛtti*, 1 accepted in Haribhadra's and Hemacandra's *Vṛtti* are not available in the mss. of the *Anuyogadvārasūtra* utilized by us Again, one variant noted in the *Anuyogadvārasūtracūrṇi* and two *ṭīkās*, one noted in the Hemacandra's and Haribhadra's *Vṛttis*, and one noted in Hemacandra's *Vṛtti* are also not found in the mss. of the *Anuyogadvārasūtra* utilized by us. Thus in all 43 readings (40 representing old tradition and 3 noticed by old tradition) are not available in the mss. utilized by us.

Important readings available

Though the state of affairs is like this, we are helped much in our task of critically editing the text of the *Nandisūtra* and the *Anuyogadvārasūtra* by the various mss. preserved in Jaina Jñāna Bhandāras and representing different traditions. This will be clear from the following seven paragraphs

1 The interpolated readings on which the authors of the *Nandicūrṇi* and other two commentaries do not comment have found place in the body of the text in most of the mss. Yet at three places (refer to p 6 n 11, p 7[6] n. 10 and p 8[7] n 9) in शु ms. only and at one place (p 9 n. 3 and the original reading on which this note is) in खं०, सं०, ल and शु mss the concerned interpolated reading does not occur at all This interpolated reading has been added afterwards with the sign of addition

2 Readings accepted by the author of the *Nandicūrṇi* and found in the mss are noted down by us as follows · one reading is found in म० ms. only (p 30 n 4); one in शु० ms only (p 31 n 3), one common reading is found in two मो० and मु० mss (p 30 n 5), one common reading is found in जे०, डे० and शु० mss. (p 7 n 5); and four common readings are found in खं०, सं०, जे०, मो० and शु० mss. (p. 8 n. 4, n. 6, n 7, n 8)

3. खं० ms. has given us one reading which is available in the *Nandicūrṇi* and the *Haribhadrīyāvṛtti* (p 14 n 2)

4 Regarding the readings accepted by the author of the *Anuyogadvāracūrṇi*, eight readings are common to all the mss (p 63 n 1, p 71 n. 7, p 80 n 6, p 123 n 2, p 133 n 1; p 135 n 12, n 14,

---

6-7 At these two places we have forgotten to mention शु० ms We corrected this mistake in the Śuddhipatraka after having scrutinized again the concerned portion of शु० ms

p. 146 n 10), three are common to सं० and जे० mss (p 147 n 2, n 4, p 172 n 5), five are common to more than two mss (p. 123 n 3, p 150 n 2, p 164 n 1, p 170 n 1, n 11) And one reading found in the *Anuyogadvāracūrni* occurs in जे० ms only (p 60 n 2)

5 Regarding the readings accepted by Āc Haribhadra in his *Vrtti*, two are available in स० ms (p 61 n 13, p 67 n 2), four are commonly found in any two mss (p 71 n 12, p 88 n 3, p 183 n 1, n 2) and twelve are common to more than two mss (p 71 n 11, p 119 n 5, n 24, p 121 n 12, p 123 n 2, p 147 n 18, p 150 n 6, p 170 n 11, p 182 n 13, n 15, p 183 n. 3, n 5) And it is to be noted that one variant noticed in Āc Haribhadra's *Vrtti* is found in वा० ms only (p 83 n 8)

6 Regarding the readings accepted by Āc Malayagiri in his *Anuyogadvārasūtravrtti*, three are available in स० ms and one is available in जे० ms They are accepted by us and included in the body of the text proper These are the readings on which we have written notes no 5, 2, 4, 2 on pages 120, 137, 139 and 144 respectively Again, one reading is found in स० and वा० mss Refer to the reading on which we have written note 9 on page 139

7 There is one reading (p 96 n 2) which is accepted in the *Anuyogadvāracūrni* and Āc Haribhadra's *Vrtti* but not found in any ms Not only that, but even Āc Maladhārī Hemacandra remarks that no ms giving the readings accepted in the concerned *Cūrni* and Āc Haribhadra's *Vrtti* was available to him But we are fortunate enough that out of the mss utilised by us only one, viz वा० ms contains the readings—of course incomplete—representing the tradition of the *Cūrni* and *Vrtti* That is, though Āc Hemacandra was not able to procure, in the twelfth cent V S, the ms giving the concerned readings, we are able to-day to obtain, at least one ms which gives those readings

The reading of the 17th *Sūtra* of the *Anuyogadvārasūtra* given in this edition between ⊢ ⊣ these two signs has been regarded as principal or original by Āc Hemacandra And hence he has commented on it But in his commentary he has remarked that the suggested reading was rarely found in other mss On the other hand, all the mss, without exception whatsoever, give this reading That is, in the days of Āc Maladhārī Hemacandra this reading was not available in most of the mss But not a single ms representing this tradition has come to us

All this we have written only to point out the possibility of our acquiring materials or data of old recensions by properly comparing the extant mss as also to give an idea of the variety of mss

Discussion on the unacceptable readings occurring in the recension of the printed editions

Some readings occurring in the recension of the printed editions[8] of the *Nandisūtra* and the *Anuyogadvārasūtra*, which we have not included in the body of the texts proper, are noted in foot-notes at following places

Nandisūtra p. 3 n 4, p 8 n 3; p 9 n 3; p 10 n 3, p 11 n 3, p 14 n 7, p 16 n 7, p 25 n 1, p 29 n. 15, p 31 n. 1. Out of these ten places, we have underlined seven The readings and additional texts given there do not correspond with the concerned explanations found in the *Cūrni*[9] and *Tīkās*[10] The readings on which these ten notes are have been accepted by us and included in the body of the text It is so because they are important Out of them the seven readings, on which there are those notes as indicated by underlines, are absolutely true and hence to be respected and accepted.

The authors of the *Cūrni* and *Vrttis* have not explained some *gāthās* occurring in the Nandi Sthavirāvalī, even though they are mostly available in all the mss. of the *Nandisūtra* Again, the old mss. contain notes on the concerned *gāthās* to the effect that they are later additions. On account of these two reasons we have not accepted them in the body of the text Moreover, they are not found in the खं०, सं०, ल०, and शु० mss (p 9 n 3) utilised by us So, we have given these interpolated *gāthās* in the concerned foot-notes It will be useful to know that these *gāthās* are regarded as constituting a part of the text of the *Nandisūtra* in all the editions except the one prepared by Āc Sāgarānandasūriji and those others based on this

Anuyogadvārasūtra p 73 n 3, p 104 n 1–2, p 110 n 10, p 117 n 8, p 119 n 12; p 122 n 4, p 132 n 1[11], p. 134 n. 2, p 146 n 9, p 162 n 3, p. 174 n 5, p 178 n 6, p 180 n 8, p 183 n 8, n 10, p 205 n. 6 The explanations contained in the *Cūrni* and *Vrtti* of the *Anuyogadvārasūtra* being very short, the *Cūrni* and the *Vrtti* do not comment on the concerned readings noted here The readings indicated by underlines are dismissed in the *Vrtti* of Āc Maladhārī Hemacandra with the remarks 'it is very easy', 'it is kanthya', 'it is nigadasiddha' That is, they have not explained them considering

8 By this we mean mainly the editions prepared by Āc Sāgarānandasūriji and also those based on it In other editions there might be some places giving readings identical with those printed in our edition

9. Nandisūtracūrni composed by Śrī Jinadāsaganimahattara

10 Nandisūtratīkās by Śrī Haribhadrasūri and by Śrī Malayagirisūri

11 Here we have forgotten to mention शु० ms. This mistake has been corrected in the Suddhipatraka

them to be easy to understand The *Vrtti* follows the readings on which we have written notes indicated by underlines Wherever the Maladhārīyā *Tīkā* comments, we have finalized the readings on the basis of this Tikā and old mss of the *Sūtra*. But where *Tīkā* or *Cūrni* does not comment we have finalised the readings on the basis of the old mss of the *Sūtra* after having considered their propriety and special utility

We feel it proper to discuss some readings which are given in foot-notes and also those on which the foot-notes have been written.

NANDISŪTRA

1 The reading noted in foot-note 3 on p 8 does not occur in the mss utilized by us Before writing this 'Editor's Note' we have examined the concerned place in 6-7 mss preserved in the different Bhandāras deposited in the Lalbhai Dalpatbhai Bhāratīya Sanskrti Vidyāmandir. These mss too do not contain this reading That is, only that reading which is accepted by us has been found in all the mss of the *Nandisūtra*, examined and utilized by us Again, this reading is accepted in the two editions of the *Nandisūtra*—one published, along with the *Tīkā* of Āc Malayagiri and the translation, by Ray Dhanpatisimhji in 1936 V S and the other edited, with translation, by Shri Amolakarsiji in 1976 V S We have scrutinized nine[12] other published editions of the *Nandisūtra* which have been published after the one prepared by Āc Sāgarānandasūriji They all have accepted the reading found in the edition of Śrī Āgamodaya Samiti, published in 1973 V S That is, they have accepted the reading given in our foot-note In 1942 A D (i e. 1998 V S) Munirāja Hasti-

12 1 Published by Āgamodayasamiti in 1973 V S
2 Critical edition prepared by Muni Śrī Jñānasundaraji and published by Shah Maneklal Anupchand (Surat) in 1977 V S
3 Edited by Ac Vijayadānasūrijī in 1988 V S.
4 Published by Yati Śrī Chhotelaljī in 1935 A D (1991 V S)
5 Critically edited by Muni Śrī Hastimallajī and published by Raybahādur Srī Motilaljī Muthā in 1942 A D (1998 V S)
6 Printed edition (contained in Āgamaratnamañjūṣā) of the Sūtra-version engraved in marble walls of Āgamamandira (Palitana) (1999 V S)
7 Nandisutta contained in the Mūlasuttāni edited by Pt Muni Śrī Kanhaiyālaljī Mahārāj in 2010 V S
8 Nandisūtra contained in the second part of Suttāgame edited by Muni Śrī Puṣpabhikṣujī in 2011 V S
9 Nandisūtra edited by Muni Śrī Ghasilalji (along with his commentary and translation) in 2014 V S Thus we have scrutinized the concerned portions of eleven editions (nine mentioned above and two others—one prepared by Ray Dhanpatisimhji and the other by Amolakrṣiji)

mallaji of the Sthānakavāsī Jaina Sect has edited the text of the *Nandisūtra* after having scrutinized different mss. Though he has invariably come across the reading accepted by us, he has put it in the foot-note and accepted the reading given by us in foot-note. In short, the reading available in the old mss has been accepted in the editions prepared by Ray Dhanpatisimhji and Amolakarsiji, while all other editions follow Āc Sāgarānandasūriji's edition in this connection and accept the reading not available in the old mss.

2 In olden days the mss. were used for reading the text before the religious audience and also for study etc Sometimes readers used to write annotations or meaning in the margins, sometimes monks jotted down notes in their own mss when their learned religious teacher explained the text extensively These notes included even prose or verse quotations from different works The learned copyists included these notes in their mss as notes only, considering them to be useful to understand the concerned portion of the text, while others included them in the body of the text proper. Instances of the old mss of the second type are not rare The *gāthās* which were interpolated in Sanghastuti (eulogy of the Order) and Sthavirāvalī (Genealogy of Sthaviras) contained in the *Nandisūtra* occur in *the body of the text* in almost all the mss Only one ms. does not contain the interpolated *gāthās* of Sthavirāvalī and the four do not contain the interpolated *gāthās* of Parsatsūtra (Sūtra No 7) The topic being of the salutation to the old revered *Sthaviras*, some devoted scholar might have written note-*gāthās* embodying salutation to those ancient *Sthaviras* whose mention is not made in the original *gāthās* And with the passage of time the *gāthas* written as notes found place in the body of the text proper in almost all the mss The *Nandicūrni* and the *Nanditīkā* of Āc Haribhadra do not comment on these *gāthās* Not only that but even the *Tīkā* of Āc Malayagirisūri, which has been composed in the 12th Cent V S, do not contain the commentary on these interpolated *gāthās* All this strongly disproves the originality of these *gāthās* Hence we have not included these *gāthās* in the text proper but noted down in foot-notes at concerned places (p 5 n 1, p 6 n 11; p 7 n 10, p 8 n 9, p 9 n 3)

There is one reading (Sūtra 7 of this edition of the *Nandisūtra*) which has been regarded as original since the date anterior to the author of the *Cūrni* "*nānassa parūvanam voccham*" (I shall now give the description of *jñāna*)—this reading occurs at the end of the text-portion constituting *mangala* and extending upto Sthavirāvali (Sū 6 gāthā 43) But the description of *jñāna* starts from the *Sūtra* 8 Thus the reading occurring at the end of the 6th *Sūtra* has connection with the reading found at the beginning of the 8th *Sūtra*

There arises a question as to why the 7th *Sūtra* devoted to the discussion of *adhikāri-anadhikāri* has come in between these two *sūtras* Regarding this, we place before the scholars our humble opinion It is as follows while explaining the deep and meaningful texts of the *śāstras* the instructor should take into consideration the calibre of the instructed So, in other Āgamas we come across the discussion on this topic of *adhikāri-anadhikari* at the outset But in the *Nandisūtra* this topic is discussed in the 7th *sūtra* Hence we should not question the propriety and originality of the 7th *sūtra* Again, in support of our opinion we adduce a fact that the author of the *Cūrni* and two *Tīkas* have commented upon this *sūtra*

It is interesting to note that the mss except खं०, स०, ल० and शु० contain the other interpolated *gāthās* which have been added later on to expand the short text of the *Sūtrā* No 7 No commentator has commented on these interpolated *gāthās* (p 9 n 3) And the four mss out of those utilized by us do not contain this portion We have not included it in the body of the text proper, though it has been recognised as original in the mss other than these four We have noted it in the foot-note We have scrutinized all the eleven editions of the *Nandisūtra* that have been published upto this time All these editions except the one prepared by Muni Shri Ghasilalji accept the reading given by us in foot-note and include it in the body of the text Ghasilalji's edition does not include it in the body of the text Not only that but in his edition the text of the sūtra No 7 is not printed at all This means that Ghasilalji has not attempted to give the faithful version of the text

The study of Ghasilalji's commentaries on the *Āgamas* makes it quite clear that to determine and finalise the original readings of the *Āgamas* is not his aim in publishing the texts of the *Āgamas* We have been disheartened whenever we have even cursorily read his editions of the *Āgamas* Hence we deem it proper to say something even digressing from the topic in hand

Ghasilalji has not the slightest respect for the ancient commentators whose commentaries he has profusely utilized in writing his own Not only that but he has no respect even for the authors of the *Sūtras* He has studied the old commentaries not with the seriousness and attention they require Hence his own commentaries are fraught with horrible mistakes Even Ācāryas like Haribhadrasūri, Śīlānkācārya and Malayagirisūri acknowledge their indebtedness to the old commentators by respectfully remembering them in the beginning of their works. But Ghasilalji has not acknowledged his indebtedness to the ancient commentators whose commentaries he has utilized On the contrary, he has run them down at many places Moreover, he has increased the volume of his commentaries

by adding unnecessary and unwanted topics and discussions Exposition of the original text is very rarely found in his commentaries. Being quite ignorant of the various traditions of interpreting *Āgamas*, he has employed derogatory terms and phrases for the learned ancient commentators His inclusion of the topic of idol-worship, which has no bearing whatsoever on the original text, betrays his lack of propriety He has discussed this irrelevant topic at length Thus he proves himself to be lacking in the sense of proportion He does not know as to where the term '*vrddhasampradāya*' could be employed On this account, while giving quotations from the *Āgamas*, he employs, in his commentaries, the term '*vrddhasampradāya*' instead of the terms '*ārhatasiddhāntaḥ*', '*jinapravacanam*', '*jināgamaḥ*' etc

Those Sthānakavāsī Jaina monks, who have favoured him with their kind opinions, seem not to have read his commentaries Ghasilalji has betrayed his ignorance while interpreting easy and well known terms like *prajñāpakadiśā.* His explanation of the term *prajñāpakadiśā* is . *dravyadig eva prajñāpakadikśabdenāpy ucyate.* If he were to study seriously the following *gāthā* from the *Ācārāṅganiryukti*, he would not have committed this mistake The *gāthā* in point is · *jattha u jo pannavago sāhai kassai disāsu nemittam* | *jattomuho ya thāī sā puvvā pacchao avarā* ||. Again, his study of Śīlāṅkācārya's *Tīkā* would have removed mistakes committed by him regarding the classification of the *Sūtras* He seems not to have understood ancient commentators because he has adopted, with hesitation, the explanations from their commentaries As a result, in his commentaries there have crept in mistakes of various types at many places The Sthānakavāsī monks who have favoured him with their kind opinions seem not to have realized their responsibility in doing so On the basis of the phrase '*jahā nandīe*' occurring in the *Samavāyāṅgasūtra*, the *Bhagavatīsūtra* and the *Rājapraśnīyasūtra* he has arrived at the conclusion that a *ganadhara*—and not Devavācaka—is the author of the *Nandisūtra* (his tīkā on Nandisūtra, p 7–8). This proves his ignorance of history Had he attempted to understand the meaning of words '*kodillayam*' etc occurring in the text of the *Nandisūtra* (p 29 sūtra 72 [1] in this edition), then he would have felt difficulty in ascribing the authorship of the *Nandisūtra* to a *ganadhara* It is so because Kauṭilya (the author of the *Arthaśāstra*) and others mentioned there flourished many centuries after a *ganadhara* He has not inherited the tradition that the statements '*jahā nandīe*', '*jahā pannavanāe*', '*jahā pannattīe*' etc. occurring in the *Bhagavatīsūtra*, the *Samavāyāṅgasūtra*, the *Rājapraśnīyasūtra*, etc. have found place there only at the time of compiling recension of the *Āgamas.* How far can the interpretation of the *Śāstra* be regarded as

faithful if it is done by one bereft of the knowledge of tradition? To discuss the problems of history without the knowledge of history is really ridiculous

The commentaries written by Ghasilalji are full of blunders regarding the interpretation of Āgamic texts We have pointed out only a few instances

3 The reading noted in n 7 p 16 is not available in the mss utilised by us and also in the 6–7 mss preserved in the Bhandāras of Lalbhai Dalpatbhai Bharatiya Sanskriti Vidyamandir, Ahmedabad Moreover, the authors of the *Nandisūtracūrni* and two *tīkas* have not commented on this reading The question arises as to how the reading has found place in the above-mentioned eleven editions of the *Nandisūtra* We request the scholars to ponder over this question The Ray Dhanpatisimha's edition of the *Nandisūtra* contains this reading But the translation or *tīkā* which is published along with the text does not translate it or comment on it And we should note that this is the earliest publication All other later editions seem to follow it in this matter In the editions prepared by Muni Śrī Hastimallaji and Muni Śrī Ghasilalji this reading is not only accepted in the text proper but also translated and commented upon. Yet we are of the opinion that it should not be accepted because no ms gives it and also because no commentator explains it

4 In the *Nandisūtra* (*Sūtra* 72 [1], p 29) the names of the non-Jaina works are mentioned The twelfth name is *vesiyam* (*vaiśesikam*) These very names are found mentioned in the 49th *sūtra* (p 68) of the *Anuyogadvārasūtra* Neither any ms nor any printed edition of the *Anuyogadvārasūtra* gives us a different reading But the mss of the *Nandisūtra* give us a different reading, viz *tesiyam* This meaningless and corrupt reading '*tesiyam*' seems to have been due to scriptological error based on the similarity of त and व. It is beyond doubt that the *Nandisūtra* and the *Anuyogadvārasūtra* refer to one identical work This becomes clear from the scrutiny of the concerned texts of the two works The *Nandisūtracūrni*, the *Anuyogadvārasūtracūrni* and two *tīkas* on each *Sūtra* do not give any description of the works listed in the *Sūtras* They ask us to consult empirical works and worldly people

It is very difficult to make any sense out of the corrupt reading *tesiyam* Before some authors of the *Nandisūtratabas* the reading was '*vesiyam*' They explained it as *veśika* or *vesiya* But before some others the reading was '*tesiyam*' They explained it as *tetriśika* or *trairāśisya* or *trairāśika* Again, there were some to whom both the

readings were available They have explained *tesiyam* as a *tāsikā-viśesanāmaśāstra* and *vesiyam* as *vesitaviśesanāmaśāstra*[13]

The Ray Dhanpatisimha's edition of the *Nandisūtra* accepts the reading *tesiyam* and the translation given therein follows this reading. The edition prepared by Muni Śrī Amolakarsiji accepts both the readings, viz. *vesiyam* and *tesiyam* and translates them accordingly [14] But no ms utilised by us gives the reading *terāsiyam*. So, we can legitimately infer that the reading *terāsiyam* found in Sāgarānanda-sūriji's edition might have been based on some later ms belonging to the period of tabas some of which explain it as *tairāśika* All the editions printed after Sāgarānandasūriji's accept the reading *terāsiyam* Muni Śrī Hastimallaji goes one step further He accepts the reading *terāsiyam*, gives *trairāśika* as its equivalent and writes an extensive note on *trairāśika* in the Appendix (p 15) His note is as follows :

" By *terāsiya—trairāśika* the commentator means the *Ājīvaka* sect, he does not refer to the '*trairāśika*' sect propounded by Rohagupta " In his note he tells us what the commentator means by the term '*terāsiya*' But in fact, neither the *Cūrnī* nor either of the two *tīkās* contains such a view We have already stated that no commentary on the *Nandisūtra* or the *Anuyogadvārasūtra* explains the terms occurring in this context While commenting on the term *terāsiyāim* (*sūtra* 107, p 43 of our edition), Āc Malayagiri gives *trairāśika* as its Sanskrit equivalent and writes that it refers to the sect or school of Ājīvaka founded by Gośālaka[15] Possibly Muni Hastimallaji might have before him this comment of Āc. Malayagiri on *sūtra* 107 while writing a note on the term *terāsiyam* accepted by him in the text of the *sūtra* 72 [1]. In the edition prepared by Muni Śrī Ghasilalji the term *terāsiyam* occurs in the body of the text He explains it as *trairāśikasampradāyasambandhī granthaviśesaḥ*

The term *vesiya* was turned into *tesiya* by the copyist reading त instead of व; then *tesiyam* became *terāsiyam*, afterwards this *terāsiyaṁ* got equated with *trairāśika*, and at last on the basis of the commentary on *sūtra* 107 it was written that by this term (*sūtra* 72 [1]) the

13 We noted all these meanings after having scrutinized various mss of the Nandisūtra (with Tabā), belonging to the Bhaṇḍāras preserved in Lalbhai Dalpatbhai Bharatiya Sanskriti Vidyamandir, Ahmedabad.

14 Ray Dhanapatisimhaji's edition contains the meaning 'te° tetriśika' Muni Śrī Amolakarṣiji's edition contains in the body of the text proper two words 'tesiyam' and 'vesiyam', and he explains them as 'tettiśika' and 'vesika'

15 Refer to the Nandisūtra (with the Vrtti of Malayagiri), published by Āgamodaya Samiti, p 239

commentator means *Ājīvaka* school founded by Gosālaka All this we have written only to show how much perseverance, patience and exactness is required in scrutinising different mss , in collating variants and in understanding the textual explanations given by commentators, etc which are indispensable for those who want to prepare faithful version of the fundamental texts

The reading noted in n 19 p 29 has been recognised as original in the above-mentioned eleven editions But in the old mss utilised by us this reading, viz *bhāgavayam* etc does not occur This suggests that the date of the composition of the *Bhāgavata* might have been later than that of the author of the *Nandisūtra* Again no ms —ancient or modern—of the *Anuyogadvārasūtra* gives this reading On the strength of all these facts we have concluded that this reading is an interpolation and hence it should not be included in the body of the text proper

We have discussed above the readings of foot-notes wherein occurs मु० sign given to the edition published by Āgamodaya Samiti Now let us discuss two readings of the foot-notes wherein मु० sign is mentioned, they are accepted in the edition published by Āgamodaya Samiti

1 All the mss of the *Nandisūtra* invariably contain the word '*vande*' in the beginning of the 18th *gāthā* This word '*vande*' has not found place in the Āgamodaya Samiti edition In the *Āgamaratnamañjūsā* it is put in the round brackets (*vande*) In the *Suttāgame* it is put in angular brackets [*vande*] The purpose of putting it in brackets seems to suggest that this word makes the *gāthā* long by two *mātrās* But we should bear in mind that the *ārsa gāthās* of the Jaina *Āgamas* are many a time long or short from the point of view of *mātrās* The *Nandisūtracūrni* and the two *tīkas* give the word '*vande*' as *pratīka* from the *Nandisūtra* Moreover, all the mss invariably contain this word '*vande*' And from the point of view of consistency of meaning, this word is necessary. So, we have not put it in the brackets of any type We have recognized it as original

2 The reading noted by us in n 3 p 14 is accepted in the Āgamodaya Samiti Edition Two *Nandisūtravrttis*—one by Malayagiri and the other by Haribhadra—follow the reading *vannio eso* And all the mss of the *Nandisūtra* utilised by us give this reading Hence we have accepted it in the body of the text proper The reading *vannio duviho*, given by us in foot-note, has been noted by the commentators as a variant The *Nandicūrni* has not explained this text-portion

With respect to these two readings the earlier editors have blindly followed the former editions—which they should not have done

[16]ANUYOGADVĀRASŪTRA

N 3 p 73 mentions the term *kāvoyāṇam* which was, for the first time, accepted by Sāgarānandasūrijī in the body of the text proper

We have accepted the reading *kāyāṇaṁ* in the body of the text proper (Anu Sū 80) and noted the variant *kāvoyāṇam* in the foot-note, considering the latter to be uncertified and incorrect The reading *kāvoyāṇam*[17] is included in the body of the text of the *Anuyogadvārasūtra* edited by Sāgarānandasūriji and published in 1972 V S and also in the text contained in later editions. All these editions we have scrutinized The reason why we have not accepted this reading is as follows.

Except the *Pāiyasaddamahannavo* nowhere we find the term *kāvoya* in the sense of a bearer of *kāvada. Kāvada* means a bamboo lath provided with slings at each end for carrying pitchers. Even the *Pāiyasaddamahannavo* regards the word *kāvoya* as deśya and cites the concerned portion of the *Anuyogadvārasūtra* This means that the compiler of the *Pāiyasaddamahannavo* has mainly taken the word *kāvoya* from Āc Maladhārī's *ṭīkā* published by Sāgarānandasūriji In fact, no ms utilised by us gives the reading *kāvoyāṇam.* All of them invariably

---

16 In the discussion on the readings of the Anuyogadvārasūtra we have utilised all the ten editions published so far. They are. (1) the edition published by Ray Dhanapatisimhaji in 1936 V S, (2) the edition published by Sheth Shri Devachand Lalbhai in 1972 V.S, (3) the edition prepared by Shri Amolakarṣiji and published in Vīra Samvat 2446 (= 1976 V S), (4) the edition published by Śrī Jinadattasūri Pustakoddhāra Fund in 1976 V S, (5) the edition published by Āgamodaya Samiti in 1980 V S, (6) the edition published by Shri Kesarabai Jaina Jñāna Mandir in 1995 V S (7) the edition contained in the Āgamaratnamañjūṣā (1999 V S), (8) the edition contained in the Mūlasuttāni edited by Shri Kanhaiyalalji Mahārāj (Kamala) in 2010 V S., (9) the edition contained in the Suttāgame (Pt II) edited by Muni Shri Pushpabhikshuji in 2011 V S (10) the translation of the Anuyogadvārasūtra published by Shri Ātmānanda Jaina Sabha Moreover, we have scrutinized nine mss containing the text of the Anuyogadvārasūtra only These mss. are written in the period between 16th and 18th Cent V S Again, we have also utilized six mss of the Tīkā by Maladhārī Āc Hemacandra. These mss belong to the 16th-17th Cent V S And we have used two mss of the Anuyogadvārasūtra—one with Tabā and the other with Bālāvabodha All these seventeen mss belong to the different Bhanḍāras preserved in Lalbhai Dalpatbhai Bharatiya Sanskriti Vidyamandir, Ahmedabad

17 Only the edition prepared by Muni Shri Pushpabhikshuji contains the reading 'का(वड्डि)वोयाण' That is, the reading accepted by Sāgarānandasūriji and its variant are here together incorporated in the body of the text proper.

give the reading *kāyāṇaṁ* Again, out of nine mss of Lalbhai Dalpatbhai Vidyamandir, belonging to the period between the 16th and the 18th Cent V S, only one ms gives the reading *kāvoyāṇaṁ* and in the rest occurs the reading *kāyāṇaṁ* The ms of Āc Mahendravimalaji Bhandāra (Devasāno Pādo) preserved in Lalbhai Dalpatbhai Vidyamandir, bearing no 21 and belonging to the first half of the 16th Cent V S, accepts the reading *kāvoyāṇaṁ* And the ms of the same Bhandāra, bearing no 20 and probably older than the ms no 21 by 30–40 years, originally had the word *kāyāṇaṁ* but some one afterwards added वो in the margin having made the sign of addition between letters का and या of the word कायाणं. On the basis of the reading found in some solitary old ms the learned readers made corrections in other mss, afterwards in the copies that were made on the basis of the corrected mss these corrections were accepted as original With regard to the present case we can say that the ms written as a copy of the ms containing the concerned correction is seldom available

The *Anuyogadvāracūrṇi* and the *Vṛtti* of Āc Haribhadra being short commentaries do not contain the explanation of the term *kāyāṇaṁ* (or *kāvoyāṇaṁ*), etc. The *Anuyogadvārasūtraṭīkā* of Maladhārī Hemacandra, edited by Sāgarānandasūriji, contains the reading '*kāvoyāṇaṁ ti kāvaḍivāhakānām*' We scrutinized the old mss of this *ṭīkā* and we found that they all invariably give the reading '*kātāṇaṁ ti kāvaḍivāhakānām*' or '*kāyāṇaṁ ti kāvaḍivāhakānām*' Scholars of Prakrit language very well know the usages where त and य are treated as interchangeable letters And thus *kāyāṇaṁ* and *kātāṇaṁ* are not two different words but are only two different alternative forms of one and the same word In Ray Dhanapatisimhaji's edition of the *ṭīkā* we have the corrupt reading '*kānotāṇaṁ ti kāvaḍivāhakānām*' Let us explain how this corruption took place In the ms utilised by the copyist who prepared the press-copy for this edition letter ता was written after cancelling letter ना according to the old method of correcting mss According to this method one has to put vertical line on the letter which he wants to cancel We come across so many such corrections in old mss Thus in the present case the ms copied by the copyist might have contained कानाताणं. Due to ignorance of the old method of cancellation the copyist might have turned this ना into नो. And thus it seems the corrupt reading *kānotāṇaṁ* came into existence It is noteworthy that the translation contained in Ray Dhanapatisimhaji's edition gives the reading '*kāyāṇaṁ ti kāvaḍa uṭhānevālā*' The translation seems to have been printed from some ms of *ṭabā* The ms containing the *Anuyogadvārasūtra* and the *ṭabā*, which belongs to L D B S

Vidyāmandir, gives the reading '*kāyānam*': and the *tabā* explains it as '*kāvadi vahate*'

The ms. of the *Anuyogadvārasūtra* (with *Bālāvabodha*), belonging to the 20th Cent V S and preserved in the L D B S Vidyāmandir gives the reading '*kāvadiyānam*'. It seems that on the basis of the meaning '*kāvadivāhakānām*' given in the *ṭīkā* some scholar might have afterwards written *kāvadiyānam* in place of either *kāyānam* or its corrupt form, considering it to be correct. Sāgarānandasūriji and Amolakarsiji might have obtained some ms giving the reading *kāvoyānam* We have already stated that the mss giving this reading are seldom available

From the above discussion it follows that the word *kāya* being not used or very rarely used in the sense of carrier of *kāvada* and the forms *kāya* and *kāta* being found in the mss of *ṭīkās* the learned copyists seem to have imagined the word *kāvoya* or *kāvadiya* to make it consistent with the meaning given in *ṭīkā* and to have included it in the body of the text proper in place of *kāya* The reading *kāvadiya* is rarely found in the mss. Moreover, the mss giving this reading contain *tabā* or *bālāvabodha* and belong to the period after the 18th Cent V S

There is no reason to consider the reading '*kāya*' or '*kāta*' to be having no sense of 'carrier of *kāvada*' In the Jaina Āgamic literature at one place the term *kāva*[18] has been employed in the sense of 'carrier of *kāvada*'. Similarly, here too the term '*kāya*' or '*kāta*' is used in the sense of 'a carrier of *kāvada*' And as this reading invariably occurs in old mss of the *Anuyogadvārasūtra* and also in those of the *ṭīkā* it should be regarded as original and correct reading

The crux of this long discussion is—(1) The reading *kāvoyānam* found in the editions of the *Anuyogadvāra* published upto this date is corrupt while the reading *kāyānam* is correct and certified (2) The *deśya* term *kāvoya* given by the compiler of the *Prākṛtakośa* in the

---

18. Kāvapicchāi veti kāvāh—kāvadivāhakāḥ teṣām prekṣā (Jivābhigamasūtra-malayagirīyā Vṛtti, published by Devachand Lalbhai Jaina Pustakoddhāra Fund, p 281 1) The text proper printed in this work does not contain the reading kāvapicchāi vā Not only that, but many other words and phrases (of the Sūtra) connected with this reading and explained in the Vṛtti are not here printed in the text of the Jivābhigamasūtra It is really a matter of delight that we have obtained a ms representing the ancient recension of the Jīvābhigamasūtra. This recension is mostly consistent with the Vṛtti by Malayagiri. The ms belongs to the Jaisalmer Bhandāra We will, without fail, utilise this ms, while critically editing the text of the Jivābhigamasūtra

sense of '*a carrier of kāvada*' is not correct and certified (3) All the editions published in the period from 1972 V S to this date give only the same corrupt reading *kāvoyānam* This is the result of imitation So, while critically editing old texts, we should not blindly follow the former published editions but we should patiently scrutinize various mss belonging to different groups

2 The reading '*anamtenam logo gunio anamtā logā*' noted down by us in n 9 on p 146 is found in no old ms of the *Anuyogadvārasūtra* Moreover, the *cūrni* and two *tīkas* contain no explanation of this reading For these reasons we have not incorporated this reading in the body of the text proper In the *tīkā* by Maladhāriji the extense of *Aloka* is described by the phrase '*anantaiś ca lokair alokaḥ*' There is no reason to consider it to be the comment on some original terms On the basis of this phrase occurring in the *tīkā* some one might have later on (not earlier than 18th cent V S) incorporated in the body of the text proper the reading given by us in the foot-note

There is one ms of the *Anuyogadvāra* (with *Tabā*) in L D. B S Vidyamandir The age of this ms is 1934 V S In this ms the interpolated phrase occurs in the body of the text proper and in the *tabā* the meaning is given acccordingly The explanation of this interpolated phrase given in the *tabā* is—'*anamtenam logo gunio anā (a) [m]tā lo[gā]*' (*mūlapātha*), '*a° ana[m]taguno loka karīe tivārai a° ay(n) a[m]tā loka thāi*' (*tabārtha*) There is another ms of the *Anuyogadvārasūtra* (with *Bālāvabodha*), belonging to the 20th Cent V S, in this same collection There the interpolated phrase is wrongly written while the *Bālāvabodha* gives the translation of the concerned phrase of the *tīkā* of Maladhāriji

In Ray Dhanapatisimhaji's edition this interpolated phrase has been for the first time printed in the body of the text proper, following some ms similar to those just mentioned and belonging to later period of time All the later editions follow Ray Dhanapatisimhaji's Moreover, it is noteworthy that we have not come across the interpolated phrase noted down by us in the foot-note, in any ms belonging to the centuries earlier than the 17th Cent V S

3 Ray Dhanapatisimhaji's edition published in 1936 V S at one place makes a serious baseless change in the text-wording It is a pity that all the later editions except the two—one prepared by Muni Śrī Amolakarsiji and the other contained in the *Āgamaratnamañjūsā*—follow in this matter Ray Dhanapatisimhaji's edition This mistake has not been corrected even in the editions prepared by Sāgarānandasūriji But afterwards in the *Āgamaratnamañjūsā* published at the time of inscribing the Āgamas on marble-stones this mistake has been corrected by Sāgarānandasūriji Hence we

have not given in the foot-note the reading found in the printed edition of Sāgarānandaji We would not have discussed this reading. But due to following reasons we discuss it First, copies of the *Āgamaratnamañjūsā* are very few Secondly, readers seldom refer to it Thirdly, we want to correct the tradition of this blunder that has continued even in the *Mūlasuttāni* and the *Suttāgame* published years after the publication of the *Āgamaratnamañjūsā* Fourthly, we want to give an instance of serious blunders that an editor may commit on account of his lack of sincerity and vigilance

The conerned change has been made in *sūtras* 591–2 of the *Anuyogadvārasūtra* These two *sūtras* according to our version of the *Anuyogadvārasūtra* are—*se kim tam pasatthā ? 2 cauvvihā pannattā | tam jahā—kohajjhavanā mānajjhavanā māyajjhavanā lobhajjhavanā | se ttam pasatthā |* (*Sū* 591) | *se kim tam appasatthā ? 2 tivihā pannattā | tam jahā—nānajjhavanā damsanajjhavanā carittajjhavanā | se ttam appasatthā |* (*Sū* 592) The gist of these two *sūtras*, according to the *Cūrni*[19] and *Tīkās*,[20] is as follows The term *jhavanā* has been employed in the sense of *ksapanā*, *apacaya* or *nirjarā* That is, the term *jhavanā* means destruction Destruction of anger, pride, deceit and greed is auspicious and that of knowledge, faith and character is inauspicious

The meaning of the abovementioned original text is coherent and consistent Moreover, all the old mss of the *Anuyogadvārasūtra* give the version as above In spite of this in Ray Dhanapatisimhaji's edition the concerned two *sūtras* are printed as follows *se kim tam pasatthā ? 2 tivihā pannattā | tam jahā—nānajjhavanā damsanajjhavanā carittajjhavanā | settam pasatthā | se kim tam apasatthā 2 cauvvihā pannattā | tam jahā—kohajjhavanā mānajjhavanā māyajjhavanā lobhajjhavanā setam apasatthā |* But it is noteworthy that the Maladhārīyā Tīkā and the translation printed along with the text in this edition do not follow this corrupt and wrong version The editions of the *Anuyogadvārasūtra* published after this edition, i e. in V S 1972[21], 1976[22], 1980[23], 1995[24], 2010[25] and 2011[26], follow it and give

19 se kim tam jhavanā ityādi | nānādīnam vaḍḍhī icchijjati, jā puna tesim khavanā sā appasatthā bhavati | sesam kamtham | Cūrni.
20 se kim tam jhavanā ityādi | kṣapanā apacayo nirjareti paryāyāh | śeṣam sugamam | (Vrtti by Āc Haribhadra) Se kim tam jhavanā ityādi | kṣapanā apacayo nirjarā iti paryāyāh | śeṣam sūtrasiddham eva | (Tīkā by Āc Maladhāriji)
21 Published by Śrī Devachand Lalbhai Pustakoddhāra Fund
22 Published by Śrī Jinadattasūri Pustakoddhāra Fund
23 Published by Śrī Āgamodaya Samiti
24 Published by Śrī Kesharbai Jaina Jñāna Mandir
25 Edited by Śrī Kanhaiyalalji (Kamala)
26. Edited by Muni Śrī Puṣpabhikṣuji

the wrong version The meaning of the *sūtras* according to this wrong version is—" the destruction of knowledge, faith and character is auspicious and that of anger, pride, deceit and greed is inauspicious " The translation of the *Anuyogadvārasūtra* prepared by Muni Śrī Devavijayaji and published by Ātmānanda Sabhā (Bhavnagar) in 1973 gives the wrong meaning following this wrong version It is as follows Auspicious destruction is of three types—*Jñāna 1*, *Darśana 2*, *Cāritra 3* Inauspicious destruction is of four types—*krodha 1*, *māna 2*, *māyā 3*, *lobha 4*

As we have already said, all the mss of the *Anuyogadvārasūtra* invariably give the version accepted by us Moreover, the explanation of these two *sūtras*, contained in the *Cūrni* and the *Vrttis* of Āc Haribhadra and Āc Maladhāriji support our version Thus our version is consistent, faithful and certified But all the editions except the two—one prepared by Muni Śrī Amolakarsiji and the other contained in the *Āgamaratnamañjūṣā*—give that illegitimate, wrong, baseless version Some misunderstanding seems to be the cause of this wrong version that has found place in the first edition or in the ms on which this first edition is based And a particular portion of *Sūtrakrtāngacūrni* and the *Uttarādhyayanacūrni* might have been responsible for this wrong version The concerned portion of the two *cūrnis* runs as follows

idānim jhavanā—sā vi nāmādi catuvvidhā, davvajjhavanā "palhatthiyāe pottī jhavijjhati ghodao vivajjhāe |" evamādi | bhāvajjhavanā duvidhā—pasatthabhāvajjhavanā ya apasatthabhāvajjhavanā ya | pasatthabhāvajjhavanā nānassa 3[27] *jhavanā, apasatthabhāvajjhavanā, kodhassa 4*[28] *causu vi tesu samayajjhayanam bhāve*[29] *samotarati | idānim etesim caunha*[30] *vi niruttena vihinā vakkhānam bhannati | tattha niruttagādhāo—*

ajjhīnam dijjamtam avvocchittīnao alogo vva |
āyo nānādīnam, jhavanā pāvāna khavana tti ||

[*Visesāvaśyaka Gā° 961*]

(*Sūtrakrtāngacūrni* to be published by Prakrit Text Society, pp 18–19 and also the same text published by Rishabhadevaji Kesarimalji, Ratlam, p 26)

jhavanā vi nāmādiyā cauvvihā | davvajjhavanam—pallatthiyā[31]

27 '3' means nānassa damsanassa carittassa
28 '4' means kodhassa mānassa māyāe lobhassa
29 By 'bhāve' is here meant the destruction of inauspicious qualities
30 The term 'caunha' indicates 1 ajjhayana, 2 ajjhīna, 3 āya and 4 jhavanā
31 palhatthiyā apatthā tatto uppittanā apatthayarī |
nippīlanā apatthā tinni apatthāim puttīe ||
Uttarādhyayananiryukti, gāthā 10

apatthā° gāhā | bhāvajjhavanam duviham—pasatthabhāvajjhavanam appasatthabhāvajjhavanam ca | appasatthabhāvajjhavanāe imā gāhā—atthaviham[c32] *gāhā | pasatthabhāvajjhavanā nānādīnam |*

(*Śrīmanti uttarādhyayanāni*—published by Rishabhdevaji Kesarimalji, Ratlam—pp 7–8).

Śrī. Śāntisūriji, the commentator on the *Uttarādhyayana*, writes —'*bhāvaksapanām āha atthaviha° gāhā* ' Thus he has not made two divisions of *bhāvaksapanā*, viz *praśasta* (auspicious) and *apraśasta* (inauspicious) He has simply followed the *Niryukti* Even in the *Viśesāvaśyākabhāsya* we do not come across these two divisions of *Bhāvaksapanā* This means that according to the *Uttarādhyayananiryukti* and the *Viśesāvaśyakabhāsya* destruction of karmas itself is considered to be *bhāvaksapanā* If we were to take into account the sense 'destruction of karmas itself is *bhāvaksapanā*' available in the *Uttarādhyayananiryukti* and the *Viśesāvaśyakabhāsya* then we can prove beyond doubt that the reading available in the mss of the *Anuyogadvārasūtra* is original and true Yet the quotations from the *Sūtrakrtāngacūrni* and the *Uttarādhyayanacūrni* could be made meaningful and consistent as follows · 'Destruction of the auspicious qualities is of three types, viz *jñānaksapanā, darśanaksapanā* and *cāritraksapanā* And destruction of inauspicious qualities is of four types, viz *krodhaksapanā, mānaksapanā, māyāksapanā* and *lobhaksapanā.*' Thus 'destruction of inauspscious qualities' and 'destruction of auspicious qualities' mentioned in the two *Cūrnis* correspond respectively to 'auspicious destruction' and 'inauspicious destruction' mentioned in the *Anuyogadvārasūtra* This means that the authors of the *Sūtrakrtāngasūtracūrni* and the *Uttarādhyayanasūtracūrni* explain the terms *praśastabhāvaksapanā* and *apraśastabhāvaksapanā* as follows considering them to be the cases of *tatpurusa* compound *praśastānām bhāvānām ksapanā praśastabhāvaksapanā* and *apraśastānām bhāvānām ksapanā apraśastabhāvaksapanā.* On the other hand, the author of the *Anuyogadvārasūtracūrni* explains them as follows, considering them to be cases of *karmadhāraya* compound *praśastā cāsau bhāvaksapanā ca praśastabhāvaksapanā, apraśastā cāsau bhāvaksapanā ca apraśastabhāvaksapanā* But the Jaina tradition invariably favours the interpretation based on the *karmadhāraya* rather than the one based on the *tatpurusa* Hence the reading which we have accepted should be regarded as original The reasons are as follows Firstly all the mss of the *Anuyogadvārasūtra* invariably contain this reading, though the author of the *Sūtra-*

32 aṭṭhaviham kammarayam porānam jam khavei jogehim |
eyam bhāvajjhavanam neyavvam ānupuvvie ||
Uttarādhyayananiryukti, gāthā 11

kitāngacūrni and others explain it differently Secondly, the author of the *Anuyogadvāracūrni* follows this reading Thirdly, according to the *Uttarādhyayanasūtraniryukti* and the *Viśesāvaśyakamahābhāsya*, *bhāvaksapanā* is nothing but destruction of karmas Lastly, Sāgarānandasūriji too has accepted this reading in his *Āgamaratnamañjūsā* We feel that someone changed this reading after having simply a glance at those quoted passages from the *Sūtrakitāngacūrni* and the *Uttarādhyayanasūtracūrni*

4 We have discussed above those readings of the *Anuyogadvārasūtra* which are explained solely in the *Vrtti* of Maladhāriji Now let us take those readings which are explained in both the *Vrttis*—Maladhārīyā and Hāribhadrīyā

On p 180 (sū 472) of this edition there occurs a reading—"*suhumasamparāyacarittagunappamāne duvihe pannatte | tam jahā—samkilissamānayam ca visujjhamānayam ca | ahakkhāyacarittagunappamāne duvihe pannatte | tam jahā—padivāī ya apadivāī ya—chhaumatthe ya kevalie ya* |" This reading is available in स० ms only No other ms utilised by us contains it We have deemed it proper to amend it slightly before accepting it in the text proper

All the mss utilised by us and also all those we have seen so far contain the following reading instead of the one quoted above It is *suhumasamparāyacarittagunappamāne duvihe pannate | tam jahā—padivāī*[33] *ya apadivāī ya | ahakkhāyacarittagunappamāne duvihe pannatte | tam jahā—chaumatthe*[34] *ya kevalie*[35] *ya* | Printed editions of the text of the *Anuyogadvārasūtra* published by Ray Dhanapatisimhji, Sheth Shri Devachand Lalbhai, Lālā Sukhadev Sahaya (edited by Amolakrishiji) and Śrī Jinadattasūri Pustakoddhāra Fund contain this reading instead of that

Only that reading which is available in स ms and accepted by us is consistent with the explanation contained in the *Vrttis* of Āc [36]Hari-

33 Some mss contain the reading 'paḍivāie ya apaḍivāie ya'
34 Some mss give the reading 'chaumatthie'
35 In some mss the reading 'kevalī' is available
36 tathā sūkṣmasamparāyam, samparyeti samsāram ebhir iti samparāyāh—krodhādayah, lobhāmsāvaseṣatayā sūkṣmah samparāyo yatreti sūkṣmasamparāyam, idam api sanklisyamānakavisudhyamānakabhedāt dvidhaiva, tatra srenim ārohato viśudhyamānakam ucyate, tatah pracyavamānasya sanklisyamānakam iti | tathā athākhyātam athety avyayam yāthātathye, ān abhividhau, yāthātathyenābhividhinā ca khyātam, **athākhyātam akaṣāyatvād anaticāram ity arthah | idam ca dvedhā pratipāti apratipāti ca, upasāmaka-kṣapakabhedāt, chadmasthakevalisvāmibhedād vā |** Anuyogadvāra Hāribhadrīyā Vrtti, (published by Rishabhadevaji Kesharimalji) pp 104-105 The portion printed here in bold type has been dropped in the printed text of the Vrtti by Āc Haribhadra, while it is found in the old mss

bhadra and Āc Maladhārījī.[37] The *Cūrṇi*[38] does not explain the terms *pratipāti* and *apratipāti*.

In the edition of the text of the *Anuyogadvārasūtra*, published in 1980 V. S. by Śrī Āgamodaya Samiti, the reading accepted by us is put in round brackets ( ) to make the text consistent with the explanation found in the *Vṛttis*. Putting the reading in brackets suggests that it was not available to the editor in the mss he had used. Or, it suggests that the reading was found in the ms other than the one used as a model. The edition published by Śrī Keshaībai Jaina Jñāna Mandir in 1995 V. S. follows in this matter the Āgamodaya Samiti edition. But it is noteworthy that this reading has not found place in the *Āgamaratnamañjūṣā*.

A ms of the *Anuyogadvārasūtra* (with the *Bālāvabodha*), belonging to the 20th Cent. V. S. and preserved in the L. D. Vidyamandir, contains the reading identical with the one found in other mss. But the *Bālāvabodha* classifies the *sūkṣmasamparāyacāritraguṇapramāṇa* in two different ways; first it classifies it into *saṁkliśyamāna* and *viśudhyamāna* and then into *pratipātī* and *apratipāti*. Again it classifies, in two different ways, the *yathākhyātacāritraguṇapramāṇa*, first it classifies it into *pratipāti* and *apratipāti* and then into *chadmastha* and *kevalī*. If on the basis of some such explanation available in the *Bālāvabodha* Muni Shri Kanhaiyalalji (Kamala) and Muni Shri Pushpabhikṣuji have expanded the concerned sūtra text of the *Anuyogadvārasūtra* in their '*Mūlasuttāni*' and '*Suttāgame*' (Pt. II), then their accepted reading could not be regarded as faithful and

---

37 samparaiti-paryatati saṁsāram aneneti samparāyaḥ—krodhādikaṣāyaḥ, lobhāṁśamātrāvaśeṣatayā sūkṣmaḥ samparāyo yatra tat sūkṣmasamparāyam। idam api saṅkliśyamāna-viśudhyamānabhedād dvidhā। tatra śreṇim ārohato viśudhyamānakam ucyate, tataḥ pracyavamānasya saṅkliśyamānakam iti। 'ahakkhāya' tti athaśabdo'tra yāthātathye, āṅ abhividhau, ā-samantād yāthātathyena khyātam athākhyātam, kaṣāyodayābhāvato niraticāratvāt pāramārthikarūpeṇa khyātam athākhyātam ity arthaḥ। etad api pratipātyapratipātibhedād dvedhā, tatropaśāntamohasya pratipāti, kṣīṇamohasya tv apratipāti, athavā kevalinaś chadmasthasya copaśāntamohakṣīṇamohasya ca tad bhavati, ataḥ svāmibhedād dvaividhyam iti। Anuyogadvārasūtra Maladhārīyā Vṛtti p. 222.

38 uvasāmagaseḍhīe uvasamento suhumasamparāgo visujjhamāṇo bhavati, so ceva parivaḍaṁto saṁkilissamāṇo bhavati। khavagaseḍhīe saṁkilissamāṇao natthi। mohakkhayakāle anuppannakevalo jāva tāva chaumattho, khīṇadaṁsaṇanāṇāvaraṇakāle jāva bhavattho tāva ahakkhāyacarittakevalī। sesaṁ kaṁṭhaṁ। Anuyogadvāracūrṇi p. 76 (Published by Rishabhadevaji Kesharimalji). The concerned printed text of the Cūrṇi contains the reading 'uppannakevalo' in place of 'anuppannakevalo' which occurs in the above quotation. We have given here the reading 'anuppannakevalo' on the basis of the old mss of the Cūrṇi.

correct[39] We are confident that the reading given in the '*Mūlasuttāni*' and the '*Suttāgame*' could be found in no ms except the modern one based on the printed text itself

We have discussed those readings noted in the foot-notes wherein the मु० sign given to the edition of the *Anuyogadvārasūtra* published by Sheth Devachand Lalbhai is mentioned There are also readings noted by us in the foot-notes wherein मु० sign is not mentioned though they are available in the edition signified by मु० sign Some of the readings of this second group are discussed in the following five paragraphs

1 There are readings accepted by us, that tally with the *Vrtti* (of Maladhāriji) only[40] The other readings found in other mss are noted down by us as variants in the foot-notes—n 10 p 65, n 3 p 66, n 7 and 11 p 66, n 1–16–17 and 23 p 68, n 4 p 70, n 14 p 133, n 3 p 137 (readings available in ख and वा० mss only) The variants given in the foot-notes marked here with underlines have been noted as variants by Maladhāriji too Âc Haribhadra's *Vrtti* follows the readings noted in the foot-notes—n 6 p 116, n 2 and n 9 p 117, n 3 p 118 But Maladhāriji's *Vṛtti* recognizes them as variants only And the edition published by Sheth Devachand Lalbhai includes them in the body of the text proper

2 There are readings accepted by us, that tally with both the *Vrttis*—Maladhāriji's and Haribhadrasūri's[41] The other readings found in other mss are noted by us in foot-notes—n 1 p 67, n 1 p 132, n 3[42] p 162 The D L Edition accepts the readings noted by us in foot-notes

3 There are readings accepted by us that tally with the *Cūrni*, Haribhadra's *Vrtti* and Maladhāriji's *Vrtti* All other readings found in different mss are noted by us in foot-notes—n 8 p 62, n 23 p 63, n 9 p 110[43], n 10 p 170, n 2 p 177 Out of these readings the

39 The reading accepted in the Mūlasuttāni and the Suttāgame is as follows—suhumasamparāyacarittagunappamāne duvihe pannatte I tam jahā—samkilissamānae ya 1 visujjhamānae ya 2 I ahavā suhumasamparāyacarittagunappamāne duvihe pannatte I tam jahā—paḍivāī ya I apaḍivāī ya 2 I ahakkhāyacarittagunappamāne duvihe pannatte I tam jahā—paḍivāī ya 1 apaḍivāī ya 2 I ahavā ahakkhāyacarittagunappamāne duvihe pannatte I tam jahā—chaumatthie ya I kevalie ya 2 I

40 The Cūrni and Haribhadra's Vrtti being short commentaries do not explain these concerned portions of the text of the Anuyogadvārasūtra

41 The Cūrni being of the nature of short commentary does not contain the explanation of these portions

42 The reading noted down in this foot-note is found in मु० ms only

43 The reading accepted by Āc Haribhadra in his Vrtti is different from the one accepted by Maladhāriji in his Vrtti

one noted ın foot-note 8 on p 62 ıs mentıoned as a varıant ın the *Vrttı* by Maladhārıjı Though the *Vrttı* (Maladhārıjı's) publıshed by Devachand Lalbhaı follows the readıng noted in the foot-note 10 on p 170, the old mss of the *Vrttı* scrutınızed by us contaın the explanatıon based on the readıng accepted by us The readıngs noted by us ın foot-notes are accepted ın the body of the text proper publıshed by Devachand Lalbhaı.

4 The D L edıtıon drops, at four places, the following sūtra-portıons (1) *gabbhavakkamtıyamanussānam jāva goyamā ! jaha° amgu° asam°, ukkosenam tınnı gā*[44] *uyāım* (*Sūtra 352 [3], p 144*) (2) *joısıyānam bhamte ! kevaıyā orālıyasarırā pam° ? go° ! jahā neraıyānam tahā bhānıyavvā*[45] (*Sutra 425 [1], p 172*) (3) *se kım tam davvasamoyāre ? 2 duvıhe pannatte | tam° āgamato ya*[46] *noāgamato ya* (*Sūtra 529, p 193*). (4) *loe āyasamoyārena āyabhāve samoyaratı, tadubhayasamoyārenam aloe samoyaratı āyabhāve ya*[47] | (*p 194 lıne 6*)

5 The readıng *amgabāhirassa* (*Anuyogadvārasūtra su* 3 and 4) ıs recognızed as orıgınal by Maladhārıjı and Āc Harıbhadra. At thıs place the चा° ms only gıves us the readıng *anamgapavıtthassa* ınstead of *amgabāhırassa* And the author of the *Cūrnı* accepts the readıng *anamgapavıtthassa.* The *Vrttı* follows the readıng *ekkekke duvıhe* (sū 79) And all the mss utılızed by us gıve thıs readıng Hence we have not noted the readıng "*ekkekke duvıhe pannatte | tam jahā*" prınted ın the D L edıtıon The *Cūrnı* and the *Vrttı* of Āc Harıbhadra contaın no explanatıon whatsoever of thıs portıon of the text Agaın, we would lıke to remınd the reader that our

---

44 Thıs readıng ıs avaılable ın the edıtıon prepared by Munı Śrī Amolakarṣıjı and also ın the edıtıons publıshed by Shrı Jınadattasūrı Pustakoddhāra Fund The remaınıng eıght mss do not contaın thıs readıng

45 Thıs readıng ıs avaılable ın the edıtıon publıshed by Ray Dhanapatısımhajı The edıtıon prepared by Munı Shrı Amolakarṣıjı does not contaın the two sentences—one of the present sūtra, embodyıng an answer and the other of the succeedıng sūtra 425 [2], embodyıng a questıon—, that ıs, ıt contaıns only the sentence of the present sūtra, embodyıng a questıon The remaınıng eıght mss do not contaın thıs readıng

46 Thıs readıng ıs found translated ın the summary translatıon of the text publıshed by Ātmānandasabhā, Bhavanagar

47 In the edıtıon publıshed by Āgamodaya Samıtı ın 1980 V S thıs readıng ıs noted down ın a foot-note And the three edıtıons—one publıshed by Śrī Kesharbhaı Jaına Jñāna Mandır, the other prepared by Munı Śrī Kanhaıyālaljı and the thırd one contaıned ın the 'Suttāgame'—note down thıs readıng ın a foot-note, followıng the Āgamodaya Samıtı edıtıon The Āgamaratnamañjūṣā ıncludes thıs readıng ın the body of the text proper but puts ıt ın round brackets ( ) In the remaınıng five edıtıons thıs readıng ıs not avaılable

version of the text of the *Anuyogadvārasūtra* is in accordance with the explanation contained in the *Vrtti* of Maladhāriji

Clarification about some of the Readings accepted by us

Sometimes we have accepted the readings accepted by the author of the *Cūrni*[48], sometimes those accepted by Āc Haribhadra in his *Vrtti*[49], sometimes those accepted by Āc Malayagiri in his *Vrtti*[50], sometimes those accepted by Āc Maladhāriji[51], sometimes those accepted by both the author of the *Cūrni* and Āc Malayagiri[52], sometimes those accepted by both the author of the *Cūrni* and Āc. Haribhadra[53] and sometimes those accepted by both Āc Haribhadra and Maladhāriji[54] This is so because we have accepted readings, giving thought to their propriety

At one place we have accepted the reading which is available in all the mss but is not found in the three commentaries, viz the *Cūrni*, the *Vrtti* by Haribhadra and the *Vrtti* by Malayagiri The reading accepted in those three commentaries is noted down by us in the foot-note[55]

---

48 See the original reading of the Nandisūtra, on which we have written a foot-note no 13 on p 16 This reading is available in the mss belonging to different groups At one place we have accepted the reading accepted in the Cūrni, even though it is found in none of the mss This is the original reading on which we have written a foot-note, no 9 on p 4

49 See the original reading of the Anuyogadvārasūtra, on which we have written a foot-note, no 11 on p 180 The explanation contained in the Cūrni being brief it is not possible for us to know as to which reading is accepted by the author of the Cūrni

50 See the foot-note no 6 on p 20 and the foot-note no 2 on p 21, and also the original reading of the Nandisūtra on which these two foot-notes are Note that the reading accepted by us is available in none of the mss

51 See the foot-notes 18th, 20th and 25th on p 119 and foot-note no 1 on p 181 and also the original readings of the Anuyogadvārasūtra, on which these foot-notes are The readings occurring at these places are not found in the Cūrni, or in the Vrtti by Haribhadra or in any manuscript Moreover, the reading put in between the two signs ⊢ ⊣ (Anuyogadvārasūtra Sūtra 37) is available in ह ms only

52 See the foot-note no 5 on p 40 and also the original reading of the Nandisūtra on which this foot-note is The reading which is available in all the mss and is accepted by Haribhadra in his Vrtti is noted down by us in a foot-note

53 See the original readings of the Nandisūtra, on which we have written the foot-notes nos 9 and 11 on pages 16 and 19 respectively

54 See the original readings of the Anuyogadvārasūtra, on which we have written the foot-notes nos 1 and 4 on pages 164 and 180 respectively

55 See the foot-note no 1 on p 19 and also the original reading of the Nandisūtra.

Those abridged readings (wherein occurs the word '*jāva*' suggesting abridgement) that are uniformly available in all the mss utilized by us are included by us in the body of the text proper as they are found in the mss But we have accepted the unabridged complete reading[56] when even a single ms. is found to contain the complete reading without the employment of the word '*jāva*' Yet sometimes we have accepted the abridged readings containing the usage of '*jāva*', following the explanations found in the commentaries

We have accepted the readings recognized by the commentators as original and included by Sāgarānandaji in the body of the text proper, even though they are not available in the mss utilized by us [57]

The *Cūrni* being a brief commentary it is not possible always to determine as to which reading is acceptable to its author In all such cases we have accepted those readings which are uniformly available in all the mss We have no reason to believe that these readings were not before the author of the *Cūrni* Having included them in the body of the text proper we noted in foot-notes those recognized as original by Āc Haribhadra and Maladhāriji [58]

We have accepted at one place the reading which none of the three commentaries—the *Cūrni* and the two *Vrttis*—explains but is found in all the mss utilized by us [59] And when the *Cūrni* and the two *Vrttis* skip over a particular portion of the text, considering it to be easy, we have accepted the reading available in old mss even if it contains a word more [60]

When no ms gives the reading accepted by Maladhāriji, we have given it in angular brackets [ ] in the body of the text proper [61] Similarly, when no ms gives the reading available in all the three commentaries—the *Cūrni*, the *Vrtti* by Āc Haribhadra and the *Vrtti* by Maladhāriji—then too we have put the reading in angular brackets in the body of the text proper [62]

In all the mss utilized by us *Sū* 201 and *Sū* 202 are in a reverse order But we have corrected this mistake, following the order in which these two *sūtras* are explained in the commentaries.

---

56 See the foot-note no 12 on p 183 and also the sūtras 478-486 of the Anuyogadvārasūtra, on which it is

57 See the original readings of the Anuyogadvārasūtra, on which the following four foot-notes are n 3 p 86, n 7 p 112, n 13 p 136 and n. 1 p 186

58 See the foot-notes no 5, 3 and 11 on pages 74, 174 and 191 respectively and also the original readings of the Anuyogadvāra on which they are

59 See the reading put in between the two signs ⊢ ⊣ (sūtra 108 [1])

60 See the reading put in between the two signs ⊢ ⊣ (sūtra 495)

61 See the sūtras 88-91 and 474 of the Anuyogadvārasūtra sūtra.

62 See the sūtra 568 of the Anuyogadvāra

While selecting a particular reading we considered all the possible reasons for and against it Moreover, our prolonged experience in the field of critically editing the Jaina Āgamic texts fecilitated our task of selecting proper readings for the critical edition of the *Nandisūtra* and the *Anuyogadvārasūtra* Inspite of all this there might have remained some defects regarding readings So, we invite suggestions from the learned scholars and monks and thus request them to extend their co-operation in this common task of preparing a faithful and correct version of the Jaina Āgamas

NANDISŪTRAVIŚEṢA

The *Nandisūtra* deals with the topic of five jñānas The same topic is extensively dealt with in the *Āvaśyakaniryuktipīṭhikā gāthā*° 1–79, in the *Viśeṣāvaśyakamahābhāṣya* of Śrī Jinabhadragaṇī *gāthā* 79–832 and in the commentarial literature like *Cūrṇi-Ṭīkā* The *Kalpabhāṣyapīṭhikā* (*gāthā* 24–148) too describes the five *jñānas* Again, the *Jītakalpabhāṣya* explains as to what *pratyakṣa* is and as to what *parokṣa* is And it describes the nature of three *jñānas avadhi* etc Generally the Jaina Āgamas like the *Sthānāṅga*, the *Samavāyāṅga*, the *Bhagavatīsūtra*, the *Prajñāpanopāṅga*, the *Jīvābhigama* explain here and there the five *jñānas* in a variety of ways But in the *Āvaśyakaniryukti*, the *Viśeṣāvaśyakamahābhāṣya*, the *Kalpalaghubhāṣya* and the *Jītakalpabhāṣya* the exposition of the five *jñānas* is extensive, detailed and systematic

It is noteworthy that no extant ms contains some of the readings that were available to the author of the *Nandisūtracūrṇi*

Sūtra 5 *gāthā* 22 embodies the adoration to *Vīraśāsana* (= Religion propounded by Lord Mahāvīra) The author of the *Cūrṇi* does not accept it But Āc Haribhadra and Āc Malayagiri explain it in their *Laghuvṛtti* and *Vṛtti* respectively This means that this *gāthā* was available to them Moreover, all the extant mss of the *Nandisūtra* contain this *gāthā*

Sthavirāvali (*sūtra* 6)—The *Āvāśyakaniryukti*, written in 15th Cent V S, contains 43 *gāthās* of the *Nandisūtrasthavirāvali* and 7 interpolated *gāthās* Thus in all they contain 50 *gāthās* These 50 *gāthās* are not found in old palm-leaf and paper mss And the *Āvaśyakacūrṇi* and the commentaries (*ṭīkas* and *avacūris*) have not accepted them Only the *Dīpikāvyākhyā* of the *Āvaśyakasūtra*, composed by Āc Māṇīkyasekharasūri of Añcalagaccha, explains all these 50 *gāthās*

The 40th *gāthā* of *Sthavirāvalı* (Sū. 6) ıs as follows

sumunıyanıccānıccam sumuniyasuttatthadhārayam nıccam |
vamde ham lohıccam sabbhāvubbhāvanātaccam || 40 ||

In all the mss of the *Nandısūtra* thıs *gāthā* ıs found ın thıs form only And the *Cūrnı* and the *Tikās* explaın thıs *gāthā*, followıng thıs versıon But Mānıkyaśekharasūrı accepts thıs *gāthā* ın the form mentıoned below

sumunıyanıccānıccam sumunıyasuttatthadhārayam vande |
sabbhāvubbhāvanayā tattham lohiccanāmānam ||

As already stated, ın the Jaına Agamas the varıed data regardıng the five *jñānas* are found—ın some they are detaıled and systematıcally arranged whıle ın others they are scanty and scattered To acquaınt the scholars wıth all such places we are gıvıng below a lıst of Āgamıc sources where we find the materıal about the five *jñānas*

Sūtra 8—

The *sūtra* begınnıng wıth '*nānam pañcavıham pannattam*' ıs found verbatım ın the *Anuyogadvārasūtra* (*sū*∘ 1)

The meanıng of thıs *sūtra* ıs ıdentıcal wıth that of the *sūtra* 463 (*Sthāna* 5 *U*∘ 3)[63] of the *Sthānāngasūtra*. Agaın, the *Sthānāngasūtra* mentıons three types of *ajñāna* (*Sthā*∘ 3 *U*∘ 3 *Sū*∘ 187, p 153) Moreover, ıt descrıbes, ın brıef, the nature of the five *jñānas* (*Sthā*∘ 2 *U*∘ 1 *Sū*∘ 71 p 49)

Sūtra 12—

Those who have attaıned three *noındrıyapratyaksajñānas*, vız *avadhı*, *manahparyāya* and *kevalajñāna* are called *Jına*, *Kevalī* and *Arhat* (*Sthānānga*∘ *Sthā*∘ 3 *U*∘ 4 *Sū* 220 p 174, *Sthā*∘ 10 *U*∘ 3 *Sū*∘ 754, p 505

Sūtra 13—

Prajñāpanāsūtra pada 33 *sū*∘ 1982, p 415, *Samavāyāngasūtra* *Sū*∘ 153 and the commentary (*tīkā*) thereon, p 145–146

Sūtra 15—

Sthānānga Sthā∘ 6 *U*∘ 3 *Sū*∘ 625 p 370. *Sthānānga Sthā*∘ 2 *U*∘ 2 *Sū*∘ 80. The *Sthānāngāsūtra* descrıbes the nature of the seven types of the *vıbhangajñāna* (*Sthā*∘ 7 *U*∘ 3 *Sū*∘ 542 p 382–83)

---

63 Readers are requested to refer to Sampādakīya (pp 40-53) where all the orıgınal texts are extensıvely quoted

Sūtra 47—

The *Sthānāṅgasūtra* mentions different types of *Buddhi*—*Mati* (*Sthā*∘ 4 *U*∘ 4 *Sū*∘ 364 p 281)

Sūtra 48–54

Sthānāṅga∘ *Sthā*∘ 6 *U*∘ 3 *Sū*∘ 510

Sūtra 51—

Sthānāṅga Sthā∘ 6 *U*∘ 3 *Sū*∘ 625, p 370 *Samavāāṅgasūtra Sama*∘ 6, p 11

Sūtra 68–70—

In these three *sūtras* we have the explanation of *kālikopadeśa*, *hetūpadeśa* and *drstivādopadeśa* which are the *samjñiśruta* But the author of the *Āvaāyakcūrni* explains them differently The explanation given by the author of the *Nandisūtra* has found place in all the Jaina *śāstras* except the *Āvśyakacūrni* The author of the *Nandisūtra* explains the term *samjñi* keeping in view what is called *matijñāna* (knowledge derived from the senses) while the author of the *Āvaśyakacūrni* explains it keeping in view what is called *śrutajñāna* (verbal testimony) (*Āvaśyakacūrni*, *pūrvabhāga*, p 30–32)

Sūtra 72 [1]

All the names of the *mithyāśruta* enumerated in this *sūtra* of the *Nandisūtra* occur in the explanation of the *Laukikabhāvaśruta*, contained in the 49th *sūtra* of the *Anuyogadvarasūtra* (p 68)

Sūtra 81–86

All the names of the *Angabāhyaśruta* that we come across in these *sūtras* are also found in the *Pāksikasūtra* (*sūtrakīrtanavibhāga*)

Sūtra 83

The *Nandisūtra* and the *Pāksikasūtra* (*sūtrakīrtanavibhāga*) regard the *Sūrapannatti* as *utkālikaśruta*, while the *Sthānāṅgasūtra* regards it as *kālikaśruta* (*Sthā*∘ 3 *U*∘ 1 *Sū*∘ 152, p 126) Again, the *Nandisūtra* and the *Pāksikasūtra* include the *Jambuddīvappannatti* in the category of *kālikaśruta*, while no mention is made of its name in the *Sthānāṅgasūtra* in which there occurs a *sūtra* stating that four *Prajñaptisūtras* are *angabāhya* (Sthā∘ 4 *U*∘ 8 Sū∘ 277, p 205)

Sūtra 84

Samavāyāṅgasūtra Sama∘ 36 p 64, *Sama*∘ 36 p 45, *Sū*∘ 157 p 150 and 157, *Sama*∘ 44 p 68, *Sama*∘ 28 p 47, *Sama*∘ 37 p 65, *Sama*∘ 38 p 65, *Sama*∘ 40 p 66, *Sama*∘ 41 p 66, *Sama*∘ 42 p 67, *Sama*∘ 43 p 68, *Sama*∘ 44 p 68, *Sama*∘ 45 p 69

Sūtra 86–118

These *sūtras* describe the nature of the *Dvādaśāngī* With minor changes they are found in the *Samavāyāngasūtra sūtra* 136–148 pp 106–132.

Sūtra 87

Samavāyāngasūtra Samao 25 p 44, *Samāo* 9 p. 14, *Samao* 18 pp 35–36, *Samao* 85 p 92, *Samao* 57 p 73, *sūtra* 136 p 107 and 109,

Sūtra 88

Samao 23, *Samao* 16 p 25, *Samao* 43 p 68, *Samao* 84 p 90, *Samao* 81 p 88, *Samao* 19 p 36

Sūtra 93

Sthānāngasūtra gives a list of ten *Daśāsūtras* *Anga Āgamas* are included in this list But therein they are not mentioned in due order The title *Vivāgadasāo* should occur after the title *Panhāvāgaranadasāo* But here the title *Kammavivāgadasāo*, the other name of the *Vivāgadasāo*, is given at the top of the list Moreover, the title *Āyāradasāo* occurs in between the titles *Anuttarovavāiyadasāo* and *Panhāvāgaranadasāo* (*Sthānao* 10 *Uo* 3 *Sūo* 755, p 505–6)

Refer to [*Karma*]*vipākadaśā* (p 5), *Upāsakadaśā* (p 1), *Antakrddaśā* (p 1), *Anuttaropapātikadaśā* (p 1) and *Praśnavyākaranadaśā* (p 4 & p 99)

Sūtra 98

Sthānāngao Sthāo 4 *Uo* 1 *Sūo* 262 p 199, *Sthāo* 10 *Uo* 3 *Sūo* 742 p 491

Sūtra 108 [1]

Samavāyānga Samao 88, p 93

Sūtra 108 [2]

Samavāyānga Samao 22, p 40.

Sūtra 109 [1]

Samavāyānga Samao 14, p 26

Sūtra 109 [2]

Sthānānga Sthāo 10 *Uo* 3 *Sūo* 732, p 484, *Sthāo* 4 *Uo* 4 *Sūo* 378, p 247 *Samavāyāngasūtra Samao* 14, p 26, *Samao* 71, p. 82, *Samao* 18, p 35 *Sthānāngasūtra Sthāo* 10 *Uo* 3 *Sūo* 732, p 484, *Sthāo* 2 *Uo* 4 *Sūo* 109, p 99 *Samavāyāngasūtra Samao* 25, p 44, *Samao* 46, p 69

ACKNOWLEDGEMENTS

Primarily we are very much thankful to the members of the managing boards of the Jñānabhandāras from which we obtained the valuable mss already described, for, they were liberal enough and quite patient to allow to keep the mss with us for a long time till the publication of these two Āgamas

We are grateful to Munirāja Shri Jambuvijayaji, a great scholar of Indian Philosophy, Jināgamavācanapravīna Munivarya Shri Jayaghoshavijayji, Pt Shri Bechaidasaji, Dr Krishna Kumar Dixit and others for their valuable suggestions at various places

Our sincere thanks are due to Shri Chandulal Vardhaman Shah, Shri Jayantilal Ratanchand Shah, etc who are the secretaries of Shri Mahavir Jain Vidyalaya and the members of the Āgama Publication Committee, for extending their co-operation for such a long period of time

Shri Ratilal Dipchand Desai (joint-secretary, Āgama Publication Dept, Shri Mahavir Jain Vidyalaya) is always anxious as well as worried about the successful completion of this scheme He is always with us in person and greatly helps in accelerating the publication work He has an eye for fine and neat printing He deserves thanks and praise not only from us but from all those who have interest in the publication of the Āgamas

Shri Kantilal Dahyabhai Kora (Registrar, Shri Mahavir Jain Vidyalaya) has taken keen personal interest in the publication work He has been very careful to see that all the work regarding the Press goes on smoothly and uninterrupted, e g to despatch the matter to the Press, to bring the proofs from the press and to send them to us at Ahmedabad etc His hard labour deserves appreciation

We are grateful to Dr Nagin J Shah, Dy Director of L D Institute of Indology, who has been kind enough to prepare 'Introduction' and 'Editor's Note'—English translation of 'Prastāvanā' and 'Sampādakīya' written in Gujarati.

We cannot forget Shastri Shri Harishankar Ambaram Pandya and Pt Shri Nagindas Kevalshi Shah who have helped us by way of copying variants and reading proofs

In the last, Shri V P Bhagavat, the manager of the famous Mouj Printing Bureau, deserves our heart-felt thanks for providing us with the various facilities regarding the printing of this volume We hope that he will be similarly helpful to us in future too

Muni Punyavijay
Dalsukh Malvania
Amratlal M. Bhojak

f

नन्दिसूत्र-लघुनन्दिसूत्रयोः सङ्केतसूचिः

अनु० – अनुयोगद्वारसूत्रम्।
उ० – उद्देशकः।
खं० – ख०सञ्ज्ञको नन्दिसूत्रादर्शः।
चू० – नन्दिसूत्रचूर्णिः।
चूप० – नन्दिसूत्रचूर्णिनिर्दिष्ट पाठान्तरम्।
जे० – जे०सञ्ज्ञको नन्दिसूत्रादर्शः।
डे० – डे०सञ्ज्ञको ”
पु० – पु० सञ्ज्ञको ”
म० – } **मलवृत्ति** } – आचार्यश्रीमलयगिरिकृतनन्दिसूत्रवृत्तिः।
मपा० – आचार्यश्रीमलयगिरिकृतनन्दिसूत्रवृत्तिनिर्दिष्ट पाठान्तरम्।
मु० – मु०सञ्ज्ञको मुद्रितनन्दिसूत्रादर्शः (आगमोदयसमितिप्रकाशितस्य श्रीमलयगिरिवृत्तिसहित-नन्दिसूत्रस्य मूलपाठः)।
मो० – मो०संज्ञको नन्दिसूत्रादर्शः।
ल० – ल०संज्ञको ”
लसं० – ल०सञ्ज्ञकनन्दिसूत्रादर्शगतः संशोधितः पाठः।
विआनन्द्युद्धरणे – मलधारिश्रीहेमचन्द्रसूरिविरचितविशेषावश्यकमहाभाष्यवृत्तिगतनन्दिसूत्र-पाठावतरणे।
विआमलवृत्तौ – मलधारिश्रीहेमचन्द्रसूरिविरचितविशेषावश्यकमहाभाष्यवृत्तौ।
श० – शतकम्।
शु० – शु०सञ्ज्ञको नन्दिसूत्रादर्शः।
शुसं० – शु०संज्ञकनन्दिसूत्रादर्शगतः संशोधितः पाठः।
सम० – समवायाङ्गसूत्रम्।
सं० – स०संज्ञको नन्दिसूत्रादर्शः।
ह० }
हा० }
हारि० } – आचार्यश्रीहरिभद्रसूरिविरचितनन्दिसूत्रवृत्तिः।
हारिवृत्ति }
हरि० वृत्ति }
हपा० }
हाटीपा० } – आचार्यश्रीहरिभद्रसूरिकृतनन्दिसूत्रटीकानिर्दिष्ट पाठान्तरम्।

अनुयोगद्वारसूत्रसङ्केतसूचिः

खं० – खं०संज्ञकोऽनुयोगद्वारसूत्रादर्शः।
चू० – अनुयोगद्वारसूत्रचूर्णिः।
चूप्रत्य० – अनुयोगद्वारचूर्णेर्हस्तलिखितादर्शादवतारितः प्रत्यन्तरपाठः।
जे० – जे०संज्ञकोऽनुयोगद्वारसूत्रादर्शः।
डे० – डे०संज्ञकोऽनुयोगद्वारसूत्रादर्शः।
ने० – ने०संज्ञकोऽनुयोगद्वारसूत्रादर्शः।
प्रज्ञा० – प्रज्ञापनासूत्रम्।
मल० वृत्ति – मलधारिश्रीहेमचन्द्रसूरिकृताऽनुयोगद्वारसूत्रवृत्तिः।
मु० } – मुद्रितादर्शपाठः (श्रीदेवचन्द्रलालभाईजैनपुस्तकोद्धारफंडप्रकाशितस्य मलधारिश्री-
मुद्रिते } हेमचन्द्रसूरिकृतवृत्तिसहितानुयोगद्वारसूत्रस्य मूलपाठः)
मुपा० – उपरिनिर्दिष्टमुद्रितादर्शगत पाठान्तरम्।
राज० वृत्तौ – राजप्रश्नीयोपाङ्गसूत्रवृत्तौ।
वा० – वा०संज्ञकोऽनुयोगद्वारसूत्रादर्शः।
वी० – वी०संज्ञकोऽनुयोगद्वारसूत्रादर्शः।
शु० – शु०संज्ञकोऽनुयोगद्वारसूत्रादर्शः।
सं० – सं०संज्ञकोऽनुयोगद्वारसूत्रादर्शः।
संघ० – संघ०संज्ञकोऽनुयोगद्वारसूत्रादर्शः।
स्था० – स्थानाङ्गसूत्रम्।
हा०
हारि०
हारि० वृत्ति
हावृ०
} आचार्यश्रीहरिभद्रसूरिविरचिताऽनुयोगद्वारसूत्रवृत्तिः।
हे० – मलधारिश्रीहेमचन्द्रसूरिविरचिताऽनुयोगद्वारसूत्रवृत्तिः।
हेवा० – उपरिनिर्दिष्टवृत्तिगतः वाचनान्तरपाठः।

नन्दिसूत्रस्य विषयानुक्रमः

लघुनन्दी-अनुज्ञानन्दीविषयानुक्रमः

योगनन्दीविषयानुक्रमः

अनुयोगद्वाराणां विषयानुक्रमः

सूत्राङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्क,
[४]	गा. ३०-३१. अजीवनिश्रितसप्तस्वराणां निरूपणम्	११७
[५]	गा. ३२–३८. सप्तस्वराणां लक्षणानि–फलानि	११७–१८
[६]	सप्तस्वराणां त्रयो ग्रामा.	११८
[७]	गा. ३९. षड्जग्रामस्य सप्त मूर्च्छनाः	११८
[८]	गा. ४०. मध्यमग्रामस्य सप्त मूर्च्छनाः	११८
[९]	गा. ४१-४२. गन्धारग्रामस्य सप्त मूर्च्छना.	११८–१९
[१०]	गा. ४३-४५. सप्तस्वरोत्पत्तिस्थान-योनि-उच्छ्वासमान--आकाराणां निरूपणम्	११९
[११]	गा. ४६-४७. गीतस्य षड् दोषाः	११०
	गा. ४८-५१. गीतस्य अष्टौ गुणा.	११९–२०
	गा. ५२. गीतस्य त्रीणि वृत्तानि	१२०
	गा. ५३. गीतस्य द्वे भणित्यौ	१२०
[१२]	गा. ५४-५६. मधुर-खर-रूक्ष-चतुर-विलम्बित-द्रुत-विस्वरगायिकानां निरूपणम् स्वरमण्डलोपसंहारश्च	१२०
२६१.	अष्टविधविभक्तिभेदैरष्टविधनाम्नो निरूपणम्	१२१
२६२ [१–१०]	वीर-शृङ्गारादिनवकाव्यरसभेदैर्नवनाम्न. समुत्कीर्तनम	१२१–२४
[१]	गा. ६३. नवकाव्यरसनामानि	१२१
[२]	गा. ६४-६५. वीररसलक्षण तदुदाहरणं च	१२१–२२
[३]	गा. ६६-६७. शृङ्गाररसलक्षण तदुदाहरणं च	१२२
[४]	गा. ६८-६९ अद्भुतरसलक्षण तदुदाहरणं च	१२२
[५]	गा. ७०-७१. रौद्ररसलक्षणं तदुदाहरणं च	१२२
[६]	गा. ७२-७३. व्रीडनकरसलक्षणं तदुदाहरणं च	१२२–२३
[७]	गा. ७४-७५. बीभत्सरसलक्षण तदुदाहरणं च	१२३
[८]	गा. ७६-७७. हासरसलक्षण तदुदाहरणं च	१२३
[९]	गा. ७८-७९. करुणरसलक्षणं तदुदाहरणं च	१२३
[१०]	गा. ८०-८२. प्रशान्तरसलक्षण तदुदाहरणं नवकाव्य-रसोपसंहारश्च	१२४
२६३–३१२.	गौण-नोगौण-आदानपदादिभेदैर्दशनाम्नो निरूपणम्	१२४–३२
२६३.	गौण-नोगौण-आदानपदादिभेदैर्दशनामनिरूपणम्	१२४
२६४.	१ सोदाहरणं गौणनामनिरूपणम्	१२४
२६५.	२ सोदाहरणं नोगौणनामनिरूपणम्	१२४
२६६.	३ सोदाहरण आदानपदनामनिरूपणम्	१२४
२६७.	४ सोदाहरणं प्रतिपक्षपदनामनिरूपणम्	१२५
२६८.	५ सोदाहरणं प्राधान्यतानामनिरूपणम्	१२५
२६९.	६ सोदाहरण अनादिसिद्धान्तनामनिरूपणम्	१२५
२७०.	७ सोदाहरणं नामनामनिरूपणम्	१२५
२७१	८ सोदाहरणं अवयवनामनिरूपणम्	१२५

सिरिदेववायगविरइयं

नंदिसुत्तं

॥ णमो त्थु णं समणस्स भगवओ महइ-महावीर-वद्धमाणसामिस्स ॥

णमो अणुओगधराणं थेराणं ।

सिरिदेववायगविरइयं

नंदिसुत्तं

[सुत्तं १. तित्थयरमहावीरत्थुई]

१. जयइ जगजीवजोणीवियाणओ जगगुरू जगाणंदो ।
जगणाहो[1] जगबंधू जयइ जगपियामहो भयवं ॥ १ ॥

जयइ सुयाणं पभवो तित्थयराणं[2] अपच्छिमो जयइ ।
जयइ गुरू लोगाणं जयइ महप्पा महावीरो ॥ २ ॥

भद्दं सव्वजगुज्जोयगस्स भद्दं जिणस्स वीरस्स ।
भद्दं सुराऽसुरणमंसियस्स भद्दं धुयरयस्स ॥ ३ ॥

[सुत्तं २. संघत्थुई]

२. गुणभवणगहण[3] ! सुयरयणभरिय ! दंसणविसुद्धरच्छागा ! ।
संघणगर ! भद्दं ते अक्खंडचरित्तपागारा[4] ! ॥ ४ ॥

संजम-तवतुंबारयस्स[5] णमो सम्मत्तपारियल्लस्स ।
अप्पडिचक्कस्स जओ होउ सया संघचक्कस्स ॥ ५ ॥

भद्दं सीलपडागूसियस्स तव-णियमतुरगजुत्तस्स ।
संघरहस्स भगवओ सज्झायसुणंदिघोसस्स[6] ॥ ६ ॥

---

१. जिणवसभो सललियवसभविक्कमगती महावीरो चूपा० ॥ २. °त्थगरा° स० ॥ ३. गुणभवण० इति संजम-तव० इति भद्द सील० इति च सूत्रगाथात्रिकं चूर्णौ पश्चानुपूर्व्या व्याख्यातमस्ति ॥ ४. अखडचारि° मु० ॥ ५. अत्र °तुंबारस्स इति मलयगिरिसम्मत पाठ । तदनुसरणेन च केनापि विदुषा ख० मो० प्रत्यो सशोधन कृत दृश्यते ॥ ६. °सुणेमिघो° हपा० मपा० । अंगविज्जाशास्त्रेऽपि "तत्थ सरसपन्ने हिरन्न मेघ दुदुभि वसभ गय सीह-सद्दूल भमर रधणेमिणिग्घोस सारस कोकिल-उक्कोस कोंच चक्काक हस कुरर वरिहिण ततीसर गीत-वाइत-तलतालघोस उक्कुट्ठ-छेलित-फोडित किकिणिमहुरघोसपादुब्भावे सरसपण्णं बूया ।" इत्यत्र णेमिणिग्घोस इति पद दृश्यते ॥

कम्मरयजलोहविणिग्गयस्स सुयरयणदीहणालस्स ।
पंचमहव्वयथिरकण्णियस्स गुणकेसरालस्स ॥ ७ ॥

सावगजणमहु[१]यरिपरिवुडस्स जिणसूरतेयबुद्धस्स ।
संघपउमस्स भद्दं समणगणसहस्सपत्तस्स ॥ ८ ॥ [जुम्मं]

तव-संजममयलंछण ! अकिरियराहुमुहदुद्धरिस ! णिच्चं ।
जय संघचंद ! णिम्मलसम्मत्तविसुद्धजु[२]ण्हागा ! ॥ ९ ॥

परतित्थियगहपहणासगस्स तवतेयदित्तलेसस्स ।
णाणुज्जोयस्स जए भद्दं दमसंघसूरस्स ॥ १० ॥

भद्दं धि[३]ईवेला[४]परिगयस्स सज्झायजोगमगरस्स ।
अक्खोभस्स भगवओ संघसमुद्दस्स रुंदस्स ॥ ११ ॥

सम्मद्द[५]सणवइरदढरूढगाढावगाढ[६]पेढस्स ।
धम्मवररयणमंडियचामीयरमेहला[७]गस्स ॥ १२ ॥

णियमूसियकणयसिला[८]यलुज्जलजलंतचित्तकूडस्स ।
णंदणवणमणहरसुरभिसीलगंधुं[९]द्धुमायस्स ॥ १३ ॥

जीवदयासुंदरकंदरुद्दरियमु[१०]णिवरम[११]इंददइण्णस्स ।
हेउसयधाउपगलंत[१२]रत्तादित्तोसहिगुहस्स ॥ १४ ॥

संवरवरजलपगलियउज्झरपविरायमाणहारस्स ।
सावगजणपउररवंतमोरणच्चंतकुहरस्स ॥ १५ ॥

वि[१३]णयणयपवरमुणिवरफुरंतविज्जुज्जलंतसिहरस्स ।
विवि[१४]हगुणकप्परुक्खगफलभरकुसुमाउलवणस्स ॥ १६ ॥

---

१. °यरपरि° डे० ल० ॥ २. °जोण्हागा शु० । °जुन्हागा डे० ॥ ३. धीवेला° स० डे० ल० ॥ ४. °परिवुडस्स चू० ॥ ५. °सणवरवइरदढरूढ° डे० शु० ल० मु० । °सणज्ञोयरहरूढ° स० ॥ ६. °ढपीढ° स० ॥ ७. °लायस्स स० ॥ ८. °यलज्ज° शु० ॥ ९. °गधुद्धमा° सर्वसूत्रप्रतिषु । °गंधद्धमा° हा० ॥ १०. °मुणिगणम° चू० ॥ ११. °मयंदइंधस्स डे० । °मइंदइदस्स° ल० ॥ १२. °तरयणदित्तो° मो० मु० । °तरित्थदित्तो° डे० ॥ १३. विणयमय° चू० ॥ १४. विविहकुलकप्परुक्खगणयभरकुसुमियकुलवणस्स चू० ॥

णाणवररयणदिप्पंतकंतवेरुलियविमलचूलस्स ।
वंदामि विणयपणओ संघमहामंदरगिरिस्स ॥ १७ ॥[1] [छहिं कुलयं]

[सुत्तं ३. तित्थयरावलिआ]

३. वंदे उसभं अजिअं संभवमभिणंदणं सुमति सुप्पभ सुपासं ।
ससि पुप्फदंत सीयल सिज्जंसं[2] वासुपुज्जं च ॥ १८ ॥
विमलमणंतइ[3] धम्मं संतिं कुंथुं अरं च मल्लिं च ।
मुणिसुव्वय णमि णेमी[4] पासं तह वद्धमाणं च ॥ १९ ॥ [जुम्मं]

[सुत्तं ४. गणहरावलिआ]

४. पढमित्थ[5] इंदभूई बीए पुण होइ अग्गिभूइ त्ति ।
तइए य वाउभूई[6] तओ[7] वियत्ते सुहम्मे य ॥ २० ॥
मंडिय-मोरियपुत्ते अकंपिए चेव अयलभाया य ।
मेयज्जे य पभासे य गणहरा हुंति वीरस्स ॥ २१ ॥[8] [जुम्मं]

[सुत्तं ५. जिणपवयणत्थुई]

५. णेव्वुइ[9]पहसासणयं जयइ सया सव्वभावदेसणयं ।
कुसमयमयणासणयं जिणिंदवरवीरसासणयं ॥ २२ ॥

---

१. सप्तदशगाथानन्तरं चूर्णिकृदादिभिरव्याख्यातं गाथायुगलमिदं सर्वास्वपि सूत्रप्रतिषूपलभ्यते—

गुणरयणुज्जलकडयं सीलसुयंधतवमंडिउद्देसं ।
सुयबारसंगसिहरं संघमहामंदरं वंदे ॥
नगर रह चक्क पउमे चंदे सूरे समुद्द मेरुम्मि ।
जो उवमिज्जइ सययं तं संघ गुणायरं वंदे ॥

अत्रार्थे जे० आदर्शे इत्थरूपा टिप्पणी वर्तते—" गुणेत्यादिगाथा २ (द्वय) वृत्तावव्याख्यातम् " ॥
२ सेज्जंसं स० शु० । सेयंस ख० ॥ ३. °मणंतय डे० ल० मु० ॥ ४. णेमि ख० जे० मु० ॥ ५. पढमेत्थ जे० ख० ल० ॥ ६. वायभूई डे० ल० ॥ ७. तहा मो० ॥
८. एतद्गाथायुगलं चूर्णिकृतेत्थमादृतमस्ति—

पढमेत्थ इंदभूती वितिए पुण होंति अग्गिभूति त्ति ।
ततिए य वाउभूती ततो वितत्ते सुहम्मे य ॥ २० ॥
मंडिय-मोरियपुत्ते अकंपिते चेव अयलभाता य ।
मेतज्जे य पभासे य गणहरा होंति वीरस्स ॥ २१ ॥

९ इयं गाथा चूर्णिकृताऽऽदृता नास्ति ॥

[सुत्तं ६. थेरावलिआ]

६. सुहम्मं अग्गिवेसाणं [1]जंबूणामं च कासवं।
पभवं कच्चायणं वंदे वच्छं [2]सेज्जंभवं तहा ॥ २३ ॥

जसभद्दं तुंगियं वंदे संभूयं चेव माढरं।
भद्दबाहुं च [3]पाइण्णं थूलभद्दं च गोयमं ॥ २४ ॥

एलाव[4]च्चसगोत्तं[5] वंदामि महागिरिं सुहत्थिं च।
तत्तो [6]कोसियगोत्तं बहुलस्स सरिव्वयं वंदे ॥ २५ ॥

हारिय[7]गोत्तं साइं च वंदिमो हारियं च सामज्जं।
वंदे कोसियगोत्तं संडिल्लं अज्जजीय[8]धरं ॥ २६ ॥

तिसमुद्दखाय[9]कित्तिं दीव-समुद्देसु गहियपेयालं।
वंदे अज्जसमुद्दं अक्खुभियसमुद्दगंभीरं ॥ २७ ॥

भणगं करगं झरगं पभावगं णाण-दंसणगुणाणं।
वंदामि [10]अज्जमंगुं सुयसागरपारगं धीरं ॥ २८ ॥[11]

णाणम्मि दंसणम्मि य तव विणए णिच्चकालमुज्जुत्तं।
[12]अज्जाणंदिलखमणं सिरसा वंदे पसण्णमणं ॥ २९ ॥

---

१. जंबुणामं स० ॥ २. सिज्जंभवं ल० मो०॥ ३. पायन्न डे० ल० ॥ ४ °वच्छस° सं० डे० ल०। °वत्सस° शु० ॥ ५. °गुत्तं शु० ल० ॥ ६. कासवगो° चू० ॥ ७. °यगुत्त सायं च डे० शु० ल० ॥ ८. °जीवधर चूपा०। "तेषा शाण्डिल्याचार्याणां आर्यजीतधर-आर्यसमुद्राख्यौ द्वौ शिष्यावभूताम्, आर्यसमुद्रस्याऽऽर्यमङ्गुनामान प्रभावका शिष्या जाता" इति हिमवन्तस्थविरावल्याम् पत्र ९ ॥ ९. °खाइकित्तिं ल० ॥ १०. अज्जमंगू ल० ॥ ११. अष्टाविंशतितमगाथानन्तर शु० प्रतिं विना सर्वास्वपि सूत्रप्रतिषु गाथायुगलमिदमधिकमुपलभ्यते—

वंदामि अज्जधम्मं वंदे तत्तो य भद्दगुत्तं च।
तत्तो य अज्जवइरं तव-नियमगुणेहि वयरसमं ॥
वंदामि अज्जरक्खियखमणे रक्खियचरित्तसव्वस्से।
रयणकरंडगभूओ अणुओगो रक्खिओ जेहिं ॥

अपि च चूर्णिकार-श्रीहरिभद्रसूरि-श्रीमलयगिरिभिरपि इमे गाथे व्याख्याते न स्तः। तथा एतद्गाथायुगलविषये जे० प्रतावेिय टिप्पण्यपि वर्तते—"वंदामि अज्जधम्मं० एतदपि गाथाद्वयं न वृत्तौ विवृतम्, आवलिकान्तरसम्बन्धित्वादिति सम्भाव्यते" ॥ १२. अज्झानंदिल° खं० ॥

वड्ढउ वायगवंसो जसवंसो अज्जणागहत्थीणं ।
वागरण-करण-[1]भंगिय-कम्मप्पयडीपहाणाणं ॥ ३० ॥

जच्चंजणधाउसमप्पहाण मुद्दीय-कुवलयनिहाणं ।
वड्ढउ वायगवंसो [2]रेवइणक्खत्तणामाणं ॥ ३१ ॥

अयलपुरा णिक्खंते कालियसुयआणुओगिए धीरे ।
बंभद्दीवग सीहे वायगपयमुत्तमं पत्ते ॥ ३२ ॥

जेसि [3]इमो अणुओगो पयरइ अज्जावि अड्ढभरहम्मि ।
बहुनगरनिग्गयजसे ते वंदे खंदिलायरिए ॥ ३३ ॥

तत्तो हिमवंतमहंतवि[4]क्कमं धीपरक्कम[5]मणंतं ।
सज्झायमणंत[6]धरं हिमवंतं वंदिमो सिरसा ॥ ३४ ॥

कालियसुयअणु[7]ओगस्स धारए धारए य पुव्वाणं ।
हिमवंतखमासमणे वंदे णागज्जुणायरिए ॥ ३५ ॥

मि[8]उ-मद्दवसंपण्णे अणुपुव्विं वायगत्तणं पत्ते ।
ओहसुयसमा[9]यरए णागज्जुणवायए वंदे ॥ ३६ ॥[10]

[11]वरकणगतविय-चंपय-विमउलवरकमलग[12]ब्भसरिवण्णे ।
भवियजणहिययदइए दयागुणविसारए धीरे ॥ ३७ ॥

---

१. °भंगी-कम्म° चू० ॥ २. रेवयण° डे० ल० ॥ ३ तिमो ल० ॥ ४. °विक्कमे धिइपर° चू० म० ॥ ५ °महंते जे० शु० डे० चू० । "मणते इति वृत्तौ व्याख्यातम्" इति जे० प्रता टिप्पणी । °मणंते ख० स० ल० म० ॥ ६. °धरे हिमवते चू० म० ॥ ७. °णुजोग° सं० ॥ ८ मिदु-म° चू० । मिय म° डे० ॥ ९. °मायारे चू० ॥ १० षट्त्रिंशत्तमगाथानन्तर चूर्णिकार-श्रीहरिभद्रसूरि-श्रीमलयगिरिपादान् पु० प्रति च विहाय सर्वास्वपि सूत्रप्रतिष्विद गाथायुगलमधिक-मुपलभ्यते—

गोविदाण पि णमो अणुओगे विउलधारणिंदाण।
निच्च खंति-दयाणं परूवणे दुल्लभिंदाण ॥
तत्तो य भूयदिन्न निच्च तव-सजमे अनिव्विन्नं।
पंडियजणसामन्नं वंदामी संजमविहन्नू ॥

एतद्गाथायुगलविषये "गोविदाणं० इदमपि गाथाद्वय न वृत्तौ कुतश्चित्" इति जे० प्रतौ टिप्पणी वर्तते ॥ ११. तवियवरकणग-च° चू०। वरतवियकणग-च° म० । चूर्णिकृद्-मलयगिरिपादस्वीकृत-मिद पाठभेदयुगल सूत्रादर्शेषु न दृश्यते ॥ १२. °ब्भसिरिव° ख० । °ब्भसमव° डे० ॥

अड्ढभरहप्पहाणे बहुविहसज्झायसुमुणियपहाणे ।
अणुओइय[1]वरवसहे णाइलकुलवंसणंदिकरे ॥ ३८ ॥

भूअहियय[2]प्पगब्भे वंदे हं भूयदिण्णमायरिए ।
भवभयवोच्छेयकरे सीसे णागज्जुणरिसीणं ॥ ३९ ॥ [विसेसयं]

सुमुणियणिच्चाणिच्चं सुमुणियसुत्त-ऽत्थधारयं[3] णिच्चं ।
वंदे हं लोहिच्चं सब्भावुब्भावणातच्चं ॥ ४० ॥

अत्थ-महत्थक्खाणी[4] सुसमण[5]वक्खाणकहणणेव्वाणी[6] ।
पयतीए महुरवाणी[7] पयओ पणमामि दूसगणी[8] ॥ ४१ ॥[9]

सुकुमाल-कोमलतले तेसिं पणमामि लक्खणपसत्थे ।
पादे पावयणीणं पडिच्छ[10]गसएहिं पणिवइए ॥ ४२ ॥

जे अण्णे भगवंते कालियसुयआणुओगिए धीरे ।
ते पणमिऊण[11] सिरसा णाणस्स परूवणं[12] वोच्छं ॥ ४३ ॥

॥ थेरावलिआ सम्मत्ता ॥

---

१. अणुओगिय° चू० । अणुओयिय° ख० । अणुओइय० इति अनुयोजितवरवृषभान् ॥ २. जगभूयहियपगब्भे इति आवश्यकपीठिकायां दीपिकाकृताऽऽदृतः पाठः, जगद्भूतहितप्रगल्भानित्यर्थः ॥ ३. °धारयं वंदे । सब्भावुब्भावणयातत्थं लोहिच्चनामाणं ॥ इति मु० पाठः । अयं पाठश्चूर्णि-वृत्तिकृतां न सम्मतः, नापि च सूत्रप्रतिषूपलभ्यते, आवश्यकनिर्युक्तिदीपिकाकृता श्रीमाणिक्यशेखरसूरिणा पीठिकायामयमेव पाठ आदृतोऽस्ति ॥ ४. °क्खाणि ख० स० जे० मो० शु० चू० ॥ ५. सुसवण° चूपा० ॥ ६. °व्वाणि खं० स० जे० मो० शु० चू० ॥ ७. °वाणि स० सं० जे० मो० शु० चू० ॥ ८. °गणि खं० सं० जे० मो० शु० चू० ॥ ९. एकचत्वारिंशत्तमगाथानन्तरं चूर्णिकार-वृत्तिकारान् पु० प्रतिं च विहाय सर्वासु सूत्रप्रतिषु गाथेयमधिकोपलभ्यते—

तव-नियम-सच्च-संजम-विणय-ऽज्जव-खंति मद्दवरयाणं।
सीलगुणगद्दियाणं अणुओगजुगप्पहाणाणं ॥

एतद्गाथाविषये जे० प्रतौ "एषाऽपि गाथा न वृत्तौ कुतश्चित्" इति टिप्पणी वर्तते ॥ १०. पडि° मु० ॥ ११. वंदिऊण स० । वंदित्तूण पु० ॥ १२. परूयण ख० ॥

[सुत्तं ७. परिसा]

७. सेल-घण १ कुडग २ चालणि ३
परिपूणग ४ हंस ५ महिस ६ मेसे ७ य ।
मसग ८ जलूग ९ बिराली १०
जाहग ११ गो १२ भेरि १३ आभीरी[1] १४ ॥ ४४ ॥

सा समासओ तिविहा पण्णत्ता, तं जहा—जाणिया १ अजाणिया २ दुव्वियड्ढा[2] ३ ॥[3]

[सुत्ताइं ८-९. णाणविहाणं]

८. णाणं पंचविहं पण्णत्तं । तं जहा—आभिणिबोहियणाणं १ सुयणाणं २ ओहिणाणं ३ मणपज्जवणाणं ४ केवलणाणं ५ ।

९. तं समासओ दुविहं पण्णत्तं, तं जहा—पच्चक्खं च परोक्खं च ।

[सुत्ताइं १०-१२. पच्चक्खणाणविहाणं]

१०. से किं तं पच्चक्खं ? पच्चक्खं दुविहं पण्णत्तं । तं जहा—इंदियपच्चक्खं च णोइंदियपच्चक्खं च ।

---

१. आभीरे चू० ॥ २ °यड्ढिया ख० स० डे० ल० ॥ ३. एतत्सूत्रानन्तरं जे० डे० मो० शुसं० मु० प्रतिषु चूर्णि-वृत्तिकृद्भिरव्याख्यातोऽधिकोऽयं सूत्राभासः प्रक्षिप्तः पाठ उपलभ्यते—

जाणिआ जहा—

खीरमिव जहा हंसा जे घुट्टंति इह गुरुगुणसमिद्धा ।
दोसे य विवज्जंती तं जाणसु जाणियं परिसं ॥

अजाणिआ जहा—

जा होइ पगइमहुरा मियछावय-सीह-कुक्कुडगभूया ।
रयणमिव असंठविया अजाणिया सा भवे परिसा ॥

दुव्वियड्ढा जहा—

न य कत्थइ निम्माओ न य पुच्छइ परिभवस्स दोसेण ।
वत्थि व्व वायपुण्णो फुट्टइ गामेल्लयवियड्ढो ॥

एतत्पाठविषये जे० प्रतावियं टिप्पणी केनापि विदुषा टिप्पिता दृश्यते—"जाणियेत्यारभ्य एतद् गाथात्रयं वृत्तौ न व्याख्यातम्, अतोऽन्यकर्तृकं सम्भाव्यते ।"

११. से किं तं इंदियपच्चक्खं? इंदियपच्चक्खं पंचविहं पण्णत्तं। तं जहा–सोइंदियपच्चक्खं १ चक्खिंदियपच्चक्खं[1] २ घाणिंदियपच्चक्खं ३ रसणेंदियपच्चक्खं[2] ४ फासिंदियपच्चक्खं ५। से त्तं इंदियपच्चक्खं।

१२. से किं तं णोइंदियपच्चक्खं? णोइंदियपच्चक्खं तिविहं पण्णत्तं। तं जहा–ओहिणाणपच्चक्खं १ मणपज्जवणाणपच्चक्खं २ केवलणाणपच्चक्खं ३।

[सुत्ताइं १३-२९. ओहिणाणं]

१३. से किं तं ओहिणाणपच्चक्खं? ओहिणाणपच्चक्खं दुविहं पण्णत्तं। तं जहा–भवपच्चइयं च खयोवसमियं च। दोन्हं[3] भवपच्चइयं, तं जहा–देवाणं च णेरइयाणं च। दोन्हं खयोवसमियं, तं जहा–मणुस्साणं च पंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं[4] च।

१४. को हेऊ खायोवसमियं? खायोवसमियं तयावरणिज्जाणं कम्माणं उदिण्णाणं खएणं अणुदिण्णाणं उवसमेण ओहिणाणं समुप्पज्जति।

अहवा गुणपडिवण्णस्स अणगारस्स ओहिणाणं समुप्पज्जति।

१५. तं समासओ छव्विहं पण्णत्तं। तं जहा–आणुगामियं १ अणाणुगामियं २ वड्ढमाणयं ३ हायमाणयं ४ पडिवाति ५ अपडिवाति ६।

१६. से किं तं आणुगामियं ओहिणाणं? आणुगामियं ओहिणाणं दुविहं पण्णत्तं। तं जहा–अंतगयं[5] च मज्झगयं च।

१७. से किं तं अंतगयं? अंतगयं तिविहं पण्णत्तं। तं जहा–पुरओ अंतगयं १ मग्गओ अंतगयं २ पासओ अंतगयं ३।

१८. से किं तं पुरओ अंतगयं? पुरओ अंतगयं से जहानामए केइ

---

१. चक्खुंदिय° स०॥ २. जिब्भिंदिय° मो० मु०॥ ३. सूत्रमिदं प्रश्ननिर्वचनात्मकमप्युपलभ्यते—से किं तं भवपच्चइयं? २ दुण्हं, तं जहा—देवाण य णेरइयाण य। से किं तं खयोवसमियं? २ दुण्ह, मणूसाण य पंचेंदियतिरिक्खजोणियाण य। जे० मो० डे० मु०। किञ्च चूर्णि-वृत्तिकृता नेदं प्रश्नोत्तरात्मकं सूत्रं सम्मतम्॥ ४. °दियाणं ख०॥ ५. स० प्रतौ १६–२० सूत्रेषु सर्वत्र अन्तगय इति परसवर्णान्वितः पाठ उपलभ्यते॥

पुरिसे उक्कं वा चुडलिअं[1] वा अलायं[2] वा मणिं वा जोइं वा पदीवं वा पुरओ काउं पणोल्लेमाणे पणोल्लेमाणे गच्छेज्जा। से त्तं पुरओ अंतगयं १।

१९. से किं तं मग्गओ अंतगयं? मग्गओ अंतगयं से जहाणामए केइ पुरिसे उक्कं वा चुडलियं वा अलायं वा मणिं वा जोइं वा पईवं वा मग्गओ काउं अणुकड्ढेमाणे अणुकड्ढेमाणे गच्छेज्जा। से त्तं मग्गओ अंतगयं २।

२०. से किं तं पासओ अंतगयं? पासओ अंतगयं से जहाणामए केइ पुरिसे उक्कं वा चुडलियं वा अलायं वा मणिं वा जोइं वा पईवं वा पासओ काउं परिकड्ढेमाणे परिकड्ढेमाणे गच्छेज्जा। से त्तं पासओ अंतगयं ३। से त्तं अंतगयं।

२१. से कि तं मज्झगयं? मज्झगयं से जहानामए केइ पुरिसे उक्कं वा चुडलियं वा अलायं वा मणि वा जोइं वा पईवं वा मत्थए काउं[3] गच्छेज्जा। से त्त मज्झगयं।

२२. अंतगयस्सं मज्झगयस्स य को पइविसेसो? पुरओ अंतगएणं ओहिनाणेणं पुरओ चेव संखेज्जाणि वा असंखेज्जाणि वा जोयणाणि जाणइ पासइ, [4]मग्गओ अंतगएणं ओहिनाणेणं मग्गओ चेव संखेज्जाणि वा असंखेज्जाणि वा जोयणाणि जाणइ पासइ, पासओ अंतगएणं ओहिणाणेण पासओ चेव संखेज्जाणि वा असंखेज्जाणि वा जोयणाइं जाणइ पासइ, मज्झगएणं ओहिणाणेणं सव्वओ [5]समंता संखेज्जाणि वा असंखेज्जाणि वा जोयणाइं जाणइ पासइ। से त्तं आणुगामिय ओहिणाणं १।

२३. से कि तं अणाणुगामियं ओहिणाणं[6]? अणाणुगामियं ओहिणाणं[7] से जहाणामए केइ पुरिसे एगं महंतं [8]जोइट्ठाणं काउं तस्सेव [9]जोइट्ठाणस्स परिपेरंतेहि

---

१ १८–२१ सूत्रेषु चुडलिय स्थाने चडुलिअं इति पाठ जे० मो०। १८–२१ सूत्रेपु चडुलिअम्वा अलायम्वा पदीवम्वा मणिम्वा जोतिम्वा इतिरूप पाठ ख० प्रतौ वर्तते॥ २ १८–२१ सूत्रेषु अलाय वा पदीव वा मणि वा जोति वा पुरओ इति पाठ सर्वास्वपि सूत्रप्रतिपु दृश्यते। न खलु चूर्णि वृत्तिकृत्सम्मत पाठ कुत्राप्यादर्शे उपलभ्यते, तथापि व्याख्याकृन्मतानुसारेणास्माभि परावृत्य मूले पाठ उद्धृतोऽस्ति। अलाय वा मणि वा पदीवं वा जोति वा पुरओ इति मु० पाठस्तु नास्मत्समीपस्थेषु आदर्शेपु ईक्ष्यते॥ ३. काउ समुव्वहमाणे समुव्वहमाणे गच्छिज्जा जे० मो० मु०॥ ४ 'मग्गओ पासइ' इतिसूत्रांश 'पासओ .. पासइ' इतिसूत्रांशश्च ख० स० प्रत्यो पूर्वापरक्रमव्यत्यासेन वर्तते॥ ५. समत्ता चूपा०॥ ६–७ ओहिन्नाण डे० ल०॥ ८–९ अगणिट्ठा° ख० स० ल० शु०॥

परिपेरंतेहिं परिघोलेमाणे परिघोलेमाणे तमेव जोइट्ठाणं पासइ, अण्णत्थ गए ण पासइ, [1]एवमेव अणाणुगामियं [2]ओहिणाणं जत्थेव समुप्पज्जइ तत्थेव सखेज्जाणि वा असंखेज्जाणि वा संबद्धाणि वा असंबद्धाणि वा जोयणाइं जाणइ पासइ, अण्णत्थ गए ण पासइ । से त्तं अणाणुगामियं ओहिणाणं २ ।

२४. से किं तं वड्ढमाणयं ओहिणाणं ? वड्ढमाणयं ओहिणाणं [3]पसत्थेसु अज्झव[4]साणट्ठाणेसु वट्टमाणस्स वट्टमाणचरित्तस्स विसुज्झमाणस्स विसुज्झमाणचरित्तस्स सव्वओ समंता ओही वड्ढइ ।

जावतिया तिसमयाहारगस्स सुहुमस्स पणगजीवस्स ।
ओगाहणा जहन्ना ओहीखेत्तं जहन्नं तु ॥ ४५ ॥

सव्वबहुअगणिजीवा णिरंतरं जत्तियं भरेज्जंसु ।
खेत्तं सव्वदिसागं परमोही खेत्तनिद्दिट्ठो ॥ ४६ ॥

अंगुलमावलियाणं भागमसंखेज्ज, दोसु संखेज्जा ।
अंगुलमावलियंतो, आवलिया अंगुलपुहत्तं ॥ ४७ ॥

हत्थम्मि मुहुत्तंतो, दिवसंतो गाउयम्मि बोद्धव्वो ।
जोयण दिवसपुहत्तं, पक्खंतो पण्णवी[5]साओ ॥ ४८ ॥

भरहम्मि अद्धमासो, जंबुद्दीवम्मि साहिओ मासो ।
वासं च मणुयलोए, वासपुहत्तं च रुयगम्मि ॥ ४९ ॥

संखेज्जम्मि उ[6] काले दीव-समुद्दा वि होंति संखेज्जा ।
कालम्मि असंखेज्जे दीव-समुद्दा उ भइयव्वा ॥ ५० ॥

काले चउण्ह वुड्ढी, कालो भइयव्वु खेत्तवुड्ढीए ।
वुड्ढीए दव्व-पज्जव भइयव्वा खेत्त-काला उ ॥ ५१ ॥

सुहुमो य होइ कालो, तत्तो सुहुमयरयं हवइ खेत्तं ।
अंगुलसेढीमेत्ते ओसप्पिणिओ असंखेज्जा ॥ ५२ ॥

से त्तं वड्ढमाणयं ओहिणाणं ३ ।

---

१. एवामेव मु० ॥ २. ओहिन्नाण डे० ल० ॥ ३. पसत्थेहि अज्झवसाणट्ठाणेहि खं० मो० ॥
४. °सायट्ठा° स० ॥ ५. °वीसं तु ल० । °वीसंतो डे० ॥ ६. वि शु० । य मो० ॥

२५. से किं तं हायमाणयं ओहिणाणं? हायमाणयं ओहिणाणं [1]अप्पसत्थेहिं अज्झवसायट्ठाणेहिं वट्टमाणस्स वट्टमाणचरित्तस्स संकिलिस्समाणस्स संकिलिस्समाणचरित्तस्स सव्वओ समंता [2]ओही परिहायति। से त्तं हायमाणयं ओहिणाणं ४।

२६. से किं तं पडिवाति ओहिणाणं? पडिवाति ओहिणाणं जण्णं जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्[3]जइभागं वा संखेज्[4]जइभागं वा वालग्गं वा वालग्गपु[5]हत्तं वा लिक्खं वा लिक्खपुहत्तं वा जूयं वा जूयपुहत्तं वा जवं वा जवपुहत्तं वा अंगुलं वा अंगुलपुहत्तं वा पायं वा पायपुहत्तं वा वि[6]यत्थिं वा वियत्थिपुहत्तं वा रयणिं वा रयणिपुहत्तं वा कुच्छिं वा कुच्छिपुहत्तं वा [7]धणुयं वा धणुयपुहत्तं वा गाउयं वा गाउयपुहत्तं वा जोयणं वा जोयणपुहत्तं वा जोयणसयं वा जोयणसयपुहत्त वा जोयणसहस्सं वा जोयणसहस्सपुहत्त वा जो[8]यणसतसहस्सं वा जोयणसतसहस्सपुहत्तं वा जोयणकोडिं वा जोयणकोडिपुहत्तं वा [9]⊢ जोयणकोडाकोडिं वा जोयणकोडाकोडिपुहत्तं वा ⊣ उक्कोसेण लोगं वा पासित्ता णं पडिवएज्जा। से त्तं पडिवाति ओहिणाणं ५।

२७. से किं तं अपडिवाति ओहिणाणं? अपडिवाति ओहिणाणं जेणं अलोगस्स एगमवि आगास[10]पदेसं पासेज्जा तेण परं अपडिवाति ओहिणाणं। से त्तं अपडिवाति ओहिणाणं ६।

२८. तं समासओ चउव्विहं पण्णत्तं। तं जहा—दव्वओ खेत्तओ कालओ भावओ। [11]तत्थ दव्वओ णं ओहिणाणी जहण्णेणं अणंताणि रूविदव्वाइं जाणइ पासइ, उक्कोसेणं सव्वाइं रूविदव्वाइं जाणइ पासइ १। खेत्तओ णं ओहिणाणी जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं जाणइ पासइ, उक्कोसेणं असंखेज्जाइं अलोए [12]लोयमेत्ताइं खंडाइं जाणइ पासइ २। कालओ ण ओहिणाणी जहण्णेणं आवलियाए असंखेज्जइभागं जाणइ पासइ, उक्कोसेणं असंखेज्जाओ ओ[13]सप्पिणीओ

१ अप्पसत्थेसुं अज्झवसायट्ठाणेसु स० ॥ २. ओही हायति ख० स० जे० मो० ॥ ३-४. °ज्जयभा° जे० मु० ॥ ५. पुहुत्त पुहत्त पहुत्त शब्दा सर्वास्वपि सूत्रप्रतिषु अनियततया दृश्यन्ते ॥ ६ विहत्थि वा विहत्थि° मो० मु० ॥ ७. धणु वा धणुपु° जे० मो० मु० ॥ ८. जोयणलक्खं वा जोयणलक्खपुहत्त जे० मो० मु० ॥ ९. ⊢ ⊣ एतच्चिह्नमध्यवर्ती पाठ ख० स० नास्ति ॥ १०. °पदेस पासति तेण ख० शु०। °पदेसं जाणइ पासइ तेण जे० डे० ल० मो० ॥ ११. तत्थ इति ख० स० ल० शु० नास्ति ॥ १२. लोयप्पमाणमेत्ताइ ख० स० विना ॥ १३. उस्सप्पिणीओ ओसप्पिणीओ जे० डे० ल० मो० शु० ॥

उस्सप्पिणीओ अतीतं च अणागतं च कालं जाणइ पासइ ३। भावओ णं ओहिणाणी जहण्णेणं अणंते भावे जाणइ पासइ, उक्कोसेणं[1] वि अणंते भावे जाणइ पासइ, सव्वभावाणमणंतभागं[2] जाणइ पासइ ४।

२९. ओही भवपच्चइओ गुणपच्चइओ य वण्णिओ[3] एसो।
तस्स[4] य बहू वियप्पा दव्वे खेत्ते य काले य॥ ५३॥

णेरइय-देव-तित्थंकरा य ओहिस्सऽबाहिरा होंति।
पासंति सव्वओ खलु, सेसा देसेण पासंति॥ ५४॥[5]

से[6] त्तं ओहिणाणं[7]।

[सुत्ताइं ३०-३३. मणपज्जवणाणं]

३०. [१] से किं तं मणपज्जवणाणं? मणपज्जवणाणे[8] णं भंते! किं मणुस्साणं[9] उप्पज्जइ[10] अमणुस्साणं? गोयमा! मणुस्साणं, णो अमणुस्साणं।

[२] जइ मणुस्साणं किं सम्मुच्छिममणुस्साणं गब्भवक्कंतियमणुस्साणं? गोयमा! णो सम्मुच्छिममणुस्साणं, गब्भवक्कंतियमणुस्साणं।

[३] जइ गब्भवक्कंतियमणुस्साणं किं कम्मभूमिअगब्भवक्कंतियमणुस्साणं[11] अकम्मभूमिअगब्भवक्कंतियमणुस्साणं अंतरदीवगगब्भवक्कंतियमणुस्साणं? गोयमा! कम्मभूमिअगब्भवक्कंतियमणुस्साणं, णो अकम्मभूमिअगब्भवक्कंतियमणुस्साणं, णो अंतरदीवगगब्भवक्कंतियमणुस्साणं।

[४] जइ कम्मभूमिअगब्भवक्कंतियमणुस्साणं किं संखेज्जवासाउयकम्मभूमिअगब्भवक्कंतियमणुस्साणं असंखेज्जवासाउयकम्मभूमिअगब्भवक्कंतियमणुस्साणं? गोयमा! संखेज्जवासाउयकम्मभूमिअगब्भवक्कंतियमणुस्साणं, णो असंखेज्जवासाउयकम्मभूमिअगब्भवक्कंतियमणुस्साणं।

---

१ °सेणं पि अणंते ख० ॥ २. °भागो ४। खं० चू० ह० ॥ ३. वण्णिओ दुविहो हपा० मपा० ॥ ४. तस्सेय बहुवि° स० ॥ ५ इय गाथा चूर्णिकृद्भिर्न स्वीकृता ॥ ६. सम्मत्त ओहि° खं० ॥ ७. °णाणपच्चक्खं मु० ॥ ८ °णाणं भंते! जे० मो० ॥ ९ मणूसाणं स०। एवमग्रेऽपि अस्मिन् ३० सूत्रे सर्वत्र ज्ञेयम् ॥ १०. उप्पज्जइ इति सं० स० नास्ति ॥ ११. कम्मभूमगगब्भ° मो० मु० ह० म० विनाऽन्यत्र। एवमग्रेऽपि अस्मिन् ३० सूत्रे सर्वत्र ज्ञेयम् ॥

[५] जइ संखेज्जवासाउयकम्मभूमिअगब्भवक्कंतियमणुस्साणं किं पज्जत्तगसंखेज्जवासाउयकम्मभूमिअगब्भवक्कंतियमणुस्साणं अपज्जत्तगसंखेज्जवासाउयकम्मभूमिअगब्भवक्कंतियमणुस्साणं ? गोयमा ! पज्जत्तगसंखेज्जवासाउयकम्मभूमिअगब्भवक्कंतियमणुस्साणं, णो अपज्जत्तगसंखेज्जवासाउयकम्मभूमिअगब्भवक्कंतियमणुस्साणं ।

[६] जइ पज्जत्तगसंखेज्जवासाउयकम्मभूमिअगब्भवक्कंतियमणुस्साणं किं सम्मदिट्ठिपज्जत्तगसंखेज्जवासाउयकम्मभूमिअगब्भवक्कंतियमणुस्साणं मिच्छदिट्ठिपज्जत्तगसंखेज्जवासाउयकम्मभूमिअगब्भवक्कंतियमणुस्साणं सम्मामिच्छदिट्ठिपज्जत्तगसंखेज्जवासाउयकम्मभूमिअगब्भवक्कंतियमणुस्साणं ? गोयमा ! सम्मद्दिट्ठिपज्जत्तगसंखेज्जवासाउयकम्मभूमिअगब्भवक्कंतियमणुस्साणं, णो मिच्छद्दिट्ठिपज्जत्तगसंखेज्जवासाउयकम्मभूमिअगब्भवक्कंतियमणुस्साण, णो सम्मामिच्छदिट्ठिपज्जत्तगसंखेज्जवासाउयकम्मभूमिअगब्भवक्कंतियमणुस्साणं ।

[७] जइ सम्मद्दिट्ठिपज्जत्तगसंखेज्जवासाउयकम्मभूमिअगब्भवक्कंतियमणुस्साण किं संजयसम्मद्दिट्ठिपज्जत्तगसंखेज्जवासाउयकम्मभूमिअगब्भवक्कंतियमणुस्साणं असंजयसम्मदिट्ठिपज्जत्तगसंखेज्जवासाउयकम्मभूमिअगब्भवक्कंतियमणुस्साणं संजयासंजयसम्मद्दिट्ठिपज्जत्तगसंखेज्जवासाउयकम्मभूमिअगब्भवक्कंतियमणुस्साणं ? गोयमा ! संजयसम्मद्दिट्ठिपज्जत्तगसंखेज्जवासाउयकम्मभूमिअगब्भवक्कंतियमणुस्साणं, णो असजयसम्मद्दिट्ठिपज्जत्तगसंखेज्जवासाउयकम्मभूमिअगब्भवक्कंतियमणुस्साणं, णो संजयासजयसम्मद्दिट्ठिपज्जत्तगसंखेज्जवासाउयकम्मभूमिअगब्भवक्कंतियमणुस्साणं ।

[८] जइ[1] संजयसम्मद्दिट्ठिपज्जत्तगसंखेज्जवासाउयकम्मभूमिअगब्भवक्कंतियमणुस्साणं किं पमत्तसंजयसम्माद्दिट्ठिपज्जत्तगसंखेज्जवासाउयकम्मभूमिअगब्भवक्कंतियमणुस्साणं अपमत्तसंजयसम्मद्दिट्ठिपज्जत्तगसंखेज्जवासाउयकम्मभूमिअगब्भवक्कंतियमणुस्साणं ? गोयमा ! अपमत्तसंजयसम्मदिट्ठिपज्जत्तगसंखेज्जवासाउयकम्मभूमिअगब्भवक्कंतियमणुस्साणं, णो पमत्तसंजयसम्मद्दिट्ठिपज्जत्तगसंखेज्जवासाउयकम्मभूमिअगब्भवक्कंतियमणुस्साणं ।

[९] जइ अपमत्तसंजयसम्मद्दिट्ठिपज्जत्तगसंखेज्जवासाउयकम्मभूमिअगब्भवक्कंतियमणुस्साणं कि इड्ढिपत्तअपमत्तसंजयसम्मद्दिट्ठिपज्जत्तगसंखेज्जवासाउयकम्मभूमिअगब्भवक्कंतियमणुस्साणं अणिड्ढिपत्तअपमत्तसंजयसम्मद्दिट्ठिपज्जत्तगसंखेज्जवासा-

१ जति ख० । जदि स० ॥

उयकम्मभूमिअगब्भवक्कंतियमणुस्साणं? गोयमा! इड्ढिपत्तअपमत्तसंजयसम्मदिट्ठिपज्जत्तगसंखेज्जवासाउयकम्मभूमिअगब्भवक्कंतियमणुस्साणं, णो अणिड्ढिपत्तअपमत्तसंजयसम्मदिट्ठिपज्जत्तगसंखेज्जवासाउयकम्मभूमिअगब्भवक्कंतियमणुस्साणं मणपज्जवणाणं समुप्पज्जइ।

३१. तं[1] च दुविहं उप्पज्जइ[2]। तं जहा–उज्जुमती य विउलमती[3] य।

३२. तं समासओ चउव्विहं पण्णत्तं। तं जहा–दव्वओ[4] खेत्तओ कालओ भावओ। तत्थ[5] दव्वओ णं उज्जुमती अणंते अणंतपदेसिए खंधे जाणइ पासइ, ते चेव विउलमती अब्भहियतराए[6] जाणइ पासइ १। खेत्तओ णं उज्जुमती[7] अहे जाव ईमीसे[8] रयणप्पभाए पुढवीए उवरिमहेट्ठिल्लाइं[9] खुड्डागपयराइं, उड्ढं जाव जोतिसस्स उवरिमतले[10], तिरियं जाव अंतोमणुस्सखित्ते अड्ढाइज्जेसु दीव-समुद्देसु [11]⊢ पण्णरससु कम्मभूमीसु तीसाए अकम्मभूमीसु छप्पण्णाए अंतरदीवगेसु ⊣ सण्णीणं पंचेंदियाणं पज्जत्तगाणं मणोगते भावे जाणइ पासइ, तं चेव विउलमती अड्ढाइज्जेहिं[12] अंगुलेहिं अब्भहियतरागं[13] विउलतरागं विसुद्धतरागं वितिमिरतरागं

---

१. तं च दुविह उप्पज्जइ इति खं० सं० नास्ति। तं जहा–तं दुविह–उज्जु° ल० ॥ २. उप्पज्जइ इति शु० नास्ति ॥ ३. विमलमती खं० ॥ ४. दव्वओ ४। दव्वओ ल० ॥ ५. तत्थ इति खं० स० ल० नास्ति ॥ ६. अब्भहियतराए विउलतराए विसुद्धतराए वितिमिरतराए जाणंति जे० डे० मो० ल०। अब्भहियतराए विसुद्धतराए वितिमिरतराए जाणति सं० स०। एतयो पाठभेदयो प्रथम सूत्रपाठभेदः श्रीमलयगिरिपादै· स्ववृत्तावादृतोऽस्ति, द्वितीय पुन पाठभेदो भगवता श्रीअभयदेवसूरिणा भगवत्यामष्टमशतकद्वितीयोद्देशके मनःपर्यवज्ञानविषयकसूत्रव्याख्यानावसरे जहा नंदीए [पत्र ३५६–२] इति सूत्रनिर्दिष्टनन्दिसूत्रपाठोद्धरणे तद्व्याख्याने [पत्र ३५९–२] चादृतोऽस्ति। चूर्णि-हरिभद्रवृत्तिसम्मतस्तु अत्रत्य पाठ शु० आदर्श एव उपलभ्यते ॥ ७. उज्जुमती जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जभागं उक्कोसेण अहे जाव मु०। नोपलभ्यते कस्मिंश्चिदप्यादर्शेऽयं मु० पाठ, नापि चूर्णिकृता वृत्तिकृद्भ्यां चाऽयं पाठ· स्वीकृतो व्याख्यातो वा वर्तते। अपि च–श्रीअभयदेवाचार्येणापि भगवत्यां अष्टमशतकद्वितीयोद्देशके नन्दीपाठोद्धरणे [पत्र ३६०–२] नाय पाठ उल्लिखितो व्याख्यातो वाऽस्ति। नापि विशेषावश्यकादौ तट्टीकादिषु वा मन पर्यवज्ञानक्षेत्रवर्णनाधिकारे जघन्योत्कृष्टस्थानचिन्ता दृश्यते ॥ ८. इमीए ल० ॥ ९. उवरिमहेट्ठिल्लेसु खुड्डागपयरेसु, उड्ढं खं० स०। उवरिमहेट्ठिल्ले खुड्डागपयरे, उड्ढं खं० सं० विना मलयगिरिवृत्तौ च ॥ १०. °तलो खं० स० शु० ॥ ११. ⊢ ⊣ एतच्चिह्नमध्यगत पाठ· ख० स० जे० ल० नास्ति। श्रीमद्भिरभयदेवाचार्यैर्भगवत्यामष्टमशतकद्वितीयोद्देशके नन्दीसूत्रपाठोद्धरणे [पत्र ३५९] तथा श्रीमलयगिरिसूरिपादै एतत्सूत्रव्याख्याने एष एव सूत्रपाठ आदृतोऽस्ति ॥ १२. °इज्जेहिमंगु° मो० मु० ॥ १३. अब्भहियतरं विउलतर विसुद्धतरं वितिमिरतरं खेत्तं इति हरिभद्र-मलयगिरिवृत्तिसम्मत सूत्रपाठ जे० मो० मु० ॥

[1]खेत्तं जाणइ पासइ २। कालओ णं उज्जुमती [2]जहण्णेणं पलिओवमस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं पि पलिओवमस्स असंखेज्जइभागं अतीयमणागयं वा[3] कालं जाणइ पासइ, तं चेव विउलमती [4]अब्भहियतरागं विउलतरागं विसुद्धतरागं वितिमिरतरागं जाणइ पासइ ३। भावओ णं उज्जुमती अणंते भावे जाणइ पासइ, सव्वभावाणं अणंतभागं जाणइ पासइ, तं चेव विउलमती [5]अब्भहियतरागं विउलतरागं विसुद्धतरागं वितिमिरतरागं जाणइ पासइ ४।

३३. मणपज्जवणाणं पुण जणमणपरिचिंतियत्थपायडणं।
माणुसखेत्तणिबद्धं गुणपच्चइयं चरित्तवओ ॥ ५५ ॥

से त्तं मणपज्जवणाणं।

[सुत्ताइं ३४-४२. केवलणाणं]

३४. से किं तं केवलणाणं? केवलणाणं दुविहं पण्णत्तं। तं जहा—भवत्थकेवलणाणं च सिद्धकेवलणाणं च।

३५. से कि तं भवत्थकेवलणाणं? भवत्थकेवलणाणं दुविहं पण्णत्तं। तं जहा—सजोगिभवत्थकेवलणाणं च अजोगिभवत्थकेवलणाणं च।

३६. से किं तं सजोगिभवत्थकेवलणाणं? सजोगिभवत्थकेवलणाणं दुविहं पण्णत्तं। तं जहा—पढमसमयसजोगिभवत्थकेवलणाणं च अपढमसमयसजोगिभवत्थकेवलणाणं च। अहवा चरिमसमयसजोगिभवत्थकेवलणाणं च अचरिमसमयसजोगिभवत्थकेवलणाणं च। से त्तं सजोगिभवत्थकेवलणाणं।

---

१. खेत्त इति जे० स० डे० शु० नास्ति। भगवत्यामभयदेवाचार्योद्धृते नन्दीपाठेऽपि नास्ति ॥ २. अत्र नन्दीचूर्णिकृता चूर्णौ, श्रीहरिभद्रसूरि-मलयगिरिभ्या स्वस्ववृत्तौ, तथा श्रीजिनभद्रक्षमाश्रमणपादैर्विशेषावश्यके "काले भूय-भविस्से पलियासखेज्जभागम्मि ॥ ८१३ ॥" इत्यत्र, तथा श्रीमलधारिहेमचन्द्रसूरिभिस्तट्टीकायाम्, एव श्रीमलयगिरिभिरावश्यकवृत्तौ च मन पर्ययज्ञानकालविचारे जघन्योत्कृष्टस्थानचिन्ता कृता न दृश्यत इति अत्रार्थे तद्विद॰ प्रमाणम्। विशेषावश्यकस्वोपज्ञटीकाया कोट्याचार्यीयटीकायाश्च सक्षिप्तत्वात् तत्रापि नास्त्येतद्विचार इति ॥ ३. च भगवत्यां श० ८ उ० २ नन्दीपाठोद्धरणे ॥ ४. अब्भहियतरागं विउलतरागं इति पदद्वयं ख० स० लस० नास्ति। भगवत्यामपि नन्दीपाठोद्धरणे एतत् पदद्वय नास्ति ॥ ५ अत्र अब्भहियतरागं विउलतरागं वितिमिरतराग इति पदत्रय ख० स० भगवत्यां नन्दीसूत्रपाठोद्धरणे च नास्ति, केवल विसुद्धतरागं इत्येकमेव पद वर्तते। अब्भहियतराग जाणइ ल० ॥

३७. से किं तं अजोगिभवत्थकेवलणाणं ? अजोगिभवत्थकेवलणाणं दुविहं पण्णत्तं। तं जहा—पढमसमयअजोगिभवत्थकेवलणाणं च अपढमसमय-अजोगिभवत्थकेवलणाणं च। अहवा चरिमसमयअजोगिभवत्थकेवलणाणं च अचरिमसमयअजोगिभवत्थकेवलणाणं च। से त्तं अजोगिभवत्थकेवलणाणं।

३८. से किं तं सिद्धकेवलणाणं ? सिद्धकेवलणाणं दुविहं पण्णत्तं। तं जहा—अणंतरसिद्धकेवलणाणं च परंपरसिद्धकेवलणाणं च।

३९. से किं तं अणंतरसिद्धकेवलणाणं ? अणंतरसिद्धकेवलणाणं पण्ण-रसविहं पण्णत्तं। तं जहा—तित्थसिद्धा १ अतित्थसिद्धा २ तित्थगरसिद्धा ३ अतित्थगरसिद्धा ४ सयंबुद्धसिद्धा ५ पत्तेयबुद्धसिद्धा ६ बुद्धबोहियसिद्धा ७ इत्थिलिंगसिद्धा ८ पुरिसलिंगसिद्धा ९ णपुंसगलिंगसिद्धा १० सलिंगसिद्धा ११ अण्णलिंगसिद्धा १२ गिहिलिंगसिद्धा १३ एगसिद्धा १४ अणेगसिद्धा १५। से त्तं अणंतरसिद्धकेवलणाणं।

४०. से किं तं परंपरसिद्धकेवलणाणं ? परंपरसिद्धकेवलणाणं ? अणेगविहं पण्णत्तं। तं जहा—अपढमसमयसिद्धा[1] दुसमयसिद्धा[2] तिसमयसिद्धा[3] चउसमयसिद्धा[4] जाव दससमयसिद्धा संखेज्जसमयसिद्धा असंखेज्जसमयसिद्धा अणंतसमयसिद्धा। से त्तं परंपरसिद्धकेवलणाणं। से त्तं सिद्धकेवलणाणं।

४१. तं समासओ चउव्विहं पण्णत्तं। तं जहा—दव्वओ[5] खेत्तओ कालओ भावओ। तत्थ[6] दव्वओ णं केवलणाणी सव्वदव्वाइं[7] जाणइ पासइ १। खेत्तओ णं केवलणाणी सव्वं खेत्तं जाणइ पासइ २। कालओ णं केवलणाणी सव्वं कालं जाणइ पासइ ३। भावओ णं केवलणाणी सव्वे[8] भावे जाणइ पासइ ४।

४२. अह सव्वदव्वपरिणामभावविण्णत्तिकारणमणंतं।
सासयमप्पडिवाती एगविहं केवलण्णाणं ॥ ५६ ॥
केवलणाणेणऽत्थे णाउं जे तत्थ पण्णवणजोग्गे।
ते भासइ तित्थयरो, वइजोग[9] तयं हवइ[10] सेसं ॥ ५७ ॥

१–४. °सिद्धकेवलणाणं डे० ल० शु० ॥ ५. दव्वओ ४। दव्वओ ल० ॥ ६. तत्थ इति खं० स० ल० शु० नास्ति ॥ ७. °व्वाति जा° शु० ॥ ८. सव्वभावे खं० ॥ ९. वइजोग सुयं हवइ तेसिं इत्यय पाठ वृत्तिकृद्भ्यां पाठान्तरत्वेन निर्दिष्टोऽस्ति। तथाहि—"अन्ये त्वेवं पठन्ति—'वइजोग सुयं हवइ तेसिं' स वाग्योग. श्रुत भवति 'तेषां' श्रोतृणाम्।" इति हारि० वृत्तौ। "अन्ये त्वेव पठन्ति—°वइजोग सुयं हवइ तेसिं' तत्रायमर्थ.—'तेषा' श्रोतृणां भावश्रुतकारणत्वात् स वाग्योगः श्रुतं भवति, श्रुतमिति व्यवह्रियते इत्यर्थं।" इति मलयगिरयः ॥ १०. भवे खं० स० शु० ॥

से त्तं केवलणाणं। से[1] त्तं पच्चक्खणाणं।

[सुत्ताइं ४३-४५. परोक्खणाणविहाणं]

४३. से किं तं [2]परोक्खं? परोक्खं दुविहं पण्णत्तं। तं जहा—आभिणिबोहियणाणपरोक्ख च सुयणाणपरोक्खं च।

४४. [3]जत्थाऽऽभिणिबोहियणाणं तत्थ सुयणाणं, जत्थ सुयणाणं [4]तत्थाऽऽभिणिबोहियणाणं। दो वि एयाइं अण्णमण्णमणुगयाइं तह वि पुण [5]एत्थाऽऽयरिया णाणत्तं [6]पण्णवेंति—[7]अभिणिबुज्झइ त्ति आभिणिबोहियं[8], [9]सुणतीति सुत।

"मतिपुं[10]व्वं सुयं, ण मती सुयपुव्विया।"

४५. अविसेसिया मती मतिणाणं च मतिअण्णाणं च। [11]विसेसिया मती सम्मद्दिट्ठिस्स मती मतिणाणं, मिच्छादिट्ठिस्स मती मतिअण्णाणं। अविसेसियं सुयं सुयणाणं च सुयअण्णाणं च। विसेसिय सुयं सम्मद्दिट्ठिस्स सुयं सुयणाण, मिच्छद्दिट्ठिस्स सुयं सुयअण्णाणं।

---

१ अत्र चूर्णि-वृत्तिकृतां से त्त पच्चक्ख इत्येव पाठ सम्मतः। नोपलब्धोऽय पाठ कस्याञ्चिदपि प्रतौ॥ २ परोक्खणाणं? परोक्खणाण दु° खं० विना सर्वेषु सूत्रादर्शेषु॥ ३. चूर्णि वृत्तिकृद्भिः किल जत्थ मतिनाण तत्थ सुतनाण, जत्थ सुतनाण तत्थ मतिनाणं इतिरूप सूत्र मौलभावेनाङ्गीकृतमस्ति। किञ्च श्रीचूर्णिकृदादिभि मौलभावेनाङ्गीकृतमेतद् जत्थ मतिनाणं इत्यादि सूत्रं साम्प्रतीनेष्वादर्शेषु नोपलभ्यते। अपि च चूर्ण्यवलोकनेनैतदपि ज्ञायते यत्—चूर्णिकृत्समयभाविष्वादर्शेषु पाठभेदयुगल मप्यासीदिति, दृश्यता पत्र २७ टि १॥ ४. तत्थ आभि° खं० शु०॥ ५. इत्थ आय° मो० मु०॥ ६. पण्णवति शु०। पण्णविंति डे० ल०। पण्णवयति मो० मु०॥ ७. अभिणिबोज्झतीति खं०। अभिणिबुज्झतीति स० शु०। अभिणिबुज्झईइ ल०॥ ८. °हिय णाणं, सु° खं० ल० विना॥ ९. सुणेइ त्ति मो० मु०॥ १०. °पुव्वं जेण सुय खं० डे०। चूर्णौ वृत्त्योश्च जेण इति पद नास्ति। °पुव्वयं सुय चूर्णौ॥ ११. अय मूले स्थापित सूत्रपाठ स० मो० विशेषावश्यक-मलधारीयवृत्तौ १९५ पत्रे नन्दीसूत्रपाठोद्धरणे उपलभ्यते। श्रीहरिभद्रसूरिणाऽपि स्ववृत्तावयमेव सूत्रपाठो व्याख्यातोऽस्ति। विसेसिया सम्मद्दिट्ठिस्स मती मतिणाण, मिच्छादिट्ठिस्स मती मतिअण्णाणं। एवं अविसेसिय सुयं सुयणाण च सुयअण्णाणं च। विसेसिय सम्मद्दिट्ठिस्स सुय सुयणाणं, मिच्छद्दिट्ठिस्स सुयं सुयअण्णाणं जे० डे० ल० शु०। अयमेव सूत्रपाठ श्रीमता मलयगिरिणा व्याख्यातोऽस्ति। विसेसिया मती सम्मद्दिट्ठिस्स मतिणाण, मिच्छद्दिट्ठिस्स मतिअण्णाण। अविसेसिय सुयं सुयणाणं सुयअण्णाणं च। विसेसिय सुय सम्मद्दिट्ठिस्स सुयणाण, मिच्छद्दिट्ठिस्स सुयअण्णाणं। खं०॥

[सुत्ताइं ४६-६०. आभिणिबोहियणाणं]

४६. से किं तं आभिणिबोहियणाणं ? आभिणिबोहियणाणं दुविहं पण्णत्तं । तं जहा—सुयणिस्सियं च असुयणिस्सियं च ।

४७. से किं तं असुयणिस्सियं ? असुयणिस्सियं चउव्विहं पण्णत्तं । तं जहा—

उप्पत्तिया १ वेणइया[1] २ कम्मया ३ पारिणामिया ४ ।
बुद्धी चउव्विहा वुत्ता पंचमा नोवलब्भइ[2] ॥ ५८ ॥

पुव्वं अदिट्ठमसुयमवेइयतक्खणविसुद्धगहियत्था ।
अव्वाहयफलजोगा बुद्धी उप्पत्तिया णाम ॥ ५९ ॥

[3]भरहसिल १ पणिय २ रुक्खे ३
खुड्डग[4] ४ पड ५ सरड ६ काय ७ उच्चारे ८ ।
गय ९ घयण १० गोल ११ खंभे १२
खुड्डग १३ मग्गित्थि १४-१५ पति[5] १६ पुत्ते १७ ॥ ६० ॥

भरहसिल १ मिंढ २ कुक्कुड[6] ३
वालुय ४ हत्थी ५ य अगड ६ वणसंडे ७ ।
पायस[7] ८ अइया ९ पत्ते १०
खाडहिला ११ पंच पियरो १२ य ॥ ६१ ॥

महुसित्थ १८ मुद्दियंके १९-२०[8]
य णाणए २१ भिक्खु २२ चेडगणिहाणे २३ ।
सिक्खा २४ य अत्थसत्थे २५
इच्छा य महं २६ सतसहस्से २७ ॥ ६२ ॥ १ ।

---

१. वेणयिया खं० शु० । वेणतिया स० ॥ २. °ळभई जे० डे० । °ळभए मो० शु० । °ळभति स० ॥ ३. ६०–६१ गाथे ख० शु० डे० ल० प्रतिषु पूर्वापरव्यत्यासेन वर्तेते ॥ ४ गंडग ख० ॥ ५. पय ल० ॥ ६. कुक्कुड २ तिल ४ वालुय ५ हत्थि ६ अगड ७ इतिरूप सूत्रपाठ सर्वास्वपि सूत्रप्रतिपूपलभ्यते। आवश्यकनिर्युक्त्यादावपीत्थम्भूत एव पाठ उपलभ्यते, तथैव च तत्र सर्वैरपि चूर्णि-वृत्तिकृदादिभि व्याख्यातोऽस्ति। किञ्चात्रैतन्नन्दीसूत्रचूर्ण्यादावव्याख्यानाद् मलयगिरिपादवृत्त्यनुसारी पाठ आदृतोऽस्ति॥ ७. पायस ८ पत्ते ९ अइया १० इति पाठानुसारेण मलयगिरिणा व्याख्यातमस्ति, न चोपलभ्यतेऽयं पाठ' कुत्राप्यादर्शे ॥ ८. २० पणए २१ भिक्खू २२ य चेडग° पु० ॥

भरणित्थरणसमत्था तिवग्गसुत्तत्थगहियपेयाला ।
उभयोलोगफलवती विणयसमुत्था हवइ बुद्धी ॥ ६३ ॥

णिमित्ते १ अत्थसत्थे २ य
लेहे ३ गणिए ४ य कूव ५ अंस्से[1] ६ य ।
गद्दभ ७ लक्खण ८ गंठी ९
अंगए[2] १० रहिए य गणिया य ११ ॥ ६४ ॥

सीया साडी दीहं च तणं अवसव्वय च कुंचस्स १२ ।
निव्वोदए[3] १३ य गोणे घोडग पडणं च रुक्खाओ १४ ॥ ६५ ॥ २ ।

उवओगदिट्ठसारा कम्मपसंगपरिघोलणविसाला ।
साहुक्कारफलवती कम्मसमुत्था हवइ बुद्धी ॥ ६६ ॥

हेरण्णिए १ करिसए २
कोलिय ३ डोएँ[4] ४ य मुत्ति ५ घय ६ पवए ७ ।
तुण्णाग ८ वड्ढई ९ पू-
विए १० य घड ११ चित्तकारे १२ य ॥ ६७ ॥ ३ ।

अणुमाण-हेउ-दिट्ठंतसाहिया वयविवाग[5]परिणामा ।
हिय-णीसेस[6]फलवती बुद्धी परिणामिया णाम ॥ ६८ ॥

अभए १ सेट्ठि २ कुमारे ३
देवी(? वे) ४ उदिओदए हवति राया ५ ।
साहू य णंदिसेणे ६
धणदत्ते ७ साव(? वि)ग ८ अमच्चे ९ ॥ ६९ ॥

खमए[7] १० अमच्चपुत्ते ११ चाणक्के १२ चेव थूलभद्दे १३ य ।
णासिक्कसुंदरी-नंदे १४ वइरे १५ परिणामिया[8] बुद्धी ॥ ७० ॥

चलणाहण १६ आमंडे १७
मणी १८ य सप्पे १९ य खग्गि २० थूभिंदे २१-२२ ।

---

१. आसे ६ य लं० ॥ २ अगए १० गणिया य रहिए य ११ सर्वास्वपि सूत्रप्रतिषु । आवश्यकनिर्युक्त्यादौ तद्वृत्त्यादौ च मूलगत एव पाठ उपलभ्यते ॥ ३. निव्वोदएण १३ गोणे शु० ॥ ४ डोवे मो० मु० ॥ ५. °विवक्कपरि° ख० स० लं० शु० ॥ ६. °णिस्सेस° शु० मो० मु०॥ ७. खवगे मो० ॥ ८. °णामबुद्धीए डे० लं० मु० ॥

परिणामियबुद्धीए

एवमादी उदाहरणा ॥ ७१ ॥ ४ ।

से त्तं असुयणिस्सियं ।

४८. से किं तं सुयणिस्सियं मतिणाणं? सुयणिस्सियं मतिणाणं चउव्विहं पण्णत्तं। तं जहा–उग्गहे १ ईहा २ अवाए ३ धारणा ४ ।

४९. से किं तं उग्गहे? उग्गहे दुविहे पण्णत्ते। तं जहा–अत्थोग्गहे य वंजणोग्गहे य ।

५०. से किं तं वंजणोग्गहे? वंजणोग्गहे चउव्विहे पण्णत्ते। तं जहा–सोतिंदियवंजणोग्गहे १ घाणेंदियवंजणोग्गहे २ जिब्भिंदियवंजणोग्गहे ३ फासेंदियवंजणोग्गहे ४ । से त्तं वंजणोग्गहे ।

५१. [१] से किं तं अत्थोग्गहे? अत्थोग्गहे छव्विहे पण्णत्ते। तं जहा–सोइंदियअत्थोग्गहे १ चक्खिदियअत्थोग्गहे[1] २ घाणिंदियअत्थोग्गहे ३ जिब्भिदियअत्थोग्गहे ४ फासिंदियअत्थोग्गहे ५ णोइंदियअत्थोग्गहे ६ ।

[२] तस्स णं इमे एगट्ठिया णाणाघोसा णाणावंजणा पंच णामधेया[2] भवंति, तं जहा–ओगिण्हणया[3] १ उवधारणया[4] २ सवणता ३ अवलंबणता ४ मेहा ५ । से त्तं उग्गहे १ ।

५२. [१] से किं तं ईहा? ईहा छव्विहा पण्णत्ता। तं जहा–सोतेंदियईहा १ चक्खिदियईहा[5] २ घाणेंदियईहा ३ जिब्भिंदियईहा ४ फासेंदियईहा ५ णोइंदियईहा ६ ।

[२] तीसे णं इमे एगट्ठिया णाणाघोसा णाणावंजणा पंच णामधेया[6] भवंति, तं जहा–आभोगणया १ मग्गणया २ गवेसणया ३ चिंता ४ वीमंसा ५ । से त्तं ईहा २ ।

५३. [१] से किं तं अवाए? अवाए छव्विहे पण्णत्ते। तं जहा–सोइंदियाँवाए[7] १ चक्खिदियाँवाए[8] २ घाणेंदियाँवाए[9] ३ जिब्भिदियाँवाए[11] ४ फासेंदियाँवाए[12] ५ णोइंदियाँवाए[13] ६ ।

१. चक्खुंदि° खं० स० ॥ २. °धेज्जा भ° जे० मो० शु० मु० ॥ ३. ओगेण्ह° जे० मो० शु० मु० ॥ ४ अवधा° जे० ॥ ५. चक्खुंदि° सं० ॥ ६ °धेज्जा भ° जे० मो० मु० ॥ ७. °यअवाए डे० मु० ॥ ८. चक्खुंदि° स० ॥ ९-१२. °यअवाए डे० मु० ॥

[२] तस्स णं इमे एगट्ठिया णाणाघोसा णाणावंजणा पंच णामधेया[1] भवंति, तं जहा–आवट्टणया[2] १ पच्चावट्टणया २ अवाए ३ बुद्धी ४ विण्णाणे[3] ५। से त्तं अवाए ३।

५४. [१] से किं तं धारणा? धारणा छव्विहा पण्णत्ता। तं जहा–सोइंदियधारणा १ चक्खिंदियधारणा २ घाणिंदियधारणा ३ जिब्भिंदियधारणा ४ फासिंदियधारणा ५ णोइंदियधारणा ६।

[२] तीसे णं इमे एगट्ठिया णाणाघोसा णाणावंजणा पंच णामधेया[4] भवंति, त जहा–धरणा १ धारणा २ ठवणा ३ पतिट्ठा ४ कोट्ठे ५। से त्तं धारणा ४।

५५. उग्गहे[5] एक्कसामइए, अंतोमुहुत्तिया ईहा, अंतोमुहुत्तिए अवाए, धारणा संखेज्जं वा कालं असंखेज्जं वा कालं।

५६. एवं[6] अट्ठावीसतिविहस्स आभिणिबोहियणाणस्स वंजणोग्गहस्स परूवणं करिस्सामि पडिबोहगदिट्ठंतेण मल्लगदिट्ठंतेण य।

५७. से किं तं पडिबोहगदिट्ठंतेणं? पडिबोहगदिट्ठंतेणं से[7] जहाणामए केई[8] पुरिसे कंचि पुरिसं सुत्तं पडिबोहेज्जा[9] 'अमुगा! अमुग!' त्ति। तत्थ य चोयगे पन्नवगं एवं[10] वयासी–किं एगसमयपविट्ठा पोग्गला गहणमागच्छंति? दुसमयपविट्ठा पोग्गला गहणमागच्छंति? जाव दससमयपविट्ठा पोग्गला गहणमागच्छंति? संखेज्जसमयपविट्ठा पोग्गला गहणमागच्छंति? असंखेज्जसमयपविट्ठा पोग्गला गहणमागच्छंति? एवं वदंतं चोयगं[11] पण्णवगे एवं वयासी[12]–णो एकसमयपविट्ठा पोग्गला गहणमागच्छंति, णो दुसमयपविट्ठा पोग्गला गहणमागच्छंति, जाव णो दससमयपविट्ठा पोग्गला गहणमागच्छंति, णो संखेज्जसमयपविट्ठा पोग्गला गहणमागच्छंति, असंखेज्जसमयपविट्ठा पोग्गला गहणमागच्छंति। से त्तं पडिबोहगदिट्ठंतेण।

---

१. °धिज्जा भ° मो० मु० ॥ २. आउट्टणया पच्चाउट्टणया चू०। आउंटणया पच्चाउंटणया स० ल० ॥ ३. विण्णाणं ख० स० ॥ ४ °धिज्जा भ° जे० मो० मु० ॥ ५ एतत् सूत्रं चूर्णिकृता नास्त्यादृतम्। उग्गहे एक्क समयं ईहाऽवाया मुहुत्तमद्ध ति, धारणा संखेज्ज वा कालं असंखेज्जं वा कालं ल०। उग्गह एक समय, ईहाऽवाया मुहुत्तमेत्त तु। कालमसंख संख च धारणा होति णायव्वा ॥ खं० ॥ ६. इच्चेतस्स अट्ठा° चू० ॥ ७. से ण जहा° मो० ॥ ८. केयि शु० ॥ ९. पडिबोधएज्जा हा० चू० ॥ १० एव इति खं० स० नास्ति ॥ ११. चोदग स० ॥ १२ वदासी ख० ॥

५८. [१] से किं तं मल्लगदिट्ठंतेणं ? मल्लगदिट्ठंतेणं[1] से जहाणामए केइ[2] पुरिसे आवागसीसाओ मल्लगं गहाय तत्थेगं उदगबिंदुं पक्खिवेज्जा से णट्ठे, अण्णे[3] पक्खित्ते से वि णट्ठे, एवं पक्खिप्पमाणेसु[4] पक्खिप्पमाणेसु होही[5] से उदगबिंदू जं[6] णं तं मल्लगं रावेहिति[7], होही[8] से उदगबिंदू जण्णं[9] तंसि मल्लगंसि[10] ठाहिति, होही[11] से उदगबिंदू जण्णं[12] तं मल्लगं भरेहिइ[13], होही से उदगबिंदू जं[14] णं तं मल्लगं पवाहेहिइ, एवामेव[15][16] पक्खिप्पमाणेहिं पक्खिप्पमाणेहिं अणंतेहिं पोग्गलेहिं जाहे तं वंजणं पूरितं होइ ताहे[17] 'हुं' ति करेइ[18] णो चेव णं जाणइ[19] के वेस सद्दाइ ?, तओ ईहं पविसइ तओ जाणइ अमुगे एस सद्दाइ[20], तओ[21] अवायं पविसइ[22] तओ से उवगयं हवइ, तओ णं धारणं पविसइ तओ णं धारेइ संखेज्जं[23] वा कालं असंखेज्जं वा कालं।

[२] से जहाणामए केइ[24] पुरिसे अव्वत्तं सद्दं सुणेज्जा[25] तेणं सद्दे[26] त्ति उग्गहिए, णो चेव णं जाणइ के वेस सद्दाइ[27] ?, तओ ईहं पविसइ[28] ततो जाणति अमुगे एस सद्दे, ततो णं अवायं पविसइ[29] ततो से उवगयं हवइ, ततो धारणं पविसइ[30] तओ णं धारेइ संखेज्जं वा कालं असंखेज्जं वा कालं।

---

१. °तेणं जहा को दिट्ठंतो ? से जहा° खं० ॥ २. केयि शु० ॥ ३. अण्णे वि प° खं० विना ॥ ४. °माणे पक्खिप्पमाणे होही डे० ॥ ५ होहिति ख० शु०। होहिइ ल० डे० ॥ ६. जे णं चू० ॥ ७. रावेहिइ स० ल० शु०। रवेहिइ जे० ॥ ८. होहिति खं० शु० ॥९. जे णं चू० ॥ १०. मल्लगे ठा° ख० सं० ॥ ११. होहिति ख० शु० ॥ १२. जे णं चू०। जो णं खं० ॥ १३ भरेहिइ इत्यनन्तरं विशेषावश्यकमहाभाष्यमलधारीयटीकायां १४८ पत्रे नन्दीसूत्रपाठोद्धरणे 'होही से उदगबिंदू जे णं तंसि मल्लगंसि न ट्ठाहिहिति' इत्यधिक सूत्राश उपलभ्यते, नोपलभ्यतेऽय सूत्राश. सर्वास्वपि सूत्रप्रतिषु। चूर्णौ वृत्त्योस्तु सुगमत्वाद् एतत्सूत्रस्य व्याख्यैव नास्ति ॥ १४. जे णं चू०। जो णं खं० डे० ॥ १५. एवमेव खं० | एमेव शु० ॥ १६. °मेव पक्खिप्पमाणेहिं अणंतेहिं पोग्ग° ल० विआमलवृत्तौ १४८ पत्रे नन्दीसूत्रपाठोद्धरणे। °मेव पक्खिप्पमाणेहि पोग्ग° खं०। °मेव पक्खिप्पमाणेहि पक्खिप्पमाणेहिं पोग्ग° स० ॥ १७. 'हो' ति ख० ॥ १८. ण उण जा° ख० सं० ॥ १९. के वि एस जे० मो० शु० मु० ॥ २०. सद्दे त्ति खं०। सद्द त्ति स० ॥ २१. तओ उवयाण गच्छति, तओ से उवग्गहो हवइ ख० ॥ २२. गच्छति स० शु० ल० ॥ २३. संखेज्जकालं असंखेज्जकालं ल० ॥ २४. केयि शु० ॥ २५. सुणेइ तेण डे० ल० ॥ २६. सद्द त्ति ख० शु०। सद्दो त्ति जे० डे० ल० मो० ॥ २७ सद्दे त्ति चू० ॥ २८. अणुपविसइ चू० ॥ २९. गच्छति ख० स० शु० ल० ॥ ३०. पडिवज्जेति संखेज्जं ख० स० ॥

[1]|– एवं अव्वत्तं रूवं, अव्वत्तं गंधं, अव्वत्तं रसं, अव्वत्तं फासं पडिसंवेदेज्जा। –|

[३] से जहाणामए केइ[2][6] पुरिसे अव्वत्तं सुमिणं[3] पडिसंवेदेज्जा, तेणं सुमिणे[4] त्ति उग्गहिए[5], ण पुण जाणति के वेस सुमिणे? त्ति, तओ ईहं पविसइ तओ जाणति अमुगे एस सुमिणे त्ति, ततो अवायं पविसइ[7] ततो से उवगयं हवइ, ततो धारणं पविसइ[8] तओ[9] णं धारेइ संखेज्जं वा कालं असंखेज्जं वा कालं। से त्तं मल्लगदिट्ठंतेणं।

५९. तं समासओ चउव्विहं पण्णत्तं, तं जहा–दव्वओ[10] खेत्तओ कालओ भावओ। तत्थ[11] दव्वओ णं आभिणिबोहियणाणी आएसेणं सव्वदव्वाइं जाणइ[12] ण

१ |– –|एतच्चिह्नमध्यवर्त्यतिदेशसूत्रस्थाने जे० मो० मु० प्रतिषु रूप गध-रस स्पर्शविषयाणि चत्वारि सूत्राण्युपलभ्यन्ते। तानि चेमानि—

से जहानामए केई पुरिसे अव्वत्तं रूव पासिज्जा तेणं रूवे त्ति उग्गहिए, नो चेव णं जाणइ के वेस रूवे? त्ति, तओ ईह पविसइ तओ जाणइ अमुगे एस रूवे त्ति, तओ अवायं पविसइ तओ से उवगयं हवइ, तओ धारणं पविसइ तओ ण धारेइ संखिज्ज वा काल असंखिज्जं वा कालं।

से जहानामए केई पुरिसे अव्वत्तं गध अग्घाइज्जा तेण गधे त्ति उग्गहिए, नो चेव णं जाणइ के वेस गधे? त्ति, तओ ईह पविसइ तओ जाणइ अमुगे एस गधे, तओ अवाय पविसइ तओ से उवगयं हवइ, तओ धारणं पविसइ तओ ण धारेइ सखिज्जं वा काल असखिज्ज वा कालं।

से जहानामए केई पुरिसे अव्वत्त रस आसाइज्जा तेण रसे त्ति उग्गहिए, नो चेव णं जाणइ के वेस रसे? त्ति, तओ ईह पविसइ तओ जाणइ अमुगे एस रसे, तओ अवायं पविसइ तओ से उवगयं हवइ, तओ धारण पविसइ तओ ण धारेइ सखिज्जं वा काल असंखिज्ज वा काल।

से जहानामए केई पुरिसे अव्वत्तं फासं पडिसंवेइज्जा तेणं फासे त्ति उग्गहिए, नो चेव ण जाणइ के वेस फासे? त्ति, तओ ईहं पविसइ तओ जाणइ अमुगे एस फासे, तओ अवाय पविसइ तओ से उवगय हवइ, तओ धारण पविसइ तओ ण धारेइ संखिज्ज वा कालं असंखिज्ज वा कालं॥ २. केयि शु०॥ ३. °ण पासिज्जा मो० ल० शु०॥ ४. सुमिणो त्ति जे० डे० ल०। सुविणो त्ति मलयगिरिटीकायाम्॥ ५. °ए नो चेव णं जा° जे० मो० मु०॥ ६ के वि सु° डे० ल०॥ ७. गच्छति ख० स० शु० ल०॥ ८ पडिवज्जति खं० स०॥ ९ तओ ण धारेइ इति ख० स० नास्ति॥ १०. दव्वओ ४। दव्वओ ल०॥ ११. तत्थ इति पद ख० स० डे० ल० नास्ति। जे० शु० मो० मु० विशेषावृत्तौ नन्द्युद्धरणे २३० पत्रे पुनर्वर्तते॥ १२. अत्र सूत्रे द्रव्य क्षेत्र काल भावविषयकेषु चतुर्ष्वपि सूत्रांशेषु जाणति पासति इति पाठो जाणति ण पासति इति पाठभेदेन सह भगवत्यां अष्टमशतकद्वितीयोद्देशके ३५६–२ पत्रे वर्तते। अत्राभयदेवसूरेष्टीका–"दव्वओ ण' ति द्रव्यमाश्रित्य आभिनिबोधिकविषयद्रव्य वाऽऽश्रित्य यद् आभिनिबोधिकज्ञान तत्र 'आएसेण' ति आदेशः–प्रकार सामान्य-विशेषरूप तत्र च 'आदेशेन' ओघतो द्रव्यमात्रतया, न तु तद्गतसर्वविशेषापेक्षयेति भाव, अथवा 'आदेशेन' श्रुतपरिकर्मिततया 'सर्वद्रव्याणि' धर्मास्तिकायादीनि 'जानाति' अवाय धारणापेक्षयाऽवबुध्यते, ज्ञानस्यावाय धारणारूपत्वात्, 'पासइ' त्ति

पासइ १। खेत्तओ णं आभिणिबोहियणाणी आएसेणं सव्वं खेत्तं जाणइ ण पासइ २। कालओ णं आभिणिबोहियणाणी आएसेणं सव्वं कालं जाणइ ण पासइ ३। भावओ णं आभिणिबोहियणाणी आएसेणं सव्वे भावे जाणइ ण पासइ ४।

६०. उग्गह ई[1]हाऽवाओ य धारणा एव होंति चत्तारि।
आभिणिबोहियणाणस्स भेयवत्थू समासेणं ॥ ७२ ॥

अ[2]त्थाणं उग्गहणं तु उग्गहं, तह वियालणं ईहं।
ववसायं तु अवायं, धरणं पुण धारणं बिंति ॥ ७३ ॥

उग्गहो एक्कं समयं, ईहा-ऽवाया मुहुत्त[3]मद्धं तु।
कालमसंखं संखं च धारणा होति णायव्वा ॥ ७४ ॥

पुट्ठं सुणेति सद्दं, रूवं पुण पासती अपुट्ठं तु।
गंधं रसं च फासं च बद्ध-पुट्ठं वियागरे ॥ ७५ ॥

भासासमसेढीओ सद्दं जं सुणइ मीसॅ[4]यं सुणइ।
वीसेढी पुण सद्दं सुणेति णियमा पराघाए ॥ ७६ ॥

पश्यति अवग्रहेहापेक्षयाऽवबुध्यते, अवग्रहेहयोर्दर्शनत्वात्। . . . . 'खेत्तओ' त्ति क्षेत्रमाश्रित्य आभिनिबोधिकज्ञानविषयं क्षेत्रं वाऽऽश्रित्य यद् आभिनिबोधिकज्ञान तत्र 'आदेसेण' ति ओघत श्रुतपरिकर्मणया वा 'सव्वं खेत्त' ति लोकालोकरूपम्। एवं कालतो भावतश्चेति।
... इद च सूत्रं नन्द्यां इहैव च वाचनान्तरे 'न पासइ' त्ति पाठान्तरेणाधीतम्। एवं च नन्दिटीकाकृता [हरिभद्रसूरिणा] व्याख्यातम्—"आदेश –प्रकारः, स च सामान्यतो विशेषतश्च। तत्र द्रव्यजातिसामान्यादेशेन 'सर्वद्रव्याणि' धर्मास्तिकायादीनि जानाति, विशेषतोऽपि यथा धर्मास्तिकायो धर्मास्तिकायस्य देश इत्यादि, 'न पश्यति' सर्वान् धर्मास्तिकायादीन्, शब्दादीस्तु योग्यदेशावस्थितान् पश्यत्यपीति।" ३५८ पत्रे ॥

१. ईह अवाओ स० शु० ल० मो० ॥ २. श्रीहरिभद्र-मलयगिरिपादाभ्यामियं गाथा पाठान्तरेण इत्थं निर्दिष्टा व्याख्याता च दृश्यते—

अत्थाणं उग्गहणम्मि उग्गहो, तह वियालणे ईहा।
ववसायम्मि अवाओ, धरणं पुण धारण बिंति ॥

मो० डे० ल० मु० प्रतिष्वपि इयं गाथा इत्थंरूपैव लभ्यते ॥ ३. °त्तमंतं तु हपा० मपा० ॥ ४. मीसिय डे० मो० मु० ॥

ईहा अपोह वीमंसा मग्गणा य गवेसणा।
सण्णा सती मती पण्णा सव्वं आभिणिबोहियं ॥ ७७ ॥

[1]से त्तं आभिणिबोहियणाणपरोक्खं।

[सुत्ताइं ६१-१२०, सुयणाणं]

६१. से किं तं सुयणाणपरोक्खं? सुयणाणपरोक्खं चो[2]द्दसविहं पण्णत्तं। तं जहा—अक्खरसुयं १ अणक्खरसुयं २ सण्णिसुयं ३ असण्णिसुयं ४ सम्मसुयं ५ मिच्छसुयं ६ सादीयं ७ अणादीयं ८ सपज्जवसियं ९ अपज्जवसियं १० गमियं ११ अगमियं १२ अंगपविट्ठं १३ अणंगपविट्ठं १४।

६२. से किं तं अक्खरसुयं? अक्खरसुयं तिविहं पण्णत्तं। तं जहा—सण्णक्खरं १ वंजणक्खरं २ लद्धिअक्खरं ३।

६३. से किं तं सण्णक्खरं? सण्णक्खरं अक्खरस्स संठाणाऽऽगिती[3]। से त्तं सण्णक्खरं १।

६४. से किं तं वंजणक्खरं? वंजणक्खरं अक्खरस्स वंजणाभिला[4]वो। से त्तं वंजणक्खरं २।

६५. से किं तं ल[5]द्धिअक्खरं? लद्धिअक्खरं अक्खरलद्धीयस्स लद्धिअक्खरं समुप्पज्जइ, तं जहा—सोइंदियलद्धिअक्खरं १ चक्खिंदियलद्धिअक्खरं २ घाणेंदियलद्धिअक्खरं ३ रसणिंदियलद्धिअक्खरं ४ फासेंदियलद्धिअक्खरं ५ णोइंदियलद्धिअक्खरं ६। से त्तं लद्धिअक्खरं ३। से त्तं अक्खरसुय १।

---

१ से त्त आभिणिबोहियणाणपरोक्खं, से त्त मतिणाणं इति निगमनवाक्यद्वयम् जे० डे० ल० मु०। किञ्च श्रीहरिभद्रसूरि-मलयगिरिवृत्त्यो प्रथम निगमनवाक्य व्याख्यातमस्ति, चूर्णिकृता पुन द्वितीय निगमनवाक्यं व्याख्यात वर्तते, इति वृत्ति चूर्णिकृतामेक्तरदेव निगमनवाक्यमभिमतम्। अपि च चूर्णिकृता चूर्णौ—"से कि त मतिणाण?' ति एस आदीए जा पुच्छा तस्स सव्वहा सरूवे वण्णिते इमं परिसमत्तिदंसग णिगमणवाक्यम्—'से त्तं मतिणाण' ति" इत्यादि [पत्र ४४ प० ४] यन्निगमनवाक्यव्याख्यानावसरे निष्टङ्कितमस्ति तत्र किलैतत् चिन्त्यमस्ति यत्—चूर्णावपि 'से किं तं आभिणिबोधिकेत्यादि सुत्त' [पत्र ३२ प० २३] इति आदिवाक्यमुपक्षिप्त वर्तते तत् किमिति चूर्णौ निगमनवाक्यव्याख्यानावसरे "से कि त मतिणाण?' ति एस आदीए जा पुच्छा" इत्यादि चूर्णिकृता निरदेशि? इत्यत्रार्थे तद्विद एव प्रमाणमिति ॥ २ चउद्दस° मो० ॥ ३. °ती सण्णक्खर। से त्त ख० स० डे० ल० शु० ॥ ४. °लावो वजणक्खर। से त्त ख० स० डे० ल० शु० ॥ ५. अस्मिन् सूत्रे सर्वत्र लद्धियक्खरं इति स० शु० मो० ॥

६६. से किं तं अणक्खरसुयं? अणक्खरसुयं अणेगविहं पण्णत्तं। तं जहा–

ऊससियं णीससियं णिच्छूढं खासियं च छीयं च।
णिस्सिं[1]घियमणुसारं अणक्खरं छेलियादीयं ॥ ७८ ॥

से त्तं अणक्खरसुयं २।

६७. से किं तं सण्णिसुयं? सण्णिसुयं तिविहं पण्णत्तं। तं जहा– कालिओवएसेणं १ हेऊवएसेणं २ दिट्ठिवादोवदेसेणं ३।

६८. से किं तं कालिओवएसेणं? कालिओवएसेणं जस्स[2] णं अत्थि ईहा अपोहो[3] मग्गणा गवेसणा चिंता वीमंसा से णं सण्णि[4] त्ति लब्भइ, जस्स[5] णं णत्थि ईहा अपोहो[6] मग्गणा गवेसणा चिंता वीमंसा से णं असण्णीति[7] लब्भइ। से त्तं कालिओवएसेणं १।

६९. से किं तं हेऊवएसेणं? हेऊवएसेणं जस्स[8] णं अत्थि अभिसंधारणपुव्विया करणसत्ती से णं सण्णीति[9] लब्भइ, जस्स णं णत्थि अभिसंधारणपुव्विया करणसत्ती से णं असंण्णि[10] त्ति लब्भइ। से त्तं हेऊवएसेणं २।

७०. से किं तं दिट्ठिवाओ[11]वएसेणं? दिट्ठिवाओ[12]वएसेणं सण्णिसुयस्स खओवसमेणं सण्णी लब्भति, असण्णिसुयस्स खओवसमेणं असण्णी लब्भति। से त्तं दिट्ठिवाओवएसेणं ३। से त्तं सण्णिसुयं ३। से त्तं असण्णिसुयं ४।

७१. [१] से किं तं सम्मसुयं? सम्मसुयं जं इमं अरहंतेहिं भगवंतेहिं उप्पण्णणाण-दंसणधरेहिं तेलोक्क[13]णिरिक्खिय-महिय-पूइएहिं तीय-पंच्चुप्पण्ण[14]-मणागय-जाणएहिं सव्वण्णूहिं सव्वदरिसीहिं[15] पणीयं दुवालसंगं गणिपिडगं, तं जहा–आयारो १ सूयगडो २ ठाणं ३ समवाओ ४ विवाहपण्णत्ती ५ णायाधम्मकहाओ ६

१. णिस्संघिय ह०॥ २. जस्सऽत्थि खं० स० ल० शु० ॥ ३. अवोहो जे० मो० मु०॥ ४. सण्णीति जे० मो० मु० ॥ ५. °स्स णत्थि खं० स० ल० शु० ॥ ६. अवोहो जे० मो० मु० ॥ ७. °ण्णी ल° ख० स० डे० ल० शु० ॥ ८. जस्सऽत्थि ख० सं० ल० शु० ॥ ९. सण्णि त्ति ल° डे० शु० । सण्णी ल° खं० स० जे० ॥ १०. असण्णी ल° सं० स० जे० डे० ल० शु० ॥ ११–१२. °वातेव° खं० । °वातोव° स० ॥ १३. °क्कचहित-महिय-पूइएहिं चू०, अनुयोगद्वारेषु (सू ५० पृ ६८) च ॥ १४. °पडुप्प° जे० मो० मु० ॥ १५. °दंसीहिं° स० ॥

उवासगदसाओ ७ अंतगडदसाओ ८ अणुत्तरोववाइयदसाओ ९ पण्हावागरणाइं १० विवागसुयं ११ दिट्ठिवाओ १२।

[२] इच्चेयं दुवालसंगं गणिपिडगं [1]चोद्दसपुव्विस्स सम्मसुयं, अभिण्णदसपुव्विस्स सम्मसुयं, तेण परं [2]भिण्णेसु भयणा। से त्तं सम्मसुयं ५।

७२ [१] से किं तं मिच्छ[3]सुयं? मिच्छ[4]सुयं [5]जं इमं अण्णाणिएहिं [6]मिच्छद्दिट्ठीहिं सच्छंदबुद्धि-मतिवि[7]गप्पियं, तं जहा—भारहं १ रामायणं २ [8]हंभीमासुरक्खं ३ कोडि[9]ल्लयं ४ स[10]गभद्दियाओ ५ खोड[11]मुहं ६ कप्पासियं ७ [12]नामसुहुमं ८ [13]कणगसत्तरी ९ [14]वइसेसियं १० बुद्धवयणं ११ [15]वेसितं १२ [16]कविलं १३ लोगा[17]यतं १४ सट्ठितंतं १५ माढरं १६ [18]पुराणं १७ [19]वागरणं १८ णाडगादी १९। अहवा बावत्तरिकलाओ चत्तारि य वेदा संगोवंगा।

---

१. चउदस° ल० ॥ २. भिण्णे भ° ख० स० डे० ल० ॥ ३-४. मिच्छासुत ख० स० जे० ॥ ५. इत आरभ्य चत्तारि य वेदा संगोवगापर्यन्त सूत्रमिद समग्रमपि अनुयोगद्वारेषु वर्तते [पृ ६८ सू ४९] ॥ ६. मिच्छादिट्ठिएहिं मो० मु० ॥ ७. °विगप्पि° जे० मो० मु० ॥ ८. हभीमासुरुक्खं ख० डे० शु०। दंभीमासुरुक्ख मो०। भीमासुरुक्खं जे० मु०। "भभीयमासुरुक्खे माढर कोडिल्लदडनीतीसु।"—अस्य व्यवहारभाष्यगाथार्धस्य मलयगिरिकृता व्याख्या—"भम्भ्याम् आसुवृक्षे माढरे नीतिशास्त्रे कौटिल्यप्रणीतासु च दण्डनीतिषु ये कुशला इति गम्यते।" [व्यवहार० भाग ३ पत्रं १३२]। अत्र प्राचीनासु व्यवहारभाष्यप्रतिषु "हंभीयमासुरक्ख" इति पाठो वर्तते। "आभीयमासुरक्ख भारह-रामायणादिउवएसा। तुच्छा असाहणीया सुयअण्णाण ति ण बेति ॥ ३०३ ॥ [सस्कृतच्छाया—] आभीतमासुरक्ष भारत रामायणाद्युपदेशा। तुच्छा असाधनीया. श्रुताज्ञानमिति इद ब्रुवन्ति ॥ ३०३ ॥ [भावार्थ—] चौरशास्त्र, तथा हिंसाशास्त्र, भारत, रामायण आदिके परमार्थशून्य अत एव अनादरणीय उपदेशोंको मिथ्याश्रुतज्ञान कहते हे।" [गोमटसार जीवकाण्ड पत्र ११७]। "निर्घण्टे निगमे पुराणे इतिहासे वेदे व्याकरणे निरुक्ते शिक्षाया छन्दरिवन्या यज्ञकल्पे ज्योतिषे साख्ये योगे क्रियाकल्पे वैशिके वैशेषिके अर्थविद्याया बार्हस्पत्ये आम्भिर्ये आसुर्ये मृगपक्षिरुते हेतुविद्यायाम्" इत्यादि ललितविस्तरे परि० १२ ३३ पद्यानन्तरम् पत्रं १०८ ॥ ९. कोडल्लयं मो० मु० विना ॥ १०. सयभ° डे० ल०। सढभ° शु०। सगडभ° मु०। अनुयोगद्वारेषु संगभ° सतभ° सगडभ° इति नामपाठान्तराण्यपि प्रत्यन्तरेषु दृश्यन्ते, दृश्यता पृ ६८ टि ८ ॥ ११. घोडमुहं शु०। खं० स० प्रत्योरेतन्नामैव नास्ति। अनुयोगद्वारेषु पुन घोडगमुहं, घोडयमुहं, घोडयसह, घोडयसुय इति नामपाठान्तराण्यपि प्रत्यन्तरेषु दृश्यन्ते दृश्यता पृ ६८ टि ७ ॥ १२. नागसुहुमं जे० मु० अनु० पृ ६८ सू ४९ ॥ १३. कणगसत्तरीनामानन्तर रयणावली इत्यधिक नाम शु० ॥ १४. वतिसे° शु० ॥ १५ तेसिअं ख० स० डे० मो०। तेरासिअं मु० ॥ १६. काविलियं डे० ल० मो० मु०। काविल अनु० पृ ६८ सू ४९ ॥ १७. णागायत स० ॥ १८. पोराण डे० ॥ १९. वागरण १८ भागवय १९. पायजली २० पुस्सदेवयं २१ लेहं २२ गणियं २३ सउणरुय २४ णाढगादी २५। अहवा जे० डे० ॥

[२] [1]एयाइं मिच्छद्दिट्ठिस्स मिच्छ[2]त्तपरिग्गहियाइं मिच्छ[3]सुयं, एयाणि चेव सम्मद्दिट्ठिस्स सम्मत्तपरिग्गहियाइं सम्मसुयं ।

[३] अहवा मिच्छद्दिट्ठिस्स वि[4] सम्मसुयं, कम्हा ? सम्मत्तहेउत्तणओ, जम्हा ते मिच्छद्दिट्ठिया[5] तेहिं चेव[6] समएहिं चोइया समाणा केइ[7] सपक्खदिट्ठीओ [8]वमेंति । से त्तं मिच्छ[9]सुयं ६ ।

७३. से किं तं सादीयं सपज्जवसियं ? अणादीयं अपज्जवसियं च ? [10]इच्चेयं दुवालसंगं गणिपिडगं वि[11]उच्छित्तिणयट्ठयाए सादीयं सपज्जवसियं, [12]अवि-उच्छित्तिणयट्ठयाए अणादीयं अपज्जवसियं ।

७४. तं समासओ चउव्विहं पण्णत्तं । तं जहा–दव्वओ खेत्तओ कालओ भावओ । [13]तत्थ दव्वओ णं सम्मसुयं एगं पुरिसं पडुच्च सादीयं सपज्जवसियं, बहवे पुरिसे पडुच्च अणादीयं अपज्जवसियं १ । खेत्तओ णं पंच भरहाइं पंच [14]एरवयाइं पडुच्च सादीयं सपज्जवसियं, पंच[15] महाविदेहाइं पडुच्च अणादीयं अपज्जवसियं २ । कालओ[16] णं ओसप्पिणिं उस्सप्पिणिं च पडुच्च सादीयं सपज्जवसियं, [17]णोओसप्पिणिं णोउस्सप्पिणिं च पडुच्च अणादीयं अपज्जवसियं ३ । भावओ णं जे जया जिणपण्णत्ता भावा आघविज्जंति पण्णविज्जंति परूविज्जंति दंसिज्जंति णिदंसिज्जंति उवदंसिज्जंति ते[18] तया भावे पडुच्च सादीयं सपज्जवसियं, खाओवसमियं पुण भावं पडुच्च अणादीयं अपज्जवसियं ४ ।

७५. अहवा भवसिद्धीयस्स सुयं [19]साईयं सपज्जवसियं, अभवसिद्धीयस्स सुयं अणादीयं अपज्जवसियं ।

---

१. अयं सूत्रांश चूर्णौ क्रमव्यत्यासेन व्याख्यातोऽस्ति । तथाहि—“इच्चेताइं सम्मदिट्ठिस्स सम्मत्तपरिग्गहियाइं सम्मसुयं । इच्चेताइं मिच्छदिट्ठिस्स मिच्छत्तपरिग्गहियाइं मिच्छसुतं” ॥ २. °च्छदिट्ठिपरि° खं० ॥ ३. मिच्छासुयं डे० मो० मु० ॥ ४. वि एयाइं चेव स° चू० मो० मु० ॥ ५. °ट्ठिणो तेहिं डे० ल० चू० ॥ ६. °व ससमएहिं जे० ॥ ७. केइ इति पदं खं० स० ल० शु० नास्ति ॥ ८. चयंति जे० मो० ह० म० ॥ ९. मिच्छासुयं डे० मो० मु० ॥ १०. इच्चेइयं मो० मु० ॥ ११. वुच्छि° मो० मु० ॥ १२. अवुच्छि° मो० मु० ॥ १३. तत्थ इति पद खं० स० डे० ल० शु० नास्ति ॥ १४. एराव° स० शु० ॥ १५. पंच विदेहाइं ल० ॥ १६. णं उस्सप्पिणि ओसप्पिणिं च जे० मो० मु० ॥ १७. णोउस्सप्पिणि णोओसप्पिणि च खं० स० जे० डे० शु० मो० मु० ॥ १८. ते भावे पडुच्च ल० । ते तहा पडुच्च चू० । ते तदा पडुच्च ख० स० शु० चूपा० ॥ १९. सायि सप° खं० । साई सप° ल० ॥

७६. सव्वागासपदेसग्गं सव्वागासपदेसेहिं अणंतगुणियं पँज्जवग्गक्खरं[1] णिप्फज्जइ ।

७७. सँव्वजीवाणं[2] पि य णं अक्खरस्स अणंतभागो णिच्चुग्घाडिओ[3], जँति[4] पुण [illegible] ावरिज्जा[5] तेण[6] जीवो अँजीवत्तं[7] पावेज्जा[8] ।

सुट्ठु वि मेहसमुदए होति पभा चंद-सूराणं ।

से त्तं सादीयं[9] सपज्जवसियं । से त्तं अणादीयं अपज्जवसितं ७।८।९।१०।

७८. से किं तं गमियं ? गमियं दिट्ठिवाओ । अगमियं कालियं सुंयं[10] । से त्तं गमियं ११ । से त्तं अगमियं १२ ।

७९. अँहवा[11] तं समासओ दुविहं पण्णत्तं । तं जहा—अंगपविट्ठं[12] अंगबाहिरं[13] च ।

८०. से किं तं अंगबाहिरं[14] ? अंगबाहिरं[15] दुविहं पण्णत्तं । तं जहा—आवस्सगं च आवस्सगवइरित्तं च ।

८१. से किं तं आवस्सगं ? आवस्सगं छव्विहं पण्णत्तं । तं जहा—सामाइयं १ चउवीसत्थओ २ वंदणयं[16] ३ पडिक्कमणं ४ काँउस्सग्गो[17] ५ पच्चक्खाणं ६ । से त्तं आवस्सगं ।

---

१ पज्जवक्खर जे० मो० मु० विआमलवृत्तौ २६८ पत्रे नन्दिसूत्रपाठोद्धरणे ॥ २. द्वादशारनयचक्रवृत्तौ इद सूत्रमित्य वर्त्तते—"सव्वजीवाण पि य णं अक्खरस्स अणंततमो भागो णिच्चुग्घाडितओ ।

तं पि जदि आवरिज्जिज्ज तेण जीवा अजीवत्तं पावे ।

सुट्ठु वि मेहसमुदये होइ पभा चद-सूराण ॥ १ ॥"

अत्रैव च नयचक्रप्रत्यन्तरे अणतभागो इति जीवो अजीवतं इति च पाठभेदोऽप्युपलभ्यते ॥ ३. °डियओ स० चू० ॥ ४. अत्र चूर्णिकृता चूर्णौ—

"जति पुण सो वि वरिज्जेज्ज तेण जीवो अजीवय पावे ।

सुट्ठु वि मेहसमुदए होति पहा चद-सूराण ॥ १ ॥" [कल्पभाष्ये गा ७४]

इति गाथैवोल्लिखिताऽस्ति, नयचक्रोद्धरणेऽपि पाठभेदेन गाथैव दृश्यते । अस्मत्सगृहीतसूत्रप्रतिपु ये विविधा पाठभेदा वर्त्तन्ते, यच्च पाठस्य स्वरूपमीक्ष्यते, एतत्सर्वविचारणेन सम्भाव्यते यदत्र सूत्रे गाथैव भ्रष्टता प्राप्ताऽस्ति । वृत्तिकृतोराचार्ययो पुनरत्र कि गद्य गाथा वा मान्यमस्ति ? इति न सम्यगवगम्यते, तथापि वृत्तिस्वरूपावलोकनेन गाथैव तेपा सम्मतेति सम्भाव्यते ॥ ५ सो वि वरिजेज्जा स० शु० । सो वाऽऽवरिज्जेज्ज ख० ॥ ६. तेणं जे० मो० मु० ॥ ७. अजीवतं ल० ॥ ८ पावेज्ज खं० ॥ ९. सादी सप° स० शु० । सआदि सप° ख० ॥ १०. सुय इति सं० स० डे० ल० शु० नास्ति ॥ ११ अहवा इति ख० स० ल० शु० नास्ति ॥ १२. °पविट्ठ च अग° जे० ॥ १३. अणगपविट्ठ च ख० स० डे० ल० शु० ॥ १४-१५. अणगपविट्ठ सं० स० डे० ल० शु० ॥ १६. वदण ख० स० डे० ल० शु० ॥ १७. काओसग्गो स० ॥

८२. से किं तं आवस्सगवइरित्तं? आवस्सगवइरित्तं दुविहं पण्णत्तं। तं जहा—कालियं च उक्कालियं च।

८३. से किं तं उक्कालियं? उक्कालियं अणेगविहं पण्णत्तं। तं जहा—दसवेयालियं १ कप्पियाकप्पियं २ चुल्लकप्पसुयं ३ महाकप्पसुयं ४ ओवाइयं[1] ५ रायपसेणियं[2] ६ जीवाभिगमो ७ पण्णवणा ८ महापण्णवणा ९ पमादप्पमादं १० नंदी ११ अणुओगदाराइं १२ देविंदत्थओ १३ तंदुलवेयालियं १४ चंदावेज्झयं १५ सूरपण्णत्ती १६ पोरिसिमंडलं १७ मंडलप्पवेसो १८ विज्जाचरणविणिच्छओ १९ गणिविज्जा २० झाणविभत्ती २१ मरणविभत्ती २२ आयविसोही २३ वीयरायसुयं २४ संलेहणासुयं २५ विहारकप्पो २६ चरणविही २७ आउरपच्चक्खाणं २८ महापच्चक्खाणं[3] २९। से त्तं उक्कालियं।

८४. से किं तं कालियं[4]? कालियं अणेगविहं पण्णत्तं। तं जहा—उत्तरज्झयणाइं १ दसाओ २ कप्पो ३ ववहारो ४ णिसीहं ५ महाणिसीहं ६ इसिभासियाइं ७ जंबुद्दीवपण्णत्ती ८ दीवसागरपण्णत्ती ९ चंदपण्णत्ती १० खुड्डिया विमाणपविभत्ती ११ महल्लिया विमाणपविभत्ती १२ अंगचूलिया १३ वग्गचूलिया[5] १४ विवाहचूलिया[6] १५ अरुणोववाए[7] १६

---

१. "ओवाइयं' ति प्राकृतत्वाद् वर्णलोपे औपपातिकम्" इति पाक्षिकसूत्रवृत्तौ। उववाइयं शु० मु० ॥ २. रायपसेणीयं खं०। रायपसेणइयं डे० ल० शु० ॥ ३. °क्खाणं २९ एवमाइ। से त्तं जे० मो० मु०। एवमाइ इति सूत्रपदं चूर्णि-वृत्तिकृद्भिर्नास्ति व्याख्यातम्। अपि च जे० प्रतौ अत्रार्थे "टीकायामिद न दृश्यते" इति टिप्पनकमपि वर्तते ॥ ४. कालियं अणंगपविट्ठं? कालियं अणंगपविट्ठं अणेग° खं० सं० शु० ॥ ५. वंगचू° ख० स० ल० शु० ॥ ६. वियाह° शु० ल० ॥ ७. उववाएपदान्तानि सूत्रनामानि अस्मदादृतास्वष्टासु सूत्रप्रतिषु चूर्ण्यादर्शेषु हारि० वृत्तौ मलयगिरिवृत्तौ पाक्षिकसूत्रयशोदेवीयवृत्तौ च क्रमव्यत्यासेन न्यूनाधिकभावेन च वर्तन्ते। तथाहि—अरुणोववाए वरुणोववाए गरुलोववाए धरणोववाए वेसमणोववाए वेलंधरोववाए देविंदोववाए उट्ठाण° जे० मो० मु०। अरुणोववाए वरुणोववाए गरुलोववाए धरणोववाए वेलधरोववाए देविंदोववाए वेसमणोववाए उट्ठाण° डे०। अरुणोववाए वरुणोववाए गरुलोववाए वेलंधरोववाए देविंदोववाए वेसमणोववाए उट्ठाण° स० शु०। अरुणोववाए वरुणोववाए गरुलोववाए वेलंधरोववाए देविंदोववाए उट्ठाण° ख०। अरुणोववाए वेलंधरोववाए देविंदोववाए वेसमणोववाए उट्ठाण° ल०। अथ च—अरुणोववाए इति सूत्रनामव्याख्यानानन्तर हरिभद्रवृत्तौ "एव वरुणोववादादिसु वि भाणियव्व" इति, मलयगिरिवृत्तौ च "एव गरुडोपपातादिष्वपि भावना कार्या" इति, पाक्षिकसूत्रवृत्तौ च "एवं वरुणोपपात-गरुडोपपात-वैश्रमणोपपात-वेलन्धरोपपात-देवेन्द्रोपपातेष्वपि वाच्यम्" इति निर्दिष्टं वर्त्तते। चूर्ण्यादर्शेषु पुनः पाठभेदत्रय दृश्यते— १ श्रीसागरानन्दसूरिमुद्रिते चूर्ण्यादर्शे [पत्र ४९] "एवं गरुले वरुणे

वं[1]रुणोववाए १७ गरुलोववाए १८ धरणोववाए १९ वेसमणोववाए २० देविंदोववाए २१ वेलंधरोववाए २२ उट्ठाणसुयं २३ समुट्ठाणसुयं २४ नागप[2]रियावणियाओ २५ निरयावलियाओ २६ क[3]प्पियाओ २७ कप्पवडिंसियाओ २८ पुप्फियाओ २९ पुप्फचूलियाओ ३० व[4]ण्हीदसाओ ३१।

८५. एवमाइया[5]इं चउरासीती पइण्णगसहस्साइं भग[6]वतो अरहं[7]तो सिरिउसहसामिस्स आइतित्थयरस्स, तहा संखेज्जाणि पइण्णगसहस्साणि मज्झिमगाणं जिणवराणं, चोद्दस पइण्णगसहस्साणि भगवओ वद्धमाणसामिस्स। अहवा जस्स जत्तिया सि[8]स्सा उप्पत्तियाए वेणइयाए कम्मयाए पारिणामियाए चउव्विहाए बुद्धीए उववेया तस्स तत्तियाइं पइण्णगसहस्साइं, पत्तेयबुद्धा वि तत्तिया चेव। से त्तं कालियं। से त्तं आवस्सयवइरित्तं। से त्तं अणंगपविट्ठं १३।

८६. से किं तं अंगपविट्ठं? अंगपविट्ठं दुवालसविहं पण्णत्तं। तं जहा—आयारो १ सू[9]यगडो २ ठाणं ३ समवाओ ४ वियाहे[10]पण्णत्ती ५ णायाधम्मकहाओ ६ उवासगदसाओ ७ अंतगडदसाओ ८ अणुत्तरोववाइयदसाओ ९ पण्हावागरणाइं १० विवागसुतं ११ दिट्ठिवाओ १२।

वेसमणे सक्के-देविंदे वेलधरे य त्ति" इति, २ श्रीविजयदानसूरिसम्पादितमुद्रितचूर्ण्यादर्शे [पत्र ९०-१] "एव वरुणे गरुले धरणे वेसमणे वेलधरे सक्के-देविंदे य त्ति" इति, ३ अस्माभिरादृते शुद्धतमे जेसलमेरुसत्के तालपत्रीयप्राचीनतमचूर्ण्यादर्शे च "एव गरुले धरणे वेसमणे सक्के-देविंदे वेलंधरे य त्ति" इति च। श्रीसागरानन्दसूरीयो वाचनाभेद आदर्शान्तरेषु प्राप्यते, श्रीदानसूरीयो वाचनाभेदस्तु नोपलभ्यते कस्मिंश्चिदप्यादर्शे इत्यत सम्भाव्यते—श्रीमद्भिर्दानसूरिभि मुद्रितसूत्रादर्शे चूर्ण्यादर्शान्तर हारि० वृत्ति पाक्षिकवृत्त्याद्यवलोकनेन पाठगलनसम्भावनया सूत्रनामप्रक्षेप क्रमभेदश्चापि विहितोऽस्तीति॥

१. वरुणोववाए इति पद चूर्णिकृता श्रीमलयगिरिणा च न स्वीकृतम्॥ २. °परियाणियाओ चू०। °पारियावणियाओ जे०। °परियावलियाओ ख० मो० ल०॥ ३. कप्पियाओ इति पदं चूर्णिकृता न स्वीकृतम्॥ ४. वण्हीदसाओ इति नाम्न प्राग् वण्हीयाओ इत्यधिक नाम शु० पाक्षिकसूत्रे च। नेदं नाम चूर्णि वृत्त्यादिषु व्याख्यात निर्दिष्ट वाऽस्ति। तथा वण्हीदसाओ इत्येतदनन्तर आसीविसभावणाण दिट्ठीविसभावणाण चारणभावणाणं महासुमिणभावणाण तेयगनिसग्गाण इत्येतान्यधिकानि कालिकश्रुतनामानि पाक्षिकसूत्रे उपलभ्यन्ते॥ ५ °याति स०॥ ६. भगवओ अरहओ सिरिउसहसामिस्स, मज्झिमगाण जिणाण संखेज्जाणि पइण्णगसहस्साणि, चोद्दस स० डे०। भगवओ अरहओ उसहस्स समणाणं, मज्झिमगाण इत्यादि शु०। भगवओ उसहरिसि(सिरि)स्स समणस्स, मज्झिमगाण इत्यादि ख० ल०। त्रयाणामप्येषा पाठभेदाना मज्झिमगाणं० इत्याद्युत्तरांशेन समानत्वेऽपि नैकतरोऽपि सूत्रपाठो वृत्तिकृतो सम्मत। वृत्तिकृद्भ्या नु मूले आदृत एव पाठो व्याख्यातोऽस्ति। चूर्णिकृता पुन स० डे० पाठानुसारेण व्याख्यातमस्तीति सम्भाव्यते॥ ७. °हओ उसहस्स चू०॥ ८. सीसा जे० डे० मो० ल० शु०॥ ९. सूतगडो ख० शु०। सूयगड स०॥ १०. विवाह° ख० विना॥

८७. से किं तं आयारे? आयारे णं समणाणं णिग्गंथाणं आयार-गोयर-विणय-वेणइय-सिक्खा-भासा-अभासा-चरण-करण-जाया-माया-वित्तीओ आघविज्जंति। से समासओ पंचविहे पण्णत्ते। तं जहा—णाणायारे १ दंसणायारे २ चरित्तायारे ३ तवायारे ४ वीरियायारे ५। आयारे णं परित्ता वायणा,[1] संखेज्जा अणुओगदारा, संखेज्जा वेढा, संखेज्जा सिलोगा, संखेज्जाओ[2] णिज्जुत्तीओ, संखेज्जाओ पडिवत्तीओ। से णं अंगट्ठयाए पढमे अंगे, दो सुयक्खंधा, पणुवीसं अज्झयणा, पंचासीती[3] उद्देसणकाला, पंचासीती[4] समुद्देसणकाला, अट्ठारस पयसहस्साइं[5] पदग्गेणं, संखेज्जा अक्खरा, अणंता गमा, अणंता पज्जवा, परित्ता तसा, अणंता थावरा। सासत-कड-णिबद्ध-णिकाइया जिणपण्णत्ता भावा आघविज्जंति पण्णविज्जंति परूविज्जंति दंसिज्जंति णिदंसिज्जंति उवदंसिज्जंति। से एवंआया,[6] एवंनाया, एवंविण्णाया, एवं चरण-करणपरूवणा[7] आघविज्जइ। से त्तं आयारे[8] १।

८८. से किं तं सूयगडे? सूयगडे णं लोए सूइज्जइ, अलोए सूइज्जइ, लोयालोए सूइज्जइ,[9] जीवा सूइज्जंति, अजीवा सूइज्जंति, जीवाजीवा सूइज्जंति, ससमए सूइज्जइ, परसमए सूइज्जइ, ससमय-परसमए सूइज्जइ[10]। सूयगडे णं आसीतस्स[11] किरियावादिसयस्स, चउरासीईए[12] अकिरियवादीणं,[13] सत्तट्ठीए अण्णाणियवादीणं, बत्तीसाए वेणइयवादीणं, तिण्हं तेसट्ठाणं[14] पावादुयसयाणं[15] वूहं किच्चा ससमए ठाविज्जइ। सूयगडे णं परित्ता वायणा, संखेज्जा अणुओगदारा, संखेज्जा वेढा, संखेज्जा सिलोगा, संखेज्जाओ णिज्जुत्तीओ, संखेज्जाओ पडिवत्तीओ। से णं

---

१. वाइणा ल० ॥ २. चूर्णौ संखेज्जाओ पडिवत्तीओ, संखेज्जाओ णिज्जुत्तीओ, इत्येवं व्यत्यासेन व्याख्यातमस्ति ॥ ३–४. °सीइं ल० ॥ ५. °स्साति शु० । °स्साणि मो० मु० ॥ ६. चूर्णिकृता एवंआया इति पाठो न गृहीतो न च व्याख्यातोऽस्ति, किन्तु श्रीहरिभद्रसूरिणा श्रीमलयगिरिणा च एष पाठो गृहीतोऽस्ति, साम्प्रतं च प्राप्तासु सर्वास्वपि नन्दीसूत्रमूलप्रतिषु एष पाठो दृश्यते। समवायाङ्गसूत्रवृत्तावभयदेवसूरिभिः एवंआया इति पाठो नन्दीसूत्रत्वेनाऽऽदृतो व्याख्यातश्चापि दृश्यते। तैरेव च तत्र स्पष्टं निर्दिष्टं यद्—असौ पाठो न समवायाङ्गसूत्रप्रतिषु वर्त्तत इति। एतच्चेदं सूचयति यत्—चूर्णिकारप्राप्तप्रतिभ्यो भिन्ना एव नन्दीसूत्रप्रतयो हरिभद्रादीना समक्षमासन्, तथाऽभयदेवसूरिप्राप्तासु समवायाङ्गसूत्रप्रतिषु एष पाठो नाऽऽसीत्। सम्प्रति प्राप्यमाणासु च समवायाङ्गसूत्रस्य कतिपयासु प्रतिषु दृश्यमान एष पाठोऽभयदेवसूरिनिक्षिप्त-व्याख्यातपाठानुरोधेनैवाऽऽयात इति सम्भाव्यते ॥ ७. °वणया आ° खं० ल० ॥ ८. आचारे ल० ॥ ९. °ज्जंति खं० सं० ल० ॥ १०. °ज्जंति डे० शु० ॥ ११. असीयस्स खं० स० विना ॥ १२. °रासीए खं० ॥ १३. °यावा° स० शु० मो० मु० ॥ १४. तेवट्ठाणं खं० स० जे० डे० ल० । हारि० वृत्तौ समवायाङ्गसूत्रादिषु च तेसट्ठाणं इति पाठो वर्तते ॥ १५. पासंडियसयाणं जे० डे० मो० मु० । श्रीमलयगिरिभिरयमेव पाठ आदृतोऽस्ति ॥

अंगट्ठयाए विइए[1] अंगे, दो सुयक्खंधा, तेवीसं अज्झयणा, तेत्तीसं उद्देसणकाला, तेत्तीसं समुद्देसणकाला, छत्तीसं पदसहस्साणि पयग्गेणं, संखेज्जा अक्खरा, अणंता गमा, अणंता पज्जवा, परित्ता तसा, अणंता थावरा, सासय-कड-णिबद्ध-णिकाइया जिणपण्णत्ता भावा आघविज्जंति पण्णविज्जति परूविज्जंति दंसिज्जंति णिदंसिज्जंति उवदंसिज्जंति। से एवंआया, एवंणाया, एवंविण्णाया, एवं चरण-करणपरूवणा आघविज्जइ[2]। से त्तं सूयगडे २।

८९. से किं तं ठाणे? ठाणे णं जीवा ठाविज्जंति, अजीवा ठाविज्जंति, जीवाजीवा ठाविज्जंति, [3]⊢ लोए ठाविज्जइ, अलोए ठाविज्जइ, लोयालोए ठाविज्जइ, ⊣ ससमए ठाविज्जइ, परसमए ठाविज्जइ, ससमय-परसमए ठाविज्जइ। ठाणे णं टंका कूडा सेला सिहरिणो पब्भारा कुंडाइं गुहाओ आगरा दहा णदीओ आघविज्जंति। ठाणे[4] णं एगाइयाए[5] एगुत्तरियाए वुड्ढीए दसट्ठाणगविवड्ढियाणं भावाणं परूवणया[6] आघविज्जंति[7]। ठाणे णं परित्ता वायणा, संखेज्जा अणुओगदारा, संखेज्जा वेढा, संखेज्जा सिलोगा, संखेज्जाओ[8] निज्जुत्तीओ, संखेज्जाओ[9] संगहणीओ, संखेज्जाओ[10] पडिवत्तीओ। से णं अंगट्ठयाए तइए अंगे, एगे सुयक्खंधे, दस अज्झयणा, एक्कवीसं उद्देसणकाला, एक्कवीसं समुद्देसणकाला, बावत्तरिं पदसहस्साइं पयग्गेणं, संखेज्जा अक्खरा, अणंता[11] गमा, अणंता पज्जवा, परित्ता तसा, अणंता थावरा, सासत-कड-णिबद्ध-णिकाइया जिणपण्णत्ता भावा आघविज्जंति पण्णविज्जंति परूविज्जंति दंसिज्जंति णिदंसिज्जंति उवदंसिज्जंति। से एवंआया, एवंणाया, एवंविण्णाया, एवं चरण-करणपरूवणा[12] आघविज्जइ[13]। से त्तं ठाणे ३।

९०. से किं तं समवाए? समवाए णं जीवा समासिज्जंति, अजीवा समासिज्जंति, जीवाजीवा समासिज्जंति, लोए समासिज्जइ, अलोए समासिज्जइ, लोयालोए समासिज्जंति, ससमए समासिज्जइ, परसमए समासिज्जइ, ससमय-

---

१. विदिए शु०। विईए ल० ॥ २. °ज्जति ख० शु० ल० डे० ॥ ३. ⊢ ⊣ एतच्चिह्नमध्यवर्ती पाठ जे० मो० मु० प्रतिषु ससमय-परसमए ठाविज्जइ इति पाठानन्तर वर्त्तते ॥ ४. ठाणे ण इति खं० स० ल० शु० नास्ति ॥ ५ एगाइयाणं एगुत्तरियाण दसठाण° स० डे० ल० शु० ॥ ६. °वणा जे० मो० ॥ ७. °ज्जंति ख० डे० शु० ॥ ८. संखेज्जाओ निज्जुत्तीओ इति खं० स० ल० शु० समवायाङ्गसूत्रे च नास्ति ॥ ९. संखेज्जाओ संगहणीओ इति मो० मु० नास्ति ॥ १०. सखेज्जाओ पडिवत्तीओ इति ख० स० ल० शु० समवायाङ्गसूत्रे च नास्ति ॥ ११. ख० सं० ल० शु० प्रतिषु अणता गमा अणंता पज्जवा इति नास्ति ॥ १२. °वणया ख० स० डे० ल० ॥ १३. °ज्जंति ख० स० डे० ल० ॥

परसमए समासिज्जंति। समवाए णं एगाइयाणं एगुत्तरियाणं ठाणगसयविवड्ढियाणं भावाणं परूवणा आघविज्जइ। दुवालसंगस्स[1] य गणिपिडगस्स पल्लवग्गे[2] समासिज्जइ। समवाए[3] णं परित्ता वायणा, संखेज्जा अणुओगदारा, संखेज्जा वेढा, संखेज्जा सिलोगा[4], संखेज्जाओ णिज्जुत्तीओ, संखेज्जाओ पडिवत्तीओ, संखेज्जाओ संगहणीओ। से णं अंगट्ठयाए चउत्थे अंगे, एगे सुयक्खंधे, एगे अज्झयणे, एगे उद्देसणकाले, एगे समुद्देसणकाले, एगे चोयाले पदसयसहस्से पदग्गेणं, संखेज्जा अक्खरा, अणंता गमा, अणंता पज्जवा, परित्ता तसा, अणंता थावरा, सासत-कड-णिबद्ध-णिकाइया जिणपण्णत्ता भावा आघविज्जंति पण्णविज्जंति परूविज्जंति दंसिज्जंति णिदंसिज्जंति उवदंसिज्जंति। से एवंआया, एवंणाया, एवंविण्णाया, एवं चरण-करणपरूवणा[5] आघविज्जंति[6]। से त्तं समवाए ४।

९१. से किं तं वियाहे[7]? वियाहे[8] णं जीवा वियाहिज्जंति, अजीवा वियाहिज्जंति, जीवाजीवा वियाहिज्जंति, लोए वियाहिज्जइ, अलोए वियाहिज्जइ, लोयालोए वियाहिज्जंति, ससमए वियाहिज्जइ, परसमए वियाहिज्जइ, ससमय-परसमए वियाहिज्जति। वियाहे[9] णं परित्ता वायणा, संखेज्जा अणुओगदारा, संखेज्जा वेढा, संखेज्जा सिलोगा[10], संखेज्जाओ णिज्जुत्तीओ, संखेज्जाओ संगहणीओ, संखेज्जाओ पडिवत्तीओ। से णं अंगट्ठयाए पंचमे अंगे, एगे सुयक्खंधे, एगे सातिरेगे अज्झयणसते, दस उद्देसगसहस्साइं, दस समुद्देसगसहस्साइं, छत्तीसं वागरणसहस्साइं[11], दो लक्खा अट्ठासीतिं पयसहस्साइं पयग्गेणं, संखेज्जा अक्खरा,

---

१. °लसविहस्स मो० डे० ॥ २. पज्जवग्गे स० । पल्लवग्गे इत्यस्यार्थ —"तथा द्वादशाङ्गस्य च गणिपिटकस्य 'पल्लवग्गे' त्ति पर्यवपरिमाणं अभिधेयादितद्धर्मसङ्ख्यानम्, यथा 'परित्ता तसा' इत्यादि। पर्यवशब्दस्य च 'पल्लव' त्ति निर्देश प्राकृतत्वात्, पर्यङ्कः पल्यङ्क इत्यादिवदिति। अथवा पल्लवा इव पल्लवा'-अवयवास्तत्परिमाणम्।" इति समवायाङ्गसूत्रवृत्तौ ११३-२ पत्रे ॥ ३. °वायस्स णं डे० मो० ॥ ४. सिलोगा, संखेज्जाओ संगहणीओ। से णं खं० स० ल० शु०। सिलोगा, संखेज्जाओ निज्जुत्तीओ, संखेज्जाओ पडिवत्तीओ। से णं मो० मु० ॥ ५. °वणया ल० ॥ ६. °ज्जति खं० स० ॥ ७-८. विवाहे जे० मो० मु० ॥ ९. विवाहस्स णं जे० डे० मो० मु० ॥ १०. डे० विनाऽन्यत्र—सिलोगा, संखेज्जाओ सगहणीओ। से णं खं० स० ल० शु०। सिलोगा, संखेज्जाओ निज्जुत्तीओ, सखेज्जाओ पडिवत्तीओ। से णं जे० मो० ॥ ११. °स्साइ, चउरासीई पयसहस्साइं पयग्गेणं, इति समवायाङ्गसूत्रे पाठ। अत्राभयदेवीया टीका-"चतुरशीति· पदसहस्राणि पदाग्रेणेति, समवायापेक्षया द्विगुणताया इहानाश्रयणात्, अन्यथा द्वे लक्षे अष्टाशीतिः सहस्राणि च भवन्तीति।" इति ११६-१ पत्रे। तथैतदर्थसमर्थक· "विवाहपण्णत्तीए णं भगवतीए चउरासीइ पदसहस्सा पदग्गेण" इति समवायाङ्गे ८४ स्थानके सूत्रपाठोऽपि वर्त्तते ॥

अणंता गमा, अणंता पज्जवा, परित्ता तसा, अणंता थावरा, सासत-कड-णिबद्ध-णिकाइया जिणपण्णत्ता भावा आघविज्जंति पण्णविज्जंति परूविज्जंति दंसिज्जति णिदंसिज्जंति उवदंसिज्जंति। से एवंआया, एवंणाया, एवंविण्णाया[1], एवं चरण-करणपरूवणा आघविज्जइ[2]। से त्तं वियाहे[3] ५।

९२. से किं तं णायाधम्मकहाओ? णायाधम्मकहासु णं णायाणं णगराइं उज्जाणाइं चेइयाइं[4] वणसंडाइं समोसरणाइं रायाणो अम्मा-पियरो[5] धम्मकहाओ धम्मायरिया इहलोग-परलोगिया रिद्धिविसेसा भोगपरिच्चागा पव्वज्जाओ[6] परियागा सुयपरिग्गहा तवोवहाणाइं संलेहणाओ भत्तपच्चक्खाणाइं पाओवगमणाइं देवलोग-गमणाइं सुकुलपच्चायाईओ पुणबोहिलाभा अंतकिरियाओ य आघविज्जंति। दस धम्मकहाणं वग्गा[7]। तत्थ णं एगमेगाए धम्मकहाए पंच पंच अक्खाइयासयाइं, एगमेगाए अक्खाइयाए पंच पंच उवक्खाइयासयाइं, एगमेगाए उवक्खाइयाए पंच पंच अक्खाइओवक्खाइयासयाइं, एवमेव सपुव्वावरेणं अद्धुट्ठाओ कहाणग-कोडीओ भवति त्ति मक्खायं। णायाधम्मकहाण परित्ता वायणा, संखेज्जा अणु-योगदारा, संखेज्जा वेढा, संखेज्जा सिलोगा[8], संखेज्जाओ णिज्जुत्तीओ, संखेज्जाओ संगहणीओ, संखेज्जाओ पडिवत्तीओ। से णं अंगट्ठयाए छट्ठे अंगे, दो सुयक्खंधा, एगूणवीसं[9] णातज्झयणा, एगूणवीसं[10] उद्देसणकाला, एगूणवीसं[11] समुद्देसणकाला, संखेज्जाइं[12] पयसहस्साइं[13] पयग्गेणं, संखेज्जा अक्खरा, अणंता गमा, अणंता पज्जवा, परित्ता तसा, अणंता थावरा, सासत-कड-णिबद्ध-णिकाइया जिणपण्णत्ता भावा आघविज्जंति पण्णविज्जंति परूविज्जति दंसिज्जंति णिदंसिज्जति उवदंसिज्जति। से एवंआया, एवंणाया, एवंविण्णाया, एवं चरण-करणपरूवणा[14] आघविज्जइ[15]। से त्तं णायाधम्मकहाओ ६।

---

१. °वणया ल० ॥ २. °ज्जति ख० स० ल० ॥ ३. विवाहे खं० स० विना ॥ ४. चेतियातिं वणसडातिं शु० ॥ ५. °पियरो धम्मायरिया धम्मकहाओ इह-पारलोइया इड्टि-विसेसा जे० मो० मु०। "धम्मायरिया धम्मकहाओ इहलोइय-परलोइयइड्टिविसेसा" इति समवायाङ्गे ॥ ६ पव्वज्जा परियागा ख० स० डे० ल० शु०। "पव्वज्जाओ सुअपरिग्गहा तवोवहाणाइं परियागा संलेहणाओ" इति समवायाङ्गे ॥ ७. वग्गा पण्णत्ता। तत्थ स० ॥ ८. सिलोगा, संखेज्जाओ संगहणीओ। से णं ख० स० ल० शु०। सिलोगा, संखेज्जाओ निज्जुत्तीओ, संखेज्जाओ पडिवत्तीओ। से णं जे० ॥ ९. °णवीस अज्झयणा ख० जे० डे० ल० मो० शु० समवायाङ्गे च ॥ १०–११. एगूणतीसं ल० ॥ १२. संखेज्जा पयसहस्सा, जे० मो०॥ १३. पयसयसह° समवायाङ्गे ॥ १४. °वणया ख० स० ल० शु० ॥ १५. °ज्जति खं० स० डे० शु० ल० ॥

९३. से किं तं उवासगदसाओ? उवासगदसासु णं समणोवासगाणं णगराइं उज्जाणाइं चेइयाइं[1] वणसंडाइं[2] समोसरणाइं रायाणो अम्मा-पियरो[3] धम्मकहाओ धम्मायरिया इहलोग-परलोइया[4] रिद्धिविसेसा भोगपरिच्चाया[5] परियागा सुयपरिग्गहा तवोवहाणाइं सीलव्वय-गुण-वेरमण-पच्चक्खाण-पोसहोववासपडिवज्जणया पडिमाओ उवसग्गा संलेहणाओ भत्तपच्चक्खाणाइं पाओवगमणाइं देवलोगगमणाइं सुकुलपच्चायाईओ पुणबोहिलाभा अंतकिरियाओ य आघविज्जंति। उवासगदसासु णं परित्ता वायणा, संखेज्जा अणुयोगदारा, संखेज्जा वेढा, संखेज्जा सिलोगा, संखेज्जाओ णिज्जुत्तीओ, संखेज्जाओ[6] संगहणीओ, संखेज्जाओ[7] पडिवत्तीओ। से णं अंगट्ठयाए सत्तमे अंगे, एगे सुयक्खंधे, दस अज्झयणा, दस उद्देसणकाला, दस समुद्देसणकाला, संखेज्जाइं[8] पदसहस्साइं[9] पयग्गेणं, संखेज्जा अक्खरा, अणंता गमा, अणंता पज्जवा, परित्ता तसा, अणंता थावरा, सासय-कड-णिबद्ध-णिकाइया जिणपण्णत्ता भावा आघविज्जंति पण्णविज्जंति परूविज्जंति दंसिज्जंति णिदंसिज्जंति उवदंसिज्जंति। से एवंआया, एवंणाया, एवंविण्णाया एवं चरण-करणपरूवणा[10] आघविज्जइ[11]। से त्तं उवासगदसाओ ७।

९४. से किं तं अंतगडदसाओ? अंतगडदसासु णं अंतगडाणं णगराइं उज्जाणाइं चेतियाइं वणसंडाइं[12] समोसरणाइं रायाणो अम्मा-पियरो[13] धम्मकहाओ धम्मायरिया इहलोग-परलोगिया[14] रिद्धिविसेसा भोगपरिच्चागा[15] पव्वज्जाओ[16] परियागा सुतपरिग्गहा तवोवहाणाइं संलेहणाओ भत्तपच्चक्खाणाइं पाओवगमणाइं[17] अंतकिरियाओ

---

१. चेतियाति शु० ॥ २. वणसंडाइं इति खं० सं० शु० नास्ति ॥ ३. °पियरो धम्मायरिया धम्मकहाओ जे० मो० मु० ॥ ४. इहलोइय-परलोइया इड्ढिवि° जे० मो० मु० ॥ ५. °या पव्वज्जाओ परि° जे० डे० ल० शु० ॥ ६. संखेज्जाओ संगहणीओ इति जे० मो० नास्ति ॥ ७. संखेज्जाओ पडिवत्तीओ इति स० डे० ल० शु० नास्ति ॥ ८. संखेज्जा पदसहस्सा प° जे० मो० मु० ॥ ९. "पदसयसहस्साइं" समवायाङ्गे ॥ १० °वणया ल० ॥ ११. °ज्जंति स० स० डे० ल० ॥ १२. वणसडाइं इति खं० स० डे० ल० शु० नास्ति ॥ १३. °पियरो धम्मायरिया धम्मकहाओ जे० ल० मो० मु० ॥ १४. इहलोइय-पारलोइया इड्ढिवि° मो०। इहलोइय-परलोइया इड्ढिवि° जे० मु० ॥ १५. भोगपरिभोगा खं० ल० शु० ॥ "भोगपरिभोगा" इति पदम्, तत्र 'परिहरणा होइ परिभोगो' [ ] त्ति वचनाद् भोगविषय· परिभोग-परित्याग एवोच्यते।" इति नन्दीहारिभद्रीयवृत्तिदुर्गपद·व्याख्यानारा ॥ १६. पव्वज्जा परियागा सुत° खं०। पव्वज्जा सुत° ल० ॥ १७ °णाइं देवलोगगमणाइं सुकुलपच्चायाईओ पुणबोहिलाभा अंत° मो० मु० विना। नाय पाठोऽन्तकृद्भिः सह सङ्गतः ॥

य आघविज्जंति। अंतगडदसासु[1] णं परित्ता वायणा, संखेज्जा अणुयोगदारा, संखेज्जा वेढा, संखेज्जा सिलोगा, संखेज्जाओ णिज्जुत्तीओ, संखेज्जाओ[2] संगहणीओ, संखेज्जाओ[3] पडिवत्तीओ। से णं अंगट्ठयाए अट्ठमे अंगे, एगे[4] सुयक्खंधे, अट्ठ वग्गा, अट्ठ उद्देसणकाला, अट्ठ समुद्देसणकाला, संखेज्जाइं पयसहस्साइं पदग्गेणं, संखेज्जा अक्खरा, अणंता गमा, अणंता पज्जवा, परित्ता तसा, अणंता थावरा, सासत-कड-णिबद्ध-णिकाइया जिणपण्णत्ता भावा आघविज्जंति पण्णविज्जंति परूविज्जंति दंसिज्जंति णिदंसिज्जंति उवदंसिज्जंति। से एवंआया, एवंणाया, एवंविण्णाया, एवं चरण-करणपरूवणा[5] आघविज्जइ[6]। से त्तं अंतगडदसाओ ८।

९५. से किं तं अणुत्तरोववाइयदसाओ? अणुत्तरोववाइयदसासु णं अणुत्तरोववाइयाणं णगराइं उज्जाणाइं चेइयाइं वणसंडाइं[7] समोसरणाइं रायाणो अम्मा-पियरो धम्मकहाओ[8] धम्मायरिया इहलोगं[9]-परलोगिया रिद्धिविसेसा भोगपरिच्चागा पव्वज्जाओ परियागा सुतपरिग्गहा तवोवहाणाइं पडिमाओ उवसग्गा संलेहणाओ भत्तपच्चक्खाणाइं पाओवगमणाइं अणुत्तरोववाइयत्ते[10] उववत्ती सुकुलपच्चायाईओ पुणबोहिलाभा अंतकिरियाओ य आघविज्जंति। अणुत्तरोववाइयदसासु[11] णं परित्ता वायणा[12], संखेज्जा अणुयोगदारा, संखेज्जा वेढा, संखेज्जा सिलोगा, संखेज्जाओ[13] णिज्जुत्तीओ, संखेज्जाओ[14] संगहणीओ, संखेज्जाओ[15] पडिवत्तीओ। से णं अंगट्ठयाए

१. दसाणं जे० स० ॥ २. सखेज्जाओ संगहणीओ इति जे० मो० मु० नास्ति ॥ ३. सखेज्जाओ पडिवत्तीओ इति ख० स० ल० शु० नास्ति ॥ ४. एगे सुयक्खंधे, दस अज्झयणा, सत्त वग्गा, दस उद्देसणकाला, दस समुद्देसणकाला, सखेज्जाइ पद[सत]सहस्साइ पयग्गेण इति समवायाङ्गसूत्रे पाठ । अत्राभयदेवीया टीका—

"नवर 'दस अज्झयण' त्ति प्रथमवर्गापेक्षयैव घटन्ते, नन्द्यां तथैव व्याख्यातत्वात्। यच्चेह पठ्यते 'सत्त वग्ग' त्ति तत् प्रथमवर्गादन्यवर्गापेक्षया, यतोऽत्र सर्वेऽप्यष्ट वर्गा, नन्द्यामपि तथापठितत्वात्। तद्वृत्तिश्चेयम्—'अट्ठ वग्ग' त्ति अत्र वर्ग समूहः, स चान्तकृतानामध्ययनाना वा। सर्वाणि चैकवर्गगतानि युगपदुद्दिश्यन्ते ततो भणित 'अट्ठ उद्देसणकाला' इत्यादि। इह च दश उद्देशनकाला अभिधीयन्ते इति नास्याभिप्रायमवगच्छाम । तथा सख्यातानि पदशतसहस्राणि पदाग्रेणेति, तानि च किल त्रयोविशतिर्लक्षाणि चत्वारि च सहस्राणीति ।" १२१-२ पत्रे ॥ ५. °वणया ख० ल० ॥ ६. °विज्जति खं० स० डे० ल० शु० ॥ ७. वणसडाइं इति मो० मु० एव वर्त्तते ॥ ८. धम्मायरिया धम्मकहाओ मो० मु० ॥ ९ °लोइय-परलोइया जे० मो० मु० ॥ १०. अणुत्तरोववत्ती सु° शु० । अणुत्तरोववाय त्ति सु° खं० स० ॥ ११. °दसाणं सं० जे० मो० ॥ १२. वाइणा ल० ॥ १३. सखेज्जाओ णिज्जुत्तीओ इति ल० नास्ति ॥ १४. संखेज्जाओ संगहणीओ इति जे० मो० नास्ति ॥ १५. सखेज्जाओ पडिवत्तीओ इति खं० सं० ल० शु० नास्ति ॥

णवमे अंगे, एगे सुयक्खंधे, तिण्णि वग्गा, तिण्णि उद्देसणकाला, तिण्णि समुद्देसणकाला, संखेज्जाइं पयसहस्साइं पयग्गेणं, संखेज्जा अक्खरा, अणंता गमा, अणंता पज्जवा, परित्ता तसा, अणंता थावरा, सासय-कड-णिबद्ध-णिकाइया जिणपण्णत्ता भावा आघविज्जंति पण्णविज्जंति परूविज्जंति दंसिज्जंति णिदंसिज्जंति उवदंसिज्जंति। से एवंआया, एवंणाया, एवंविण्णाया एवं चरण-करणपरूवणा[2] आघविज्जइ[3]। से त्तं अणुत्तरोववाइयदसाओ ९।

९६. से किं तं पण्हावागरणाइं? पण्हावागरणेसु णं अट्ठुत्तरं पसिणसयं, अट्ठुत्तरं अपसिणसयं, अट्ठुत्तरं पसिणापसिणसयं[4], अण्णे वि[5] विविधा दिव्वा[6] विज्जातिसया नाग-सुवण्णेहि य सद्धिं दिव्वा[7] संवाया आघविज्जंति। पण्हावागरणाणं परित्ता वायणा, संखेज्जा अणुओगदारा, संखेज्जा वेढा, संखेज्जा सिलोगा, संखेज्जाओ णिज्जुत्तीओ, संखेज्जाओ[8] संगहणीओ, संखेज्जाओ[9] पडिवत्तीओ। से णं अंगट्ठयाए दसमे अंगे, एगे सुयक्खंधे पणयालीसं अज्झयणा, पणयालीसं उद्देसणकाला, पणयालीसं समुद्देसणकाला, संखेज्जाइं पदसहस्साइं पदग्गेणं, संखेज्जा अक्खरा, अणंता गमा, अणंता पज्जवा, परित्ता तसा, अणंता थावरा, सासत-कड-णिबद्ध-णिकाइया जिणपण्णत्ता भावा आघविज्जंति पण्णविज्जंति परूविज्जंति दंसिज्जंति णिदंसिज्जंति उवदंसिज्जंति। से एवंआया, एवंणाया, एवंविण्णाया, एवं चरण-करणपरूवणा आघविज्जइ[10]। से त्तं पण्हावागरणाइं १०।

९७. [१] से किं तं विवागसुतं? विवागसुते णं सुकड-दुक्कडाणं कम्माणं फल-विवागा[11] आघविज्जंति। तत्थ णं दस दुहविवागा, दस सुहविवागा।

---

१. एगे सुयक्खंधे, दस अज्झयणा, तिण्णि वग्गा, दस उद्देसणकाला, दस समुद्देसणकाला, संखेज्जाइं पयसयसहस्साइं पयग्गेण पण्णत्ता, संखेज्जाणि अक्खराणि इति समवायाङ्गे। अत्राभयदेवपादाः—"इह अध्ययनसमूहो वर्ग, वर्गे दशाध्ययनानि, वर्गश्च युगपदेवोद्दिश्यते इत्यतस्त्रय एवोद्देशनकाला भवन्ति, एवमेव च नन्द्यामभिधीयन्ते, इह तु दृश्यन्ते दशेति, अत्राभिप्रायो न ज्ञायत इति।" १२३-२ पत्रे ॥ २. °वणया ल० ॥ ३. °विज्जति खं० स० डे० ल० शु० ॥ ४ °सय, तं जहा—अंगुट्ठपसिणाइं बाहुपसिणाइं अद्दागपसिणाइं, अण्णे वि जे० डे० ल० मो० मु० ॥ ५ वि विचित्ता दिव्वा सर्वासु सूत्रप्रतिषु। हारि० वृत्तौ एष एव पाठो व्याख्यातोऽस्ति। मलयगिरिपादा पुन चूर्णिकारमनुसृता' सन्ति ॥ ६. दिव्वा इति स० शु० एव वर्तते ॥ ७. दिव्वा संधाणा सधणति इति चूपा०; दिव्या सन्ध्वाना सन्ध्वनन्ति इत्यर्थ ॥ ८. संखेज्जाओ संगहणीओ इति जे० मो० नास्ति ॥ ९. संखेज्जाओ पडिवत्तीओ खं० स० ल० शु० समवायाङ्गे च नास्ति ॥ १०. °विज्जंति खं० स० डे० ल० शु० ॥ ११. °विवागे आघविज्जइ जे० मो० मु० ॥

[२] से[1] किं तं दुहविवागा? दुहविवागेसु णं दुहविवागाणं णगराइं उज्जाणाइं वणसंडाइं चेइयाइं समोसरणाइं रायाणो अम्मा-पियरो [2]धम्मकहाओ धम्मायरिया [3]इहलोइय-परलोइया [4]रिद्धिविसेसा निरयग[5]मणाइं दुहपरंपराओ संसार[6]भवपवंचा दुकुलपच्चायाईओ दुलहबोहियत्तं आघविज्जंति । से[7] त्तं दुहविवागा ।

[३] से किं तं सुहविवागा? सुहविवागेसु णं सुहविवागाणं णगराइं उज्जाणाइं वणसंडाइं चेइयाइं समोसरणाइं रायाणो अम्मा-पि[8]यरो धम्मकहाओ धम्मायरिया [9]इहलोइअ-परलोइया रिद्धिविसेसा भोगपरिच्चागा पव्वज्जा[10]ओ परियागा सुतपरिग्गहा तवोवहाणाइं संलेहणाओ भत्तपच्चक्खाणाइं पाओवगमणाइं देवलोगगमणाइं सुहपरंपराओ सुकुलपच्चायाईओ पुणबोहिलाभा अंतकिरियाओ य आघविज्जंति । [से त्तं सुहविवागा ।]

[४] [11]विवागसुते णं परित्ता वायणा, संखेज्जा अणुयोगदारा, संखेज्जा वेढा, संखेज्जा सिलोगा, संखेज्जाओ णिज्जुत्तीओ, संखेज्जाओ संगहणीओ, संखेज्जाओ पडिवत्तीओ । से णं अंगट्ठयाए एक्कारसमे अंगे, दो सुयक्खंधा, वीसं अज्झयणा, वीसं उद्देसणकाला, वीसं समुद्देसणकाला, संखेज्जाइं [12]पदसहस्साइं पदग्गेणं, संखेज्जा अक्खरा, अणंता गमा, अणंता पज्जवा, परित्ता तसा, अणंता थावरा, सासय-कड-णिबद्ध-णिकाइया जिणपण्णत्ता भावा आघविज्जंति पण्णविज्जंति परूविज्जंति दंसिज्जंति णिदंसिज्जंति उवदंसिज्जंति । से एवंआया, एवंणाया, एवंविण्णाया, एवं चरण-करणपरूवणा आघवि[13]ज्जइ । से त्तं विवागसुतं ११ ।

९८. से किं तं दिट्ठिवाए? दिट्ठिवाए णं सव्वभावपरूवणा आघवि[14]ज्जंति ।

---

१. से किं तं दुहविवागा? इति ख० शु० नास्ति । समवायाङ्गे तु प्रश्नवाक्यं वर्त्तत एव ॥ २. धम्मायरिया धम्मकहाओ स० जे० डे० ल० मो० मु० ॥ ३ इहलोग-परलोगिया स० ॥ ४ इड्टिवि° मो० मु० ॥ ५. °गमण ख० ॥ ६. °भववंचा स० ल० समवायाङ्गे च ॥ ७ से त्त दुहविवागा। से किं त सुहविवागा? इति ख० शु० नास्ति, समवायाङ्गे तु वर्तते ॥ ८ °पियरो धम्मायरिया धम्मकहाओ ख० डे० ॥ ९. इहलोग-पारलोगिया इड्टिविसेसा जे० मो० मु० ॥ १० °ज्जा परि° ख० ॥ ११. विवागसुयस्स णं जे० मो० मु० । विवागेसु णं शु० ॥ १२. पदसतसह° समवायाङ्गे ॥ १३. °विज्जति ख० स० डे० ल० शु० ॥ १४. °विज्जति ख० स० डे० ल० ॥

से समासओ पंचविहे पण्णत्ते। तं जहा—प[1]रिकम्मे १ सुत्ताइं[2] २ पुव्वगते ३ अणुओगे ४ चूलिया ५।

९९. से किं तं परिकम्मे? परिकम्मे सत्तविहे पण्णत्ते। तं जहा—सिद्धसेणियापरिकम्मे १ मणुस्ससेणियापरिकम्मे २ पुट्ठसेणियापरिकम्मे ३ ओगा[3]ढसेणियापरिकम्मे ४ उवसंपज्जणसेणियापरिकम्मे ५ विप्प[4]जहणसेणियापरिकम्मे ६ चु[5]तअचुतसेणियापरिकम्मे ७।

१००. से किं तं सिद्धसेणियापरिकम्मे? सिद्धसेणियापरिकम्मे चोद्दसविहे पण्णत्ते। तं जहा—माउगापयाइं १ एगट्ठियपयाइं २ अ[6]ट्ठापयाइं ३ पाढो ४ आमासपयाइं ५ केउभूयं ६ रासिबद्धं ७ एगगुणं ८ दुगुणं ९ तिगुणं १० केउभूयप[7]डिग्गहो ११ संसार[8]पडिग्गहो १२ नंदावत्तं १३ सिद्धा[9]वत्तं १४। से त्तं सिद्धसेणियापरिकम्मे १।

१०१. से किं तं मणुस्ससेणियापरिकम्मे? मणुस्ससेणियापरिकम्मे चोद्दसविहे पण्णत्ते। तं जहा—माउगापयाइं १ एगट्ठियपयाइं २ अट्ठापयाइं ३ पाढो ४ आमासपयाइं ५ केउभूयं ६ रासिबद्धं ७ एगगुणं ८ दुगुणं ९ तिगुणं १० केउभूयपडिग्गहो ११ संसार[10]पडिग्गहो १२ णंदावत्तं १३ मणुस्सा[11]वत्तं १४। से त्तं मणुस्ससेणियापरिकम्मे २।

१०२. से किं तं पुट्ठसेणियापरिकम्मे? पुट्ठसेणियापरिकम्मे एक्कारसविहे पण्णत्ते। तं जहा—पाढो १ आमास[12]पयाइं २ केउभूयं ३ रासिबद्धं ४ एगगुणं ५ दुगुणं ६ तिगुणं ७ केउभूयपडिग्गहो ८ संसार[13]पडिग्गहो ९ णंदावत्तं १० पुट्ठावत्तं ११। से त्तं पुट्ठसेणियापरिकम्मे ३।

१०३. से किं तं ओगाढसेणियापरिकम्मे? ओगाढसेणियापरिकम्मे एक्कारसविहे पण्णत्ते। तं जहा—पाढो १ आमासपयाइं २ के[14]उभूयं ३ रासिबद्धं ४

---

१. परिकम्मं जे० मो० मु० विना॥ २. सुयाइं खं०॥ ३. ओगाहणसे° समवायाङ्गे॥ ४. विजहणसे° खं० स० ल० शु०। विप्पजहसे° समवायाङ्गे॥ ५. चुयअचुय° ल० शु०। चुयाचुय° डे०॥ ६. अट्ठप° सं०॥ ७-८. °परिग्गहो ल०॥ ९. सिद्धाऽट्टं स०। सिद्धबद्ध समवायाङ्गे॥ १०. °परिग्गहो जे०॥ ११. °स्साऽट्टं स०। मणुस्सबद्धं समवायाङ्गे॥ १२. °पयाइं एवमादि। से त्तं पुट्ठ° खं० सं०। °पयाइं २ इच्चाइ। से त्तं पुट्ठ° ल०॥ १३. °परिग्गहो जे०॥ १४. केउभूयं २ इच्चादि। से त्तं ओगाढ° खं० स० डे० ल०॥

एगगुणं ५ दुगुणं ६ तिगुणं ७ केउभूयपडिग्गहो ८ संसारपडिग्गहो[1] ९ णंदावत्तं १० ओगाढावत्तं ११ । से त्तं ओगाढसेणियापरिकम्मे ४ ।

१०४. से किं तं उवसंपज्जणसेणियापरिकम्मे ? उवसंपज्जणसेणियापरिकम्मे एक्कारसविहे पण्णत्ते । तं जहा–पाढो[2] १ आमासपयाइं २ केउभूयं ३ रासिबद्धं ४ एगगुणं ५ दुगुणं ६ तिगुणं ७ केउभूयपडिग्गहो ८ संसारपडिग्गहो ९ णंदावत्तं १० उवसंपज्जणावत्तं ११ । से त्तं उवसंपज्जणसेणियापरिकम्मे ५ ।

१०५. से किं तं विप्पजहणसेणियापरिकम्मे[3] ? विप्पजहणसेणियापरिकम्मे[4] एगारसविहे पण्णत्ते । तं जहा–पाढो[5] १ आमासपयाइं २ केउभूयं ३ रासिबद्धं ४ एगगुणं ५ दुगुणं ६ तिगुणं ७ केउभूयपडिग्गहो ८ संसारपडिग्गहो ९ णंदावत्तं १० विप्पजहणावत्तं ११ । से त्तं विप्पजहणसेणियापरिकम्मे ६ ।

१०६. से किं तं चुयमचुयसेणियापरिकम्मे[6] ? चुयमचुयसेणियापरिकम्मे[7] एगारसविहे पण्णत्ते । तं जहा–पाढो[8] १ आमासपयाइं २ केउभूयं ३ रासिबद्धं ४ एगगुणं ५ दुगुणं ६ तिगुणं ७ केउभूयपडिग्गहो ८ संसारपडिग्गहो ९ णंदावत्तं १० चुयमचुयावत्तं ११ । से त्तं चुयमचुयसेणियापरिकम्मे[9] ७ ।

१०७. [[10]छ चेइयाइं सत्त परिकम्माइं, छ ससमइयाइं सत्त आजीवियाइं,] छ चउक्कणइयाइं, सत्त तेरासियाइं[11] । से त्तं परिकम्मे १ ।

१०८. [१] से किं तं सुत्ताइं ? सुत्ताइं[12] बावीसं पण्णत्ताइं । तं जहा–

---

१. °परिग्गहो जे० ॥ २. पाढो १ इच्चादि । से त्त उव° ख० स० डे० ल० ॥ ३–४ विजहण° ख० स० ल० शु० ॥ ५ पाढो १ इच्चादि । से त्तं विजहण° ख० स० डे० ल० ॥ ६–७. चुयअचुय° जे० डे० ल० ॥ ८ पाढाइ । से त्त चुय° ख० स० डे० ल० ॥ ९. चुयअचुय° डे० ल० । चुयाचुय° जे० ॥ १०. एतत् चतुरस्रकोष्ठकान्तर्वर्त्ति सूत्र सूत्रप्रतिपु न वर्त्तते । चूर्णि-वृत्तिकृद्भि· पुनराद्दत दृश्यत इति समवायाङ्गसूत्रात् सूत्रांशोऽयमत्रोद्धृतोऽस्ति ॥ ११. °याइ नइयाइ । से त्त स० ॥ १२. सुत्ताइ बावीसाइं पण्णत्ताइं, तं जहा खं० स० । सुत्ताइं अट्ठासीतिं भवंतीति मक्खायाइं, तं जहा समवायाङ्गे ॥

[1]उज्जुसुतं १ परिणयापरिणयं २ बहुभंगियं ३ विजयचरियं ४ अणंतरं ५ परंपरं ६ मासाणं ७ संजूहं ८ संभिण्णं ९ आयच्चायं १० सोवत्थिप्पण्णं ११ णंदावत्तं १२ बहुलं १३ पुट्ठापुट्ठं १४ वेयावच्चं १५ एवंभूयं १६ भूयावत्तं १७ वत्तमाणुप्पयं १८ समभिरूढं १९ सव्वओभद्दं २० पण्णासं २१ दुप्परिग्गहं २२।

९ [२] इ[2]च्चेयाइं बावीसं सुत्ताइं छिण्णच्छेयणइयाइं ससमयसुत्तपरिवाडीए सु[3]त्ताइं १ इ[4]च्चेयाइं बावीसं सुत्ताइं अच्छिण्णच्छेयणइयाइं आजीवियसुत्तपरिवाडीए सु[5]त्ताइं २ इ[6]च्चेयाइं बावीसं सुत्ताइं तिगणइयाइं तेरासियसुत्तपरिवाडीए सु[7]त्ताइं ३ इ[8]च्चेयाइं बावीसं सुत्ताइं चउक्कणइयाइं ससमयसुत्तपरिवाडीए सु[9]त्ताइं ४। एवामेव सपुव्वावरेणं अट्ठासीतिं सुत्ताइं भ[10]वंतीति मक्खायं। से त्तं सुत्ताइं २।

---

१. नन्दिसूत्रप्रत्यन्तरेषु द्वाविंशतिसूत्रनाम्नां पाठभेदोऽधउल्लिखितकोष्ठकाद् ज्ञातव्य —
अत्र शून्येन पाठभेदाभावो ज्ञातव्यः, न तु पाठाभाव इति ॥

खं० प्रति.	सं० प्रतिः	जे० प्रति.	डे० प्रति.	ल० प्रति.	मो० प्रतिः	शु० प्रति.
१ उज्जुसुत	०	०	०	०	०	०
२ परिणयापरिणय	०	०	०	०	०	०
३ बहुभगियं	०	०	बहुभगीय	बहुभगीय	०	०
४ विज्झवियच्चिय	विज्झायव्वाविय	विजयचरिय	विजयविधत्त	विजयविधत्त	विजयचरिय	वियच्चवियत्तं
५ अणतर	०	०	०	०	०	०
६ परपर	०	०	०	०	०	०
७ समाण	मामाण	मासाण	समाणस	समाणसं	सामाण	समाएस
८. सजूह	सजूह	सजूह	जूह	जूह	सजूह	जूह
९. भिण्णं	०	०	सभिण्ण	सभिण्ण	०	०
१०. आयच्चाइ	आयच्चाय	आहच्चाय	आहव्वय	आहव्वय	आहव्वाय	आहव्वाय
११. सावद्विपत्त	सोवत्थिप्पण्ण	सोमत्थिप्पत्त	सोवत्थियवत्त	सोमच्छिप्पन्न	सोवत्थिअघट	सोवत्थिप्पन
१२ णदावत्त	०	मंदावत्त	०	०	०	०
१३ बहुलं	०	०	०	०	०	०
१४ पुट्ठापुट्ठ	०	०	पुच्छापुच्छ	०	०	०
१५ वेयावच्च	०	वियावत्त	वियावत्त	वियावत्त	वियावत्त	०
१६ एवभूय	०	०	०	०	०	०
१७ भूयावत्त	दूयावत्त	दूयावत्त	दुयावत्त	दुयावत्त	दुयावत्त	दुयावत्त
१८ ?	वत्तमाणयं	वत्तमाणय	वत्तमाणुप्पत्त	वत्तमाणुप्पत्त	वत्तमाणप्पय	वत्तमाणुप्पत्त
१९ समभिरूढ	०	०	०	०	०	०
२० सव्वओभद्द	०	०	०	०	०	०
२१ पण्णास	०	०	०	०	०	०
२२ दुपरिग्गह	दुप्पडिग्गह	दुप्पडिग्गह	परिग्गह	०	दुप्पडिग्गह	०

२, ४, ६, ८. इच्चेइयाइं मो० मु० ॥ ३, ५, ७, ९. सुत्ताइं इति पदं खं० स० एव वर्त्तते, नान्यत्र, समवायाङ्गेऽपि नास्ति ॥ १०. भवंति इच्चमक्खायं ल० ॥

१०९. [१] से किं तं पुव्वगते? पुव्वगते चोद्दसविहे पण्णत्ते। तं जहा— उप्पादपुव्वं १ अ[1]ग्गेणीयं २ वीरियं ३ अत्थिणत्थिप्पवादं ४ नाणप्पवादं ५ सच्चप्पवादं ६ आयप्पवादं ७ कम्मप्पवादं ८ पच्चक्[2]खाणप्पवादं ९ विज्[3]जणुप्पवादं १० अवंझं ११ पाणा[4]युं १२ किरियाविसालं १३ लोगबिंदुसारं १४ ।

[२] उप्[5]पायस्स णं पुव्वस्स दस वत्थू चत्तारि [6]चुल्लयवत्थू पण्णत्ता १। अ[7]ग्गेणीयस्स णं पुव्वस्स चोद्दस वत्थू दुवालस चुल्ल[8]वत्थू पण्णत्ता २। वीरियस्स णं पुव्वस्स अट्ठ वत्थू अट्ठ [9]चुल्लवत्थू पण्णत्ता ३। अत्थिणत्थिप्पवादस्स णं पुव्वस्स अट्ठारस वत्थू दस [10]चुल्लवत्थू पण्णत्ता ४। णाणप्पवादस्स णं पुव्वस्स बारस वत्थू पण्णत्ता ५। सच्चप्पवादस्स णं पुव्वस्स दोण्णि वत्थू पण्णत्ता ६। आयप्पवादस्स णं पुव्वस्स सोलस वत्थू पण्णत्ता ७। कम्मप्पवादस्स णं पुव्वस्स तीसं वत्थू पण्णत्ता ८। पच्चक्खाणस्स णं पुव्वस्स वीसं वत्थू पण्णत्ता ९। विज्[11]जणुप्पवादस्स णं पुव्वस्स पणरस वत्थू पण्णत्ता १०। अवंझस्स णं पुव्वस्स बारस वत्थू पण्णत्ता ११। [12]पाणाउस्स णं पुव्वस्स तेरस वत्थू पण्णत्ता १२। किरियाविसालस्स णं पुव्वस्स तीसं वत्थू पण्णत्ता १३। लोगबिंदुसारस्स णं पुव्वस्स पणुवीसं वत्थू पण्णत्ता १४।

[३] दस १ चोद्दस २ अट्ठ ३ ऽट्ठारसेव ४ बारस ५ दुवे ६ य वत्थूणि।
सोलस ७ तीसा ८ वीसा ९ पण्णरस अणुप्पवादम्मि १० ॥ ७९ ॥

बारस एक्कारसमे ११ बारसमे तेरसेव वत्थूणि १२।
तीसा पुण तेरसमे १३ चोद्दसमे पण्णवीसा उ १४ ॥ ८० ॥

चत्तारि १ दुवालस २ अट्ठ ३ चेव दस ४ चेव [13]चुल्लवत्थूणि।
आइल्लाण चउण्हं, सेसाणं [14]चुल्लया णत्थि ॥ ८१ ॥

से त्तं पुव्वगते ३ ॥

---

१ अग्गेणिय खं० ॥ २. °क्खाण ख० स० विना ॥ ३. विज्जाणु° जे० ल० मो० मु० ॥ ४. पाणाउ जे०। पाणाउ डे० ल० मो० शु० ॥ ५ अस्मिन् सूत्रे उप्पायस्स ण पुव्वस्स, अग्गेणीयस्स ण पुव्वस्स, वीरियस्स ण पुव्वस्स इत्यादिकेषु चतुर्दशस्वपि पूर्वनामस्थानकेषु उप्पायपुव्वस्स णं, अग्गेणीयपुव्वस्स ण, वीरियपुव्वस्स ण इत्यादि पाठभेदो मो० मु० दृश्यते ॥ ६ चूलवत्थू शु०। चूलियावत्थू जे० डे० मो० मु० ॥ ७. अग्गेणइयस्स डे० ल० ॥ ८–१०. चूलवत्थू ल० शु०। चूलिआवत्थू जे० डे० मो० मु० ॥ ११. विज्जाणु° जे० ल० मु० ॥ १२ पाणायस्स ख० शु०। पाणायुस्स स० ॥ १३. चूलव° मो० शु० सम० ॥ १४. चूलिया स० विना ॥

११०. से किं तं अणुओगे? अणुओगे दुविहे पण्णत्ते। तं जहा–मूलपढमाणुओगे य गंडियाणुओगे य।

१११. से किं तं मूलपढमाणुओगे? मूलपढमाणुओगे णं अरहंताणं भगवंताणं पुव्वभवा देवलोगगमणाइं[1] आउं[2] चवणाइं जम्मणाणि य अभिसेया रायवरसिरीओ पव्वज्जाओ, तवा य उग्गा, केवलनाणुप्पयाओ तित्थपवत्तणाणि य सीसा गणा गणधरा य अज्जा य पवत्तिणीओ य, संघस्स चउव्विहस्स जं च परिमाणं, जिण-मणपज्जव-ओहिणाणि-समत्तसुयणाणिणो य वादी य अणुत्तरगती य उत्तरवेउव्विणो[3] य मुणिणो जत्तिया, जत्तिया सिद्धा, सिद्धिपहो जह य देसिओ, जच्चिरं च कालं पादोवगओ, जो जहिं जत्तियाइं भत्ताइं छेयइत्ता[4] अंतगडो मुणिवरुत्तमो तमरओघविप्पमुक्को[5] मुक्खसुहमणुत्तरं[6] च पत्तो, एते[7] अन्ने य एवमादी भावा मूलपढमाणुओगे कहिया। से त्तं मूलपढमाणुओगे।

११२. से किं तं गंडियाणुओगे? गंडियाणुओगे णं कुलगरगंडियाओ तित्थगरगंडियाओ चक्कवट्टिगंडियाओ दसारगंडियाओ बलदेवगंडियाओ वासुदेवगंडियाओ गणधरगंडियाओ भद्दबाहुगंडियाओ तवोकम्मगंडियाओ हरिवंसगंडियाओ ओसप्पिणिगंडियाओ उस्सप्पिणिगंडियाओ चित्तंतरगंडियाओ अमर-णर-तिरिय-निरयगइगमणविविहपरियट्टणेसु एवमाइयाओ गंडियाओ आघविज्जंति। से त्तं गंडियाणुओगे। से त्तं अणुओगे ४।

११३. से किं तं चूलियाओ[8]? चूलियाओ[9] आइल्लाणं चउण्हं पुव्वाणं चूलिया[10], अवसेसा पुव्वा अचूलिया। से त्तं चूलियाओ[11] ५।

११४. दिट्ठिवायस्स[12] णं परित्ता वायणा, संखेज्जा अणुओगदारा, संखेज्जा वेढा, संखेज्जा सिलोगा, संखेज्जाओ पडिवत्तीओ, संखेज्जाओ णिज्जुत्तीओ, संखेज्जाओ संगहणीओ। से णं अंगट्ठयाए[13] दुवालसमे[14] अंगे, एगे सुयक्खंधे, चोद्दस पुव्वा[15], संखेज्जा वत्थू, संखेज्जा चुल्लवत्थू[16], संखेज्जा पाहुडा, संखेज्जा पाहुडपाहुडा,

१. देवगम° डे० ल० शु० मो० मु० ॥ २. आयं खं० ॥ ३. उत्तरवेउव्विणो य मुणिणो इति स० सम० नास्ति ॥ ४. छेइत्ता जे० डे० ल० मो० मु० ॥ ५. °रयुघ° स० ॥ ६. °सुहं च अणुत्तरं पत्तो स० ल० ॥ ७. एवमन्ने जे० मु० ॥ ८–९. चूलिया खं० सं० ल० शु० ॥ १०. चूलिया, सेसाइ पुव्वाइं अचूलियाइं। से त्तं जे० मो० मु० ॥ ११. चूलिया खं० स० ल० शु० ॥ १२. दिट्ठिवाए णं खं० सं० ल० शु० ॥ १३. अंगट्ठाए खं० शु० ॥ १४. बारसमे जे० मो० मु० ॥ १५. पुव्वाइं जे० मो० मु० ॥ १६. चूलवत्थू खं० सं० सम० विना।

संखेज्जाओ पाहुडियाओ, संखेज्जाओ पाहुडपाहुडियाओ, संखेज्जाइं [1]पदसहस्साइं पदग्गेणं, संखेज्जा अक्खरा, अणंता गमा, अणंता पज्जवा, परित्ता तसा, अणंता थावरा, सासत-कड-णिबद्ध-णिकाइया जिणपण्णत्ता भावा आघविज्जंति पण्णविज्जंति परूविज्जंति दंसिज्जंति णिदंसिज्जंति उवदंसिज्जंति । से एवंआया, एवंणाया, एवंविण्णाया, एवं चरण-करणपरूवणा [2]आघविज्जंति । से त्तं दिट्ठिवाए १२ ।

११५. [3]इच्चेइयम्मि दुवालसंगे गणिपिडगे अणंता भावा अणंता अभावा अणंता हेऊ अणंता अहेऊ अणंता कारणा अणंता अकारणा अणंता जीवा अणंता अजीवा अणंता भवसिद्धिया अणंता अभवसिद्धिया अणंता सिद्धा अणंता असिद्धा पण्णत्ता । संगहणिगाहा—

भावमभावा हेउमहेऊ कारणम[4]कारणा चेव ।
जीवाजीवा भवियसभविया सिद्धा असिद्धा य ॥ ८२ ॥

११६. [5]इच्चेइयं दुवालसंगं गणिपिडगं तीए काले अणंता जीवा आणाए विराहेत्ता चाउरंतं संसारकंतारं अणुपरियट्टिंसु । इच्चेइयं दुवालसंगं गणिपिडगं पडुप्पण्णकाले परित्ता जीवा आणाए विराहेत्ता चाउरंतं संसारकंतारं अणुपरियट्टंति। इच्चेइयं दुवालसंगं गणिपिडगं अणागते काले अणंता जीवा आणाए विराहेत्ता चाउरंतं संसारकंतारं अणुपरियट्टिस्संति ।

११७. इच्चेइयं दुवालसंगं गणिपिडगं [6]अतीतकाले अणंता जीवा आणाए आराहेत्ता चाउरंतं संसारकंतारं वितिवइंसु । इच्चेइयं दुवालसंगं गणिपिडगं पडुप्पण्णकाले परित्ता जीवा आणाए आराहेत्ता चाउरंतं संसारकंतारं वितिवयंति । इच्चेइयं दुवालसंगं गणिपिडगं अणागए काले अणंता जीवा आणाए आराहेत्ता चाउरंतं संसारकंतारं वितिवतिस्संति ।

११८. इच्चेइयं दुवालसंगं गणिपिडगं ण कयाइ णाऽऽसी ण कयाइ ण भवति ण कयाइ ण भविस्सति, भुविं च भवति य भविस्सति य, धुवे [10]णिअए सासते अक्खए अव्वए अवट्ठिए णिच्चे । से जहा[11]णामए पंचत्थि[12]काए ण कयाति

१. पदसतसह° सम० ॥ २. °विज्जति स० जे० ॥ ३. इच्चेयम्मि ख० ॥ ४. °कारणा जीवा। अज्जीव भवियऽभविया, तत्तो सिद्धा खं० ल० शु० ॥ ५. इच्चेयं स० शु० । एवमग्रेऽपि सर्वत्र ज्ञेयम् ॥ ६. तीए काले जे० मु० ॥ ७–९. वीइव° जे० मो० । वीतीव° शु० ॥ १०. णीते ख० ल० शु० ॥ ११. °णामे खं० ॥ १२. °काया ख० डे० ल० शु० ॥

णाऽऽसी ण कयाति णत्थि[1] ण कयाति ण भविस्सति, भुविं च भवति य भविस्सति य, धुवा णीया सासता अक्खया अव्वया अवट्ठिया णिच्चा, एवामेव दुवालसंगे गणिपिडगे ण कयाइ णाऽऽसी ण कयाइ णत्थि ण कयाइ ण भविस्सति, भुविं च भवति च भविस्सति य, धुवे णिअ[2]ए सासते अक्खए अव्वए अवट्ठिए णिच्चे।

११९. से समासओ चउव्विहे पण्णत्ते, तं जहा–दव्वओ खेत्तओ कालओ भावओ। त[3]त्थ दव्वओ णं सुयणाणी उवउत्ते सव्वदव्वाइं जाणइ पा[4]सइ। खेत्तओ णं सुयणाणी उवउत्ते स[5]व्वं खेत्तं जाणइ पा[6]सइ। कालओ णं सुयणाणी उवउत्ते स[7]व्वं कालं जाणइ पा[8]सइ। भावओ णं सुयणाणी उवउत्ते स[9]व्वे भावे जाणइ पा[10]सइ।

१२०. अक्खर १ सण्णी २ सम्मं ३ सादीयं ४ खलु सपज्जवसियं ५ च।
गमियं ६ अंगपविट्ठं ७ सत्त वि एए सपडिवक्खा ॥ ८३ ॥
आगमसत्थग्गहणं जं बुद्धिगुणेहिं अ[11]ट्ठहिं दिट्ठं।
बिंति सुयणाणलंभं तं पुव्वविसारया धीरा ॥ ८४ ॥
सुस्सूसइ १ पडिपुच्छइ २ सुणेइ ३ गिण्हइ ४ य ईहए ५ या[12]वि।
तत्तो अपोहए ६ वा[13] धारेइ ७ करेइ वा सम्मं ८ ॥ ८५ ॥
मूयं १ हुंकारं २ वा बाढक्कार ३ पडिपुच्छ ४ वीमंसा ५।
तत्तो पसंगपारायणं ६ च परिणिट्ठ ७ सत्तमए ॥ ८६ ॥
सुत्तत्थो खलु पढमो १ बीओ णिज्जुत्तिमीसिओ भणिओ २।
तइओ य णिरवसेसो ३ एस विही होइ अणुओगे ॥ ८७ ॥

से त्तं अंगपविट्ठं १४। से त्तं सुयणाणं। से त्तं परोक्खणाणं।

॥ से त्तं णंदी सम्मत्ता ॥

१ ण भवंति ण कयाइ ण भविस्संति, भुवि च भवंति च भविस्संति य, धुवा ख० ल० शु० ॥ २. णीते ख० ल० शु० ॥ ३. तत्थ इति पद सं० डे० ल० शु० विआनन्द्युद्धरणे ३०० पत्रे नास्ति ॥ ४, ६, ८, १० ण पासइ हाटीपा० ॥ ५, ७, ९. सव्व° खं० विआनन्द्युद्धरणे ३०० पत्रे ॥ ११. अट्ठहि वि दिट्ठं जे० ल० ॥ १२. आवि ख० । वा वि जे० ल० ॥ १३. या ख० ॥

लहुनंदी-अणुण्णानंदी।

१. से किं तं अणुण्णा? अणुण्णा छव्विहा पण्णत्ता, तं जहा–नामाणुण्णा १ ठवणाणुण्णा २ दव्वाणुण्णा ३ खेत्ताणुण्णा ४ कालाणुण्णा ५ भावाणुण्णा ६।

२. से किं तं नामाणुण्णा? नामाणुण्णा जस्स णं जीवस्स वा अजीवस्स वा जीवाण वा अजीवाण वा तदुभयस्स वा तदुभयाण वा अणुण्ण त्ति णामं कीरइ। से त्तं णामाणुण्णा १।

३. से किं तं ठवणाणुण्णा? ठवणाणुण्णा जं णं कट्ठकम्मे वा पोत्थकम्मे वा लेप्पकम्मे वा चित्तकम्मे वा गंथिमे वा वेढिमे वा पूरिमे वा संघातिमे वा अक्खे वा वराडए वा एगे वा अणेगे वा सब्भावट्ठवणाए वा असब्भावट्ठवणाए वा अणुण्ण त्ति ठवणा ठविज्जति। से त्तं ठवणाणुण्णा २।

४. णाम-ठवणाणं को पतिविसेसो? णामं आवकहियं, ठवणा इत्तिरिया वा होज्जा आवकहिया वा।

५. से किं तं दव्वाणुण्णा? दव्वाणुण्णा दुविहा पण्णत्ता, तं जहा–आगमतो य नोआगमतो य।

६. से किं तं आगमतो दव्वाणुण्णा? आगमतो दव्वाणुण्णा जस्स णं अणुण्ण त्ति पदं सिक्खियं ठितं जितं मितं परिजितं णामसमं घोससमं अहीणक्खरं अणच्चक्खरं [1]अव्वाइद्धक्खरं अखलियं अमिलियं अविच्चामेलियं पडिपुण्णं पडिपुण्ण-घोसं कंठोट्ठविप्पमुक्कं गुरुवायणोवगयं। से णं तत्थ वायणाए पुच्छणाए परियट्टणाए धम्मकहाए, नो अणुप्पेहाए। कम्हा? "अणुवओगो दव्वं" इति कट्टु।

णेगमस्स एगे अणुवउत्ते आगमतो एगा दव्वाणुण्णा, दोण्णि अणुवउत्ता आगमतो दोण्णि दव्वाणुण्णाओ, एवं जावतिया अणुवउत्ता तावतियाओ दव्वा-णुण्णाओ। एवमेव ववहारस्स वि। संगहस्स एगो वा अणेगो वा अणुवउत्तो वा अणुवउत्ता वा दव्वाणुण्णा दव्वाणुण्णाओ वा सा एगा दव्वाणुण्णा। उज्जुसुअस्स एगे अणुवउत्ते आगमतो एगा दव्वाणुण्णा, पुहत्तं नेच्छइ। तिण्हं सद्दणयाणं जाणए अणुवउत्ते अवत्थू। कम्हा? जति जाणए अणुवउत्ते ण भवति। से त्तं आगमतो दव्वाणुण्णा।

---

१ अव्वाइद्ध इति पाठान्तर टीकाया निष्टङ्कित व्याख्यात च॥

७. से किं तं णोआगमतो दव्वाणुण्णा? णोआगमतो दव्वाणुण्णा तिविहा पण्णत्ता—जाणगसरीरदव्वाणुण्णा भवियसरीरदव्वाणुण्णा जाणगसरीरभवियसरीरवतिरित्ता दव्वाणुण्णा।

८. से किं तं जाणगसरीरदव्वाणुण्णा? जाणगसरीरदव्वाणुण्णा 'अणुण्ण'-त्तिपदत्थाहिगारजाणगस्स जं सरीरगं ववगयचुतचइयचत्तदेहं जीवविप्पजढं सिज्जागयं वा संथारगयं वा निसीहियागयं वा सिद्धिसिलातलगतं वा, अहो णं इमेणं सरीरसमुस्सएणं 'अणुण्ण' त्ति पयं आघवियं पण्णवियं परूवियं दंसियं णिदंसियं उवदंसियं। जहा को दिट्ठंतो? अयं घयकुंभे आसी, अयं महुकुंभे आसी। से त्तं जाणगसरीरदव्वाणुण्णा।

९. से किं तं भवियसरीरदव्वाणुण्णा? भवियसरीरदव्वाणुण्णा जे जीवे जंम्मणजोणीणिक्खंते[1] इमेणं चेव सरीरसमुस्सएणं आदत्तेणं जिणदिट्ठेणं भावेणं 'अणुण्ण'त्तिपयं[2] सेयकाले सिक्खिस्सइ, न ताव सिक्खइ। जहा को दिट्ठंतो? अयं घयकुंभे भविस्सति, अयं महुकुंभे भविस्सति। से त्तं भवियसरीरदव्वाणुण्णा।

१०. से किं तं जाणगसरीरभवियसरीरवतिरित्ता दव्वाणुण्णा? जाणगसरीरभवियसरीरवतिरित्ता दव्वाणुण्णा तिविहा पण्णत्ता, तं जहा—लोइया कुप्पावयणिया लोउत्तरिया य।

११. से किं तं लोइया० दव्वाणुण्णा? लोइया० दव्वाणुण्णा तिविहा पण्णत्ता, तं जहा—सचित्ता अचित्ता मीसिया।

१२. से किं तं सचित्ता०? सचित्ता० से जहाणामए राया इ वा जुवराया इ वा ईसरे इ वा तलवरे इ वा[3] कोडुंबिए इ वा माडंबिए इ वा इब्भे इ वा सेट्ठी इ वा सत्थवाहे इ वा सेणावई इ वा कस्सइ कम्हि कारणे तुट्ठे समाणे आसं वा हत्थिं वा उट्टं वा गोणं वा खरं वा घोडयं वा[4] एलयं वा[5] अयं वा दासं वा दासिं वा अणुजाणेज्जा। से त्तं सचित्ता०।

१३. से किं तं अचित्ता०? अचित्ता० से जहाणामए रा[6]या इ वा जुवराया इ वा ईसरे इ वा तलवरे इ वा कोडुंबिए इ वा माडंबिए इ वा इब्भे इ वा सत्थवाहे इ वा सेट्ठी इ वा सेणावई इ वा कस्सइ कम्हि कारणे तुट्ठे समाणे

---

१. जोणीजम्मणणि° प्रतिपु॥ २. °पय सेए काले खं०॥ ३. वा माडंबिए इ वा कोडुंबिए इ वा इब्भे इ वा सत्थवाहे इ वा सेट्ठी इ वा सेणा° जे०॥ ४. वा आलयं वा वालयं वा अयं वा खं०॥ ५. वा वालय वा दासं जे०॥ ६. राया ति वा जाव सत्थवाहे ति वा कस्सइ खं०॥

आसणं वा सयणं वा छत्तं वा चामरं वा पंडगं[1] वा मउडं वा हिरण्णं वा सुवण्णं वा कंसं वा दूसं वा मणि-मोत्तिय-संख-सिल-प्पवाल-रत्तरयणमादीयं संत-सार-सावतिज्जं अणुजाणिज्जा। से त्तं अचित्ता० दव्वाणुण्णा[2]।

१४. से किं तं मीसिया० दव्वाणुण्णा? मीसिया० दव्वाणुण्णा से जहाणामए राया ति वा जुवराया ति वा[3] ईसरे ति वा तलवरे ति वा कोडुंबिए ति वा माडंबिए ति वा इब्भे ति वा सेट्ठी ति वा सेणावती ति वा सत्थवाहे ति वा कस्सइ कम्हि कारणे तुट्ठे समाणे हत्थिं वा मुहभंडगमंडियं, आसं वा थासग-चामरमंडियं, सकडगं दासं वा, दासिं वा सव्वालंकारविभूसियं अणुजाणिज्जा। से त्तं मीसिया० दव्वाणुण्णा। से त्तं लोइया० दव्वाणुण्णा।

१५. से किं तं कुप्पावयणिया० दव्वाणुण्णा? कुप्पावयणिया० दव्वाणुण्णा तिविहा पण्णत्ता, तं जहा—सचित्ता अचित्ता मीसिया।

१६ से किं तं सचित्ता०? सचित्ता० से जहाणामए आयरिए इ वा उवज्झाए इ वा कस्सइ कम्हि कारणे तुट्ठे समाणे आसं वा[4] हत्थिं वा उट्टं वा गोणं वा खरं वा घोडं[5] वा अयं वा एलगं वा[6] दासं वा दासिं वा अणुजाणिज्जा। से त्तं सचित्ता कुप्पावयणिया[7]० दव्वाणुण्णा।

१७. से किं तं अचित्ता०? अचित्ता० से जहाणामए आयरिए इ वा उवज्झाए इ वा[8] कस्सइ कम्हि कारणे तुट्ठे समाणे आसणं वा सयणं वा छत्तं वा चामरं वा पट्टं वा मउडं वा हिरण्णं वा सुवण्णं वा[9] कंसं वा दूसं वा मणि-मोत्तिय-संख-सिल-प्पवाल-रत्तरयणमाईयं संत-सारसावएज्जं अणुजाणिज्जा। से त्तं अचित्ता कुंप्पावयणिया[10]० दव्वाणुण्णा।

१८. से किं तं मीसिया० दव्वाणुण्णा[11]? मीसिया० दव्वाणुण्णा[12] से जहाणामए आयरिए इ[13] वा उवज्झाए इ वा कस्सइ कम्हि कारणे तुट्ठे समाणे हत्थिं वा मुहभंडगमंडियं, आसं वा थासग-चामरमंडियं, सकडगं दासं वा, दासिं

---

१ पड वा म° डे० ॥ २. दव्वाणुण्णा इति ल०पुस्तके नास्ति ॥ ३. वा जाव तुट्ठे समाणे ख० ॥ ४. वा जाव दासि वा ख० ॥ ५. घोडय वा वलयं वा दास ल० ॥ ६. वा वलव वा दास जे० ॥ ७,१०. कुप्पावयणिया० दव्वाणुण्णा इति पाठो ल०पुस्तके नास्ति ॥ ८. वा जाव तुट्ठे समाणे आसण वा सयणं वा जाव सतसार दिज्ज वा अणुजा° ख० ॥ ९ वा वास वा मणि° ल० ॥ ११-१२. दव्वाणुण्णा इति जे०पुस्तके नास्ति ॥ १३ इ वा जाव तुट्ठे समाणे हत्थिं वा मुहभंडगमडिय जाव दासि वा अणुजा° ख० ॥

वा सव्वालंकारविभूसियं अणुजाणिज्ञा। से त्तं मीसिया कुप्पावयणिया० दव्वाणुण्णा। से त्तं कुप्पावयणिया० दव्वाणुण्णा।

१९. से किं तं लोउत्तरिया० दव्वाणुण्णा? लोउत्तरिया० दव्वाणुण्णा तिविहा पण्णत्ता, तं जहा—सचित्ता अचित्ता मीसिया।

२०. से किं तं सचित्ता०? सचित्ता० से जहाणामए आयरिए इ वा उवज्झाए इ वा थेरे इ वा [1]पवत्ती इ वा गणी इ वा गणहरे इ वा गणावच्छेयए इ वा सीसस्स वा सिस्सिणीए वा कम्हि कारणे तुट्ठे समाणे सीसं वा सिस्सिणिं वा अणुजाणेज्ञा। से त्तं सचित्ता०।

२१. से किं तं अचित्ता०? अचित्ता० से जहाणामए आयरिए ति वा उवज्झाए ति वा थेरे ति वा पवत्ती ति वा गणी ति वा गणधरे ति वा गणावच्छेदिए ति वा सिस्सस्स वा सिस्सिणियाए वा कम्हिय कारणे तुट्ठे समाणे वत्थं वा पातं वा पडिग्गहं वा कंबलं वा पादपुंछणं वा अणुजाणेज्ञा। से त्तं अचित्ता०।

२२. से किं तं मीसिया०? मीसिया० से जहाणामए आयरिए इ वा उवज्झाए इ वा थेरे इ वा पवत्ती इ वा गणी इ वा गणहरे इ वा गणावच्छेयए इ वा सिस्सस्स वा सिस्सिणीए वा कम्हिय कारणे तुट्ठे समाणे सिस्सं वा सिस्सिणियं वा सभंड-मत्तोवगरणं अणुजाणेज्ञा। से त्तं मीसिया०। से त्तं लोगुत्तरिया०। से त्तं जाणगसरीरभवियसरीरवइरित्ता० दव्वाणुन्ना। से त्तं णोआगमतो दव्वाणुण्णा। से त्तं दव्वाणुण्णा ३।

२३. से किं तं खेत्ताणुण्णा? खेत्ताणुण्णा जो णं जस्स खेत्तं अणुजाणति, जत्तियं वा खेत्तं, जम्मि वा खेत्ते। से त्तं खेत्ताणुण्णा ४।

२४. से किं तं कालाणुण्णा? कालाणुण्णा जो णं जस्स कालं अणुजाणति, जत्तियं वा कालं, जम्मि वा काले अणुजाणति, तं०—तीतं वा पडुप्पण्णं वा अणागतं वा वसंतं वा हेमंतं वा पाउसं वा अवत्थाणहेउं। से त्तं कालाणुण्णा ५।

२५. से किं तं भावाणुण्णा? भावाणुण्णा तिविहा पण्णत्ता, तं जहा—लोइया कुप्पावयणिया लोगुत्तरिया।

---

१. पवत्तए इ जे०। पवत्तीए इ ल०॥

२६. से किं तं लोइया भावाणुण्णा? लोइया भावाणुण्णा से जहानामए राया इ वा जुवराया इ वा जाव तुट्ठे समाणे कस्सइ कोहाइभावं अणुजाणिज्जा। से त्तं लोइया भावाणुण्णा।

२७. से किं तं कुप्पावयणिया भावाणुण्णा? कुप्पावयणिया भावाणुण्णा से जहानामए केइ आयरिए इ वा जाव कस्सइ कोहाइभावं अणुजाणिज्जा। से त्तं कुप्पावयणिया भावाणुण्णा।

२८. से किं तं लोगुत्तरिया भावाणुण्णा? लोगुत्तरिया भावाणुण्णा से जहानामए आयरिए इ वा जाव कम्हि कारणे तुट्ठे समाणे कालोचियनाणाइगुणजोगिणो विणीयस्स खमाइपहाणस्स सुसीलस्स सिस्सस्स तिविहेणं तिगरणविसुद्धेणं भावेण आयारं वा सूयगडं वा ठाणं वा समवायं वा वि[1]वाहपण्णत्तिं वा नायाधम्मकहं वा उवासगदसाओ वा अंतगडदसाओ वा अणुत्तरोववाइयदसाओ वा पण्हावागरणं वा विवागसुयं वा दिट्ठिवायं वा सव्वदव्व-गुण-पज्जवेहि सव्वाणुओगं [2]वा अणुजाणिज्जा। से त्तं लोगुत्तरिया भावाणुण्णा। से त्तं भावाणुण्णा ६।

२९. किमणुण्ण? कस्सऽणुण्णा? केवतिकालं पवत्तियाऽणुण्णा?।
आदिकर पुरिमताले पवत्तिया उसभसेणस्स ॥ १ ॥

३०. अणुण्णा १ उण्णमणी २ णमणी ३ णामणी ४
ठवणा ५ पभवो ६ पभावण ७ पयारो ८।
[3]तदुभय ९ हिय १० मज्जाया ११
णाओ १२ मग्गो १३ य कप्पो १४ य ॥ २ ॥
सगह १५ संवर १६ णिज्जर १७ ठिइकरणं १८ चेव जीववुड्ढिपयं १९।
पदपवरं २० चेव तहा, वीसमणुण्णाए णामाइं ॥ ३ ॥

॥ [4]अणुण्णानंदी समत्ता ॥

---

१. वियाह° लं० ॥ २ वा इति खं० मुद्रिते च नास्ति ॥ ३. तदुभयहिय ९ मज्जाया १० णायो ११ मग्गो १२ य कप्पो १३ य ॥ १ ॥ सगह १४ संवर १५ णिज्जर १६ ठितिकरण १७ चेव जीववुड्ढि १८ पयं १९। पदपवर २० चेव तहा जे० लं० मुद्रिते च ॥ ४. अणुण्णा इति जे० नास्ति ॥

जोगणंदी

१. नाणं पंचविहं पण्णत्तं, तं जहा—आभिणिबोहियनाणं १ सुयनाणं २ ओहिनाणं ३ मणपज्जवनाणं ४ केवलनाणं ५। तत्थ णं चत्तारि नाणाइं ठप्पाइं ठवणिज्जाइं, नो उद्दिसिज्जंति नो समुद्दिसिज्जंति नो अणुण्णविज्जंति, सुयनाणस्स पुण उद्देसो १ समुद्देसो २ अणुण्णा ३ अणुओगो ४ य पवत्तइ।

२. जइ सुयनाणस्स उद्देसो १ समुद्देसो २ अणुण्णा ३ अणुओगो ४ पवत्तइ किं अंगपविट्ठस्स उद्देसो १ समुद्देसो २ अणुण्णा ३ अणुओगो ४ पवत्तइ? किं अंगबाहिरस्स उद्देसो १ समुद्देसो २ अणुण्णा ३ अणुओगो ४ पवत्तइ? गोयमा! अंगपविट्ठस्स वि उद्देसो १ समुद्देसो २ अणुण्णा ३ अणुओगो ४ पवत्तइ, अंगबाहिरस्स वि उद्देसो १ समुद्देसो २ अणुण्णा ३ अणुओगो ४ पवत्तइ। इमं पुण पट्ठवणं पडुच्च अंगबाहिरस्स उद्देसो ४।

३. जइ पुण अंगबाहिरस्स उद्देसो जाव अणुओगो पवत्तइ किं कालियस्स उद्देसो ४? किं उक्कालियस्स उद्देसो ४? गोयमा! कालियस्स वि उद्देसो ४ उक्कालियस्स वि उद्देसो ४। इमं पुण पट्ठवणं पडुच्च उक्कालियस्स उद्देसो ४।

४. जइ उक्कालियस्स उद्देसो ४ किं आवस्सगस्स उद्देसो समुद्देसो अणुण्णा अणुओगो पवत्तइ? आवस्सगवइरित्तस्स ४? गोयमा! आवस्सगस्स वि उद्देसो ४ आवस्सगवइरित्तस्स वि उद्देसो ४।

५. जइ आवस्सगस्स उद्देसो ४ किं सामाइयस्स १ चउवीसत्थयस्स २ वंदणस्स ३ पडिक्कमणस्स ४ काउस्सग्गस्स ५ पच्चक्खाणस्स ६? सव्वेसिं एतेसिं उद्देसो १ समुद्देसो २ अणुण्णा ३ अणुओगो ४ य पवत्तइ।

६. जइ आवस्सगवइरित्तस्स उद्देसो ४ किं कालियसुयस्स उद्देसो ४ उक्कालियसुयस्स उद्देसो ४? कालियस्स वि उद्देसो ४ उक्कालियस्स वि उद्देसो ४।

७. जइ उक्कालियस्स उद्देसो ४ किं दसकालियस्स १ कप्पियाकप्पियस्स २ चुल्लकप्पसुयस्स ३ महाकप्पसुयस्स ४ उववाइयसुयस्स ५ रायपसेणीयसुयस्स ६ जीवाभिगमस्स ७ पण्णवणाए ८ महापण्णवणाए ९ पमायप्पमायस्स १० नंदीए ११ अणुओगदाराणं १२ देविंदत्थयस्स १३ तंदुलवेयालियस्स १४ चंदाविज्झयस्स

१५ सूरपण्णत्तीए १६ पोरिसिमंडलस्स १७ मंडलप्पवेसस्स १८ विज्जाचरण-विणिच्छियस्स १९ गणिविज्जाए २० संलेहणासुयस्स २१ विहारकप्पस्स २२ वीयरागसुयस्स २३ झाणविभत्तीए २४ मरणविभत्तीए २५ मरणविसोहीए २६ आयविभत्तीए २७ आयविसोहीए २८ चरणविसोहीए २९ आउरपच्चक्खाणस्स ३० महापच्चक्खाणस्स ३१ ? सव्वेसिं एएसिं उद्देसो १ समुद्देसो २ अणुण्णा ३ अणुओगो ४ पवत्तइ ।

८. जइ कालियस्स उद्देसो जाव अणुओगो पवत्तइ किं उत्तरज्झयणाणं १ दसाणं २ कप्पस्स ३ ववहारस्स ४ निसीहस्स ५ महानिसीहस्स ६ इसि-भासियाणं ७ जंबुद्दीवपण्णत्तीए ८ चंदपण्णत्तीए ९ दीवपण्णत्तीए १० सागरपण्ण-त्तीए ११ खुड्डियाविमाणपविभत्तीए १२ महल्लियाविमाणपविभत्तीए १३ अंगचूलियाए १४ वग्गचूलियाए १५ विवाहचूलियाए १६ अरुणोववायस्स १७ वरुणोववायस्स १८ गरुलोववायस्स १९ धरणोववायस्स २० वेसमणोववायस्स २१ वेलंधरोववायस्स २२ देविंदोववायस्स २३ उट्ठाणसुयस्स २४ समुट्ठाणसुयस्स २५ नागपरियावणियाणं २६ निरयावलियाणं २७ कप्पियाणं २८ कप्पवडिं-सियाणं २९ पुप्फियाणं ३० पुप्फचूलियाणं ३१ [वण्हियाणं ३२] वण्हिदसाणं ३३ आसीविसभावणाणं ३४ दिट्ठिविसभावणाणं ३५ चारणभा० ३६ सुमिणभा० ३७ महासुमिणभा० ३८ तेयग्गिनिसग्गाणं ३९ ? सव्वेसिं पि एएसिं उद्देसो जाव अणुओगो ४ पवत्तइ ।

९. जइ अंगपविट्ठस्स उद्देसो जाव अणुओगो पवत्तइ किं आयारस्स १ सूयगडस्स २ ठाणस्स ३ समवायस्स ४ विवाहपण्णत्तीए ५ नायाधम्मकहाणं ६ उवासगदसाणं ७ अंतगडदसाणं ८ अणुत्तरोववाइयदसाणं ९ पण्हावागरणाणं १० विवागसुयस्स ११ दिट्ठिवायस्स १२ ? सव्वेसि पि एएसिं उद्देसो १ समुद्देसो २ अणुण्णा ३ अणुओगो ४ पवत्तइ । इमं पुण पट्ठवणं पडुच्च इमस्स साहुस्स इमाए साहुणीए [अमुगस्स सुयस्स] उद्देसो १ समुद्देसो २ अणुण्णा ३ अणुओगो ४ पवत्तइ खमासमणाणं हत्थेणं सुत्तेणं अत्थेणं तदुभएणं उद्देसामि समुद्देसामि अणुजाणामि ॥

॥ जोगणंदी समत्ता ॥

सिरिअज्जरक्खियथेरविरइयाइं

अणुओगद्दाराइं

॥ णमो त्थु णं समणस्स भगवओ महइमहावीरवद्धमाणसामिस्स ॥

॥ णमो त्थु णं अणुओगधराणं थेराणं ॥

सिरिअज्जरक्खियथेरविरइयाइं

अणुओगद्दाराइं

[सुत्तं १. मंगलं]

१. नाणं पंचविहं पण्णत्तं । त जहा—आभिणिबोहियणाण १ सुयणाणं २ ओहि[1]णाणं ३ मणपज्जवणाणं ४ केवलणाणं ५ ।

[सुत्ताइं २–५. आवस्सगाणुओगपइण्णा]

२. तत्थ चत्तारि णाणाइं ठप्पाइं ठवणिज्जाइं, णो उ[2]द्दिस्संति णो समुद्दिस्संति णो अ[3]णुण्णविज्जंति, सुयणाणस्स उद्देसो समुद्देसो अणुण्णा अणुओगो य[4] पवत्तइ।

३. जइ सुयणाणस्स उद्देसो समुद्देसो अणुण्णा अ[5]णुओगो य पवत्तइ, किं अंगपविट्ठस्स उद्देसो समुद्देसो अणुण्णा अणुओगो य पवत्त[6]इ ? अं[7]गबाहिरस्स उद्देसो समुद्देसो अणुण्णा अणुओगो य पवत्तइ ? अंगपविट्ठस्स वि उद्देसो समुद्देसो अणुण्णा अणुओगो य पवत्तइ, अं[8]गबाहिरस्स वि उद्देसो समुद्देसो अणुण्णा अणुओगो य पवत्तइ । इमं पुण पट्ठवणं पडुच्च अंगबाहिरस्स उद्देसो ४ ।

४. जइ[9] अंगबाहिरस्स उद्देसो समुद्देसो अणुण्णा अणुओगो य पवत्तइ, किं

---

१. ओहिण्णाणं स० ॥ २. उद्दिसिज्जंति णो समुद्दिसिज्जंति णो अणु° मुपा० ॥ ३. अणुणव्वंति स० ॥ ४. उ स० ॥ ५. अणुओगो अ पवत्तति किं अंगपविट्ठस्स अणुओगो ? अंगबाहिरस्स अणुयोगो ? अंगपविट्ठस्स वि अणुयोगो अंगबाहिरस्स वि अणुयोगो। इम पुण पट्ठवणं पडुच्च अंगबाहिरस्स अणुयोगो स० ॥ ६. °त्तइ ? कि अग° सवा० ॥ ७. अणंगपविट्ठस्स वा० । चूर्णिकृता तृतीय चतुर्थसूत्रान्त अंगबाहिरस्स स्थाने अणंगपविट्ठस्स इत्येव पाठः स्वीकृतोऽस्ति ॥ ८. अणंगपविट्ठस्स वि जाव पवत्तइ । इमं पुण पट्ठवणं पडुच्च अणगपविट्ठस्स अणुओगो पवत्तइ वा० ॥ ९ जति अणंगपविट्ठस्स अणुयोगो कि कालियस्स अणुयोगो ? उक्कालियस्स अणुयोगो ? कालियस्स वि अणुयोगो उक्कालियस्स वि अणुयोगो। इमं पुण पट्ठवणं पडुच्च उक्कालियस्स अणुयोगो स० वा०। अत्र पाठभेदे स० पुस्तके अणंगपविट्ठस्स स्थाने अंगबाहिरस्स इति पाठभेदो वर्त्तते ॥

कालियस्स उद्देसो समुद्देसो ४ ? उक्कालियस्स उद्देसो समुद्देसो ४ ? कालियस्स वि उद्देसो ४ उक्कालियस्स वि उद्देसो ४ । इमं पुण पट्ठवणं पडुच्च उक्कालियस्स उद्देसो ४ ।

५. जइ[1] उक्कालियस्स उद्देसो ४ किं आवस्सगस्स उद्देसो ४ ? आवस्सगवइरित्तस्स उद्देसो ४ ? आवस्सगस्स वि उद्देसो ४ आवस्सगवइरित्तस्स वि उद्देसो ४ । इमं पुण पट्ठवणं पडुच्च आवस्सगस्स अणुओगो ।

[सुत्ताइं ६–८. आवस्सयाइपयनिक्खेवपइण्णा]

६. जइ आवस्सयस्स अणुओगो आवस्सयण्णं[2] किमंगं अंगाइं ? सुयक्खंधो सुयक्खंधा ? अज्झयणं अज्झयणाइं ? उद्देसगो[3] उद्देसगा ? आवस्सयण्णं णो अंगं णो अंगाइं, सुयक्खंधो णो सुयक्खंधा, णो अज्झयणं अज्झयणाइं, णो उद्देसगो[4] णो उद्देसगा ।

७. तम्हा आवस्सयं णिक्खिविस्सामि, सुयं णिक्खिविस्सामि, खंधं णिक्खिविस्सामि, अज्झयणं णिक्खिविस्सामि ।

८ जत्थ[5] य जं जाणेज्जा णिक्खेवं णिक्खिवे णिरवसेसं[6] ।
जत्थ वि य न जाणेज्जा चउक्कयं निक्खिवे तत्थ ॥ १ ॥

[सुत्ताइं ९–२९. आवस्सयस्स निक्खेवो]

९. से किं तं आवस्सयं ? आवस्सयं चउव्विहं पण्णत्तं । तं जहा—नामावस्सयं १ ठवणावस्सयं २ दव्वावस्सयं ३ भावावस्सयं ४ ।

१०. से किं तं नामावस्सयं ? २ जस्स णं जीवस्स वा अजीवस्स वा जीवाण वा अजीवाण वा तदुभयस्स वा तदुभयाण वा आवस्सये[7] त्ति नामं कीरए । से तं नामावस्सयं ।

---

१. जइ उक्कालियस्स अणुयोगो कि आवस्सयस्स अणुयोगो ? आवस्सयवइरित्तस्स अणुयोगो ? आवस्सयस्स वि अणुयोगो आवस्सयवइरित्तस्स वि अणुयोगो । इमं पुण इति पाठ स० वा० ॥ २. °ण्णं भंते ! किं° जे० चूप्रत्य० ॥ ३. उद्देसो उद्देसा ? खं० जे० वा० वी० ॥ ४. उद्देसो णो उद्देसा खं० जे० वा० वी० ॥ ५. जत्थ जयं जा° स० ॥ ६. णिरवसेसे स० ॥ ७ °स्सए त्ति नाम कज्जति । से जे० सवा० वी० । °स्सय त्ति नामं किज्जइ । से वा० । °स्सय इति नामं कज्जइ । से टे० ॥

११. से किं तं ठवणावस्सयं? २ जण्णं कट्ठकम्मे[1] वा[2] चित्तकम्मे वा पोत्थकम्मे वा लेप्पकम्मे वा गंथिमे[3] वा वेढिमे वा पूरिमे वा संघाइमे वा अक्खे वा वराडए वा एगो[4] वा अणेगा वा सब्भावठवणाए वा असब्भावठवणाए वा आवस्सए त्ति ठवणा ठविज्जति[5]। से तं ठवणावस्सयं[6]।

१२. नाम-ट्ठवणाणं[7] को पइविसेसो? णामं आवकहियं, ठवणा इत्तिरिया[8] वा होज्जा आवकहिया वा[9]।

१३. से किं तं दव्वावस्सयं? २ दुविहं पण्णत्तं। तं जहा—आगमतो य १ णोआगमतो य २।

१४. से किं तं आगमतो दव्वावस्सयं? २ जस्स णं आवस्सए त्ति पदं सिक्खितं ठितं जितं मितं परिजितं णामसमं घोससमं अहीणक्खरं अणच्चक्खरं अव्वाइद्धक्खरं[10] अक्खलियं अमिलियं अवेच्चामेलियं[11] पडिपुण्णं पडिपुण्णघोसं[12] कंठोट्ठविप्पमुक्कं[13] गुरुवायणोवगयं। से णं तत्थ वायणाए पुच्छणाए[14] परियट्टणाए धम्मकहाए, णो[15] अणुप्पेहाए। कम्हा? "अणुवओगो दव्व"मिति कट्टु।

१५. [१] णेगमस्स[16] एगो अणुवउत्तो आगमओ एगं दव्वावस्सयं, दोण्णि[17] अणुवउत्ता आगमओ दोण्णि दव्वावस्सयाइं, तिण्णि अणुवउत्ता आगमओ तिण्णि दव्वावस्सयाइं, एवं जावइया अणुवउत्ता[18] तावइयाइं ताइं णेगमस्स आगमओ दव्वावस्सयाइं।

---

१. °कम्मे वा पोत्थकम्मे वा पुत्त(पत्त)कम्मे वा लेप्पकम्मे वा दतकम्मे वा सेलकम्मे वा गथिकम्मे वा वेढिमे वा स० हेवा०॥ २ वा पोत्थकम्मे वा चित्तकम्मे वा लेप्प° जे० वा०॥ ३ गठिमे वी० सवा०॥ ४. एक्को वा स०॥ ५ ठवेज्जति स०। ठविज्जत्ति जे०। कज्जति वी० सवा०॥ ६ °स्सए स० सवा०॥ ७. °णाणि पति को विसेसो? स०॥ ८ इत्तरिया वा०॥ ९ वा। से [त्तं] ठवणावस्सय जे०। वा हविज्ज। से त्तं ठवणावस्सय वी०॥ १० अव्वाइद्धं अक्खलिय स० चू० हेवा०॥ ११. अविच्चा° सवा० वी० चू०॥ १२. पडिपुण्णघोसं इति पद चूर्णौ नास्ति॥ १३. °मुक्कं वायणोवगयं स० हा०। °मुक्क वायणागत चू०। पाठभेदोऽय नोपलभ्यते सूत्रादर्शेषु॥ १४ पडिपुच्छणाए हा०। पाठभेदोऽय कस्मिंश्चिदपि सूत्रादर्शे नोपलभ्यते॥ १५. णोऽणुपेहाए स०॥ १६. °स्स ण एगो वा०॥ १७. दो अणुवउत्ता आगमओ दो दव्वा° वा०॥ १८. °उत्ता आगमओ तावइयाइं ताइ दव्वावस्सयाइ सवा० वा०। °युत्ता आगमतो तत्तियाइं दव्वावस्सयाइ चू०॥

[२] [1]एवमेव ववहारस्स वि ।

[३] संगहस्स एगो वा अणेगा वा अणुवउत्तो वा अणुवउत्ता वा आगमओ दव्वावस्सयं वा दव्वावस्सयाणि वा से एगे दव्वावस्सए ।

[४] उज्जुसुयस्स एगो अणुवउत्तो आगमओ एगं दव्वावस्सयं, पुहत्तं नेच्छइ ।

[५] तिण्हं सद्दनयाणं [2]जाणए अणुवउत्ते अवत्थू । [3]⊢ कम्हा ? जइ जाणए अणुवउत्ते ण [4]भवति । ⊣ से तं आगमओ दव्वावस्सयं ।

१६. से किं तं नोआगमतो दव्वावस्सयं ? २ तिविहं पण्णत्तं । तं जहा– जाणगसरीरदव्वावस्सयं १ भवियसरीरदव्वावस्सयं २ जाणगसरीरभवियसरीर-वतिरित्तं दव्वावस्सयं ३ ।

१७. से किं तं जाणगसरीरदव्वावस्सयं ? २ आवस्सए त्ति [5]पदत्थाधि-कारजाणगस्स जं [6]सरीरयं ववगय[7]चुतचावितचत्तदेहं जीवविप्पजढं सेज्जागयं वा [8]संथारगयं वा [9]सिद्धसिलातलगयं वा [10]⊢ पासित्ता णं कोइ [11]भणेज्जा ⊣ [12]अहो ! णं इमेणं सरीरसमुस्सएणं [13]जिणदिट्ठेणं भावेणं आवस्सए त्ति पयं आघवियं पण्णवियं परूवियं दंसियं निदंसियं उवदंसियं । जहा को दिट्ठंतो ? [14]अयं महुकुंभे आसी, अयं घयकुंभे आसी । से तं जाणगसरीरदव्वावस्सयं ।

१८. से किं तं भवियसरीरदव्वावस्सयं ? २ जे जीवे जोणिजम्मणणिक्खंते इमेणं चेव सरीरसमुस्सएणं आदत्तएणं [15]जिणोवदिट्ठेणं भावेणं आवस्सए त्ति पयं

---

१. एवामेव वा० ॥ २. जाणओऽणुवउत्तो अवत्थू, जम्हा जइ जाणतो अणुवउत्तो ण सं० ॥ ३. ⊢ ⊣ एतच्चिह्नमध्यवर्ती सूत्रपाठ चूर्णिकृताऽऽदृतो नास्ति ॥ ४. भवति, जइ अणुवउत्ते जाणए ण भवति, तम्हा णत्थि आगमओ दव्वावस्सयं। से त्त सवा० जे० वी० मु० ॥ ५. °स्सयपयत्थाहिगार° जे० वी० वा० ॥ ६. सरीरं स० ॥ ७. °चुयचइयचत्त° स० जे० चू० ॥ ८. संथारगयं वा निसीहियागयं वा जलगयं वा थलगयं वा सिद्धसि° स० हेवा० ॥ ९. सिद्धिसि° डे० शु० वी० ॥ १०. यद्यपि मलधारिपादैः ⊢ ⊣ एतच्चिह्नमध्यवर्ती पाठः क्वचिदेवादर्शान्तरे उपलब्धोऽस्ति, किन्तु साम्प्रतीनेषु सर्वेष्वप्यादर्शेषूपलभ्यतेऽयं पाठ ॥ ११. वइज्जा सवा० वी० वा० ॥ १२. अहो ! इमेणं सं० ॥ १३. जिणोवइट्ठेणं स० जे० वी० सवा० ॥ १४. अय घयकुंभे आसि, अयं मधुकुंभे आसि स० वा० ॥ १५. जिणदिट्ठेणं वा० हा० ॥

[1]सेयंकाले सिक्खिस्सइ, न ताव सिक्खइ। जहा को दिट्ठंतो? [2]अयं महुकुंभे भविस्सइ, अयं घयकुंभे भविस्सइ। से तं भवियसरीरदव्वावस्सयं।

१९. से किं तं जाणगसरीरभवियसरीर[3]वतिरित्ते दव्वावस्सए? २ तिविधे पण्णत्ते। तं जहा—लोइए १ कुप्पावयणिते २ लोउत्तरिते ३।

२०. से किं तं [4]लोइयं दव्वावस्सयं? २ जे इमे राईसर-तलवर-माडंबिय-[5]कोडुंबिय-इब्भ-सेट्ठि-सेणावइ-सत्थवाह[6]प्पभितिओ कल्लं [7]पाउप्पभायाए रयणीए सुविमलाए फुल्लुप्पल-[8]कमलकोमलु[9]म्मिलियम्मि अहपंडुरे पभाए रत्तासोगप्पगास[10]किंसुय-सुयमुह-गुंजद्धरागसरिसे [11]कमलागर-नलिणिसंडबोहए [12]उट्ठियम्मि सूरे सहस्सरस्सिम्मि दिणयरे [13]तेयसा जलंते मुहधोयण-दंतपक्खालण-तेल्ल-फणिह-सिद्धत्थय-[14]हरियालिय-अद्दाग-धूव-[15]पुप्फ-मल्ल-गंध-[16]तंबोल-वत्थमाइयाइं दव्वावस्सयाइं [17]करेत्ता ततो पच्छा रायकुलं वा [18]देवकुलं वा आरामं वा उज्जाणं वा सभं वा पवं वा गच्छंति। से तं लोइयं दव्वावस्सयं।

२१. से किं तं कुप्पावयणियं दव्वावस्सयं? २ जे इमे चरग-चीरिग-चम्मखंडिय-[19]भिच्छुंडग-पंडरंग-गोतम-गोव्वतिय-गिहिधम्म-धम्मचिंतग-अविरुद्ध-विरुद्ध-[20]वुड्ढ-सावगप्पभितयो पासंडत्था कल्लं पाउप्पभायाए रयणीए [21]जाव तेयसा जलंते इंदस्स वा खंदस्स वा रुद्दस्स वा सिवस्स वा वेसमणस्स वा देवस्स वा नागस्स वा जक्खस्स वा भूयस्स वा [22]मुगुंदस्स वा अज्जाए [23]वा [24]कोट्टकिरियाए वा

१. सेकाले सिक्खेस्सति स० चू० ॥ २. अय घयकुंभे भविस्सइ, अयं मधुकुंभे भविस्सइ स० वा० ॥ ३. °वतिरित्त दव्वावस्सयं? २ तिविह पण्णत्तं। तं जहा—लोइय कुप्पावयणियं लोउत्तरियं। जे० वा० सवा० ॥ ४. °इए दव्वावस्सए? २ स० ॥ ५. °कोडंबिय° संवा० ॥ ६. °प्पभिदयो स० ॥ ७. पादुप्प° वा० ॥ ८. °कमलविमलकोमलुम्मीलियम्मि अहपडरे स०। °कमलविमलकोमलुम्मिलितम्मि अहापडरे वा० ॥ ९. °म्मीलिय° वी० ॥ १०. °किसुय-कणयणियर-सुगमुह° स० ॥ ११. °लाकर-णलिणसंडपडिवो° स० ॥ १२. उदियम्मि सूरिते सह° चू०। उट्ठिए सूरिए सह° हे० ॥ १३. तेजसा स० ॥ १४ °हरिआलिआ-अ° सवा० वा० ॥ १५. °प्फ-गंध-मल्ल-पूय-फल-तं° स० ॥ १६. °बोलमाइयाइं जे०। °बोलाइयाइ वा० ॥ १७ काउं त° वा०। करेंति त° सवा० ॥ १८. °कुल वा सभं वा पव वा आरामं वा उज्जाण वा ग° जे० सवा० चू०। नवर गच्छतिस्थाने सङ्क्षिप्तवाचनाया णिग्गच्छति इति पाठः ॥ १९ °भिच्छुडिय-पं° स०। °भिच्छुंड-प° सवा०। °भिक्खडग-पं° वी० ने० °भिक्खोंड पं° मु० ॥ २० °वुड्ढ-सावय° स० ॥ २१. जाव सहस्सरस्सिम्मि दिणयरे ते° स० वा० ॥ २२. मुकुंद° ख०। मउंद° स० ॥ २३. वा दुग्गाए वा को° स० स० वी०। संवा०। अय पाठ चूर्णि-वृत्तिकृतामभिमतो नास्ति ॥ २४. कोट्टइरि° वा०। कोट्टरि° स० ॥

उवलेवण-सम्मज्जणा[1]ऽऽवरिसण-धूव-पुप्फ-गंध-मल्लाइयाइं दव्वावस्सयाइं करेंति। से तं कुप्पावयणियं दव्वावस्सयं।

२२. से किं तं लोगोत्तरियं दव्वावस्सयं? २ जे इमे समणगुणमुक्कजोगी[2] छक्कायनिरणुकंपा हया इव उद्दामा[3] गया इव निरंकुसा घट्ठा मट्ठा तुप्पोट्ठा[4] पंडरपडपाउरणा[5] जिणाणं अणाणाए सच्छंदं विहरिऊणं उभओकालं आवस्सगस्स उवट्ठेंति[6]। से तं लोगुत्तरियं दव्वावस्सयं। से तं जाणगसरीरभवियसरीरवइरित्तं दव्वावस्सयं। से तं नोआगमतो दव्वावस्सयं। से तं दव्वावस्सयं।

२३. से किं तं भावावस्सयं? २ दुविहं पण्णत्तं। तं जहा–आगमतो य १ णोआगमतो य २।

२४. से किं तं आगमतो भावावस्सयं? २ जाणए उवउत्ते। से तं आगमतो भावावस्सयं।

२५. से किं तं नोआगमतो भावावस्सयं? २ तिविहं पण्णत्तं। तं जहा–लोइयं १ कुप्पावयणियं २ लोगुत्तरियं ३।

२६. से किं तं लोइयं भावावस्सयं? २ पुव्वण्हे भारहं अवरण्हे रामायणं। से तं लोइयं भावावस्सयं।

२७. से किं तं कुप्पावयणियं भावावस्सयं? २ जे इमे[7] चरग-चीरिय-जाव पासंडत्था इज्जंजलि-होम-जेप्प[8]-उंदुरुक्क[9]-नमोक्कारमाइयाइं भावावस्सयाइं करेंति। से तं कुप्पावयणियं भावावस्सयं।

२८. से किं तं लोगोत्तरियं भावावस्सयं? २ जंणं[10] इमं समणे वा समणी वा सावए वा साविया वा तच्चित्ते तम्मणे तल्लेसे तयज्झवसिते तत्तिव्वज्झव-

१ °णाऽऽमरि° वा० हा०। °ण-आदरिसण-पुप्फ-वण्ण-गंध-मल्ल-णमोक्कारमाइयाइं दव्वा° स०। °णाऽऽवरिसण-धूव-फुल्ल-गंध-मल्ल-णमोक्कारमाइयाइं दव्वा° सघ०॥ २. °जोगा हा०॥ ३. °द्दामगा ग° स०॥ ४. तोप्पे(प्प)डा स०। 'तोप्पडा' 'तुप्पोट्ठा' इति पाठयुगलमपि चूर्णिकृताऽऽदृतं सम्भाव्यते॥ ५. पंडरवाउरणा स०। "पाण्डुरः–धौतपट प्रावरण येषा ते तथा" इति प्राप्यमाणमल०वृत्तिपाठानुसारेण चेदत्र मलधारिपादाना 'पाण्डुर'पदस्यैव 'धौत पट' इत्यर्थ सम्मतस्तर्हि अय स०प्रतिगत एव पाठस्तत्सम्मतो ज्ञेय॥ ६. उवट्ठावयंति वा०॥ ७ इमे परिवायगा चर° स०॥ ८. °जव-उं° सं०॥ ९. °उंदुरुक्ख° हा०। °उण्डुरुक्क° चू०॥ १०. जं इमं समणो वा समणी वा सावओ वा स०॥

साणे तयट्ठोवउत्ते तयप्पियकरणे तब्भावणाभाविते[1] अण्णत्थ कत्थइ मणं अकरेमाणे[2] उभओकालं आवस्सयं करेंति[3]। से तं लोगोत्तरियं भावावस्सयं। से तं नोआगमतो भावावस्सयं। से तं भावावस्सयं।

२९. तस्स णं इमे एगट्ठिया[4] णाणाघोसा णाणावंजणा णामधेज्जा भवंति। तं जहा—

आवस्सयं १ अवस्सकरणिज्ज २ धुवणिग्गहो ३ विसोही य ४।
अज्झयणछक्कवग्गो ५ नाओ ६ आराहणा ७ मग्गो[5] ८॥ २॥
समणेण सावएण य अवस्सकायव्वयं हवति जम्हा।
अंतो अहो-निसिस्स[6] उ[7] तम्हा आवस्सयं नाम॥ ३॥

से[8] तं आवस्सयं।

[सुत्ताइं ३०–५१. सुयस्स निक्खेवो]

३०. से किं तं सुयं? २ चउव्विहं पण्णत्तं। तं जहा—नामसुयं १ ठवणासुयं २ दव्वसुयं ३ भावसुयं ४।

३१. से[9] किं त नामसुयं? २ जस्स णं जीवस्स[10] वा अजीवस्स वा जीवाण वा अजीवाण वा तदुभयस्स वा तदुभयाण वा सुए इ नामं कीरति। से तं नामसुयं।

३२ से किं तं ठवणासुयं? २ जण्णं कट्ठकम्मे वा[11] जाव सुए इ ठवणा ठविज्जति। से तं ठवणासुयं।

३३. नाम-ठवणाणं को पतिविसेसो? नामं आवकहियं, ठवणा इत्तिरिया वा होज्जा[12] आवकहिया वा।

---

१ °भाविते एगमणे अविमणे जिणवयणधम्मरागरत्तमणे उभओ° डे० ॥ २. अकरेमाणे उवउत्ते उभओ° स०। अकुव्वमाणे उवउत्ते उभतो° वा० ॥ ३. करेइ सवा० ॥ ४. °या णाणावजणा णाणाघोसा णाम° चू० ॥ ५. वग्गो स०। पंथो चूर्णिपाठसम्भावना ॥ ६. अहो निसस्स स० सवा० ॥ ७. च डे०। य वा० ॥ ८. से त्त भावावस्सय। आवस्सयनिक्खेवो गतो ॥ छ ॥ स० ॥ ९. नामश्रुत-स्थापनाश्रुतस्वरूपावेदकैकत्रिंशद् द्वात्रिंशत्सूत्रस्थाने स० वा० प्रती विहाय सर्वासु प्रतिपु नाम-ठवणाओ भणियाओ इति पाठो वर्त्तते। निर्दिष्टोऽय पाठभेदो वाचनान्तरत्वेन मलधारिपादै. ॥ १०. जीवस्स वा जाव सुत्ते त्ति णामं कज्जति। से वा० ॥ ११ वा पुत्थकम्मे वा लिप्पकम्मे वा जाव स० ॥ १२. हवेज्जा स० ॥

३४. से किं तं दव्वसुयं? २ दुविहं पण्णत्तं। तं जहा—आगमतो य १ नोआगमतो य २।

३५. से किं तं आगमतो दव्वसुयं? २ जस्स णं सुए त्ति पयं सिक्खियं ठियं जियं मियं परिजियं जाव कम्हा? जइ जाणते अणुवउत्ते ण भवइ। से तं आगमतो दव्वसुयं।

३६. से किं तं णोआगमतो दव्वसुयं? २ तिविहं पन्नत्तं। तं जहा—जाणयसरीरदव्वसुयं १ भवियसरीरदव्वसुयं २ जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्तं दव्वसुयं ३।

३७. से किं तं जाणयसरीरदव्वसुतं? २ सुततिपदत्थाहिकारजाणयस्स जं सरीरयं ववगयचुतचतियचत्तदेहं ⌐ जीवविप्पजढं सेज्जागयं वा संथारगयं वा सिद्धसिलायलगयं वा, अहो! णं इमेणं सरीरसमुस्सएणं जिणदिट्ठेण भावेणं सुए इ पयं आघवियं पण्णवियं परूवियं दंसियं निदंसियं उवदंसियं। जहा को दिट्ठंतो? अयं मधुकुंभे आसी, अयं घयकुंभे आसी। ¬ से तं जाणयसरीरदव्वसुतं।

३८. से किं तं भवियसरीरदव्वसुतं? २ जे जीवे जोणीजम्मणनिक्खंते[11] ⌐ इमेणं चेव सरीरसमुस्सएणं आदत्तएणं जिणोवइट्ठेणं भावेणं सुए इ पयं सेकाले सिक्खिस्सति, ण ताव सिक्खति। जहा को दिट्ठंतो? अयं मधुकुंभे भविस्सति, अयं घयकुंभे भविस्सति। ¬ से तं भवियसरीरदव्वसुतं।

---

१. °तो १ णोआगमतो वा २। सं० ॥ २. सुए त्ति डे०। सुय त्ति सवा० वी०। सुये त्ति सं० ॥ ३. जाव णो अणुप्पेहाए, कम्हा? अणुवओगो दव्वमिति कट्टु। नेगमस्स णं एगो अणुवउत्तो आगमतो एगं दव्वसुतं जाव जाणते अणु° सं० डे० वा० सवा०। अत्र मलधारिपादैः स्ववृत्तौ "एतच्च काञ्चिदेव वाचनामाश्रित्य व्याख्यायते। वाचनान्तराणि तु हीनाधिकान्यपि दृश्यन्ते।" इति निर्दिष्टमस्तीति तदभिमतः सं०प्रतिगतः सूत्रपाठो मूले आदृतः ॥ ४. सुते त्ति प° सं०। सुये त्ति संघ०। सुतप° जे० वा० सवा० ॥ ५. सरीरं वा० विना ॥ ६. अत्र °चुयचविय° डे० °चुयचतिय° वी० °चुयचाविय° संवा० इति पाठभेदा उपलभ्यन्ते ॥ ७. ⌐ ¬ एतच्चिह्नान्तर्गतसूत्रपाठस्थाने सं० प्रतिं विहाय सर्वासु प्रतिषु तं चेव पुव्वभणियं भाणियव्वं जाव इति सूत्रपाठो वर्तते, किञ्च टीकायां "सेज्जागयमित्यादि" इति प्रतीकदर्शनाद् मलधारिपादानां सं० प्रतिगत एव पाठोऽभिमत इति स एव पाठो मूले आदृतोऽस्ति ॥ ८. वा निसीहियागयं वा सिद्ध° सं० ॥ ९. सुये इ सं० ॥ १०. अयं घयकुंभे आसी, अयं मधुकुंभे आसी सं० ॥ ११. ⌐ ¬ एतच्चिह्नान्तर्गतपाठस्थाने सं० प्रतिं विहाय सर्वासु प्रतिषु जहा दव्वावस्सए तहा भाणियव्वं जाव से तं इति पाठो दृश्यते ॥ १२. अयं घयकुंभे भविस्सति, अयं मधुकुंभे भविस्सति सं० ॥

३९. से किं तं जाणयसरीरभवियसरीरवतिरित्तं दव्वसुतं? २ पत्तय-पोत्थयलिहियं।

४०. [1]अहवा सुत्तं पंचविहं पण्णत्तं। तं जहा—अंडयं १ बोंडयं २ कीडयं ३ वालयं ४ [2]वक्कयं ५।

४१. से किं तं अंडयं? अंडयं हंसगब्भादि। से तं अंडयं।

४२. से किं तं बोंडयं? बोंडयं [3]फलिहमादि। से तं बोंडयं।

४३. से किं तं कीडयं? कीडयं पंचविहं पण्णत्तं। तं जहा—पट्टे १ मलए २ अंसुए ३ चीणंसुए ४ किमिरागे ५। से तं कीडयं।

४४. से किं तं वालयं? वालयं पंचविहं पण्णत्तं। तं जहा—उण्णिए १ उट्टिए २ मिय[4]लोमिए ३ कुतवे ४ किट्टिसे ५। से तं वालयं।

४५. से किं तं वक्कयं? वक्कयं [5]सणमाई। से तं वक्कयं। से तं जाणगसरीरभवियसरीरवतिरित्तं दव्वसुयं। से तं नोआगमतो दव्वसुयं। से तं दव्वसुयं।

४६. से किं तं भावसुयं? २ दुविहं पन्नत्तं। तं जहा—आगमतो य १ नोआगमतो य २।

४७. से किं तं आगमतो भावसुयं? २ जाणते उवउत्ते। से तं आगमतो भावसुयं।

---

१ अहवा जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्त दव्वसुयं पचविह पण्णत्त। तं जहा—अंडयं वोडय कीडय वालयं वागयं। अंडयं हंसगब्भादि। वोंडयं कप्पासमाइ। कीडयं पंचविह पण्णत्त, त जहा—पट्टे मलए असुए चीणसुए किमिरागे। वालयं पचविह पण्णत्त, त जहा—उण्णिए उट्टिए सियलोमिए कोतवे किट्टिसे। वागय सणमाइ। से त जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्त दव्वसुयं। इत्येव प्रश्ननिर्वचनविरहितानि सूत्राणि मुद्रित आदर्शे वर्त्तन्ते। यद्यप्यस्मत्समीपस्थेपु निखिलेष्वपि लिखितादर्शेपु स० प्रतिं विहाय प्राय इत्यम्भूत एव पाठो वरीवृत्यते, तथापि तत्रापि अण्डज वोण्डज-कीटजसूत्राण्येव प्रश्नविरहितानि निरीक्ष्यन्ते, तदुत्तरसूत्रयुगल तु प्रश्न-निर्वचनसहितमेव वर्त्तते। नवर सङ्क्षिप्तवाचनाया वालजसूत्र प्रश्नविकलनिर्वचनसहितम्, वल्कजसूत्र प्रश्न निर्वचनसहितमुपलभ्यत इति॥ २ चत्वारिंशत् पञ्चचत्वारिंशत्सूत्रान्त वक्कय इति पाठस्थाने स० प्रतौ सर्वत्र वागयं इति पाठो वर्त्तते। हारिभद्रीवृत्तिसम्मतोऽय पाठ॥ ३. कप्पासमादि वी० सवा०। कप्पासादी स० डे०॥ ४. मिगलोमे स० सघ०। हारि०वृत्तिसम्मतोऽय पाठ सम्भाव्यते॥ ५ अतसी-मादि इति मलधारिनिर्दिष्ट वाचनान्तरम्। नोपलब्धमिद वाचनान्तर कस्मिंश्चिदप्यादर्शेऽस्माभि॥

४८. से किं तं नोआगमतो भावसुयं ? २ दुविहं पन्नत्तं । तं जहा— लोइयं १ लोउत्तरियं च २ ।

४९. से किं तं लोइयं[1] भावसुयं ? २ जं इमं अण्णाणिएहिं[2] मिच्छदिट्ठीहिं[3] सच्छंदबुद्धि-मइविगप्पियं । तं जहा—भारहं[4] रामायणं[5] हंभीमासुरुक्कं कोडिल्लयं[6] घोडमुहं[7] सगभद्दिआओ[8] कप्पासियं[9] नागसुहुमं कणगसत्तरी वइसेसियं बुद्धवयणं[10] वेसियं काविलं लोगाययं[11] सट्ठितंतं[12] माढरं[13] पुराणं[14] वागरणं नाडगादी, अहवा बावत्तरिकलाओ[15] चत्तारि य वेदा संगोवंगा । से तं लोइयं[16] भावसुयं ।

५०. से किं तं लोगोत्तरियं[17] भावसुयं ? २ जं इमं अरहंतेहिं भगवंतेहिं उप्पन्ननाण[18]-दंसणधरेहिं तीत-पडुप्पन्न[19]-मणागतजाणएहिं सव्वन्नूहिं सव्वदरिसीहिं[20] तेलोक्कचहिय[21]-महिय-पूइएहिं अप्पडिहयवरनाण-दंसणधरेहि पणीतं दुवालसंगं गणिपिडगं । तं जहा—आयारो १ सूयगडो २ ठाणं ३ समवाओ ४ वियाहपण्णत्ती[22] ५ नायाधम्मकहाओ ६ उवासगदसाओ ७ अंतगडदसाओ ८ अणुत्तरोववाइयदसाओ ९ पण्हावागरणाइं १० विवागसुयं ११ दिट्ठिवाओ १२ य । से तं लोगोत्तरियं[23] भावसुयं । से तं नोआगमतो भावसुयं । से तं भावसुयं ।

५१. तस्स णं इमे एगट्ठिया[24] नाणाघोसा नाणावंजणा नामधेज्जा[25] भवंति । तं जहा—

---

१. °य नोआगमतो भाव° वा० सवा० ॥ २. °ण्णाणीहिं खं० जे० संवा० ॥ ३. मिच्छादिट्ठिएहिं वा० । मिच्छादिट्ठीहिं स० । मिच्छदिट्ठीहिं संवा० ॥ ४. भारयं सं० ॥ ५. °ण । हंभी । मासुरुक्खं स० । °णं हंभीमासुरक्खं वी० । °णं भीमासुरुत्तं वा० । °णं भीमासुरुक्खं संवा० । विशेषार्थिभिर्द्रष्टव्या प्रस्तुतविभागान्तर्मुद्रितस्य नन्दिसूत्रस्य २९ पत्रस्था टिप्पणी ८ ॥ ६. कोडल्लय सं० विना ॥ ७. घोडगसुहं खं० । घोडगमुहं जे० । घोडयसुयं सवा० । घोडयसहं डे० वी० ॥ ८ सगभ° ख० । सतभ° वा० । सगडभ° सवा० वी० मु० ॥ ९. कप्पाकप्पिय वा० ॥ १०. बुद्धसासणं सवा० वी० ॥ ११. लोगाअयं स० । लोगायत वा० सवा० ॥ १२. सिद्धितितं जे० ॥ १३ माठरं डे० ॥ १४. पुराण-वागरण-नाडगादी संवा० ॥ १५. °त्तरी क° स० ॥ १६. °इयं नोआगमतो भाव° स० विना ॥ १७. °य नोआगमतो भाव° स० विना ॥ १८. °नाण-दरिसण° सं० ॥ १९. °पच्चुप्पन्न-मणा° स० संवा० विना । °पडुप्पन्नाऽणा° डे० वी० ॥ २०. °दस्सीहिं स० ॥ २१. "देसियभाषया 'चहिया' इत्यर्थः" इति ख० प्रतौ टिप्पणी ॥ २२. विवाह° खं० विना ॥ २३. °यं नोआगमतो भाव° सं० सवा० विना ॥ २४. °या णाणावंजणा णाणाघोसा चू० ॥ २५. °ज्जा पन्नत्ता । तं सवा० ॥

सुयं[1] सुत्त गंथं[2] सिद्धंत सासणे[3] आण वयण उवदेसे।
पण्णवण[4] आगमे या एगट्ठा पज्जवा सुत्ते ॥ ४ ॥

से तं सुयं[5]।

[सुत्ताइं ५२–७२. खंधस्स निक्खेवो]

५२. से किं तं खंधे? २ चउव्विहे पण्णत्ते। तं जहा—नामखंधे १ ठवणाखंधे २ दव्वखंधे ३ भावखंधे ४।

[6]⊢५३. से किं तं नामखंधे? २ जस्स णं जीवस्स वा अजीवस्स वा जाव खंधे ति णामं कज्जति। से तं णामखंधे।

५४. से किं तं ठवणाखंधे? २ जण्णं कट्ठकम्मे वा जाव खंधे इ ठवणा ठविज्जति। से तं ठवणाखंधे।

५५. णाम-ठवणाणं को पतिविसेसो? नामं आवकहियं, ठवणा इत्तिरिया वा होज्जा आवकहिया वा।

५६. से किं तं दव्वखंधे? २ दुविहे पण्णत्ते। तं जहा—आगमतो य १ नोआगमतो य २।

५७. [१] से किं तं आगमओ दव्वखंधे? २ जस्स णं खंधे इ पयं सिक्खियं ठियं जियं मियं जाव णेगमस्स एगे अणुवउत्ते आगमओ एगे दव्वखंधे, दो अणुवउत्ता आगमओ दो[ण्णि] दव्वखंधाइं, तिण्णि अणुवउत्ता आगमओ तिण्णि दव्वखंधाइं, एवं जावइया अणुवउत्ता तावइयाइं ताइं दव्वखंधाइ।

[२] एवमेव ववहारस्स वि।

---

१. सुत तत गथ इति चूर्णिकृत्सम्मत पाठ। सुय सुत्त गथ इति पाठभेदस्तु तै वाचनान्तरत्वे न निर्दिष्टोऽस्ति॥ २ गध स०॥ ३. सासणे स्थाने पवयणे इति पाठभेदो हारिवृत्तौ मलवृत्तौ च निर्दिष्टो व्याख्यातोऽपि च दृश्यते॥ ४. °णमागमे इय एग° स०। °ण आगमे वि य एग° वी०॥ ५ सुय। सुयनिक्खेवो गओ स०॥ ६ ⊢ ⊣ एतच्चिह्नमध्यगत ६१ सूत्रपर्यन्तपाठस्थाने स० प्रतिं विहायान्यत्र—नाम-ठवणातो गयातो। से किं त दव्वखधे? २ आगमतो य नोआगमतो य। जाव जाणगसरीरभवियसरीरवतिरित्ते दव्वखधे तिविहे पण्णत्ते इति ख० वी० सवा० पाठ। नाम-ठवणाओ पुव्वभणियाणुक्कमेण भाणियव्वातो। से किं त दव्वखधे? २ दुविहे पण्णत्ते। त जहा—आगमतो य नोआगमतो य। से कि त आगमतो दव्वखंधे? २ जस्स ण खधे त्ति, सेसं जहा दव्वावस्सए तहा भाणियव्वं। णवर खधाभिलावो जाव से किं त जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वखंधे? २ तिविहे पण्णत्ते वा० मु०॥

[३] संगहस्स एगो वा अणेगा वा अणुवउत्तो वा अणुवउत्ता वा दव्वखंधे वा दव्वखंधाणि वा से एगे दव्वखंधे।

[४] उज्जुसुयस्स एगो अणुवउत्तो आगमओ एगे दव्वखंधे, पुहत्तं णेच्छति।

[५] तिण्हं सद्दणयाणं जाणए अणुवउत्ते अवत्थू। कम्हा? जइ जाणए कहं अणुवउत्ते भवति?। से तं आगमओ दव्वखंधे।

५८. से किं तं णोआगमतो दव्वखंधे? २ तिविहे पण्णत्ते। तं जहा–जाणगसरीरदव्वखंधे १ भवियसरीरदव्वखंधे २ जाणगसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वखंधे ३।

५९. से किं तं जाणगसरीरदव्वखंधे? २ खंधे इ पयत्थाहिगारजाणगस्स जाव खंधे इ पयं आघवियं पण्णवियं परूवियं जाव से तं जाणगसरीरदव्वखंधे।

६०. से किं तं भवियसरीरदव्वखंधे? २ जे जीवे जोणिजम्मणनिक्खंते जाव खंधे इ पयं सेकाले सिक्खिस्सइ। जहा को दिट्ठंतो? [1]अयं महुकुंभे भविस्सइ, अयं घयकुंभे भविस्सति। से तं भवियसरीरदव्वखंधे।

६१. से किं तं जाणगसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वखंधे? २ तिविहे पण्णत्ते। तं जहा–सचित्ते १ अचित्ते २ मीसए ३।

६२. से किं तं [2]सचित्तदव्वखंधे? २ अणेगविहे पण्णत्ते। तं जहा–[3]हयखंधे गयखंधे किन्नरखंधे किंपुरिसखंधे महोर[4]गखंधे उसभखंधे। से तं [5]सचित्तदव्वखंधे।

६३. से किं तं [6]अचित्तदव्वखंधे? २ अणेगविहे पण्णत्ते। तं जहा–दुपएसिए खंधे तिपएसिए खंधे जाव दसपएसिए खंधे संखेज्जपएसिए खंधे असंखेज्जपएसिए खंधे अणंतपएसिए खंधे। से तं [7]अचित्तदव्वखंधे।

---

१ अयं घयकुंभे भविस्सइ, अयं महुकुंभे भवि° स० ॥ २. सचित्ते द° संवा० सं० ॥ ३. स० विनाऽन्यत्र—हयसंधे गयखंधे नरखंधे किंपु° खं० जे० वी० सवा०। हयखंधे नरखधे किन्नर° वा० मु०॥ ४. °गखंधे गंधव्वखंधे उस° स० विना। "क्वचिद् गन्धर्वस्कन्धादीन्यधिकान्यप्युदाहरणानि दृश्यन्ते" इति मलधारिपादैः स्ववृत्तौ निर्दिष्टमस्ति॥ ५. सचित्ते खंधे। से किं स०। सचित्ते। से किं सवा० ॥ ६. अचित्ते द° सवा०। अचित्ते खंधे स० ॥ ७. अचित्ते खंधे सं० सवा० ॥

६४. से किं तं मीसं[1]दव्वखंधे? २ अणेगविहे पण्णत्ते। तं जहा–सेणाए अग्गिमखंधे सेणाए मज्झिमखंधे सेणाए पच्छिमखंधे। से त मीसं[2]दव्वखंधे।

६५. अहवा जाणगसरीरभवियसरीरवतिरित्ते दव्वखंधे तिविहे पन्नत्ते। तं जहा–कसिणखंधे १ अकसिणखंधे २ अणेगदवियखंधे ३।

६६. से किं तं कसिणखंधे? २ से चेवं[3] हयक्खंधे गयक्खंधे जाव उसभखंधे। से तं कसिणखंधे।

६७ से किं तं अकसिणखंधे[4]? २ से चेव दुपए[5]सियादी खंधे जाव अणंतपदेसिए खंधे। से तं अकसिणखंधे।

६८. से किं तं अणेगदवियखंधे? २ तस्सेवं[6] देसे अवचिते तस्सेव[7] देसे उवचिए। से तं अणेगदवियखंधे। से त जाणगसरीरभवियसरीरवतिरित्ते दव्वखंधे। से तं नोआगमतो दव्वखंधे। से तं दव्वखंधे।

६९. से किं तं भावखंधे? २ दुविहे पण्णत्ते। तं जहा–आगमतो य १ नोआगमतो य २।

७०. से किं तं आगमतो भावखंधे[9]? २ जाणए उवउत्ते। से तं आगमतो भावखंधे।

७१. से कि तं नोआगमओ भावखंधे? २ एएसिं चेव सामाइयमाइ[10]याणं छण्हं अज्झयणाण समुदयसमिइसमागमे[11]णं निप्पन्ने आवस्सगसु[12]यक्खंधे भावखंधे त्ति लब्भइ। से तं नोआगमतो भावखंधे। से तं भावखंधे।

७२ तस्स णं इमे एगट्ठिया नाणाघोसा नाणावंजणा नामधेज्जा भवंति। तं जहा–

---

१. मीमए द° सवा०। मीसए खधे? सेणाए स०॥ २ मीसए द° सवा०। मीसए दव्वखधे। से त्त तव्वइरित्तखधे। स०॥ ३. चेव य ह° स०॥ ४ °खंधे? २ अणेगविहे पण्णत्ते। तं०—स च्चेव स०॥ ५ °पदेसिए खधे जाव अण° स० वा० सघ०॥ ६. तस्स चेव ख० जे० सवा०॥ ७. °व देसे उवचिते तस्सेव देसे अवचिते। से वा० चू०॥ ८. तस्स चेव ख० जे० सवा०॥ ९ °खधे? २ खंधपयत्थजाणए वा०॥ १० °मादीण स० वा०॥ ११ °मेण आव° ख० विना। हा०सम्मतोऽय पाठ॥ १२. °सुयभाव° डे० वा०। "आवश्यकश्रुत भावस्कन्ध इति लभ्यते" इति हारि०वृत्त्यनुसारेण तत्सम्मतोऽय पाठ॥

[1]गण काय निकाय खंध वग्ग रासी पुंजे य पिंड नियरे य ।
संघाय आकुल समूह भावखंधस्स पज्जाया ॥ ५ ॥

से तं [2]खंधे ।

[सुत्तं ७३. आवस्सगस्स अत्थाहिगारा]

७३. आवस्सगस्स णं इमे अत्थाहिगारा भवंति । तं जहा–

सावज्जजोगविरती १ उक्कित्तण २ गुणवओ य पडिवत्ती ३ ।
खलियस्स निंदणा ४ वणतिगिच्छ ५ गुणधारणा ६ चेव ॥ ६ ॥

[सुत्तं ७४. आवस्सगस्स अज्झयणाइं]

७४. आवस्सगस्स एसो पिंडत्थो वण्णितो समासेणं ।
एत्तो एक्केक्कं पुण अज्झयणं [3]कित्तइस्सामि ॥ ७ ॥

तं जहा–सामाइयं १ चउवीसत्थओ २ [4]वंदणं ३ पडिक्कमणं ४ काउस्सग्गो ५ पच्चक्खाणं ६ ।

[सुत्तं ७५. अणुओगद्दारनामसमुक्कित्तणं]

७५. तत्थ पढमज्झयणं सामाइयं । तस्स णं इमे चत्तारि [5]अणुओगद्दारा[6] भवंति ।

तं जहा–उवक्कमे १ णिक्खेवे २ अणुगमे ३ णए ४ ।

[सुत्ताइं ७६–९१. उवक्कमाणुओगदारं]

७६. [7]से किं तं उवक्कमे? उवक्कमे छव्विहे पण्णत्ते । तं जहा–नामोवक्कमे १ ठवणोवक्कमे २ दव्वोवक्कमे ३ खेत्तोवक्कमे ४ कालोवक्कमे ५ भावोवक्कमे ६ ।

---

१ गण काए य निकाए खंधे वग्गे तहेव रासी य । पुंजे पिंडे निकरे संघाए आउल समूहे ॥ ५ ॥ सघ० वा० चू० । गण काय निकाए वि य खधे वग्गे तहेव रासी य । पुंजे य पिंड णिगरे संघाए आउल समूहे ॥ ५ ॥ स० जे० संवा० ॥ २. खंधनिक्खेवो गतो । स० ॥ ३. कित्तयिस्सामि सवा० । कित्तयस्सामि डे० ॥ ४. वंदणयं वी० मु० सवा० ॥ ५. अणिओगद्दारा स० ॥ ६. °रा पं० । तं वा० । °राणि भवंति । तं वी० । °राइं भ° सघ० ॥ ७. से किं तं उवक्कमे? २ दुविहे पण्णत्ते । [तं जहा–] सत्थोवक्कमे य इयरे य । तत्थ इयरे छव्विहे पण्णत्ते स० । मलधारिपादैरपपाठतया निर्दिष्टोऽयं वाचनाभेद ॥

७७. नाम-ठवणाओ गयाओ।

७८. से किं तं दव्वोवक्कमे? २ दुविहे पण्णत्ते। तं जहा—आगमओ य १ नोआगमओ य[1] २ जाव जाणगसरीरभवियसरीरवतिरित्ते दव्वोवक्कमे तिविहे पण्णत्ते। तं जहा—सचित्ते १ अचित्ते २ मीसए ३।

७९. से किं तं सचित्तदव्वोवक्कमे? २ तिविहे पण्णत्ते। तं जहा—दु[2]पयाणं १ चउप्पयाणं २ अपयाणं ३। एक्केक्के दुविहे—परिकम्मे य १ वत्थुविणासे य २।

८०. से किं तं दुपए उवक्कमे? २ दुपयाणं नडाणं नट्टाणं जल्लाणं मल्लाणं मुट्ठियाणं वेलंबगाणं कहगाणं पवगाणं लासगाणं आइक्खगाणं लंखाणं मंखाणं तूणइल्लाणं तुंबवीणियाणं का[3]याणं मागहाणं। से तं दुपए उवक्कमे।

८१. से किं तं चउप्पए उवक्कमे? २ चउप्पयाणं आसाणं हत्थीणं इच्चाइ। से तं चउप्पए उवक्कमे।

८२. से किं तं अ[4]पए उवक्कमे? २ अपयाणं अंबाणं अंबा[5]डगाणं इच्चाइ। से तं अ[6]पए उवक्कमे। से तं सचित्तदव्वोवक्कमे।

८३ से किं तं अचित्त[7]दव्वोवक्कमे? २ खंडाईणं गुडादीणं म[8]त्स्यंडीणं। से तं अचित्त[9]दव्वोवक्कमे।

---

१ य। आगमओ जाणए अणुवउत्ते। नोआगमओ तिविहे पण्णत्ते। तं जहा—सचित्ते अचित्ते मीसए। सचित्ते तिविहे पण्णत्ते—दुपयाण चउप्पयाण अपयाणं। एक्केक्के दुविहे—परिकम्मे य वत्थुनासे य। तत्थ दुपयाण घयाइणा वण्णाइकरण, तहा कण्ण-खंधवड्ढण च। चउप्पयाण सिक्खागुणविसेसकरणं। एव अपयाणं रक्खा वड्ढणं च, अंबाइफलाणं च कोद्दव-पलालाइसु प्पयाणं। वत्थुणासे [सचित्ताण] पुरिसादीण खग्गादीहिं विणासकरण। अचित्ताण गुडादीण जलणसंजोएण महुरत्तणगुणविसेसकरण, विणासो य खारादीहिं। मीसदव्वाण थासगाइविभूसियाण आसादीण सिक्खागुणविसेसकरण। से कि त खेत्तोवक्कमे? २ ज ण खेत्तस्स हल-कुलियादीहिं जोग्गयाकरण, विणासकरणं गयचदणादीहि। से किं त कालोवक्कमे? २ जण्ण णालियादीहि कालपरिमाणोवलक्खण। स० सवा० ॥ २ दुपए चउप्पए अपए। एक्केक्के सवा० ॥ ३ कावोयाण मु०। कावडियाणं मुपा० ॥ ४ अपओव° ख० ॥ ५ मलधारिसम्मतसूत्रवाचनापेक्षया खण्डितमिद सूत्रम्, न चोपलब्ध तत्सम्मतसूत्रवाचनाप्रत्यन्तरमिति यथोपलब्ध सूत्रमत्रोद्धृतमिति ॥ ६ अपओव° ख० डे० वी० ॥ ७. °चित्ते द° जे० वा० वी० ॥ ८. मच्छंडीणं वा० ॥ ९. °चित्ते द° जे० वा० वी० ॥

८४. से किं तं मीसए दव्वोवक्कमे ? २ से चेव [1]थासग-आयंसगाइमंडिते आसादी । से तं मीसए दव्वोवक्कमे ।।[2]⊢ से तं जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वोवक्कमे । से तं नोआगमओ दव्वोवक्कमे । से तं दव्वोवक्कमे । ⊣

८५. से किं तं खेत्तोवक्कमे ? २ जण्णं हल-कुलिया[3]दीहिं खेत्ताइं उवक्कामिज्जं[4]ति । से तं खेत्तोवक्कमे ।

८६. से किं तं कालोवक्कमे ? २ जं णं नालियादीहिं [5]कालस्सोवक्कमणं कीरति । से तं कालोवक्कमे ।

८७. से किं तं भावोवक्कमे ? २ दुविहे पण्णत्ते । तं जहा—आगमतो य १ नोआगमतो य २ ।

८८. [[6]से किं तं] आगमओ भावोवक्कमे ? २ जाणए उवउत्ते । [से तं आगमओ भावोवक्कमे ।]

८९. [से किं तं] नोआगमतो भावोवक्कमे ? २ दुविहे पण्णत्ते । तं जहा—पसत्थे य १ अपसत्थे य २ ।

९०. [से किं तं] अपसत्थे भावोवक्कमे ? २ डोडिणि-गणिया-ऽमच्चाईणं । [से तं अपसत्थे भावोवक्कमे ।]

९१. [से किं तं] पसत्थे भावोवक्कमे ? २ गुरुमादीणं । [से तं पसत्थे भावोवक्कमे । से तं नोआगमतो भावोवक्कमे । से तं भावोवक्कमे ।]

---

१. थासगमंडिते अस्साई खं० विना । थासगमंडिते आसादी जे० ॥ २ ⊢ ⊣ एतच्चिह्नमध्यवर्त्ती टीकाकृदभिमत पाठ. वा० प्रतावेव वर्त्तते ॥ ३. °याइएहिं खं० जे० ॥ ४. °ति इच्चाइ । से सर्वासु प्रतिषु । हारि०वृत्तिसम्मतोऽय पाठभेद ॥ ५. कालो उवक्कमिज्जइ । से इति पाठो हारिवृत्ति मलवृत्तिसम्मत । नेद वाचनान्तरमुपलब्ध क्वाप्यादर्शे ॥ ६. ८८ तमसूत्रादारभ्य ९१ तमपर्यन्तसूत्रस्थाने इत्थरूप प्रश्नोत्तरविरहित एव सूत्रपाठ सर्वेष्वप्यादर्शेषूपलभ्यते । तथाहि—आगमओ जाणए उवउत्ते । नोआगमतो भावोवक्कमे दुविहे पण्णत्ते । तं जहा—पसत्थे य अपसत्थे य । तत्थ अपसत्थे डोडिणि-गणिया-अमच्चादीणं, पसत्थे गुरुमादीणं भावोवक्कमे । किञ्चात्र मलधारिवृत्तिमनुसृत्य मूले प्रश्नोत्तरयुक्त सूत्रपाठो विहितोऽस्ति ॥

[सुत्ताइं ९२–५३३. पयारंतरेण उवक्कमदारं]

९२. अहवा उवक्कमे छव्विहे पण्णत्ते। तं जहा–आणुपुव्वी १ नामं २ पमाणं ३ वत्तव्वया ४ अत्थाहिगारे ५ समोयारे[1] ६।

[सुत्ताइं ९३–२०७. उवक्कमाणुओगदारे आणुपुव्वीदारं]

९३. से किं तं आणुपुव्वी? २ दसविहा पण्णत्ता। तं जहा–नामाणुपुव्वी १ ठवणाणुपुव्वी २ दव्वाणुपुव्वी ३ खेत्ताणुपुव्वी ४ कालाणुपुव्वी ५ उक्कित्तणाणुपुव्वी ६ गणणाणुपुव्वी ७ संठाणाणुपुव्वी ८ सामायारियाणुपुव्वी[2] ९ भावाणुपुव्वी १०।

⊢[3]९४. से किं तं णामाणुपुव्वी? नाम-ठवणाओ तहेव।

९५. दव्वाणुपुव्वी जाव⊣से किं तं जाणगसरीरभवियसरीरवइरित्ता दव्वाणुपुव्वी? २ दुविहा पण्णत्ता। तं जहा–उवणिहिया[4] य १ अणोवणिहिया य २।

९६. तत्थ णं जा सा उवणिहिया[5] सा ठप्पा[6]।

९७. तत्थ ण जा सा अणोवणिहिया[7] सा दुविहा पन्नत्ता। तं जहा–णेगम-ववहाराणं १ संगहस्स य २।

---

१. समवयारे ख० सवा० ॥ २ °माचाराणु° स० वा० ॥ ३. ख० सवा० जे० वी० प्रतिगत ⊢ ⊣ एतच्चिह्नान्तर्गतसूत्रपाठस्थानेऽन्यद् वाचनायुगलमुपलभ्यते। तथाहि—नाम-ठवणाओ गयाओ। से किं त दव्वाणुपुव्वी? २ दुविहा पन्नत्ता। तं जहा—आगमतो य नोआगमतो य। से कि त आगमओ दव्वाणुपुव्वी? २ जस्स ण आणुपुव्वि त्ति पय सिक्खित ठितं जितं मित परिजितं जाव णो अणुप्पेहाए। कम्हा? अणुवओगो दव्वमिति कट्टु। णेगमस्स णं एगो अणुवउत्तो आगमओ एगा दव्वाणुपुव्वी जाव जाणए अणुवउत्ते ण भवइ। से त आगमओ दव्वाणुपुव्वी। से कि तं नोआगमतो दव्वाणुपुव्वी? २ तिविहा पन्नत्ता। तं जहा—जाणयसरीरदव्वाणुपुव्वी भवियसरीरदव्वाणुपुव्वी जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ता दव्वाणुपुव्वी। से कि त जाणयसरीरदव्वाणुपुव्वी? २ आणुपुव्वीपदत्थाहिकारजाणयस्स ज सरीरयं ववगतचुयचइयचत्तदेह। सेस जहा दव्वावस्सए तहा भाणियव्वं जाव से त जाणयसरीरदव्वाणुपुव्वी। से कि त भवियसरीर दव्वाणुपुव्वी? २ जे जीवे जोणीजम्मणणिक्खते सेसं जहा दव्वावस्सए जाव से तं भवियसरीरदव्वाणुपुव्वी। वा०। से किं त णामाणुपुव्वी? २ जस्स णं जीवस्स वा अजीवस्स वा आणुपुव्वी णाम कीरइ। एवं च ठवणाणुपुव्वीअभिलावेण णेयव्वं, जहा आवस्सए। से किं त दव्वाणुपुव्वी? २ दुविहा पण्णत्ता। त जहा—आगमओ य नोआगमओ य। तिन्नि वि तहा चेव। जाणगसरीरभवियसरीरवइरित्ता दव्वाणुपुव्वी दुविहा पण्णत्ता स० ॥ ४-५ ओव° चू० ॥ ६-७. °या दव्वाणुपुव्वी सा स० ॥

९८. [1]से किं तं णेगम-ववहाराणं अणोवणिहिया दव्वाणुपुव्वी? २ पंचविहा पण्णत्ता। तं जहा—अट्ठपयपरूवणया १ भंगसमुक्कित्तणया २ भंगोवदंसणया ३ समोयारे ४ अणुगमे ५।

९९. से किं तं णेगम-ववहाराणं अट्ठपयपरूवणया? २ तिपएसिए आणुपुव्वी, चउपएसिए आणुपुव्वी जाव दसपएसिए आणुपुव्वी, संखेज्जपदेसिए आणुपुव्वी, असंखेज्जपदेसिए आणुपुव्वी, अणंतपएसिए आणुपुव्वी। परमाणुपोग्गले अणाणुपुव्वी। दुपएसिए अवत्तव्वए। तिपएसिया आणुपुव्वीओ[2] जाव अणंतपएसियाँ[3] आणुपुव्वीओ। परमाणुपोग्गला अणाणुपुव्वीओ। दुपएसिया अवत्तव्वगाइं। से तं णेगम-ववहाराणं अट्ठपयपरूवणया।

१००. एयाए णं णेगम-ववहाराणं अट्ठपयपरूवणयाए किं [4]पओयणं? एयाए णं णेगम-ववहाराणं अट्ठपयपरूवणयाए भंगसमुक्कि[5]त्तणया कीरइ[6]।

१०१. से किं तं णेगम-ववहाराणं भंगसमुक्कित्तणया? २ अत्थि आणुपुव्वी १ अत्थि अणाणुपुव्वी २ अत्थि अवत्तव्वए ३ अत्थि आणुपुव्वीओ ४ अत्थि अणाणुपुव्वीओ ५ अत्थि अवत्तव्वयाइं ६। अहवा अत्थि आणुपुव्वी य अणाणुपुव्वी य १ अहवा अत्थि आणुपुव्वी य अणाणुपुव्वीओ य २ अहवा अत्थि आणुपुव्वीओ य अणाणुपुव्वी य ३ अहवा अत्थि आणुपुव्वीओ य अणाणुपुव्वीओ य ट्क[7], अहवा अत्थि आणुपुव्वी य अवत्तव्वए य १ अहवा अत्थि आणुपुव्वी य अवत्तव्वयाइं च २ अहवा अत्थि आणुपुव्वीओ य अवत्तव्वए य ३ अहवा अत्थि आणुपुव्वीओ य अवत्तव्वयाइं च ट्क, अहवा अत्थि अणाणुपुव्वी य अवत्तव्वए य १ अहवा अत्थि अणाणुपुव्वी य अवत्तव्वयाइं च २ अहवा अत्थि अणाणुपुव्वीओ य अवत्तव्वए य ३ अहवा अत्थि अणाणुपुव्वीओ य अवत्तव्वयाइं च ट्क। अहवा अत्थि आणुपुव्वी य अणाणुपुव्वी य अवत्तव्वए य १ अहवा अत्थि आणुपुव्वी य अणाणुपुव्वी य अवत्तव्वयाइं च २ अहवा अत्थि आणुपुव्वी य अणाणुपुव्वीओ य अवत्तव्वए य ३ अहवा अत्थि आणुपुव्वी य

---

१. स० आदर्शे से किं तं इति प्रश्नविरहितमिदं सूत्रम् ॥ २. °ओ चतुप्पएसिया जाव संखेज्ज०असंखेज्ज°अणंत० स० ॥ ३. °याओ आणु° ने० वी० ॥ ४. पयोयणं सवा० वी० ॥ ५ °त्तणा की° डे० ॥ ६. कीरंति जे०। कज्जन्ति स०। किज्जइ वा०। कज्जइ मु० ॥ ७. ट्क इति चतु सङ्ख्याद्योतकोऽक्षराङ्को ज्ञेय ॥

अणाणुपुव्वीओ य अवत्तव्वयाइं च ४ अहवा अत्थि आणुपुव्वीओ य अणाणुपुव्वी य अवत्तव्वए य ५ अहवा अत्थि आणुपुव्वीओ य अणाणुपुव्वी य अवत्तव्वयाइं च ६ अहवा अत्थि आणुपुव्वीओ य अणाणुपुव्वीओ य अवत्तव्वए य ७ अहवा अत्थि आणुपुव्वीओ य अणाणुपुव्वीओ य अवत्तव्वयाइं च ८, एए अट्ठ भंगा। एवं सव्वे वि छव्वीसं भंगा २६। से तं नेगम-ववहाराणं भंगसमुक्कित्तणया।

१०२. [1]एयाए णं णेगम-ववहाराणं भंगसमुक्कित्तणयाए किं पओयणं? एयाए णं णेगम-ववहाराणं भंगसमुक्कित्तणयाए भंगोवदंसणया कीरइ[2]।

१०३. से किं तं णेगम-ववहाराणं भंगोवदंसणया? २ तिपदेसिए आणुपुव्वी[3] १ परमाणुपोग्गले अणाणुपुव्वी २ दुपदेसिए अवत्तव्वए ३ तिपदेसिया आणुपुव्वीओ[4] ४ परमाणुपोग्गला अणाणुपुव्वीओ ५ दुपदेसिया अवत्तव्वयाइं ६। ⊢[5] अहवा तिपदेसिए य परमाणुपोग्गले य आणुपुव्वी य अणाणुपुव्वी य १ अहवा तिपदेसिए य परमाणुपोग्गला य आणुपुव्वी य अणाणुपुव्वीओ य २ अहवा तिपदेसिया य परमाणुपोग्गले य आणुपुव्वीओ य अणाणुपुव्वी य ३ अहवा तिपदेसिया य परमाणुपोग्गला य आणुपुव्वीओ य अणाणुपुव्वीओ य ४, अहवा तिपदेसिए य दुपदेसिए य आणुपुव्वी य अवत्तव्वए य १ अहवा तिपदेसिए य दुपदेसिया य आणुपुव्वी य अवत्तव्वयाइं च २ अहवा तिपदेसिया य दुपदेसिए य आणुपुव्वीओ य अवत्तव्वए य ३ अहवा तिपदेसिया य दुपदेसिया य आणुपुव्वीओ य अवत्तव्वयाइं च ४, अहवा परमाणुपोग्गले य दुपदेसिए य अणाणुपुव्वी य अवत्तव्वए य १ अहवा परमाणुपोग्गले य दुपदेसिया य अणाणुपुव्वी य अवत्तव्वयाइं च २ अहवा परमाणुपोग्गला य दुपदेसिए य अणाणुपुव्वीओ य अवत्तव्वए य ३ अहवा परमाणुपोग्गला य दुपदेसिया य

---

१. स०प्रतावेतत्सूत्रगत प्रश्नविभागो नास्ति ॥ २. कज्जति स० वा० ॥ ३ °पुव्वी जाव संखेज्जपएसिए असंखेज्जपएसिए अणंतपएसिए आणुपुव्वी १ परमाणु° स० ॥ ४ °पुव्वीओ जाव संखेज्ज० असंखेज्ज० अणंतपएसिया आणुपुव्वीओ ४ परमाणु° स० ॥ ५ ⊢ ⊣ एतच्चिह्नान्तर्गत-पाठस्थाने स० वा० प्रती विहायेत्थरूप संक्षिप्तवाचनाभेद उपलभ्यते। तथाहि—अहवा तिपएसिए य परमाणुपोग्गले य आणुपुव्वी य अणाणुपुव्वी य ४ चउभंगो, अहवा तिपएसिए य दुपएसिए य आणुपुव्वी य अवत्तव्वए य ४ चउभंगो, अहवा परमाणुपोग्गले य दुपएसिए य अणाणुपुव्वी य अवत्तव्वए य ४ चउभंगो, अहवा तिपएसिए य परमाणुपोग्गले य दुपएसिए य आणुपुव्वी य अणाणुपुव्वी य अवत्तव्वए य अट्ठ भंगा भाणितव्वा ८। से त्तं भंगोवदंसणया २६। खं० जे० वी० सवा० ॥

अणाणुपुव्वीओ य अवत्तव्वयाइं च ४। अहवा तिपदेसिए य परमाणुपोग्गले य दुपदेसिए य आणुपुव्वी य अणाणुपुव्वी य अवत्तव्वए य १ अहवा तिपदेसिए य परमाणुपोग्गले य दुपदेसिया य आणुपुव्वी य अणाणुपुव्वी य अवत्तव्वयाइं च २ अहवा तिपदेसिए य परमाणुपोग्गला य दुपदेसिए य आणुपुव्वी य अणाणुपुव्वीओ य अवत्तव्वए य ३ अहवा तिपएसिए य परमाणुपोग्गला य दुपदेसिया य आणुपुव्वी य अणाणुपुव्वीतो य अवत्तव्वयाइं च ४ अहवा तिपदेसिया य परमाणुपोग्गले य दुपदेसिए य आणुपुव्वीओ य अणाणुपुव्वी य अवत्तव्वए य ५ अहवा तिपदेसिया य परमाणुपोग्गले य दुपदेसिया य आणुपुव्वीओ य अणाणुपुव्वी य अवत्तव्वयाइं च ६ अहवा तिपदेसिया य परमाणुपोग्गला य दुपदेसिए य आणुपुव्वीओ य अणाणुपुव्वीओ य अवत्तव्वए य ७ अहवा तिपदेसिया य परमाणुपोग्गला य दुपदेसिया य आणुपुव्वीओ य अणाणुपुव्वीओ य अवत्तव्वयाइं च[1] ८। से तं नेगम-ववहाराणं भंगोवदंसणया। ⊣

१०४. [१] से किं तं समोयारे? २ णेगम-ववहाराणं आणुपुव्वीदव्वाइं कहिं समोयरंति? किं आणुपुव्वीदव्वेहिं समोयरंति? अणाणुपुव्वीदव्वेहिं समोयरंति? अवत्तव्वयदव्वेहिं समोयरंति? नेगम-ववहाराणं आणुपुव्वीदव्वाइं आणुपुव्वीदव्वेहिं समोयरंति, णो अणाणुपुव्वीदव्वेहिं समोयरंति, नो अवत्तव्वयदव्वेहिं समोयरंति।

[२] ⊢[2] णेगम-ववहाराणं अणाणुपुव्विदव्वाइं कहिं समोयरंति? किं आणुपुव्विदव्वेहिं समोयरंति? अणाणुपुव्विदव्वेहिं समोयरंति? अवत्तव्वयदव्वेहिं समोयरंति? २ णो आणुपुव्विदव्वेहिं समोयरंति, अणाणुपुव्विदव्वेहिं समोयरंति, णो अवत्तव्वयदव्वेहिं समोयरंति।

[३] णेगम-ववहाराणं अवत्तव्वयदव्वाइं कहिं समोयरंति? किं आणुपुव्विदव्वेहिं समोयरंति? अणाणुपुव्विदव्वेहिं समोयरंति? अवत्तव्वयदव्वेहिं समोयरंति? २ नो आणुपुव्वीदव्वेहिं समोयरंति, णो अणाणुपुव्विदव्वेहिं समोयरंति, अवत्तव्वयदव्वेहिं समोयरंति। से तं समोयारे। ⊣

---

१. च ८। एव छव्वीसभगो। से तं भंगोव° स० ॥ २. ⊢ ⊣ एतच्चिह्नमध्यवर्त्तिसूत्रपाठस्थाने स० वा० प्रती विहायेत्थंरूप सक्षिप्त वाचनान्तरमुपलभ्यते—एवं अणाणुपुव्वीदव्वाइ अवत्तव्वयदव्वाणि वि सट्ठाणे सट्ठाणे समोयारेयव्वाणि। से त समोयारे। ख० जे० सवा० वी० ॥

१०५. से किं तं अणुगमे? २ णवविहे पण्णत्ते। तं जहा–

संतपयपरूवणया १ दव्वपमाणं च २ खेत्त ३ फुसणा य ४।
कालो य ५ अंतरं ६ भाग ७ भाव ८ अप्पाबहुं ९ चेव ॥ ८॥

१०६. [१] नेगम-ववहाराणं आणुपुव्वीदव्वाइं किं अत्थि णत्थि? णियमा अत्थि।

[२] ⊢ नेगम-ववहाराणं अणाणुपुव्वीदव्वाइं किं अत्थि णत्थि? णियमा अत्थि।

[३] नेगम-ववहाराणं अवत्तव्वगदव्वाइं किं अत्थि णत्थि? नियमा अत्थि। ⊣

१०७. [१] नेगम-ववहाराणं आणुपुव्वीदव्वाइं किं संखेज्जाइं असंखेज्जाइं अणंताइं? नो संखेज्जाइं नो असंखेज्जाइं अणंताइं।

[२] ⊢[४] एवं दोण्णि वि। ⊣

१०८. [१] णेगम-ववहाराणं आणुपुव्वीदव्वाइं लोगस्स ⊢[५]कतिभागे होज्जा? ⊣ किं संखेज्जइभागे होज्जा? असंखेज्जइभागे होज्जा? संखेज्जेसु भागेसु होज्जा? असंखेज्जेसु भागेसु होज्जा? सव्वलोए होज्जा? एगदव्वं पडुच्च लोगस्स संखेज्जइभागे वा होज्जा असंखेज्जइभागे वा होज्जा संखेज्जेसु भागेसु वा होज्जा असंखेज्जेसु भागेसु वा होज्जा सव्वलोए वा होज्जा, नाणादव्वाइं पडुच्च नियमा सव्वलोए होज्जा।

[२] नेगम-ववहाराणं अणाणुपुव्वीदव्वाइं किं लोगस्स संखेज्जइभागे होज्जा?[६] असंखेज्जइभागे होज्जा? संखेज्जेसु भागेसु होज्जा? असंखेज्जेसु भागेसु होज्जा? सव्वलोए वा होज्जा? एगदव्वं पडुच्च नो संखेज्जइभागे होज्जा

१. से कि त णेगम-ववहाराण सतपयपरूवणया? आणुपुव्विदव्वाइ किं° ख० सवा० ॥ २ णत्थि त्ति? णि° सवा० ॥ ३ ⊢ ⊣ एतच्चिह्नमध्यगतपाठस्थाने वा० विनाऽन्यत्र—एवं दोन्नि वि स० जे० सवा० वी०। एव अणाणुपुव्वीदव्वाइ अवत्तव्वयाइं च स० ॥ ४. ⊢ ⊣ एतच्चिह्नमध्यगतसूत्रपाठस्थाने—एव अणाणुपुव्विदव्वाइ अवत्तव्वयदव्वाणि य अणताइ भाणियव्वाइ इति सूत्रपाठ वा० स० मु० ॥ ५ ⊢ ⊣ एतन्मध्यवर्ती सूत्रांशश्चूर्णि-वृत्तिकृद्भिर्न व्याख्यातोऽस्ति तथापि सर्वेष्वपि सूत्रादर्शेषु दृश्यत इत्यादृतोऽत्रास्माभि ॥ ६ होज्जा? जाव सव्वलोए वा होज्जा? वा० मु० ॥

असंखेज्जइभागे होज्जा नो संखेज्जेसु भागेसु होज्जा नो असंखेज्जेसु भागेसु होज्जा नो सव्वलोए होज्जा, णाणादव्वाइं पडुच्च नियमा सव्वलोए होज्जा।

[३] एवं अवत्तव्वगदव्वाणि[1] वि।

१०९. [१] णेगम-ववहाराणं[2] आणुपुव्विदव्वाइं लोगस्स किं संखेज्जइभागं फुसंति? असंखेज्जइभागं फुसंति? संखेज्जे भागे फुसंति? असंखेज्जे भागे फुसंति? सव्वलोयं फुसंति? एगदव्वं पडुच्च लोगस्स संखेज्जइभागं वा फुसंति ⊢[3] असंखेज्जइभागं वा फुसंति संखेज्जे वा भागे फुसंति असंखेज्जे वा भागे फुसंति ⊣ सव्वलोगं वा फुसंति, णाणादव्वाइं पडुच्च नियमा सव्वलोगं फुसंति।

[२] णेगम-ववहाराणं अणाणुपुव्विदव्वाणं[4] पुच्छा, एगं दव्वं पडुच्च नो संखेज्जइभागं फुसंति असंखेज्जइभागं फुसंति नो संखेज्जे भागे फुसंति नो असंखेज्जे भागे फुसंति नो सव्वलोगं फुसंति, नाणादव्वाइं पडुच्च नियमा सव्वलोगं फुसंति।

[३] एवं अवत्तव्वगदव्वाणि वि भाणियव्वाणि।

११०. [१] णेगम-ववहाराणं आणुपुव्विदव्वाइं कालओ केवचिरं होंति? एगं[5] दव्वं पडुच्च जहण्णेणं एगं समयं उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं, नाणादव्वाइं पडुच्च णियमा सव्वद्धा।

[२] ⊢[6] एवं दोन्नि वि। ⊣

---

१. °व्वाणि भाणियव्वाइं। वा० मु० ॥ २. णेगम-ववहाराणं आणुपुव्वीदव्वाइं लोगस्स किं संखेज्जइभागं फुसंति? जाव सव्वलोगं फुसंति? एवं फुसणा वि णेयव्वा इत्येवरूपं संक्षिप्ततरं स्पर्शनासूत्रवाचनान्तरं सं० सघ०। नवरं स०प्रतौ णेयव्वा स्थाने णायव्वा इति पाठः ॥ ३. ख० म० गतः ⊢ ⊣ एतच्चिह्नमध्यगतसूत्रपाठस्थाने वा० प्रतौ जाव इत्येतावदेव वर्त्तते। जे० आदर्शे पुनः—पडुच्च संखेज्जइभागं फुसंति संखेज्जे भागे फुसंति असंखेज्जइभागं फुसंति असंखेज्जे भागे फुसंति सव्वलोगं फुसंति, णाणादव्वाइं इति पाठो वर्त्तते ॥ ४. °दव्वाइं लोयस्स किं संखेज्जइभागं फुसंति? जाव सव्वलोगं फुसंति? एगदव्वं वा० ॥ ५. एगदव्व ख० ने० विना ॥ ६. ⊢ ⊣ एतच्चिह्नमध्यवर्त्तिपाठस्थाने—एवं अणाणुपुव्वीदव्वाइं अवत्तव्वयदव्वाणि य। इति स० पाठः। अणाणुपुव्विदव्वाइं अवत्तव्वगदव्वाणि य एवं चेव भाणियव्वाइं। इति वा० चू० पाठः ॥

१११. [१] णेगम-ववहाराणं आणुपुव्विदव्वाणमंतरं[1] कालतो केवचिरं होति? एगं[2] दव्वं पडुच्च जहण्णेणं एगं[3] समयं उक्कोसेणं अणंतं कालं, नाणादव्वाइं पडुच्च णत्थि अंतरं।

[२] णेगम-ववहाराणं अणाणुपुव्विदव्वाणं[4] अंतरं कालतो केवचिरं होइ? एगं दव्वं पडुच्च जहण्णेणं एगं समयं उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं, नाणादव्वाइं पडुच्च णत्थि अंतरं।

[३] ⊢[5] णेगम-ववहाराणं अवत्तव्वगदव्वाणं[6] अंतरं कालतो केवचिरं होति? एगं दव्वं पडुच्च जहण्णेणं एगं समयं उक्कोसेणं अणंतं कालं, नाणादव्वाइं पडुच्च णत्थि अंतरं। ⊣

११२. [१] णेगम-ववहाराणं आणुपुव्वीदव्वाइं सेसदव्वाणं कइभागे होज्जा? किं संखेज्जइभागे होज्जा? असंखेज्जइभागे होज्जा? संखेज्जेसु भागेसु होज्जा? असंखेज्जेसु भागेसु होज्जा? नो संखेज्जइभागे होज्जा नो असंखेज्जइभागे होज्जा नो संखेज्जेसु भागेसु होज्जा नियमा असंखेज्जेसु भागेसु होज्जा।

[२] णेगम-ववहाराणं अणाणुपुव्वीदव्वाइं[7] सेसदव्वाणं[8][9] कइभागे होज्जा? किं संखेज्जइभागे होज्जा? असंखेज्जइभागे होज्जा? संखेज्जेसु भागेसु होज्जा? असंखेज्जेसु भागेसु होज्जा? नो संखेज्जइभागे होज्जा असंखेज्जइभागे होज्जा नो संखेज्जेसु भागेसु होज्जा नो असंखेज्जेसु भागेसु होज्जा।

[३] एवं अवत्तव्वगदव्वाणि[10] वि।

११३ [१] णेगम-ववहाराणं आणुपुव्वीदव्वाइं कयरम्मि भावे होज्जा? किं उदइए भावे[11] होज्जा? उवसमिए भावे[12] होज्जा? खाइए भावे होज्जा?

१. वा० विनाऽन्यत्र—°व्वाण कालओ केवच्चिर अंतर होइ? ख० सवा०। °व्वाणं केवतियं काल अंतरं होइ? स० सघ० चू०॥ २. एगदव्व स०॥ ३. एगसमयं स०॥ ४. °व्वाणं कालओ केवचिर अंतर होइ? जे०। °व्वाण कालओ केवइय अंतर होइ? वी०। °व्वाणं पुच्छा, स०॥ ५ ⊢ ⊣ एतच्चिह्नान्तर्गतसूत्रपाठस्थाने अवत्तव्वयदव्वाइ जधा आणुपुव्वीदव्वाइं इति स० पाठ॥ ६. °व्वाण कालओ केवचिर अतर होति? जे० वी० सवा०॥ ७. °व्वाणं पुच्छा, असंखेज्जतिभागे होज्जा, सेसेसु पडिसेहो। एव अवत्तव्वगदव्वाणि वि स० सवा० जे० वी०॥ ८. सेसगदव्वाण चू०॥ ९. °व्वाण पुच्छा, नो संखेज्जइ° स०॥ १० °व्वया वि। दार। स०॥ ११. भावे उवसमिए भावे खाइए भावे खाओवसमिते भावे पारिणामिए भावे सन्निवा° सं०॥ १२. भावे खाइए भावे खाओवसमिए भावे पारिणामिए भावे होज्जा? णियमा ख० संवा० जे० वी०॥

खाओवसमिए भावे होज्जा ? पारिणामिए भावे होज्जा ? सन्निवाइए भावे होज्जा ? णियमा साइपारिणामिए भावे होज्जा ।

[२] [1]⊢ अणाणुपुव्विदव्वाणि अवत्तव्वयदव्वाणि य एवं चेव भाणियव्वाणि । ⊣

११४. [१] एएसि णं भंते ! णेगम-ववहाराणं आणुपुव्वीदव्वाणं अणाणुपुव्वीदव्वाणं अवत्तव्वयदव्वाण य दव्वट्ठयाए पएसट्ठयाए दव्वट्ठ-पएसट्ठयाए कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ? गोतमा ! सव्वत्थोवाइं णेगम-ववहाराणं अवत्तव्वयदव्वाइं दव्वट्ठयाए, अणाणुपुव्वीदव्वाइं दव्वट्ठयाए विसेसाहियाइं, आणुपुव्वीदव्वाइं दव्वट्ठयाए असंखेज्जगुणाइं ।

[२] पएसट्ठयाए णेगम-ववहाराणं सव्वत्थोवाइं अणाणुपुव्वीदव्वाइं अपएसट्ठयाए, अवत्तव्वयदव्वाइं पएसट्ठयाए विसेसाहियाइं, आणुपुव्वीदव्वाइं पएसट्ठयाए अणंतगुणाइं ।

[३] दव्वट्ठ-पएसट्ठयाए सव्वत्थोवाइं णेगम-ववहाराणं अवत्तव्वगदव्वाइं दव्वट्ठयाए, अणाणुपुव्वीदव्वाइं दव्वट्ठयाए अपएसट्ठयाए विसेसाहियाइं, अवत्तव्वगदव्वाइं पएसट्ठयाए विसेसाहियाइं, आणुपुव्वीदव्वाइं दव्वट्ठयाए असंखेज्जगुणाइं, ताइं चेव पएसट्ठयाए अणंतगुणाइं । से तं अणुगमे । से तं णेगम-ववहाराणं अणोवणिहिया दव्वाणुपुव्वी ।

११५. से किं तं संगहस्स अणोवणिहिया दव्वाणुपुव्वी ? २ पंचविहा पण्णत्ता । तं जहा—अट्ठपयपरूवणया १ भंगसमुक्कित्तणया २ भंगोवदंसणया ३ समोयारे ४ अणुगमे ५ ।

११६. से किं तं संगहस्स अट्ठपयपरूवणया ? २ तिपएसिया आणुपुव्वी [2]⊢ चउप्पएसिया आणुपुव्वी जाव दसपएसिया आणुपुव्वी संखिज्जपएसिया आणुपुव्वी असंखिज्जपएसिया आणुपुव्वी ⊣ अणंतपदेसिया आणुपुव्वी, परमाणुपोग्गला अणाणुपुव्वी, दुपदेसिया अवत्तव्वए । से तं संगहस्स अट्ठपयपरूवणया ।

---

१ ⊢ ⊣ एतच्चिह्नमध्यवर्तिपाठस्थाने एव दोन्नि वि इत्येव पाठ सवा० वी० । एवं दोन्नऽवि डे० ॥ २. वा०प्रतिस्थ ⊢ ⊣ एतच्चिह्नान्तर्गतसूत्रपाठस्थाने जाव इति पाठ खं० स० जे० सवा० वी० । किन्त्र वा० आदर्शगत एव पाठश्चूर्णि-वृत्तिकृता सम्मत इति स एव मूले आदृत ॥

११७. एयाए णं संगहस्स अट्ठपयपरूवणयाए किं पओयणं? एयाए [२]णं संगहस्स अट्ठपयपरूवणयाए संगहस्स भंगसमुक्कित्तणया कीरइ[३]।

११८. से किं तं संगहस्स भंगसमुक्कित्तणया? २ अत्थि आणुपुव्वी १ अत्थि अणाणुपुव्वी २ अत्थि अवत्तव्वए ३, अहवा अत्थि आणुपुव्वी य अणाणुपुव्वी य ४ अहवा अत्थि आणुपुव्वी य अवत्तव्वए य ५ अहवा अत्थि अणाणुपुव्वी य अवत्तव्वए य ६, अहवा अत्थि आणुपुव्वी य अणाणुपुव्वी य अवत्तव्वए य ७। एवं एए सत्त भंगा। से तं संगहस्स भंगसमुक्कित्तणया।

११९. एयाए ण संगहस्स भंगसमुक्कित्तणयाए कि पओयणं? एयाए ण संगहस्स भंगसमुक्कित्तणयाए संगहस्स भंगोवदंसणया क[४]ज्जति।

१२०. से किं तं संगहस्स भंगोवदंसणया? २ ति[६]पएसिया आणुपुव्वी १ परमाणुपोग्गला अणाणुपुव्वी २ दुपएसिया अवत्तव्वए ३, अहवा तिपएसिया य परमाणुपोग्गला य आणुपुव्वी य अणाणुपुव्वी य ४ अहवा तिपएसिया य दुपएसिया य आणुपुव्वी य अवत्तव्वए य ५ अहवा परमाणुपोग्गला य दुपएसिया य अणाणुपुव्वी य अवत्तव्वए य ६, अहवा तिपएसिया य परमाणुपोग्गला य दुपएसिया य आणुपुव्वी य अणाणुपुव्वी य अवत्तव्वए य ७। से तं संगहस्स भंगोवंदसणया।

१२१. से किं तं[७] समोयारे? २ संगहस्स आणुपुव्विदव्वाइं कहिं समोयरति? किं आणुपुव्वीदव्वेहिं समोयरंति? अणाणुपुव्वीदव्वेहि समोयरंति? अवत्तव्वयदव्वेहिं समोयरंति? [८]⊢संगहस्स आणुपुव्वीदव्वाइं आणुपुव्वीदव्वेहिं समोयरंति, नो अणाणुपुव्वीदव्वेहि समोयरंति, नो अवत्तव्वयदव्वेहि समोयरंति। एवं दोण्णि वि सट्ठाणे सट्ठाणे समोयरंति।⊣ से त समोयारे।

१-२. ण इति स० सवा० नास्ति॥ ३ कज्जति स०॥ ४. °दसणा कज्जति स०। °दसणा कीरति डे०॥ ५. किज्जति वा०॥ ६. अस्मिन् भङ्गोपदर्शनतासूत्रे सर्वत्र 'तिपएसिया परमाणुपोग्गला दुपएसिया' इत्याकारान्तपाठस्थाने स० वा० मघ० आदर्शेषु 'तिपएसिए परमाणुपोग्गले दुपएसिए' इत्येकारान्त पाठो वर्त्तते॥ ७ त सगहस्स समो° जे० वी० सवा०॥ ८ ⊢ ⊣ एतच्चिह्नान्तर्गतमूलपाठस्थाने तिन्नि वि सट्ठाणे समोतरति इति पाठ वा०। एतच्च वाचनान्तर पाठान्तरत्वेन निष्टङ्कित हरिभद्रपादै स्ववृत्तौ— "पाठान्तर वा, सट्ठाणे समोतरति" इति॥ ९. एव अणाणुपुव्वि-अवत्तव्वयाइ पि सट्ठाणे चेव समो° स०॥

१२२. से किं तं अणुगमे ? २ अट्ठविहे पन्नत्ते । तं जहा–

संतपयपरूवणया १ दव्वपमाणं २ च खेत्त ३ फुसणा ४ य ।
कालो ५ य अंतरं ६ भाग ७ भाव ८ अप्पाबहुं नत्थि ॥ ९ ॥

१२३. संगहस्स आणुपुव्वीदव्वाइं किं अत्थि णत्थि ? नियमा अत्थि । एवं[1] दोण्णि वि ।

१२४. संगहस्स आणुपुव्वीदव्वाइं किं संखेज्जाइं असंखेज्जाइं अणंताइं ? नो संखेज्जाइं नो असंखेज्जाइं नो अणंताइं, नियमा एगो रासी । एवं [2]दोण्णि वि ।

१२५. संगहस्स आणुपुव्वीदव्वाइं लोगस्स ⊢[3] कतिभागे होज्जा ? ⊣ किं संखेज्जतिभागे होज्जा[4] ? असंखेज्जतिभागे होज्जा[5] ? संखेज्जेसु भागेसु होज्जा ? असंखेज्जेसु भागेसु होज्जा ? सव्वलोए होज्जा[6] ? नो संखेज्जतिभागे होज्जा नो असंखेज्जतिभागे होज्जा नो संखेज्जेसु भागेसु होज्जा नो असंखेज्जेसु भागेसु होज्जा, नियमा सव्वलोए होज्जा । एवं [7]दोण्णि वि ।

१२६. संगहस्स आणुपुव्वीदव्वाइं लोगस्स किं संखेज्जतिभागं फुसंति[8] ? असंखेज्जतिभागं फुसंति ? संखेज्जे भागे फुसंति ? असंखेज्जे भागे फुसंति ? सव्वलोगं फुसंति ? नो संखेज्जतिभागं फुसंति नो असंखेज्जतिभागं फुसंति नो संखेज्जे भागे फुसंति नो असंखेज्जे भागे फुसंति, नियमा सव्वलोगं फुसंति । एवं दोन्नि वि ।

१२७. संगहस्स आणुपुव्वीदव्वाइं कालओ केवचिरं होंति ? सव्वद्धा । एवं[9] दोण्णि वि ।

१२८. संगहस्स आणुपुव्वीदव्वाणं कालतो केवचिरं अंतरं होति ? नत्थि अंतरं । एवं[10] दोण्णि वि ।

---

१. एवं अणाणुपुव्वी-अवत्तव्वयदव्वाणि वि सं० । एवं तिन्नि वि वा० ॥ २. तिन्नि वि वा० ॥ ३. ⊢ ⊣ एतच्चिह्नमध्यवर्त्यंश सं० वा० हा० नास्ति ॥ ४. होज्जा जाव सव्वलोए वा० ॥ ५. होज्जा ? पुच्छा, नो संखेज्जतिभागे स० ॥ ६. °ज्जा ? संगहस्स आणुपुव्विदव्वाइं नो संखे° ख० जे० ॥ ७. तिण्णि वि स० वा० ॥ ८. फुसंति जाव नियमा सव्वलोगं फुसंति । एवं तिण्णि वि स० वा० सवा० । नवर सङ्क्षिप्तवाचनाया एवं दोण्णि वि इति पाठः ॥ ९. एवं तिण्णि वि स० । एव अणाणुपुव्वि-अवत्तव्वयदव्वाणि वि वा० ॥ १०. एवं तिण्णि वि स० । एवं अणाणुपुव्वि-अवत्तव्वयदव्वाणि वि वा० ॥

१२९. संगहस्स आणुपुव्वीदव्वाइं सेसदव्वाणं कतिभागे होज्जा? [1]|– किं संखेज्जतिभागे होज्जा? असंखेज्जतिभागे होज्जा? संखेज्जेसु भागेसु होज्जा? असंखेज्जेसु भागेसु होज्जा? नो संखेज्जतिभागे होज्जा नो असंखेज्जतिभागे होज्जा णो संखेज्जेसु भागेसु होज्जा णो असंखेज्जेसु भागेसु होज्जा, नियमा तिभागे होज्जा। एवं दोण्णि वि। –|

१३०. संगहस्स आणुपुव्वीदव्वाइं कयरम्मि भावे होज्जा? नियमा सादिपारिणामिए भावे होज्जा। [2]एवं दोण्णि वि। अप्पाबहुं नत्थि। से तं अणुगमे। से तं संगहस्स अणोवणिहिया दव्वाणुपुव्वी। से तं अणोवणिहिया दव्वाणुपुव्वी।

१३१. से किं तं ओवणिहिया दव्वाणुपुव्वी? २ तिविहा पण्णत्ता। तं जहा–पुव्वाणुपुव्वी १ पच्छाणुपुव्वी २ अणाणुपुव्वी ३ य।

१३२. से किं तं पुव्वाणुपुव्वी? २ धम्मत्थिकाए १ अधम्मत्थिकाए २ आगासत्थिकाए ३ जीवत्थिकाए ४ पोग्गलत्थिकाए ५ अद्धासमए ६। से तं पुव्वाणुपुव्वी।

१३३. से किं त पच्छाणुपुव्वी? २ अद्धा[3]समए ६ पोग्गलत्थिकाए ५ जीवत्थिकाए ४ आगासत्थिकाए ३ अधम्मत्थिकाए २ धम्मत्थिकाए १। से तं पच्छाणुपुव्वी।

१३४. से किं तं अणाणुपुव्वी? २ [4]एयाए चेव एगादियाए एगु[5]त्तरियाए छगच्छगयाए सेढीए अण्णमण्णब्भासो दुरूवू[6]णो। से तं अणाणुपुव्वी।

१३५. अहवा ओवणिहिया दव्वाणुपुव्वी तिविहा पन्नत्ता। तं जहा–पुव्वाणुपुव्वी १ पच्छाणुपुव्वी २ अणाणुपुव्वी ३।

१३६ से किं तं पुव्वाणुपुव्वी? २ परमाणुपोग्गले दुपएसिए ति[7]पएसिए

---

1 |– –| एतच्चिह्नान्तर्वर्तिसूत्रपाठस्थाने नियमा तिभागे होज्जा। एव तिण्णि वि इति पाठ म० वा० ॥ २ एव तिण्णि वि स० वा० ॥ ३ °समए जाव धम्म° ख० सवा० जे० वी० ॥ ४. एतेसिं चेव चू० ॥ ५ °त्तराए चू० ॥ ६. °णो कज्जति। से तं स० ॥ ७. तिपएसिए जाव अणतपएसिए। से त्त पुव्वाणुपुव्वी। से किं तं पच्छाणुपुव्वी? २ अणंतपएसिए जाव परमाणुपोग्गले। से त्त पच्छाणुपुव्वी। ख० जे० सवा०। तिपयेसिए चउ० पच० छ० सत्त० अट्ठ० नव० दस० सखेज्ज० असखेज्ज० अणतपएसिए। से त्त पुव्वाणुपुव्वी। से किं तं पच्छाणुपुव्वी? २ अणंतपएसिए असंखेज्जपएसिए सखेज्जपएसिए दस० णव० अट्ठ० सत्त० छ० पच० चतु० ति० दु० परमाणुपोग्गले। से त्त पच्छाणुपुव्वी स० ॥

जाव दसपएसिए जाव संखिज्जपएसिए असंखिज्जपएसिए अणंतपएसिए। से तं पुव्वाणुपुव्वी।

१३७. से किं तं पच्छाणुपुव्वी? २ अणंतपएसिए असंखिज्जपएसिए संखिज्जपएसिए जाव दसपएसिए जाव तिपएसिए दुपएसिए परमाणुपोग्गले। से तं पच्छाणुपुव्वी।

१३८. से किं तं अणाणुपुव्वी? २ एयाए[1] चेव एगाइयाए एगुत्तरियाए अणंतगच्छगयाए सेढीए अन्नमन्नब्भासो दुरूवूणो[2]। से तं अणाणुपुव्वी। से तं ओवणिहिया दव्वाणुपुव्वी। ⊢[3]से तं जाणगव्वइरित्ता दव्वाणुपुव्वी। से तं नोआगमओ दव्वाणुपुव्वी।⊣ से तं दव्वाणुपुव्वी।

१३९. से किं तं खेत्ताणुपुव्वी? २ दुविहा पण्णत्ता। तं जहा—ओवणिहिया य अणोवणिहिया य।

१४०. तत्थ णं जा सा ओवणिहिया सा ठप्पा।

१४१. तत्थ णं जा सा अणोवणिहिया सा दुविहा पन्नत्ता। तं जहा—णेगम-ववहाराणं १ संगहस्स य २।

१४२. से किं तं णेगम-ववहाराणं अणोवणिहिया खेत्ताणुपुव्वी? २ पंचविहा पण्णत्ता। तं जहा—अट्ठपयपरूवणया १ भंगसमुक्कित्तणया २ भंगोवदंसणया ३ समोयारे ४ अणुगमे ५।

१४३. से किं तं णेगम-ववहाराणं अट्ठपयपरूवणया? २ तिपएसोगाढे आणुपुव्वी जाव[4] दसपएसोगाढे आणुपुव्वी जाव संखिज्जपएसोगाढे आणुपुव्वी असंखेज्जपएसोगाढे आणुपुव्वी, एगपएसोगाढे अणाणुपुव्वी, दुपएसोगाढे अवत्तव्वए, तिपएसोगाढा[5] आणुपुव्वीओ जाव[6] दसपएसोगाढा आणुपुव्वीओ जाव संखेज्जपएसोगाढा आणुपुव्वीओ असंखिज्जपएसोगाढा आणुपुव्वीओ, एगपएसोगाढा अणाणुपुव्वीओ, दुपएसोगाढा[7] अवत्तव्वगाइं। से तं णेगम-ववहाराणं अट्ठपयपरूवणया।

---

१ एतेसिं चेव चू० ॥ २. °वूणो। से त्त ओवणिहिया दव्वाणुपुव्वी। से किं तं खेत्ता° स० ॥ ३ ⊢ ⊣ एतच्चिह्नमध्यगत. पाठो मुद्रितादर्श एव दृश्यते ॥ ४. जाव असंखेज्जपएसोगाढे आणु° सवा० स० ॥ ५. °गाढाओ आणुपुव्वीओ जाव असंखेज्जपएसोगाढाओ आणुपुव्वीओ, एगपएसोगाढाओ अणाणु° स० ॥ ६. जाव असंखिज्जपएसोगाढा आणु° सवा० ॥ ७. °गाढाइं अव° स० ॥

१४४. एयाएं णं णेगम-ववहाराणं अट्ठपयपरूवणयाए किं पंओयणं? एयाएं णं णेगम-ववहाराणं अट्ठपयपरूवणयाए णेगम-ववहाराणं भंगसमुक्कित्तणया कीरंति।

१४५. से कि तं णेगम-ववहाराणं भंगसमुक्कित्तणया? २ अत्थि आणुपुव्वी १ अत्थि अणाणुपुव्वी २ अत्थि अवत्तव्वए ३। ⊢[5] एवं[6] दव्वाणुपुव्विगमेणं खेत्ताणुपुव्वीए वि ते चेव छव्वीसं भंगा भाणियव्वा, जाव से तं णेगम-ववहाराणं भंगसमुक्कित्तणया।

१४६. एयाए णं णेगम-ववहाराणं भंगसमुक्कित्तणयाए किं पओयणं? एयाए णं णेगम-ववहाराण भंगसमुक्कित्तणयाए णेगम-ववहाराणं भंगोवदंसणया कज्जति।

१४७. से किं तं णेगम-ववहाराणं भंगोवदंसणया? २ तिपएसोगाढे आणुपुव्वी एगपएसोगाढे अणाणुपुव्वी दुपएसोगाढे अवत्तव्वए, तिपएसोगाढाओ आणुपुव्वीओ एगपएसोगाढाओ अणाणुपुव्वीओ दुपएसोगाढाइं अवत्तव्वयाइं, अहवा तिपएसोगाढे य एगपएसोगाढे य आणुपुव्वी य अणाणुपुव्वी य, एवं तहा चेव दव्वाणुपुव्विगमेण छव्वीसं भंगा भाणियव्वा जाव से तं णेगम-ववहाराण भंगोवदंसणया।

१४८. [१] से किं तं समोयारे? २ णेगम-ववहाराणं आणुपुव्वी-दव्वाइं कहि समोयंरंति? किं आणुपुव्वीदव्वेहि समोयरंति? अणाणुपुव्वीदव्वेहिं समोयरंति? अवत्तव्वयदव्वेहिं समोयरंति? आणुपुव्वीदव्वाइ आणुपुव्वीदव्वेहिं समोयरंति, नो अणाणुपुव्वीदव्वेहि समोयरंति नो अवत्तव्वयदव्वेहिं समोयरंति।

[२] एवं तिण्णि वि सट्ठाणे समोयरंति त्ति भाणियव्वं। से तं समोयारे। ⊣

१४९. से किं तं अणुगमे? २ णवविहे पण्णत्ते। तं जहा–

संतपयपरूवणया १ दव्वपमाण २ च खेत्त ३ फुसणा ४ य।
कालो ५ य अंतर ६ भाग ७ भाव ८ अप्पाबहुं ९ चेव ॥ १० ॥

---

१ °ए णेग° सवा० ॥ २. पत्तोयण वा० ॥ ३. °ए णेग° सवा० ॥ ४. कज्जति वा० स० ॥ ५ म० वा० आदर्शगत ⊢ ⊣ एतच्चिह्नमध्यवर्त्तिसूत्रपाठस्थाने एव जहेव हेट्ठा तहेव नेयव्व, नवरं ओगाढ भाणियव्व। भगोवदसणया तहेव समोयारे वि इति पाठ ख० सवा० जे० वी०। नवर सङ्क्षिप्तवाचनाया ओगाढा भाणियव्वा समोयारो य इति पाठभेद ॥ ६. एव चेव छव्वीसं भंगा भाणियव्वा २६। से त स० ॥ ७. एव छव्वीस भगा भाणियव्वा २६। से त्तं भगोव° म० ॥ ८. °यरति? तिण्णि वि सट्ठाणे समोयरति। से त्त समो° स० ॥ ९ °परूव० गाहा। से कि त संत° संवा० ॥

१५०. ⊢[1] से किं तं संतपयपरूवणया ? ⊣ णेगम-ववहाराणं[2] खेत्ताणुपुव्वीदव्वाइं किं अत्थि णत्थि ? णियमा अत्थि । ⊢[3] एवं दोण्णि वि । ⊣

१५१. णेगम-ववहाराणं आणुपुव्वीदव्वाइं किं संखेज्जाइं असंखेज्जाइं अणंताइं ? नो संखेज्जाइं नो अणंताइं, नियमा असंखेज्जाइं । एवं[4] दोण्णि वि ।

१५२. [१] णेगम-ववहाराणं[5] खेत्ताणुपुव्वीदव्वाइं लोगस्स ⊢[6] कतिभागे होज्जा ? ⊣ किं संखिज्जइभागे वा होज्जा[7] ? असंखेज्जइभागे वा होज्जा[8] ? जाव सव्वलोए वा होज्जा[9] ? एगदव्वं पडुच्च लोगस्स संखेज्जइभागे वा होज्जा असंखेज्जइभागे वा होज्जा संखेज्जेसु वा भागेसु होज्जा असंखेज्जेसु वा भागेसु होज्जा देसूणे वा लोए होज्जा, णाणादव्वाइं पडुच्च णियमा सव्वलोए होज्जा ।

[२] ⊢[10] अणाणुपुव्वीदव्वाणं[11] पुच्छा, एगं दव्वं पडुच्च नो संखिज्जतिभागे होज्जा असंखिज्जतिभागे होज्जा नो संखेज्जेसु० नो असंखेज्जेसु० नो सव्वलोए होज्जा, नाणादव्वाइं पडुच्च नियमा सव्वलोए होज्जा ।

[३] एवं अवत्तव्वगदव्वाणि वि भाणियव्वाणि । ⊣

१५३. ⊢[12] [१] णेगम-ववहाराणं आणुपुव्वीदव्वाइं लोगस्स किं संखेज्जइभागं फुसंति ? असंखेज्जति० ? जाव सव्वलोगं फुसंति ? एगं दव्वं पडुच्च संखेज्जतिभागं वा फुसंति असंखेज्जतिभागं वा संखेज्जे वा भागे असंखेज्जे वा भागे देसूणं वा लोगं फुसंति, णाणादव्वाइं पडुच्च णियमा सव्वलोगं फुसंति ।

[२] अणाणुपुव्वीदव्वाइं अवत्तव्वयदव्वाणि य जहा खेत्तं, नवरं फुसणा भाणियव्वा । ⊣

---

१. ⊢ ⊣ एतच्चिह्नमध्यगत पाठ स० वा० नास्ति ॥ २. °राण आणु° स० वा० ॥ ३. ख० स० जे० प्रतिगत ⊢ ⊣ एतच्चिह्नान्तर्वर्तिसूत्रपाठस्थाने एवं तिण्णि वि । णेगमववहाराणं जाव तिण्णि वि णो संखेज्जाइं असंखेज्जाइ णो अणंताइ इति पाठ स० वा० । हारि०वृत्तिसम्मतोऽयं पाठ ॥ ४. एवं तिण्णि वि स० वा० ॥ ५. °राणं आणुपु° सं० ॥ ६. ⊢ ⊣ एतच्चिह्नमध्यवर्त्ती पाठ' स० वा० नास्ति ॥ ७. °ज्जा ? जाव स० ॥ ८. °ज्जा ? संखेज्जेसु वा भागेसु होज्जा ? असंखेज्जेसु वा भागेसु होज्जा ? सव्वलोए सवा० ॥ ९. °ज्जा ? पुच्छा, एग° स० ॥ १०. ⊢ ⊣ एतच्चिह्नमध्यगतसूत्रपाठस्थाने अणाणुपुव्विदव्वाइं अवत्तव्वयदव्वाणि य जहेव हेट्ठा तहेव नेयव्वाणि इति पाठः ख० सवा० जे० वी० । निर्दिष्टमिद वाचनान्तर मलधारिपादै ॥ ११ °व्वाइं पुच्छा, नो संखिज्ज° स०॥ १२. वा० प्रतिगत ⊢ ⊣ एतच्चिह्नमध्यवर्तिसमग्रसूत्रस्थाने फुसणा वि तहेव इत्येतावदेवातिदेशात्मक सूत्र सं० सवा० जे० वी० । णेगम ववहाराण आणुपुव्वीदव्वाइं लोगस्स किं संखेज्जइभाग फुसंति ? [ ] एव तिण्णि वि सव्वलोयं फुसंति इत्येवरूप खण्डित वाचनान्तर सं०प्रतो ॥

१५४. णेगम-ववहाराणं आणुपुव्वीदव्वाइं कालतो केवचिरं होंति? एगदव्वं पडुच्च जहन्नेणं एगं समयं उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं, णाणादव्वाइं पडुच्च सव्वद्धा। एवं[1] दोण्णि वि।

१५५. णेगम-ववहाराण[2] आणुपुव्वीदव्वाणमंतरं[3] कालतो केवचिरं होति? तिण्णि वि एगं दव्वं पडुच्च जहण्णेणं एगं समयं उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं, णाणादव्वाइं पडुच्च णत्थि अंतरं[4]।

१५६. णेगम-ववहाराणं आणुपुव्वीदव्वाइं सेसदव्वाणं कतिभागे होज्जा[5]? तिण्णि वि जहा दव्वाणुपुव्वीए।

१५७. णेगम-ववहाराणं आणुपुव्वीदव्वाइं कयरम्मि भावे होज्जा[6]? तिन्नि वि णियमा सादिपारिणामिए भावे होज्जा।

१५८ [१] एएसि ण भंते! णेगम-ववहाराणं आणुपुव्वीदव्वाणं अणाणुपुव्वीदव्वाणं अवत्तव्वयदव्वाण य दव्वट्ठयाए पएसट्ठयाए दव्वट्ठ-पएसट्ठयाए य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा[7]? गोयमा!

---

१. एव तिण्णि वि म० ॥ २. णेगम-ववहाराणं आणुपुव्विदव्वाण केवतिय काल अतर होति? एगदव्व पडुच्च जहण्णेण एगसमय उक्कोसेण असखेज्ज काल, णाणादव्वाइ पडुच्च णत्थि अतरं। णेगम-ववहाराणं अणाणु० णाणादव्वा इं पडुच्च नत्थि अंतर। अवत्तव्वयदव्वाण य जहा आणुपुव्वीदव्वाण। १५६. णेगम° स०। णेगम-ववहाराणं आणुपुव्विदव्वाणं कालओ केवचिर अंतर होइ? एग दव्व पडुच्च जहन्नेण एग समय उक्कोसेण असखेज्ज काल, नाणादव्वाइ पडुच्च नत्थि अंतर। णेगम-ववहाराणं अणाणुपुव्वीदव्वाण कालतो केवचिर अतर होइ? एग दव्व पडुच्च जहण्णेण एगं समय उक्कोसेणं असखेज्ज कालं, नाणादव्वाइ पडुच्च णत्थि अंतर। णेगम-ववहाराणं अवत्तव्वगदव्वाण कालतो केवचिर अंतर होइ? एगदव्वं पडुच्च जहण्णेण एग समयं उक्कोसेण अणंत काल, नाणादव्वाइ पडुच्च नत्थि अंतर। १५६. णेगम° वी० ॥ ३. °दव्वाण कालतो केवचिर अतर होति? एगं दव्व पडुच्च जहन्नओ एगं सवा० ॥ ४. अंतरं। एव दोन्नि वि। १५६. णेगम° सवा० ॥ ५ वा० विनाऽन्यत्र—होज्जा? कि संखेज्जइभागे होज्जा? असखेज्जइभागे होज्जा? एवं पुच्छा णिव्वयण च जहेव हेट्ठा तहेव णेयव्वं। अणाणुपुव्विदव्वाइ अवत्तव्वयदव्वाणि य जहेव हेट्ठा। १५७ णेगम° स० सवा० डे० जे० वी०। होज्जा? कि संखेज्जइभाए होज्जा? असखेज्जइभाए होज्जा? संखेज्जेसु भाएसु होज्जा? असखेज्जेसु भाएसु होज्जा? पुच्छा, असखेज्जेसु भाएसु होज्जा। णेगम-ववहाराणं अणाणुपुव्वीदव्वाइ सेसदव्वाण कतिभाए होज्जा? असंखेज्जइभाए होज्जा, णो संखेज्जइभाए होज्जा णो संखेज्जेसु भाएसु होज्जा णो असखेज्जेसु भाएसु होज्जा। एवं अवत्तव्वयदव्वाणि वि। १५७. णेगम° स० सघ० ॥ ६ वा० विनाऽन्यत्र—होज्जा? णियमा सादिपारिणामिते भावे होज्जा। एव दोण्णि वि। स० सवा० जे० वी०। होज्जा? कि [उदइए भावे होज्जा?] उवसमिए भावे होज्जा? जाव सण्णिवाइए पुच्छा, नियमा साइपारिणामिए भावे होज्जा। एव अणाणुपुव्विदव्वाणि अवत्तव्वयदव्वाणि वि। स० सघ० ॥ ७ वा? जहा णेगम-ववहाराण दव्वाणुपुव्वीए तहा भाणियव्व, णवर अणतय णत्थि। से त्त अणुगमे वा० ॥

सव्वत्थोवाइं णेगम-ववहाराणं अवत्तव्वयदव्वाइं दव्वट्ठयाए, अणाणुपुव्वीदव्वाइं दव्वट्ठयाए विसेसाहियाइं, आणुपुव्वीदव्वाइं दव्वट्ठयाए असंखेज्जगुणाइं[1] ।

[२] पएसट्ठयाए सव्वत्थोवाइं णेगम-ववहाराणं अणाणुपुव्वीदव्वाइं अपएसट्ठयाए, अवत्तव्वयदव्वाइं पएसट्ठयाए विसेसाहियाइं, आणुपुव्विदव्वाइं पएसट्ठयाए असंखेज्जगुणाइं ।

[३] दव्वट्ठ-पएसट्ठयाए सव्वत्थोवाइं णेगम-ववहाराणं अवत्तव्वयदव्वाइं दव्वट्ठयाए, अणाणुपुव्विदव्वाइं दव्वट्ठयाए अपएसट्ठयाए विसेसाहियाइं, अवत्तव्वयदव्वाइं पएसट्ठयाए विसेसाहियाइं, आणुपुव्विदव्वाइं दव्वट्ठयाए[2] असंखेज्जगुणाइं, ताइं चेव पएसट्ठयाए असंखेज्जगुणाइं । से तं अणुगमे । से तं णेगम-ववहाराणं अणोवणिहिया खेत्ताणुपुव्वी ।

१५९. [3]से किं तं संगहस्स अणोवणिहिया खेत्ताणुपुव्वी ? जहेव

---

१. °णाइं । अणाणुपुव्विदव्वाइं पएसट्ठयाए सव्वथोवाइं, अपएस° सं० ॥ २. °ए पएसट्ठयाए वि य असंखेज्जगुणाइं । से त खं० ॥ ३. सं० वा० विनाऽन्यत्र–से किं तं संगहस्स अणोवणिहिया खेत्ताणुपुव्वी ? २ पंचविहा पण्णत्ता । त जहा–अट्ठपयपरूवणया भंगसमुक्कित्तणया भंगोवदंसणया समोयारे अणुगमे । से किं तं संगहस्स अट्ठपयपरूवणया ? २ तिपएसोगाढे आणुपुव्वी जाव असंखेज्जपदेसोगाढे आणुपुव्वी, एगपदेसोगाढे अणाणुपुव्वी, दुपदेसोगाढे अवत्तव्वए । से त्त संगहस्स अट्ठपयपरूवणया । एयाए ण संगहस्स अट्ठपयपरूवणयाए किं पयोयण ? एयाए णं संगहस्स अट्ठपयपरूवणयाए संगहस्स भंगसमुक्कित्तणया कज्जति । से किं त संगहस्स भंगसमुक्कित्तणया ? २ अत्थि आणुपुव्वी अत्थि अणाणुपुव्वी अत्थि अवत्तव्वए, |– अहवा अत्थि आणुपुव्वी य अणाणुपुव्वी य, एव जहा दव्वाणुपुव्वीए संगहस्स तहा भाणियव्व जाव से त्त संगहस्स भंगसमुक्कित्तणया । एयाए ण संगहस्स भंगसमुक्कित्तणयाए किं पयोयण ? एयाए णं संगहस्स भंगसमुक्कित्तणयाए संगहस्स भंगोवदंसणया कज्जति । से किं तं संगहस्स भंगोवदंसणया ? २ तिपदेसोगाढे आणुपुव्वी एगपदेसोगाढे अणाणुपुव्वी दुपदेसोगाढे अवत्तव्वए, अहवा तिपदेसोगाढे य एगपदेसोगाढे य आणुपुव्वी य अणाणुपुव्वी य, एव जहा दव्वाणुपुव्वी संगहस्स तहा खेत्ताणुपुव्वीए वि भाणियव्वं जाव से त्त संगहस्स भंगोवदंसणया । से किं त समोयारे ? २ संगहस्स आणुपुव्विदव्वाइं कहिं समोयरंति ? किं आणुपुव्विदव्वेहिं समोयरंति अणाणुपुव्विदव्वेहिं अवत्तव्वगदव्वेहिं ? तिण्णि वि सट्ठाणे समोयरंति । से तं समोयारे । से किं त अणुगमे ? २ अट्ठविहे पण्णत्ते, तं जहा— संतपयपरूवणया जाव अप्पाबहुं नत्थि ॥ १ ॥ संगहस्स आणुपुव्विदव्वाइं किं अत्थि णत्थि ? नियमा अत्थि । एव तिण्णि वि । सेसगदाराइं जहा दव्वाणुपुव्वीए संगहस्स तहा खेत्ताणुपुव्वीए वि भाणियव्वाइं जाव से त्तं अणुगमे । –| से त्तं संगहस्स अणोवणिहिया खेत्ताणुपुव्वी । से त्त अणोवणिहिया खेत्ताणुपुव्वी । इति वा० मु० पाठः । सं० प्रतावपि एतत्सम एव पाठ, किन्त्वेत- च्चिह्नान्तर्गतः |– –| एतच्चिह्नगतसूत्रसन्दर्भस्थाने एव जहा संगहस्स दव्वाणुपुव्वी तहेव खेत्ताणुपुव्वी वि भाणितव्वा जाव संगहस्स आणुपुव्वीदव्वाइं कयरम्मि भावे होज्जा ? णियमा साइपारिणामिए भावे होज्जा । एवं तिण्णि वि । से त्त अणुगमे । इत्येतावन्मात्र एव सूत्रपाठ उपलभ्यते ॥

दव्वाणुपुव्वी तहेव खेत्ताणुपुव्वी[1] णेयव्वा। से तं संगहस्स अणोवणिहिया खेत्ताणुपुव्वी। से तं अणोवणिहिया खेत्ताणुपुव्वी।

१६०. से किं तं ओवणिहिया खेत्ताणुपुव्वी? २ तिविहा पण्णत्ता? तं जहा–पुव्वाणुपुव्वी १ पच्छाणुपुव्वी २ अणाणुपुव्वी[2] ३।

१६१. से किं तं पुव्वाणुपुव्वी? २ अहोलोए १ तिरियलोए २ उड्ढलोए ३। से तं पुव्वाणुपुव्वी।

१६२. से किं तं पच्छाणुपुव्वी? २ उड्ढलोए ३ तिरियलोए २ अहोलोए १। से तं पच्छाणुपुव्वी।

१६३. से किं तं अणाणुपुव्वी? २ एयाए चेव एगादियाए एगुत्तरियाए तिगच्छगयाए सेढीए अन्नमन्नब्भासो दुरूवूणो। से तं अणाणुपुव्वी।

१६४. अहोलोयखेत्ताणुपुव्वी तिविहा पण्णत्ता। तं जहा–पुव्वाणुपुव्वी १ पच्छाणुपुव्वी २ अणाणुपुव्वी ३।

१६५. से किं तं पुव्वाणुपुव्वी? २ रयणप्पभा १ सक्करप्पभा[3] २ वालुयप्पभा ३ पंकप्पभा ४ धूमप्पभा ५ तमप्पभा[4] ६ तमतमप्पभा[5] ७। से तं पुव्वाणुपुव्वी।

१६६. से किं त पच्छाणुपुव्वी[6]? २ तमतमा ७ जाव रयणप्पभा १। से त पच्छाणुपुव्वी।

---

१ °पुव्वी। से त्त सवा० ॥ २. °पुव्वी ३। से किं त पुव्वाणुपुव्वी? २ एगपएसोगाढे जाव असंखेज्जपएसोगाढे। से त्त पुव्वाणुपुव्वी। से किं त पच्छाणुपुव्वी? २ असंखेज्जपएसोगाढे जाव एगपएसोगाढे। से त्त पच्छाणुपुव्वी। से किं तं अणाणुपुव्वी? २ एयाए चेव एगाइयाए एगुत्तरियाए असंखेज्जगच्छगयाए सेढीए अण्णमण्णब्भासो दुरूवूणो। से त्त अणाणुपुव्वी। अहवा ओवणिहिया खेत्ताणुपुव्वी तिविहा पण्णत्ता। तं जहा—पुव्वाणुपुव्वी १ पच्छाणुपुव्वी २ अणाणुपुव्वी ३। से किं तं पुव्वाणुपुव्वी? २ अहोलोए स०। एतत्पाठभेदविषये मलधारिश्रीहेमचन्द्रसूरिपादा इत्थं निरूपयन्ति—"अत्र च क्वचिद्वाचनान्तरे एकप्रदेशावगाढादीनामसङ्ख्यातप्रदेशावगाढान्तानां प्रथमं पूर्वानुपूर्व्यादिभाव उक्तो दृश्यते, सोऽपि क्षेत्रानुपूर्व्यधिकारादविरुद्ध एव, सुगमत्वाच्चोक्तानुसारेण भावनीय इति।" ॥ ३. °भा जाव तमतम° सवा० ॥ ४. तमा तमतमा। से त्त स० वा० जे०। निर्दिष्टमिदं वाचनान्तरं मलधारिभिः ॥ ५ श्रीमता मलधारिपादानां चूर्णिकृता चापि तमतमप्पभा इति स्थाने महातमप्पभा इति पाठोऽभिप्रेत, न त्वसावुपलब्धः कस्मिंश्चिदप्यादर्शे इति यथोपलब्ध एव पाठोऽत्राऽऽदृत ॥ ६. °पुव्वी? २ अहेसत्तमा जाव स० ॥

१६७. से किं तं अणाणुपुव्वी? २ एयाए चेव एगादियाए एगुत्तरियाए सत्तगच्छगयाए सेढीए अण्णमण्णब्भासो दुरूवूणो। से तं अणाणुपुव्वी।

१६८. तिरियलोयखेत्ताणुपुव्वी तिविहा पण्णत्ता। तं जहा—पुव्वाणुपुव्वी १ पच्छाणुपुव्वी २ अणाणुपुव्वी ३।

१६९. से किं तं पुव्वाणुपुव्वी? २

जंबुद्दीवे लवणे धायइ-कालोय-पुक्खरे वरुणे।
खीर-घय-खोय-नंदी-अरुणवरे कुंडले रुयगे ॥ ११ ॥
जंबुद्दीवाओ खलु निरंतरा, सेसया असंखइमा।
भुयगवर-कुसवरा वि य कोंचवराऽऽभरणमाईया ॥ १२ ॥
आभरण-वत्थ-गंधे उप्पल[2]-तिलये य पउम-निहि-रयणे।
वासहर-दह-णदीओ विजया वक्खार-कप्पिंदा ॥ १३ ॥
कुरु[3]-मंदर[4]-आवासा कूडा[5] नक्खत्त-चंद-सूरा य।
देवे नागे जक्खे भूये य सयंभुरमणे[6] य ॥ १४ ॥

से तं पुव्वाणुपुव्वी।

१७०. से किं तं पच्छाणुपुव्वी? २ सयंभुरमणे[7] य भूए य जाव जंबुद्दीवे। से तं पच्छाणुपुव्वी।

१७१. से किं तं अणाणुपुव्वी? २ एयाए चेव एगादियाए एगुत्तरियाए असंखेज्जगच्छगयाए सेढीए अण्णमण्णब्भासो दुरूवूणो। से तं अणाणुपुव्वी[8]।

१७२. उड्ढलोगखेत्ताणुपुव्वी तिविहा पण्णत्ता। तं जहा—पुव्वाणुपुव्वी १ पच्छाणुपुव्वी २ अणाणुपुव्वी ३।

---

१. इय गाथा स० प्रतावेव वर्त्तते। अत्रार्थे मलधारिपादै स्ववृत्तावेव निर्दिष्टमस्ति—"इय च गाथा कस्याञ्चिद् वाचनाया न दृश्यत एव, केवलं क्वापि वाचनाविशेषे दृश्यते, टीका-चूर्ण्योस्तु तद्व्याख्यानमुपलभ्यत इत्यस्माभिरपि व्याख्यातेति।" इति ॥ २. स० वा० विनाऽन्यत्र—°ल-निलए य पुढवि-निहि° खं० जे० ने० मु०। °ल-पउमे य पुढवि निहि° डे० वी० ॥ ३. कुरु-मदर° जे०। पुर-मंदर° जीवाभिगमे पृ० ३१७ ॥ ४. °रमावा° सवा० ॥ ५. कुंडा स० ॥ ६. °रवणे स० ॥ ७. °रमणे जाव स० ॥ ८. °पुव्वी। से किं तं उड्ढलोयखेत्ताणुपुव्वी? उड्ढलोयखेत्ताणुपुव्वी तिविहा स० ॥

१७३. से किं तं पुव्वाणुपुव्वी? २ सोहम्मे १ ईसाणे २ सणंकुमारे ३ माहिंदे ४ बंभलोए ५ लंतए ६ महासुक्के ७ सहस्सारे ८ आणते ९ पाणते १० आरणे ११ अच्चुते १२ गेवेज्जविमाणा १३ अणुत्तरविमाणा १४ ईसिपब्भारा १५। से तं पुव्वाणुपुव्वी।

१७४. से किं तं पच्छाणुपुव्वी? २ ईसिपब्भारा १५ जाव सोहम्मे १। से त पच्छाणुपुव्वी।

१७५. से किं तं अणाणुपुव्वी? २ एयाए चेव एगादिगाए एगुत्तरियाए पण्णरसगच्छगयाए सेढीए अण्णमण्णब्भासो दुरूवूणो। से तं अणाणुपुव्वी।

१७६. अहवा ओवणिहिया खेत्ताणुपुव्वी तिविहा पण्णत्ता। तं जहा– पुव्वाणुपुव्वी १ पच्छाणुपुव्वी २ अणाणुपुव्वी ३।

१७७. से किं तं पुव्वाणुपुव्वी? २ एगपएसोगाढे दुपएसोगाढे जाव दसपएसोगाढे जाव असंखेज्जपएसोगाढे। से तं पुव्वाणुपुव्वी।

१७८. से किं तं पच्छाणुपुव्वी? २ असंखेज्जपएसोगाढे जाव एगपएसोगाढे। से तं पच्छाणुपुव्वी।

१७९. से किं तं अणाणुपुव्वी? २ एयाए चेव एगादियाए एगुत्तरियाए असंखेज्जगच्छगयाए सेढीए अन्नमन्नब्भासो दुरूवूणो। से तं अणाणुपुव्वी। से तं ओवणिहिया खेत्ताणुपुव्वी। से तं खेत्ताणुपुव्वी।

१८०. से किं तं कालाणुपुव्वी? २ दुविहा पण्णत्ता। तं जहा– ओवणिहिया य १ अणोवणिहिया य २।

१८१. तत्थ णं जा सा ओवणिहिया सा ठप्पा।

१८२. तत्थ णं जा सा अणोवणिहिया सा दुविहा पण्णत्ता। तं जहा– णेगम-ववहाराणं १ संगहस्स य २।

---

१ बंभे लं° म०॥ २ १७६ सूत्रत १७९ सूत्रगत–से त अणाणुपुव्वी। –पर्यन्त सूत्रचतुष्टय सं०प्रतौ नास्ति॥ ३ जाव असं° संवा०॥

१८३[1]. से किं तं णेगम-ववहाराणं अणोवणिहिया कालाणुपुव्वी? २ पंचविहा पण्णत्ता। तं जहा—अट्ठपयपरूवणया १ भंगसमुक्कित्तणया २ भंगोवदंसणया ३ समोतारे ४ अणुगमे ५।

१८४. से किं तं णेगम-ववहाराणं अट्ठपदपरूवणया? २ तिसमयट्ठिईए आणुपुव्वी जाव[2] दससमयट्ठिईए आणुपुव्वी संखेज्जसमयट्ठिईए आणुपुव्वी असंखेज्जसमयट्ठितीए आणुपुव्वी एगसमयट्ठितीए अणाणुपुव्वी दुसमयट्ठिईए अवत्तव्वए, तिसमयट्ठितीयाओ आणुपुव्वीओ[3] जाव संखेज्जसमयट्ठितीयाओ आणुपुव्वीओ असंखेज्जसमयट्ठितीयाओ आणुपुव्वीओ एगसमयट्ठितीयाओ अणाणुपुव्वीओ दुसमयट्ठिईयाइं अवत्तव्वयाइं। से तं णेगम-ववहाराणं अट्ठपयपरूवणया।

१८५. एयाए णं णेगम-ववहाराणं अट्ठपयपरूवणयाए[4] जाव भंगसमुक्कित्तणया कज्जति[5]।

१८६. से किं तं णेगम-ववहाराणं भंगसमुक्कित्तणया? २ अत्थि आणुपुव्वी अत्थि अणाणुपुव्वी अत्थि अवत्तव्वए, एवं दव्वाणुपुव्विगमेणं कालाणुपुव्वीए वि ते चेव छव्वीसं भंगा[6] भाणियव्वा जाव से तं णेगम-ववहाराणं भंगसमुक्कित्तणया।

१८७. एयाए णं णेगम-ववहाराणं[7] जाव किं पओयणं? एयाए णं णेगम०[8] जाव भंगोवदंसणया कज्जति।

१८८. से किं तं णेगम-ववहाराणं भंगोवदंसणया? २ तिसमयट्ठितीए आणुपुव्वी एगसमयट्ठितीए अणाणुपुव्वी दुसमयट्ठितीए अवत्तव्वए[9], तिसमयट्ठि-

---

१. १८३. तत्थ ण जा सा णेगम-ववहाराणं अणोवणिहिया सा पंचविहा सं०। १८३. से कि तं णेगम-ववहाराणं तहेव पंचविहा जाव तिसमयट्ठिइए सवा० वी०॥ २. जाव असंखेज्ज° स० वा० सवा०॥ ३. आणुपुव्वीओ एवं जहेव खेत्ताणुपुव्वी तहेव कालाणुपुव्वी मुणेयव्वा, णवर कालेण अभिलावो जाव अणुगमे णवविहे पण्णत्ते। तंजहा—संतपयपरूवणया० गाहा। संतपयपरूवणया दव्वप्पमाणं च तहेव णेयव्व। स०। १९२ सूत्रावधिपाठस्थाने पाठभेदोऽत्र ज्ञेय॥ ४. °याए कि पओयणं? २ भग° सवा०। °याए कि पओयण? एयाए णं णेगम-ववहाराणं अट्ठपयपरूवणयाए णेगम-ववहाराणं भग° मु०॥ ५. किज्जति वा०। कीरइ सवा० वी०॥ ६. °गा णेयव्वा डे० शु०॥ ७. °राणं भगसमुक्कित्तणयाए कि पओयण? २ भंगोवदंसणया कीरइ सवा० वी०॥ ८. णेगम-ववहाराण भगसमुक्कित्तणयाए णेगम-ववहाराणं भंगोव° मु०॥ ९. °व्वए, एत्थ वि सो चेव गमो। से तं भंगो° सवा० वी०॥

तीयाओ आणुपुव्वीओ एगसमयट्ठितीयाओ अणाणुपुव्वीओ दुसमयट्ठितीयाइं अवत्तव्वयाइं। एवं दव्वाणुगमेणं ते चेव छव्वीसं भंगा भाणियव्वा, जाव से तं णेगम-ववहाराणं भंगोवदंसणया।

१८९. से किं तं समोयारे? २ णेगम-ववहाराणं आणुपुव्विदव्वाइं कहिं समोयरंति[1]? जाव तिण्णि वि सट्ठाणे २ समोयरंति त्ति भाणियव्वं। से त समोयारे।

१९०. से किं तं अणुगमे? २ णवविहे पण्णत्ते। तं जहा—

संतपयपरूवणया[2] १ जाव अप्पाबहुं चेव ९ ॥ १५ ॥

१९१. णेगम-ववहाराण आणुपुव्विदव्वाइं किं अत्थि णत्थि? नियमा[3] तिण्णि वि अत्थि।

१९२. णेगम-ववहाराण आणुपुव्विदव्वाइं किं संखेज्जाइं असंखेज्जाइं अणंताइं[4]? तिण्णि वि नो संखेज्जाइं असंखेज्जाइं नो अणंताइं।

१९३. णेगम-ववहाराणं आणुपुव्विदव्वाइं लोगस्स किं संखेज्जइभागे होज्जा[5]? ० पुच्छा, एगदव्वं पडुच्च लोगस्स संखेज्जतिभागे वा होज्जा जाव[6] असंखेज्जेसु वा भागेसु होज्जा देसूणे वा लोए होज्जा, नाणादव्वाइं पडुच्च नियमा

---

१. °यरंति? किं आणुपुव्विदव्वेहिं समोयरंति पुच्छा, आणुपुव्विदव्वेहिं समोयरंति नो अणाणुपुव्विदव्वेहिं समोयरंति नो अवत्तव्वगदव्वेहिं। एवं दोण्णि वि सट्ठाणे सट्ठाणे समोयरंति। से त समोयारे सवा० वी० ॥ २. दृश्यता गाथा अष्टमी पृ ७९ ॥ ३. णियमा अत्थि, एवं दोण्णि वि। णेगम° सवा० वी० ॥ ४ °ताइं? नो संखेज्जाइं असंखेज्जाइं नो अणंताइं। एवं दोन्नि वि। सवा० वी० ॥ ५. सं० सवा० विनाऽन्यत्र—होज्जा? असंखेज्जइभागे वा होज्जा? संखेज्जेसु वा भागेसु होज्जा? असंखेज्जेसु वा भागेसु होज्जा? एगदव्वं पडुच्च संखेज्जतिभागे वा होज्जा असंखेज्जतिभागे वा होज्जा संखेज्जेसु वा भागेसु होज्जा असंखेज्जेसु वा भागेसु होज्जा देसूणे वा सं० वा०। होज्जा? असंखेज्जइ० संखेज्जेसु० असंखेज्जेसु० सव्वलोए वा होज्जा? एग दव्वं पडुच्च संखेज्जइभागे वा होज्जा असंखेज्जइभागे वा होज्जा संखेज्जेसु वा भागेसु होज्जा असंखेज्जेसु वा भागेसु होज्जा देसूणे वा जे०। होज्जा? पुच्छा, एगं दव्वं पडुच्च संखेज्जइभागे वा होज्जा जाव पएसूणे वा लोए होज्जा सवा० वी० ॥ ६. जाव पएसूणे वा लोए होज्जा वी० डे० सवा०। चूर्णिकृताऽऽदृतोऽयं पाठः। निर्दिष्टमिदं वाचनान्तरं वृत्तिकृद्‌भ्यामपि ॥

सव्वलोए होज्जा। ⊢[1]एवं अणाणुपुव्वि[2]-अवत्तव्वयदव्वाणि भाणियव्वाणि जहा णेगम-ववहाराणं खेत्ताणुपुव्वीए।

१९४. एवं फुसणा[3] कालाणुपुव्वीए वि तहा चेव भाणितव्वा। ⊣

१९५. [१] णेगम-ववहाराणं आणुपुव्विदव्वाइं कालतो केवचिरं होंति? एगं दव्वं पडुच्च जहण्णेणं तिण्णि समया उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं, नाणादव्वाइं पडुच्च सव्वद्धा। [२] णेगम-ववहाराणं अणाणुपुव्विदव्वाइं कालओ केवचिरं होंति? एगदव्वं पडुच्च अजहण्णमणुक्कोसेणं एक्कं समयं, नाणादव्वाइं पडुच्च स[4]व्वद्धा। [३] णेगम-ववहाराणं अवत्तव्वयदव्वाइं कालतो केवचिरं होंति? एगं दव्वं पडुच्च अजहण्णमणुक्कोसेणं दो समया, नाणादव्वाइं पडुच्च सव्वद्धा।

१९६. [१] णेगम-ववहाराणं आणुपुव्विद[5]व्वाणमंतरं कालतो केवचिरं होति? एगदव्वं पडुच्च जहण्णेणं एगं समयं उक्कोसेणं दो समया, नाणादव्वाइं पडुच्च नत्थि अंतरं।

[२] णेगम-ववहाराणं अणाणुपुव्विद[6]व्वाणं अंतरं कालतो केवचिरं होति? एगदव्वं पडुच्च जहण्णेणं दो समया उ[7]क्कोसेणं असंखेज्जं कालं, णाणादव्वाइं पडुच्च णत्थि अंतरं।

[३] णेगम-ववहाराणं अवत्तव्वगदव्वाणं पुच्छा, एगदव्वं पडुच्च जहण्णेणं एगं समयं उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं, णाणादव्वाइं पडुच्च णत्थि अं[8]तरं।

---

१. ⊢ ⊣ एतच्चिह्नमध्यवर्त्तिसूत्रपाठस्थाने एव दोन्नि वि। एवं फुसणा वि। इति संवा० वी० पाठ ॥ २. °पुव्वीदव्वाणि एगदव्वं पडुच्च नो संखेज्जइभागे होज्जा असंखेज्जइभागे होज्जा नो संखेज्जेसु भागेसु नो असखेज्जेसु भागेसु नो सव्वलोए होज्जा, नाणादव्वाइ पडुच्च सव्वलोए होज्जा, आएसंतरेण वा सव्वपुच्छासु होज्जा। एवं अवत्तव्वगदव्वाणि वि भाणियव्वाणि, आएसंतरेण वा महखधवज्जमण्णदव्वेसु आइल्लचउपुच्छासु होज्जा। एवं फुसणा वि। इतिरूप सूत्र चूर्णिकृता हरिभद्रपादाना च सम्मतम्। न चोपलब्धमिद सूत्रं क्वाप्यादर्शे मलधारिपादै, नाप्यस्माभिरपीति। किञ्च—एतत्पाठानुयायि खण्डितं वाचनान्तर वा०प्रतावुपलभ्यते। तथाहि—अणाणुपुव्वी [दव्वाणि,] आएसंतरेण सव्वपुच्छासु होज्जा। एव अवत्तव्वगदव्वाणि वि भाणियव्वाणि। एवं फुसणा वि ॥ ३. फुसणा वि णेयव्वा सं० ॥ ४ सव्वद्धा। अवत्तव्वगदव्वाण पुच्छा, एग दव्व सवा० वी० ॥ ५. °दव्वाण केवतिय कालं अंतर होति? स० ॥ ६. °दव्वाण पुच्छा, एगदव्व सवा० वा० ॥ ७. उक्कोसेण संखेज्ज कालं, णाणादव्वाइं पडुच्च सव्वद्धा। णे° स० ॥ ८. सवा० विनाऽन्यत्र—अंतरं। भाग-भाव-अप्पाबहुं च जहा खेत्ताणुपुव्वीए तहा भाणियव्वं जाव से त्तं णेगम° ख० वा० जे० चू०। अंतरं। सेस जहा खेत्ताणुपुव्वीए जाव अप्पाबहुयं। से त्तं अणु° स०। वाचनान्तरे इमे निर्दिष्टे अर्थापत्त्या मलधारिभि ॥

१९७. णेगम-ववहाराणं आणुपुव्विदव्वाइं सेसदव्वाणं कइभागे होज्जा ? पुच्छा, जहेव खेत्ताणुपुव्वीए।

१९८. भावो वि तहेव। अप्पाबहुं पि तहेव नेयव्वं जाव से तं अणुगमे। से तं णेगम-ववहाराण अणोवणिहिया कालाणुपुव्वी।

१९९. से किं तं संगहस्स अणोवणिहिया कालाणुपुव्वी? २ पंचविहा पण्णत्ता। तं जहा–अट्ठपयपरूवणया १ भंगसमुक्कित्तणया २ भंगोवदंसणया ३ समोतारे ४ अणुगमे ५।

२००. से किं तं संगहस्स अट्ठपयपरूवणया[1]? २ एयाइं पंच वि दाराइं जहा खेत्ताणुपुव्वीए संगहस्स तहा कालाणुपुव्वीए वि भाणियव्वाणि, णवरं ठिती-अभिलावो जाव से त संगहस्स अणोवणिहिया कालाणुपुव्वी। से तं अणोवणिहिया कालाणुपुव्वी।

२०१[2]. [१] से किं तं ओवणिहिया कालाणुपुव्वी? २ तिविहा पण्णत्ता। तं जहा–पुव्वाणुपुव्वी १ पच्छाणुपुव्वी २ अणाणुपुव्वी ३।

[२] से किं तं पुव्वाणुपुव्वी? २ एगसमयठितीए[3] दुसमयठितीए तिसमयठितीए जाव दससमयठितीए जाव संखेज्जसमयठितीए असंखेज्जसमयठितीए। से तं पुव्वाणुपुव्वी।

[३] से किं तं पच्छाणुपुव्वी? २ असंखेज्जसमयठितीए जाव एक्क-समयठितीए। से त पच्छाणुपुव्वी।

[४] से किं तं अणाणुपुव्वी? २ एयाए चेव एगादियाए एगुत्तरियाए असंखेज्जगच्छगयाए सेढीए अण्णमण्णब्भासो दुरूवूणो। से तं अणाणुपुव्वी।

---

१. °णया? तिसमयट्ठितीया आणुपुव्वी जाव असंखेज्जसमयट्ठितीया आणुपुव्वी एगसमयट्ठितीया अणाणुपुव्वी दुसमयट्ठितीया अवत्तव्वए। एव जहेव संगहस्स खेत्ताणुपुव्वी तहेव कालाणुपुव्वी वि भाणियव्वा, णवर कालेणाभिलावो जाव तिन्नि वि नियमा साइपारिणामिए भावे होज्जा। से त्त सगहस्स स०। °णया? एवमाइ जहेव खेत्ताणुपुव्वीए जाव से त सगहस्स सवा० वी०॥ २. २०१-२०२ सूत्रे सूत्रादर्शेषु पूर्वापरक्रमविपर्यासेन दृश्येते। किन्तु चूर्णि-वृत्तिकृद्व्याख्याक्रमेणेमे सूत्रे अस्माभि स्थापिते स्त॥ ३. एगसमयठिईए जाव असखेज्ज° सवा० स०॥

२०२. [१] अहवा ओवणिहिया कालाणुपुव्वी तिविहा पण्णत्ता। तं जहा–पुव्वाणुपुव्वी १ पच्छाणुपुव्वी २ अणाणुपुव्वी ३।

[२] से किं तं पुव्वाणुपुव्वी? २ समए आवलिया आणापाणू थोवे लवे मुहुत्ते दिवसे अहोरत्ते पक्खे मासे उदू अयणे संवच्छरे जुगे वाससते वाससहस्से वाससतसहस्से पुव्वंगे पुव्वे तुडियंगे तुडिए अडडंगे अडडे अववंगे अववे हूहुयंगे हूहुए उप्पलंगे उप्पले पउमंगे पउमे णलिणंगे णलिणे अत्थनिउरंगे अत्थनिउरे अउयंगे अउए नउयंगे नउए पउयंगे पउए चूलियंगे चूलिए सीसपहेलियंगे सीसपहेलिया पलिओवमे सागरोवमे ओसप्पिणी उस्सप्पिणी पोग्गलपरियट्टे तीतद्धा अणागतद्धा सव्वद्धा। से तं पुव्वाणुपुव्वी।

[३] से किं तं पच्छाणुपुव्वी? २ सव्वद्धा अणागतद्धा जाव समए। से तं पच्छाणुपुव्वी।

[४] से किं तं अणाणुपुव्वी? २ एयाए चेव एगादियाए एगुत्तरियाए अणंतगच्छगयाए सेढीए अण्णमण्णब्भासो दुरूवूणो। से तं अणाणुपुव्वी। से तं ओवणिहिया कालाणुपुव्वी। से तं कालाणुपुव्वी।

२०३. [१] से किं तं उक्कित्तणाणुपुव्वी? २ तिविहा पण्णत्ता। तं जहा–पुव्वाणुपुव्वी १ पच्छाणुपुव्वी २ अणाणुपुव्वी ३।

[२] से किं तं पुव्वाणुपुव्वी? २ उसभे १ अजिए २ संभवे ३ अभिणंदणे ४ सुमती ५ पउमप्पभे ६ सुपासे ७ चंदप्पहे ८ सुविही ९ सीतले १० सेज्जंसे ११ वासुपुज्जे १२ विमले १३ अणंतती १४ धम्मे १५ संती १६ कुंथू १७ अरे १८ मल्ली १९ मुणिसुव्वए २० णमी २१ अरिट्ठणेमी २२ पासे २३ वद्धमाणे २४। से तं पुव्वाणुपुव्वी।

[३] से किं तं पच्छाणुपुव्वी? २ वद्धमाणे २४ पासे २३ जाव उसभे १। से तं पच्छाणुपुव्वी।

---

१. तुडिए एवं अडडे अववे हुहुए उप्पले पउमे नलिणे अत्थनिउरगे अजुए णजुए पउए चूलिए सीसपहेलिया संवा० वी० ॥ २ °वमे उस्सप्पिणी ओसप्पिणी सवा० ॥ ३. अजिए जाव वद्धमाणे स० सवा० वी० ॥

[४] से किं तं अणाणुपुव्वी ? २ एयाए चेव एगादियाए एगुत्तरियाए चउवीसगच्छगयाए सेढीए अण्णमण्णब्भासो दुरूवूणो । से तं अणाणुपुव्वी । से तं उक्कित्तणाणुपुव्वी ।

२०४. [१] से किं तं गणणाणुपुव्वी ? २ तिविहा पण्णत्ता । तं जहा—पुव्वाणुपुव्वी १ पच्छाणुपुव्वी २ अणाणुपुव्वी ३ ।

[२] से किं तं पुव्वाणुपुव्वी ? २ एक्को दस सयं सहस्सं दससहस्साइं सयसहस्सं दससयसहस्साइं[1] कोडी दस कोडीओ कोडीसयं दसकोडिसयाइं । से तं पुव्वाणुपुव्वी ।

[३] से किं तं पच्छाणुपुव्वी ? २ दसकोडिसयाइं जाव एक्को । से तं पच्छाणुपुव्वी ।

[४] से किं तं अणाणुपुव्वी ? २ एयाए चेव एगादियाए एगुत्तरियाए दसकोडिसयगच्छगयाए सेढीए अन्नमन्नब्भासो दुरूवूणो । से तं अणाणुपुव्वी । से तं गणणाणुपुव्वी ।

२०५. [१] से किं तं संठाणाणुपुव्वी ? २ तिविहा पण्णत्ता । तं जहा—पुव्वाणुपुव्वी १ पच्छाणुपुव्वी २ अणाणुपुव्वी ३ ।

[२] से किं तं पुव्वाणुपुव्वी ? २ समचउरंसे १ णग्गोहमंडले २ सादी[3] ३ खुज्जे ४ वामणे ५ हुंडे ६ । से तं पुव्वाणुपुव्वी ।

[३] से किं तं पच्छाणुपुव्वी ? २ हुंडे ६ जाव समचउरंसे १ । से तं पच्छाणुपुव्वी ।

[४] से किं तं अणाणुपुव्वी ? २ एयाए चेव[4] एगादियाए एगुत्तरियाए

१ °स्साइं लक्खं कोडी । से तं सवा० वी० ॥ २. कोडी । से त्तं पुव्वाणुपुव्वी । से किं तं पच्छाणुपुव्वी ? २ कोडी जाव एगो । से त्तं पच्छाणुपुव्वी । से किं तं अणाणुपुव्वी ? २ एयाए चेव एगादियाए एगुत्तरियाए कोडिगच्छगयाए सेढीए स० सवा० वी० ॥ ३. सादी वामणे खुज्जे हुंडे । से त्तं पुव्वा° सवा० वी० । साइ वामणे खुज्जे । हुंडे वि य संठाणे जीवाणं छम्मुणेयव्वा ॥१॥ से त्तं पुव्वा° स० । चूर्णिकृता वृत्तिकृद्‌द्वया च खुज्जे वामणे इति पाठानुसारेण व्याख्यातमस्ति । नोपलब्धमेतदनुसारि वाचनान्तरं क्वाप्यादर्शे ॥ ४. चेव जाव छगच्छ° सवा० वी० ॥

छगच्छगयाए सेढीए अन्नमन्नब्भासो दुरूवूणो। से तं अणाणुपुव्वी। से तं संठाणाणुपुव्वी।

२०६. [१] से किं तं सामायारा[1]णुपुव्वी? २ तिविहा पण्णत्ता। तं जहा–पुव्वाणुपुव्वी १ पच्छाणुपुव्वी २ अणाणुपुव्वी ३।

[२] से किं तं पुव्वाणुपुव्वी?

इच्छा १ मिच्छा २ तहक्कारो ३ आवसिया[2] ४ य निसीहिया ५।
आपुच्छणा ६ य पडिपुच्छा ७ छंदणा ८ य निमंतणा ९।
उवसंपया य काले १० सामायारी भवे दसविहा उ ॥ १६ ॥

से तं पुव्वाणुपुव्वी।

[३] से किं तं पच्छाणुपुव्वी? २ उवसंपया १० जाव इच्छा १। से तं पच्छाणुपुव्वी।

[४] से किं तं अणाणुपुव्वी? २ एयाए चेव एगादियाए एगुत्तरियाए दसगच्छगयाए सेढीए अन्नमन्नब्भासो दुरूवूणो। से तं अणाणुपुव्वी। से तं सामाया[3]राणुपुव्वी।

२०७. [१] से किं तं भावाणुपुव्वी? २ तिविहा पण्णत्ता। तं जहा–पुव्वाणुपुव्वी १ पच्छाणुपुव्वी २ अणाणुपुव्वी ३।

[२] से किं तं पुव्वाणुपुव्वी? २ उदइए १ उवसमिए २ खतिए ३ खओवसमिए ४ पारिणामिए ५ सन्निवातिए ६। से तं पुव्वाणुपुव्वी।

[३] से किं तं पच्छाणुपुव्वी? २ सन्निवातिए ६ जाव उदइए १। से तं पच्छाणुपुव्वी।

[४] से किं तं अणाणुपुव्वी? २ एयाए चेव एगादियाए एगुत्तरियाए छगच्छगयाए सेढीए अन्नमन्नब्भासो दुरूवूणो। से तं अणाणुपुव्वी। से तं भावाणुपुव्वी। से तं आणुपुव्वि त्ति पदं समत्तं।

---

१. °यारियाणु° सं० संवा० वी० ॥ २. आवासिया खं०। आवस्सिया सवा० ॥
३. °यारियाणु° सं० सवा० वी० ॥

[सुत्ताइं २०८–३१२. उवक्कमाणुओगदारे नामदारं]

२०८. से किं तं णामे? णामे दसविहे पण्णत्ते। तं जहा–एगणामे १ दुणामे[1] २ तिणामे ३ चउणामे ४ पंचणामे ५ छणामे ६ सत्तणामे ७ अट्ठणामे ८ णवणामे ९ दसणामे १०।

२०९. से किं तं एगणामे? २

णामाणि जाणि काणि[2] वि दव्वाण गुणाण पज्जवाण च[3]।
तेसिं आगमनिहसे नामं ति परूविया[4] सण्णा ॥ १७॥

से तं एगणामे।

२१०. से किं तं दुणामे? २ दुविहे पण्णत्ते। तं जहा–एगक्खरिए य १ अणेगक्खरिए य।

२११. से किं तं एगक्खरिए? २ [5]⊢अणेगविहे पण्णत्ते। तं जहा–⊣ ह्रीः श्रीः धीः स्त्री। से तं एगक्खरिए।

२१२. से किं तं अणेगक्खरिए? २[6]⊢अणेगविहे पण्णत्ते। तं जहा–⊣ कण्णा वीणा लता माला। से तं अणेगक्खरिए।

२१३. अहवा दुनामे दुविहे पण्णत्ते। तं जहा–जीवनामे य १ अजीवनामे य २।

२१४. से किं तं जीवणामे? २ ⊢[7]अणेगविहे पण्णत्ते। तं जहा– ⊣ देवदत्तो[8] जण्णदत्तो[9] विण्हुदत्तो[10] सोमदत्तो[11]। से तं जीवनामे।

२१५. से किं तं अजीवनामे? २ ⊢[12] अणेगविहे पण्णत्ते। तं जहा–⊣ घडो पडो कडो रहो। से तं अजीवनामे।

२१६. [१] अहवा दुनामे दुविहे पण्णत्ते। तं जहा–विसेसिए य १ अविसेसिए य २।

---

१ दुणामे जाव दसणामे स० सवा० वी०॥ २. काणि य द° वा० जे०॥ ३ वा सवा० वी०॥ ४. णिरूविया स०॥ ५–६–७. ⊢ ⊣ एतच्चिह्नान्तर्वर्त्ती पाठ सवा० वी० वर्त्तते॥ ८–९–१०–११. °दत्ते संवा०॥ १२ ⊢⊣ एतच्चिह्नान्तर्वर्त्ती पाठ स० वी० वर्त्तते॥

[२] [1] ⊢ अविसेसिए दव्वे, विसेसिए जीवदव्वे य अजीवदव्वे य।

[३] अविसेसिए जीवदव्वे, विसेसिए णेरइए तिरिक्खजोणिए मणुस्से देवे।

[४] अविसेसिए णेरइए, विसेसिए रयणप्पभाए सक्करप्पभाए वालुयप्पभाए पंकप्पभाए धूमप्पभाए तमाए तमतमाए। अविसेसिए रयणप्पभापुढविणेरइए, विसेसिए पज्जत्तए य अपज्जत्तए य। एवं जाव अविसेसिए तमतमापुढविणेरइए, विसेसिए पज्जत्तए य अपज्जत्तए य।

---

१. ⊢ ⊣ एतच्चिह्नमध्यवर्तिसूत्रपाठस्थाने अविसेसियं दव्वं, विसेसियं जीवदव्वं च अजीवदव्वं च। अविसेसिय जीवदव्वं, विसेसियं नेरइओ तिरिक्खजोणिओ मणुस्सो देवो। अविसेसिओ नेरइओ, विसेसिओ रयणप्पभापुढविनेरइओ जाव तमतमापुढविनेरइओ। अविसेसिओ रयणप्पभापुढविनेरइओ, विसेसिओ रयणप्पभापुढविनेरइओ पज्जत्ताऽपज्जत्तओ, एवं जाव अविसेसिओ तमतमापुढविनेरइओ, विसेसिओ तमतमापुढविनेरइओ पज्जत्ताऽपज्जत्तओ। अविसेसिओ तिरिक्खजोणिओ, विसेसिओ एगिंदिओ जाव पंचिंदिओ। अविसेसिओ एगिंदिओ, विसेसिओ पुढविकाइओ जाव वणस्सइकाइओ। अविसेसिओ पुढविकाइओ, विसेसिओ सुहुम-बायर-पज्जत्ताइभागओ नेयव्वो; एवं आउ०तेउ०वाउ०वणप्फइ०। अविसेसिओ बेंदिओ, विसेसिओ पज्जत्तओ य अपज्जत्तओ य, एव तेंदिय० चउरिंदिओ। अविसेसिओ पंचिंदियतिरिक्खजोणिओ, विसेसिओ जलयरो थलयरो खयरो। अविसेसिओ जलयरो, विसेसिओ सम्मुच्छिमो गब्भवक्कंतिओ य। अविसेसिओ सम्मुच्छिमो, विसेसिओ पज्जत्तओ य अपज्जत्तओ य, एवं गब्भवक्कंतिओ य। अविसेसियो थलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणिओ, विसेसिओ चउप्पओ परिसप्पो य। [चउप्पओ] सम्मुच्छिम-गब्भवक्कंतियपज्जत्तग-अपज्जत्तगओ भेओ भाणियव्वो। [परि]सप्पो वि उरपरिसप्प-भुयपरिसप्प-सम्मुच्छिम-गब्भवक्कंतिय-पज्जत्त-अपज्जत्तभागओ भाणियव्वो। अविसेसिओ खयरपंचिंदियतिरिक्खजोणिओ, विसेसिओ सम्मुच्छिम-गब्भवक्कंतियखयर-पज्जत्ता-ऽपज्जत्तभेओ भाणियव्वो। अविसेसिओ मणुस्सो, विसेसिओ सम्मुच्छिममणुस्सो य गब्भवक्कंतियमणुस्सो य। अविसेसिओ सम्मुच्छिमो, विसेसिओ पज्जत्तओ अपज्जत्तओ य। अविसेसिओ गब्भवक्कंतियमणुस्सो, विसेसिओ कम्मभूमिगो अकम्मभूमिओ य अंतरदीवगो य संखेज्जवासाउय-असंखेज्जवासाउय-पज्जत्ता-ऽपज्जत्तभेओ। अविसेसिओ देवो, विसेसिओ भवणवासि-वाणमंतर-जोइसिय-वेमाणिओ। अविसेसिओ भवणवासी, विसेसिओ असुरकुमारो, एवं नाग-सुवन्न-विज्जु-अग्गि-दीव-उदहि-दिसा-वाय-थणिओ। अविसेसिओ वाणमंतरो, विसेसिओ पिसाओ जाव गधव्वए। अविसेसिओ जोइसिओ, विसेसिओ चंद सूर-गह-नक्खत्त-ताराओ। अविसेसिओ चेव वेमाणिओ, विसेसिओ कप्पोवओ य कप्पाईओ य। अविसेसिओ कप्पोवओ, विसेसिओ सोहम्मो य जाव अच्चुओ य। अविसेसिओ कप्पाईओ, विसेसिओ गेवेज्जओ य अणुत्तरो य। अविसेसिओ गेवेज्जओ, विसेसिओ हिट्ठिमहेट्ठिमगेविज्जओ हिट्ठिममज्झिमगेविज्जओ हिट्ठिमउवरिमगेविज्जओ, एवं भेओ नेओ। अविसेसिओ अणुत्तरोववाइओ, विसेसिओ विजय-वेजयंत-जयंत-अपराजिय-सव्वट्ठसिद्धओ। अविसेसिय अजीवदव्व, विसेसिय धम्मत्थिकाए जाव अद्धासमए। अविसेसिए पोग्गलत्थिकाए, विसेसिए परमाणुपोग्गले दुपएसिए जाव अणंतपएसिए। से तं दुनामे॥ छ॥ इति सूत्रपाठ सवा० वी०॥

[५] अविसेसिए तिरिक्खजोणिए, विसेसिए एगिंदिए बेइंदिए तेइंदिए चउरिंदिए।

[६] अविसेसिए एगिंदिए, विसेसिए पुढविकाइए आउकाइए तेउकाइए वाउकाइए वणस्सइकाइए। अविसेसिए पुढविकाइए, विसेसिए सुहुमपुढविकाइए य बादरपुढविकाइए य। अविसेसिए सुहुमपुढविकाइए, विसेसिए पज्जत्तयसुहुमपुढविकाइए य अपज्जत्तयसुहुमपुढविकाइए य। अविसेसिए बादरपुढविकाइए, विसेसिए पज्जत्तयबादरपुढविकाइए य अपज्जत्तयबादरपुढविकाइए य। एवं आउ० तेउ० वाउ० वणस्सती० य अविसेसिए विसेसिए य पज्जत्तय-अपज्जत्तयभेदेहिं भाणियव्वा।

[७] अविसेसिए बेइंदिए, विसेसिए पज्जत्तयबेइंदिए य अपज्जत्तयबेइंदिए य। एवं तेइंदिय-चउरिंदिया वि भाणियव्वा।

[८] अविसेसिए पंचेंदियतिरिक्खजोणिए, विसेसिए जलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणिए थलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणिए खहयरपंचेंदियतिरिक्खजोणिए य।

[९] अविसेसिए जलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणिए, विसेसिए सम्मुच्छिमजलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणिए य गब्भवक्कंतियजलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणिए य। अविसेसिए सम्मुच्छिमजलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणिए, विसेसिए पज्जत्तयसम्मुच्छिमजलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणिए य अपज्जत्तयसम्मुच्छिमजलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणिए य। अविसेसिए गब्भवक्कंतियजलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणिए, विसेसिए पज्जत्तयगब्भवक्कंतियजलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणिए य अपज्जत्तयगब्भवक्कंतियजलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणिए य।

[१०] अविसेसिए थलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणिए, विसेसिए चउप्पयथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणिए य परिसप्पथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणिए य। अविसेसिए चउप्पयथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणिए, विसेसिए सम्मुच्छिमचउप्पयथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणिए य गब्भवक्कंतियचउप्पयथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणिए य। अविसेसिए सम्मुच्छिमचउप्पयथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणिए, विसेसिए पज्जत्तयसम्मुच्छिमचउप्पयथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणिए य अपज्जत्तयसम्मुच्छिमचउप्पयथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणिए य। अविसेसिए गब्भवक्कंतियचउप्पयथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणिए, विसेसिए पज्जत्तयगब्भवक्कंतियचउप्पयथ-

लयरपंचेंदियतिरिक्खजोणिए य अपज्जत्तयगब्भवक्कंतियचउप्पयथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणिए य। अविसेसिए परिसप्पथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणिए, विसेसिए उरपरिसप्पथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणिए य भुयपरिसप्पथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणिए य। एवं सम्मुच्छिमा पज्जत्ता अपज्जत्ता य, गब्भवक्कंतिया वि पज्जत्ता अपज्जत्ता य भाणियव्वा।

[११] अविसेसिए खहयरपंचेंदियतिरिक्खजोणिए, विसेसिए सम्मुच्छिमखहयरपंचेंदियतिरिक्खजोणिए य गब्भवक्कंतियखहयरपंचेंदियतिरिक्खजोणिए य। अविसेसिए सम्मुच्छिमखहयरपंचेंदियतिरिक्खजोणिए, विसेसिए पज्जत्तयसम्मुच्छिमखहयरपंचेंदियतिरिक्खजोणिए य अपज्जत्तयसम्मुच्छिमखहयरपंचेंदियतिरिक्खजोणिए य। अविसेसिए गब्भवक्कंतियखहयरपंचेंदियतिरिक्खजोणिए, विसेसिए पज्जत्तयगब्भवक्कंतियखहयरपंचेंदियतिरिक्खजोणिए य अपज्जत्तयगब्भवक्कंतियखहयरपंचेंदियतिरिक्खजोणिए य।

[१२] अविसेसिए मणुस्से, विसेसिए सम्मुच्छिममणूसे य गब्भवक्कंतियमणुस्से य। अविसेसिए सम्मुच्छिममणूसे, विसेसिए पज्जत्तयसम्मुच्छिममणूसे य अपज्जत्तगसम्मुच्छिममणूसे य। अविसेसिए गब्भवक्कंतियमणूसे[1], विसेसिए पज्जत्तयगब्भवक्कंतियमणूसे य अपज्जत्तयगब्भवक्कंतियमणूसे य।

[१३] अविसेसिए देवे, विसेसिए भवणवासी वाणमंतरे जोइसिए वेमाणिए य। अविसेसिए भवणवासी, विसेसिए असुरकुमारे एवं नाग० सुवण्ण० विज्जु० अग्गि० दीव० उदधि० दिसा० वात० थणियकुमारे। सव्वेसिं पि अविसेसिय-विसेसिय-पज्जत्तय-अपज्जत्तयभेया भाणियव्वा।

[१४] अविसेसिये वाणमंतरे, विसेसिए पिसाए भूते जक्खे रक्खसे किण्णरे किंपुरिसे महोरगे गंधव्वे। एतेसिं पि अविसेसिय-विसेसिय-पज्जत्तय-अपज्जत्तयभेदा भाणियव्वा।

[१५] अविसेसिए जोइसिए, विसेसिए चंदे सूरे गहे[2] नक्खत्ते तारारूवे। एतेसि पि अविसेसिय-विसेसिय-पज्जत्तय-अपज्जत्तयभेया भाणियव्वा।

---

१. गब्भवक्कंतियमणूसे, विसेसिए कम्मभूमीओ य अकम्मभूमीओ य अंतरदीवओ य संखिज्जवासाउय-पज्जत्ता-ऽपज्जत्तओ। [१३] अविसेसिए देवे मु० ॥ २. गहगणे णक्ख° मु० ॥

[१६] अविसेसिए वेमाणिए, विसेसिए कप्पोवगे य कप्पातीतए य। अविसेसिए कप्पोवए, विसेसिए सोहम्मए ईसाणए सणंकुमारए माहिंदए बंभलोगए लंतयए महासुक्कए सहस्सारए आणयए पाणयए आरणए अच्चुतए। एतेसिं पि अविसेसिय-विसेसिय-पज्जत्तय-अपज्जत्तयभेदा भाणियव्वा।

[१७] अविसेसिए कप्पातीतए, विसेसिए गेवेज्जए य अणुत्तरोववाइए य। अविसेसिए गेवेज्जए, विसेसिए हेट्ठिमगेवेज्जए मज्झिमगेवेज्जए उवरिमगेवेज्जए। अविसेसिए हेट्ठिमगेवेज्जए, विसेसिए हेट्ठिमहेट्ठिमगेवेज्जए हेट्ठिममज्झिमगेवेज्जए हेट्ठिमउवरिमगेवेज्जए। अविसेसिए मज्झिमगेवेज्जए, विसेसिए मज्झिमहेट्ठिमगेवेज्जए मज्झिममज्झिमगेवेज्जए मज्झिमउवरिमगेवेज्जए। अविसेसिए उवरिमगेवेज्जए, विसेसिए उवरिमहेट्ठिमगेवेज्जए उवरिममज्झिमगेवेज्जए उवरिमउवरिमगेवेज्जए। एतेसिं पि सव्वेसिं अविसेसिय-विसेसिय-पज्जत्तय-अपज्जत्तयभेदा भाणियव्वा।

[१८] अविसेसिए अणुत्तरोववाइए, विसेसिए विजयए वेजयंतए जयंतए अपराजियए सव्वट्ठसिद्धए। एतेसिं पि सव्वेसिं अविसेसिय-विसेसिय-पज्जत्तय-अपज्जत्तयभेदा भाणियव्वा।

[१९] अविसेसिए अजीवदव्वे, विसेसिए धम्मत्थिकाए अधम्मत्थिकाए आगासत्थिकाए पोग्गलत्थिकाए अद्धासमए य। अविसेसिए पोग्गलत्थिकाए, विसेसिए परमाणुपोग्गले दुपएसिए जाव अणंतपएसिए। से तं दुनामे। ⊣

२१७. से किं तं तिनामे? २ तिविहे पण्णत्ते। तं जहा—दव्वणामे १ गुणणामे २ पज्जवणामे य ३।

२१८. से किं तं दव्वणामे? २ छव्विहे पण्णत्ते। तं जहा—धम्मत्थिकाए १ अधम्मत्थिकाए २ आगासत्थिकाए ३ जीवत्थिकाए ४ पोग्गलत्थिकाए ५ अद्धासमए ६ अ। से तं दव्वणामे।

२१९. से किं तं गुणणामे? २ पंचविहे पण्णत्ते। तं जहा—वण्णणामे १ गंधणामे २ रसणामे ३ फासणामे ४ संठाणणामे ५।

---

१ मु० विनाऽन्यत्र—°काए पोग्गलत्थिकाए जीवत्थिकाए अद्धा° खं० जे०। सं० वा० आदर्शयो जीवत्थिकाए इतिपदं लेखकप्रमादात् पतितमस्ति। संवा० वी० प्रतिषु धम्मत्थिकाए जाव अद्धासमए इति पाठो वर्तते॥

२२०. से किं तं वण्णनामे ? २ पंचविहे पण्णत्ते । तं जहा—कालवण्णनामे[1] १ नीलवण्णनामे २ लोहियवण्णनामे ३ हालिद्दवण्णनामे ४ सुक्किलवण्णनामे ५ । से तं वण्णनामे ।

२२१. से किं तं गंधनामे ? २ दुविहे पण्णत्ते । तं जहा—सुरभिगंधनामे[2] य १ दुरभिगंधनामे य २ । से तं गंधनामे ।

२२२. से किं तं रसनामे ? २ पंचविहे पण्णत्ते । तं जहा—तित्तरसणामे[3] १ कडुयरसणामे २ कसायरसणामे ३ अंबिलरसणामे ४ महुररसणामे य ५ । से तं रसनामे ।

२२३. से किं तं फासणामे ? २ अट्ठविहे पण्णत्ते । तं जहा—कक्खडफासणामे[4] १ मउयफासणामे २ गरुयफासणामे ३ लहुयफासणामे ४ सीतफासणामे ५ उसिणफासणामे ६ णिद्धफासणामे ७ लुक्खफासणामे ८ । से तं फासणामे ।

२२४. से किं तं संठाणणामे ? २ पंचविहे पण्णत्ते । तं जहा—परिमंडलसंठाणणामे[5] १ वट्टसंठाणणामे २ तंससंठाणणामे ३ चउरंससंठाणणामे ४ आयतसंठाणणामे ५ । से तं संठाणणामे । से तं गुणणामे ।

२२५. से किं तं पज्जवनामे[6] ? २ अणेगविहे पण्णत्ते । तं जहा—एगगुणकालए[7] दुगुणकालए जाव अणंतगुणकालए, एगगुणनीलए दुगुणनीलए जाव अणंतगुणनीलए, एवं लोहिय-हालिद्द-सुक्किला वि भाणियव्वा । एगगुणसुरभिगंधे दुगुणसुरभिगंधे जाव अणंतगुणसुरभिगंधे, एवं दुरभिगंधो वि भाणियव्वो । एगगुणतित्ते दुगुणतित्ते जाव अणंतगुणतित्ते, एवं कडुय-कसाय-अंबिल-महुरा

---

१. नामे एवं नील० लोहिय० हालिद्द० सुक्किलनामे सवा० स० वी० विना ॥ २. सुब्भियधणामे य दुब्भियधणा° स० सवा० वी० ॥ ३. °णामे एवं कडुय० कसाय० अंबिल० महुररस° सवा० स० वी० विना ॥ ४. °णामे एवं मउय० गरुय० लहुय० सीत० उसिण० निद्ध० लुक्खफास° स० वी० विना ॥ ५ °णामे एव वट्ट० तस० चउरस० आययसंठा° स० वी० विना ॥ ६. पज्जायनामे डे० वी० । निर्दिष्टमिद वाचनान्तर मलधारिपादै ॥ ७. °ए जाव अणंतगुणकालए । एव पंच वण्णा, दो गंधा, पच रसा, अट्ठ फासा जाव अणंतगुणलुक्खे । से तं सवा० । °ए जाव अणतगुणकालए, एवं जाव अणंतगुणसुक्किले । एगगुणसुब्भिगंधे जाव अणतगुणसुब्भिगधे, एवं दुब्भिगधे वि । एगगुणतित्ते जाव अणतगुणमधुरे, एगगुणकक्खडे जाव अणतगुणकक्खडे, एव जाव अणतगुणलुक्खे । से तं स० ॥

वि भाणियव्वा। एगगुणकक्खडे दुगुणकक्खडे जाव अणंतगुणकक्खडे, एवं मउय-गरुय-लहुय-सीत-उसिण-णिद्ध-लुक्खा वि भाणियव्वा। से तं पज्जवणामे।

२२६ तं पुण णामं तिविहं इत्थी १ पुरिसं २ णपुंसगं ३ चेव।
एएसिं तिण्हं[1] पि यं[2] अंतम्मि परूवणं वोच्छं ॥ १८ ॥
तत्थ पुरिसस्स अंता आ ई ऊ ओ[3] य होंति चत्तारि।
ते चेवं[4] इत्थियाए हवंति ओकारपरिहीणा ॥ १९ ॥
अं ति य इं ति य उं ति य अंता उ णपुंसगस्स बोद्धव्वा।
एतेसि तिण्हं पि य वोच्छामि निदंसणे एत्तो ॥ २० ॥
आकारंतो राया ईकारंतो गिरी य सिहरी य।
ऊकारंतो विण्हू दुमो[5] ओअंताओ पुरिसाणं ॥ २१ ॥
आकारंता माला ईकारंता सिरी य लच्छी य।
ऊकारंता जंबू वहू य अंता उ इत्थीणं ॥ २२ ॥
अंकारंतं धन्नं इंकारंतं नपुंसकं अच्छिं।
उंकारंतं पीलुं महुं च अंता णपुंसाणं ॥ २३ ॥

से तं तिणामे।

२२७. से किं तं चतुणामे? २ चउव्विहे पण्णत्ते। तं जहा—आगमेणं १ लोवेणं २ पयईए ३ विगारेणं ४।

२२८. से कि तं आगमेणं? २ पद्मानि पयांसि कुण्डानि[6]। से तं आगमेणं।

२२९. से कि तं लोवेणं? २ ते अत्र तेऽत्र, पटो अत्र पटोऽत्र[7], घटो अत्र घटोऽत्र, रथो अत्र रथोऽत्र। से तं लोवेणं।

२३०. से कि तं पगतीए? अग्नी एतौ, पटू इमौ, शाले एते, माले इमे। से तं पगतीए।

---

१. °ण्ह पी अ° स० ॥ २ हु सवा० ॥ ३ ओ हवति सवा० वी० ॥ ४. °व य इत्थीए स० ॥ ५. संवा० वी० विनाऽन्यत्र—दुमो य अंतो मणुस्साणं ख० वा० जे० ॥ ६. कुण्डानि इति स० सवा० नास्ति ॥ ७. जे० विनाऽन्यत्र—पटोऽत्र, कटो अत्र कटोऽत्र, रथो स०। पटोऽत्र, रथो ख०। पटोऽत्र, घटो अत्र घटोऽत्र। से त्त सवा० वी० ॥

२३१. से किं तं विकारेणं? २ दण्डस्य अग्रं दण्डाग्रम्, सा आगता साऽऽगता, [1]।– दधि इदं दधीदम्, नदी ईहते नदीहते, मधु उदकं [2]मधूदकम्, बहु ऊहते बहूहते।–। से तं विकारेणं। से तं चउणामे।

२३२. से किं तं पंचनामे? २ पंचविहे पण्णत्ते। तं जहा–नामिकं १ नैपातिकं २ आख्यातिकं ३ औपसर्गिकं ४ मिश्रं ५ च। अश्व इति नामिकम्, खल्विति नैपातिकम्, धावतीत्याख्यातिकम्, परि इत्यौपसर्गिकम्, संयत इति मिश्रम्। से तं पंचनामे।

२३३. से किं तं [3]छंनामे? २ छव्विहे पण्णत्ते। तं जहा–उदइए १ उवसमिए २ खइए ३ खओवसमिए ४ पारिणामिए ५ सन्निवातिए ६।

२३४. से किं तं उदइए[4]? २ दुविहे पण्णत्ते। तं जहा–उदए य १ उदयनिप्फण्णे य २।

२३५. से किं तं उदए? २ अट्ठण्हं कम्मपगडीणं उदएणं। से तं उदए।

२३६. से किं तं उदयनिप्फण्णे? २ दुविहे पण्णत्ते। तं जहा–जीवोदयनिप्फन्ने य १ अजीवोदयनिप्फन्ने य २।

[5]२३७. से किं तं जीवोदयनिप्फन्ने? २ अणेगविहे पण्णत्ते। तं जहा–[6]णेरइए तिरिक्खजोणिए मणुस्से देवे, पुढविकाइए जाव[7] वणस्सइकाइए तसकाइए[8],

---

१ ।– –। एतन्मध्यवर्त्ती पाठ सवा० नास्ति ॥ २. खं० वी० विनाऽन्यत्र—मधूदकम्, वधू ऊहते वधूहते। से त विका° जे० वा०। मधूदकम्, वधू ऊढा वधूढा, [पि]तृ ऋषभः पितृषभ., ऋ ऋकार· [ऋकारः], क्लृ लृप्त [क्लृप्तम्], क्लृ लृकारः क्लृकारः। से त्तं विका° स०। इमानि स०प्रतिगतानि तुल्यसमानस्वरविकारोदाहरणानि आचार्यश्रीहेमचन्द्रेण स्वोपज्ञशब्दानुशासने "समानाना तेन दीर्घ." १-२-१ इति सूत्रवृहद्वृत्तौ सङ्गृहीतानि दृश्यन्ते। तथाहि—"दण्डाग्रम् तवायु· खट्वात्र सागता दधीदम् दधीहते नदीन्द्रः नदीहते मधूदकम् मधूहनम् वधूदरम् वधूढा पितृषभः मातृकारः क्लृकारः" इति ॥ ३. छण्णामे स० ॥ ४. °ए णामे? २ दु° स० ॥ ५. २३७-२३८ सूत्रे स० प्रतौ क्रमव्यत्यासेन वर्तेते, अजीवोदयनिष्पन्नसूत्रं प्राग् वर्त्तते, तदनन्तरं जीवोदयनिष्पन्नसूत्रमिति ॥ ६. °ए जाव देवे स० ॥ ७. जाव तस° स० ॥ ८. ख० वा० विनाऽन्यत्र—°इए कण्हलेस्से जाव सुक्कलेस्से, कोहकसाई [जाव लोहकसाई], इत्थीवेदए पुरिसवेदए णपुंसकवेदए असण्णी मिच्छादिट्ठी अण्णाणी अविरते सकसानी छउमत्थे आहारए सजोगी संसारत्थे अकेवली। से तं सं०। °इए कोहकसाए ४ कण्हलेसे ६ इत्थिवेदए ३ मिच्छदिट्ठी अविरए असन्नी अन्नाणी आहारए संसारत्थे छउमत्थे सजोगी असिद्धे [अ]केवली। से तं सवा० वी० ॥

कोहकसायी जाव लोहकसायी, इत्थीवेदए पुरिसवेदए णपुंसगवेदए, कण्हलेसे एवं नील० काउ० तेउ० पम्ह० सुक्कलेसे, मिच्छादिट्ठी अविरए अण्णाणी आहारए छउमत्थे सजोगी संसारत्थे असिद्धे। से तं जीवोदयनिप्फन्ने।

२३८. से किं तं अजीवोदयनिप्फन्ने? २ [1]चोद्दसविहे पण्णत्ते। तं जहा–ओरालियं वा सरीरं १ ओरालियसरीर[2]पयोगपरिणामियं वा [3]दव्वं २ वेउव्वियं वा सरीरं ३ वेउव्वियसरीरपयोगपरिणामियं वा दव्वं ४ एवं आहारगं सरीरं ६ तेयगं सरीरं ८ कम्मगं सरीरं च भाणियव्वं १०, पयोगपरिणामिए वण्णे ११ गंधे १२ रसे १३ फासे १४। से तं अजीवोदयनिप्फण्णे। से तं उदयनिप्फण्णे। से तं [4]उदए।

२३९. से किं तं उवसमिए[5]? २ दुविहे पण्णत्ते। तं जहा–उवसमे य १ उवसमनिप्फण्णे य २।

२४०. से किं तं उवसमे? २ मोहणिज्जस्स कम्मस्स उवसमेणं। से तं उवसमे।

२४१. से किं तं उवसमनिप्फण्णे? २ अणेगविहे पण्णत्ते। तं जहा–उवसंत[6]कोहे जाव उवसंतलोभे उवसंतपेज्जे उवसंतदोसे उवसंतदंसणमोहणिज्जे उवसंतचरित्तमोहणिज्जे उवसंतमोहणिज्जे उवसमिया [7]सम्मत्तलद्धी उवसमिया चरित्तलद्धी उवसंतकसायछउमत्थवीतरागे। से तं उवसमनिप्फण्णे। से तं उवसमिए[8]।

२४२. से किं तं खइए? २ दुविहे पण्णत्ते। तं जहा–खए य १ खयनिप्फण्णे य २।

२४३. से किं तं खए? २ अट्ठण्हं कम्मपगडीणं खएणं। से तं खए।

२४४. से किं तं खयनिप्फण्णे? २ अणेगविहे पण्णत्ते। तं जहा–उप्पण्णणाण-दंसणधरे अरहा जिणे केवली खीणआभिणिबोहियणाणावरणे

१. अणेगविहे सवा० वी० ॥ २. °रप्पओग° सवा० ॥ ३. दव्व एव वेउव्वियं आहारग तेयगं कम्मग पओयपरिणए वण्णे स० सवा० वी० ॥ ४. उदइए नामे स० सवा० विना॥ ५. °ए नामे? २ स० ॥ ६. °कोहे उवसंतमाणे ४। से त्तं उवसम° सवा०। °कोहे उवसंतमाणे जाव लोभे वी० ॥ ७. सम्मदसणलद्धी स०॥ ८. °ए नामे सवा० स० ॥ ९. °वरणे एव सुय-ओहि-मणपज्जव केवलनाणावरणे सवा० वी०। °वरणे जाव खीणके° स० ॥

खीणसुयणाणावरणे खीणओहिणाणावरणे खीणमणपज्जवणाणावरणे खीणकेवलणाणावरणे अणावरणे णिरावरणे खीणावरणे णाणावरणिज्जकम्मविप्पमुक्के, केवलदंसी सव्वदंसी खीणनिद्दे खीणनिद्दानिद्दे खीणपयले खीणपयलापयले खीणथीणगिद्धे[1] खीणचक्खुदंसणावरणे[2] खीणअचक्खुदंसणावरणे खीणओहिदंसणावरणे खीणकेवलदंसणावरणे अणावरणे निरावरणे खीणावरणे दरिसणावरणिज्जकम्मविप्पमुक्के, खीणसायवेयणिज्जे[3] खीणअसायवेयणिज्जे[4] अवेयणे निव्वेयणे खीणवेयणे सुभाऽसुभ[5]वेयणिज्ज[6]कम्मविप्पमुक्के, खीणकोहे जाव खीणलोभे खीणपेज्जे खीणदोसे खीणदंसणमोहणिज्जे खीणचरित्तमोहणिज्जे अमोहे निम्मोहे खीणमोहे मोहणि[7]ज्जकम्मविप्पमुक्के, खीणणेरइयाउए[8] खीणतिरिक्खजोणियाउए खीणमणुस्साउए खीणदेवाउए अणाउए निराउए खीणाउए आउयकम्मविप्पमुक्के, गति-जाति-सरीरंगोवंग-बंधण-संघात[9]-संघतण-अणेगबोंदिवंदसंघायविप्पमुक्के खीणसुभनामे खीणासुभणामे अणामे णिण्णामे खीणनामे सुभाऽसुभणामकम्मविप्पमुक्के, खीणउच्चागोए खीणणीयागोए अगोए निगोए खीणगोए[10] सुभाऽसुभगोत्त[11]कम्मविप्पमुक्के, खीणदाणंतराए[12] खीणलाभंतराए खीणभोगंतराए खीणुवभोगंतराए खीणविरियंतराए अणंतराए णिरंतराए खीणंतराए अंतराइय[13]कम्मविप्पमुक्के, सिद्धे बुद्धे मुत्ते परिणिव्वुए[14] अंतगडे सव्वदुक्खप्पहीणे। से तं खयनिप्फण्णे। से तं खइए[15]।

२४५. से किं तं खओवसमिए[16]? २ दुविहे पन्नत्ते। तं जहा—खओवसमे य १ खओवसमनिप्फन्ने य २।

२४६. से किं तं खओवसमे? २ चउण्हं घाइकम्माणं[17] खओवसमेणं। तं जहा—नाणावरणिज्जस्स १ दंसणावरणिज्जस्स[18] २ मोहणिज्जस्स ३ अंतराइयस्स[19] ४। से तं खओवसमे।

---

१. °णगिद्धी स० सवा० ॥ २. °वरणे एव अचक्खु-ओहि-केवल° सवा० वी० ॥ ३. °सायावे° सवा० ॥ ४. °सायावेयणीए सवा० ॥ ५. सुभासुभ इति स० नास्ति ॥ ६. °ज्जविप्प° सवा० ॥ ७. मोहणीयक° स० ॥ ८. °याउए एवं तिरिय-मणुय-देवाउए अणाउए जाव विप्पमुक्के वी०। °याउए एवं तिरिय-मणुय-देवाउए अणाउए निरा° सवा० ॥ ९. °संघाय-संघयण-संठाण-अणेग° स० विना। हारि० वृत्तौ तु °सरीरंगोवंग-बोंदि° इत्येव पाठ सम्मत ॥ १०. °ए उच्च-णीयगोत्त° मु० ॥ ११. °त्तविप्प° सवा० ॥ १२. °ए एवं लाभ-भोग-उवभोग-वीरियतराए सवा० वी० ॥ १३. अंतराय° सवा० ॥ १४. परिनिव्वुडे सवा० ॥ १५. °ए णामे। स० ॥ १६. °ए णामे? २ स० ॥ १७. घायिक° सवा० वी०। घात्तिक° वा०। घायक° डे० ॥ १८. दरिसणा° स०॥ १९. °रायस्स खओवम्समेणं। से सवा० वी० ॥

२४७. से किं तं खओवसमनिप्फन्ने ? २ अणेगविहे पण्णत्ते। तं जहा—खओवसमिया आभिणिबोहियणाणलद्धी [1]|— जाव खओवसमिया मणपज्जवणाणलद्धी, खओवसमिया[2] मतिअण्णाणलद्धी खओवसमिया सुयअण्णाणलद्धी खओवसमिया विभंगणाणलद्धी, खओवसमिया चक्खुदंसणलद्धी एवमचक्खुदंसणलद्धी ओहिदंसणलद्धी, एवं सम्मद्दंसणलद्धी मिच्छादंसणलद्धी सम्मामिच्छादंसणलद्धी, खओवसमिया सामाइयचरित्तलद्धी एवं छेदोवट्ठावणलद्धी परिहारविसुद्धियलद्धी सुहुमसंपराइयलद्धी एवं चरित्ताचरित्तलद्धी, खओवसमिया दाणलद्धी एवं लाभ० भोग० उवभोग० खयोवसमिया वीरियलद्धी एवं पंडियवीरियलद्धी बालवीरियलद्धी बालपंडियवीरियलद्धी, खओवसमिया सोइंदियलद्धी जाव खओवसमिया फासिंदियलद्धी, खओवसमिए [3]आयारधरे एवं सूयगडधरे ठाणधरे समवायधरे विवाहपण्णत्तिधरे एवं नायाधम्मकहा० उवासगदसा० अंतगडदसा० अणुत्तरोववाइयदसा० पण्हावागरण० खओवसमिए विवागसुयधरे खओवसमिए दिट्ठिवायधरे, खओवसमिए णवपुव्वी जाव चोद्दसपुव्वी, खओवसमिए गणी खओवसमिए वायए। से तं खओवसमनिप्फण्णे। से तं खओवसमिए[4]। —|

२४८. से किं तं पारिणामिए[5] ? २ दुविहे पण्णत्ते। तंजहा—सादिपारिणामिए य १ अणादिपारिणामिए य २।

२४९. से किं तं सादिपारिणामिए ? २ [6]|— अणेगविहे पण्णत्ते। तं जहा— —|

जुण्णसुरा जुण्णगुलो जुण्णघयं जुण्णतंदुला चेव।
अब्भा य अब्भरुक्खा संझा गंधव्वणगरा य ॥ २४ ॥

---

१ |— —| एतच्चिह्नमध्यवर्त्तिसूत्रपाठस्थाने एवं सुय-ओहि-मणपज्जवनाण-मइअन्नाण-सुयअन्नाण-विभंगन्नाण-चक्खु-अचक्खु-ओहिदसण-सम्मदंसण-मिच्छादंसण-सम्मामिच्छदंसण-सामाइयचरित्त-छेओवट्ठावण-परिहार-सुहुमसंपराय० खओवसमिया चरित्ताचरित्तलद्धी खओवसमिया दाण-लाभ-भोगोवभोग-विरियलद्धी खओवसमिया बालवीरियलद्धी खओवसमिया पडियवीरियलद्धी खओवसमिया बालपंडियवीरियलद्धी खओवसमिया सोइंदियलद्धी जाव फासिदियलद्धी खओवसमिया आयारधरलद्धी जाव दिट्ठिवायधरे खओवसमिए नवपुव्वधरे जाव चोद्दसपुव्वधरे खओवसमिए गणी वायए। से त खओवसमनिप्फन्ने। से तं खओवसमिए नामे इतिरूप पाठ सवा० वी० प्रतिषु वर्त्तते ॥ २ °या आभिणिबोहियअण्णाण° खं० ॥ ३ आयारधरे जाव खओवसमिते विवागसुतधरे खओवसमिए णवपुव्वी खओवसमिए दसपुव्वी खओवसमिए चोद्दस° स० ॥ ४ °ए णामे स० ॥ ५ °ए णामे ? २ दु° स०। °ए भावे ? २ दु° सवा० वी० ॥ ६. |— —| एतच्चिह्नमध्यवर्ती पाठ खं० स० जे० वा० नास्ति ॥

उक्कावाया दिसादाघा[1] गज्जियं विज्जू[2] णिग्घाया जूवया[3] जक्खालित्ता[4] धूमिया महिया रयुग्घाओ[5] चंदोवरागा सूरोवरागा चंदपरिवेसा सूरपरिवेसा पडिचंदया[6] पडिसूरया इंदधणू उदगमच्छा कविहसिया अमोहा[7] वासा वासधरा गामा णगरा घरा पव्वता पायाला भवणा निरया रयणप्पभा[8] सक्करप्पभा वालुयप्पभा पंकप्पभा धूमप्पभा तमा तमतमा सोहम्मे ईसाणे जाव आणए पाणए आरणे अच्चुए गेवेज्जे अणुत्तरोववाइया ईसीपब्भारा परमाणुपोग्गले दुपदेसिए जाव अणंतपदेसिए। से तं सादिपारिणामिए।

२५०. से किं तं अणादिपारिणामिए[9]? २ धम्मत्थिकाए अधम्मत्थिकाए आगासत्थिकाए जीवत्थिकाए पोग्गलत्थिकाए अद्धासमए लोए अलोए भवसिद्धिया[10] अभवसिद्धिया[11]। से तं अणादिपारिणामिए। से तं पारिणामिए[12]।

२५१. से किं तं सण्णिवाइए[13]? २ एतेसिं चेव उदइय-उवसमिय[14]-खइय-खओवसमिय-पारिणामियाणं भावाणं दुयसंजोएणं तियसंजोएणं चउक्कसंजोएणं पंचगसंजोएणं[15] जे निप्पज्जंति सव्वे से सन्निवाइए नामे। तत्थ णं दस दुगसंजोगा, दस तिगसंजोगा, पंच चउक्कसंजोगा, एक्के पंचगसंजोगे।

२५२. तत्थ णं जे ते दस दुगसंजोगा ते णं इमे—अत्थि णामे उदइए उवसमनिप्पण्णे[16] १ अत्थि णामे उदइए[17] खयनिप्पण्णे २ अत्थि णामे उदइए

---

१. °दाहा विज्जू गज्जिया णि° सवा० ॥ २. विज्जुता णि° स० ॥ ३. जूवा ज° संवा० ॥ ४. जक्खादित्ता ख० ॥ ५. रउग्घाया स० सवा० वी० ॥ ६. पडिचंदा पडिसूरा स० सवा० वी० ॥ ७. मु० विनाऽन्यत्र—अमोहा वासा वासधरा गामो णगरो घरो पव्वतो पायालो भवणो णिरयो [पासाओ संवा०] रयण° इत्येवरूप एकवचनान्त एव पाठ सर्वास्वपि सूत्रप्रतिषु दृश्यते, न चायं चूर्णि-वृत्तिकृतामिष्ट, चूर्णि-वृत्तिकृता तु बहुवचनान्त एव पाठोऽभिमत। अपि चास्मिन् वाचनान्तरे संवा० वी० प्रतिषु घरो स्थाने घडो पाठ उपलभ्यते, तथा स० आदर्शे क्रमभङ्गोऽपि दृश्यते, तथाहि—अमोहा गामो णगरो घरो पव्वतो वासधरो पातालो णिरतो भवणो रयण° इति ॥ ८. ख० वा० विनाऽन्यत्र-°प्पभा जाव अधोसत्तमा सोधम्मे जाव अच्चुए गेवेज्जविमाणा अणुत्तरविमाणा ईसीपब्भारा परमाणुपोग्गले जाव स०। °प्पभा जाव तमत्तमा सोहम्मे जाव ईसीपब्भारा परमाणुपोग्गले जाव सवा० वी० ॥ ९. ख० वा० विनाऽन्यत्र—°मिए? २ अणेगविहे पण्णत्ते। तं जहा—धम्मत्थिकाए जाव अद्धा° सवा० वी०। °मिए? २ धम्मत्थिकाए जाव अद्धासमए लोए अलोए जाव जीवा अजीवा भवसिद्धि° स० ॥ १०-११. °सिद्धया संवा० ॥ १२. °ए नामे। संवा० ॥ १३. °ए णामे? २ जन्नं एतेसिं सवा० वी०। °ए नामे? २ एतेसिं वा० ॥ १४. °य-खाइय° सवा० ॥ १५. जो णिप्पज्जइ से च्चेव से जे०। जे णं निप्फज्जइ सव्वे से संवा० ॥ १६. आदर्शान्तरेषु निप्पण्णे स्थाने क्वचित् निप्पण्णे क्वचित् निप्फण्णे क्वचिच्च निप्फण्णे इति दृश्यते ॥ १७. °ए खाइगनि° वा० सवा० ॥

खओवसमनिप्पण्णे ३ अत्थि णामे उदइए पारिणामियनिप्पण्णे[1] ४ [2]⊢ अत्थि णामे उवसमिए खयनिप्पण्णे ५ अत्थि णामे उवसमिए खओवसमनिप्पन्ने ६ अत्थि णामे उवसमिए पारिणामियनिप्पन्ने ७ अत्थि णामे खइए खओवसमनिप्पन्ने ८ अत्थि णामे खइए पारिणामियनिप्पन्ने ९ अत्थि णामे खयोवसमिए पारिणामियनिप्पन्ने १० ।⊣

२५३. कतरे[3] से नामे उदइए उवसमनिप्पन्ने? उदए[4] त्ति मणूसे उवसंता कसाया, एस णं से णामे उदइए उवसमनिप्पन्ने १। कतरे से नामे उदइए खयनिप्पन्ने? उदए त्ति मणूसे खतियं सम्मत्तं, एस णं से नामे उदइए खयनिप्पन्ने २। कतरे से णामे उदइए खयोवसमनिप्पन्ने? उदए त्ति मणूसे खयोवसमियाइं इंदियाइं, एस णं से णामे उदइए खयोवसमनिप्पन्ने ३। कतरे से णामे उदइए पारिणामियनिप्पन्ने? उदए त्ति मणूसे पारिणामिए जीवे, एस णं से णामे उदइए पारिणामियनिप्पन्ने ४। कयरे से णामे उवसमिए खयनिप्पन्ने? उवसंता कसाया खइयं सम्मत्तं, एस णं से णामे उवसमिए खयनिप्पन्ने[5] ५। कयरे से णामे उवसमिए खओवसमनिप्पण्णे? उवसंता कसाया खओवसमियाइं इंदियाइं, एस णं से णामे उवसमिए खओवसमनिप्पन्ने ६। कयरे से णामे उवसमिए पारिणामियनिप्पन्ने? उवसंता कसाया पारिणामिए जीवे, एस णं से णामे उवसमिए पारिणामियनिप्पन्ने ७। कतरे से णामे खइए खओवसमियनिप्पन्ने? खइयं सम्मत्तं खयोवसमियाइं इंदियाइं, एस णं से णामे खइए खयोवसमनिप्पन्ने ८। कतरे से णामे खइए

१. सान्निपातिकभङ्गकसूत्रेषु स० आदर्शे पारिणामिय स्थाने पारिणाम परिणाम इत्येव पाठभेदयुगलमप्यावृत्त्या दृश्यते ॥ २. ⊢ ⊣ एतच्चिह्नान्तर्वर्तिपाठस्थाने स० प्रतौ–एव उवसमिएण वि अविरहेहि सद्धि दो संजोगा जाता, [ ] अत्थि णामे खओवसमिए परिणामनिप्फन्ने य, एवं दस संजोगा इतिरूप खण्डित पाठभेदो वर्तते ॥ ३. सान्निपातिकभङ्गकसूत्रेषु स०आदर्शे सर्वत्र कतरे से स्थाने कत्तरे णं से इति पाठो वर्त्तते ॥ ४ सान्निपातिकभङ्गकसूत्रेषु सर्वास्वपि प्रतिषु आवृत्त्या उदइए उदए उदय उदये इति पाठभेदचतुष्कमुपलभ्यते, अस्माभिस्तु ख० प्रतौ यथादृष्ट एव पाठोऽत्राङ्गीकृत इति ॥ ५ ख० वा० विनाऽन्यत्र—°प्पण्णे ५ एव ते चेव दस दुगा संजोगा उच्चारेऊण एतेहि सजोएयव्वा जाव खओवसमियाइं इंदियाइं पारिणामिए जीवे एस णं से नामे खणोवसमिए परिणामनिप्पण्णे १० स०। °प्फणे ५, एवं खओवसमिएणं ६ पारिणामिएणं ७ एवं खइय-खओवसमियस्स ८ [खइय-]पारिणामियस्स ९ खओवसमियस्स पारिणामियस्स १०। सवा० वी० ॥

पारिणामियनिप्पन्ने ? खइयं सम्मत्तं पारिणामिए जीवे, एस णं से णामे खइए पारिणामियनिप्पन्ने ९। कतरे से णामे खयोवसमिए पारिणामियनिप्पन्ने ? खयोवसमियाइं इंदियाइं पारिणामिए जीवे, एस णं से णामे खयोवसमिए पारिणामियनिप्पन्ने १०।

२५४. तत्थ णं जे ते दस तिगंसंजोगा[1] ते णं इमे–अत्थि णामे उदइए उवसमिए खयनिप्फन्ने[2] १, अत्थि णामे उदइए[3] उवसमिए खओवसमनिप्पन्ने २, अत्थि णामे उदइए उवसमिए पारिणामियनिप्पन्ने ३, अत्थि णामे उदइए खइए खओवसमनिप्पन्ने ४, अत्थि णामे उदयिए खइए पारिणामियनिप्पन्ने ५, अत्थि णामे उदइए खयोवसमिए पारिणामियनिप्पन्ने ६, अत्थि णामे उवसमिए खइए खओवसमनिप्पन्ने ७, अत्थि णामे उवसमिए खइए पारिणामियनिप्पन्ने ८, अत्थि णामे उवसमिए खओवसमिए पारिणामियनिप्पन्ने ९, अत्थि णामे खइए खओवसमिए पारिणामियनिप्पन्ने १०।

२५५. कतरे से णामे उदइए उवसमिए खयनिप्पन्ने ? उदए त्ति मणूसे उवसंता कसाया खइयं सम्मत्तं, एस णं से णामे उदइए उवसमिए खयनिप्पन्ने १। [4]|– कतरे से णामे उदइए उवसमिए खयोवसमियनिप्पन्ने ? उदए त्ति मणूसे उवसंता कसाया खयोवसमियाइं इंदियाइं, एस णं से णामे उदइए उवसमिए खओवसमनिप्पन्ने[5] २। कयरे से णामे उदइए उवसमिए पारिणामियनिप्पन्ने ? उदए त्ति मणूसे उवसंता कसाया पारिणामिए जीवे, एस णं से णामे उदइए उवसमिए पारिणामियनिप्पन्ने ३। कयरे से णामे उदइए खइए खओवसमनिप्पन्ने ? उदए त्ति मणूसे खइयं सम्मत्तं खओवसमियाइं इंदियाइं, एस णं से णामे उदइए खइए खओवसमनिप्पन्ने ४। कतरे से

---

१. तिया सं° स० ॥ २. त्रिकसंयोगिभङ्गकदशकान्ते °निप्पन्ने स्थाने सवा० वी० आदर्शेषु °निप्फन्ने य इति पाठो वर्तते ॥ ३. उदओवसमखओव° स० ॥ ४. |– –| एतच्चिह्नमध्यवर्त्तिसूत्रपाठस्थाने–°निप्फन्ने य १। एवं उदइय उवसमिय खओवसमिय २ एवं उदइय उवसमिय पारिणामिय ३ एवं उदइय खतिय खओवसमिय ४ एवं उदइय खइय पारिणामिय ५ एवं उदइय खओवसमिय पारिणामिय ६ एवं उवसमिय खइय खओवसमिय ७ एवं उवसमिय खइय पारिणामिय ८ एवं उवसमिय खओवसमिय पारिणामिय ९ एवं खइय खओवसमिय पारिणामिय १०। इतिरूप पाठ सवा० वर्तते ॥ ५. खं० वा० विनाऽन्यत्र—निप्पण्णे २। एव ते च्चेव दस तिया संजोगा उच्चारेऊण वाकरणपदेहिं संजोएतव्वा जाव° चरिमो संजोगो। कतरे से नामे खइए खओवसमिए परिणामनिप्पन्ने ? खइयं सम्मत्त स० ॥

णामे उदइए खइए पारिणामियनिप्फन्ने? उदए त्ति मणूसे खइयं सम्मत्तं पारिणामिए जीवे, एस णं से नामे उदइए खइए पारिणामियनिप्फन्ने ५। कतरे से णामे उदइए खओवसमिए पारिणामियनिप्फन्ने? उदए त्ति मणूसे खयोवसमियाइं इंदियाइं पारिणामिए जीवे, एस णं से णामे उदइए खओवसमिए पारिणामियनिप्फन्ने ६। कतरे से णामे उवसमिए खइए खओवसमनिप्फन्ने? उवसंता कसाया खइयं सम्मत्तं खओवसमियाइं इंदियाइं, एस णं से णामे उवसमिए खइए खओवसमनिप्फन्ने ७। कतरे से णामे उवसमिए खइए पारिणामियनिप्फन्ने? उवसंता कसाया खइयं सम्मत्तं पारिणामिए जीवे, एस णं से णामे उवसमिए खइए पारिणामियनिप्फन्ने ८। कतरे से णामे उवसमिए खओवसमिए पारिणामियनिप्फन्ने? उवसंता कसाया खओवसमियाइं इंदियाइं पारिणामिए जीवे, एस णं से णामे उवसमिए खओवसमिए पारिणामियनिप्फन्ने ९।

कतरे से णामे खइए खओवसमिए पारिणामियनिप्फन्ने? खइयं सम्मत्तं खओवसमियाइं इंदियाइं पारिणामिए जीवे, एस णं से णामे खइए खयोवसमिए पारिणामियनिप्फन्ने १०। ⊣

२५६. तत्थ णं जे ते पंच चउक्कसंयोगा[1] ते णं इमे—अत्थि णामे उदइए उवसमिए खइए खओवसमनिप्फन्ने १ अत्थि णामे उदइए उवसमिए खइए पारिणामियनिप्फन्ने २ अत्थि णामे उदइए उवसमिए खयोवसमिए पारिणामियनिप्फन्ने ३ अत्थि णामे उदइए[2] खइए खओवसमिए पारिणासियनिप्फन्ने ४ अत्थि णामे उवसमिए[3] खइए खओवसमिए पारिणामियनिप्फन्ने ५।

२५७. कतरे से णामे उदइए[4] उवसमिए खइए खओवसमनिप्फन्ने? उदए त्ति मणूसे उवसंता कसाया खइयं सम्मत्तं खओवसमियाइं इंदियाइं, एस णं से णामे उदइए[5] उवसमिए खइए खओवसमनिप्फन्ने १। [6]⊢ कतरे से नामे उदइए उवसमिए खइए पारिणामियनिप्फन्ने? उदए त्ति मणूसे उवसंता

१. °उक्का सं° स० ॥ २. °इय-खइय-खओवसमिय-पारि° सवा० ॥ ३. °समिय-खतिय-खओव-समिय-पारि° सवा० ॥ ४–५ °इय-उवसमिय-खइय-खओ° सवा० ॥ ६. ⊢ ⊣ एतच्चिह्नान्तर्गत सूत्रपाठस्थाने—एवं ते चेव पंच चउक्का संजोगा वागरणपदेहिं संजोएतव्वा। इति पाठ स०। एवं उदइय-उवसमिय-खइय-पारिणामिय० २ एवं उदइय-उवसमिय-खओवसमिय-पारिणामिय० ३ एवं उदइय-खइय-खओवसमिय-पारिणामियनिप्फन्ने ४ एवं उवसमिय-खइय-खओवसमिय-पारिणामियनिप्फन्ने ५। सवा० वी० ॥

कसाया खइयं सम्मत्तं पारिणामिए जीवे, एस णं से णामे उदइए उवसमिए खइए पारिणामियनिप्फन्ने २। कतरे से णामे उदइए उवसमिए खओवसमिए पारिणामियनिप्फन्ने? उदए त्ति मणूसे उवसंता कसाया खओवसमियाइं इंदियाइं पारिणामिए जीवे, एस णं से णामे उदइए उवसमिए खओवसमिए पारिणामियनिप्फन्ने ३। कतरे से णामे उदइए खइए खओवसमिए पारिणामियनिप्फन्ने? उदए त्ति मणूसे खइयं सम्मत्तं खओवसमियाइं इंदियाइं पारिणामिए जीवे, एस णं से नामे उदइए खइए खओवसमिए पारिणामियनिप्फन्ने ४। कतरे से नामे उवसमिए खइए खओवसमिए पारिणामियनिप्फन्ने? उवसंता कसाया खइयं सम्मत्तं खओवसमियाइं इंदियाइं पारिणामिए जीवे, एस णं से नामे उवसमिए खइए खओवसमिए पारिणामियनिप्फन्ने ५।–

२५८. तत्थ णं जे से एक्के पं[1]चकसंजोगे से णं इमे–अत्थि नामे उदइए[2] उवसमिए खइए खओवसमिए पारिणामियनिप्फन्ने १।

२५९. कतरे से ना[3]मे उदइए उवसमिए खइए खओवसमिए पारिणामियनिप्फन्ने? उदए त्ति मणूसे उवसंता कसाया खइयं सम्मत्तं खओवसमियाइं इंदियाइं पारिणामिए जीवे, एस णं से णा[4]मे उदइए उवसमिए खइए खओवसमिए पारिणामियनिप्फन्ने। से तं सन्निवाइए[5]। से तं छण्णामे।

२६०. [१]. से किं तं सत्तनामे? २ सत्त सरा पण्णत्ता। तं जहा–

सज्जे १ रिसभे २ गंधारे ३ मज्झिमे ४ पंचमे सरे ५।
धे[6]वए ६ चेव णेसाए ७ सरा सत्त वियाहिया ॥ २५ ॥

[२] एएसि णं सत्तण्हं सराणं सत्त सरट्ठाणा पण्णत्ता। तं जहा–

सज्जं च अग्गजीहाए १ उरेण रिसहं सरं २।
कंठुग्ग[7]तेण गंधारं ३ मज्झजीहाए मज्झिमं ४ ॥ २६ ॥

---

१. पंचा सं° स०॥ २. उदइय-उवसमिय-खइय-खाओवसमिय-पारि° सवा० ॥ ३. नामे उदइय जाव पारिणा° सवा० वी० ॥ ४. नामे जाव पारि° सवा० ॥ ५. °ए णामे। से स०॥ ६. ख० विनाऽन्यत्र—धेवइए सवा०। रेवए स० वा० जे०। वाचनान्तरमिदं निर्दिष्टमस्ति मलधारिपादैर्वृत्तौ। किञ्च श्रीहरिभद्रसूरिभिरिदमेव वाचनान्तर मौलिकतयाऽऽदृतमस्ति ॥ ७. °ग्गमेण वी० सवा० ॥

नासाए पंचमं[1] बूया ५ दंतोट्ठेणं[2] य धेवतं ६ ।
[3]भमुहक्खेवेण णेसायं ७ सरट्ठाणा वियाहिया ॥ २७ ॥

[३] सत्त सरा जीवणिस्सिया पण्णत्ता । तं जहा–
सज्जं रवइ[4] मयूरो १ कुक्कुडो रिसभं सरं २ ।
हंसो रवइ[5] गंधारं ३ मज्झिमं तु[6] गवेलगा ४ ॥ २८ ॥
अह कुसुमसंभवे काले कोइला पंचमं सरं ५ ।
छट्ठं च सारसा कुंचा ६ णेसायं सत्तमं गओ ७ ॥ २९ ॥

[४] सत्त सरा अजीवणिस्सिया पण्णत्ता । तं जहा–
सज्जं रवइ मुयंगो १ गोमुही रिसहं सर २ ।
संखो रँवइ[7] गंधारं ३ मज्झिमं पुण झल्लरी ४ ॥ ३० ॥
चउ[8]चलणपतिट्ठाणा गोहिया पंचमं सरं ५ ।
आडंबरो धेवइयं[9] ६ महाभेरी य सत्तमं ७ ॥ ३१ ॥

[५] एएसि णं सत्तण्हं सराणं सत्त सरलक्खणा पण्णत्ता । तं जहा–
सज्जेण लँहइ[10] [11]वित्ति कयं च न विणस्सई ।
गावो पुत्ता य मित्ता य नारीणं होंति वल्लहो १ ॥ ३२ ॥

रिसहेणं तु[12] एसज्जं सेणावच्चं धणाणि य ।
वत्थ गंधमलंकारं इत्थीओ सयणाणि य २ ॥ ३३ ॥

गंधारे गीतं[13]जुत्तिण्णा वज्जवित्ती कलाहिया ।
हवंति कइणो[14] पण्णा जे अण्णे सत्थपारगा ३ ॥ ३४ ॥

मज्झिमसरमंता उ हवंति सुहजीविणो ।
[15]खायती पियती देती [16]मज्झिमस्सरमस्सिओ ४ ॥ ३५ ॥

---

१. °चमं जाण द° वा० ॥ २ °ण त रेवत स० वा० जे० ॥ ३ मुद्धाणेण च णे° स० स्था० ॥ ४ लवइ ख० ॥ ५. णदति गं° स० स्था० । स्थानाङ्गवृत्तावपीदमेव वाचनान्तर व्याख्यात वरीवृत्यते ॥ ६ च वा० जे० ॥ ७ णदति गं° स० स्था० ॥ ८. °उसरणप° मु० ॥ ९ रेवइयं डे० स० वा० जे० स्था० ॥ १०. लभए स० स्था० । लभती जे० ॥ ११ वित्ती वा० सवा० वी० ॥ १२ तु पासज्ज वा० जे० ॥ १३. स्था० विनाऽन्यत्र—गीइजुत्तिन्ना वि(धि)ज्ज° सवा० वी० । गीतजुत्तीओ विज्जु° स० । गधजुत्तीओ वज्ज° ख० वा० ॥ १४. कयणो ख० ॥ १५. खायई पीयई देई सवा० वी० ॥ १६. मज्झिमं सरमस्सिता स० ॥

पंचमस्सरमंता उ हवंती पुहवीपती ।
सूरा संगह[1]कत्तारो अणेग[2]गणणायगा ५ ॥ ३६ ॥

धेवय[3]सरमंता उ हवंति[4] कलहप्पिया ।
साउणिया वग्गुरिया सोयरिया मच्छबंधा य ६ ॥ ३७ ॥

चंडाला मुट्ठिया मेता, जे यऽण्णे पावकारिणो ।
गोघातगा य चोरा य नेसातं सरमस्सिता ७ ॥ ३८ ॥

[६] एतेसि णं सत्तण्हं सराणं तयो गामा पण्णत्ता । तं जहा–सज्जग्गामे १ मज्झिमग्गामे २ गंधारग्गामे ३ ।

[७] सज्जग्गामस्स णं सत्त मुच्छणाओ पण्णत्ताओ । तं जहा–
मंगी[5] कोरव्वीया[6] हरी[7] य रयणी य सारकंता य ।
छट्ठी य सारसी नाम सुद्धसज्जा य सत्तमा ॥ ३९ ॥

[८] मज्झिमग्गामस्स णं सत्त मुच्छणाओ पण्णत्ताओ । तं जहा–
उत्तरमंदा[8] रयणी उत्तरा उत्तरायसा[9](ता) ।
अस्सोकंता य सोवीरा अभीरू भवति सत्तमा ॥ ४० ॥

[९] गंधारग्गामस्स णं सत्त मुच्छणाओ पण्णत्ताओ । तं जहा–
[10]नंदी य खुड्डिमा पूरिमा य चउत्थी य सुद्धगंधारा ।
उत्तरगंधारा[11] वि य पंचमिया हवइ मुच्छा उ ॥ ४१ ॥

---

१. संगामक° स० ॥ २. °गगणना° वा० स्या० । °गगुणना° स० ॥ ३. रेवय° जे० सवा० वी० स० ॥ ४. हवंति दुहजीविणो [वहुजीविणो डे०] । कुचेला य कुवित्ती य चोरा चडाल-मुट्ठिया ॥ ३७ ॥ णेसायसरमंता उ ⊢ होंती कलहकारया । जंघाचरा लेहहारा ⊣ हिंडया भारवाहिया ॥ ३८ ॥ वी० स० सवा० । किञ्च ⊢ ⊣ एतच्चिह्नमध्यगतपाठस्थाने सवा० वी० आदर्शेषु हवंति हिंसगा नरा । जंघाचरा लेहवाहा इति पाठभेदो वर्तते ॥ ५. मग्गी सवा० वी० । अपि च सङ्गीतशास्त्रेष्वपि मङ्गी मार्गी इति नामभेदो दृश्यते ॥ ६. गोरवीया सं० । कोरव्वाया जे० ॥ ७. हरिया र° सवा० ॥ ८. उत्तरमेत्ता र° संघ० ॥ ९. °रासमा । आसोकंता स्या० । °रायसा(ता) । अस्सकन्ना य सोवीरा अभिरूवा होति खं० जे० । °रासमा । अस्सकंता य सोवीरा अभिरूवा होति वा० । °रासमा । समोकंता य सोवीरा आभीरा होति सवा० वी० ॥ १०. नदी अक्खुडिया भूरिमा खं० । नदी य खुड्डिया पूरिमा वा० । णट्टी य खुड्डया पूरिमा सवा० वी० ॥ ११. °रा वि य सा पचमिया हवइ मुच्छा खं० वा० । °रा वि य पंचमिया होति मुच्छा उ सं० । °रा पुण सा पंचमिया हवइ मुच्छा सवा० वी० ॥

[1]सुद्धुत्तरमायामा सा [2]छट्ठा नियमसो उ णायव्वा।
अहउत्तरायता [3]कोडिमा य सा सत्तमी[4] मुच्छा ॥ ४२ ॥

[१०] [5]सत्त स्सरा कतो संभवंति? [6]गीयस्स का हवति जोणी?।
कतिसमया ऊसासा? कति वा [7]गीयस्स आगारा? ॥ ४३ ॥
सत्त सरा ना[8]भीओ संभवंति, गीतं च [9]रुन्नजोणीयं।
पायसमा उस्सासा, तिण्णि य [10]गीयस्स आगारा ॥ ४४ ॥
आदि[11]मउं आरभंता, समुव्वहंता य मज्झगारम्मि।
अव[12]साणे य झवेंता, [13]तिन्नि वि गीयस्स आगारा ॥ ४५ ॥
छ द्दोसे अट्ठ गुणे तिण्णि य वित्ताणि [14]दोण्णि भणितीओ।
जो [15]णाही सो गाहिति सुसिक्खितो रंगमज्झम्मि ॥ ४६ ॥
भीयं [16]दुयमुप्पिच्छं उत्तालं च कमसो मुणेयव्वं।
काकस्सरमणु[17]नासं छ द्दोसा होंति [18]गीयस्स ॥ ४७ ॥
पुण्णं रत्तं च अलंकियं च वत्तं तहे[19]वमविघुट्ठं।
महुरं [20]समं सुललियं अट्ठ गुणा होंति [21]गीयस्स ॥ ४८ ॥
उर-कंठ-[22]सिरविसुद्धं च गिज्जते मउय-रिभियपद[23]बद्धं।
समताल [24]पडुक्खेवं सत्तस्सरसीभरं [25]गीयं ॥ ४९ ॥

---

१. सुद्धुतरमा° सं० ॥ २. छट्ठी सव्वओ उ संवा० वी० सघ० ॥ ३. कोट्टिमा स० ॥ ४. °मी हवइ मुच्छा संवा० वी० ॥ ५. सत्त सरा कओ हवति वा०। सत्त सरा कत्तो सभवति जे० वी० सवा० हाटृ० ॥ ६. गेयस्स स्था० ॥ ७ गेयस्स स० स्था० ॥ ८. °भीओ हव° वा० सवा० स्था० ॥ ९ रुइयजो° वा० सवा० ॥ १०. गेयस्स स० ॥ ११. °उयाऽऽर° सवा० ॥ १२. °साणे उज्झता वा० डे० मु० ॥ १३. °न्नि य गेयस्स ख०। °ण्णि उ गेयस्स जे० स० ॥ १४. दो य भ° सं० वी०। दो इ भ° सवा० ॥ १५. णाहिति सो° जे० स० ॥ १६. दुय रहस्सं उ° स्था० हरिभद्रसूरिपादै मलधारिभिश्चूर्णिकृता च निर्दिष्टोऽयं पाठभेद। दुयमुप्पित्थ सवा० ॥ १७. °स च होति गेयस्स छद्दोसा स० स्था० ॥ १८. अत्र सर्वासु प्रतिषु गेयस्स इति पाठो वर्त्तते, पर श्रीमलधारिभिः गीयस्स इति पाठ आदृतोऽस्ति, न ह्युपलब्धोऽसौ कस्मिंश्चिदप्यादर्शे। अपि च श्रीअभयदेवपादै स्थानाङ्गे गेयस्स इत्येव पाठोऽङ्गीकृतोऽस्ति ॥ १९. °व विग्घुट्ठ स०। °व निग्घुट्ठ सवा० ॥ २०. सम च ललियं चू०। सम सललिय सर्वासु प्रतिषु राज० वृत्तौ च। समसुकुमार अ° स्था० चूर्णौ च पाठान्तरम् ॥ २१. गेयस्स स० विना ॥ २२. °सिरपसत्थ च वा० विना स्थानाङ्गे च ॥ २३. °बद्ध। छद्दोसविप्पमुक्कं सत्तस्सर° जे० ॥ २४. स० वा० स्था० विनाऽन्यत्र—पदुक्खेव सवा० वी०, हरिभद्रपादैरयमेव पाठ आदृतोऽस्ति। पयक्खेवं सं० ॥ २५. गेयं सर्वासु प्रतिषु। टीकाकृदभिप्रेत पाठस्तु गीय ॥

अं[1]क्खरसमं पयसम तालसमं लयसमं गहसमं च ।
निस्ससिउस्ससियसमं संचारसमं सरा सत्त ॥ ५० ॥

निद्दोसं सा[2]रवंतं च हेउजुत्तमलंकियं ।
उवणीयं सोवयारं च मियं महुरमेव य ॥ ५१ ॥

समं अद्धसमं चेव सव्वत्थ विसमं च जं ।
तिण्णि वित्तप्पयाराइं चउत्थं नोवलब्भइ ॥ ५२ ॥

सक्कया पायया चेवं[3] भणिईओ होंति दु[4]ण्णि उ ।
सरमंडलम्मि गिज्जंते पसत्था इसिभासिया ॥ ५३ ॥

[११] केसी गायति महुरं ? केसी गायति खरं च रुक्खं च ? ।
केसी गायति चउरं ? केसी य विलंवियं ? दुतं केसी ?
विस्सरं पुण केरिसी ? ॥ ५४ ॥ [पंचपदी]

सा[5]मा गायति महुरं, काली गायति खरं च रुक्खं च ।
गोरी गायति चउरं, काणा य विलंवियं, दुतं अंधा,
विस्सरं पुण पिं[6]गला ॥ ५५ ॥ [पंचपदी]

सत्त स्सरा तं[7]यो गामा मुच्छणा एक्कवीसतिं ।
ताणा एगूणपण्णासं सम्मत्तं सरमंडलं ॥ ५६ ॥

---

१. नारतीय गाथा जे० । स्थानाङ्गसूत्रे सप्तमस्थाने स्वरमण्डलेऽपि नास्ति, किञ्च जे० प्रतौ स्थानाङ्गे च स्वरमण्डलोपान्ते एतद्गाथापाठभेदरूपा ५५ गाथानन्तर तंतिसमं तालसमं इति गाथा वर्तते (दृश्यता टि० ६) तथापि अत्रान्तरेऽभयदेवपादैः अनुयोगद्वारटीकानाम्ना इय गाथा व्याख्याताऽस्ति । जे० आदर्शेऽत्र गाथाक्रमभेदोऽपि दृश्यते । तथाहि—पुण्णं रत्त ४८ समं अद्धसम० ४९ सक्कया पायया० ५० उर-कंठ० ५१ निद्दोसं० ५२ केसी गायति० ५३ गोरी गायति० ५४ तंतिसम० ५५ सत्त स्सरा० ५६ ॥ २. सारमंत खं० ॥ ३. °व दुहा (दुविहा स०) भणितीओ आहिता स० स्था० ॥ ४. दोण्णि वि सवा० वी० ॥ ५. स० मलवृत्ति स्था० विनाऽन्यत्र—गोरी गायति महुर सामा गायति खरं च रुक्खं च । काली (सामली वा०)गायति चउरं खं० वा० जे० । गोरी गायइ महुर काली गायइ खरं च रुक्ख च । सामा गायइ चउर सवा० । चूर्णिकृता लघुवृत्तिकृता च वाचनान्तरयोरनयोरेकतरदङ्गीकृतमिति सम्भाव्यते । मलवृत्तौ स्थानाङ्गे च मूले आदृत एव पाठः स्वीकृतोऽस्ति ॥ ६. एतद्गाथानन्तरं जे० प्रतौ स्थानाङ्गे च अक्खरसमं पयसम० गा० ५० पाठभेदरूपा—तंतिसमं तालसमं पादसमं लयसमं गहसमं च । नीससिऊससियसमं संचारसम सरा सत्त ॥ इति गाथाऽत्र वर्त्तते । स० आदर्शे पुनरत्र स्थाने अक्खरसमं पयसमं० तथा तंतिसमं तालसमं० इति गाथायुगलमप्यत्रैव वर्त्तते ॥ ७. तओ गामा मुच्छणा एगवीसई सवा० ॥

से त्तं सत्तनामे।

२६१. से किं तं अट्ठनामे ? २ अट्ठविहा वयणविभत्ती पण्णत्ता। तं जहा–

निद्देसे पढमा होति १ बितिया उवदेसणे २।
तइया करणम्मि कया ३ चउत्थी संपयावणे[1] ४ ॥ ५७ ॥

पंचमी य अपायाणे[2] ५ छट्ठी सस्सामिवायणे[3] ६।
सत्तमी सण्णिधाणत्थे[4] ७ अट्ठमाऽऽमंतणी भवे ८ ॥ ५८ ॥

तत्थ पढमा विभत्ती निद्देसे सो इमो अहं व त्ति १।
बितिया पुण उवदेसे भण कुणसु[5] इमं व तं व त्ति २ ॥ ५९ ॥

ततिया करणम्मि कया भणियं व कयं व तेण व मए वा ३।
हंदि णमो साहाए हवति चउत्थी पयाणम्मि ४ ॥ ६० ॥

अवणय[6] गिण्ह यँ एत्तो इतो त्ति वा पंचमी अपायाणे ५।
छट्ठी तस्स इमस्स व गयस्स वा सामिसंबंधे ६ ॥ ६१ ॥

हवति पुण सत्तमी त इमम्मि आधार काल भावे य ७।
आमंतणी भवे[7] अट्ठमी[8] उ जह हे जुवाण ! त्ति ८ ॥ ६२ ॥

से तं अट्ठणामे।

२६२ [१]. से किं तं नवनामे ? २ णव कव्वरसा पण्णत्ता। तं जहा–

वीरो १ सिंगारो २ अब्भुओ य ३ रोद्दो य ४ होइ बोधव्वो।
वेलणओ[9] ५ बीभच्छो[10] ६ हासो ७ कलुणो ८ पसंतो य ९ ॥ ६३ ॥

[२] तत्थ परिच्चायम्मि य १ तव-चरणे २ सत्तुजणविणासे य ३।
अणणुसयं[11]-धिति-परक्कम[12]चिण्हो वीरो रसो होइ ॥ ६४ ॥

---

१. सपद्मावणे स० ॥ २ अवायाणे सवा०। अपादाने स० ॥ ३ स्वस्वामिवचने इत्यर्थः, "वायणे' त्ति इह प्राकृतत्वाद् दीर्घत्वम्" इति स्थानाङ्गवृत्तौ। सस्सामिपादणे स० ॥ ४ सन्निभाणत्थे ख० वी० ॥ ५. कुण व इमं स० स्था० ॥ ६ अवणे गेण्हसु तत्तो इतो स० स्था० ॥ ७. इ सवा० ॥ ८. अट्ठमी जहा हे सवा० ॥ ९. विलिओ बीभच्छो चि य हासो स० ॥ १०. बीभत्सो सवा० ॥ ११. °य-धी-पर° सवा० ॥ १२. °मलिगो वी° स० विना। हारि० वृत्तावयमेव पाठ आदृतोऽस्ति ॥

वीरो रसो जहा—

सो णाम महावीरो जो रज्जं पयहिऊण[1] पव्वइओ ।
काम-कोहमहासत्तुपक्खनिग्घायणं कुणइ ॥ ६५ ॥

[३] सिंगारो नाम रसो रतिसंजोगाभिलाससंजणणो[2] ।
मंडण-विलास-बिब्बोय-हास[3]-लीला-रमणलिंगो ॥ ६६ ॥

सिंगारो रसो जहा—

महुरं[4] विलासललियं हिययुम्मादणकरं जुवाणाणं ।
सामा सद्दुद्दामं दाएती[5] मेहलादामं[6] ॥ ६७ ॥

[४] विम्हयकरो अपुव्वो[7] व भूयपुव्वो व जो रसो होइ ।
सो हास-विसायुप्पत्तिलक्खणो अब्भुतो नाम ॥ ६८ ॥

अब्भुओ रसो जहा—

अब्भुयतरमिह एत्तो अन्नं किं अत्थि जीवलोगम्मि ।
जं जिणवयणेणऽत्था तिकालजुत्ता वि णज्जंति? ॥ ६९ ॥

[५] भयजणणरूव-सद्दंधकारचिंता-कहासमुप्पन्नो ।
सम्मोह-संभम-विसाय-मरणलिंगो रसो रोद्दो ॥ ७० ॥

रोद्दो रसो जहा—

भिउडीविडंबियमुहा[9] ! संदट्ठोट्ठ ! इय रुहिरमोकिण्ण[10] ! ।
हणसि पसुं असुरणिभा[11] ! भीमरसिय[12] ! अतिरोद्द ! रोद्दोऽसि ॥७१॥

[६] विणयोवयार-गुज्झ-गुरुदारमेरावतिक्कमुप्पण्णो[13] ।
वेलणओ नाम रसो लज्जा-संका[14]करणलिंगो ॥ ७२ ॥

---

१. परिहि° स० ॥ २. °णगो । मं° सवा० वी० ॥ ३. °स-कीला° डे० ॥ ४. महुर-विलासपयइय हिय° डे० । महुरविलाससलिलियं हिय° मु० ॥ ५. दायेती वा० । दायंती सवा० ॥ ६. °हलकलावं स० ॥ ७. ° व्वोऽणुभूय° सवा० ॥ ८. °हमित्तो संवा० ॥ ९. °मुहो स० विना ॥ १०. °किण्णो सं० जे० वी० ॥ ११. °णिभो स० विना ॥ १२. °य ! रोद्द ! रोद्दो डे० सं० । °य ! अयिरोद्द ! रोद्दो सवा० वी० ॥ १३. °ण्णो । भवति रसो वेलणओ लज्जा° स० ॥ १४. °काजणणलिं° सवा० वी० ॥

वेलणओ रसो जहा–

किं लोइय[1]करणीओ लज्जणियतरं[2] ति लज्जिया[3] होमो।
वारिज्जम्मि[4] गुरुजणो परिवंदइ[5] जं वहूपोत्तिं ॥ ७३ ॥

[७] असुइ[6]-कुणव-दुद्दंसणसंजोगब्भासगंधनिप्फण्णो।
निव्वेयऽविहिंसालक्खणो रसो होइ बीभत्सो ॥ ७४ ॥

बीभत्सो रसो जहा–

असुइमलभरियनिज्झर सभावदुग्गंधि सव्वकालं पि।
धण्णा[7] उ सरीरकलिं वहुमलकलुसं विमुंचंति ॥ ७५ ॥

[८] रूव-वय-वेस-भासाविवरीयविलंबणासमुप्पन्नो।
हासो मणप्पहासो पकास[8]लिंगो रसो होति ॥ ७६ ॥

हासो रसो जहा–

पासुत्तमसीमंडियपडिबुद्धं देयरं पलोयंती।
ही! जह[9] थणभरकंपणपणमियमज्झा हसति सामा ॥ ७७ ॥

[९] पियविप्पयोग[10]-बंध-वह-वाहि-विणिवाय-संभमुप्पन्नो।
[11]सोचिय-विलविय[12]-पव्वाय-रुन्नलिंगो रसो कलुणो[13] ॥ ७८ ॥

कलुणो रसो जहा–

पज्झातकिलामिययं बाहागयप्प[14]प्पुयच्छियं बहुसो।
तस्स वियोगे पुत्तय[15]! दुब्बलयं ते मुहं जायं ॥ ७९ ॥

---

१ °यकिरियाओ ख० वा० जे० ॥ २. जे० विनाऽन्यत्र—लज्जणयतर ति ख०, चूर्णिकृता एतत्पाठभेदानुसारेण व्याख्यातमस्ति। लज्जणतरगं ति स० सवा० वी०, श्रीहरिभद्रपादैरेतत्पाठानुसारेण व्याख्यातमस्ति ॥ ३. °या मो त्ति। चू० सवा० ॥ ४. वारेज्ज मे गुरुजण इति पाठानुसारेण चूर्णि.। न चासौ पाठ उपलब्ध क्वचिदादर्शे इति ॥ ५ परियदत्ति स० जे० वा० ॥ ६. डे० स० विनाऽन्यत्र—असुतिकुणिवदु° सवा० वा० वी०। असुइकुणिमदु° ख० स० जे० ॥ ७. धण्णा ते सरीरकुडिं वहुमइलकिलेसमुज्झति स०। धण्णा ति सरीरकली सुबहुमलकिलेस मुच्चंति जे० ॥ ८. पभास° सवा० वी०। पगास° स० ॥ ९. जहण-त्थणभरकपणणमंतमज्झा स० ॥ १०. °प्पओय-वधवपभतिविणि° स० ॥ ११. सोयित वि° स०। सोतिय-वि° वा०। सोइय-वि° सवा० ॥ १२. °य-वज्झात-रु° स०। चूर्णिकृता वज्झाण पाठ स्वीकृतोऽस्ति, नोपलब्धोऽसौ क्वचित् ॥ १३. करुणो सवा० स० ॥ १४. °पप्पुइच्छिय ख०। °पप्पुगच्छिय वा०। °पप्पुयच्छय स० वी० सवा० ॥ १५. पुत्तइ! ख०। पुत्तग! सवा० वी० ॥

[१०] निद्दोसमण[1]समाहाणसंभवो जो पसंतभावेणं ।
अविकारलक्खणो सो रसो पसंतो त्ति णायव्वो ॥ ८० ॥

पसंतो रसो जहा–

सब्भाव[2]निव्विकारं उवसंत-पसंत-सोमदिट्ठीयं ।
ही[3]! जह मुणिणो सोहति [4]मुहकमलं पीवरसिरीयं ॥ ८१ ॥

एए णव कव्वरसा बत्तीसादोसविहिसमुप्पण्णा ।
गाहाहिं मुणेयव्वा, हवंति सुद्धा व मीसा वा ॥ ८२ ॥

से तं नवनामे ।

२६३. से किं तं दसनामे ? २ दसविहे पण्णत्ते । तं जहा– गोण्णे १ नोगोण्णे २ आयाणपदेणं ३ पडिपक्खप[5]देणं ४ [6]पाहण्णयाए ५ अणादियसिद्धंतेणं ६ नामेणं ७ अवयवेणं ८ [7]संजोगेणं ९ पमाणेण १० ।

२६४. से किं तं गोण्णे ? २ [8]खमतीति खमणो, तपतीति तपणो, जलतीति जलणो, पवतीति पवणो । से तं गोण्णे ।

२६५. से किं त नोगोण्णे ? २ अकुंतो सकुंतो, अमुग्गो समुग्गो, अमुद्दो समुद्दो, अलालं पलालं, अकुलिया सकुलिया, नो पलं असतीति पलासो, [9]अमातिवाहए मातिवाहए, अवीयं[10]वावए वीयवावए, [11]नो इंदं गोवयतीति इंदगोवए । से तं नोगोण्णे ।

२६६. से किं तं आयाणपदेणं ? २ [12]आवंती चातुरंगिज्जं असंखयं जण्णइज्जं पुरिस[13]इज्जं एलइज्जं वीरियं धम्मो मग्गो समोसरणं [14]आहत्तधिज्जं [15]गंथे जमईयं । से त आयाणपदेणं ।

---

१. °समाधानसं° स० ॥ २. °वणिव्वितारं स० ॥ ३. धी ! स० ॥ ४. मुहमणुवमपीवर° स० ॥ ५. °पयेणं सवा० वी० ॥ ६. पाधण्णताए स० ॥ ७. संजोयेणं स० ॥ ८. खमइ त्ति खमणो, तवइ त्ति तवणो, जलइ त्ति जलणो, पवइ त्ति पवणो सवा० वी० ॥ ९. अमादिवाहए मादिवाहए जे० वा० ॥ १०. °यवाधए वीयवाधए स० ॥ ११. नो इदगोवया इंदगोवए सवा० ॥ १२ स० सवा० विनाऽन्यत्र—धम्मो मंगलं चूलिया चाउरगिज्ज असंखयं आवंती आहत्र(?त्त)धिज्ज अद्दइज्ज से त्तं आयाण° ख० जे० वा० । चूर्णिकृद्वृत्तिकृद्भ्यामिदमेव वाचनान्तर स्वीकृत सम्भाव्यते ॥ १३ एतदनन्तर मुद्रिते उसुकारिज्जं इति पदमधिक वर्त्तते ॥ १४. आहत्तविज्ज सं०जे० । आहत्र(?त्त)हीयं संवा० ॥ १५. गंधो ज° सं० । गच्छो ज°वी० ॥

२६७. से किं तं पडिपक्खपदेणं? २ णवेसु गामा-ऽऽगर[1]-णगर-खेड-कब्बड[2]-मडंब-दोणमुह-पट्टणाऽऽसम-संवाह-सन्निवेसेसु निविस्समाणेसु असिवा सिवा, अग्गी सीयलो, विसं महुरं[3], कल्लालघरेसु अंबिलं साउयं[4], जे लत्तए से अलत्तए, जे[5] लाउए से अलाउए, जे सुंभए से कुसुंभए, आलवंते विवलीयभासए। से तं पडिपक्खपदेणं।

२६८. से किं तं पाहण्णयाए? २ असोगवणे सत्तवण्णवणे चंपकवणे चूयवणे नागवणे पुन्नागवणे उच्छुवणे दक्खवणे सालवणे[6]। से तं पाहण्णयाए।

२६९. से किं तं अणादियसिद्धंतेणं? २ धम्मत्थिकाए[7] अधम्मत्थिकाए आगासत्थिकाए जीवत्थिकाए पोग्गलत्थिकाए अद्धासमए। से तं अणादियसिद्धंतेणं।

२७०. से किं तं नामेणं? २ पिउपियामहस्स नामेणं उन्नामियए। से तं णामेणं।

२७१. से किं त अवयवेणं? २

सिंगी [8]सिही विसाणी दाढी पक्खी खुरी णही वाली।
दुपय चउप्पय बहुपय [9]णंगूली केसरी कंकुही[10] ॥ ८३ ॥
परियरबंधेण[11] भडं जाणेज्जा, महिलियं निवसणेणं।
सित्थेण दोणपागं[12], कविं च एगाइ[13] गाहाए ॥ ८४ ॥

से तं अवयवेणं।

२७२. से किं त संजोगेणं? संजोगे चउव्विहे पण्णत्ते। तं जहा—दव्वसंजोगे १ खेत्तसंजोगे २ कालसंजोगे ३ भावसजोगे ४।

२७३. से किं त दव्वसंजोगे? २ तिविहे पण्णत्ते। त जहा—सचित्ते १ अचित्ते २ मीसए[14] ३।

१. °गर-सन्निवेसेसु सवा० ॥ २. °खव्वड° स० ॥ ३. महुरयं सवा० विना। मधुर स० ॥ ४. साउ स० ॥ ५. जे वि य लाउए से स० ॥ ६. सालिवणे सवा० वी० विना ॥ ७ धम्मत्थिकाए जाव अद्धासमए स० सवा० वी० ॥ ८ सिखी सवा० वी० ॥ ९. णकोली स० णंगली वी० ॥ १०. कडुधी स० ॥ ११. णियत्थेण सवा० वी० ॥ १२. °णवाद क° ख० वा०। °णवाय क° सवा० वी० ॥ १३. एगाए सवा० ॥ १४. मीसिए स० वा० ॥

२७४. से किं तं सचित्ते[1] ? २ गोहिं गोमिए, महिसीहिं माहिसिए[2], ऊरणीहिं ऊरणिए, उट्टीहिं उट्टवाले। से तं सचित्ते[3]।

२७५. से किं तं अचित्ते[4] ? २ छत्तेण छत्ती, दंडेण दंडी, पडेण पडी, घडेण घडी, कडेण कडी। से तं अचित्ते[5]।

२७६. से किं तं मीसए[6] ? २ हलेणं हालिए, सकडेणं साकडिए, रहेणं रहिए, नावाए नाविए। से तं मीसए। से तं दव्वसंजोगे।

२७७. से किं तं खेत्तसंजोगे ? २ भारहे[7] एरवए हेमवए एरण्णवए हरिवस्सए रम्मयवस्सए पुव्वविदेहए अवरविदेहए, देवकुरुए उत्तरकुरुए अहवा मागहए मालवए सोरट्ठए मरहट्ठए कोंकणए कोसलए। से तं खेत्तसंजोगे।

२७८. से किं तं कालसंजोगे ? २ सुसमसुसमए[8] सुसमए सुसमदूसमए दूसमसुसमए दूसमए दूसमदूसमए, अहवा पाउसए वासारत्तए[9] सरदए[10] हेमंतए वसंतए गिम्हए। से तं कालसंजोगे।

२७९. से किं तं भावसंजोगे ? २ दुविहे पण्णत्ते। तं जहा–पसत्थे[11] य १ अपसत्थे[12] य २।

२८०. से किं तं पसत्थे[13] ? २ नाणेणं नाणी, दंसणेणं दंसणी, चरित्तेणं चरित्ती। से तं पसत्थे[14]।

२८१. से किं तं अपसत्थे[15] ? २ कोहेणं कोही[16], माणेणं माणी, मायाए मायी, लोभेणं लोभी। से तं अपसत्थे[17]। से तं भावसंजोगे। से तं संजोगेणं।

२८२. से किं तं पमाणेणं ? २ चउव्विहे पण्णत्ते। तं जहा–णामप्पमाणे १ ठवणप्पमाणे २ दव्वप्पमाणे ३ भावप्पमाणे ४।

१, ४. °त्ते दव्वसंजोगे ? २ स० ॥ २ माहिसीए, उट्टीहिं उट्टवाले (उट्टिए सवा०), पसूहि पसुवाले (पसूइए सवा०), ऊरणीहिं ऊरणीए। से त्तं सं० सवा० वी० ॥ ३, ५. °त्ते दव्वसंजोगे। स० ॥ ६. मिस्सए ? नावाए नाविए, सगडेणं सागडिए, रहेणं रहिए, हलेणं हालिए। से त्तं मीसए [मीसए दव्वसंजोगे सं०।] से त्त दव्व° सवा० स० वी० ॥ ७. भारहए जाव एरवए अहवा माग° संवा० वी०। भारए एरावतए हेमवतए एरन्नवते हरि° स० ॥ ८. सुसमए जाव दूसम° सवा० वी० ॥ ९. वरिसा° स० ॥ १०. सारदए स० ॥ ११, १३, १४. पसत्थए सं० ॥ १२, १५, १७. अपसत्थए स० ॥ १६. कोही जाव लोभेणं सवा०। कोही ४। से त्तं अ° वी० ॥

२८३. से किं तं नामप्पमाणे? २ जस्स णं जीवस्स वा अजीवस्स वा जीवाण वा अजीवाण वा तदुभयस्स वा तदुभयाण वा पमाणे त्ति णामं कज्जति। से तं णामप्पमाणे।

२८४. से किं तं ठवणप्पमाणे? २ सत्तविहे पण्णत्ते। तं जहा—

णक्खत्त-देवय-कुले पासंड-गणे य जीवियाहेउं।
आभिप्पाउयणामे[1] ठवणानामं तु सत्तविहं॥ ८५॥

२८५. से किं तं नक्खत्तणामे? २ कत्तियाहि[2] जाए कत्तिए कत्तिदिण्णे कत्तिधम्मे कत्तिसम्मे कत्तिदेवे कत्तिदासे कत्तिसेणे कत्तिरक्खिए[3]। रोहिणीहिं जाए रोहिणिए रोहिणिदिन्ने रोहिणिधम्मे रोहिणिसम्मे रोहिणिदेवे रोहिणिदासे रोहिणिसेणे रोहिणिरक्खिए। एवं सव्वणक्खत्तेसु णामा भाणियव्वा। एत्थ संगहणिगाहाओ—

कत्तिय १ रोहिणि २ मिगसिर ३
अद्दा ४ य पुणव्वसू ५ य पुस्से[4] ६ य।
तत्तो य अस्सिलेसा ७
मघाओ ८ दो फग्गुणीओ य ९-१० ॥ ८६॥
हत्थो ११ चित्ता १२ सादी १३
[य] विसाहा १४ तह य होइ अणुराहा १५।
जेट्ठा १६ मूलो[5] १७ पुव्वासाढा १८
तह उत्तरा १९ चेव ॥ ८७॥
अभिई २० सवण २१ धणिट्ठा २२
सतिभिसदा २३ दो य होंति भद्दवया २४-२५।
रेवति २६ अस्सिणि २७ भरणी २८
एसा नक्खत्तपरिवाडी ॥ ८८॥

से त्तं नक्खत्तनामे।

---

१. °प्पाइयनाम सवा०। °प्पाउयनाम स०॥ २. अस्मिन् नक्षत्रनामसूत्रे सवा० आदर्शेषु कत्ति° स्थाने सर्वत्र कित्ति° पाठो वर्तते॥ ३. ख० वा० विनाऽन्यत्र—°रक्खिए, एव जाव भरणी। एत्थ संगहणीगाहाओ सवा० वी०। °रक्खिए। रोहिणीहि जाते रोहिणिए, मिगसिराहि जाते मिगसिराए, अद्दाहि जाए अद्दए, पुस्सएण जाए पुस्सए, असलेसाहि जाए असलेसए, मघाहि जाते माघए, फग्गुणीहि जाते फग्गुणिए, उत्तराहि जाए उत्तरए, एवं जाव भरणीहिं जाते भरणीए से त्त णक्खत्तणामे स०॥ ४. पुस्सो सवा०॥ ५. मूला सवा०॥

२८६. से किं तं देवयणामे? २ अग्गिदेवयाहिं जाते [1]अग्गिए अग्गिदिण्णे अग्गिधम्मे अग्गिसम्मे अग्गिदेवे अग्गिदासे अग्गिसेणे अग्गिरक्खिए। एवं पि सव्वनक्खत्तदेवतनामा भाणियव्वा। एत्थं पि य संगहणिगाहाओ, तं जहा–

अग्गि १ पयावइ २ सोमे ३
रुद्दे ४ अदिती ५ [2]वेहस्सई ६ सप्पे ७।
[3]पिति ८ भग ९ अज्जम १० सविया ११
तट्ठा १२ वायू १३ य इंदग्गी १४ ॥ ८९ ॥
मित्तो १५ इंदो १६ णिरिती १७
[4]आऊ १८ विस्सो १९ य बंभ २० विण्हू य २१।
वसु २२ वरुण २३ अय २४ विवद्धी २५
[5]पूसे २६ आसे २७ जमे २८ चेव ॥ ९० ॥

से तं देवयणामे।

२८७. से किं तं कुलनामे? २ [6]उग्गे भोगे राइण्णे खत्तिए इक्खागे [7]णाँते कोरव्वे। से त्तं कुलनामे।

२८८. से किं तं पासंडनामे? २ [8]समणए पंडरंगए भिक्खू कावालियए तावसए [9]परिव्वायगे। से तं पासंडनामे।

२८९. से किं तं गणनामे? २ मल्ले [10]मल्लदिन्ने मल्लधम्मे मल्लसम्मे मल्लदेवे मल्लदासे मल्लसेणे मल्लरक्खिए। से तं गणनामे।

२९०. से किं तं [11]जीविया[12]हेउं? २ अवकरए [13]उक्कुरुडए उज्झियए कज्जवए सुप्पए। से तं [14]जीवियाहेउं।

---

१. अग्गिए, एवं एत्थ वि अट्ठनामे जाव जमे। अग्गि १ पयावइ २ सवा० वी०। अग्गिए जाव अग्गिरक्खिए। एवं–अग्गि पया०–गाथाद्विकम्–जाव जमदेवताहि जाते जमे जमदिण्णे जाव जमरक्खिए। से त्तं देवय° स०॥ २. बिहस्सई सवा०॥ ३ पिउ भ° ख० विना॥ ४. आयू वि° खं० वा०॥ ५. पूसो आसो सवा०। पुण्णे अस्सो स०॥ ६. उग्गा भोगा राइन्ना खत्तिए(या) इक्खागा णाता कोरव्वा सवा० वी०॥ ७. णागे खं०। णाये वा०॥ ८. समणे पंडरंगे भिक्खू कावालिये तावसे परि° सवा०॥ ९. परिव्वाए डे०॥ १०. मल्लदिन्ने जाव मल्लरक्खिए स०॥ ११ जीवियानामे? स० विना। जीवितनामे? जे०॥ १२. °याहेउं? २ सुप्पए उज्झितए कज्जवए अवकरए उक्कुट्टु(? ड)ए। से सं०॥ १३. उक्कडए उज्झि° वी०। उक्कडए सुप्पए उज्झियए कज्जवए। से सवा०॥ १४. जीवियानामे स० विना॥

२९१. से किं तं आभिप्पा[1]उयनामे? २ अंबए निंबए[2] बबूलए[3] पलासए सिणए[4] पिलुयए[5] करीरए। से तं आभिप्पा[6]उयनामे। से तं ठवणप्पमाणे।

२९२. से किं तं दव्वप्पमाणे? २ छव्विहे पण्णत्ते। त जहा–धम्मत्थिकाए जाव अद्धासमए। से तं दव्वप्पमाणे।

२९३. से किं तं भावप्पमाणे? २ चउव्विहे पण्णत्ते। तं जहा–सामासिए १ तद्धितए २ धाँतुए[7] ३ निरुत्तिए ४।

२९४. से किं त सामासिए? २ सत्त समासा भवंति। तं जहा–

दंदे[8] १ य बहुव्वीही २ कम्मधारए ३ दिगु[9] ४ य।
तप्पुरिस ५ अव्वईभावे ६ एकसेसे[10] ७ य सत्तमे॥ ९१॥

२९५. से किं तं दंदे समासे? २ दन्ताश्च ओष्ठौ च दन्तोष्ठम्[11], स्तनौ च उदरं च स्तनोदरम्[12], वस्त्रं च पात्रं च वस्त्रपात्रम्, अश्वश्च[13] महिषश्च अश्वमहिषम्, अहिश्च नकुलश्च अहिनकुलम्। से तं दंदे समासे।

२९६. से किं तं बहुव्रीहि[14]समासे? २ फुल्ला[15] जम्मि गिरिम्मि कुडय-कलंबा[16] सो इमो गिरी फुल्लियकुडय-कलंबो[17]। से तं बहुव्रीहि[18]समासे।

२९७. से किं तं कम्मधारयसमासे? २ धवलो वसहो धवलवसहो, किण्हो मिगो किण्हमिगो, [19]सेतो पटो सेतपटो, रत्तो पटो रत्तपटो। से तं कम्मधारयसमासे।

१, ६. °प्पाइय° संवा०॥ २. लिंबए करजए सिणए करीरए पीलूयए बव्बूलए। से त्तं स०॥ ३. वव्वूलए ख०॥ ४. सेणए ख०। सिण्णए वा०॥ ५ पीलुए सवा०॥ ७. धायुए सवा० वी०। धाउए जे०॥ ८. दंदे बहुव्वीही कम्मधारए दिग्गू तप्पुरिसो अव्वईभावो एगसेसो। से किं तं स०॥ ९. दिगुए य सवा०। दिउए य डे०॥ १०. एगसेसे सवा०॥ ११. दन्तोष्ठौ स० वा०॥ १२. °दरम्, अश्वश्च महिषश्च अश्वमहिषम्, अहिश्च नकुलश्च अहिनकुलम्, मज्जारश्च मूषकश्च मज्जारमूषकम्, वस्त्र च पात्र च वस्त्रपात्रम्, हिरण्य च सुवर्णं च हिरण्यसुवर्णम्, धनं च धान्य च धनधान्यम्। से त्तं दंदे समासे। स०॥ १३. अश्वाश्च महिषाश्च सवा० वी०॥ १४. बहुव्वीहि° जे० सवा०॥ १५. °ल्ला इमम्मि गि° जे० वा० वी० सवा०॥ १६. °कयबा सवा०॥ १७. °कलंबो, अलकिताइं इमस्स नगरस्स दाराइ कवाडाइं तोरणाइं त इमं नगर अलकितदार-कवाड-तोरणं। से त्त स०। °कयबो। से त्त सवा०॥ १८. बहुव्वीहि° जे० सवा०॥ १९. सेतो पडो सेतपडो, रत्तो पट्टो रत्तपट्टो, स०। सेयो वडो सेयवडो, रत्तो वडो रत्तवडो, जे० वी० सवा०॥

२९८. से किं तं दिगुसमासे ? २ तिण्णि [1]कडुगा तिकडुगं, तिण्णि महुराणि तिमहुरं, तिण्णि गुणा तिगुणं, तिण्णि पुरा तिपुरं, [2]⊢ तिण्णि [3]सरा तिसरं, तिण्णि [4]पुक्खरा तिपुक्खरं, ⊣ तिण्णि [5]बिंदुया तिबिंदुयं, तिण्णि पहा तिपहं, पंच णदीओ पंचणदं, सत्त गया सत्तगयं, [6]नव तुरगा नवतुरगं, दस [7]गामा दसगामं, दस [8]पुरा दसपुरं। से तं दिगुसमासे।

२९९. से किं तं तप्पुरिसे समासे ? २ तित्थे कागो तित्थ[9]कागो, वणे हत्थी वणहत्थी, वणे वराहो वणवराहो, वणे महिसो वणमहिसो, वणे मयूरो वण[10]मयूरो। से तं तप्पुरिसे समासे।

३००. से किं तं [11]अव्वईभावे समासे ? २ [12]अणुगामं अणुणदीयं अणुफरिहं अणुचरियं। से तं [13]अव्वईभावे समासे।

३०१. से किं तं एगसेसे समासे ? २ जहा एगो पुरिसो तहा वहवे पुरिसा जहा वहवे पुरिसा तहा एगो [14]पुरिसो, जहा एगो करिसावणो तहा वहवे करिसावणा जहा वहवे करिसावणा तहा एगो करिसा[15]वणो, जहा एगो साली तहा वहवे [16]सालिणो जहा वहवे [17]सालिणो तहा एगो साली। से तं एगसेसे समासे। से तं सामासिए।

३०२. से किं तं [18]तद्धियए ? २

कम्मे १ सिप्प २ सिलोए ३ संजोग ४ [19]समीवओ ५ य [20]संजूहे ६।
इस्सरिया ७ऽवच्चेण ८ य तद्धितणामं तु अट्ठविहं ॥ ९२ ॥

---

१. कडुगातिं ति° सवा०। कडुगाणि ति° सं० ॥ २. ⊢ ⊣ एतच्चिह्नमध्यवर्त्ती पाठ. सं० नास्ति ॥ ३. सराणि ति° संवा० ॥ ४. °राणि ति° सवा० ॥ ५. °याणि ति° सवा० ॥ ६. णव उरगा णवउरगं सं० | णव तुरया णवतुरयं जे० ॥ ७. °गामी खं० जे० वा० ॥ ८. पुराणि द° सवा० वी०| पुराइं द° सं० ॥ ९. °कागो, तित्थे गाओ तित्थगाओ, वणे ह° सं० ॥ १०. °मयूरो, वणे कवोतो वणकवोतो। से त्तं सं० ॥ ११. अव्वयीभावे खं० जे० वा० ॥ १२. अणुणइया अणुगमो अणुचरिया अणुफरिहो। से त्तं सं० | अणुणइया अणुगामो अणुफरिहा अणुचरिया। से त्तं वी०| अणुणईयं अणुगामं अणुफ° संवा० ॥ १३. अव्वयीभावे खं० जे० वा० ॥ १४. पुरिसो, एवं करिसावणो साली। से त्त सवा० वी० ॥ १५. °वणो, एवं साली वि से त्तं सं० ॥ १६. साली ज° खं० जे० वा० ॥ १७. साली त° खं० जे० वा० ॥ १८. तद्धितीये सं०। तद्धिते खं० जे० वा० ॥ १९. समीव होइ संजूहो सवा० ॥ २०. संवूहे हारिवृत्तिमान्य पाठ. ॥

३०३. से किं तं कम्मणामे?[1] दोस्सिए सोत्तिए कप्पासिए सुत्तवेतालिए भंडवेतालिए कोलालिए, णरदावणिए। से तं कम्मनामे।

३०४ से किं तं सिप्पनामे? २ [2]⊢वत्थिए⊣ [तंतिए] तुण्णाए [3]तंतुंवाए पट्टकारे देअडे वरुडे मुंजकारे कट्ठकारे छत्तकारे वज्झकारे पोत्थकारे चित्तकारे दंतकारे लेप्पकारे कोट्टिमकारे। से तं सिप्पनामे।

३०५. से किं तं सिलोयनामे? २ समणे माहणे [4]सव्वतिही। से तं सिलोयनामे।

३०६. से किं तं संजोगनामे? २ रण्णो ससुरए, [5]रण्णो [6]सालए, रण्णो सद्दुए, रण्णो [7]जामाउए, रन्नो [8]भगिणीवती। से तं संजोगनामे।

३०७. से किं तं समीवनामे? २ गिरिस्स समीवे णगरं गिरिणगरं, विदिसाए समीवे णगरं [9]वेदिसं, [10]बेन्नाए समीवे णगरं बेन्नायडं, तगराए समीवे णगरं [11]तगरायडं। से तं समीवनामे।

३०८. से किं तं [12]संजूहनामे? २ तरंगवतिकारे मलयवति[13]कारे [14]अत्ताणु-सट्ठि[15]कारे बिंदु[16]कारे। से तं संजूहनामे।

३०९. से किं तं [17]ईसरियनामे? २ राईसरे तलवरे माडंबिए [18]कोडुंबिए इब्भे सेट्ठी सत्थवाहे सेणावई। से तं [19]ईसरियनामे।

---

१. °णामे? २ तणहारए कट्ठहारए पत्तहारए दोस्सिए सोत्तिए कप्पासिए कोलालिए भंडवेयालिए। से त्तं सवा० ख० ॥ २. एतच्चिह्नमध्यवर्ती पाठ स० नास्ति ॥ ३. ख० जे० वा० विनाऽन्यत्र— तंतुवाए देअने पाउयारे म (मु) जारे चित्तारे वज्झारे पोत्थारे लेप्पारे सेलारे दंतारे कुट्टिमारे। से त्त स०। तंतुवाए पट्टवाए उपट्टे वरुडे पुजकारए कट्ठकारए छत्तकारए वज्झकारए पोत्थकारए दतकारए सेल्लकारए कोट्टिमकारए। से त्त वी० सवा०। अत्र डे० प्रतौ तंतुवाए स्थाने तंतए इति, वी० प्रतौ उपट्टे स्थाने उएट्टे इति च पाठभेदो वर्त्तते ॥ ४. ख० ने० विनाऽन्यत्र—सव्वतिही डे० वी०। सव्वातिही वा०। भाहाधिति स० ॥ ५. रण्णो सल्लए स० ॥ ६. साले, रण्णो भाउए, रण्णो जामा° ख० वी० ॥ ७. जामाइए, रण्णो भगिणीपतिए स० ॥ ८. भगिणीपई सवा० ॥ ९. वइदिसं जे० स० ॥ १०. वेनाए समीवे णगर वेनायड सवा० स० वा०। वेदाए समीवे णगर वेदायडं जे० वी० ॥ ११. तगराणगर स० ॥ १२. संवूहनामे हारि० ॥ १३, १५, १६. °कारे स्थाने °कारए इति सवा० ॥ १४. सत्ता° ख० वा० ॥ १७, १९. इस्सरिय° स० सवा० ॥ १८. कोडुंबिए सवा० ॥

३१०. से किं तं अवच्चनामे ? २ तित्थयरमाया[1] चक्कवट्टिमाया बलदेवमाया वासुदेवमाया रायमाया[2] गणिमाया वायगमाया । से तं अवच्चनामे । से तं तद्धिते ।

३११. से किं तं धाउए[3] ? २ भू सत्तायां परस्मैभाषा, एध वृद्धौ, स्पर्द्ध संहर्षे, गाधृ[4] प्रतिष्ठा-लिप्सयोर्ग्रन्थे च, बाधृ लोडने । से तं धाउए[5] ।

३१२. से किं तं निरुत्तिए ? २ मह्यां शेते महिषः[6], भ्रमति च रौति च भ्रमरः, मुहुर्मुहुर्लसंति[7] मुसलं, कपिरिव लम्बते त्थेच्च[8] करोति[9] कपित्थं, [10]चिदिति करोति खल्लं च भवति चिक्खल्लं, [11]ऊर्ध्वकर्णः उलूकः, [12]खस्य माला मेखला । से तं निरुत्तिए । से तं भावप्पमाणे । से तं पमाणनामे[13] । से तं दसनामे । से तं नामे ।

॥ नामे त्ति पयं सम्मत्तं ॥

[सुत्ताइं ३१३–५२०. पमाणदारं]

३१३. से किं तं पमाणे ? २ चउव्विहे पण्णत्ते । तं जहा—दव्वप्पमाणे १ खेत्तप्पमाणे २ कालप्पमाणे ३ भावप्पमाणे ४ ।

३१४. से किं तं दव्वपमाणे ? २ दुविहे पण्णत्ते । तं जहा—पदेसनिप्फण्णे य १ विभागनिप्फण्णे[14] य २ ।

३१५. से किं तं पदेसनिप्फण्णे ? २ परमाणुपोग्गले दुपएसिए जाव[15] अणंतपदेसिए । से तं पदेसनिप्फण्णे ।

---

१ अरहंतमाया ख० जे० सवा० ॥ २. खं० विनान्यत्र—रायमाया जुवरायमाया गणि° सं० । रायमाया गणरायमाया । से त्तं सवा० वी० । रायमाया जुवरायमाया गणमाया जे० । रायमाया मुणिमाया वा° वा० ॥ ३. धाउयनामे ? स० ॥ ४. गाधृ प्रतिष्ठायाम्, बा° वा० स० ॥ ५. धाउयनामे स० ॥ ६. °षः, मह्यां रौति मयूरः, ऊर्ध्वौ कर्णौ उलूकः, मुहुर्मुहुर्लसतीति मुसलं, कपिरिव लम्बते त्थ त्ति च पतति कपित्थः, चिच्च करोति खल्लं च भवति चिक्खल्लं, भ्रमति च रौति च भ्रमरः, खस्य माला मेखला, पूर्यन्ते च गलन्ते च पुद्गलाः । से त्तं स० ॥ ७. °लसतीति सवा० ॥ ८. त्थेति च करोति सवा० ॥ ९. करोति पतति च कपि° वी० ॥ १०. चिच्च क° संवा० ॥ ११. उद्धिकर्णः वा० ॥ १२. डे० शु० विनाऽन्यत्र—खस्य माला खेयमाला खं० । खस्य माला सेयमाला वा० । मेखस्य माला मेखला संवा० ॥ १३. पमाणे । से त्तं दस° वा० विना ॥ १४. चूर्णिकृता विभंगनिप्फण्णे य इति पाठानुसारेण व्याख्यातमस्ति, नोपलब्धोऽयमत्र पाठ कस्मिंश्चिदप्यादर्शे ॥ १५. जाव दसपएसिए संखिज्जपएसिए असंखिज्जपएसिए अणंत° सवा० वी० ॥

३१६. से किं तं विभागनिप्फण्णे[1]? २ पंचविहे पण्णत्ते। तं जहा–माणे १ उम्माणे २ ओमाणे ३ गणिमे ४ पडिमाणे ५।

३१७. से किं तं माणे? २ दुविहे पण्णत्ते। तं जहा–धन्नमाणप्पमाणे[2] य १ रसमाणप्पमाणे य २।

३१८. से किं तं धण्णमाणप्पमाणे? २ दो असतीओ पसती, दो पसतीओ सेतिया, चत्तारि सेतियाओ कुलओ[3], चत्तारि कुलया पत्थो, चत्तारि पत्थया[4] आढयं, चत्तारि आढयाइं दोणो[5], सट्ठिं आढयाइं[6] जहन्नए कुंभे, असीति-आढयाइं मज्झिमए कुंभे, आढयसतं उक्कोसए कुंभे, अट्ठआढयसतिए वाहे।

३१९. एएणं धण्णमाणप्पमाणेणं किं पओयणं? एतेणं धण्णमाणप्पमाणेणं मुत्तोली-मुरव-इड्डर-अलिंद[7]-अपवारिसंसियाणं धण्णाणं धण्णमाणप्पमाण[8]निव्वित्ति-लक्खणं भवति। से तं धण्णमाणप्पमाणे।

३२०. से किं तं रसमाणप्पमाणे? २ धण्णमाणप्पमाणाओ चउभाग-विवड्ढिए[9] अब्भिंतरसिहाजुत्ते रसमाणप्पमाणे[10] विहिज्जति। तं जहा–चउसट्ठियाँ[11] ४, बत्तीसिया ८, सोलसिया १६, अट्ठभाइया ३२, चउभाइयाँ[12] ६४, अद्धमाणी १२८, माणी २५६। दो चउसट्ठियाओ बत्तीसिया, दो बत्तीसियाओ सोलसिया, दो सोलसियाओ अट्ठभातिया, दो अट्ठभाइयाओ चउभाइयाँ[13], दो चउभाइयाओ अद्धमाणी, दो अद्धमाणीओ माणी।

३२१. एतेणं रसमाणप्पमाणेणं कि पओयणं? एएणं रसमाणप्पमाणेणं वारग[14]-घडग-करग-किक्किरि-दइय-करोडि-कुडियसंसियाणं रसाणं रसमाणप्पमाण[15]-निव्वित्तिलक्खणं भवइ। से तं रसमाणप्पमाणे। से तं माणे[16]।

१. विभग° जे०। चूर्णौ विभगनिप्फण्णे पाठ आदृतोऽस्ति॥ २. धन्नमाणे य रसमाणे य। से किं त धन्नमाणे? सवा०॥ ३ कुलवो, चत्तारि कुलवा स०॥ ४ पत्था आ° सवा०॥ ५ दोणे स० सवा०॥ ६ आढगाणि स०॥ ७ °द-ओवारि° स० डे०। °द-उच्चारि° जे०॥ ८ °णनिव्वत्ति° स० सवा०॥ ९. °विवड्ढीए ख० वा०॥ १०. °णे भवइ–चउस° सवा०॥ ११. °या ४ चउपलपमाणा, बत्ती° वा०॥ १२. °या माणी अद्धमाणी। दो चउ° स०॥ १३ °या, चत्तारि चउभातियाओ माणी। एएणं रस° स०॥ १४ स० विनाऽन्यत्र—वारग-घडग-कलसग-कक्करि-दइय-कुडिय-करोडिसंसि° वा० सवा०। वारक-घडक-कलसिय-गग्गरि-दइय-करोडि-कुडियसंसि° ख०॥ १५ °णनिव्वत्ति° स० सवा०॥ १६ माणप्पमाणे। स०॥

३२२. से किं त उम्माणे? २ जण्णं उम्मिणिज्जइ। तं जहा—अद्धकरिसो करिसो अद्धपलं पलं अद्धतुला तुला अद्धभारो भारो। दो अद्धकरिसा करिसो,[1] दो करिसा अद्धपलं, दो अद्धपलाइं पलं, पंचुत्तरपलसतिया[2] तुला, दस तुलाओ अद्धभारो, वीसं तुलाओ भारो।

३२३. एएणं उम्माणपमाणेणं किं पयोयणं? एतेणं उम्माणपमाणेणं पत्त[3]-अगलु[4]-तगर-चोयय-कुंकुम-खंड-गुल[5]-मच्छंडियादीणं दव्वाणं उम्माणपमाणणिव्वत्तिलक्खणं भवति। से तं उम्माणपमाणे।

३२४. से किं तं ओमाणे? २ जण्णं ओमिणिज्जति[6]। तं जहा—हत्थेण[7] वा दंडेण वा धणुएण[8] वा जुगेण वा णालियाए वा अक्खेण वा मुसलेण वा।

दंडं धणू जुगं णालिया[9] य अक्ख मुसलं च चउहत्थं।
दसनालियं च रज्जुं वियाण[10] ओमाणसण्णाए॥ ९३॥
वत्थुम्मि[11] हत्थमिज्जं खित्ते[12] दंडं धणुं च पंथम्मि।
खायं च नालियाए वियाण[13] ओमाणसण्णाए॥ ९४॥

३२५. एतेणं ओमाणपमाणेणं किं पओयणं? एतेणं ओमाणप्पमाणेणं खाय[14]-चिय-करगचित[15]-कड-पड-भित्ति-परिक्खेवसंसियाणं दव्वाणं ओमाणप्पमाणनिव्वत्तिलक्खणं भवति। से तं ओमाणे।

३२६. से किं तं गणिमे? २ जण्णं गणिज्जति। तं जहा—एक्को[16] दसगं[17] सतं सहस्सं दससहस्साइं सतसहस्सं दससतसहस्साइं कोडी।

३२७. एतेणं[18] गणिमप्पमाणेणं किं पओयणं? एतेणं गणिमप्पमाणेणं[19]

---

१. °पलं, चत्तारि करिसा पलं दो अद्धपलाइं, पंचु° सं० ॥ २. पंचपलसतिया वी० मु० ॥ ३. पत्ता-ऽगुरु-त° वा० वी० सं० ॥ ४. °अगरु° सवा० ॥ ५. °गुड° सवा० ॥ ६. ओमाणि° सं० वा०। उवमिणिज्जइ सवा० ॥ ७. चूर्णिकृता हत्थेण वा इति पाठो नादृतोऽस्ति ॥ ८. धणुणा वा सं० संवा० ॥ ९. नालियं च क्ष° संवा० ॥ १०. °ण तोमाण° ख० वा० ॥ ११. °भूमिम्मि हत्थ° जे० वा०। वत्थम्मि हत्थ° सवा० ॥ १२. छित्ते खं० सवा० ॥ १३. °ण तोमाण° ख० वा० ॥ १४. खत्त-चित-कर° सं० ॥ १५ °करकचिय कड° सवा० वी० ॥ १६. एगो दस सयं सवा० ॥ १७ दस जाव कोडी सं० ॥ १८. एएण कमेणं ग° ने०। एएणं कमेण गणयप्प° डे० ॥ १९. °माणेणं विविधवित्ति-वेयणत्थ-आय° इति पाठानुसारेण चूर्णिकृता व्याख्यातमस्ति, नोपलब्धोऽयं पाठः कस्मिंश्चिदप्यादर्शेऽस्माभिः ॥

भितंग[1]-भिति-भत्त-वेयण-आय-व्वयं[2]निव्विसंसियाणं दव्वाणं गणिमप्पमाणं[3]निव्वित्तिलक्खणं भवति। से तं गणिमे।

३२८. से किं तं पडिमाणे? २ जण्णं पडिमिणिज्जइ। तं जहा—गुंजा कागणी[4] निप्फावो कम्ममासओ मंडलओ सुवण्णो। पंच गुंजाओ कम्ममासओ[5], कागण्यपेक्षया चत्तारि कागणीओ कम्ममासओ। तिण्णि निप्फावा कम्ममासओ, एवं च[6]उक्को कम्ममास[7]ओ। बारस कम्ममासया मंडलओ, एवं अडया[8]लीसाए [कागणीए] मंडलओ। सोलस कम्ममासया सुवण्णो, एवं चउस[9]ट्ठीए [कागणीए] सुवण्णो।

३२९ एतेणं पडिमाणप्पमाणेणं किं पओयणं? एतेणं पडिमाणप्पमाणेणं सुवण्ण-रंजत[10]-मणि-मोत्तिय-संख-सिल-प्पवालादीणं[11] दव्वाणं पडिमाणप्पमाणनिव्वत्तिलक्खणं भवति। से तं पडिमाणे। से तं विभागनिप्फण्णे[12]। से तं दव्वपमाणे।

३३०. से किं तं खेत्तप्पमाणे? २ दुविहे पण्णत्ते। तं जहा—पदेसणिप्फण्णे य १ विभागणिप्फण्णे य २।

३३१. से किं तं पदेसणिप्फण्णे? २ एगपदेसोगाढे[13] दुपदेसोगाढे जाव संखेज्जपदेसोगाढे असंखिज्जपदेसोगाढे। से तं पएसणिप्फण्णे।

३३२. से कि तं विभागणिप्फण्णे[14]? २

अंगुल विहत्थि[15] रयणी कुच्छी धणु गाउयं च बोधव्वं।
जोयणसेढी पयरं लोगमलोगे वि य तहेव॥ ९५॥

३३३ से किं तं अंगुले? २ तिविहे पण्णत्ते। तं जहा—आयंगुले १ उस्सेहंगुले २ पमाणंगुले ३।

---

१. भयग-भइ-भत्त° सवा०॥ २ °यनिस्सयाणं सवा०॥ ३. °णनिव्वत्ति° स० सवा०॥ ४. कागिणी सवा० वी०॥ ५. °ओ, चत्तारि कागिणीओ सवा०॥ ६ चउक्कओ क° सवा० वी०॥ ७. °सओ, कागण्यपेक्षया इत्यर्थ.। ख० वा०॥ ८ °यालीसओ मंड° जे०। °यालीसं कागणीओ मड° वा०॥ ९. °सट्ठीओ सुवण्णो। ख०॥ १०. °रयत-तंब-मणि° सवा०॥ ११. °लाइयाण सवा० वी०॥ १२, १४. विभगणिप्फण्णे जे०। चूर्णिकृतैष एव पाठ आदृतोऽस्ति॥ १३. °गाढे जाव दसपदेसोगाढे संखे° सवा० वी०। °गाढे जाव असंखि° स०॥ १५. वितत्थि जे० वा०॥

३३४. से किं तं[1] आयंगुले? २ [2]जे णं जया [3]मणुस्सा भवंति [4]तेसि णं तया [5]अप्पणो अंगुलेणं दुवालस अंगुलाइं[6] मुहं, नवमुहाइं[7] पुरिसे पमाणजुत्ते भवति, दोणिए पुरिसे माणजुत्ते भवति, अद्धभारं तुलमाणे पुरिसे उम्माणजुत्ते भवति।

माणुम्माण-पमाणे[8] जुत्ता लक्खण-वंजण-गुणेहिं उववेया।
उत्तमकुलप्पसूया उत्तमपुरिसा मुणेयव्वा॥ ९६॥

होंति पुण अहियपुरिसा अट्ठसतं अंगुलाणं[9] उव्विद्धा।
छण्णउति अहमपुरिसा चउरुत्तर[10] मज्झिमिल्ला उ॥ ९७॥

हीणा वा अहिया वा जे खलु सर-सत्त-सारपरिहीणा।
ते उत्तमपुरिसाणं अवसा[11] पेसत्तणमुवेंति॥ ९८॥

३३५. एतेणं अंगुलपमाणेणं छ अंगुलाइं[12] पादो, दो पाया विहत्थी, दो विहत्थीओ रयणी, दो रयणीओ कुच्छी, दो कुच्छीओ[13] दंडं धणू जुगे नालिया अक्ख-मुसले, दो धणुसहस्साइं गाउयं, चत्तारि गाउयाइं जोयणं।

३३६. [14]एएणं आयंगुलप्पमाणेणं किं पओयणं? एतेणं आयंगुलप्पमाणेण जे[15] णं जया [16]मणुस्सा भवंति [17]तेसि णं [18]तया अप्पणो अंगुलेणं अगड-दह-

---

१. त खेत्तप्पमाणेणं आयं° सं०॥ २. जे अ जया स०॥ ३. मणूसा स०॥ ४. तेसिं वया सवा०॥ ५. अप्पअप्पणो ख० वा०। अप्पप्पणो सवा०॥ ६. °लायं मुहं खं०॥ ७. °हाइं पमाणजुत्ते पुरिसे, दोणिए संवा०॥ ८. °माणजुत्ता ख० विना॥ ९. °णमुव्विद्धा संवा० वी०॥ १०. चउत्तरं मज्झि° वा०। चउत्तरा मज्झि° सवा० वी०॥ ११. अवस्स पेसत्तण° ख० वा० वी०। अवसा दासत्तण° सवा०॥ १२. °लायं पाओ, ख०॥ १३. °ओ धणू, दो धणु° सर्वास्वपि प्रतिषु॥ १४. एएण आयंगुलेण कि खं० वा० जे० स०। एएणं अंगुलप्पमाणेणं किं संवा०॥ १५. जे जया सवा०॥ १६. मणूसा स०॥ १७. तेसिं तया सवा०॥ १८. स० विनाऽन्यत्र—तया आरामुज्जाण-काणण-वण-वणसंड-वणरातीओ अगड-तलाग-दह-नदि-वावि-पुक्खरिणि-दीहिय-गुंजालियातो सरा सरपंतीओ सरसरपंतियाओ देउल-सभा-पवा-थूभ-खातिय-फरिहातो पागार-ऽट्टालय-चरिय-दार-गोपुर-संघाडग-तिय-चउक्क-चच्चर-चउमुह-महापह-पहा सकड-रह-जाण-जुग्ग-गिल्लि-थिल्लि-सिविय-संदमाणियाओ घर-सरण-लेण-आवणा आसण-सयण-खंभ-भंड-मत्तोवगरणा लोही-लोहकडाह-कडच्छुयमादीणि अज्जकालियाइं खं० वा० सवा० वी०। किञ्च—सवा० वी० आदर्शेषु किञ्चित् पाठभेदो दृश्यते, तथाहि—वण नास्ति। नईओ। खातिय स्थाने चेइय। मत्तो भोयणोवगरणा। कडुलय वा० कडिल्लय मु०। सरसरपंतियाओ बिलपंतीओ देवकुल° वी०। तलाग स्थाने तडाग, देउल स्थाने देवकुल, फरिहातो स्थाने परिहाओ, सिविय स्थाने सीय, तथा °आवणाऽऽसण° सवा०॥

नदी-[1]तलाग-वावी-पुक्खरणि-दीहिया-गुंजालियाओ सरा सरपंतियाओ सरसरपंतियाओ बिलपंतियाओ आरामुज्जाण-काणण-वण-वणसंड-वणराईओ देवकुल-सभा-पवा-थूभ-खाइय-परिहाओ पागार-ऽट्टालग-चरिय-दार-गोपुर-तोरण-पासाद-घर-सरण-लेण-आवण-सिंघाडग-तिय-चउक्क-चच्चर-चउमुह-महापह-पहा सगड-रह-जाण-जुग्ग-गिल्लि-थिल्लि-सीय-संदमाणिय-लोही-लोहकडाह-कडुच्छुय-आसण-सतण-खंभ-भंड-मत्तोवगरणमादीणि अज्जकालिगाइं च जोयणाइं मविज्जंति ।

३३७. से समासओ तिविहे पण्णत्ते । तं जहा—सूतिअंगुले १ पयरंगुले २ घणंगुले ३ । अंगुलायता एगपदेसिया सेढी सूइअंगुले १ सूयी सूयीए गुणिया पयरंगुले २ पयरं सूईए गुणितं घणंगुले ३ ।

३३८. एतेसि णं भंते ! सूतिअंगुल-पयरंगुल-घणंगुलाण य कतरे कतरेहिंतो अप्पे वा बहुए वा तुल्ले वा विसेसाहिए वा ? सव्वत्थोवे सूतिअंगुले, पतरंगुले असंखेज्जगुणे, घणंगुले असंखेज्जगुणे । से तं आयंगुले ।

३३९. से किं तं उस्सेहंगुले ? २ [2]⊢ अणेगविहे पण्णत्ते । त जहा— ⊣

परमाणू तसरेणू रहरेणू अग्गयं च वालस्स ।
लिक्खा जूया य जवो अट्ठगुणविवड्ढिया कमसो ॥ ९९ ॥

३४०. से किं त परमाणू ? २ दुविहे पण्णत्ते । तं जहा—सुहुमे य १ वावहारिए य २ ।

३४१. [3]तत्थ णं जे से सुहुमे से ठप्पे ।

३४२. से किं तं वावहारिए ? २ अणंताणं सुहुमपरमाणुपोग्गलाणं समुदयसमितिसमागमे[4]णं से एगे वावहारिए परमाणुपोग्गले निप्प[5]ज्जति ।

३४३. [१] से णं भंते ! असिधारं वा खुरधारं वा ओगाहेज्जा ? हंता

---

१. °तडाग° स० ॥ २. ⊢ ⊣ एतच्चिह्नमध्यवर्त्ती पाठ वा० एव वर्तते ॥ ३. स०विनाऽन्यत्र—तत्थ णं जे सुहुमे से ठप्पे । तत्थ ण जे से वावहारिए से णं अणंताणं (अणंताणताणं वा०) सुहुमपरमाणु° ख० वा० । तत्थ सुहुमो ठप्पो । सुहुमअणताणं परमाणु° सवा० वी० डे० ॥ ४. °गमेणं वाव° सवा० ॥ ५. निप्फज्जति सवा० ॥

ओगाहेज्जा। से णं तत्थ छिज्जेज्ज वा भिज्जेज्ज वा? नो ई[1]णट्ठे समट्ठे, नो खलु तत्थ सत्थं कमति।

[२] से णं भंते! अगणिकायस्स मज्झं मज्झेणं वीतीवदेज्जा? हंता वितीवदेज्जा। से णं तत्थ डहेज्जा? नो[2] तिणट्ठे समट्ठे, णो खलु तत्थ सत्थं कमति।

[३] से णं भंते! पुक्खलसंवट्टयस्स महामेहस्स मज्झं मज्झेणं वीतीवदेज्जा? हंता वीतीवदेज्जा। से णं तत्थ उदउल्ले सिया? नो[3] तिणट्ठे समट्ठे, णो खलु तत्थ सत्थं कमति।

[४] से णं भंते! गंगाए महाणईए पडिसोयं हव्वमागच्छेज्जा? हंता हव्वमागच्छेज्जा। से णं तत्थ विणिघायमावज्जेज्जा? नो[4] तिणट्ठे समट्ठे, णो खलु तत्थ सत्थं कमति।

[५] से णं भंते! उदगावत्तं वा उदगबिंदुं वा ओगाहेज्जा? हंता ओगाहेज्जा। से णं तत्थ[5] कुच्छेज्ज[6] वा परियावज्जेज्ज वा? णो[7] ईणमट्ठे समट्ठे, नो खलु तत्थ सत्थं कमति।

सत्थेण सुतिक्खेण वि छेत्तुं भेत्तुं व जं किर न सक्का।
तं परमाणू सिद्धा वयंति आदी[9] पमाणाणं ॥ १०० ॥

३४४. अणंताणं वावहारिय[10]परमाणुपोग्गलाणं समुदयसमितिसमागमेणं सा एगा उस्सण्हसण्हिया ति वा सण्हसण्हिया ति वा उड्ढरेणू ति वा तसरेणू ति वा रहरेणू ति वा। अट्ठ उस्सण्हसण्हियाओ सा एगा सण्हसण्हिया। अट्ठ सण्हसण्हियाओ सा एगा उड्ढरेणू। अट्ठ उड्ढरेणूओ सा एगा तसरेणू। अट्ठ तसरेणूओ सा एगा रहरेणू। अट्ठ रहरेणूओ देवकुरु-उत्तरकुरुयाणं मणुयाणं से[11] एगे वालग्गे। अट्ठ देवकुरु-उत्तरकुरुयाणं मणुयाणं[12]

---

१. इणमट्ठे सवा० ॥ २. नो इ० जाव कमति संवा० ॥ ३. नो इणमट्ठे समट्ठे जाव कमति सवा० ॥ ४. नो इण० जाव कमति संवा० वी० ॥ ५. तत्थ परियावज्जेज्ज? णो संवा० ॥ ६. कुहेज्ज स० ॥ ७. णो ति० जाव कमति सवा० ॥ ८. तिणट्ठे समट्ठे०। से किं तं सुहुमे परमाणू? सत्थेण सुति° सं० ॥ ९. आई सं०। आइं सवा० ॥ १०. °हारियाणं पर° स० ॥ ११. से सुहुमे एगे स० ॥ १२. मणूसाणं जे० ॥

वालग्गा हरिवास-रम्मगवासाणं मणुयाणं[1] से एगे वालग्गे। अट्ठ हरिवस्स-[2]रम्मयवासाणं मणुस्साणं[3] वालग्गा, [4]⊢ हेमवय-हेरण्णवयवासाणं मणुस्साणं से एगे वालग्गे। अट्ठ हेमवय-हेरण्णवयवासाणं मणुस्साणं[5] वालग्गा ⊣ पुव्वविदेह-अवरविदेहाणं[6] मणुस्साणं से एगे वालग्गे। अट्ठ पुव्वविदेह-अवरविदेहाणं[7] मणूसाणं[8] वालग्गा [9]⊢ भरहेरवयाणं मणुस्साणं से एगे वालग्गे। अट्ठ भरहेरवयाणं मणूसाणं वालग्गा ⊣ सा एगा लिक्खा। अट्ठ लिक्खाओ सा एगा जूया। अट्ठ जूयातो से एगे जवमज्झे। अट्ठ जवमज्झे से एगे[10] उस्सेहंगुले।

३४५. एएणं अंगुलपमाणेणं छ अंगुलाइं पादो, बारस अंगुलाइं विहत्थी, चउवीसं अंगुलाइं रयणी, अडयालीसं अंगुलाइं कुच्छी, छन्नउती[11] अंगुलाइं से एगे दंडे इ वा धणू इ वा जुगे इ वा नालिया इ वा अक्खे इ वा मुसले[12] इ वा, एएणं धणुप्पमाणेणं दो धणुसहस्साइं[13] गाउयं, चत्तारि गाउयाइं जोयणं।

३४६. एएणं उस्सेहंगुलेणं किं पओयणं? एएणं उस्सेहंगुलेणं णेरइय-तिरिक्खजोणिय-मणूस[14]-देवाणं सरीरोगाहणाओ[15] मविज्जंति।

३४७. [१] णेरइयाणं भंते! केमहालिया सरीरोगाहणा पन्नत्ता? गोतमा! दुविहा पण्णत्ता। तं जहा—भवधारणिज्जा य १ उत्तरवेउव्विया य २। तत्थ णं जा सा भवधारणिज्जा सा जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जतिभागं, उक्कोसेणं पंच धणूसयाइं। तत्थ णं जा सा उत्तरवेउव्विया सा जहण्णेणं अंगुलस्स संखेज्जइ-भागं, उक्कोसेणं धणुसहस्सं।

[२] रयणप्पभापुढवीए नेरइयाणं भंते! केमहालिया सरीरोगाहणा पन्नत्ता? गोयमा! दुविहा पण्णत्ता। तं जहा—भवधारणिज्जा य १ उत्तरवेउव्विया य २। तत्थ णं जा सा भवधारणिज्जा सा जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं, उक्कोसेणं सत्त धणूइं तिण्णि रयणीओ छच्च अंगुलाइं। तत्थ णं जा सा

१. मणुस्साणं सवा०। मणूसाणं स०॥ २. हरिवास-र° स०॥ ३, ५. मणूसाणं स०॥ ४. ⊢ ⊣ एतच्चिह्नमध्यवर्ती सोपयोग सूत्रपाठ स० एव वर्तते॥ ६, ७. °रविदेहम° स०॥ ८. मणुस्साण सवा०॥ ९ एतच्चिह्नमध्यवर्ती सोपयोग सूत्रपाठ सवा० एव वर्तते॥ १० एगे अंगुले। सवा०॥ ११ छन्नउई अंगुलाई दंडे त्ति वा धणु त्ति वा जुए त्ति वा ना° सवा०॥ १२ मुसलए ति वा स०॥ १३ °स्साणि गा° स०॥ १४. °मणुस्स° स० सवा०॥ १५. °णा मवि° स० वी० विना॥

उत्तरवेउव्विया सा जहन्नेणं अंगुलस्स संखेज्जइभागं उक्कोसेणं पंण्णरस धणूइं अड्ढाइज्जाओ रयणीओ य।

[३] सक्करप्पभापुढविणेरइयाणं भंते! केमहालिया सरीरोगाहणा पण्णत्ता? गो०! दुविहा पण्णत्ता। तं जहा—भवधारणिज्जा य १ उत्तरवेउव्विया य २। तत्थ णं जा सा भवधारणिज्जा सा जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जतिभागं, उक्कोसेणं पण्णरस धणूइं अड्ढाइज्जाओ रयणीओ य। तत्थ णं जा सा उत्तरवेउव्विया सा जहन्नेणं अंगुलस्स संखेज्जइभागं, उक्कोसेणं एक्कत्तीसं धणूइं रयणी य।

[४] वालुयपभापुढवीए णेरइयाणं भंते! केमहालिया सरीरोगाहणा पं०? गो०! दुविहा पण्णत्ता, तं जहा—भवधारणिज्जा य १ उत्तरवेउव्विया य २। तत्थ णं जा सा भवधारणिज्जा सा जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जतिभागं, उक्कोसेणं एक्कतीसं धणूइं रयणी य। तत्थ णं जा सा उत्तरवेउव्विया सा जहन्नेणं अंगुलस्स संखेज्जतिभागं, उक्कोसेणं वासट्ठिं धणूइं दो रयणीओ य।

[५] एवं सव्वासिं पुढवीणं पुच्छा भाणियव्वा—पंकप्पभाए भवधारणिज्जा जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जतिभागं उक्कोसेणं वासट्ठिं धणूइं दो रयणीओ य, उत्तरवेउव्विया जहन्नेणं अंगुलस्स संखेज्जइभागं उक्कोसेणं पणुवीसं धणुसयं। धूमप्पभाए भवधारणिज्जा जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं पणुवीसं धणुसयं, उत्तरवेउव्विया जहण्णेणं अंगुलस्स संखेज्जइभागं उक्कोसेणं अड्ढाइज्जाइं

---

१. पन्नरस धणूइ दोन्नि रयणीओ बारस अंगुलाइं। एवं सव्वाण दुविहा भवधारणिज्जा—जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागो, उक्कोसेणं दुगुणा दुगुणा। उत्तरवेउव्विया जहण्णेणं अगुलस्स संखेज्जइभाग उक्कोसेणं दुगुणा दुगुणा। एवं असुरकुमाराईणं जाव अणुत्तरविमाणवासीणं सगसगसरीरावगाहणा भाणियव्वा। ३५६. से समासओ तिविहे पण्णत्ते सवा० वी०। पण्णरस धणूइं अड्ढाइज्जातो रयणीओ य। एवं सव्वपुढवीणं पुच्छा। सव्वासिं भवधारणिज्जा जहण्णेणं अंगुलस्स असखेज्जइभागं, उत्तरवेउव्विया य जहण्णेण अंगुलस्स संखेज्जतिभागो। दोण्ह वि उक्कोसक इम—सक्करप्पभाए भवधारणिज्जा पण्णरस धणूणि अडढाइज्जातो रतणीओ, उत्तरवेउव्विया एगत्तीसं धणूणि एगा रयणी। वालुतप्पभाए भवधारणिज्जा एगत्तीसं धणूणि एगा रयणी, उत्तरवेउव्विया वावट्ठी धणूणि दो रयणीओ। पकप्पभाए भवधारणिज्जा वावट्ठि धणूणि दो रयणीओ, उत्तरवेउव्विता पणवीसं धणुसतं। धूमप्पभाए भवधारणिज्जा पणुवीसं धणुसतं, उत्तरवेउव्विया अड्ढातिज्जाइ धणुसयाति। तमाए भवधारणिज्जा अड्ढाइज्जाइ धणुसयाणि, उत्तरवेउव्विया पंच धणुसताइं। अहेसत्तमाए भवधारणिज्जा पच धणुसयाइं उत्तरवेउव्विया धणुसहस्स। ३४८. असुरकुमाराण स० ॥

धणूसयाइं। तमाए भवधारणिज्जा जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जतिभागं उक्कोसेणं अड्ढाइज्जाइं धणूसयाइं, उत्तरवेउव्विया जहण्णेणं अंगुलस्स संखेज्जइभागं उक्कोसेणं पंच धणुसयाइं।

[६] तमतमापुढविनेरइयाणं भंते! केमहालिया सरीरोगाहणा पन्नत्ता? गोयमा! दुविहा पन्नत्ता। तं जहा–भवधारणिज्जा य १ उत्तरवेउव्विया य २। तत्थ णं जा सा भवधारणिज्जा सा जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं, उक्कोसेणं पंच धणूसयाइं। तत्थ णं जा सा उत्तरवेउव्विया सा जहन्नेणं अंगुलस्स संखेज्जइभागं, उक्कोसेणं धणुसहस्सं।

३४८. [१] असुरकुमाराणं भंते! केमहालिया सरीरोगाहणा पण्णत्ता? गोतमा! दुविहा पण्णत्ता। तं०–भवधारणिज्जा य १ उत्तरवेउव्विया य २। तत्थ णं जा सा भवधारणिज्जा सा जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं, उक्कोसेण सत्त रयणीओ। तत्थ णं जा सा उत्तरवेउव्विया सा जहन्नेणं अंगुलस्स संखेज्जइभागं उक्कोसेणं जोयणसतसहस्सं।

[२] [१]एवं असुरकुमारगमेणं जाव थणितकुमाराणं ताव भाणियव्वं।

३४९. [१] पुढविकाइयाणं भंते! केमहालिया सरीरोगाहणा पन्नत्ता? गोयमा! जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जतिभागं, [२]उक्कोसेण वि अंगुलस्स असंखेज्जतिभागं। एवं सुहुमाणं ओहियाणं अपज्जत्तयाणं पज्जत्तयाणं बादराणं ओहियाणं अपज्जत्तयाणं पज्जत्तयाणं च भाणियव्वं। एवं जाव बादरवाउक्काइयाणं अपज्जत्तयाणं पज्जत्तयाणं भाणियव्वं।

[२] वणस्सइकाइयाणं भंते! केमहालिया सरीरोगाहणा पन्नत्ता? गो० जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं, उक्कोसेणं सातिरेगं जोयणसहस्सं। सुहुमवणस्सइकाइयाणं ओहियाणं १ अपज्जत्तयाणं २ पज्जत्तगाणं ३ तिण्ह वि जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जतिभागं, उक्कोसेण वि अंगुलस्स असंखेज्जतिभागं। बादरवणस्सतिकाइयाणं जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जतिभागं, उक्कोसेणं सातिरेगं जोयणसहस्सं; अपज्जत्तयाणं जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं, उक्कोसेण वि अंगुलस्स

---

१. एवं जाव थणितकुमाराण। ३४९[१] पुढवि° स० ॥ २. उक्कोसेण वि अंगु० असं०। एव जाव वाउकातिय०। वणस्सतिकातियाण पुच्छा, गो०! जह० अंगु० असं०, उक्को० सातिरेगं जोयणसहस्स। (अग्रे सूत्र त्रुटितम्) स० ॥

असंखेज्जइभागं; पज्जत्तयाणं जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं, उक्कोसेणं सातिरेगं जोयणसहस्सं।

३५०. [१] [1]एवं बेइंदियाईणं पुच्छा भाणियव्वा–बेइंदियाणं पुच्छा, गो० ! जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जतिभागं, उक्कोसेणं बारस जोयणाइं; अपज्जत्तयाणं जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं, उक्कोसेण वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं; पज्जत्तयाणं जं० अंगुलस्स संखेज्जइभागं, उक्कोसेणं बारस जोयणाइं।

[२] तेइंदियाणं पुच्छा, गो० ! जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जतिभागं, उक्कोसेणं तिण्णि गाउयाइं; अपज्जत्तयाणं जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जतिभागं उक्कोसेण वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं; पज्जत्तयाणं जहन्नेणं अंगुलस्स संखेज्जतिभागं, उक्कोसेणं तिण्णि गाउयाइं।

[३] चउरिंदियाणं पुच्छा, गो० ! जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जतिभागं, उक्कोसेणं चत्तारि गाउयाइं; अपज्जत्तयाणं जहन्नेणं उक्कोसेण वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं; पज्जत्तयाणं पुच्छा, जहन्नेणं अंगुलस्स संखेज्जइभागं, उक्कोसेणं चत्तारि गाउयाइं।

३५१. [१] [2]पंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोअमा ! जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं, उक्कोसेणं जोयणसहस्सं।

[२] जलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा ! एवं चेव। सम्मुच्छिमजलयरपंचेंदियाणं एवं चेव। अपज्जत्तगसम्मुच्छिमजलयरपंचेंदियाणं पुच्छा, जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जतिभागं, उक्कोसेण वि अंगुलस्स असं०।

---

१. एतद् द्वीन्द्रियादिविषय समग्रमपि सूत्रं सं० प्रतौ लेखकप्रमादात् त्रुटितम्॥ २. सम्मुच्छिमतिरिक्खजोणियाण एवं चेव। एव गब्भवक्कंतियाण वि जलयराणं ओहियाण एवं चेव। सम्मुच्छिम० गब्भवक्कंतियाण वि चउप्पयथलयराणं पुच्छा, गो० ! जह० अंगु० असं०, उक्को० छग्गाउयाणि। सम्मुच्छिमचउप्पताण पुच्छा, जह० अंगु० असं० उक्को० गाउयपुहुत्तं। गब्भवक्कंतियचउप्पयपुच्छा, गो० ! जह० अंगु० असं०, उक्को० छ गाउताणि। उरपरिसप्पथलयराणं पुच्छा, गो० ! जह० अंगु० असं०, उक्को० जोयणसहस्सं। सम्मुच्छिमउरपरिसप्पाणं पुच्छा, गो० ! जह अंगु० असं०, उक्को० जोयणपुहुत्तं। भुयपरिसप्पाणं पुच्छा, गो० ! जह० अंगु० असं०, उक्को० गाउयपुहुत्तं। एवं गब्भवक्कंतियाण वि। सम्मुच्छिमाणं पुच्छा, गो० ! जह० अंगु० असं०, उक्को० धणुपुहुत्तं। खहयराणं ओहियाण सम्मुच्छिमाणं गब्भवक्कंतियाणं एतेसिं तिण्ह वि जह० अंगु० असं०, उक्को० धणुपुहुत्तं। [५] एत्थं स०। अस्मिन् पाठभेदे सूत्रमिदमारम्भे किञ्चित् खण्डित वर्त्तते॥

पज्जत्तयसम्मुच्छिमजलयरपंचेंदियाणं पुच्छा, जहन्नेणं अंगु० संखे०, उक्कोसेणं जोयणसहस्सं। गब्भवक्कंतियजलयरपंचेंदियाणं पुच्छा, गो० ! जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं, उक्कोसेणं जोयणसहस्सं। अपज्जत्तयाणं पुच्छा, गो० ! जह० अंगु० असं०, उक्कोसेणं अंगु० असं०। पज्जत्तयाणं पुच्छा, गोयमा ! जहन्नेणं अंगु० संखे०, उक्कोसेणं जोयणसहस्सं।

[३] चउप्पयथलयराणं पुच्छा, गो० ! जह० अंगुलस्स असं०, उक्कोसेणं छ गाउयाइं। सम्मुच्छिमचउप्पयथलयराणं पुच्छा, गो० ! जह० अंगु० असं०, उक्कोसेणं गाउयपुहत्तं, अपज्जत्तगसम्मुच्छिमचउप्पयथलयराणं पुच्छा, गो० ! जह० अंगु० असं०, उक्को० अंगु० असं०। पज्जत्तगसम्मुच्छिमचउप्पयथलयराणं पुच्छा, गो० ! जहन्नेणं अंगु० संखे०, उक्को० गाउअपुहत्तं। गब्भवक्कंतियचउप्पयथलयरपंचेंदियाणं पुच्छा, गोयमा ! जह० अंगु० असं०, उक्को० छ गाउयाइं। अपज्जत्तयगब्भवक्कंतियचउप्पयथलयरपंचेंदियाणं पुच्छा, गो० ! जह० अंगु० असं०, उक्कोसेणं अंगु० असं०; पज्जत्तयाणं जहन्नेणं अंगु० संखे०, उक्कोसेणं छ गाउयाइं। उरपरिसप्पथलयरपंचिंदियाणं पुच्छा, गो० ! जहन्नेणं अंगु० असं०, उक्कोसेणं जोयणसहस्सं। सम्मुच्छिमउरपरिसप्पथलयरपंचेंदियाणं पुच्छा, गो० ! जहन्नेणं अंगु० असंखे०, उक्कोसेणं जोयणपुहत्तं; अपज्जत्तयाणं जह० अंगु० असं०, उक्कोसेणं अंगुल० असं०; पज्जत्तयाणं जह० अंगु० संखे०, उक्कोसेणं जोयणपुहत्तं। गब्भवक्कंतियउरपरिसप्पथलयर० जह० अंगु० असं०, उक्कोसेणं जोयणसहस्सं; अपज्जत्तयाणं जह० अंगु० असं०, उक्कोसेणं अंगु० असं०; पज्जत्तयाणं जह० अंगु० संखे०, उक्कोसेणं जोयणसहस्सं। भुयपरिसप्पथलयराणं पुच्छा, गो० ! जह० अंगु० असंखे०, उक्कोसेणं गाउयपुहत्तं। सम्मुच्छिमभुय० जाव जह० अंगु० असं०, उक्को० धणुपुहत्तं। अपज्जत्तगसम्मुच्छिमभुय० जाव पुच्छा, गो० ! जह० अंगु० असं०, उक्को० अंगु० असं०। पज्जत्तयाणं जह० अंगु० संखे०, उक्कोसेणं धणुपुहत्तं। गब्भवक्कंतियभुय० जाव पुच्छा, गो० ! जह० अंगु० असं०, उक्कोसेणं गाउयपुहत्तं; अपज्जत्तयाणं जह० अंगु० असं०, उक्कोसेणं अंगु० असं०; पज्जत्तयगब्भवक्कंतिय० जाव पुच्छा, गो० ! जह० अंगु० संखे०, उक्को० गाउयपुहत्तं।

[४] खहयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं०, गो० ! जह० अंगु० असं०, उक्को० धणुपुहत्तं। सम्मुच्छिमखहयराणं जहा भुयपरिसप्पसम्मुच्छिमाणं तिसु वि गमेसु तहा भाणियव्वं। गब्भवक्कंतियाणं जह० अंगु० असं०, उक्कोसेणं धणुपुहत्तं;

अपज्जत्तयाणं जहन्नेणं अंगु० असं०, उक्को० अंगु० असं०; पज्जत्तयाणं जह० अंगु० संखे०, उक्को० धणुपुहत्तं ।

[५] एत्थं संगहणिगाहाओ भवंति । तं जहा–

जोयणसहस्स गाउयपुहत्त तत्तो य जोयणपुहत्तं ।
दोण्हं तु धणुपुहत्तं सम्मुच्छिम होइ उच्चत्तं ॥ १०१ ॥

जोयणसहस्स छग्गाउयाइं तत्तो य जोयणसहस्सं ।
गाउयपुहत्त भुयगे पक्खीसु भवे धणुपुहत्तं ॥ १०२ ॥

३५२. [१] [1]मणुस्साणं भंते ! केमहालिया सरीरोगाहणा पन्नत्ता ? गोयमा ! जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं, उक्कोसेणं तिन्नि गाउयाइं ।

[२] सम्मुच्छिममणुस्साणं जाव गोयमा ! जहन्नेणं अंगु० असं०, उक्को० अंगु० असं० ।

[३] गब्भवक्कंतियमणुस्साणं जाव गोयमा ! जह० अंगु० असं०, उक्कोसेणं तिन्नि गाउयाइं । [2]⊢ अपज्जत्तगगब्भवक्कंतियमणुस्साणं पुच्छा, गो० ! जह० अंगु० असं०, उक्कोसेण वि अंगु० असं० । पज्जत्तयग० पुच्छा, गो० ! जह० अंगु० संखे०, उक्कोसेणं तिन्नि गाउआइं । ⊣

३५३. [3]वाणमंतराणं भवधारणिज्जा उत्तरवेउव्विआ य जहा असुरकुमाराणं तहा भाणियव्वं ।

---

१. मणूसाण भंते ! जे० । मणूसाण ओहियाणं गब्भवक्कंतियाण य जह० अंगु० असं०, उक्को० तिण्णि गाउयाणि । [२]. सम्मुच्छिममणूसाणं जह० अंगु० असं०, उक्को० अंगुलस्स असंखेज्जति० सं० ॥ २. ⊢ ⊣ एतच्चिह्नान्तर्वर्ती सूत्रपाठो जे० प्रतौ मुद्रितादर्शे चैव वर्त्तते ॥ ३. वाणमंतराणं भंते ! देवाणं केवतिया सरीरोगाहणा पं० ? गो० ! दुविहा पं० तं०—भवधारणिज्जा उत्तरवेउव्विया य । तत्थ णं जा सा भवधारणिज्जा सा जह० अंगु० असं०, उक्को० सत्त रयणीओ, तत्थ णं जा सा उत्तरवेउव्विया सा जह० अंगु० असं०, उक्को० जोयणसहस्सं । एव जोइसियाण वि सोहम्मीसाणाण वि उत्तरवेउव्विया जाव अच्चुओ कप्पो ताव । एवं चेव भवधारणिज्जे सणकुमार-माहिंदेसु जह० अंगु० असं०, उक्को० छ रतणीओ, बंभलोग-लंतएसु पंच रतणीओ, महासुक्क-सहस्सारेसु चत्तारि रयणीओ, आणय-पाणय-आरण-अच्चुएसु तिण्णि रयणीओ, सव्वेसि जह० अंगु० असं० । गेवेज्जयदेवाणं पुच्छा, गो० ! गेवेज्जयदेवाण भवधारणिज्जे सरीरए से जह० अंगु० असं०, उक्को० दो रयणीओ । अणुत्तरोववातियाण जह० एवं चेव, उक्कोसेणं एगा रयणी । से समासतो तिविधे पं० तं० सूतियंगुले पयरंगुले घणंगुले । अंगुलायता एगपदेसिया सेढी सूतीअंगुले, एवं जहेव आयंगुले । अप्पाबहुगं पि तहेव । से त्त उस्सेहंगुले । ३५८. से किं तं पमाण° सं० ॥

३५४. जहा वाणमंतराणं तहा जोतिसियाणं।

३५५. [१] सोहम्मयदेवाणं भंते! केमहालिया सरीरोगाहणा पन्नत्ता? गोयमा! दुविहा प०। तं०—भवधारणिज्जा य उत्तरवेउव्विया य। तत्थ णं जा सा भवधारणिज्जा सा जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं, उक्कोसेणं सत्त रयणीओ। तत्थ णं जा सा उत्तरवेउव्विया सा जहन्नेणं अंगुलस्स संखेज्जइभागं, उक्कोसेणं जोयणसतसहस्सं।

[२] जहा सोहम्मे तहा ईसाणे कप्पे वि भाणियव्वं।

[३] जहा सोहम्मयदेवाणं पुच्छा तहा सेसकप्पाणं देवाणं पुच्छा भाणियव्वा जाव अच्चुयकप्पो—सणंकुमारे भवधारणिज्जा जह० अंगु० असं०, उक्कोसेणं छ रयणीओ; उत्तरवेउव्विया जहा सोहम्मे। जहा सणंकुमारे तहा माहिंदे। बंभलोग-लंतएसु भवधारणिज्जा जह० अंगुल० असं०, उक्को० पंच रयणीओ; उत्तरवेउव्विया जहा सोहम्मे। महासुक्क-सहस्सारेसु भवधारणिज्जा जहन्नेणं अंगु० असं०, उक्कोसेणं चत्तारि रयणीओ; उत्तरवेउव्विया जहा सोहम्मे। आणत-पाणत-आरण-अच्चुतेसु चउसु वि भवधारणिज्जा जह० अंगु० असं०, उक्कोसेणं तिण्णि रयणीओ; उत्तरवेउव्विया जहा सोहम्मे।

[४] गेवेज्जयदेवाणं भंते! केमहालिया सरीरोगाहणा पन्नत्ता? गो०! गेवेज्जगदेवाणं एगे भवधारणिज्जए सरीरए, से जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जतिभागं, उक्कोसेणं दो रयणीओ।

[५] अणुत्तरोववाइयदेवाणं भंते! केमहालिया सरीरोगाहणा पन्नत्ता? गोयमा! अणुत्तरोववाइयदेवाणं एगे भवधारणिज्जए सरीरए, से जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जतिभागं, उक्कोसेणं एक्का रयणी।

३५६. से समासओ तिविहे पण्णत्ते। तं जहा—सूईअंगुले पयरंगुले घणंगुले। अंगुलायता एगपदेसिया सेढी सूईअंगुले, सूई सूईए गुणिया पयरंगुले, पयरं सूईए गुणियं घणंगुले।

३५७. एएसि णं सूचीअंगुल-पयरंगुल-घणंगुलाणं कतरे कतरेहितो अप्पे वा बहुए वा तुले वा विसेसाहिए वा? सव्वत्थोवे सूईअंगुले, पयरंगुले असंखेज्जगुणे, घणंगुले असंखेज्जगुणे। से तं उस्सेहंगुले।

३५८. से किं तं पमाणंगुले ? २ एगमेगस्स णं रण्णो चाउरंतचक्कवट्टिस्स अट्ठ सोवण्णिए कागणिरयणे[1] छत्तले दुवालसंसिए अट्ठकण्णिए अहिगरणिसंठाणसंठिए पण्णत्ते, तस्स णं एगमेगा कोडी उस्सेहंगुलविक्खंभा, तं समणस्स भगवओ महावीरस्स अद्धंगुलं, तं सहस्सगुणं[2] पमाणंगुलं भवति ।

३५९. एतेणं अंगुलप्पमाणेणं छ अंगुलाइं पादो[3], दो पाया[4]–दुवालस अंगुलाइं विहत्थी, दो विहत्थीओ[5] रयणी, दो रयणीओ कुच्छी, दो कुच्छीओ धणू, दो धणुसहस्साइं गाउयं, चत्तारि गाउयाइं जोयणं ।

३६०. एतेणं पमाणंगुलेणं किं पओयणं ? एएणं पमाणंगुलेणं पुढवीणं कंडाणं पायालाणं भवणाणं भवणपत्थडाणं निरयाणं निरयावलियाणं[6] निरयपत्थडाणं कप्पाणं विमाणाणं विमाणावलियाणं विमाणपत्थडाणं टंकाणं कूडाणं[7] सेलाणं सिहरीणं पब्भाराणं विजयाणं वक्खाराणं वासाणं वासहराणं वासहरपव्वयाणं वेलाणं वेइयाणं दाराणं तोरणाणं दीवाणं समुद्दाणं आयाम-विक्खंभ-उच्चत्तोव्वेह[8]-परिक्खेवा मविज्जंति ।

३६१. से समासओ तिविहे पण्णत्ते । तं जहा–सेढीअंगुले पयरंगुले घणंगुले । असंखेज्जाओ जोयणकोडाकोडीओ सेढी, सेढी सेढीए गुणिया पतरं, पतरं सेढीए गुणितं लोगो, संखेज्जएणं लोगो गुणितो संखेज्जा लोगा, असंखेज्जएणं लोगो गुणिओ असंखेज्जा लोगा[9] ।

३६२. एतेसि णं सेढीअंगुल-पयरंगुल-घणंगुलाणं कतरे कतरेहिंतो अप्पे वा बहुए वा तुल्ले वा विसेसाहिए वा ? सव्वत्थोवे सेढिअंगुले, पयरंगुले असंखेज्जगुणे, घणंगुले असंखेज्जगुणे । से तं पमाणंगुले । से तं विभागनिप्फण्णे[10] । से तं खेत्तप्पमाणे ।

---

१. कागिणि° सवा० वी० ॥ २. °गुणियं प° संवा० स० । °गुणियं पमाणंगुलं लब्भइ । वी० ॥ ३. पादो, दुवालस अंगुलाइ विहत्थी, खं० जे० वा० ॥ ४. पाया विहत्थी, स० संवा० ॥ ५. वितत्थीतो सं० सवा० विना ॥ ६. °वलीणं ख० जे० वा० ॥ ७. कुंडाणं स० ॥ ८. °उच्चत्तुव्वेह° सवा० ॥ ९. लोगा, अणंतेण लोगो गुणिओ अणंता लोगा । एतेसि मु० । लोगा । अप्पाबहुयं तं चेव । से त्तं पमाणं° संवा० वी० । लोगा । से त्तं पमाणं° सं० ॥ १० विभंग° जे० चू० ॥

३६३. से किं तं कालप्पमाणे? २ दुविहे पण्णत्ते। तं जहा–[1]पदेसनिप्फण्णे य वि[2]भागनिप्फण्णे य।

३६४. से किं तं पदेसनिप्फण्णे? २ एगसमयट्ठितीए[3] दुसमयट्ठितीए तिसमयट्ठितीए जाव असंखेज्जसमयट्ठिईए। से त पदेसनिप्फण्णे।

३६५. से किं तं वि[4]भागनिप्फण्णे? २

समयाऽऽवलिय-मुहुत्ता दिवस[5]-अहोरत्त-पक्ख-मासा य।
सं[6]वच्छर-जुग-पलिया सागर-ओसप्पि-परिअट्टा ॥ १०३ ॥

३६६. से किं तं समए? समयस्स णं परूवणं करिस्सामि–से जहाणामए[7] तुण्णागदारए सिया तरुणे बलवं जुगवं जुवाणे अप्पातंके थिरग्गहत्थे दढपाणि-पाय-पास-पिट्ठंतरोरुपरिणते तलजमलजुयल[8]-परिघणिभबा[9]हू चम्मेट्ठग-दुहण-मुट्ठियस[10]माहयनिचियगत्तकाये लंघण-पवण-जइणवायामसमत्थे उरस्सबलसमण्णागए छेए दक्खे पत्तट्ठे कुसले मेहावी निउणे निउणसिप्पोवगए एगं म[11]हति पडसाडियं वा पट्टसाडियं वा गहाय सयराहं ह[12]त्थमेत्तं ओसारेज्जा। तत्थ चोयए पण्णव[13]यं एवं वयासी–जेणं कालेणं तेणं तुण्णागदारएणं तीसे पडसाडियाए वा पट्टसाडियाए वा स[14]यराहं हत्थमेत्ते ओसारिए से समए[15] भवइ? नो इ[16]णमट्ठे समट्ठे। कम्हा? जम्हा संखेज्जाणं तंतूणं समुदयसमिति-समागमेणं पडसाडिया निप्प[17]ज्जइ, उ[18]वरिल्लम्मि तंतुम्मि अच्छिण्णे हेट्ठिल्ले तंतू ण छिज्जइ, अण्णम्मि का[19]ले उवरिल्ले तंतू छिज्जइ अण्णम्मि का[20]ले हिट्ठिल्ले तंतू छिज्जति, तम्हा से समए न भवति। एवं वयंतं पण्णवगं चोयए एवं वयासि–जेणं कालेणं तेणं तुण्णागदारएणं तीसे पडसाडियाए वा पट्टसाडियाए वा उवरिल्ले तंतू छिण्णे से सम[21]ए? ण भवति। कम्हा? जम्हा संखेज्जाणं

---

१ पयेस° सवा० ॥ २, ४. विभंग° स० जे०। चूर्णिकृत्सम्मतोऽय पाठ ॥ ३. °ए जाव दससमयट्ठितीए सखेज्जसमयट्ठितीए असंखेज्ज° सवा०। °ए जाव असखेज्ज° स० ॥ ५. °समहो° स० सवा० ॥ ६. सवत्सर° स० ॥ ७ °ए केति तुण्णा° सं० ॥ ८. °ल-फलिहणिभ° स० ॥ ९. °बाहू घणणिचियवट्टपाणिखधे चम्मेट्टग° सवा० वी० ॥ १०. °समाहितचियकातगत्ते उर° स० ॥ ११. महं पड° स० सवा० वी० ॥ १२. हत्थमत्ते सवा० ॥ १३. °वत एवं वदासि वा० ॥ १४. सगराहं स० ॥ १५. °ए हवे? नो यणमट्ठे खं० ॥ १६. इणट्ठे सवा० ॥ १७. निप्फज्जइ सवा० ॥ १८. उवरिल्ले तं° स० सवा०। हारिवृत्तिसम्मतोऽयं पाठः ॥ १९-२०. काले स्थाने समए सवा० वी० ॥ २१. °ए भवइ? णो तिणट्ठे समट्ठे, कम्हा? सवा० ॥

पम्हाणं समुदयसमितिसमागमेणं एगे तंतू निप्फज्जइ, उवरिल्ले पम्हम्मि[1] अच्छिण्णे हेट्ठिल्ले पम्हे न छिज्जति, अण्णम्मि काले[2] उवरिल्ले पम्हे छिज्जति अण्णम्मि काले[3] हेट्ठिल्ले पम्हे छिज्जति, तम्हा से समए ण भवति। एवं वदंतं पण्णवगं चोयए एवं वदासि–जेणं कालेणं तेणं तुण्णागदारएणं तस्स तंतुस्स उवरिल्ले पम्हे छिण्णे से समए[4]? ण भवति। कम्हा? जम्हा अणंताणं संघाताणं समुदयसमितिसमागमेणं एगे पम्हे णिप्फज्जइ, उवरिल्ले संघाते अविसंघातिए हेट्ठिल्ले संघाते ण विसंघाडिज्जति, अण्णम्मि काले[5] उवरिल्ले संघाए विसंघातिज्जइ अण्णम्मि काले[6] हेट्ठिल्ले संघाए विसंघादिज्जइ, तम्हा से समए ण भवति। एत्तो[7] वि णं सुहुमतराए समए पण्णत्ते समणाउसो!।

३६७. असंखेज्जाणं समयाणं समुदयसमितिसमागमेणं सा एगा आवलियं[8] त्ति[9] पवुच्चइ। संखेज्जाओ आवलियाओ ऊसासो। संखेज्जाओ आवलियाओ नीसासो[10]।

हट्ठस्स अणवगल्लस्स निरुवकिट्ठस्स जंतुणो।
एगे ऊसास-नीसासे एस पाणु त्ति वुच्चति[11] ॥ १०४ ॥

सत्त पाणूणि से थोवे, सत्त थोवाणि से लवे।
लवाणं सत्तहत्तरिए एस मुहुत्ते वियाहिए ॥ १०५ ॥

तिण्णि सहस्सा सत्त य सयाणि[12] तेहत्तरिं च उस्सासा।
एस मुहुत्तो भणिओ सव्वेहिं अणंतनाणीहि ॥ १०६ ॥

एतेणं मुहुत्तपमाणेणं तीसं मुहुत्ता अहोरत्ते, पण्णरस अहोरत्ता पक्खो, दो पक्खा मासो, दो मासा उऊ, तिण्णि उऊ अयणं, दो अयणाइं संवच्छरे[13], पंचसंवच्छरिए[14] जुगे[15], वीसं जुगाइं वाससयं, दस वाससताइं वाससहस्सं, सयं वाससहस्साणं वाससतसहस्सं, चउरासीई वाससयसहस्साइं से एगे

१. पम्हे अ° सवा० वी० ॥ २–३, ५–६. काले स्थाने समए सवा० ॥ ४. °ए भवइ? नो इणट्ठे समट्ठे, कम्हा संवा० ॥ ७. एत्तो सुहु° संवा० वी० ॥ ८. आवलिया ति प° स० ॥ ९. °य त्ति वु° सवा० ॥ १०. णिस्सासो स० ॥ ११. वुच्चए स० ॥ १२. सयाणि बावत्तरि च स०। सयाइं तेवत्तरिं च ऊसासा सवा० ॥ १३. संवत्सर, पच° स० ॥ १४. °संवत्सरिए स०। °संवत्सरे जुए सवा० ॥ १५. जुयए, वी० ॥

[1]पुव्वंगे, [2]चउरासीतिं पुव्वंगसतसहस्साइं से एगे पुव्वे, चउरासीइं पुव्वसयसहस्साइं से एगे तुडियंगे, [3]चउरासीइं तुडियंगसयसहस्साइं से एगे [4]तुडिए, चउरासीइं तुडियसयसहस्साइं से एगे अडडंगे, चउरासीइं अडडंगसयसहस्साइं से एगे अडडे, चउरासीइं अडडसयसहस्साइं से एगे अववंगे, चउरासीइं अववंगसयसहस्साइं से एगे अववे, चउरासीतिं अववसतसहस्साइं से एगे हूहुयंगे, चउरासीइं हूहुयंगसतसहस्साइं से एगे हूहुए, एवं उप्पलंगे उप्पले पउमंगे पउमे नलिणंगे नलिणे अत्थनिउरंगे अत्थनिउरे अउयंगे [5]अउए णउयंगे णउए पउयंगे पउए चूलियंगे चूलिया, चउरासीतिं चूलियासतसहस्साइं से एगे सीसपहेलियंगे, चउरासीतिं सीसपहेलियंगसतसहस्साइं सा एगा सीसपहेलिया। [6]एताव ताव गणिए, [7]एयावए चेव गणियस्स [8]विसए, अतो परं [9]ओवमिए।

---

१ वैक्रमीयषोडशशताब्दिलिखितास्मत्सविधवर्तिप्राचीनपत्रान्त एतत्सङ्ख्याताङ्कक्रमान्तर-स्वरूपान्तर नामान्तराणि चोपलभ्यन्ते। तज्ज्ञानार्थं तद्गत पाठोऽत्रोल्लिख्यते—

"चतुरशीतिलक्षवर्षे पूर्वाङ्गम्। पूर्वाङ्ग पूर्वाङ्गेण गुणित पूर्वम्। पूर्व चतुरशीतिगुण पर्वाङ्गम्। पर्वाङ्ग चतुरशीतिलक्षगुण [पर्व। पर्व चतुरशीतिगुण नियुताङ्गम्। नियुताङ्ग चतुरशीतिलक्षगुण] नियुतम्। नियुत चतुरशीतिगुण कुमुदाङ्गम्। कुमुदाङ्ग चतुरशीतिलक्षगुण कुमुदम्। कुमुद चतुरशीतिगुण पद्माङ्गम्। पद्माङ्ग चतुरशीतिलक्षगुण [पद्मम्। पद्म चतुरशीतिगुण] नलिनाङ्गम्। नलिनाङ्ग चतुरशीतिलक्षगुण नलिनम्। नलिन चतुरशीतिगुण कमलाङ्गम्। कमलाङ्ग चतुरशीतिलक्षगुण कमलम्। कमल चतुरशीतिगुण तुटिटाङ्गम्। तुटिटाङ्ग चतुरशीतिलक्षगुण तुटिटम्। तुटिट चतुरशीतिगुण अटटाङ्गम्। अटटाङ्ग चतुरशीतिलक्षगुण अटटम्। अटट चतुरशीतिगुण अममाङ्गम्। अममाङ्ग चतुरशीतिलक्षगुण अममम्। अमम चतुरशीतिगुण हाहाहूहूअङ्गम्। हाहाहूहूअङ्ग चतुरशीतिलक्षगुण हाहाहूहू। हाहाहूहू चतुरशीतिगुण मृदुलताङ्गम्। मृदुलताङ्ग चतुरशीतिलक्षगुण मृदुलता। मृदुलता चतुरशीतिगुणा लताङ्गम्। लताङ्ग चतुरशीतिलक्षगुण लता। लता चतुरशीतिगुणा महालताङ्गम्। महालताङ्ग चतुरशीतिलक्षगुण महालता। महालता चतुरशीतिगुणा शीर्षप्रकम्पिनम्। शीर्षप्रकम्पित चतुरशीतिलक्षगुण हस्तप्रहेलिका। हस्तप्रहेलिका चतुरशीतिगुणा अचलात्मकम्। तत परमसङ्ख्यम्।"

२. °रासीई सवा० ॥ ३ °रासीई सवा०। °रासीती डे० ॥ ४ ख० वा० विनाऽन्यत्र— तुडिए एव अडडगे अडडे अपपगे अपपे हूहुयगे हूहुए उप्पलगे उप्पले पउमंगे पउमे णलिणगे णलिणे अत्थणीपुरगे अत्थणीउरे अउअंगे अउए णउअंगे णउए पउतंगे पउते चूलियगे चूलिया चउरासीति चूलिया° सं०। तुडिए एव अडडे २ अपपे २ हूहुए २ उप्पले २ पउमे २ नलिणे २ अत्थिणिउरे २ अजुए २ पजुए २ नउए २ चूलिया २ सीसपहेलियंगे सीसपहेलिया सवा० वी० ॥ ५. अउए पउयंगे पउए णउयंगे णउए चूलि° सं० जे० विना ॥ ६. सवा० विनाऽन्यत्र—एतावता चेव गणिए ख० वा०। एतावए चेव गणिए जे०। एताव ता गणिए सं० ॥ ७. जे० वा० विनाऽन्यत्र—एतावदे च गणि° सं०। एताव ता गणि° सं०। एताव ताव गणि° सवा० ॥ ८ °ए, तेण पर सं० सवा० ॥ ९. °ए पवत्तति। सं० ॥

३६८. से किं तं ओवमिए? २ दुविहे पण्णत्ते। तं जहा—पलिओवमे य सागरोवमे य।

३६९. से किं तं पलिओवमे? २ तिविहे पण्णत्ते। तं जहा—उद्धारपलिओवमे य अद्धापलिओवमे य खेत्तपलिओवमे य।

३७०. से किं तं उद्धारपलिओवमे? २ दुविहे पण्णत्ते। तं जहा—सुहुमे य वावहारिए य।

३७१. तत्थ णं जे से सुहुमे से ठप्पे।

३७२. तत्थ णं जे से वावहारिए[1] से जहानामए पल्ले सिया—जोयणं आयाम-विक्खंभेणं जोयणं उड्ढं उच्चत्तेणं, तं तिगुणं सविसेसं परि[2]रएणं[3]; से णं एगाहिय-बेहिय-तेहियं[4] जाव उक्कोसेणं सत्तरत्तपरूढाणं सम्मट्ठे सन्निचिते भरिए वालग्गकोडीणं। ते[5] णं वालग्गा नो अग्गी डहेज्जा, नो वाऊ हरेज्जा, नो कुच्छेज्जा, नो[6] पलिविद्धंसिज्जा, णो पूइत्ताए[7] हव्वमागच्छेज्जा। तओ णं[8] समए समए एगमेगं वालग्गं अवहाय जावतिएणं कालेणं से पल्ले खीणे नीरए[9] निल्लेवे णिट्ठिते भवति, से तं वावहारिए उद्धारपलिओवमे।

एएसिं पल्लाणं कोडाकोडी हवेज्ज दसगुणिता।
तं वावहारियस्स उद्धारसागरोवमस्स एगस्स भवे परीमाणं ॥ १०७॥

३७३. एतेहिं वावहारियउद्धारपलिओवम-सागरोवमेहिं किं पयोयणं? [10]⊢ एतेहिं वावहारियउद्धारपलिओवम-सागरोवमेहिं ⊣ णत्थि[11] किंचि पओयणं, केवलं तु पण्णवणा[12] पण्णविज्जति। से तं वावहारिए उद्धारपलिओवमे।

---

१. °ए से इमे–से जहा° इति पाठानुसारेण हारिवृत्तिः। नोपलब्धोऽय पाठ क्वचिदादर्शे॥ २. परिक्खेवेणं खं० वा० जे०, चूर्णिकृताहतोऽय पाठ ॥ ३. °एणं, से पुण पल्ले एगा° खं० वा० जे० ॥ ४. °तेहियाणं जाव ख० वा० जे० ॥ ५. ते णावि अग्गी डहेज्जा णावि वाऊ सं०। हारिवृत्तिसम्मतोऽय पाठ सम्भाव्यते ॥ ६. नो विद्धंसेज्जा संवा०। हारिवृत्तिसम्मतोऽयं पाठः॥ ७. पूइदेहत्ताए इति चूर्णिकृत्सम्मत पाठ, नोपलब्धोऽय क्वचित्॥ ८. सवा० विनाऽन्यत्र—णं समए २ गते एग° ख० वा० जे०। णं समए गए गए एग° स० ॥ ९. °ए णिम्मले णिट्ठि° स०॥ १०. ⊢ ⊣ एतच्चिह्नमध्यगत पाठ स० सवा० नास्ति॥ ११. नत्थि किं पि प° सवा० ॥ १२. °णा कज्जति। से त्त सवा० वी० ॥

३७४. से किं तं सुहुमे उद्धारपलिओवमे? २ से जहानामए पल्ले सिया[1]—जोयणं आयाम-विक्खंभेणं[2], जोयणं[3] उड्ढं उच्चत्तेणं, तं तिगुणं सविसेसं परिक्खेवेणं; से णं पल्ले एगाहिय-बेहिय-तेहिय० उक्कोसेणं सत्तरत्तपरूढाणं सम्मट्ठे सन्निचिते भरिते वालग्गकोडीणं। तत्थ णं एगमेगे वालग्गे असंखेज्जाइं खंडाइं कज्जंति[4]। ते णं वालग्गा दिट्ठीओगाहणाओ असंखेज्जतिभागमेत्ता सुहुमस्स[5] पणगजीवस्स सरीरोगाहणाओ असंखेज्जगुणा। ते[6] णं वालग्गा णो अग्गी डहेज्जा[7], णो वाऊ हरेज्जा, णो कुच्छेज्जा, णो पलिविद्धंसेज्जा, णो पूइत्ताए[8] हव्वमागच्छेज्जा। तओ णं[9] समए समए एगमेगं वालग्गं अवहाय जावतितेणं कालेणं से पल्ले खीणे नीरए निल्लेवे णिट्ठिए भवति, से तं सुहुमे उद्धारपलिओवमे।

एतेसिं[10] पल्लाणं कोडाकोडी हवेज्ज दसगुणिया।
तं सुहुमस्स उद्धारसागरोवमस्स[11] उ एगस्स भवे परीमाणं ॥ १०८ ॥

३७५. एएहिं सुहुमेहिं उद्धारपलिओवम-सागरोवमेहिं किं पओयणं? एतेहि सुहुमेहिं उद्धारपलिओवम-सागरोवमेहिं दीव-समुद्दाणं उद्धारे[12] घेप्पति।

३७६. केवतिया णं भंते! दीव-समुद्दा उद्धारेणं पन्नत्ता? गो०! जावइया णं अड्ढाइज्जाणं उद्धारसागरोवमाणं उद्धारसमया[13] एवतिया णं दीव-समुद्दा उद्धारेणं पण्णत्ता। से तं सुहुमे उद्धारपलिओवमे। से तं उद्धारपलिओवमे।

३७७. से किं तं अद्धापलिओवमे? २ दुविहे पण्णत्ते। तं जहा—सुहुमे य[14] वावहारिए य।

३७८. तत्थ णं जे से सुहुमे से ठप्पे।

३७९. तत्थ णं जे से वावहारिए से जहानामए पल्ले सिया[15] जोयणं आयाम-विक्खंभेणं[16], जोयणं उड्ढं उच्चत्तेणं, तं तिगुणं सविसेसं परिक्खेवेणं; से णं पल्ले

---

१. सिया जाव भरिते वालग्गकोडीणं, स० सवा० वी० ॥ २. °णं जाव भरिते वालग्ग° संवा० ॥ ३. °यणं उव्वेहेण त मुद्रिते ॥ ४. कज्जंति, स० । कीरइ, सवा० वी० ॥ ५. सुहुमपणग° स० ॥ ६. ते णावि अग्गी डहेज्जा जाव णो पूतित्ताए हव्वमागच्छेज्जा, सेसं तहेव जाव निट्ठिए भवति। से त्तं स० ॥ ७. °ज्जा जाव निट्ठिए भवति सवा० ॥ ८. पूइदेहत्ताए चू० ॥ ९ णं समए २ गए एग° ख० जे० ॥ १०. एएसि ण प° स० विना० ॥ ११. °स्स एग° ख० वा० ॥ १२. उद्धारो सवा० ॥ १३. °रसुहुमसमया सवा० ॥ १४. य बायरे य । तत्थ ख० वा० ॥ १५. सिया जाव णो पूतित्ताए सवा० वी० ॥ १६. °ण जाव णो पूतित्ताए स० ॥

एगाहिय-बेहिय-तेहिया जाव भरिये वालग्गकोडीणं। ते णं वालग्गा नो अग्गी डहेज्जा, नो वाऊ हरेज्जा, नो कुच्छेज्जा, नो पलिविद्धंसेज्जा, नो पूइत्ताए हव्वमागच्छेज्जा। ततो[1] णं वाससते वाससते गते एगमेगं वालग्गं अवहाय जावइएणं कालेणं[2] से पल्ले[3] खीणे नीरए निल्लेवे निट्ठिए भवति, से त्तं वावहारिए अद्धापलिओवमे।

एएसिं पल्लाणं कोडाकोडी हविज्ज दसगुणिया[4]।
तं वावहारियस्स अद्धासागरोवमस्स एगस्स भवे परीमाणं ॥ १०९ ॥

३८०. एएहिं वावहारिएहिं[5] अद्धापलिओवम-सागरोवमेहिं किं पओयण[6]? एएहिं जाव नत्थि किंचि प्पओयणं, केवलं तु पण्णवणा पण्णविज्जति। से त्तं वावहारिए अद्धापलिओवमे।

३८१. से किं तं सुहुमे अद्धापलिओवमे? २ से जहानामते पल्ले सियाँ[7]–जोयणं आयाम-विक्खंभेणं, जोयणं उड्ढं उच्चत्तेणं, तं तिगुणं सविसेसं परिक्खेवेणं; से णं पल्ले एगाहिय-बेहिय-तेहिय जाव भरिए वालग्गकोडीणं। तत्थ णं एगमेगे वालग्गे असंखेज्जाइं खंडाइं कज्जति। ते णं वालग्गा दिट्ठीओगाहणाओ असंखेज्जति-भागमेत्ता सुहुमस्स पणगजीवस्स सरीरोगाहणाओ असंखेज्जगुणा। ते णं वालग्गा णो अग्गी डहेज्जा, नो वाऊ हरेज्जा, नो कुच्छेज्जा, नो पलिविद्धंसेज्जा, नो पूइत्ताए हव्वमागच्छेज्जा। ततो णं वाससते वाससते गते एगमेगं वालग्गं अवहाय जावइएणं कालेणं से पल्ले खीणे नीरए निल्लेवे निट्ठिए भवति। से तं सुहुमे अद्धापलिओवमे।

एएसिं पल्लाणं कोडाकोडी हवेज्ज दसगुणिया।
[8]तं सुहुमस्स अद्धासागरोवमस्स एगस्स भवे परीमाणं ॥ ११० ॥

३८२. एएहिं सुहुमेहिं[9] अद्धापलिओवम-सागरोवमेहिं किं पओयणं?

---

१. तते ण वाससते गते गते सं० ॥ २. °णं जाव निट्ठिए स० ॥ ३. पल्ले खीणे भवइ। से त्त सवा० वी० ॥ ४. °णिया। ववहारद्धुदहिस्स उ एगस्स संवा० वी० ॥ ५. °हारियअद्धा° सवा० ॥ ६. °यण? जाव पन्नवणा कज्जइ। से त्तं वाव° संवा० वी० ॥ ७. सिया जोयणं जाव वालग्गकोडीण, तत्थ णं एगमेगे वालग्गे असंखेज्जाइं खंडाइं जाव सुहुमस्स पणगजीवस्स सरीरोगाहणाओ असंखेज्जगुणा, ते णावि अग्गी डहेज्जा जाव ततो णं वाससए वाससए गते एगमेगं वालग्ग अवहाय जावतिएण निट्ठिए भवति। से त्तं स०। सिया जाव एगमेगे वालग्गे असंखेज्जाइं खंडाइं कज्जइ, तए णं से वालग्गा दिट्ठीओगाहणाओ असंखेज्जइभागमेत्ता जाव तओ वासगए वाससए गए एगमेगं वालग्गं अवहाय जावइएण कालेणं से पल्ले निट्ठिए भवइ। से त्तं सवा० वी० ॥ ८. तं सुहुमद्धुदहिस्स उ एगस्स संवा० वी० ॥ ९. सुहुमद्धाप° सवा० ॥

एतेहिं सुहुमेहिं अद्धापलिओवम-सागरोवमेहि णेरतिय-तिरियजोणिय-मणूस[1]-देवाणं आउयाइं[2] मविज्जंति।

३८३. [१] णेरइयाणं भंते! केवतियं कालं ठिती पण्णत्ता? गो०! जहन्नेणं दसवाससहस्साइं उक्कोसेणं तेत्तीसं[3] सागरोवमाइं[4]।

[२] रयणप्पभापुढविणेरइयाणं भंते! केवतियं कालं ठिती पं०? गो०! जहन्नेणं दसवाससहस्साइं उक्कोसेणं एक्कं सागरोवमं, अपज्जत्तगरयणप्पभापुढविणेरइयाणं भते! केवतिकालं ठिती पं०? गो०! जहन्नेणं अंतोमुहुत्त उक्को० अंतो०, पज्जत्तग जाव जह० दसवाससहस्साइं अंतोमुहुत्तूणाइं, उक्कोसेणं सागरोवमं अंतोमुहुत्तूणं।

[३] सक्करपभापुढविणेरइयाणं भंते! केवतिकालं ठिती पं०? गो०! जहन्नेणं सागरोवमं उक्कोसेणं तिण्णि सागरोवमाइं।

[४] एवं सेसपहासु वि पुच्छा भाणियव्वा—वालुयपभापुढविणेरइयाणं जह० तिण्णि सागरोवमाइं, उक्कोसेणं सत्त सागरोवमाइं। पंकपभापुढविनेरइयाणं जह० सत्त सागरोवमाइं, उक्कोसेणं दस सागरोवमाइं। धूमप्पभापुढविनेरइयाणं जह० दस सागरोवमाइं, उक्कोसेणं सत्तरस सागरोवमाइं। तमपुढविनेरइयाणं भंते! केवतिकालं ठिती पन्नत्ता? गो०! जहन्नेणं सत्तरस सागरोवमाइं, उक्कोसेणं बावीसं सागरोवमाइं। तमतमापुढविनेरइयाणं भंते! केवतिकालं ठिती पन्नत्ता? गो०! जहन्नेणं बावीसं सागरोवमाइं, उक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाइं।

---

१. °मणुस्स° स० ॥ २ आउताइ मविज्जाति ख० जे० स० ॥ ३. तेत्तीसं सागरोवमाइं जहा पण्णवणाए ठिईपए सव्वसत्ताण। से त्त अद्धापलिओवमे। ३९२. से किं तं सवा० वी० ॥ ४. °वमाइं। अपज्जत्ताण(रयणप्पभापुढवि)णेरतियाणं पुच्छा, गो०! जहन्नेणं दसवाससहस्साइं उक्कोसेणं सागरोवम, अपज्जत्ता०रयण०पुच्छा, गो०! जहं० अंतो० उक्को० अंतोमुहुत्तं, पज्जत्ता० रयण० पुच्छा, गो०! दसवाससहस्साइ अंतोमुहुत्ताइं (°मुहुत्तूणाइ) उक्कोस० सागरोवमं अंतोमुहुत्तूणं। एवं सव्वपुढवीणं अपज्जत्ताणं जहन्नेण वि उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्त, पज्जत्ताणं जा जस्स ठिती सा अंतोमुहुत्तूणा कायव्वा। सक्करप्पभाते पुच्छा, गो०! जहन्नेणं सागरोवमं उक्को० तिण्णि सागरोवमाइ। वालुतप्पभाते पुच्छा, गो०! जहं० तिण्णि उक्को० सत्त सागरोवमाणि। पंकप्पभाते पुच्छा, गो०! जह० सत्त सागरोवमाइं उक्को० दस सागरोवमाइं। धूमप्पभाए पुच्छा, गो०! जहं० दस सागरोवमाइ उक्को० सत्तरस सागरोवमाइं। तमाए पुच्छा, गो०! जहं० सत्तरस सागरोवमाइ उक्को० बावीसं सागरोवमाइं। अहेसत्तमाए पुच्छा, गो०! जह० बावीस सागरोवमाइं उक्को० तेत्तीस सागरोवमाइं स० ॥

३८४. [१] असुरकुमाराणं भंते! देवाणं केवतिकालं ठिती पं०? गो०! जहन्नेणं दस वाससहस्साइं, उक्कोसेणं सातिरेगं [1]सागरोवमं। असुरकुमारीणं भंते! देवीणं केवतिकालं ठिती पं०? गो०! जहन्नेणं दसवाससहस्साइं, उक्कोसेणं अद्धपंचमाइं पलिओवमाइं।

[२] नागकुमाराणं जाव गो०! जहन्नेणं दस वाससहस्साइं, उक्कोसेणं देसूणाइं दोण्णि पलिओवमाइं। नागकुमारीणं जाव गो०! जहन्नेणं दस वाससहस्साइं, उक्कोसेणं देसूणं पलिओवमं।

[३] एवं जहा णागकुमाराणं देवाणं देवीण य तहा जाव थणियकुमाराणं देवाणं देवीण य भाणियव्वं।

३८५. [१] [2]पुढवीकाइयाणं भंते! केवतिकालं ठिती पन्नत्ता? गो०! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं बावीसं वाससहस्सा। सुहुमपुढविकाइयाणं ओहियाणं अपज्जत्तयाणं पज्जत्तयाण य तिण्ह वि पुच्छा, गो०! जहं० अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं। बादरपुढविकाइयाणं पुच्छा, गो०! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं बावीसं वाससहस्साइं, अपज्जत्तयबादरपुढविकाइयाणं पुच्छा, गो०! जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं,

---

१. सागरोवमं। [अपज्जत्ताणं असुरकुमाराणं पुच्छा, गो०! जहं० अंतो० उक्को० अंतो०]। पज्जत्ताणं असुरकुमाराणं पु०, गोयमा! जह० दस वाससहस्साइं अंतोमुहुत्तूणाइं उक्को० सातिरेगं सागरोवमं अंतोमुहुत्तूणं। सव्वदेवाणं सव्वदेवीण य अपज्जत्ताणं जहन्नेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं। पज्जत्ताण पुच्छा, जा जस्स ठिती सा अंतोमुहुत्तूणा भाणियव्वा। असुरकुमाराण भते! देवीण पुच्छा, गो०! जहं० दस वाससहस्साणि उक्को० अद्धपंचमाणि पलितोवमाणि। णागकुमाराणं पुच्छा, गो०! जहं० दस वाससहस्साणि उक्को० देसूणातिं दो पलिओवमाति। णागकुमारीणं भते! देवीणं पुच्छा, गो०! जहन्नेण सं० ॥ २. पुढविकायियाणं भंते! पुच्छा, गो०! जहन्नेणं अंतो० उक्को० बावीसं वाससहस्साइं। अपज्जत्तपुढविकाइयाण पुच्छा, गो०! जहं० अंतो० उक्को० अंतो०। पज्जत्तपुढविकाइयाणं पुच्छा, [जहं०] अंतो० उक्को० बावीसं वाससहस्साइं अंतोमुहुत्तूणाइं। सुहुमपुढविकाइयाणं भते! पुच्छा, गो०! जहं० अंतो० उ० अं०, अपज्जत्ताणं एव चेव, पज्जत्तयाणं एमेव। बायरपुढविकातियाणं पुच्छा, गो०! जहं० अंतो० उक्को० बावीसं वाससहस्साइं। अपज्जत्तबायरपुढविकाइयाण पुच्छा, गो०! जहं० अंतो० उक्को० अंतो०, पज्जत्तबायरपुढविकाइयाण पुच्छा, गो०! जह० अंतो० उक्को० अंतोमुहुत्तूणाइं। बायरआउक्कातियाण ओहियाण अपज्जत्तयाणं पज्जत्तयाणं[... .. .] तं जहा—ओहियतेउक्काइयाण पुच्छा, गो०! जहं० अंतो० उक्कोसेणं तिन्नि राइंदियाइं, एवं णव गमा भाणियव्वा जधा आउक्काइयाणं। वाउक्काइयाणं पुच्छा, गो०! जहं० अंतो० उक्को० तिण्णि वाससहस्साइं (अग्रे पाठ पतित) सं० ॥

पज्जत्तयबादरपुढविकाइयाणं जाव गो०! जह० अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं बावीसं वाससहस्साइं अंतोमुहुत्तूणाइं।

[२] एवं सेसकाइयाणं पि पुच्छावयणं भाणियव्वं–आउकाइयाणं जाव गो०! जहं० अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं सत्त वाससहस्साइं। सुहुमआउकाइयाणं ओहियाणं अपज्जत्तयाणं पज्जत्तयाणं तिण्ह वि जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं। बादरआउकाइयाण जाव गो०! जहा ओहियाणं, अपज्जत्तयबादर-आउकाइयाणं जाव गो०! जहं० अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं, पज्जत्तयबादरआउ० जाव गो०! जहं० अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं सत्त वाससहस्साइं अंतोमुहुत्तूणाइं।

[३] तेउकाइयाणं भंते! जाव गो०! जहं० अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तिण्णि राइंदियाइं। सुहुमतेउकाइयाणं ओहियाणं अपज्जत्तयाणं पज्जत्तयाण य तिण्ह वि जहं० अंतो० उक्को० अंतो०। बादरतेउकाइयाणं भंते! जाव गो०! जहं० अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तिण्णि राइंदियाइं, अपज्जत्तयबायरतेउकाइयाणं जाव गो०! जहं० अंतो० उक्कोसेणं अंतो०, पज्जत्तयबायरतेउकाइयाणं जाव गो०! जहं० अंतो० उक्कोसेणं तिण्णि राइंदियाइं अंतोमुहुत्तूणाइं।

[४] वाउकाइयाणं जाव गो०! जहं० अंतो० उक्को० तिण्णि वाससहस्साइं। सुहुमवाउकाइयाणं ओहियाणं अपज्जत्तयाणं पज्जत्तयाण य तिण्ह वि जहं० अंतो० उक्को० अंतोमुहुत्तं। बादरवाउकाइयाणं जाव गो०! जहं० अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तिण्णि वाससहस्साइं, अपज्जत्तयबादरवाउकाइयाणं जाव गो०! जहं० अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं, पज्जत्तयबादरवाउकातियाणं जाव गो०! जहं० अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तिण्णि वाससहस्साइं अंतोमुहुत्तूणाइं।

[५] वणस्सइकाइयाणं जाव गो०! जहं० अंतो० उक्को० दस वाससहस्साइं। सुहुमाणं ओहियाणं अपज्जत्तयाणं पज्जत्तयाण य तिण्ह वि जहं० अंतो० उक्कोसेणं अंतोमुहुत्तं। बादरवणस्सइकाइयाणं भंते! केवइयं कालं ठिती पन्नत्ता? गो०! जहं० अंतो० उक्को० दस वाससहस्साइं, अपज्जत्तयाणं जाव गो०! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं, पज्जत्तयबादरवणस्सइकाइयाणं जाव गो०! जहं० अंतो० उक्को० दस वाससहस्साइं अंतोमुहुत्तूणाइं।

३८६. [१] [1]बेइंदियाणं जाव गो० ! जह० अंतो० उक्कोसेणं बारस संवच्छराणि। अपज्जत्तय जाव गोतमा ! जह० अंतो० उक्कोसेणं अंतोमुहुत्तं, पज्जत्तयाणं जाव गोतमा ! जह० अंतो० उक्कोसेणं बारस संवच्छराणि अंतोमुहुत्तूणाइं।

[२] तेइंदियाणं जाव गो० ! जहन्नेणं अंतो० उक्को० एकूणपण्णासं राइंदियाइं। अपज्जत्तय जाव गोतमा ! जह० अंतो० उक्कोसेणं अंतो०, पज्जत्तय जाव गो० ! जह० अंतो० उक्कोसेणं एकूणपण्णासं राइंदियाइं अंतोमुहुत्तूणाइं।

[३] चउरिंदियाणं जाव गो० ! जह० अंतो० उक्को० छम्मासा। अपज्जत्तय जाव गो० ! जह० अंतोमुहुत्तं उक्को० अंतो०, पज्जत्तयाणं जाव गो० ! जह० अंतो० उक्कोसेणं छम्मासा अंतोमुहुत्तूणा।

३८७. [१] [2]पंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं जाव गो० ! जह० अंतो० उक्को० तिण्णि पलिओवमाइं।

[२] [3]जलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं जाव गो० ! जह० अंतो० उक्कोसेणं

---

१. बेइंदियाणं पुच्छा, गो० ! जह० अंतो० उक्को० बारस संवच्छराइं। अपज्जत्तबेइंदियाणं पुच्छा, गो० ! जह० अंतो० उक्को० अंतो०, पज्जत्तबेइंदियपुच्छा, गो० ! जह० अंतो० उक्को० बारस संवच्छराइं अंतोमुहुत्तूणाइं। एवं तेइंदियाण वि तिण्णि गमा, णवरं एगूणपण्णं राइंदियाणि। चउरिंदियाण वि एव चेव, णवरं छम्मासा। सं० ॥ २. पचेंदियतिरिक्खजोणियाणं भंते ! पुच्छा, गो० ! जह० अंतो० उक्को० तिण्णि पलितोवमाइं। [अपज्जत्तयाणं पुच्छा, गो० ! जह० अंतो० उक्को० अंतो०], पज्जत्तयाण पुच्छा, गो० ! जह० अंतो० उक्को० तिण्णि पलितोवमाणि अंतोमुहुत्तूणाइं। सम्मुच्छिमपचिंदियतिरिक्खजोणियाण पुच्छा, [गो० ! जह० अंतो० उक्को० पुव्वकोडी। अपज्जत्तयाण पुच्छा, गो० ! जह० अंतो० उक्को० अंतो०, पज्जत्तयाणं पुच्छा, गो० ! जह० अंतो० उक्को० पुव्वकोडी अंतोमुहुत्तूणा। गब्भवक्कंतियपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गो० ! जह० अंतो० उक्को० तिण्णि पलिओवमाइं। अपज्जत्तयाणं पुच्छा, गो० ! जह० अंतो० उक्को० अंतो०, पज्जत्तयाण पुच्छा,] गो० ! जह० अंतो० उक्को० तिन्नि पलिओवमाइं अंतोमुहुत्तूणाइं। सं० ॥ ३. जलयरपचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गो० ! जह० अंतो० उक्को० पुव्वकोडी। एवं जहा ओहियाण णव गमा तहेव भाणियव्वा, णवर सम्मुच्छिमाण वि पुव्वकोडी। एवं सव्वत्थ णव गमा भाणियव्वा। चउप्पदथलयरपचिंदियतिरिक्खजोणियाणं जह० अंतो० उक्को० तिण्णि पलितोवमाणि। सम्मुच्छिमाणं जह० अंतो० उक्को० चउरासीतिवाससहस्साणि। उरपरिसप्पाणं ओहियगब्भवक्कतियाणं जह० अंतो० उक्को० पुव्वकोडी, सम्मुच्छिमाणं तिपण्णं वाससहस्साणि। भुयपरिसप्पाणं ओहियगब्भवक्कतियाण पुव्वकोडी, सम्मुच्छिमाणं बायालीसं वाससहस्साणि। खहयराण ओहियगब्भवक्कंतियाणं पलिओवमस्स असंखेज्जतिभागं, सम्मुच्छिमाण बावत्तरिं वाससहस्साणि। संगहणिगाहाओ—सम्मुच्छ पु० सं० ॥

पुव्वकोडी। सम्मुच्छिमजलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं जाव गोतमा! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्वकोडी, अपज्जत्तयसम्मुच्छिमजलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं जाव गोयमा! जह० अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं अंतो०, पज्जत्तयसम्मुच्छिमजलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं जाव गो०! जह० अंतो० उक्कोसेणं पुव्वकोडी अंतोमुहुत्तूणा, गब्भवक्कंतियजलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं जाव गो०! जह० अंतोमुहुत्त उक्कोसेणं पुव्वकोडी, अपज्जत्तयगब्भवक्कंतियजलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं जाव गो०! जह० अंतो० उक्को० अंतो०, पज्जत्तयगब्भवक्कंतियजलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं जाव गोयमा! जह० अंतो० उक्को० पुव्वकोडी अंतोमुहुत्तूणा।

[३] चउप्पयथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं भंते! केवतिकालं ठिती पन्नत्ता? गो०! जह० अंतो० उक्को० तिण्णि पलिओवमाइं। सम्मुच्छिमचउप्पयथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं जाव गो०! जह० अंतो० उक्को० चउरासीतिवाससहस्साइं, अपज्जत्तयसम्मुच्छिमचउप्पयथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं जाव गो०! जहन्नेणं अंतो० उक्को० अंतो०, पज्जत्तयसम्मुच्छिमचउप्पयथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं जाव गो०! जह० अंतो उक्को० चउरासीतिवाससहस्साइं अंतोमुहुत्तूणाइं; गब्भवक्कंतियचउप्पयथलयर० जाव गो०! जह० अंतो० उक्को० तिण्णि पलिओवमाइं, अपज्जत्तयगब्भवक्कंतियचउप्पय० जाव गो०! जह० अंतो० उक्कोसेणं अंतोमुहुत्तं, पज्जत्तयगब्भवक्कंतियचउप्पयथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं जाव जह० अंतो० उक्को० तिण्णि पलिओवमाइं अंतोमुहुत्तूणाइं। उरपरिसप्पथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं भंते! केवतिकालं ठिती पं०? गो०! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्वकोडी। सम्मुच्छिमउरपरिसप्प० जाव गो०! जह० अंतो० उक्को० तेवन्नं वाससहस्साइं, अपज्जत्तयसम्मुच्छिमउरपरिसप्प० जाव गो०! जह० अंतो० उक्कोसेणं अंतो०, पज्जत्तयसम्मुच्छिमउरपरिसप्प० जाव गो०! जह० अंतो० उक्को० तेवण्णं वाससहस्साइं अंतोमुहुत्तूणाइं; गब्भवक्कंतियउरपरिसप्पथलयर० जाव गो०! जह० अंतो० उक्कोसेणं पुव्वकोडी, अपज्जत्तयगब्भवक्कंतियउरपरिसप्प० जाव गोतमा! जह० अंतो० उक्को० अंतो०, पज्जत्तयगब्भवक्कंतियउरपरिसप्पथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं जाव गो०! जह० अंतो० उक्को० पुव्वकोडी अंतोमुहुत्तूणा। भुयपरिसप्पथलयर० जाव गो०! जह० अंतो० उक्कोसेणं पुव्वकोडी। सम्मुच्छिमभुयपरिसप्प० जाव गो०! जह० अंतो० उक्कोसेणं बायालीसं

वाससहस्साइं, अपज्जत्तयसम्मुच्छिमभुयपरिसप्पथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं जाव गो० ! जहं० अंतो० उक्को० अंतो०, पज्जत्तयसम्मुच्छिमभुयपरिसप्पथलयरपंचेंदिय० जाव गो० ! जहं० अंतो० उक्को० बायालीसं वाससहस्साइं अंतोमुहुत्तूणाइं; गब्भवक्कंतियभुयपरिसप्पथलयरपंचेंदियाणं जाव गो० ! जहं० अंतो० उक्को० पुव्वकोडी, अपज्जत्तयगब्भवक्कंतियभुयपरिसप्पथलयर० जाव गो० ! जहं० अंतो० उक्को० अंतोमुहुत्तं, पज्जत्तयगब्भवक्कंतियभुयपरिसप्पथलयर० जाव गो० जहं० अंतो० उक्कोसेणं पुव्वकोडी अंतोमुहुत्तूणा ।

[४] खहयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं भंते ! केवतिकालं ठिती पन्नत्ता? गो० ! जहं० अंतो० उक्को० पलिओवमस्स असंखेज्जइभागं । सम्मुच्छिमखहयर० जाव गो० ! जहं० अंतो० उक्को० बावत्तरिं वाससहस्साइं, अपज्जत्तयसम्मुच्छिमखहयर० जाव गो० ! जहं० अंतो० उक्कोसेणं अंतो०, पज्जत्तगसम्मुच्छिमखहयर० जाव गोतमा ! जहं० अंतो० उक्कोसेणं बावत्तरि वाससहस्साइं अंतोमुहुत्तूणाइं; गब्भवक्कंतियखहयरपंचेंदियतिरिक्ख० जाव गो० ! जहं० अंतो० उक्को० पलिओवमस्स असंखेज्जइभागं, अपज्जत्तयगब्भवक्कंतियखहयर० जाव गो० ! जहं० अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं अंतोमुहुत्तं, पज्जत्तयगब्भवक्कंतियखहयरपंचेंदियतिरिक्ख० जाव गोतमा ! जहं० अंतो० उक्कोसेणं पलिओवमस्स असंखेज्जइभागं अंतोमुहुत्तूणं ।

[५] एत्थ एतेसिं संगहणिगाहाओ भवंति । तं जहा—

सम्मुच्छ पुव्वकोडी, चउरासीतिं भवे सहस्साइं ।
तेवण्णा बायाला, बावत्तरिमेव पक्खीणं ॥ १११ ॥
गब्भम्मि पुव्वकोडी, तिण्णि य पलिओवमाइं परमाउं ।
उर-भुयग पुव्वकोडी, पलिउवमासंखभागो य ॥ ११२ ॥

३८८. [१] मणुस्साणं भंते ! केवइकालं ठिई पं० ? गो० ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तिण्णि पलिओवमाइं ।

---

१. मणूसाण पुच्छा, गो० ! जहं० अंतो० उक्को० तिण्णि पलिओवमाणि । अपज्जत्तगगब्भवक्कतियमणूसाणं पुच्छा, गो० ! जहं० अंतो० उक्को० अंतो०, पज्जत्तमणूसाणं पुच्छा, गो० ! जहं० अंतो० उक्को० तिण्णि पलिओवमाणि अंतोमुहुत्तूणाणि । सम्मुच्छिममणुस्साणं पुच्छा, गो० ! जह० अंतो० उक्को० अंतो०, अपज्जत्त-पज्जत्तया ण पुच्छिज्जंति । गब्भवक्कतियमणूसाणं पुच्छा, गो० ! जह० अंतो० उक्को० तिण्णि पलिओवमाणि, अपज्जत्तगब्भवक्कतियमणूसाणं पुच्छा, गो० ! जहं० अंतो० उक्को० अंतो०, पज्जत्तगब्भवक्कतियमणूसाणं पुच्छा, गो० ! जहं० अंतो० उक्को० तिण्णि पलिओवमाणि अंतोमुहुत्तूणाइं स० ॥

[२] सम्मुच्छिममणुस्साणं जाव गो० ! जहं० अंतो० उक्को० अंतो०।

[३] गब्भवक्कंतियमणुस्साणं जाव जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तिण्णि पलिओवमाइं। अपज्जत्तयगब्भवक्कंतियमणुस्साणं जाव गो० ! जहं० अंतो० उक्कोसेणं अंतो०, पज्जत्तयगब्भवक्कंतियमणुस्साणं जाव गोतमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तिण्णि पलिओवमाइं अंतोमुहुत्तूणाइं।

३८९. वाणमंतराणं भंते ! देवाणं केवतिकालं ठिती पण्णत्ता ? गो० ! जहन्नेणं दस वाससहस्साइं उक्कोसेणं पलिओवमं। वाणमंतरीणं भंते ! देवीणं[2] केवतिकालं ठिती पण्णत्ता ? गो० ! जहन्नेणं दस वाससहस्साइं उक्कोसेणं अद्धपलिओवमं।

३९०. [१] जोतिसियाणं भंते ! देवाणं जाव[3] गोतमा ! जहं०[4] सातिरेगं अट्ठभागपलिओवमं उक्कोसेणं पलिओवमं वाससतसहस्समब्भहियं। जोईसीणं[5] भंते ! देवीणं जाव गो० ! जहं० अट्ठभागपलिओवमं उक्कोसेणं अद्धपलिओवमं पण्णासाए वाससहस्सेहि अब्भहियं।

[२] चंदविमाणाणं भंते ! देवाणं जाव जहन्नेणं चउभागपलिओवमं उक्कोसेणं पलिओवमं वाससतसहस्साहियं। चंदविमाणाणं भंते ! देवीणं जाव जहन्नेणं चउभागपलिओवमं उक्को० अद्धपलिओवमं पण्णासाए वाससहस्सेहि अब्भहियं।

[३] सूरविमाणाणं भंते ! देवाणं जाव जहं० चउभागपलिओवमं उक्को० पलिओवमं वाससहस्साहियं। सूरविमाणाणं भंते ! देवीणं जाव जहं० चउभागपलिओवमं उक्को० अद्धपलिओवमं पंचहिं वाससएहिं अधियं[6]।

[४] गहविमाणाणं भंते ! देवाणं जाव जहन्नेणं चउभागपलिओवमं उक्को० पलिओवमं। गहविमाणाणं भंते ! देवीणं जाव[7] जहं० चउभागपलिओवमं उक्कोसेणं अद्धपलिओवमं।

१-२. °ण पुच्छा, गो० ! स० ॥ ३. अस्मिन् ज्योतिष्कसूत्रे सर्वत्र जाव इत्यस्य स्थाने स० आदर्शे पुच्छा, गो० ! इति पाठो वर्त्तते ॥ ४. जह० अट्ठभाग° स०। जह० पलिओवमट्ठभागो उक्को० प्रज्ञा० सूत्र १०१ पत्र १७४-२ ॥ ५. जोतिसिणीण स० ॥ ६. अब्भहिय स० जे० ॥ ७. जाव गो० ! जहं० स० ॥

[५] णक्खत्तविमाणाणं भंते ! देवाणं जाव गोयमा ! जहं० चउभागपलिओवमं उक्को० अद्धपलिओवमं । णक्खत्तविमाणाणं भंते ! देवीणं जाव गो० ! जहन्नेणं चउभागपलिओवमं उक्को० सातिरेगं चउभागपलिओवमं ।

[६] ताराविमाणाणं भंते ! देवाणं जाव गो० ! [1]जहं० सातिरेगं अट्ठभागपलिओवमं उक्को० चउभागपलिओवमं । ताराविमाणाणं भंते ! देवीणं जाव गो० ! जहन्नेणं अट्ठभागपलिओवमं [2]उक्को० सातिरेगं अट्ठभागपलिओवमं ।

३९१. [१] वेमाणियाणं भंते ! देवाणं जाव गो० ! जहण्णेणं पलिओवमं उक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाइं । वेमाणीणं भंते ! देवीणं जाव गो० ! जहं० पलिओवमं उक्को० पणपण्णं पलिओवमाइं ।

[२] सोहम्मे णं भंते ! कप्पे देवाणं केवतिकालं ठिती पं० ? गो० ! जहं० पलिओवमं उक्कोसेणं दोन्नि सागरोवमाइं । सोहम्मे णं भंते ! कप्पे देवीणं जाव गोतमा ! जहन्नेणं पलिओवमं उक्कोसेणं सत्त पलिओवमाइं । सोहम्मे णं भंते ! कप्पे अपरिग्गहियाणं देवीणं जाव गो० ! जहं० पलिओवमं उक्कोसेणं पन्नासं पलिओवमाइं ।

[३] ईसाणे णं भंते ! कप्पे देवाणं केवतिकालं ठिती पन्नत्ता ? गो० ! जहन्नेणं सातिरेगं पलिओवमं उक्को० सातिरेगाइं दो सागरोवमाइं । ईसाणे णं भंते ! कप्पे देवीणं जाव गो० ! जहं० सातिरेगं पलिओवमं उक्को० नव पलिओवमाइं । ईसाणे णं भंते ! कप्पे अपरिग्गहियाणं देवीणं जाव गो० ! जहन्नेणं साइरेगं पलिओवमं उक्कोसेणं पणपण्णं पलिओवमाइं ।

[४] सणंकुमारे णं भंते ! कप्पे देवाणं केवइकालं ठिती पन्नत्ता ? गो० ! जहं० दो[3] सागरोवमाइं उक्कोसेणं सत्त सागरोवमाइं ।

[५] माहिंदे णं भंते ! कप्पे देवाणं जाव गोतमा ! जहं० साइरेगाइं दो[4] सागरोवमाइं, उक्को० साइरेगाइं सत्त सागरोवमाइं ।

[६] बंभलोए णं भंते ! कप्पे देवाणं जाव गोतमा ! जहं० सत्त सागरोवमाइं उक्कोसेणं दस सागरोवमाइं ।

---

१. जहं० अट्ठभाग° स० प्रज्ञा० ॥ २. उक्को० अट्ठभागपलिओवमं साहियं । स० ॥ ३-४. दोन्नि सा° स० ॥

[७] एवं कप्पे कप्पे केवतिकालं ठिती पन्नत्ता? गो०! एवं भाणियव्वं—[1]लंतए जह० दस सागरोवमाइं उक्को० चोद्दस सागरोवमाइं। महा[2]सुक्के जह० चोद्दस सागरोवमाइं उक्कोसेणं सत्तरस सागरोवमाइं। सहस्सा[3]रे जह० सत्तरस सागरोवमाइं उक्कोसेणं अट्ठारस सागरोवमाइं। आणए[4] जह० अट्ठारस सागरोवमाइं उक्को० [5]एक्कूणवीसं सागरोवमाइं। पाणए[6] जह० एक्कूणवीसं सागरोवमाइं उक्को० वीसं सागरोवमाइं। [7]आरणे जह० वीसं सागरोवमाइं उक्को० एक्कवीसं सागरोवमाइं। अच्चुए[8] जह० एक्कवीसं सागरोवमाइं उक्कोसेणं बावीसं सागरोवमाइं।

[८] हेट्ठिमहेट्ठिमगेवेज्ज[9]विमाणेसु णं भंते! देवाणं केवइकालं ठिती पं०? गो०! जह० बावीसं सागरोवमाइं उक्को० तेवीसं सागरो[10]वमाइं, हेट्ठिममज्झिमगेवेज्जविमाणेसु णं जाव गो०! जह० तेवीसं सागरोवमाइं उक्कोसेणं चउवीसं सागरोवमाइं, हेट्ठिमउवरिमगेवेज्ज० जाव जह० चउवीसं सागरोवमाइं उक्को० पणुवीसं सागरोवमाइं। मज्झिमहेट्ठिमगेवेज्जविमाणेसु णं जाव गोतमा! जह० पणुवीसं सागरोवमाइं उक्को० छव्वीसं सागरोवमाइं, मज्झिममज्झिमगेवेज्ज० जाव जह० छव्वीसं सागरोवमाइं उक्को० सत्तावीसं सागरोवमाइं, मज्झिमउवरिमगेवेज्जविमाणेसु णं जाव गोतमा! जह० सत्तावीसं सागरोवमाइं उक्को० अट्ठावीसं सागरोवमाइं। उवरिमहेट्ठिमगेवेज्ज० जाव जह० अट्ठावीसं सागरोवमाइं उक्को० एक्कूणतीसं सागरोवमाइं, उवरिममज्झिमगेवेज्ज० जाव जह० एक्कूणतीसं सागरोवमाइं उक्को० तीसं सागरोवमाइं, उवरिमउवरिमगेवेज्ज० जाव जह० तीसं सागरोवमाइं उक्को० एक्कतीसं सागरोवमाइं।

[९] विजय-वेजयंत-जयंत-अपरा[11]जितविमाणेसु णं भंते! देवाणं केवइकालं ठिती पण्णत्ता? गो० जहण्णेणं एक्कतीसं सागरोवमाइं उक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाइं। स[12]व्वट्ठसिद्धे णं भंते! महाविमाणे देवाणं केवइकालं

---

१. लंतए कप्पे देवाणं पुच्छा, गोयमा! जह० स० ॥ २. °सुक्के पुच्छा, गो०! जह० स० ॥ ३. °स्सारे पुच्छा, गो० जह० स० ॥ ४. °ए पुच्छा, गो०! जह० स० ॥ ५ एगूण° सं० ॥ ६ °ए पुच्छा, गो०! जह० स० ॥ ७ आरणे पुच्छा, गो०! जह० स० ॥ ८. °ए पुच्छा, गो०! जह० स० ॥ ९. °ज्जगदेवाण पुच्छा, गो०! स० ॥ १०. °वमाणि। एतेणाभिलावेण एक्केक्क सागरोवमं आरोवेतव्व जाव उवरिमउवरिमगेवेज्जगदेवाण पुच्छा, गो०! जह० तीस सागरो° स० ॥ ११. °राजियदेवाणं पुच्छा, गो०! स० ॥ १२ सव्वट्ठसिद्धणिलयाणं देवाणं पुच्छा, गो०! अजहण्णमणुक्कोसं तेत्तीस सागरोवमाणि, सव्वट्ठअपज्जत्ताणं जहण्णेण वि उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं, पज्जत्तयाण जा जस्स ठिती सा तेसिं अंतोमुहुत्तूणा कायव्वा। से त्तं सुहुमे स० ॥

ठिती पण्णत्ता ? गो० ! अजहण्णमणुक्कोसं तेत्तीसं सागरोवमाइं। से तं सुहुमे अद्धापलिओवमे। से तं अद्धापलिओवमे।

३९२. से किं तं खेत्तपलिओवमे ? २ दुविहे पण्णत्ते। तं जहा—सुहुमे य वावहारिए य।

३९३. तत्थ णं जे से सुहुमे से ठप्पे।

३९४. तत्थ णं जे से वावहारिए से जहानामए पल्ले सिया[1]—जोयणं आयाम-विक्खंभेणं[2], जोयणं[3] उड्ढं उच्चत्तेणं, तं तिगुणं सविसेसं परिक्खेवेणं; से णं पल्ले एगाहिय-बेहिय-तेहिय० जाव भरिए वालग्गकोडीणं। ते णं वालग्गा णो अग्गी डहेज्जा, णो वातो हरेज्जा, जाव णो पूइत्ताए हव्वमागच्छेज्जा। जे णं तस्स पल्लस्स आगासपदेसा तेहिं वालग्गेहिं अप्फुन्ना ततो णं समए २ गते एगमेगं आगासपएसं अवहाय जावतिएणं[4] कालेणं से पल्ले खीणे जाव निट्ठिए भवइ। से तं वावहारिए खेत्तपलिओवमे।

एएसिं पल्लाणं कोडाकोडी हवेज्ज दसगुणिया।
तं वावहारियस्स खेत्तसागरोवमस्स एगस्स भवे परीमाणं ॥ ११३ ॥

३९५. एएहिं वावहारिएहिं खेत्तपलिओवम-सागरोवमेहिं किं पयोयणं? एएहिं० नत्थि किंचि प्पओयणं, केवलं तु पण्णवणा पण्णविज्जइ। से तं वावहारिए खेत्तपलिओवमे।

३९६. से किं तं सुहुमे खेत्तपलिओवमे ? २ से जहाणामए पल्ले सियाँ[5]—जोयणं आयाम[6]-विक्खंभेणं, जोयणं उड्ढं उच्चत्तेणं, तं तिगुणं सविसेसं परिक्खेवेणं; से णं पल्ले एगाहिय-बेहिय-तेहिय० जाव उक्कोसेणं सत्तरत्तपरूढाणं सम्मट्ठे सन्निचिते भरिए वालग्गकोडीणं। तत्थ णं एगमेगे वालग्गे असंखेज्जाइं खंडाइं कँज्जइ[7], ते णं वालग्गा दिट्ठीओगाहणाओ असंखेज्जइभागमेत्ता सुहुमस्स

---

१. सिया जाव णो पूइत्ताए सवा० वी० ॥ २. °मेग जाव भरिए वाल° स० ॥ ३. °यणं उव्वेहेणं तं मुद्रिते ॥ ४. जावइयेणं कालेणं से पल्ले जाव निट्ठिए से तं वावहारिए [खेत्त० सवा०] जाव पण्णवणा कज्जइ। से तं वावहारिए खेत्त° (सू० ३९५) सवा० वी० ॥ ५. सिया जाव असंखे° सवा० वी० ॥ ६. °यामेणं जाव भरिए वाल° स० ॥ ७. कीरंति जाव सरीरोगा° सं० ॥

पणगजीवस्स सरीरोगाहणाओ असंखेज्जगुणा। ते[1] णं वालग्गा णो अग्गी डहेज्जा[2], नो वातो हरेज्जा, णो कुच्छेज्जा, णो पलिविद्धंसेज्जा, णो पूइत्ताए हव्वमागच्छेज्जा। जे णं तस्स पल्लस्स आगासपदेसा तेहिं वालग्गेहिं अप्फुन्ना वा अणप्फुण्णा वा तओ णं समए २ गते एगमेगं आगासपदेसं अवहाय जावइएणं कालेणं से पल्ले खीणे[3] नीरए निल्लेवे णिट्ठिए भवति। से तं सुहुमे खेत्तपलिओवमे।

[4]३९७. तत्थ णं चोदए पण्णवगं एवं वदासी—अत्थि णं तस्स पल्लस्स आगासपएसा जे णं तेहि वालग्गेहिं अणप्फुण्णा? हंता अत्थि, जहा को दिट्ठंतो? से जहाणामंते[5] कोट्ठए सिया कोहंडाण भरिए तत्थ [6]णं माउलुंगा पक्खित्ता ते वि माया[7], तत्थ णं बिल्ला पक्खित्ता ते वि माता, तत्थ णं आमलया पक्खित्ता ते वि माया, तत्थ णं बयरा पक्खित्ता ते वि माया, तत्थ णं चणगा पक्खित्ता ते वि माया, तत्थ णं मुग्गा पक्खित्ता ते वि माया, तत्थ णं सरिसवा पक्खित्ता ते वि माता, तत्थ णं गंगावालुया पक्खित्ता सा वि माता[8], एवामेव एएणं दिट्ठंतेणं अत्थि णं तस्स पल्लस्स आगासपएसा जे णं तेहि वालग्गेहिं अणप्फुण्णा।

एएसिं पल्लाणं कोडाकोडी हवेज्ज दसगुणिया।
तं[9] सुहुमस्स खेत्तसागरोवमस्स एगस्स भवे परीमाणं॥ ११४॥

३९८. एतेहि सुहुमेहिं[10] खेत्तपलिओवम-सागरोवमेहिं[11] किं पओयणं? एतेहिं सुहुमेहिं पलिओवम-सागरोवमेहि दिट्ठिवाए दव्वाइं मविज्जंति।

३९९. कइविधा णं भंते! दव्वा पण्णत्ता? गो०! दुविहा[12] पण्णत्ता। तं जहा—जीवदव्वा य अजीवदव्वा य।

---

१ ते णो वि अग्गी डहेज्जा जाव नो पूतित्ताते हव्व° स० ॥ २. °ज्जा जाव हव्व° सवा० ॥ ३. खीणे जाव णिट्ठिए स० ॥ ४. ३९७. एवत्रयंतं पण्णवग चोयए एव वयासी सवा० ॥ ५ °मते मचे सिया ख० जे० वा० ॥ ६. णं गुम्मा पक्खि° स० ॥ ७. माया, एव बिल्ला आमलगा वयरा चणगा [मुग्गा] सरिसवा गगावालुया पक्खि° सवा० वी० ॥ ८. माया, एवमेव सवा० ॥ ९. त सुहुमखेत्तसागरस्स उ एगस्स सवा० वी० ॥ १०. सुहुमखेत्त° सवा० ॥ ११. °वमेहिं दिट्ठिवाए सवा० वी० ॥ १२. °हा दव्वा पन्न° सवा० ॥

४००. [१]अजीवदव्वा णं भंते! कतिविहा पण्णत्ता? गो०! दुविहा पन्नत्ता। तं जहा–[२]अरूविअजीवदव्वा य [३]रूविअजीवदव्वा य।

४०१. [४]अरूविअजीवदव्वा णं भंते! कतिविहा पण्णत्ता? गो०! दसविहा पण्णत्ता। तं जहा–धम्मत्थिकाए धम्मत्थिकायस्स [५]देसा धम्मत्थिकायस्स पदेसा अधम्मत्थिकाए अधम्मत्थिकायस्स देसा अधम्मत्थिकायस्स पदेसा आगासत्थिकाए आगासत्थिकायस्स देसा आगासत्थिकायस्स पदेसा अद्धासमए।

४०२. रूविअजीवदव्वा णं भंते! कतिविहा पन्नत्ता? गो०! चउव्विहा पण्णत्ता। तं जहा–[६]खंधा खंधदेसा खंधप्पदेसा परमाणुपोग्गला।

४०३. ते णं भंते! किं संखेज्जा असंखेज्जा अणंता? गोतमा! नो संखेज्जा, नो असंखेज्जा, अणंता। से केणट्ठेणं भंते! एवं [७]वुच्चति–ते णं नो संखेज्जा, नो असंखेज्जा, अणंता? गो०! अणंता परमाणुपोग्गला अणंता दुपएसिया खंधा [८]जाव अणंता अणंतपदेसिया खंधा, [९]से एतेणं अट्ठेणं गोतमा! एवं वुच्चति–ते णं नो [१०]संखेज्जा, नो असंखेज्जा, अणंता।

४०४. जीवदव्वा णं भंते! किं संखेज्जा असंखेज्जा अणंता? गो०! नो संखेज्जा, नो असंखेज्जा, अणंता। से केणट्ठेणं भंते! एवं वुच्चइ जीवदव्[११]वा णं नो संखेज्जा नो असंखेज्जा अणंता? गोतमा! असंखेज्जा णेरइया, असंखेज्जा

---

१. अत्रेदमवधेयं धीधनै.—मुद्रितक्रमानुसारी पाठ· केवल सं० आदर्श एव वर्त्तते, शेषप्रतिषु पुन प्रथमं जीवसूत्रं तदनन्तर च अजीवसूत्रं लिखितमास्ते। अपि च श्रीहरिभद्रसूरिभगवता श्रीमलधारिपादैश्च स्वस्ववृत्तौ स० आदर्शवत् प्रथममजीवसूत्रं तदनन्तर च जीवसूत्रं व्याख्यातमस्ति, किन्तु भगवता चूर्णिकृता शेषप्रतिगतपाठवद् जीवसूत्रव्याख्यानानन्तरमजीवसूत्रं विवृतमस्तीति। अपि च वी० आदर्शे— "जीवदव्वा णमित्यादि जीवदव्वा ण नो सखेज्जा नो असखेज्जा अणता इत्येतदन्त आलापक अजीवदव्वा ण भते! इत्यादि ते णं णो सखेज्जा नो असखेज्जा अणता इत्यन्तालापकानन्तर दृश्य, वृत्तौ तथैव दर्शनात्।" इति टिप्पण्यपि वर्त्तते॥ २, ४. अरूवीअ° संवा० वी० विना॥ ३. रूवीअ° संवा० वी० विना॥ ५. देसे धम्मत्थिकायस्स पदेसे, एवं अधम्मत्थिकाए ३ आगासत्थिकाए ३ अद्धा° सवा० वी०॥ ६. खंधा देसा पदेसा पर° खं०॥ ७. वुच्च जावइ अणंता संवा०॥ ८. जाव दस पएसिया खंधा संखिज्जपए० असंखिज्जपए० अणंतपए° संवा० वी०॥ ९. से तेणट्ठेण गो° स० सवा०॥ १० °ज्जा जाव अणता सं० सवा०॥ ११. °व्वा जाव अणंता सवा०॥

असुरकुमारा[1] जाव[2] असंखेज्जा थणियकुमारा, असंखेज्जा पुढवीकाइया[3] जाव असंखेज्जा वाउकाइया, अणंता वणस्सइकाइया, असंखेज्जा बेंदिया जाव असंखेज्जा चउरिंदिया, असंखेज्जा पंचेंदियतिरिक्खजोणिया असंखेज्जा मणूसा, असंखेज्जा वाणमंतरिया, असंखेज्जा जोइसिया, असंखेज्जा वेमाणिया, अणंता सिद्धा, से एएणं अट्ठेणं गोतमा! एवं वुच्चइ–जीवदव्वा णं नो संखेज्जा, नो असंखेज्जा, अणंता।

४०५. कति णं भंते! सरीरा[4] पं० ? गो० ! पंच सरीरा[5] पण्णत्ता। तं जहा–ओरालिए वेउव्विए आहारए तेयए कम्मए।

४०६. णेरइयाण भंते! कति सरीरा[6] पन्नत्ता? गो० ! तयो सरीरा[7] प०। त०–वेउव्विए तेयए कम्मए[8]।

४०७. असुरकुमाराणं भंते! कति सरीरा पं० ? गो० ! तओ सरीरा पण्णत्ता। तं जहा–वेउव्विए तेयए कम्मए। एवं तिण्णि २ एते चेव सरीरा जाव थणियकुमाराणं भाणियव्वा।

४०८. [१] पुढवीकाइयाणं भंते! कति सरीरा पण्णत्ता? गो० ! तयो सरीरा पण्णत्ता। तं जहा–ओरालिए तेयए कम्मए।

[२] एवं आउ-तेउ-वणस्सइकाइयाण वि एते चेव तिण्णि सरीरा भाणियव्वा।

---

१. °रा असखेज्जा णागकुमारा असखेज्जा सुवण्णकुमारा असं० विज्जुकु० असं० अग्गिकु० असं० दीवकु० अस० उदहिकु० अस० दिसाकु० असं० वायुकु० अस० थणियकुमारा असखेज्जा पुढविकाइया असंखेज्जा आउक्काइया असंखेज्जा तेउकाइया असंखेज्जा वाउक्काइया अणंता वणस्सइकाइया असखेज्जा बेंदिया असंखेज्जा तेंदिया असंखेज्जा चउरिंदिया अस० पचेंदियतिरिक्खजोणिया स० ॥ २. जाव थणि° सवा० ॥ ३ °या, एव आउ० तेउ० वाउ०, अणंता वणस्सइकाइया जाव असखिज्जा बेंदिया तेंदिया चउरिंदिया पंचिंदिय-[तिरिक्खजोणिया] मणुस्सा असखेज्जा वाणमतरा, एव जोइसिया वेमाणिया, अणता सिद्धा से तेणट्ठेणं सवा० वी० ॥ ४-५ सरीरगा स० सवा० ॥ ६-७ सरीरगा स० ॥ ८. कम्मए। एवं असुरकुमाराण। पुढविकाइयाणं पुच्छा, गो०! ततो सरीरगा प०। त०—ओरालिए तेयए कम्मए। एव वाउक्कायवज्जाण जाव चउरिंदियाण। वाउक्कातियाणं पुच्छा, गोयमा! वाउक्कातियाण चत्तारि सरीरगा प० त०—ओरालिए वेउव्विए तेयए कम्मए। एव पचिंदिय-तिरिक्खजोणियाण वि। मणूसाण पच वि। वाणमतर-जोइसिय-वेमाणियाण जहा नेरइयाण। ४१३ केवतिया ण भते! स० ॥

[३] वाउकाइयाणं जाव गो० ! चत्तारि सरीरा पन्नत्ता। तं०—ओरालिए वेउव्विए तेयए कम्मए।

४०९. बेंदिय-तेंदिय-चउरिंदियाणं जहा पुढवीकाइयाणं।

४१०. पंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं जाव गो० ! जहा वाउकाइयाणं।

४११. मणूसाणं जाव गो० ! पंच सरीरा पन्नत्ता। तं०—ओरालिए वेउव्विए आहारए तेयए कम्मए।

४१२. वाणमंतराणं जोइसियाणं वेमाणियाणं जहा नेरइयाणं, वेउव्विय-तेयग-कम्मगा तिन्नि तिन्नि सरीरा भाणियव्वा।

४१३. के[1]वतिया णं भंते ! ओरालियसरीरा पण्णत्ता ? गो० ! दुविहा पण्णत्ता। तं जहा—बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य। तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया ते णं असंखेज्जा असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणी-ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ, खेत्ततो असंखेज्जा लोगा। तत्थ णं जे ते मुक्केल्लगा ते णं अणंता अणंताहिं उस्सप्पिणी-ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ, खेत्ततो अणंता लोगा, दव्वओ अभवसिद्धिएहिं अणंतगुणा सिद्धाणं अणंतभागो।

४१४. केवतिया णं भंते! वेउव्वियसरीरा पं० ? गोतमा! दुविहा पण्णत्ता। तं०—बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य। तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया ते णं असंखेज्जा असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणि-ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ, खेत्तओ असंखेज्जाओ सेढीओ पतरस्स असंखेज्जइभागो। तत्थ णं जे ते मुक्केल्लया ते णं [2]अणंता अणताहिं उस्सप्पिणि-ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ, [3]सेसं जहा ओरालियस्स मुक्केल्लया तहा एते वि भाणियव्वा।

४१५. केवइया णं भंते! आहारगसरीरा पं० ? गोयमा! दुविहा पं०। तं०—बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य। तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया ते णं सिया[4] अत्थि सिया[5] नत्थि, जइ अत्थि जहण्णेणं एगो वा दो वा तिण्णि वा, उक्कोसेणं सहस्सपुहत्तं[6]। मुक्केल्लया जहा ओरालियसरीरस्स तहा-भाणियव्वा।

---

१. कइविहा णं भंते ! स० विना॥ २. अणंता जहा ओरालियमुक्केल्लगा तहेव भाणि° स०॥ ३. सेसं पि जहा सवा०॥ ४-५. सिय स० सवा०॥ ६. °हत्तं। तत्थ णं जे ते मुक्केल्लया ते णं आणंता जहा ओरालियमुक्केल्लगा। ४१६. के° स०॥

४१६. केवतिया णं भंते! तेयगसरीरा पण्णत्ता? गोयमा! दुविहा पं०। तं०—बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य। तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया ते णं अणंता अणंताहि उस्सप्पिणि-ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ, खेत्ततो अणंता लोगा, दव्वओ[1] सिद्धेहि अणंतगुणा सव्वजीवाणं अणंतभागूणा। तत्थ णं जे ते मुक्केल्लया ते णं अणंता[2] अणंताहिं उस्सप्पिणि-ओसप्पिणीहि अवहीरंति कालतो, खेत्ततो अणंता लोगा, दव्वओ सव्वजीवेहिं अणंतगुणा जीववग्गस्स अणंतभागो[3]।

४१७. केवइया णं भंते! कम्मयसरीरा पन्नत्ता? गो०! दुविहा पण्णत्ता। तं जहा—बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य। जहा तेयगसरीरा तहा कम्मगसरीरा वि भाणियव्वा।

४१८. [१] नेरइयाणं भंते! केवतिया ओरालियसरीरा पन्नत्ता? गोतमा! दुविहा पण्णत्ता। तं०—बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य। तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया ते णं नत्थि। तत्थ णं जे ते मुक्केल्लया ते[4] जहा ओहिया ओरालिया तहा भाणियव्वा।

[२] नेरइयाणं भंते! केवइया वेउव्वियसरीरा पन्नत्ता? गो०! दुविहा पण्णत्ता। तं जहा—बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य। तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया ते णं असंखेज्जा असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणी-ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ, खेत्तओ असंखेज्जाओ सेढीओ पयरस्स असंखेज्जइभागो, तासि णं सेढीणं विक्खंभसूयी अंगुलपढमवग्गमूलं बितियवग्गमूलपडुप्पण्णं अहवणं अंगुलबितियवग्गमूलघणपमाणमेत्ताओ सेढीओ। तत्थ णं जे ते मुक्केल्लया ते णं जहा[5] ओहिया ओरालियसरीरा तहा भाणियव्वा।

[३] [6]⊢णेरइयाणं भंते! केवइया आहारगसरीरा पण्णत्ता? गोयमा! दुविहा पण्णत्ता। तं जहा—बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य[7]। तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया ते णं नत्थि। तत्थ णं जे ते मुक्केल्लया ते जहा ओहिया ओरालिया तहा भाणियव्वा।⊣

---

१ °व्वओ सव्वग्गि° वा० ॥ २ अणता जाव खेत्तओ स० ॥ ३ °भागो। एवं कम्मगसरीरा वि। ४१८. [१] नेरतियाणं स० ॥ ४. ते णं अणता जहा ओरालियमुक्किल्लगा तहा स० ॥ ५ जहा ओरालियमुक्किल्लगा। [३] णेरतियाण स० ॥ ६ ⊢ ⊣ एतच्चिह्नमध्यवर्त्ती पाठ खं० जे० वा० नास्ति ॥ ७. य। दो वि जधा एतेसि चेव ओरालियबद्धेल्लग-मुक्केल्लगा। तेया-कम्माइं जहा एतेसि चेव वेउव्विया। ४१९ [१] असुर° सवा० ॥

[४] तेय[1]ग-कम्मगसरीरा जहा एतेसि चेव वेउव्वियसरीरा तहा भाणियव्वा ।

४१९. [१] असुरकुमाराणं भंते ! केवतिया ओरालियसरीरा पन्नत्ता? [2]गो० ! जहा नेरइयाणं ओरालियसरीरा तहा भाणियव्वा ।

[२] असुरकुमाराणं भंते! केवतिया वेउव्वियसरीरा पन्नत्ता ? गोतमा ! दुविहा पण्णत्ता । तं०—बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य । तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया ते णं [3]असंखेज्जा असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणि-ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालतो, खेत्ततो असंखेज्जाओ सेढीओ पयरस्स असंखेज्जइभागो, तासि णं सेढीणं विक्खंभसूई अंगुलपढमवग्गमूलस्स असंखेज्जतिभागो । मुक्केल्लया [4]जहा ओहिया ओरालियसरीरा तहा भाणियव्वा ।

[[5]३] असुरकुमाराणं भंते ! केवइया आहारगसरीरा पन्नत्ता ? गो० ! दुविहा पण्णत्ता । तं जहा—बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य । जहा एएसिं चेव ओरालियसरीरा तहा भाणियव्वा।

[४] तेयग-कम्मगसरीरा जहा एतेसिं चेव वेउव्वियसरीरा तहा भाणियव्वा ।

[५] जहा असुरकुमाराणं तहा जाव थणियकुमाराणं ताव भाणियव्वं ।

४२०. [१] पुढविकाइयाणं भंते! केवइया[6] ओरालियसरीरा पन्नत्ता? गो० ! दुविहा पं० । तं०—बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य । एवं [7]जहा ओहिया ओरालियसरीरा तहा भाणियव्वा । पुढविकाइयाणं भंते ! केवइया वेउव्विय[8]सरीरा पन्नत्ता? गो० ! दुविहा पं० । तं०—बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य । तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया ते णं णत्थि। मुक्केल्लया [9]जहा ओहिया ओरालियसरीरा तहा

१. तेय-कम्मसरीरा सवा० ॥ २. गो० ! दुविधा प० । त०—बद्धेल्लगा य मुक्केल्लगा य, दो वि जधा नेरतियाणं । वेउव्वियाण पुच्छा, गो० ! दुविहा स० ॥ ३. असंखेज्जा जहा नेरतियाण जाव पयरस्स स० संवा० वी० ॥ ४. जहा एएसि चेव ओरा° सवा० । जहा ओरालिया । आहारगा जहा ओरालिया तेसिं (एएसिं) चेव दुविहा वि । तेया-कम्माणं जहा एतेसिं [चेव] वेउव्विया । एवं जाव थणियकुमारा । ४२०. [१] पुढ° स० ॥ ५. [३] आहारगा जहा ओरालिय० तेसिं चेव दुविहा वि। [४] तेय° सवा० ॥ ६. °या तोरालि° ख० वा० ॥ ७. जहा ओरालिया बद्धेल्लगा तहा भा° स० ॥ ८. °सरीरपुच्छा, गो० ! स० ॥ ९. जहा ओरालियमुक्केल्लगा । आहारगस° सं० ॥

भाणियव्वा। आहारगसरीरा वि एवं चेव[1] भाणियव्वा। तेयग-कम्मगसरीराणं जहा एएसिं चेव ओरालि[2]यसरीरा तहा भाणियव्वा।

[२] जहा पुढविकाइयाणं एवं आउकाइयाणं तेउकाइयाण य सव्वसरीरा भाणियव्वा।

[३] वाउकाइयाणं भंते! केवइया ओरालियसरीरा पन्नत्ता? गो०! जहा पुढविकाइयाणं ओरालियसरीरा तहा भाणियव्वा। वाउकाइयाणं भंते! केवतिया वेउव्वियसरीरा पन्नत्ता? गो०! दुविहा पं०। तं०—बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य। तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया ते णं असंखेज्जा समए २ अवहीरमाणा २ पलिओवमस्स असंखेज्जइभागमेत्तेणं कालेणं अवहीरंति नो चेव णं अवहिया सिया[3]। मुक्केल्लया ⊢[4] जहा ओहिया ओरालियमुक्केल्लया ⊣। आहारयसरीरा जहा पुढविकाइयाणं वेउव्वियसरीरा तहा भाणियव्वा। तेयग-कम्मयसरीरा जहा पुढविकाइयाणं तहा भाणियव्वा।

[४] वणस्सइकाइयाणं ओरालिय-वेउव्विय-आहारगसरीरा जहा पुढविकाइयाणं तहा भाणियव्वा। वणस्सइकाइयाणं भंते! केवइया तेयग-कम्मगसरीरा पण्णत्ता? गो०! जहा ओहिया तेयग-कम्मगसरीरा तहा वणस्सइकाइयाण वि तेयग-कम्मगसरीरा भाणियव्वा।

४२१. [१] बेइंदियाणं भंते! केवइया ओरालियसरीरा पन्नत्ता? गोतमा! दुविहा पण्णत्ता। त जहा—बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य। तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया ते णं असंखेज्जा[5] असंखेज्जाहि उस्सप्पिणी-ओसप्पिणीहि अवहीरंति कालओ, खेत्ततो असंखेज्जाओ सेढीओ पयरस्स असंखेज्जइभागो, तासि णं सेढीणं विक्खंभसूयी असंखेज्जाओ जोयणकोडाकोडीओ असंखेज्जाइं सेढिवग्गमूलाइं, बेइंदियाणं ओरालियसरीरेहि बद्धेल्लएहि पयरं अवहीरइ असंखेज्जाहि उस्सप्पिणि-ओसप्पिणीहि कालओ, खेत्तओ अंगुलपयरस्स आवलियाए[6] य

---

१. °व तेया-कम्माइ जहा स० सवा० ॥ २. °लिया। एव आउकाइयाणं तेउकाइयाण। वाउकातियाणं णवर इमो विसेसो—वेउव्वियस्स पुच्छा, गो०! दुविधा प०। स० ॥ ३. सिया, अवसिट्ठं जहा पुढविकातियाण। वणस्सतिकातियाणं जहा पुढविकातियाण। नवर तेया-कम्मगा जहा ओहिया। ४२१ [१] बेदियाण स० ॥ ४. ⊢ ⊣ एतच्चिह्नमध्यवर्ती पाठ सवा० वी० एव वर्तते ॥ ५ °ज्जा जहा णेरतियाण वेउव्वियसरीरा जाव पयरस्स अ° स० ॥ ६ °ए अस° स० सवा० ॥

असंखेज्जइभागप[1]डिभागेणं। मुक्केलया [2]जहा ओहिया ओरालियसरीरा तहा भाणियव्वा। वेउव्विय-आहारगसरीरा णं बद्धेलया नत्थि, मुक्केलया [3]जहा ओरालियसरीरा ओहिया तहा भाणियव्वा। तेया-कम्मगसरीरा जहा एतेसिं चेव ओ[4]रालियसरीरा तहा भाणियव्वा।

[२] जहा बेइंदियाणं तहा तेइंदियाणं चउरिंदियाण वि भाणियव्वं।

४२२. [१] पंचेंदियतिरिक्खजोणियाण[5] वि [6]⊢ ओरालियसरीरा[7] एवं चेव भाणियव्वा ⊣।

[२] पंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं भंते! केवइया वेउव्वियसरीरा पण्णत्ता? गोयमा! दुविहा पं०। तं०—बद्धेलया य मुक्केलया य। तत्थ णं जे ते बद्धेलया ते णं असंखेज्जा[8] असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणि-ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ, खेत्त[9]ओ जाव विक्खंभसूयी अंगुलपढमवग्गमूलस्स असंखेज्जइभागो। मुक्केलया जहा ओहिया ओरालिया णं। आहारयसरीरा जहा बेइंदियाणं। तेयग-कम्मगसरीरा जहा ओरालिया।

४२३. [१] मणूसाणं भंते! केवइया ओरालियसरीरा पन्नत्ता? गो०! दुविहा पण्णत्ता। तं जहा—बद्धेलया य मुक्केलया य। तत्थ णं जे ते बद्धेलया ते णं सिय संखेज्जा सिय असंखेज्जा, जहण्णपदे संखेज्जा—[10]संखेज्जाओ [11]कोडीओ, तिजमलपयस्स उवरि चउजमलपयस्स हेट्ठा, [12]अहवणं छट्ठो वग्गो पंचमवग्गपडुप्पण्णो, [13]अहवणं छण्णउतिछेयणगदाइरासी, उक्कोसपदे असंखेज्जा, असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणि-ओ[14]सप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ, खेत्ततो [15]उक्कोसपए

---

१ पलिभा° चू० सवा० ॥ २. जहा ओरालियमुक्केल्लगा। वेउव्वि° स० ॥ ३. जहा ओहिया ओरालिया मुक्किल्लगा। तेय-कम्माइ जहा स० ॥ ४. °रालिया। एवं जाव चउरिंदिया। ४२२. [२] पंचें° स० सवा० ॥ ५ °ण वि एवं चेव, णवरं वेउव्विएसु णाणत्त। वेउव्वियाण पुच्छा गो०! स० ॥ ६. ⊢ ⊣ एतच्चिह्नमध्यवर्ती पाठ सवा० एव वर्तते ॥ ७. °रा तहा भाणि° वी० ॥ ८ °ज्जा जहा असुरकुमाराणं, णवरं तासि णं सेढीणं विक्खंभसूयी अंगुलपढमवग्गमूलस्स असंखेज्जतिभागो। मुक्केल्लगा तहेव। ४२३. [१] मणूसाण स० ॥ ९. खेत्तओ असंखेज्जाओ सेढीओ पयरस्स असंखिज्जइभागो तासि णं सेढीण विक्खंभ° मु० ॥ १०. संखेज्जाओ कोडाकोडीओ स० सवा०। प्रज्ञापनोपाङ्गेऽप्ययमेव पाठ। व्याख्यातं च तत्र मलयगिरिपादै "सङ्ख्येयाः कोटीकोट्य." इति। पत्र २८० ॥ ११. कोडीओ एगूणतीसं ठाणाइं तिजम° सवा० वी०। सम्मतोऽयं वाचनाभेद चूर्णिकृतां श्रीहरिभद्रपादाना चापि ॥ १२-१३. अहवण छ° सं० ॥ १४. अवसप्पि° सवा० ॥ १५. उक्कोसेणं रू° सवा० ॥

रूवपक्खित्तेहिं मणूसेहिं सेढी अवहीरंति, असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणी-ओसप्पिणीहिं कालओ, खेत्तओ अंगुलपढमवग्गमूलं ततियवग्गमूलपडुप्पण्णं। मुक्केल्लया जहा ओहिया ओरालिया णं।

[२] मणूसाणं भंते! केवतिया वेउव्वियसरीरा पण्णत्ता? गो०! दुविहा पं०। तं०—बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य। तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया ते णं संखेज्जा समए २ अवहीरमाणा २ संखेज्जेणं कालेणं अवहीरंति, नो चेव णं अवहिया सिया। मुक्केल्लया जहा ओहिया ओरालिया णं।

[३] मणूसाणं भंते! केवइया आहारयसरीरा पन्नत्ता? गो०! दुविहा पण्णत्ता। तं जहा—बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य। तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया ते णं सिय अत्थि सिय नत्थि, जइ अत्थि जहन्नेणं एक्को वा दो वा तिण्णि वा उक्कोसेणं सहस्सपुहत्तं। मुक्केल्लया जहा ओहिया ओरालिया णं।

[४] तेयग-कम्मगसरीरा जहा एतेसिं चेव ओहिया ओरालिया तहा भाणियव्वा।

४२४. [१] वाणमंतराणं ओरालियसरीरा जहा नेरइयाणं।

[२] वाणमंतराणं भंते! केवइया वेउव्वियसरीरा पन्नत्ता? गो०! दुविहा पं०। तं०—बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य। तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया ते णं असंखेज्जा, असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणि-ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालतो, खेत्तओ असंखेज्जाओ सेढीओ पयरस्स असंखेज्जइभागो, तासि णं सेढीणं विक्खंभसूई संखेज्जजोयणसयवग्गपलिभागो पतरस्स। मुक्केल्लया जहा ओहिया ओरालिया णं।

[३] ⊢[4] आहारगसरीरा दुविहा वि जहा असुरकुमाराणं। ⊣

१ °रंति, तासि सेढीए काल-खेत्तेहिं अवहारो मग्गिज्जइ—कालओ असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणि-ओसप्पिणीहिं अवहीरंति, खेत्तओ सवा० वी०॥ २ जहा ओरालियमुक्केल्लगा। वेउव्वियपुच्छा, गो०! दु° स०॥ ३. °या ण मुक्केल्लया। [३] मणू° सवा०। °या। आहारगसरीरा जहा ओहिया। तेयाकम्मगा जहा एतेसिं चेव ओरालिया। ४२४. [१] वाणमंतराणं जहा नेरतियाण ओरालिता आहारगा य। वेउव्वियसरीर पि जहा णेरतियाण, णवर तासि ण सेढीण विक्खभसूयी संखेज्जजोयणसयवग्गपलिभागो पयरस्स। मुक्केल्लगा जहा ओहिया ओरालिया। [तेया-]कम्मगा जहा एतेसिं चेव वेउव्विया। ४२५ [१] जोतिसियाणं एवं चेव। णवर तासि ण सेढीणं विक्खभसूयी बेछप्पण्णगुलसतवग्गपलिभागो पयरस्स। ४२६ [१] वेमाणियाणं एव चेव। नवर तासि णं (४२१ [२]) स०॥ ४. ⊢ ⊣ एतच्चिह्नमध्यवर्ती पाठ सवा० वी० एव वर्त्तते॥

[४] वाणमंतराणं भंते! केवइया तेयग-कम्मगसरीरा पं०? गो०! जहा एएसिं चेव वेउव्वियसरीरा तहा तेयग-कम्मगसरीरा वि भाणियव्वा।

४२५. [१] जोइसियाणं भंते! केवइया ओरालियसरीरा पं०? गो०! जहा नेरइयाणं तहा भाणियव्वा।

[२] जोइसियाणं भंते! केवइया वेउव्वियसरीरा पण्णत्ता? गो०! दुविहा पं०। तं०—बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य। तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया जाव तासि णं सेढीणं विक्खंभसूची बेछप्पण्णंगुलसयवग्गपलिभागो पयरस्स। मुक्केल्लया जहा ओहियओरालिया णं।

[३] आहारयसरीरा जहा नेरइयाणं तहा भाणियव्वा।

[४] तेयग-कम्मगसरीरा जहा एएसिं चेव वेउव्विया तहा भाणियव्वा।

४२६. [१] वेमाणियाणं भंते! केवतिया ओरालियसरीरा पन्नत्ता? गोयमा[1]! जहा नेरइयाणं तहा भाणियव्वा।

[२] वेमाणियाणं भंते! केवइया वेउव्वियसरीरा पण्णत्ता? गो०! दुविहा पं०। तं०—बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य। तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया ते णं असंखेज्जा, असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणि-ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ, खेत्तओ असंखेज्जाओ सेढीओ पयरस्स असंखेज्जइभागो, तासि णं सेढीणं विक्खंभसूई अंगुलबितियवग्गमूलं[2] ततियवग्गमूलपडुप्पण्णं, अहवणं[3] अंगुलततियवग्गमूल-घणप्पमाणमेत्ताओ[4] सेढीओ। मुक्केल्लया जहा ओहिया ओरालिया णं।

[३] आहारयसरीरा जहा नेरइयाणं।

[४] तेयग-कम्मगसरीरा जहा एएसिं चेव वेउव्वियसरीरा तहा भाणियव्वा। से तं सुहुमे खेत्तपलिओवमे। से तं खेत्तपलिओवमे। से तं पलिओवमे। से तं विभागणिप्फण्णे[5]। से तं कालप्पमाणे।

४२७. से किं तं भावप्पमाणे? २ तिविहे पण्णत्ते। तं जहा—गुणप्पमाणे णयप्पमाणे संखप्पमाणे[6]।

---

१. गो०! दुविहा पन्नत्ता। तं जहा—जहा ने° सवा० ॥ २. °लबीयव° सवा० ॥ ३. अधवण सवा० वी०। अहवण अं° स० ॥ ४. °त्ताओ सेढीओ। सेसं तं चेव। से त्तं सुहुमे स० ॥ ५. विभंग° जे० स० चू० ॥ ६. संखापमाणे सवा० वी० ॥

४२८. से किं तं गुणप्पमाणे ? २ दुविहे पण्णत्ते। तं जहा– जीवगुणप्पमाणे य अजीवगुणप्पमाणे य।

४२९. से किं तं अजीवगुणप्पमाणे ? २ पंचविहे पण्णत्ते। तं जहा– वण्णगुणप्पमाणे गंधगुणप्पमाणे रसगुणप्पमाणे फासगुणप्पमाणे संठाणगुणप्पमाणे।

४३०. से किं तं वण्णगुणप्पमाणे ? २ पंचविहे पण्णत्ते। तं०– कालवण्णगुणप्प[1]माणे जाव सुक्किलवण्णगुणप्पमाणे। से तं वण्णगुणप्पमाणे।

४३१. से किं तं गंधगुणप्पमाणे ? २ दुविहे पण्णत्ते। तं०–[2]सुरभिगंधगुणप्पमाणे [3]दुरभिगंधगुणप्पमाणे य। से तं गंधगुणप्पमाणे।

४३२. से किं तं रसगुणप्पमाणे? २ पंचविहे पण्णत्ते। तं०– तित्तरसगुणप्प[4]माणे जाव महुररसगुणप्पमाणे। से तं रसगुणप्पमाणे।

४३३. से किं तं फासगुणप्पमाणे ? २ अट्ठविहे पण्णत्ते। तं०– कक्खडफासगुणप्प[5]माणे जाव लुक्खफासगुणप्पमाणे। से तं फासगुणप्पमाणे।

४३४. से किं तं संठाणगुणप्पमाणे ? २ पंचविहे पण्णत्ते। तं०– परिमंडलसंठाणगुणप्पमाणे जाव आययसंठाणगुणप्पमाणे। से तं संठाणगुणप्पमाणे। से तं अजीवगुणप्पमाणे।

४३५. से किं त जीवगुणप्पमाणे ? २ तिविहे पण्णत्ते। तं जहा– णाणगुणप्पमाणे दंसणगुणप्पमाणे चरित्तगुणप्पमाणे य।

४३६. से किं तं णाणगुणप्पमाणे ? २ चउव्विहे पण्णत्ते। तं०–पच्चक्खे अणुमाणे ओवम्मे आगमे।

४३७. से किं तं पच्चक्खे ? २ दुविहे पण्णत्ते। तं जहा–इंदियपच्चक्खे य णोइंदियपच्चक्खे य।

---

१. °प्पमाणे ५। से त्त सवा० ॥ २. सुब्भिगध° स०। सुब्भिगंधे य दुब्भिगधे य। से त सवा० वी० ॥ ३. दुब्भिगध° स० ॥ ४. °प्पमाणे कडुय० कसाय० अंबिल० महुररसगुणप्पमाणे। से त रसगुणप्पमाणे। एव फासे अट्ठ, त जहा—कक्खड० मउय० गरुय० लहुय० सीय० उसिण० णिद्ध० लुक्ख०। से त फासे। ४३४ से किं त संठाणए ? २ पंचविहे पण्णत्ते। तं०—परिमंडल० वट्ट० तस० चउरस० आयए। से त संठा° सवा वी० ॥ ५. °प्पमाणे मउयफासगुणप्पमाणे गरुयफासगुणप्पमाणे लहुयफासगु० सीयफासगु० उसिणफासगु० णिद्धफासगुणप्पमाणे लुक्खफास° स० ॥

४३८. से किं तं इंदियपच्चक्खे? २ पंचविहे पण्णत्ते। तं जहा–सोइंदियपच्चक्खे चक्खुरिंदियपच्चक्खे घाणिंदियपच्चक्खे जिब्भिंदियपच्चक्खे फासिंदियपच्चक्खे। से तं इंदियपच्चक्खे।

४३९. से किं तं णोइंदियपच्चक्खे? २ तिविहे पं०। तं०–ओहिणाणपच्चक्खे मणपज्जवणाणपच्चक्खे केवलणाणपच्चक्खे। से तं णोइंदियपच्चक्खे। से तं पच्चक्खे।

४४०. से किं तं अणुमाणे? २ तिविहे पण्णत्ते। तं०–पुव्ववं सेसवं दिट्ठसाहम्मवं।

४४१. से किं तं पुव्ववं? पुव्ववं

माता पुत्तं जहा नट्ठं जुवाणं पुणरागतं।
काई[1] पच्चभिजाणेज्जा पुव्वलिंगेण केणइ॥ ११५॥

तं जहा—खतेण[2] वा वणेण वा[3] मसेण वा लंछणेण[4] वा तिलएण वा। से तं पुव्ववं।

४४२. से किं तं सेसवं? २ पंचविहं पण्णत्तं। तं जहा–कज्जेणं कारणेणं गुणेणं अवयवेणं आसएणं।

४४३. से किं तं कज्जेणं? २ संखं सद्देणं, भेरिं तालिएणं, वसभं ढंकिएणं[5], मोरं केकाइएणं[6], हयं हिंसिएणं[7], गयं[8] गुलगुलाइएणं, रहं घणघणाइएणं। से तं कज्जेणं।

४४४. से किं तं कारणेणं? २ तंतवो[9] पडस्स कारणं ण पडो तंतुकारणं[10], वीरणा कडस्स[11] कारणं ण कडो वीरणकारणं[12], मिप्पिंडो घडस्स कारणं ण घडो[13] मिप्पिंडकारणं। से तं कारणेणं।

---

१ कायी प° स०॥ २. खतेण वा मसेण वा। से त्त ख० वा०। खतेण वा मसेण वा लंछणेण वा तिलकालएण जे०॥ ३. अत्र द्वयोरपि वृत्तिकृतो वा लंछणेण मसेण वा तिल° इति क्रमेण पाठोऽभिमत, न चोपलब्धोऽसौ कुत्रापि॥ ४. लक्खेण(लक्खणेण) वा कालतिलएण स०॥ ५ ढेकिएणं स०। ढक्किएणं मु०॥ ६. कक्काइएणं सवा०। किंकाइएणं जे० मु०॥ ७. हेसिएणं स० सवा० वी०॥ ८. हत्थि गुल° सवा० स०॥ ९. तंतू पडकारणं स०॥ १०. °कारणं, एव वी° सवा०॥ ११ कडकारणं स०॥ १२. °कारणं, मप्पिडो सवा० वी०॥ १३. घडो मप्पिंड° सवा० वी०॥

४४५. से किं तं गुणेणं? २ सुवण्णं निकसेणं[1], पुप्फं गंधेणं, लवणं रसेणं, मदिरं आसायिएणं[2], वत्थं फासेणं। से तं गुणेणं।

४४६. से किं तं अवयवेणं? २ महिसं सिंगेणं, कुक्कुडं सिहाए[3], हत्थिं विसाणेण[4], वराहं[5] दाढाए, मोरं पिछेणं, आसं खुरेणं, वग्घं नहेणं, चमरं[6] वालगंडेणं[7], दुपयं मणूसमाइ, चउपयं गवमादि, बहुपयं गोम्हियादि, सीहं केसरेणं, वसहं ककुहेणं[8], महिलं वलयवाहाए।

परियरबंधेण भडं, जाणिज्जा महिलियं णिवसणेणं।
सित्थेण[9] दोणपागं, कइं च एक्काए गाहाए ॥ ११६ ॥

से तं अवयवेणं।

४४७. से किं तं आसएणं? २ अग्गि धूमेणं, सलिलं बलागाहिं, वुंद्दं[10] अब्भविकारेणं, कुलपुत्तं सीलसमायारेणं[11]।

इंगिताकारितैर्ज्ञेयैः[12] क्रियाभिर्भाषितेन च।
नेत्र-वक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥ ११७ ॥

से तं आसएणं। से तं सेसवं।

४४८. से किं तं दिट्ठसाहम्मवं[13]? २ दुविहं[14] पण्णत्तं। तं जहा—सामन्नदिट्ठं च विसेसदिट्ठं च।

४४९ से किं तं सामण्णदिट्ठं? २ जहा एगो पुरिसो तहा बहवे पुरिसा जहा बहवे पुरिसा तहा एगो पुरिसो[15], जहा एगो करिसावणो तहा बहवे करिसावणा जहा बहवे करिसावणा तहा एगो करिसावणो। से तं सामण्णदिट्ठं।

---

१ निघसेण, उप्पल गधेण, लवण रसेण, मतिर आसातिएण स०। निहसेणं, पुप्फ सवा० ॥ २ आसाएण स० ॥ ३ छीहाए स० ॥ ४. "विषाणं तु शृङ्गे कोलेभदन्तयो" इति हैमानेकार्थसङ्ग्रहोक्तेर्दन्तार्थोऽपि विषाणशब्द ॥ ५ हारिवृत्तौ सीह दाढाए इति पाठानुसारेण "सिंह दंष्ट्रया" इति व्याख्यातं दृश्यते। नोपलब्धोऽय वाचनाभेद क्वचित् ॥ ६. चमरी स०। चमरिं वी० ॥ ७. वालगडेणं, वाणर णगूलेणं, सीहं केसरएणं, महिल वलय° सवा० वी०। वालगडेगं, दुपयं माणुममादि, चउप्पत वसहमादि, बहुप्पदं गोम्भिमादि, णगोलि वाणरमादि, केसरिं सीहमादि, कवुधि वसभमादि। परियरबंधेण भडे जा° स० ॥ ८. कवुधेण वा० ॥ ९. णियत्येण स० सवा० वी० ॥ १०. वुट्ठि सवा० वी० ॥ ११ °यारेणं, गेज्झततग्गतो मणो स० ॥ १२. पद्यमिद स० सवा० नास्ति ॥ १३ °हम्मे? स० वा० जे०। °हम्मवे? सवा० वी० ॥ १४ दुविहे पण्णत्ते स० सवा० वी० ॥ १५. पुरिसो। से त साम° स०। पुरिसो, एवं करिसावणो। से तं साम° सवा० वी० ॥

४५०. से किं तं विसेसदिट्ठं? २ से जहाणामए केइ पुरिसे[1] कंचि पुरिसं बहूणं पुरिसाणं मज्झे पुव्वदिट्ठं पच्चभिजाणेज्जा–अयं से पुरिसे[2], बहूणं वा करिसावणाणं मज्झे पुव्वदिट्ठं करिसावणं पच्चभिजाणिज्जा–अयं से करिसावणे। तस्स समासतो तिविहं गहणं भवति। तं जहा–तीतकालगहणं पडुप्पण्णकालगहणं अणागतकालगहणं।

४५१. से किं त तीतकालगहणं? २ उत्तिणाणि[3] वणाणि निप्पण्ण[4]सस्सं वा मेदिणिं[5] पुण्णाणि य कुंड-सर[6]-णदि-दीहिया-तलागाइं पासित्ता तेणं साहिज्जइ जहा–सुवुट्ठी आसि। से तं तीतकालगहणं।

४५२. से किं तं पडुप्पण्णकालगहणं? २ साहुं गोयरग्गगयं विच्छड्डियपउर[7]भत्त-पाणं पासित्ता तेणं साहिज्जइ[8] जहा–सुभिक्खे[9] वट्टइ। से तं पडुप्पण्णकालगहणं।

४५३. से किं तं अणागयकालगहणं? २

अब्भस्स निम्मलत्तं कसिणा य गिरी सविज्जुया मेहा।
थणियं[10] वाउब्भामो संझा रत्ता य णिद्धा य॥ ११८॥

वारुणं वा माहिंदं वा अण्णयरं वा पसत्थं उप्पायं पासित्ता तेणं सहिज्जइ जहा–सुवुट्ठी भविस्सइ। से तं अणागतकालगहणं।

४५४. एएसिं चेव विवच्चासे[11] तिविहं गहणं भवति। तं जहा–तीतकालगहणं पडुप्पण्णकालगहणं अणागयकालगहणं।

४५५. से किं तं तीतकालगहणं? नित्तणाइं वणाइं अनिप्फण्णसस्सं च मेतिणिं सुक्काणि य कुंड-सर-णदि[12]-दह-तलागाइं पासित्ता तेणं साहिज्जति जहा—कुवुट्ठी आसी। से तं तीयकालगहणं।

---

१. पुरिसे बहूणं पुरिसाणं मज्झे पुव्वदिट्ठं पुरिसं पच्च° स० सवा० वी०॥ २. पुरिसे, एव करिसावणे। तस्स स० संवा० वी०॥ ३. उत्तणाणि स० सवा०॥ ४. °ण्णसव्वसस्सं सवा० वी०॥ ५. मेतिणी स०॥ ६. °सर-णदि-दह-तला° स० जे० सवा०। °सराणि दह-तला° वी०॥ ७ °उरऽण्ण-पाणं खं० वा० डे० वी०॥ ८. साहिज्जा जहा सवा०॥ ९. सुभिक्खं स० सवा०॥ १०. तिरिय वा° खं०॥ ११. विवज्जासेणं ति° स०। विवच्चासेणं ति° सवा०॥ १२. °णयी-दह° सवा०॥

४५६. से किं तं पडुप्पण्णकालगहणं? २ साहुं गोयरग्गगयं भिक्खं अलभमाणं पासित्ता तेणं साहिज्जइ जहा–[1]दुंभिक्खं वट्टइ। से तं पडुप्पण्णकालगहणं।

४५७. से किं तं अणागयकालग[2]हणं? २ [3]अग्गेयं वा वायव्वं वा अण्णयरं वा अप्पसत्थं उप्पायं पासित्ता तेणं साहिज्जइ जहा–कुवुट्ठी भविस्सइ। से तं अणागतकालगहणं। से तं विसेसदिट्ठं। से तं दिट्ठसाह[4]म्मवं। से तं अणुमाणे।

४५८. से कि त ओवे[5]म्मे? २ दुविहे पण्णत्ते। तं जहा–साहम्मोवणीते य वेहम्मोवणीते य।

४५९. से किं त साहम्मोवणीए? २ तिविहे पण्णत्ते। तं०–किंचि-[6]साहम्मे पायसाहम्मे सव्वसाहम्मे य।

४६०. से कि तं किंचिसाहम्मे? २ जहा मदरो तहा सरिसवो जहा सरिसवो तहा मंदरो, जहा समुद्दो तहा गोप्प[7]यं जहा गोप्पयं तहा समुद्दो, जहा आइच्चो तहा ख[8]ज्जोतो, जहा खज्जोतो तहा आइच्चो, जहा चंदो तहा कुदो जहा कुदो तहा चंदो। से तं किंचिसाहम्मे।

४६१. से किं तं पायसा[9]हम्मे? २ जहा गो तहा गवयो, जहा गवयो तहा गो। से तं पायसाहम्मे।

४६२. से कि तं सव्वसाहम्मे? सव्वसा[10]हम्मे ओवम्मं णात्थि, [11]तहा वि

१. दुब्भिक्खे जे० ॥ २ गहणं? २–धूमायति दिसाओ सज्झाविति मेतिणी अपडिबद्धा। वाया ण णेरतिया कुवुट्टिमेते पकुव्वेति ॥ १ ॥ अग्गेयं स० वा०। किञ्चात्र वा० आदर्शे सज्झाविति स्थाने सचि[क्खि]य इति, ण स्थाने खलु इति °मेते पकुव्वेंति स्थाने °मेवं निवेयति इति च पाठभेदा दृश्यन्ते। अपि च नेय गाथाऽऽदृता वृत्तिकृदादिभिरपीति न स्थापिता मूले ॥ ३ अग्गि वा वायं वा अण्ण° स० वा० ॥ ४. °हम्मं। से त्तं अणु° ख० वा० ॥ ५ ओवमे खं० वा० जे० ॥ ६. °साहम्मोवणीए पायसाहम्मोवणीए सव्वसाहम्मोवणीए। ४६०. से किं तं किंचिसाहम्मे? २ जहा मंदरो तहा सरिसवो एव समुद्द-गोप्पओ आइच्च-खज्जोओ चद-कुदो। से त्त सवा० वी० ॥ ७. °प्पतो जहा गोप्पतो तहा स० ॥ ८ खज्जोगो जहा खज्जोगो तहा स० ॥ ९. °हम्मोवणीए? २ यथा गौस्तथा गवय। से तं पाय° सवा० वी० ॥ १०. °हम्मं नत्थि तहा वि तस्स तेण ओवम्म कीरइ। त जहा—अरहतेहिं अरहंतसरिस कयं, एवं चक्कवट्टि० बलदेव० वासुदेव० साहुणा सवा० वी० ॥ ११ तहा वि तस्स उवमं कीरति। तं जहा—अर° स० ॥

तेणेव तस्स ओवम्मं[1] कीरइ, जहा[2]-अरहंतेहिं अरहंतसरिसं कयं, एवं चक्कवट्टिणा चक्कवट्टिसरिसं कयं, बलदेवेण बलदेवसरिसं कयं, वासुदेवेण वासुदेवसरिसं कयं, साहुणा साहुसरिसं कयं। से तं सव्वसाहम्मे। से तं साहम्मोवणीए।

४६३. से किं तं वेहम्मोवणीए[3]? २ तिविहे पण्णत्ते। तं जहा- किंचिवेहम्मे पायवेहम्मे सव्ववेहम्मे।

४६४. से किं तं किंचिवेहम्मे? २ जहा सामलेरो[4] न तहा बाहुलेरो, जहा बाहुलेरो न तहा सामलेरो। से तं किंचिवेहम्मे।

४६५. से किं तं पायवेहम्मे? २ जहा वायसो[5] न तहा पायसो, जहा पायसो न तहा वायसो। से तं पायवेहम्मे।

४६६. से किं तं सव्ववेहम्मे? सव्ववेहम्मे[6] नत्थि, तहा वि तेणेव तस्स ओवम्मं[7] कीरइ, जहा-णीएणं णीयसरिसं कयं[8], दासेणं दाससरिसं कयं, काकेण काकसरिसं कयं, साणेणं साणसरिसं कयं, पाणेणं पाणसरिसं कयं। से तं सव्ववेहम्मे। से तं वेहम्मोवणीए। |-[10] से तं ओवम्मे -|।

४६७. से किं तं आगमे? २ दुविहे पण्णत्ते। तं जहा-लोइए य लोगुत्तरिए य।

४६८. से किं तं लोइए? २ जण्णं इमं अण्णाणिएहिं मिच्छादिट्ठीएहिं सच्छंदबुद्धिमतिविगप्पियं। तं जहा-भारहं रामायणं[11] जाव चत्तारि य वेदा संगोवंगा। से तं लोइए आगमे।

४६९. से किं तं लोगुत्तरिए[12]? २ जं इमं अरहंतेहिं भगवंतेहिं[13] उप्पण्णणाण-दंसणधरेहिं तीय-पच्चुप्पण्ण-मणागयजाणएहिं तेलोक्कचहिय-महिय-पूइएहिं सव्वण्णूहिं सव्वदरिसीहिं पणीयं दुवालसंगं गणिपिडगं। तं जहा-आयारो[14] जाव दिट्ठिवाओ। से तं लोगुत्तरिए आगमे।

---

१. ओवमं खं० स० वा० ॥ २. जहा—चित्तं अर° खं० ॥ ३. वइहम्मो° सं० ॥ ४. सामलेरो तहा बहुलेरो जहा बहुलेरो तहा स० जे० ॥ ५. वायसो तहा पायसो जहा पायसो तहा स० जे० ॥ ६. °हम्मे ओवम्मं नत्थि मु० ॥ ७. ओवमं खं० स० वा० ॥ ८. नीचेण नीचसरिसं सवा० वी० ॥ ९. कडं दा° स० ॥ १०. |- -| एतच्चिह्नान्तर्गत पाठ खं० स० वा० सवा० नास्ति ॥ ११. °यणं हभिमासुरक्खं कोडिल्लय जाव स० ॥ १२. °ए आगमे? २ जं सवा० ॥ १३. भगवंतेहि जाव दरिसीहिं पणीय स० सवा० वी० ॥ १४. आयारो सूयगडो जाव स० ॥

४७०. अहवा आगमे तिविहे पण्णत्ते। तं जहा–सुत्तागमे य अत्थागमे य तदुभयागमे य। अहवा आगमे तिविहे पण्णत्ते। तं०–अत्तागमे अणंतरागमे परंपरागमे य। तित्थगराणं अत्थस्स अत्तागमे, गणहराणं सुत्तस्स अत्तागमे अत्थस्स अणंतरागमे, गणहरसीसाणं सुत्तस्स अणंतरागमे अत्थस्स परंपरागमे, तेण परं सुत्तस्स वि अत्थस्स वि णो अत्तागमे णो अणंतरागमे परंपरागमे। से तं लोगुत्तरिए। से तं आगमे। से तं णाणगुणप्पमाणे।

४७१. से किं तं दंसणगुणप्पमाणे? २ चउव्विहे पण्णत्ते। तं जहा–[1]चक्खुदंसणगुणप्पमाणे अचक्खुदंसणगुणप्पमाणे ओहिदंसणगुणप्पमाणे केवलदंसणगुणप्पमाणे य। चक्खुदंसणं [2]चक्खुदंसणिस्स घड-[3]पड-कड-[4]रंधादिएसु दव्वेसु, अचक्खुदंसणं अचक्खुदंसणिस्स आयभावे, ओहिदंसणं ओहिदंसणिस्स सव्वरूवि[5]दव्वेहिं न पुण सव्वपज्जवेहिं, केवलदंसणं केवलदंसणिस्स सव्व[6]दव्वेहि सव्वपज्जवेहि य। से तं दंसणगुणप्पमाणे।

४७२. से किं तं चरित्तगुणप्पमाणे? २ पंचविहे पण्णत्ते। तं जहा–सामाइयचरित्तगुणप्पमाणे छेदो[7]वट्ठावणियचरित्तगुणप्पमाणे परिहारविसुद्धियचरित्तगुणप्पमाणे सुहुमसंपरायचरित्तगुणप्पमाणे अहक्खायचरित्तगुणप्[8]पमाणे। सामाइयचरित्तगुणप्पमाणे दुविहे पण्णत्ते। तं जहा–इत्तरिए य आवकहिए य। छेदोवट्ठाव-

१ चक्खुदरिसण° स०॥ २. चक्खुदसिस्स सवा०॥ ३. °पडमाइएसु सवा० वी०॥ ४. °रधमादि° स०॥ ५. °दव्वेसु न पुण सव्वपज्जवेसु, केव° सवा० वी०॥ ६. °दव्व-पज्जवेहि। से त्त वी०॥ ७. छेओवट्ठाव० परिहार० सुहुमसंपराय० अहक्खायचरित्त° सवा० वी०॥ ८. °प्पमाणे। से कि त सामातियचरित्तगुणप्पमाणे? २ दुविहे प०। तं०—[इत्तरिए य] आवकहिए य। से [त्त] सामाइयचरित्तगुणप्पमाणे। से कि त छेओवट्ठावणियचरित्तगुणप्पमाणे? २ दुविहे पं०। त०—सातियारे य निरतियारे य। [से त्त छेओवट्ठावणियचरित्तगुणप्पमाणे।] से कि तं परिहारविसुद्धियचरित्तगुणप्पमाणे? दुविहे पं०। तं०—निव्विसमाणे य निव्विट्ठकाए य। [से त्त परिहारविसुद्धियचरित्तगुणप्पमाणे।] से कि त सुहुमसपरागचरित्तगुणप्पमाणे? २ दुविहे प०। तं०—सकिलिस्समाणय च विसुद्धमाणय च–पडिवाति य अपडिवाति य। [से त्त सुहुमसंपरायचरित्तगुणप्पमाणे।] से किं तं अहक्खायचरित्तगुणप्पमाणे? २ दुविहे पं०। तं०—छउमत्थे य केवले य। [से त्त अहक्खायचरित्तगुणप्पमाणे।] से त्त चरित्त° स०। °प्पमाणे सामाइयचरित्तगुणप्पमाणे दुविहे पन्नत्ते। तं जहा—इत्तरिए य आवकहिए य। छेओवट्ठावे दुविहे पन्नत्ते। तं जहा—साइयारे य निरइयारे य। परिहारे दुविहे पन्नत्ते। त जहा—निव्विस्समाणे य निव्विट्ठकाए य। सुहुमसंपराए दुविहे पन्नत्ते। त जहा—पडिवाई य अपडिवाई य। अहक्खायचरित्तगुणप्पमाणे दुविहे पन्नत्ते। तं जहा—छउमत्थे य केवली य। से त्त चरित्त° सवा० वी०॥

णियचरित्तगुणप्पमाणे दुविहे पण्णत्ते। तं जहा–सातियारे य निरतियारे य। परिहा[1]रविसुद्धियचरित्तगुणप्पमाणे दुविहे पण्णत्ते। तं जहा–णिव्विस[2]माणए य णिव्विट्ठकायिए य। सुहुमसंप[3]रायचरित्तगुणप्पमाणे दुविहे पण्णत्ते। तं ज[4]हा–संकिलिस्समाणयं च विसुज्झमाणयं च। अहक्खायचरित्तगुणप्पमाणे दुविहे पण्णत्ते। तं जहा–पडिवाई य अपडिवाई य–छउमत्थे य केवलिए य। से तं चरित्तगुणप्पमाणे। से तं जीवगुणप्पमाणे। से तं गुणप्पमाणे।

४७३. से किं तं नय[5]प्पमाणे? २ तिविहे पण्णत्ते। तं जहा–पत्थयदिट्ठंतेणं वसहिदिट्ठंतेणं पए[6]सदिट्ठंतेणं।

४७४. से किं तं पत्थगदिट्ठंतेणं? २ से जहानामए[7] केइ पुरिसे परसुं गहाय अडविहु[8]त्ते गच्छेज्जा, तं च केइ पासित्ता वदेज्जा–क[9]त्थ भवं गच्छसि? अविसुद्धो नेगमो भणति–पत्थगस्स गच्छामि। तं च केइ छिंदमाणं पासित्ता वइज्जा–किं भवं छिंद[10]सि? विसु[11]द्धतराओ नेगमो भणति–पत्थयं छिंदामि। तं च केइ त[12]च्छेमाणं पासित्ता वदेज्जा–किं भवं त[13]च्छेसि? विसुद्धतराओ णेगमो भणति–पत्थयं त[14]च्छेमि। तं च केइ उक्किरमाणं पासित्ता वदेज्जा–किं भवं उक्किरसि? विसुद्धतराओ णेगमो भणति–पत्थयं उक्किरामि। तं च केइ

---

१. °हारे दुविहे संवा० ॥ २. °व्विस्समाणे य णिव्विट्ठकाए य। सवा० ॥ ३. °पराए दुविहे सवा० ॥ ४. °हा—पडिवाई य अपडिवाई य। अहक्खायचरित्तगुणप्पमाणे दुविहे पन्नत्ते। तं जहा—छउमत्थे य केवलिए य। ख० वा० सवा० वी०। यद्यपि हरि० वृत्ति-मल० वृत्तिसम्मतोऽत्र मूले स्थापित. सूत्रपाठोऽखण्डतया नोपलभ्यते कस्मिंश्चिदप्यादर्शे तथापि स० आदर्शगतं पाठ (दृश्यता १७९ पत्र टि०८) किञ्चित् परावृत्त्यात्रोपन्यस्तोऽय पाठ इत्यवधेयं विद्वद्भि । अपि च चूर्णिकृत्सम्मतो वाचनाभेदो यद्यपि क्वचिदप्यादर्शे नोपलभ्यते तथापि स इत्थरूप आभाति—"त जहा—सकिलिस्समाणय च विसुज्झमाणयं च। अहक्खायचरित्तगुणप्पमाणे दुविहे पन्नत्ते। त जहा—छउमत्थे य केविलिए य।" इति ॥ ५. °प्पमाणे? २ सत्तविहे पण्णत्ते। तं जहा—णेगमे १ संगहे २ ववहारे ३ उज्जुसुए ४ सद्दे ५ समभिरूढे ६ एवभूए ७। से कि तं णेगमे? २ तिविहे (सू० ४७३) संवा० वी० ॥ ६. °सदिट्ठंतेण य। ४७४. से ख० वा० ॥ ७. °ए य पुरि° स० ॥ ८. °विहुत्त ग° सवा०। °विसमहुत्तो ग° मु० ॥ ९. कहिं भ° सवा०। कत्थ गच्छसि स० ॥ १०. छिदत्ति स० ॥ ११. विसुद्धतरो णेगमो सवा०। विसुद्धो नेग° मु०, मल० वृत्तावयमेव पाठ आदृतोऽस्ति, नोपलब्धोऽय क्वचिदादर्शे। हारिवृत्तौ पुन मूलगत एव पाठ सम्मत ॥ १२. तच्छिज्जमाणं पेहाए वदे° संवा०। तच्छेमाणं पासित्ता ख० स० वा० ॥ १३. तच्छसे स०। तच्छसि सवा० ॥ १४ तच्छामि स० ॥

[वि]लिहमाणं[1] पासेत्ता वदेज्जा–किं भवं [वि]लिहसि[2]? विसुद्धतराओ णेगमो भणति–पत्थयं [वि]लिहामि। एव विसुद्धतरागस्स[3] णेगमस्स नामाउंडितओ[4] पत्थओ। एवमेव[5] ववहारस्स वि। संगहस्स चितो मिओ मिज्जसमारूढो पत्थओ, उज्जुसुयस्स पत्थयो वि पत्थओ मिज्जं पि से पत्थओ, तिण्हं सद्दणयाणं पत्थयाहि-[6]गारजाणओ पत्थओ जस्स वा वसेणं पत्थओ निप्फज्जइ। से तं पत्थयदिट्ठंतेणं।

४७५. से किं तं वसहिदिट्ठंतेणं? २ से जहानामए केइ पुरिसे कंचि[7] पुरिसं[8] वदिज्जा, कहिं भवं वसंसि[9]? तत्थ अविसुद्धो णेगमो भणइ–लोगे वसामि। लोगे तिविहे पण्णत्ते, तं जहा[10]—उड्ढलोए अधोलोए तिरियलोए, तेसु[11] सव्वेसु भवं वसंसि[12]? विसुद्धतराओ णेगमो भणइ–तिरियलोए वसामि। तिरियलोए जंबुद्दीवादीया सयंभुरमणपज्जवसाणा असंखेज्जा दीव-समुद्दा पण्णत्ता, तेसु[13] सव्वेसु भवं वससि? विसुद्धतराओ णेगमो भणति—जंबुद्दीवे वसामि। जंबुद्दीवे दस खेत्ता पण्णत्ता, तं जहा–भरहे एरवए[14] हेमवए एरण्णवए हरिवस्से रम्मगवस्से[15] देवकुरा उत्तरकुरा पुव्वविदेहे अवरविदेहे, तेसु सव्वेसु भवं वससि? विसुद्धतराओ णेगमो भणति–भरहे वसामि। भरहे[16] वासे दुविहे पण्णत्ते, तं जहा–दाहिणड्ढभरहे य उत्तरड्ढभरहे यं[17], तेसु सव्वेसु भवं वससि? विसुद्धतराओ णेगमो भणति–दाहिणड्ढ-[18]भरहे वसामि। दाहिणड्ढभरहे[19] अणेगाइं गाम[20]-णगर[21]-खेड-कव्वड-मडंब-दोणमुह-पट्टणा-ऽऽगर-संवाह-सण्णिवेसाइं[22], तेसु[23] सव्वेसु भवं वससि? विसुद्धतरातो णेगमो भणति–पाडलिपुत्ते वसामि। पाडलिपुत्ते अणेगाइं[24] गिहाइं, तेसु[25] सव्वेसु भवं वसंसि[26]? विसुद्धतराओ णेगमो भणति–देवदत्तस्स घरे वसामि। देवदत्तस्स घरे अणेगाँ[27]

---

१. अत्र मलधारिपादाना विलिहमाण विलिहसि विलिहामि इतिरूपः सूत्रपाठ सम्मत, न चोपलभ्यतेऽय क्वचिदादर्शे। चूर्णिकृतां हरिभद्रपादाना च पुनः विउपसर्गरहित एव पाठो मान्य ॥ २. °लिहति स०। °लिहिसि सवा० ॥ ३ °द्धस्स णेगम° ख० वा० स० जे० ॥ ४. °उडिअस्स प° सवा० ॥ ५ एवामेव स० ॥ ६ पत्थयस्स अत्थाहिगा° स० सवा० विना ॥ ७. °ए कंचि वएज्जा सवा० ॥ ८. पुरिस पासित्ता व° स० ॥ ९ वससि? त अवि° वा०। वसति? अवि° स० जे० सवा० ॥ १०. जहा—अहेलोए तिरियलोए उड्ढलोए स० सवा० वी० ॥ ११. एतेसु स० वी० डे० ॥ १२. वसति स०। एवमग्रेऽपि ॥ १३ एतेसु स० ॥ १४. एरवए जाव विदेहे, एएसु सव्वेसु सवा० वी० ॥ १५. रम्मवासे देवकुरु उत्तरकुरु स० ॥ १६. भरहे दु° डे० वी०। भरहवासे दु° सवा० ॥ १७. य, एएसु दोसु भव सवा० वी० ॥ १८. °णभरहद्धे व° सवा० वी० ॥ १९ °णभरहद्धे अ° सवा० वी० ॥ २०. गामाऽऽगर-णगर° जे० मु० ॥ २१. °र जाव सण्णिवे° सवा० ॥ २२ °वेसाय, तेसु ख० ॥ २३. तेसु वि स° ख० जे० ॥ २४. °गाइ घरसयाइं, तेसु स० जे० सवा० वी० ॥ २५. तेसु वि स° ख० जे० ॥ २६. वससि? त विसुद्धणेगमो स० ॥ २७ °गाइ कोट्ठगाइं सवा० वी० ॥

कोट्ठगा, तेसु[1] सव्वेसु भवं वससि ? विसुद्धतराओ णेगमो भणति–गब्भघरे वसामि। एवं विसुद्धस्स णेगमस्स[2] वसमाणो वसति। एवमेव ववहारस्स वि। संगहस्स संथारसमारूढो वसति। उज्जुसुयस्स जेसु आगासपएसेसु ओगाढो तेसु वसइ। तिण्हं सद्दनयाणं आयभावे वसइ। से तं वसहिदिट्ठंतेणं।

४७६. से किं तं पदेसदिट्ठंतेणं ? २ णेगमो भणति–छण्हं पदेसो, तं जहा–धम्मपदेसो अधम्मपदेसो आगासपदेसो जीवपदेसो खंधपदेसो देसपदेसो। एवं वयंतं णेगमं संगहो भणइ[3]–जं भणसि–छण्हं पदेसो तण्ण भवइ, कम्हा ? जम्हा जो सो देसपदेसो सो तस्सेव दव्वस्स, जहा को दिट्ठंतो ?, दासेण मे [4]खरो कीओ दासो वि मे खरो वि मे, तं मा भणाहि–छण्हं पएसो, भणाहि पंचण्हं पएसो, तं जहा–धम्मपएसो[5] अहम्मपएसो आगासपदेसो जीवपएसो खंधपदेसो। एवं वयंतं संगहं ववहारो भणइ–जं भणसि–पंचण्हं पएसो तं ण भवइ, कम्हा ? जइ [6]जहा पंचण्हं गोट्ठियाणं केइ दव्वजाए सामण्णे, तं जहा–हिरण्णे वा सुवण्णे वा धणे वा धण्णे वा, तो जुत्तं वत्तुं जहा पंचण्हं पएसो ?, तं मा भ[7]णाहि–पंचण्हं पएसो, [8]भणाहि–पंचविहो पएसो, तं जहा–धम्मपदेसो[9] अहम्मपदेसो आगासपदेसो जीवपदेसो खंधपदेसो। एवं वदंतं ववहारं उज्जुसुओ भणति–जं भणसि–पंचविहो पदेसो तं न भवइ, कम्हा ? जइ ते पंचविहो पएसो एवं ते एक्केक्को पएसो पंचविहो एवं ते पणुवीसतिविहो पदेसो भ[10]वति, तं मा भणाहि–पंचविहो पएसो, भणाहि–भतियव्वो पदेसो–सिया धम्मपदेसो सिया अधम्मपदेसो[11] सिया आगासपदेसो सिया जीवपदेसो सिया खंधपदेसो। एवं वयंतं उज्जुसुयं संपतिस[12]द्दणओ भणति–जं भणसि भइयव्वो पदेसो तं न भवति, कम्हा ? जइ ते भइयव्वो पदेसो एवं ते धम्मपदेसो वि[13] सिया अधम्मपदेसो सि[14]या आगासपदेसो सिया जीवपदेसो सिया खंधपदेसा १, अधम्मपदेसो वि सिया धम्मपदेसो[15] सिया आगासपएसो सिया जीवपएसो सिया खंधपएसो २, आगासपएसो वि सिया धम्मपदेसो सिया अहम्म-

---

१. तेसु वि स° खं० जे०॥ २. °स्स संथारसमारूढो वसति। एवमेव ववहारस्स वि। संगहस्स वसमाणो वसति। उज्जु° सं०॥ ३. °इ–जइं भ° सवा०॥ ४. खरो कीओ सो य दासो से से य खरो मे स० सवा० वी०॥ ५. °एसो जाव खंधप° सवा०॥ ६. जम्हा पंचण्हं गोच्छियाणं खं०॥ ७–८. भणेहि सवा०॥ ९. °पदेसो जाव खंधप° सवा०॥ १०. भविस्सति स०॥ ११. °पदेसो जाव खंधप° सवा०॥ १२. °सद्दो भण° स० सवा०॥ १३. वि सिया धम्मपदेसो सिया अधम्म° स० सवा० वा०। हारिवृत्तिमान्योऽयं वाचनाभेदः॥ १४. सिया एवं जाव खंधप° सवा०॥ १५. °पदेसो सिया अधम्मपएसो सिया आगास° स० वा० सवा०। हारिवृत्तिसम्मतोऽयं पाठः॥

[1]पएसो सिया जीवपएसो सिया खंधपएसो ३, जीवपएसो वि सिया धम्मपएसो सिया अधम्मपएसो सिया आगासप[2]एसो सिया खंधपएसो ४, खंधपएसो वि सिया धम्मपदेसो सिया अधम्मपदेसो सिया आगासपदेसो सिया जीवप[3]देसो ५, एवं ते अणवत्था भविस्सइ, तं मा भणाहि – भइयव्वो पदेसो, भणाहि–धम्मे पदेसे से पदेसे [4]धम्मे, अहम्मे पदेसे से पदेसे अहम्मे, आगासे पदेसे से पदेसे आगासे, जीवे पदेसे से पदेसे णोजीवे, खंधे पदेसे से पदेसे णोखंधे। एवं [5]वयंतं सद्दणयं समभिरूढो भणति–जं भण[6]सि–धम्मे पदेसे से पदेसे [7]धम्मे जाव खंधे पदेसे से पदेसे नोखंधे, त न भवइ, कम्हा? [8]एत्थ दो समासा भवंति, तं जहा–तप्पुरिसे य कम्मधारए य, तं ण णज्जइ कतरेणं समासेणं भणसि? किं तप्पुरिसेणं किं कम्मधारएणं?, जइ तप्पुरिसेणं भणसि तो मा एवं भणाहि, अह कम्मधारएणं भणसि तो विसेसओ भणाहि–धम्मे य से पदेसे य से से पदेसे [9]धम्मे, अहम्मे य से पदेसे य से से पदेसे अहम्मे, आगासे य से पदेसे य से से पदेसे आगासे, जीवे य से पदेसे य से से पदेसे नोजीवे, खंधे य से पदेसे य से से पदेसे नोखंधे। एवं [10]वयंतं संपयं समभिरूढं एवंभूओ भणइ–जं जं भणसि तं तं सव्वं कसिणं पडिपुण्णं निरवसेसं एगगहणगहितं देसे वि मे अवत्थू पदसे वि मे अवत्थू। से तं पदेसदिट्ठंतेणं। से तं णयप्पमाणे।

४७७. से किं तं संख[11]प्पमाणे? २ अट्ठविहे पण्णत्ते। तं जहा–नामसंखा ठवणसंखा दव्वसंखा ओवमसंखा परिमाणसंखा जाणणासंखा गणणासंखा भा[12]वसंखा।

---

१. °पएसो सिया आगासपएसो सिया जीव° स० वा०। हारिवृत्तिसम्मतोऽय पाठ ॥ २. °पएसो सिया जीवपएसो सिया खंव° स० वा०। हरिवृत्तिसम्मतोऽय पाठ ॥ ३. °पएसो सिया जाव खधपएसो ५ एव अण° स० वा० सवा०। हारिवृत्तिसम्मतोऽयं पाठ ॥ ४. धम्मे, जाव खंधे पदेसे डे० वी० ॥ ५. वयत सपतिसद्द समभि° स० सवा० वी० हारि० ॥ ६. °णसि एवं—धम्मे ख० जे० वा० ॥ ७. धम्मे, अधम्मे पदेसे से पदेसे अधम्मे, आकासे पदेसे से पदेसे आकासे, जीवे पदेसे से पदेसे णोजीवे, खधे पदेसे से पदेसे नोखधे स० ॥ ८. इत्थं खलु दो मु० ॥ ९. धम्मे जाव खधपएसे खधे। एव भणत समभिरूढ सवा० वी० ॥ १०. भणतं समभि° स०। वयत समभिरूढं संपइएवभूओ मु० ॥ ११. संखपामाणे सवा० ॥ १२. स० विनाऽन्यत्र—भावसंखा। नाम-ठवणातो पुव्ववन्नियातो जाव से त्त भवियसरीरदव्वसंखा। से कि त जाणयसरीर-भवियसरीरवइरित्ता दव्वसखा? ख० जे० वा०। भावसंखा। से किं तं नामसंखा? २ जस्स ण जीवस्स वा जाव से त्त नामसंखा। से कि त ठवणसंखा? २ जण्ण कट्ठकम्मे वा पोत्थकम्मे वा जाव से त्त ठवणसंखा। नाम-ठवाणाण को पइविसेसो? नाम पाएण आवकहियं, ठवणा इत्तिरिया वा होज्जा आवकहिया वा। से कि त दव्वसखा? २ दुविहा पं०। तं०—आगमओ य नोआगमओ य जाव से किं तं जाणगसरीरभवियसरीरवइरित्ता दव्वसंखा सवा० वी० ॥

४७८. से किं तं नामसंखा? २ जस्स णं जीवस्स वा[1] अजीवस्स वा जीवाण वा अजीवाण वा तदुभयस्स वा तदुभयाण वा संखा ति णामं कज्जति। से तं नामसंखा।

४७९. से किं तं ठवणासंखा? २ जण्णं कट्ठकम्मे वा[2] पोत्थकम्मे वा चित्तकम्मे वा लेप्पकम्मे वा गंथिकम्मे वा वेढिमे वा पूरिमे वा संघाइमे वा अक्खे वा वराडए वा एक्को वा अणेगा वा सब्भावठवणाए वा असब्भावठवणाए वा संखा ति ठवणा ठविज्जति। से तं ठवणासंखा।

४८०. नाम-ठवणाणं को पतिविसेसो? नाम[3] आवकहियं, ठवणा इत्तिरिया[4] वा होज्जा आवकहिया वा[5]।

४८१. से किं तं दव्वसंखा? २ दुविहा पं०। तं०—आगमओ य नोआगमतो य।

[6]४८२. से किं तं आगमओ दव्वसंखा? २ जस्स णं संखा ति पदं सिक्खितं ठियं जियं मियं परिजियं जाव कंगिण्ह(कंठोट्ठ)विप्पमुक्कं [गुरुवायणोवगयं], से णं तत्थ वायणाए पुच्छणाए परियट्टणाए धम्मकहाए, नो अणुप्पेहाए, कम्हा? अणुवओगो दव्वमिति कट्टु।

४८३. [१] [णेगमस्स] एक्को अणुवउत्तो आगमतो एका[7] दव्वसंखा, दो अणुवउत्ता आगमतो दो दव्वसंखाओ, तिन्नि अणुवउत्ता आगमतो तिन्नि दव्वसंखाओ, एवं जावतिया अणुवउत्ता तावतियाओ [णेगमस्स आगमतो] दव्वसंखाओ।

[२] एवामेव[8] ववहारस्स वि।

[३] संगहस्स एक्को वा अणेगा वा अणुवउत्तो वा अणुवउत्ता वा [आगमओ] दव्वसंखा वा दव्वसंखाओ वा [सा एगा दव्वसंखा]।

[४] उज्जुसुयस्स [एगो अणुवउत्तो] आगमओ एका दव्वसंखा, पुहत्तं णेच्छति।

---

१ वा जाव से त्तं ना° सवा० ॥ २. वा जाव से त्तं ठ° सवा० ॥ ३. नाम पाएणं आव° सवा० ॥ ४. तित्तिरिया संवा० विना ॥ ५. वा होज्जा। ४८१. से संवा० ॥ ६. ४८२ त ४८६ सूत्रपर्यन्तपाठस्थाने केवलं जाव इत्येव सवा० ॥ ७. एगा स० ॥ ८. एवमेव स० विना ॥

[५] तिण्हं सद्दणयाणं जाणए अणुवउत्ते अवत्थू, कम्हा? जति जाणए अणुवउत्ते ण भवति। से त आगमओ दव्वसंखा।

४८४. से किं तं नोआगमतो दव्वसंखा? २ तिविहा पं०। तं०—जाणयसरीरदव्वसंखा भवियसरीरदव्वसंखा जाणगसरीरभवियसरीरवतिरित्ता दव्वसंखा।

४८५ से कि तं जाणगसरीरदव्वसंखा? २ संखा ति पयत्थाहिकार-जाणगस्स जं सरीरयं ववगय-चुय-चइत-चत्तदेहं जीवविप्पजढं जाव अहो! णं इमेणं सरीरसमूसएणं संखा ति पयं आघवितं जाव उवदंसियं, जहा को दिट्ठंतो? अयं घयकुभे आसि[1]। से तं जाणगसरीरदव्वसंखा।

४८६. से किं तं भवियसरीरदव्वसंखा? २ जे जीवे जोणीजम्मण-णिक्खंते इमेणं चेव आदत्तएणं सरीरसमुस्सएणं जिणदिट्ठेणं भावेणं संखा ति पयं सेकाले सिक्खिस्सति, जहा को दिट्ठंतो? अयं घयकुंभे भविस्सति। से तं भवियसरीरदव्वसंखा।

४८७. से कि तं जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ता दव्वसंखा? २ तिविहा पण्णत्ता। तं जहा—एगभविए बद्धाउए अभिमुहणामगोत्ते य।

४८८. एगभविए णं भंते! एगभविए त्ति कालतो केवचिरं होति? जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं पुव्वकोडी।

४८९. बद्धाउए णं भंते! बद्धाउए त्ति कालतो केवचिरं होति? जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं पुव्वकोडीतिभागं।

४९०. अभिमुहनामगोत्ते[2] णं भंते! अभिमुहनामगोत्ते[3] त्ति कालतो केवचिरं होति? जहन्नेणं एक्कं समयं, उक्कोसेणं अंतोमुहुत्तं।

४९१. इयाणिं को णओ क संखं इच्छति?—तत्थ णेगम-संगह-ववहारा तिविहं संखं इच्छंति, तं जहा—एक्कभविय बद्धाउयं अभिमुहनामगोत्तं च। उज्जुसुओ दुविहं संखं इच्छति, तं जहा—बद्धाउयं च अभिमुहनामगोत्तं च। तिण्णि

---

१. आसी स० ॥ २-३. °मगोदे स० । °मगोए सवा० ॥

सद्दणया अभिसुहणामगोत्तं संखं इच्छंति। से तं जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ता दव्वसंखा। [1]|– से तं नोआगमओ दव्वसंखा। –| से तं दव्वसंखा।

४९२. [१] से किं तं [2]ओवमसंखा? २ चउव्विहा पण्णत्ता। तं जहा–अत्थि संतयं संतएणं उवमिज्जइ १ अत्थि संतयं असंतएणं उवमिज्जइ २ अत्थि असंतयं संतएणं उवमिज्जइ ३ अत्थि असंतयं असंतएणं उवमिज्जइ ४।

[२] तत्थ संतयं संतएणं उवमिज्जइ जहा—संता अरहंता संतएहिं पुरवरेहिं संतएहिं [3]कवाडएहिं संतएहिं [4]वच्छएहि उवमिज्जंति, तं जहा—

पुरवर[5]कवाडवच्छा फलिहभुया दुंदुभित्थणियघोसा।
सिरिवच्छंकिय[6]वच्छा सव्वे वि जिणा चउव्वीसं ॥ ११९ ॥

[३] संतयं असंतएणं उवमिज्जइ जहा–संताइं नेरइय-तिरिक्खजोणिय-[7]मणूस-देवाणं आउयाइं असंतएहिं पलिओवम-सागरोवमेहिं उवमिज्जंति।

[४] असंतयं संतएणं उवमिज्जति जहा—

[8]परिजूरियपेरंतं चलंतबेंटं पडंत निच्छीरं।
पत्तं वसण[9]प्पत्तं कालप्पत्तं भणइ गाहं ॥ १२० ॥
[10]जह [11]तुब्भे तह अम्हे, [12]तुम्हे वि य [13]होहिहा जहा अम्हे।
अप्पाहेति पडंतं पंडुयपत्तं किसलयाणं ॥ १२१ ॥
णवि अत्थि णवि य होही [14]उल्लावो किसल-पंडुपत्ताणं।
उवमा खलु एस कया भवियजणविबोहणट्ठाए ॥ १२२ ॥

[५] असंतयं [15]असंतएण उवमिज्जति—जहा खरविसाणं तहा [16]ससविसाणं। से तं [17]ओवमसंखा।

---

१. |– –| एतच्चिह्नान्तर्वर्त्ति निगमनवाक्य मुद्रित एव वर्तते ॥ २. ओवम्मसंखा सवा० वी० ॥ ३. कवाडेहिं स० सवा० ॥ ४. वच्छेहिं स० सवा० ॥ ५. °कवाडाभवच्छा सं० ॥ ६. °वच्छा वदामि जिणे चउव्वीसं सवा० वी० ॥ ७. °मणुस्स-दे° सं०। °मणुय-दे° संवा० ॥ ८. पज्जर(? रि)यापेरतं स० ॥ ९. °प्पत्तं पवडयमाणं भणइ सवा० ॥ १०. जह अम्हे तह तुब्भे तुब्भे वि जे० ॥ ११. तुज्झे स०। तुम्हे सवा० वी० ॥ १२. तुज्झे स०। तुब्भे संवा० वी० ॥ १३. होहिया जहा जे० स० विना ॥ १४ आलावो ख० ॥ १५. °तएहिं उव° ख० जे० वा० ॥ १६. °विसाणं, जहा ससविसाण तहा खरविसाणं। से तं जे० सं० ॥ १७. ओवम्मसंखा सवा० वी० ॥

४९३. से किं तं परिमाणसंखा ? २ दुविहा पण्णत्ता । तं०—कालियसुयपरिमाणसंखा दिट्ठिवायसुयपरिमाणसंखा य ।

४९४. से किं तं कालियसुयपरिमाणसंखा ? २ अणेगविहा पण्णत्ता । तं जहा—पज्जवसंखा अक्खरसंखा संघा[1]यसंखा पदसंखा पादसंखा गा[2]हासंखा सिलोगसंखा वेढसंखा निज्जुत्तिसंखा अणुओगदारसंखा उद्देसगसंखा अज्झयणसंखा सुयखंधसंखा अंगसंखा । से तं कालियसुयपरिमाणसंखा ।

४९५. से किं तं दिट्ठिवायसुयपरिमाणसंखा ? २ अणेगविहा पण्णत्ता । तं जहा—पज्जवसं[3]खा जाव अ[4]णुओगदारसंखा पाहुडसंखा पाहुडियासंखा पाहुडपाहुडियासंखा वत्थुसंखा [5]⊢ पुव्वसंखा ⊣ । से तं दिट्ठि[6]वायसुयपरिमाणसंखा । से तं परिमाणसंखा ।

४९६ से किं तं जाणणासंखा ? २ जो जं जाणइ सो तं जाणति, तं जहा—सद्दं सद्दिओ, गणियं गा[7]णिओ, निमित्तं नेमित्तिओ, कालं कालनाणी, वेज्जो वे[8]ज्जियं । से तं जाणणासंखा ।

४९७. से किं तं गणणासंखा ? २ एक्को गणणं न उवेति, दुप्पभितिसंखा । तं जहा—संखेज्जए असंखेज्जए अणंतए ।

४९८. से किं तं संखेज्जए ? २ तिविहे पण्णत्ते । तं जहा—जहण्णए उक्कोसए अजहण्णमणुक्कोसए ।

४९९. से किं तं असंखेज्जए ? २ तिविहे पण्णत्ते । तं जहा—परित्तासंखेज्जए जुत्तासंखेज्जए असंखेज्जासंखेज्जए ।

५००. से किं तं परित्तासंखेज्जए ? २ तिविहे पण्णत्ते । तं०—जहण्णए उक्कोसए अजहण्णमणुक्कोसए[9] ।

---

१. सखायसंखा जे० । सखेयसंखा ख० । सघायमखा इति वी० नास्ति ॥ २. गाहासंखा सखायसखा सिलोग° सवा० ॥ ३ °सखा अक्खरसंखा संखेयसखा जाव ख० जे० वा० । किञ्चात्र–सखायसंखा इति जे० वा० पाठ ॥ ४. अणुतोगद्दार° स० ॥ ५. ⊢ ⊣ एतन्मध्यगत पाठ जे० स० एव वर्त्तते ॥ ६ °वायसमयपरि° स० ॥ ७. गाणियओ सवा० वी० । गाणितिओ जे० स० ॥ ८ विज्जय स० सवा० ॥ ९. °ए । एवं जुत्तासंखेज्जए वि ३ । एव असखेज्जासंखेज्जए वि ३ । ५०३. से कि त अणतए ? सवा० वी० ॥

५०१. से किं तं जुत्तासंखेज्जए? २ तिविहे पण्णत्ते। तं०—जहण्णए उक्कोसए अजहण्णमणुक्कोसए।

५०२. से किं तं असंखेज्जासंखेज्जए? २ तिविहे पण्णत्ते। तं जहा—जहण्णए उक्कोसए अजहण्णमणुक्कोसए।

५०३. से किं तं अणंतए? २ तिविहे पण्णत्ते। तं जहा—परित्ताणंतए जुत्ताणंतए अणंताणंतए।

५०४. से किं तं परित्ताणंतए? २ तिविहे पण्णत्ते। तं०—जहण्णए उक्कोसए अजहण्णमणुक्कोसए[1]।

५०५. से किं त जुत्ताणंतए? २ तिविहे पण्णत्ते। त जहा—जहण्णए उक्कोसए अजहण्णमणुक्कोसए।

५०६. से किं तं अणंताणंतए? २ दुविहे पण्णत्ते। त जहा—जहण्णए य अजहण्णमणुक्कोसए य।

५०७. जहण्णयं संखेज्जयं केत्तियं[2] होइ? दोरूवाइं, तेण परं अजहण्णमणु[3]क्कोसयाइं ठाणाइं जाव उक्कोसयं संखेज्जयं ण पावइ।

५०८. उक्कोसयं संखेज्जयं केत्तियं[4] होइ? उक्कोसयस्स संखेज्जयस्स परूवणं करिस्सामि—से जहानामए पल्ले सिया, एगं जोयणसयसहस्सं आयामविक्खंभेणं, तिण्णि जोयण[5]सयसहस्साइं सोलस य सहस्साइं दोण्णि य सत्तावीसे जोयणसते तिण्णि य कोसे अट्ठावीसं च धणुसतं तेरस य अंगुलाइं अद्धंगुलयं च किंचिविसेसाहियं परिक्खेवेणं पण्णत्ते। से णं पल्ले सिद्धत्थयाणं भरिए। ततो णं तेहिं सिद्धत्थएहिं दीव-समुद्दाणं उद्धारे घेप्पति, एगे दीवे एगे समुद्दे २ एवं पक्खिप्पमाणेहिं २ जावइया णं दीव-समुद्दा तेहिं सि[6]द्धत्थएहिं अप्फुण्णा एस णं एवतिए खेत्ते पल्ले आइट्ठे। से णं पल्ले सिद्धत्थयाणं भरिए। ततो णं

१. °ए। एव जुत्ताणतए ३। ५०६. से किं तं अणताणंतए? सवा० वी० ॥ २. केत्तिल्लयं वा० वी० ख० ॥ ३. °णुक्कोसाइं स० संवा० ॥ ४. केवइयं खं० वा० ॥ ५ जोयणलक्खाइं० जंबुद्दीवप्पमाणं भाणियव्व। से णं पल्ले सिद्ध° संवा० वी० ॥ ६. °द्धत्थेहि स० ॥

तेहिं सिद्धत्थएहि दीव-समुद्दाणं [1]उद्धारे घेप्पति [2]एगे दीवे [3]एगे [4]समुद्दे २ एवं पक्खिप्पमाणेहिं २ जावइया णं दीव-समुद्दा तेहिं [5]सिद्धत्थएहिं अप्फुन्ना एस णं एवतिए खेत्ते पल्ले पढमा सलागा, एवइयाणं सलागाणं असंलप्पा लोगा भरिया तहा वि उक्कोसयं संखेज्जयं ण पावइ, जहा को दिट्ठंतो? से जहाणामए मंचे सिया आमलगाणं भरिते, [6]तत्थ [7]णं एगे आमलए पक्खित्ते से माते, अण्णे वि पक्खित्ते से वि माते, अन्ने वि पक्खित्ते से वि माते, एवं पक्खिप्प[8]माणे २ होही से आमलए जम्मि पक्खित्ते से मंचए [9]भरिज्जिहिइ जे वि तत्थ आमलए न माहिति।

५०९. [10]एवामेव उक्कोसए संखेज्जए [11]रूवं पक्खित्तं जहण्णयं परित्तासंखेज्जयं भवति, तेण परं अजहण्णमणु[12]क्कोसयाइं ठाणाइं जाव उक्कोसयं परित्तासंखेज्जयं ण पावइ।

५१०. उक्कोसयं परित्तासंखेज्जयं केत्तियं होति? २ जहण्णयं परित्तासंखेज्जयं जहण्णयपरित्तासंखेज्जयमेत्ताणं रासीणं अण्णमण्णब्भासो [13]रूवूणो उक्कोसयं परित्तासंखेज्जयं होति, अहवा जहन्नयं जुत्तासंखेज्जयं [14]रूवूणं उक्कोसयं परित्तासंखेज्जयं होइ।

५११. जहन्नयं जुत्तासंखेज्जयं [15]केत्तियं होति? २ जहन्नयं परित्तासंखेज्जयं जहण्णयपरित्तासंखेज्जयमेत्ताणं रासीणं अण्णमण्णब्भासो पडिपुण्णो जहन्नयं जुत्तासंखेज्जयं [16]हवति, अहवा उक्कोसए परित्तासंखेज्जए रूवं पक्खित्तं जहण्णयं जुत्तासंखेज्जयं होति, आवलिया वि तत्तिया चेव, तेण परं अजहण्णम[17]णुक्कोसयाइं ठाणाइं जाव उक्कोसयं जुत्तासंखेज्जय ण पावइ।

५१२. उक्कोसयं जुत्तासंखेज्जयं [18]केत्तियं होति? २ जहण्णएणं जुत्तासंखेज्जएणं आवलिया गुणिया अण्णमण्णब्भासो [19]रूवूणो उक्कोसयं

---

१ उद्धारो सवा० ॥ २-३. एक्के स० ॥ ४ समुद्दे एवं स० विना। समुद्दे एगे दीवे एगे समुद्दे, एव सवा० ॥ ५ °द्धत्थेहि स० ॥ ६. तत्थ अन्ने आमलगा पक्खित्ता ते वि माया अन्ने वि पक्खित्ता ते वि माया एव पक्खिप्पमाणेहि २ होहिय से आमलगे जसि पक्खित्ते से मंचे भरिज्जिहिइ, होहिय से आमलए जे तत्थ न माहिई। सवा० वी० ॥ ७ ण अण्णे आ° स० ॥ ८. °माणेहि २ होहिति से स० ॥ ९. भरिज्जाहिय जे ख० ॥ १० एवमेव ख० वा० ॥ ११. रूवे पक्खित्ते ख० वा० ॥ १२. °क्कोसाइ स० सवा० वी०। एवमग्रेऽपि क्वचित् क्वचित् ॥ १३. रूतूणो ख० ॥ १४. रूतूण ख० ॥ १५. केत्तिल्लय ख० जे० वा० ॥ १६. होति स० सवा० ॥ १७. °णुक्कोसाइं स० सवा० ॥ १८ केत्तिल्लयं ख० जे० वा० ॥ १९ रूतूणो ख० ॥

जुत्तासंखेज्जयं होइ, अहवा जहन्नयं असंखेज्जासंखेज्जयं रूवूणं उक्कोसयं जुत्तासंखेज्जयं होति।

५१३. जहण्णयं असंखेज्जासंखेज्जयं केत्तियं होइ? जहन्नएणं जुत्तासंखेज्जएणं आवलिया[2] गुणिया अण्णमण्णब्भासो पडिपुण्णो जहण्णयं असंखेज्जासंखेज्जयं होइ[3], अहवा उक्कोसए जुत्तासंखेज्जए रूवं पक्खित्तं जहण्णयं असंखेज्जासंखेज्जयं होति, तेण परं अजहण्णमणु[4]क्कोसयाइं ठाणाइं जाव उक्कोसयं असंखेज्जासंखेज्जयं ण पावति।

५१४. उक्कोसयं असंखेज्जासंखेज्जयं केत्तियं[5] होति? जहण्णयं असंखेज्जासंखेज्जयं जहण्णयअसंखेज्जासंखेज्जयमेत्ताणं रासीणं अण्णमण्णब्भासो रूवूणो[6] उक्कोसयं असंखेज्जासंखेज्जयं होइ, अहवा जहण्णयं परित्ताणतयं रूवूणं उक्कोसयं असंखेज्जासंखेज्जयं होति।

५१५. जहण्णयं परित्ताणंतयं केत्तियं[7] होति? २ जहण्णयं असंखेज्जासंखेज्जयं जहण्णयअसंखेज्जासखेज्जयमेत्ताणं रासीण अ[8]ण्णमण्णब्भासो पडिपुण्णो जहण्णयं परित्ताणंतय होति, अहवा उक्कोसए असंखेज्जासंखेज्जए रूवं पक्खित्तं जहण्णयं परित्ताणंतयं होइ[9]। तेण परं अजहण्णमणुक्कोसयाइं ठाणाइं जाव उक्कोसयं परित्ताणंतयं ण पावइ।

५१६. उक्कोसयं परित्ताणंतयं केत्तियं[10] होइ? जहण्णयं परित्ताणंतयं जहण्णयपरित्ताणंतयमेत्ताणं रासीणं अण्णमण्णब्भासो रूवूणो[11] उक्कोसयं परित्ताणंतयं होइ[12], अहवा जहण्णयं जुत्ताणंतयं रूवूणं[13] उक्कोसयं परित्ताणंतयं होइ।

५१७. जहण्णयं जुत्ताणंतयं केत्तियं[14] होति? जहण्णयं परित्ताणंतयं जहण्णयपरित्ताणंतयमेत्ताणं रासीणं अण्णमण्णब्भासो पडिपुण्णो जहण्णयं जुत्ताणंतयं होइ, अहवा उक्कोसए परित्ताणंतए रूवं पक्खित्त जहन्नयं जुत्ताणंतयं होइ,

---

१. रूतूणं स० ॥ २. °याए अण्ण° सवा० ॥ ३. भवइ सवा० ॥ ४. °णुक्कोसाइं सवा० ॥ ५. केत्तिलयं स० जे० वा० ॥ ६. रूतूणो स० ॥ ७. केतिलयं सं० जे० वा० ॥ ८. अन्नुन्नब्भासो वा० ॥ ९. भवइ सवा० ॥ १०. केत्तिलय स० जे० वा० ॥ ११. रूतूणो स० ॥ १२ भवइ सवा० ॥ १३. रूतूण स० ॥ १४ केत्तिलयं सं० जे० वा० ॥

अभवसिद्धिया वि तेत्तिया[1] चेव, तेण परं अजहण्णमणु[2]क्कोसयाइं ठाणाइं जाव उक्कोसयं जुत्ताणंतयं ण पावति।

५१८. उक्कोसयं जुत्ताणंतयं केत्तियं[3] होति? जहण्णएणं जुत्ताणंतएणं अभवसिद्धिया गुणिता अण्णमण्णब्भासो रूवूणो[4] उक्कोसयं जुत्ताणंतयं होइ, अहवा जहण्णयं अणंताणंतयं रूवूणं[5] उक्कोसयं जुत्ताणंतयं होइ।

५१९. जहण्णयं अणंताणंतयं केत्तियं[6] होति? जहण्णएणं जुत्ताणंतएणं अभवसिद्धिया गुणिया अण्णमण्णब्भासो पडिपुण्णो जहण्णयं अणताणंतयं होइ, अहवा उक्कोसए जुत्ताणंतए रूवं पक्खित्तं जहण्णयं अणंताणंतयं होति, तेण परं अजहण्णमणुक्कोसयाइं[7] ठाणाइं। से तं गणणासंखा।

५२०. से किं तं भावसंखा? २ जे इमे जीवा संखगइनाम-गोत्ताइं कम्माइं वेदेंति। से तं भावसंखा। से तं संखप्पमाणे। से तं भावप्पमाणे। से त पमाणे।

॥ पमाणे[8] त्ति पयं सम्मत्तं ॥

[सुत्ताइं ५२१-५२५. वत्तव्वयादारं]

५२१. से किं तं वत्तव्वया? २ तिविहा पण्णत्ता। तं०–ससमयवत्तव्वया परसमयवत्तव्वया ससमयपरसमयवत्तव्वया।

५२२. से किं तं ससमयवत्तव्वया? २ जत्थ णं ससमए आघविज्जति[9] पण्णविज्जंति[10] परूविज्जति दंसिज्जति निदंसिज्जति उवदंसिज्जति[11]। से तं ससमयवत्तव्वया[12]।

---

१ °या होति, तेण ख० वा० ॥ २ °णुक्कोसाइ स० सवा० वी० ॥ ३. केत्तिल्लय ख० जे० वा० ॥ ४ रूवूणो ख० ॥ ५. रूवूण ख० ॥ ६ केत्तिल्लयं खं० जे० वा० ॥ ७. °णुक्कोसाइ स० सवा० वी० ॥ ८. °माणे ति स०। °माणे इति पदं परिसमाप्तम् जे० ॥ ९ अग्घवि° वा० डे० वी० ॥ १०. स० जे० विनाऽन्यत्र—°ज्जति विन्नविज्जति परू° खं० वा०। °ज्जति परूविज्जति विन्नविज्जति दंसि° सवा० वी० ॥ ११. उवदसिज्जति इति पदं श्रीहरिभद्रपादै मलधारिभिश्च नास्त्यादृतम्। चूर्णौ तु व्याख्याभावान्न सम्यग् निर्णय इति ॥ १२ °या। एव परसमए वि, ससमयपरसमए वि। से त्त ससमयपरसमयवत्तव्वया (सू. ५२४) सवा० वी० ॥

५२३. से किं तं परसमयवत्तव्वया? २ जत्थ णं परसमए आघविज्जति[1] जाव उवदंसिज्जति। से तं परसमयवत्तव्वया।

५२४. से किं तं ससमयपरसमयवत्तव्वया? २ जत्थ णं ससमए परसमए आघविज्जइ[2] जाव उवदंसिज्जइ। से तं ससमयपरसमयवत्तव्वया।

५२५. [१] इयाणिं[3] को णओ कं वत्तव्वयमिच्छति? तत्थ[4] णेगम[5]-ववहारा तिविहं वत्तव्वयं इच्छंति। तं जहा—ससमयवत्तव्वयं परसमयवत्तव्वयं ससमयपरसमयवत्तव्वयं।

[२] उज्जुसुओ दुविहं वत्तव्वयं इच्छति। तं जहा—ससमयवत्तव्वयं परसमयवत्तव्वयं। तत्थ णं जा सा ससमयवत्तव्वया सा ससमयं पविट्ठा, जा सा परसमयवत्तव्वया सा परसमयं पविट्ठा, तम्हा दुविहा वत्तव्वया, णत्थि तिविहा वत्तव्वया।

[३] [6]तिण्णि सद्दणया[7] [एगं] ससमयवत्तव्वयं इच्छंति, नत्थि परसमयवत्तव्वया[8]। कम्हा? जम्हा परसमए अणट्ठे अहेऊ असब्भावे[9] अकिरिया उम्मग्गे अणुवएसे मिच्छादंसणमिति कट्टु, तम्हा सव्वा ससमयवत्तव्वया, णत्थि परसमयवत्तव्वया णत्थि ससमयपरसमयवत्तव्वया। से तं वत्तव्वया।

[सुत्तं ५२६. अत्थाहिगारदारं]

५२६. से किं तं अत्थाहिगारे? २ जो जस्स अज्झयणस्स अत्थाहिगारो[10]। तं जहा—

सावज्जजोगविरती[11] १ उक्कित्तण २ गुणवओ य पडिवत्ती ३।
खलियस्स निंदणा ४ वणतिगिच्छ ५ गुणधारणा ६ चेव ॥ १२३ ॥

से तं अत्थाहिगारे[12]।

१-२. अग्घवि° वा० ॥ ३. इयाणिं इति स० सवा० नास्ति ॥ ४. तत्थ इति स० सवा० नास्ति ॥ ५. णेगम-संगह-ववहारा सवा० वी० ॥ ६. तिण्हं सद्दणयाणं ससमयवत्तव्वया, नत्थि पर° चूर्णिकृदादृत सूत्रपाठ। नोपलब्धमिदं वाचनान्तरं कस्मिंश्चिदपि सूत्रादर्शे ॥ ७. °णया सव्वं ससमय° खं० स० जे० वा० ॥ ८. °या, नत्थि ससमयपरसमयवत्तव्वया। कम्हा? खं० जे० सवा० ॥ ९. °ब्भावे उम्मग्गे अणुवदेसे अकिरिया मिच्छा° इत्येवंरूप पाठश्चूर्णिकृत्सम्मत, नोपलभ्यतेऽसौ क्वचिदादर्शे ॥ १०. °गारो। सामाइयस्स अत्थाहिगारो—सावज्ज° संवा० वी० ॥ ११. °रती० गाहा। से त्त खं० जे० वा०। °रती० इत्यादि। से त्त स० ॥ १२. °गारे त्ति पयं समत्त स० ॥

[सुत्ताइं ५२७–५३३. समोयारदारं]

५२७. से किं तं समोयारे? २ छव्विहे पण्णत्ते। तं०–णामसमोयारे ठवणसमोयारे दव्वसमोयारे खेत्तसमोयारे कालसमोयारे भावसमोयारे[1]।

५२८. से किं तं णामसमोयारे? नाम-ठवणाओ पुव्ववण्णियाओ।

५२९. से किं तं दव्वसमोयारे? २ दुविहे पण्णत्ते। तं०–आगमतो य णोआगमतो य। जाव से त्तं भवियसरीरदव्वसमोयारे।

५३०. [१] से किं तं जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वसमोयारे? २ तिविहे पण्णत्ते। तं जहा–आयसमोयारे परसमोयारे तदुभयसमोयारे। सव्वदव्वा वि य णं आयसमोयारेणं आयभावे समोयरंति, [2]परसमोयारेणं जहा कुंडे बदराणि, तदुभयसमोयारेणं जहा घरे [3]थंभो आयभावे य, जहा घडे गीवा आयभावे य।

[२] अहवा जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वसमोयारे दुविहे पण्णत्ते। तं जहा–आयसमोयारे य तदुभयसमोयारे य। चउसट्ठिया आयसमोयारेणं आयभावे समोयरति, तदुभयसमोयारेणं बत्तीसियाए समोयरति आयभावे य। बत्तीसिया आयसमोयारेणं आयभावे समोयरति, तदुभयसमोयारेणं सोलसियाए समोयरति [4]⊢ आयभावे य। सोलसिया आयसमोयारेणं आयभावे समोयरति, तदुभयसमोयारेणं अट्ठभाइयाए समोयरति आयभावे य। अट्ठभाइया आयसमोयारेणं आयभावे समोयरति, तदुभयसमोयारेणं चउभाइयाए समोयरति आयभावे य। चउभाइया आयसमोयारेणं आयभावे समोयरति, तदुभयसमोयारेणं अद्धमाणीए समोयरइ आयभावे य। अद्धमाणी आयसमोयारेणं आयभावे समोयरइ, तदुभयसमोयारेणं माणीए समोयरति आयभावे य। से तं जाणयसरीरभवियसरीरवतिरित्ते दव्वसमोयारे। से तं नोआगमओ दव्वसमोयारे। से तं दव्वसमोयारे। ⊣

---

१. ख० वा० विनाऽन्यत्र—°यारे। से कि तं णामसमोयारे? णाम-ठवणाओ पुव्ववण्णिताओ, [जाव] जाणगसरीरभवियसरीरवतिरित्ते दव्वसमोयारे तिविहे स०। °यारे। नाम-ठवणाओ गयाओ, जाव जाणगभवियसरीरवइरित्ते दव्वसमोयारे तिविहे सवा० वी० ॥ २. [परसमोयारेण] परभावे जहा सवा० ॥ ३. खभो जे० सवा० वी० ॥ ४. ⊢ ⊣ एतच्चिह्नमध्यवर्त्तिपाठस्थाने एव चउब्भाइया तदुभयसमोयारेण माणीए समोयरति। से तं दव्वसमोयारे सवा०। एवं जाव अद्धमाणी तदुभयसमोयारेण माणीए समोयरइ आयभावे य। से त जाणयसरीर० [निगमन पदानि ज्ञेयानि] वी० ॥

५३१. से किं तं खेत्तसमोयारे? २ दुविहे पण्णत्ते। तं जहा—आयसमोयारे य तदुभयसमोयारे य। भरहे वासे आयसमोयारेणं आयभावे समोयरति, तदुभयसमोयारेणं जंबुद्दीवे समोयरति आयभावे य। जंबुद्दीवे दीवे आयसमोयारेणं आयभावे समोयरति, तदुभयसमोयारेणं तिरियलोए समोयरति आयभावे य। तिरियलोए आयसमोयारेणं आयभावे समोयरति, तदुभयसमोयारेणं लोए समोयरति [1]आयभावे य; लोए आयसमोयारेणं आयभावे समोयरति, तदुभयसमोयारेणं अलोए समोयरति आयभावे य। से त्तं खेत्तसमोयारे।

५३२. से किं तं कालसमोयारे? २ दुविहे पण्णत्ते। तं०—आयसमोयारे य तदुभयसमोयारे य। समए आयसमोयारेणं आयभावे समोयरति, तदुभयसमोयारेणं आवलियाए समोयरति आयभावे य[2]। एवं आणापाणू थोवे लवे मुहुत्ते अहोरत्ते पक्खे मासे उऊ अयणे संवच्छरे जुगे वाससते वाससहस्से वाससतसहस्से पुव्वंगे पुव्वे तुडियंगे तुडिए अडडंगे अडडे अववंगे अववे हुहुयंगे हुहुए उप्पलंगे उप्पले पउमंगे पउमे णलिणंगे णलिणे अत्थिनिउरंगे अत्थिनिउरे अउयंगे अउए णउयंगे णउए पउयंगे पउए चूलियंगे चूलिया सीसपहेलियंगे सीसपहेलिया पलिओवमे। सागरोवमे आयसमोयारेणं आयभावे समोतरति, तदुभयसमोयारेणं ओसप्पिणि[3]-उस्सप्पिणीसु समोयरति आयभावे य; ओसप्पिणि-उस्सप्पिणीओ आयसमोयारेणं आयभावे समोयरंति, तदुभयसमोयारेणं पोग्गलपरियट्टे समोयरंति आयभावे य। पोग्गलपरियट्टे आयसमोयारेणं आयभावे समोयरति, तदुभयसमोयारेणं तीतद्धा-अणागतद्धासु समोयरति आयभावे य; तीतद्धा-अणागतद्धाओ आयसमोयारेणं आयभावे समोतरंति, तदुभयसमोयारेणं सव्वद्धाए समोयरंति आयभावे य। से तं कालसमोयारे।

५३३. से किं तं भावसमोयारे? २ दुविहे पण्णत्ते। तं जहा—आयसमोयारे य तदुभयसमोयारे य[4]। कोहे आयसमोयारेणं आयभावे समोयरति,

---

१. आयभावे य। लोए वि एवं चेव, णवरं अलोए समोयरति आयभावे य। से त्तं खेत्तसमोयारे। एव कालसमोयारे वि। नवरं समए आयसमो° सं० वी०॥ २. खं० वा० विनाऽन्यत्र—य। आवलिया आयसमोतारेणं आयभावे समोतरति, तदुभयसमोयारेणं आणापाणूए समोयरति आतभावे त। एवं जाव सागरोवमे आयसमोयारेण स० सवा० वी०॥ ३ ओसप्पिणीए समोयरइ आयभावे य। एवं उस्सप्पिणि-पोग्गलपरियट्ट-अतीतद्ध-अणागयद्ध-सव्वद्धाए समोयरइ आयभावे य। से त्तं काल° सवा० वी० ॥ ४. य। एवं कोह-माण-माया-लोभे णेयव्वं। कोहे माणे माया लोभे रागे य मोहणिज्जे वा। पगडी भावे जीवे जीवत्थिय सव्वभावा य॥ १॥ एसा गाहा भासेयव्वा। से त्तं भावसमो° सवा० वी०॥

तदुभयसमोयारेणं माणे समोयरति आयभावे य। [1]एवं माणे माया लोभे रागे। मोहणिज्जे अट्ठकम्मपगडीओ[2] आयसमोयारेण आयभावे समोयरंति, तदुभयसमोयारेणं छव्विहे भावे समोयरंति आयभावे य। एवं जीवे। जीवत्थिकाए आयसमोयारेणं आयभावे समोयरति, तदुभयसमोयारेणं सव्वदव्वेसु समोयरति आयभावे य। एत्थं संगहणिगाहा–

कोहे माणे माया लोभे रागे य मोहणिज्जे य।
पगडी भावे जीवे जीवत्थिय सव्वदव्वा य ॥ १२४ ॥

से त भावसमोयारे। से तं समोयारे। से तं उवक्कमे।

⊢[3] ॥ उपक्रम इति प्रथमं द्वारमतिक्रान्तम् ॥ ⊣

[सुत्ताइं ५३४–६००. निक्खेवदारं]

५३४. से किं तं निक्खेवे? २ तिविहे पण्णत्ते। तं जहा–ओहनिप्फण्णे य नामनिप्फण्णे य सुत्तालावगनिप्फण्णे य।

५३५. से किं तं ओहनिप्फण्णे? २ चउव्विहे पण्णत्ते। तं जहा– अज्झयणे अज्झीणे आए झवणा।

५३६. से किं तं अज्झयणे? २ चउव्विहे पण्णत्ते। तं०–णामज्झयणे ठवणज्झयणे दव्वज्झयणे भावज्झयणे।

५३७ णाम[4]-ट्ठवणाओ पुव्ववण्णियाओ।

५३८. से किं तं दव्वज्झयणे? २ दुविहे पण्णत्ते। तं जहा–आगमओ य णोआगमओ य।

५३९. से किं तं आगमतो दव्वज्झयणे? २ जस्स णं अज्झयणे त्ति पदं सिक्खितं ठितं जितं मितं परिजितं जाव जावइया अणुवउत्ता आगमओ

---

१ एवमगिल्लकाहिगारेणं इमाइं पयाइं णेयव्वाइं। कोहे माणे माया लोभे रागे य मोहणिज्जे य। पगडी भावे जीवे जीवत्थिय सव्वदव्वा य ॥ १ ॥ एसा गाहा भासेयव्वा। से त्त भावसमो° स० ॥ २. °डीओ उदइए भावे आयसमो° इति चू०। नोपलभ्यतेऽसौ पाठ क्वचिदादर्शे ॥ ३. ⊢ ⊣ एतच्चिह्नान्तर्वर्त्ति समाप्तिवाक्य ख० जे० वा० एव वर्त्तते ॥ ४. नाम-ठवणाओ गयाओ। जाव जाणगसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वज्झयणे पत्तय-पोत्थयलिहिए। से त्त दव्वज्झयणे स० सवा० वी०, नवर गयाओ स्थाने पुव्ववण्णियाओ स० ॥

तावइयाइं दव्वज्झयणाइं। एवमेव ववहारस्स वि। संगहस्स णं एगो वा अणेगो वा तं चेव भाणियव्वं जाव से तं आगमतो दव्वज्झयणे।

५४०. से किं तं णोआगमतो दव्वज्झयणे? २ तिविहे पण्णत्ते। तं जहा–जाणयसरीरदव्वज्झयणे भवियसरीरदव्वज्झयणे जाणयसरीरभवियसरीरवतिरित्ते दव्वज्झयणे।

५४१. से किं तं जाणगसरीरदव्वज्झयणे? २ अज्झयणपयत्थाहिगारजाणयस्स जं सरीरयं ववगत-चुत-चइय-चत्तदेहं जाव अहो! णं इमेणं सरीरसमुस्सएणं अज्झयणे त्ति पदं आघवियं जाव उवदंसियं ति, जहा को दिट्ठंतो? अयं घयकुंभे आसी, अयं महुकुंभे आसी। से तं जाणयसरीरदव्वज्झयणे।

५४२. से किं तं भवियसरीरदव्वज्झयणे? २ जे जीवे जोणीजम्मणनिक्खंते इमेणं चेव आदत्तएणं सरीरसमुस्सएणं जिणदिट्ठेणं भावेणं अज्झयणे त्ति पयं सेयकाले सिक्खिस्सति ण ताव सिक्खति, जहा को दिट्ठंतो? अयं घयकुंभे भविस्सति, अयं महुकुंभे भविस्सति। से तं भवियसरीरदव्वज्झयणे।

५४३. से किं तं जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वज्झयणे? २ पत्तय-पोत्थयलिहियं। से तं जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वज्झयणे। से तं णोआगमओ दव्वज्झयणे। से तं दव्वज्झयणे।

५४४. से किं तं भावज्झयणे? २ दुविहे पण्णत्ते। तं जहा–आगमतो य णोआगमतो य।

५४५. से किं तं आगमतो भावज्झयणे? २ जाणए उवउत्ते। से तं आगमतो भावज्झयणे।

५४६. से किं तं नोआगमतो भावज्झयणे? २
अज्झप्पस्साऽऽणयणं, कम्माणं अवचओ उवचियाणं।
अणुवचओ य नवाणं, तम्हा अज्झयणमिच्छंति॥ १२५॥
से तं णोआगमतो भावज्झयणे। से तं भावज्झयणे। से तं अज्झयणे।

५४७. से किं तं अज्झीणे? २ चउव्विहे पण्णत्ते। तं जहा–णामज्झीणे ठवणज्झीणे दव्वज्झीणे भावज्झीणे[1]।

1. °ज्झीणे। दो गयाओ। ५४९. से किं तं दव्व° सवा० वी०॥

५४८. नाम-ठवणाओ पुव्ववण्णियाओ[1]।

५४९. से किं तं दव्वज्झीणे? २ दुविहे पण्णत्ते। तं०–आगमतो य नोआगमतो य[2]।

५५०. से किं तं आगमतो दव्वज्झीणे? २ जस्स णं अज्झीणे त्ति पदं सिक्खितं ठितं जितं मितं परिजितं तं चेव जहा दव्वज्झयणे तहा भाणियव्वं, जाव से तं आगमतो दव्वज्झीणे।

५५१. से किं तं नोआगमतो दव्वज्झीणे? २ तिविहे पण्णत्ते। तं जहा–जाणयसरीरदव्वज्झीणे भवियसरीरदव्वज्झीणे जाणयसरीरभवियसरीरवतिरित्ते दव्वज्झीणे।

५५२. से किं तं जाणयसरीरदव्वज्झीणे? २ अज्झीणपयत्थाहिकारजाणयस्स जं सरीरयं ववगय-चुत-चइत-चत्तदेहं जहा दव्वज्झयणे तहा भाणियव्वं, जाव से तं जाणयसरीरदव्वज्झीणे।

५५३. से किं त भवियसरीरदव्वज्झीणे? २ जे जीवे जोणीजम्मणनिक्खंते जहा दव्वज्झयणे, जाव से तं भवियसरीरदव्वज्झीणे।

५५४. से किं तं जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वज्झीणे? २ सव्वागाससेढी। से तं जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वज्झीणे। से तं नोआगमओ दव्वज्झीणे। से तं दव्वज्झीणे।

५५५. से कि तं भावज्झीणे? २ दुविहे पण्णत्ते। तं जहा–आगमतो य नोआगमतो य।

५५६. से कि तं आगमतो भावज्झीणे? २ जाणए उवउत्ते। से तं आगमतो भावज्झीणे।

५५७. से किं तं नोआगमतो भावज्झीणे? २

जह दीवा दीवसतं पइप्पए[3], दिप्पए य सो दीवो।
दीवसमा आयरिया दिप्पंति, परं च दीवेंति॥ १२६॥

से तं नोआगमतो भावज्झीणे। से तं भावज्झीणे। से तं अज्झीणे।

---

१. °याओ। जाव जाणगसरीरभवियसरीरवतिरित्ते दव्वज्झीणे सव्वाकाससेढी। से त दव्वज्झीणे (सू. ५५४) स०॥ २. °य। जाव जाणगसरीरभवियसरीरवतिरित्ते दव्वज्झीणे सव्वागाससेढी। (सू. ५५४) सवा० वी०॥ ३. पयिप्पती, सो य दिप्पती दीवो स० सवा०। पयप्पई, सो य दिप्पई दीवो वी०॥

५५८. से किं तं आए? २ चउव्विहे पण्णत्ते। तं जहा–नामाए ठवणाए दव्वाए भावाए।

५५९. नाम-ठवणाओ[1] पुव्वभणियाओ[2]।

५६०. से किं तं दव्वाए? २ दुविहे पण्णत्ते। तं जहा–आगमतो य नोआगमतो य।

५६१. से किं तं आगमतो दव्वाए? जस्स णं आए त्ति पयं सिक्खितं ठितं जाव अणुवओगो दव्वमिति कट्टु, जाव जावइया अणुवउत्ता आगमओ तावइया ते दव्वाया, जाव से तं आगमओ दव्वाए।

५६२. से किं तं नोआगमओ दव्वाए? २ तिविहे पण्णत्ते। तं जहा–जाणयसरीरदव्वाए भवियसरीरदव्वाए जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वाए।

५६३. से किं तं जाणयसरीरदव्वाए? २ आयपयत्थाहिकारजाणगस्स जं सरीरगं ववगय-चुत-चतिय-चत्तदेहं सेसं जहा दव्वज्झयणे, जाव से तं जाणयसरीरदव्वाए।

५६४. से किं तं भवियसरीरदव्वाये? २ जे जीवे जोणीजम्मणणिक्खंते सेसं जहा दव्वज्झयणे, जाव से तं भवियसरीरदव्वाये।

५६५. से किं त जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वाये? २ तिविहे पण्णत्ते। तं जहा–लोइए कुप्पावयणिए लोगुत्तरिए।

५६६. से किं तं लोइए? २ तिविहे पण्णत्ते। तं जहा–सचित्ते अचित्ते मीसए य।

५६७. से किं तं सचित्ते? २ तिविहे पण्णत्ते। तं जहा–दुपयाणं चउप्पयाणं अपयाण। दुपयाणं दासाणं दासीणं, चउप्पयाणं आसाणं हत्थीणं, अपयाणं अंबाणं अंबाडगाणं आए। से तं सचित्ते।

---

१. °णाओ गयाओ जाव जाणगसरीरभविय° (सू. ५६५) स० संवा० वी०, नवर गयाओ स्थाने पुव्ववन्नियाओ स० ॥ २. °याओ जाव जाणगसरीरभवियसरीरवतिरित्ते दव्वाए तिविहे पण्णत्ते (सू. ५६५) स० सवा० वी० ॥

५६८. से किं तं अचित्ते? २ सुवण्ण-रयत-मणि-मोत्तिय-संख-सिल-प्पवालं[1]-रत्तरयणाणं [संतं[2]सावएज्जस्स] आये[3]। से तं अचित्ते।

५६९. से किं त मीसए? २ दासाण दासीणं आसाण[4] हत्थीणं समाभरियाउज्जालं[5]कियाणं आये[6]। से त मीसए। से तं लोइए[7]।

५७०. से किं तं कुप्पावयणिये? २ तिविहे पण्णत्ते। त जहा—सचित्ते अचित्ते मीसए य। तिण्णि वि जहा लोइए, जाव से तं कुप्पावयणिए।

५७१. से किं त लोगुत्तरिए? तिविहे पण्णत्ते। तं जहा—सचित्ते अचित्ते मीसए य।

५७२. से कि तं सचित्ते? २ सीसाणं[8] सिस्सिणियाणं आये। से तं सचित्ते।

५७३. से किं त अचित्ते[9]? २ पडिग्गहाणं वत्थाणं कंबलाण पायपुंछणाणं आए। से त अचित्ते।

५७४. से किं तं मीसए? २ सीसाण[10] सिस्सिणियाणं सभंडोवकरणाणं[11] आये। से तं मीसए। से त लोगुत्तरिए[12]। से तं जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वाए। से त नोआगमओ दव्वाए। से तं दव्वाए।

५७५. से किं तं भावाए? २ दुविहे पण्णत्ते। तं जहा—आगमतो य नोआगमतो य।

५७६. से किं तं आगमतो भावाए? २ जाणए उवउत्ते। से तं आगमतो भावाए।

५७७. से किं तं नोआगमतो भावाए? २ दुविहे पण्णत्ते। तं जहा—पसत्थे य अप्पसत्थे य।

---

१ °ल-रयणाण स० सवा० ॥ २. [ ] चतुरस्रकोष्ठकगत पाठ सर्वैरपि चूर्णि वृत्तिकृद्भिरादृतोऽस्ति, न चोपलब्ध कस्मिंश्चिदप्यादर्शे इति। किञ्च चूर्णिकृता सतसारसावतेज्जस्स इति पाठ आदृतोऽस्ति॥ ३, ६. आये इति सवा० नास्ति॥ ४. अस्साण सवा० ॥ ५. °ज्जालकाराणं स० ॥ ७. लोतिए। एव कुप्पावयणिए तिविहे णेतव्वे। से त्त कुप्पाव° स० सवा० वी० ॥ ८. सिस्साण सिस्सीणं। से त सवा० ॥ ९. °त्ते? २ वत्थाण पत्ताण। से त्त सवा० ॥ १०. सिस्साणं सिस्सियाण सवा० ॥ ११. सभण्ड-मत्तोवकरणाण स० सवा० वी० ॥ १२. °ए दव्वाए। से त्त जाण° स० सवा० ॥

५७८. से किं तं पसत्थे? २ तिविहे पण्णत्ते। तं जहा–णाणाए दसणाए चरित्ताए। से तं पसत्थे।

५७९. से किं त अपसत्थे? २ चउव्विहे पण्णत्ते। तं जहा–कोहाए माणाए मायाए लोभाए। से तं अपसत्थे। से तं णोआगमतो भावाए। से तं भावाए। से तं आये।

५८०. से किं तं झवणा? २ चउव्विहा पण्णत्ता। तं जहा–नामज्झवणा ठवणज्झवणा दव्वज्झवणा भावज्झवणा।

५८१. नाम-ठवणाओ पुव्वभणियाओ।

५८२. से किं तं दव्वज्झवणा? २ दुविहा पण्णत्ता। तं जहा–आगमतो य नोआगमतो य।

५८३. से किं तं आगमतो दव्वज्झवणा? २ जस्स णं झवणेति पदं सिक्खियं ठितं जितं मितं परिजियं, सेसं जहा दव्वज्झयणे तहा भाणियव्वं, जाव से तं आगमतो दव्वज्झवणा।

५८४. से किं तं नोआगमओ दव्वज्झवणा? २ तिविहा पण्णत्ता। तं जहा–जाणयसरीरदव्वज्झवणा भवियसरीरदव्वज्झवणा जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ता दव्वज्झवणा।

५८५. से किं तं जाणयसरीरदव्वज्झवणा? २ झवणापयत्थाहिकारजाणयस्स जं सरीरयं ववगय-चुय-चइय-चत्तदेहं, सेसं जहा दव्वज्झयणे, जाव य से तं जाणयसरीरदव्वज्झवणा।

५८६. से किं तं भवियसरीरदव्वज्झवणा? २ जे जीवे जोणीजम्मणणिक्खंते आयत्तएणं ० जिणदिट्ठेणं भावेणं ज्झवण त्ति पयं सेयकाले सिक्खिस्सति, ण ताव सिक्खइ, को दिट्ठंतो? जहा अयं घयकुंभे भविस्सति, अयं महुकुंभे भविस्सति। से त भवियसरीरदव्वज्झवणा।

---

१. णाम-ट्ठवणज्झवणाओ पुव्ववण्णियाओ सं०। नाम-ठवणाओ गयाओ सवा० वी०॥
२. °याओ। जाव जाणगसरीरभवियसरीरवतिरित्ता दव्वज्झवणा जहेव आए तहेव तिविहेण वि भेदेण भाणियव्वा। णवरं झवण त्ति अभिलावो। भावज्झवणा दुविहा पण्णत्ता। तं जहा–पसत्था (सू० ५९०) सं० सवा० वी०, नवर अभिलावो स्थाने आलावो सवा०॥

५८७. से किं तं जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ता दव्वज्झवणा? २ जहा जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वाए तहा भाणियव्वा, जाव से तं जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ता दव्वज्झवणा। से तं नोआगमओ दव्वज्झवणा। से तं दव्वज्झवणा।

५८८. से किं तं भावज्झवणा? २ दुविहा पण्णत्ता। तं जहा– आगमतो य णोआगमतो य।

५८९. से किं तं आगमओ भावज्झवणा? २ झवणापयत्थाहिकारजाणए उवउत्ते। से तं आगमतो भावज्झवणा।

५९०. से किं तं णोआगमतो भावज्झवणा? २ दुविहा पण्णत्ता। तं जहा–पसत्था[1] य अप्पसत्था य।

५९१. से किं तं पसत्था? २ चउव्विहा पण्णत्ता। तं जहा– कोहज्झवणा माणज्झवणा मायज्झवणा लोभज्झवणा। से तं पसत्था।

५९२. से किं तं अप्पसत्था? २ तिविहा पण्णत्ता। तं जहा– नाणज्झवणा दंसणज्झवणा चरित्तज्झवणा। से तं अप्पसत्था[2]। से तं नोआगमतो भावज्झवणा। से तं भावज्झवणा। से तं झवणा। से तं ओहनिप्फण्णे।

५९३. से किं तं नामनिप्फण्णे[3]? २ सामाइए। से समासओ चउव्विहे पण्णत्ते। तं जहा–णामसामाइए ठवणासामाइए दव्वसामाइए भावसामाइए[4]।

५९४. णाम-ठवणाओ पुव्वभणियाओ[5]।

५९५. दव्वसामाइए वि तहेव, जाव से तं भवियसरीरदव्वसामाइए।

---

१ पसत्था य अप्पसत्था य। से किं तं पसत्था? २ कोहे ४ झवणा। से त्त पसत्था। से किं त अपसत्था? णाण° स०। पसत्था भावज्झवणा य अपसत्था भावज्झवणा य। से किं त पसत्था भावज्झवणा? २ कोहस्स माणस्स मायाए लोभस्स ज्झवणा। से त पसत्था भावज्झवणा। से किं त अपसत्था भावज्झवणा? नाण° (सू० ५९२) सवा० वी०॥ २. °त्था भावज्झवणा। से त नोआगम° स० सवा० वी०॥ ३. °ण्णे निक्खेवे? २ स० सवा० वी०॥ ४. °इए नाम-ठवणाओ पुव्वभणियाओ स०। °इए। दो गयाओ सवा० वी०॥ ५ °याओ। जाव जाणगसरीरभवियसरीरवतिरित्ते दव्वसामाइए पत्तय-पोत्थयलिहिए। से त्त दव्वसामाइए। से किं त भावसामाइए? २ दुविहे पण्णत्ते। तं जहा–आगमओ य नोआगमओ य। आगमओ जाणए उवउत्ते। (सू० ५९८) स० सवा० वी०॥

५९६. से किं तं जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वसामाइए? २ पत्तय-पोत्थयलिहियं। से तं जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वसामाइए। से तं णोआगमतो दव्वसामाइए। से तं दव्वसामाइए।

५९७. से किं तं भावसामाइए? २ दुविहे पण्णत्ते। तं०—आगमतो य नोआगमतो य।

५९८. से किं तं आगमतो भावसामाइए? २ भावसामाइयपयत्थाहिकारजाणए उवउत्ते। से तं आगमतो भावसामाइए।

५९९. से किं तं नोआगमतो भावसामाइए? २

जस्स सामाणिओ अप्पा संजमे णियमे तवे।
तस्स सामाइयं होइ, इइ केवलिभासियं॥ १२७॥

जो समो सव्वभूएसु[1] तसेसुं थावरेसु य।
तस्स सामाइयं [2]होइ, इइ[3] केवलिभासियं॥ १२८॥

जह मम ण पियं दुक्खं जाणिय एमेव सव्वजीवाणं[4]।
न हणइ न हणावेइ[5] य सममणती तेण सो समणो॥ १२९॥

णत्थि य से कोइ वेसो पिओ व सव्वेसु चेव[6] जीवेसु।
एएण होइ समणो, एसो अन्नो वि पज्जाओ॥ १३०॥

उरग[7]-गिरि-जलण[8]-सागर[9]-नहतल-तरुगणसमो य जो होइ।
भमर-मिग[10]-धरणि-जलरुह-रवि-पवणसमो य[11] सो समणो॥ १३१॥

तो समणो जइ सुमणो, भावेण य जइ ण होइ पावमणो।
सयणे य जणे य समो, समो य माणाऽवमाणेसु॥ १३२॥

से तं नोआगमतो भावसामाइए। से तं भावसामाइए। से तं सामाइए। से तं नामनिप्फण्णे[12]।

---

१. °एहि त° स० ॥ २. भोति सं० ॥ ३. एयं के° सवा० ॥ ४. सव्वसत्ताणं स० सवा० ॥ ५. °वेती सम° स० ॥ ६. °व सत्तेसु सं०। °व दव्वेसु सवा० ॥ ७. चूर्णिकृता उदग इति पाठ स्वीकृतोऽस्ति, नोपलब्धोऽयं क्वचिदादर्शे ॥ ८. °जलय-सा° सं० ॥ ९. °र-णभतल-तरु° जे० वी०। °र-गगण-तरु° चू० ॥ १०. °मिय-ध° संवा०। °मित-ध° ख० ॥ ११. यतो स° सवा० वी० स० ॥ १२. °प्फण्णे णिक्खेवे स० सवा० ॥

६००. ⊢[1] से किं तं सुत्तालावगनिप्फण्णे? २ ⊣ इदाणि सुत्तालावयनिप्फण्णे निक्खेवे इच्छावेइ, से य पत्तलक्खणे वि ण णिक्खिप्पइ, कम्हा? लाघवत्थ। [2]इतो अत्थि ततिये अणुओगद्दारे [3]अणुगमे त्ति, [4]तंहिं णं णिक्खित्ते इह णिक्खित्ते भवति, इहं वा णिक्खित्ते [5]तंहिं णिक्खित्ते भवति, तम्हा इहं ण णिक्खिप्पइ तहि चेव[6] णिक्खिप्पिस्सइ। से तं निक्खेवे।

[सुत्ताइं ६०१–६०५. अणुगमदारं]

६०१. से किं तं अणुगमे? २ दुविहे पण्णत्ते। तं जहा–सुत्ताणुगमे य निज्जुत्तिअणुगमे य।

६०२. से किं त निज्जुत्तिअणुगमे? २ तिविहे पण्णत्ते। तं जहा–निक्खेवनिज्जुत्तिअणुगमे उवघातनिज्जुत्तिअणुगमे सुत्तप्फासियनिज्जुत्तिअणुगमे।

६०३. से कि त निक्खेवनिज्जुत्तिअणुगमे? २ अणुगए।

६०४. से किं त उवघायनिज्जुत्तिअणुगमे? २ इमाहिं [7]दोहि गाहाहिं अणुगंतव्वे। त जहा–

उद्देसे १ निद्देसे य २ निग्गमे ३ खेत्त ४ काल ५ पुरिसे य ६।
कारण ७ पच्चय ८ लक्खण ९ णये १० समोयारणा ११ ऽणुमए १२ ॥१३३॥
किं १३ कइविहं १४ कस्स १५ [8]कहि १६
केसु १७ [9]कहं १८ किच्चिरं हवइ काल १९।
कइ २० संतर २१ मविरहितं २२
भवा २३ ऽऽगरिस २४ फासण २५ निरुत्ती २६ ॥१३४॥

से तं उवघातनिज्जुत्तिअणुगमे।

---

१. ⊢ ⊣ एतच्चिह्नमध्यगत पाठ स० सवा० वी० नास्ति॥ २ अओ अत्थि तइओ अणुओगदारो सवा०॥ ३ अणुगमो स० सवा०॥ ४. तहि वा णि° स० सवा० जे०॥ ५ तत्थ णि° स० विना॥ ६ °व णिक्खिप्पिहिइ सवा०। °व णिक्खिप्पिहति वी०॥ ७. दोहिं दारगा° जे० वी०। दोहि मूलगा° सवा०॥ ८. कह सवा०॥ ९. कहि सवा०॥

६०५. से किं तं सुत्तप्फासियनिज्जुत्तिअणुगमे? २ सुत्तं उच्चारेयव्वं अखलियं अमिलियं अविच्चामेलियं पडिपुण्णं पडिपुण्णघोसं कंठोट्ठविप्पमुक्कं गुरुवायणोवगयं। तो तत्थ णज्जिहिति ससमयपयं वा परसमयपयं वा बंधपयं वा मोक्खपयं वा सामाइयपयं वा णोसामाइयपयं वा। तो तम्मि उच्चारिते समाणे केसिंचि भगवंताणं केइ अत्थाहिगारा अहिगया भवंति, केसिंचि य केइ अणहिगया भवंति, ततो तेसिं अणहिगयाणं अत्थाणं अभिगमणत्थाए पदेणं पदं वत्तइस्सामि—

संहिता य पदं चेव पदत्थो पदविग्गहो।
चालणा य पसिद्धी य, छव्विहं विद्धि लक्खणं ॥ १३५ ॥

से तं सुत्तप्फासियनिज्जुत्तिअणुगमे। से तं निज्जुत्तिअणुगमे। से तं अणुगमे।

[सुत्तं ६०६. णयदारं]

६०६. से किं तं णए? सत्त मूलणया पण्णत्ता। त जहा—णेगमे संगहे ववहारे उज्जुसुए सद्दे समभिरूढे एवंभूते। तत्थ—

णेगेहिं माणेहिं मिणइ त्ती णेगमस्स य निरुत्ती १।
सेसाणं पि नयाणं लक्खणमिणमो सुणह वोच्छं ॥ १३६ ॥

संगहियपिंडियत्थं संगहवयणं समासओ बेंति २।
वच्चइ विणिच्छियत्थं ववहारो सव्वदव्वेसुं ३ ॥ १३७ ॥

पच्चुप्पन्नग्गाही उज्जुसुओ णयविही मुणेयव्वो ४।
इच्छइ विसेसियतरं पच्चुप्पण्णं णओ सद्दो ५ ॥ १३८ ॥

वत्थूओ संकमणं होइ अवत्थुं णये समभिरूढे ६।
वंजण-अत्थ-तदुभयं एवंभूओ विसेसेइ ७ ॥ १३९ ॥

---

१. °मुक्कं वायणोवगयं, तओ तत्थ संवा० ॥ २. °पदं वा, एवं बंध-मोक्ख-सामाइयपदं वा, तओ तम्मि संवा० वी० ॥ ३. केवतिया अत्था° स० ॥ ४. °णट्ठयाए पदं पदेणं वत्तव्व-(°व)इस्सामि सवा० ॥ ५. वत्तइस्सामो हारिवृत्तौ। वत्तवइस्सामि चू० ॥ ६. चूर्णिकृता विद्धिलक्खणं इत्येकपदत्वेन व्याख्यातं वर्त्तते। तथाहि—"वर्धनं वृद्धिः, व्याख्या इत्यर्थः, जम्हा सुत्त अत्थो य विकप्पेहिं अणेगधा वक्खाणकरणतो वद्धति।" इति। तथा आचाराङ्गचूर्णावपि "पंचहा (छव्विहं) वृद्धिलक्षणम्" इत्येवं निष्टङ्कितं दरीदृश्यते ॥ ७. सुणे वो° वा० विना। मलधारिटीकायाः ख० आदर्शे एतत्पाठानुसारिणी टीका दृश्यते ॥ ८. °सितत्तं पच्चु° स० ॥ ९. अवत्थू स० संवा० वी० ॥

णायम्मि गिण्हियव्वे अगिण्हियव्वम्मि[1] चेव अत्थम्मि।
जइयव्वमेव इइ जो उवएसो सो नओ नाम ॥ १४० ॥
सव्वेसि पि नयाणं बहुविहवत्तव्वयं निसामेत्ता।
त सव्वनयविसुद्धं जं चरणगुणट्ठिओ साहू ॥ १४१ ॥

से तं नए।

॥ अणुओगद्दाराइं[2] सम्मत्ताइं ॥

|-[3] सोलसमयाणि[4] चउरुत्तराणि[5] गाहाण जाण सव्वग्गं।
दुसहस्समणुट्ठुभछंदवित्तपरिमाणओ भणियं ॥ १४२ ॥
नगरमहादारा इव[6] कम्मद्दाराणुओगवरदारा।
अक्खर[7]-बिंदू-मत्ता लिहिया दुक्खक्खयट्ठाए ॥ १४३ ॥ -|[8]

---

१ °यव्वे य इत्थ अत्थम्मि। सवा० ॥ २. ख० वा० विनाऽन्यत्र—॥ छ ॥ १८०० ॥ छ ॥ सम्मत्ताणि अणुयोगद्दाराणि स०। अनुयोगद्वाराणि समाप्तानि डे० ने०। ग्र० १४०० ॥ छ ॥ इति श्रीअनुयोगद्वारसूत्रं समाप्तम् ॥ वी० ॥ ३. |- -| एतच्चिह्नमध्यगत पाठ स० जे० सवा० नास्ति ॥ ४. एतस्या गाथाया प्राग् वा० डे० प्रत्यो गाथैकाऽधिका दृश्यते—अणुओगद्दाराण सुत्ते एयं सिलोगपरिमाणं। सव्वक्खरगणणाए सहसो य सयाणि चत्तारि ॥ १ ॥ अस्या गाथाया सहसो य सयाणि स्थाने सहसोलसयाणि डे०। सम्भाव्यते किल—इय गाथा सङ्क्षिप्तवाचनासत्कश्लोकसङ्ख्याप्रमाणावेदिका स्यादिति ॥ ५. °राणि होंति उ इमम्मि गाहाणं। दुसं° वा० मु० ॥ ६. इव उवक्कमदाराणु° मु० ॥ ७. °र-बिंदुग-मत्ता मु० ॥ ८. एतदनन्तर वा० प्रतौ अणुयोगद्वारसूत्र सगाहा १६०४ ग्रथाग्र श्लोक २००० ॥ छ ॥ इति वर्त्तते। अनुयोगद्वारसूत्र ग्र० १८९९ ॥ इति डे०। ग्रन्थाग्रम् १४०० ने० वी० ॥ खं० प्रतौ किमपि नास्ति ॥

परिसिट्ठाइं

१–४

नंदिसुत्तपरिसिट्ठाइं

१. पढमं परिसिट्ठं

गाहाणुक्कमो

२. बीयं परिसिट्ठं

सद्दाणुक्कमो–सक्कयत्थसहिओ

[शब्दादौ ० ईदृक् चिह्न सामासिकपदान्त्यशब्दसूचकम्, शब्दान्ते ० ईदृक् चिह्न सामासिकपदाद्यशब्द-सूचकम्, शब्दादौ + एतादृक् चिह्न लुप्तविभक्तिपदसूचकम्, शब्दस्यादौ अन्ते आद्यन्तयोश्च – एतादृक् चिह्न पृथक्कृतस्वरसन्धिसूचकम् । ०-, -०, +-, एतानि चिह्नानि तत्तसङ्केतद्वयलक्षणसूचकानि । अव्यय-व्यतिरिक्ता विभक्तिरहिताश्च शेषशब्दा सामासिकवाक्यमध्यगता ज्ञेया ।]

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तकाइ
०अवाए	अपाय	पृ २२टि ७ ९त १३
०-अवाए	अपाय	५३[१]
अवाओ	अपाय	पृ २६टि १-२
-अवाओ	अपाय	६०गा७२
अवायं	अपायम्	५८[१-३],६० गा ७२,पृ २५टि १
०-अवाया	अपायौ	६०गा ७४, पृ २३टि ५
-अवि	अपि	६गा ३३,३७, १२०गा ८५,पृ ४८टि १२
अविउच्छित्तिणयट्ठयाए	अव्यवच्छित्तिनयार्थतया	७३
अविसेसिय	अविशेषितम्	४५
अविसेसिया	अविशेषिता	४५
अवेइय	अवेदित	४७गा ५९
अवोहो	अपोह	पृ २८टि ३ ६
अव्वए	अव्ययम्	११८
अव्वत्त	अव्यक्तम्	५८[२-३], पृ २५टि १
अव्वया	अव्यया	११८
अव्वाहय०	अव्याहत	४७गा ५९
असण्णि	असञ्ज्ञी	६९
असण्णिसुयस्स	असञ्ज्ञिश्रुतस्य	७०
असण्णिसुय	असञ्ज्ञिश्रुतम्	६१,७०
असण्णी	असञ्ज्ञी	पृ २८टि १०
असंख	असङ्ख्यम्	६०गा ७४
-असख	असङ्ख्यम्	पृ २३टि ५
असखिज्ज	असङ्ख्येयम्	पृ २५टि १
+-असंखेज्ज	असङ्ख्येयम्	२४गा ४७
असंखेज्जइभाग	असङ्ख्येयभागम्	२६,२८, ३२
असंखेज्जभाग	असंख्येयभागम्	पृ १६टि ७
असंखेज्जयभाग	असङ्ख्येयभागम्	पृ १३ टि ३-४
असंखेज्जवासाउय०	असङ्ख्येयवर्षायुष्क	३०[४]

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तकाइ
असंखेज्जसमयपविट्ठा	असङ्ख्येयसमयप्रविष्टा	५७
असंखेज्जसमयसिद्धा	असङ्ख्येयसमयसिद्धा	८०
असंखेज्ज	असङ्ख्येयम्	५५,५८ [१-३]
असंखेज्जा	असङ्ख्येया	२४गा ५२
असंखेज्जाइं	असङ्ख्येयानि	२८
असंखेज्जाओ	असङ्ख्येया	२८
असंखेज्जाणि	असङ्ख्येयानि	२२,२३
असंखेज्जे	असङ्ख्येये	२४गा ५०
असंजयसम्मदिट्ठि०	असंयतसम्यग्दृष्टि	३०[७]
असंठविया	असंस्थापिता	पृ ९टि ३
असबद्धाणि	असम्बद्धानि	२३
असिद्धा	असिद्धा	११५
असीयस्स	अशीतस्य-अशीत्यधिकस्य	पृ ३४टि ११
असुय	अश्रुत	४७गा ५९
असुयणिस्सिय	अश्रुतनिश्रितम्	४६, ४७
असुर	असुर	१गा ३
अस्से	अश्वः	४७गा ६४
अह	अथ	४२गा ५६
अहवा	अथवा	१४,३६,३७, ७२[१,३],७५,७९,८५
अहे	अध	३२
अहेऊ	अहेतव	११५
०अहेऊ	अहेतव	११५गा ८२
-अंके	अङ्क-चिह्नम्	४७गा ६२
अंगचूलिया	अङ्गचूलिका-जैनागम	८४
अंगट्ठयाए	अङ्गार्थतया	८७त ९६, ९७[४],११४
अंगट्ठाए	अङ्गार्थतया	पृ ४६टि १२
अंगपविट्ठ	अङ्गप्रविष्टम्	६१,७९, ८६,१२०, १२०गा ८३
अंगबाहिर	अङ्गबाह्यम्	७९,८०
अंगुट्ठ०	अङ्गुष्ठ	पृ ४०टि ४

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
०आणुओगिए	आनुयोगिन	६गा ४३
आणुगामिय	आनुगामिकम्	१५,१६,२२
०–आदि	आदि	पृ. ८२टि १२
०–आदी	आदीनि	४७गा ७१
–आदी	आदय·	१११
०–आदी	आदि	७२[१]
आदीय	आदिकम्	६६गा ७८
आभिणिबोहियणाण०	आभिनिबोधिकज्ञान	८३
आभिणिबोहियणाणपरोक्खं	आभिनिबोधिकज्ञानपरोक्षम्	६०
आभिणिबोहियणाणस्स	आभिनिबोधिकज्ञानस्य	५६,६०गा ७२
आभिणिबोहियणाण	आभिनिबोधिकज्ञानम्	८,४६
–आभिणिबोहियणाण	आभिनिबोधिकज्ञानम्	४८
आभिणिबोहियणाणी	आभिनिबोधिकज्ञानी	५९
आभिणिबोहिय	आभिनिबोधिकम्	४८, ६०गा ७७
आभीय–	शास्त्रविशेष	पृ २९टि ८
आभीरी	आभीरी	७गा ४८
आभीरे	आभीर	पृ ९टि १
आभोगणया	आभोगनता	५२[२]
आमडे (दे०)	कृत्रिमामलकम्	४७गा ७१
आमासपयाइं	आमासपदानि–दृष्टिवाद-प्रविभाग	१००त १०६
आयच्चाइ	आयत्यागमात्मत्यागं वा–सूत्रप्रकार, दृष्टिवाद-प्रविभाग	पृ ४८टि १
आयच्चायं	आयत्यागमात्मत्याग वा–सूत्रप्रकार, दृष्टिवाद-प्रविभाग	१०८[१]
आयप्पवादस्स	आत्मप्रवादस्य–पूर्वग्रन्थस्य	१०९[२]
आयप्पवादं	आत्मप्रवादम्–पूर्वग्रन्थ.	१०९[१]
आयरिए	आचार्यान्	६गा ३९
–आयरिया	आचार्या·	८८
आयविसोही	आत्मविशुद्धि·–जैनागम·	८३
आय	आयुः	पृ ८६टि.२
आयार०	आचार	८७
आयारे	आचारे–जैनागमे	८७
आयारे	आचार –जैनागम	८७
०–आयारे	आचार –जैनागम	८७
आयारो	आचार	७१[१],८६
आराहेत्ता	आराध्य	११७
आवट्टणया	आवर्तनता	५३[२]
०–आवरणिज्जाणं	आवरणीयानाम्	१४
आवरिज्जा	आव्रियेत	७२
आवरिज्जिज्ज	आव्रियेत	पृ ३१टि २
आवलियंतो	आवलिकान्त	२४गा ४७
आवलिया	आवलिका	२४गा ४७
आवलियाए	आवलिकाया	२८
०–आवलियाणं	आवलिकयो	२४गा ४७
आवस्सगवइरित्त	आवश्यक-व्यतिरिक्तम्	८०,८२
आवस्सगं	आवश्यकम्–जैनागम.	८०,८१
आवस्सयवइरित्त	आवश्यक-व्यतिरिक्तम्	८५
आवागसीसाओ	आपाकशिरस.	५८[१]
आसाइज्जा	आस्वादयेत्	पृ २५टि १
–आसी	आसीन्	११८
आसीतस्स	अशीतस्य–अशीत्यधिकस्य	८८
आसीविसभावणाणं	आशीविषभावनानाम्–जैनागमस्य	पृ ३३टि ४
–आसुरक्खं	शास्त्रविशेष	पृ २९टि ८

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तकाइ
	उ	
उ	तु	२४गा ५०,२८ गा ५१,१०९[३]गा ८०
उक्कं	उल्काम्	१८त २१
उक्कालिय	उत्कालिकम्	८२,८३
उक्कोसेण	उत्कृष्टेन उत्कर्षेण वा	२६,२८
उक्कोसेणं	उत्कृष्टेन उत्कर्षेण वा	२८,३२, पृ १४टि १,पृ १६टि ७
+उग्गह	अवग्रह	६०गा ७२, पृ २३टि ५
उग्गहणम्मि	अवग्रहणे	पृ २६टि २
उग्गहणं	अवग्रहणम्	६०गा.७३
उग्गहं	अवग्रहम्	६०गा ७३
उग्गहिए	अवग्रहीतम्	५८[२-३], पृ.२५टि.१
उग्गहे	अवग्रह.	४८,४९,५५
उग्गहो	अवग्रह	६०गा ७४, पृ २६टि २
उग्गा	उग्राणि	१११
०–उग्घाडिओ	उद्घाटितः	७७
उच्चारे	उच्चारः	४७गा ६०
–उज्जल	उज्ज्वल	२गा १३, पृ ५टि १
–उज्जलत	उज्ज्वलत्	२गा १६
उज्जाणाइं	उद्यानानि	९२तः९५, ९७[२-३]
उज्जुत्त	उद्युक्तम्	६गा २९
उज्जुमती	ऋजुमति –मन पर्यवज्ञानी	३१,३२, पृ १६टि ७
उज्जुसुत	ऋजुसूत्रम्–सूत्रप्रकार, दृष्टिवाद-प्रविभाग	१०८[१]
–उज्जोयगस्स	उद्योतकस्य	१गा ३

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तकाइ
–उज्जोयस्स	उद्योतस्य	२गा.१०
उज्झर	उज्झर	२गा.१५
उट्ठाणसुय	उत्थानश्रुतम्–जैनागम	८४
उड्ढं	ऊर्द्ध्वम्	३२
उण	पुन	पृ २४टि १८
उत्तम	उत्तमम्	६गा ३२
उत्तमो	उत्तम	१११
उत्तरज्झयणाइं	उत्तराध्ययनानि–जैनागम	८४
उत्तरवेउव्विणो	उत्तरवैक्रियिका	१११
०–उत्तरियाए	उत्तरिकया	८९
०–उत्तरियाणं	उत्तरिकाणाम्	९०, पृ ३५टि ५
उदग०	उदक	५८[१]
उदाहरणा	उदाहरणानि	४७गा ७१
उदिओदए	उदितोदयः	४७गा ६९
उदिण्णाण	उदीर्णानाम्	१४
–उद्दरिय	उद्दर्पित	२गा.१४
उद्देसग०	उद्देशक	९१
उद्देसणकाला	उद्देशनकाला	८७, ८८, ८९,९२त ९६,९७[४]
उद्देसणकाले	उद्देशनकाल.	९०
–उद्देसं	उद्देशम्	पृ ५टि १
–उद्धमायस्स (१दि०)	आपूर्णस्य	पृ ४टि ९
–उद्धुमायस्स (दि०)	आपूर्णस्य	२गा १३
उप्पज्जइ	उत्पद्यते	३०[१],३१, पृ १६टि १
उप्पण्ण०	उत्पन्न	७१[१]
उप्पत्तिया	औत्पत्तिकी	४७गा ५८, ४७ गा ५९
उप्पत्तियाए	औत्पत्तिक्या	८५
०–उप्पयाओ	उत्पादा	१११
उप्पाउपुव्व	उत्पादपूर्वम्–पूर्वग्रन्थ	१०९[१]

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
एक्क	एकम्	६०गा ७४
एक्कारसमे	एकादशम्	९७[४]
एक्कारसमे	एकादशे	१०९[३] गा ८०
एक्कारसविहे	एकादशविधम्	१०२त १०४
एगगुणं	एकगुणम्–दृष्टिवादप्रविभाग	१००त १०६
एगट्ठियपयाइं	एकार्थिकपदानि–दृष्टिवाद-प्रविभाग	१००,१०१
एगट्ठिया	एकार्थिकानि	५१[२],५२[२],५३[२],५४[२]
एगमेगाए	एकैकस्याम्	९२
एगसमयपविट्ठा	एकसमयप्रविष्टा	५७
एगसिद्धा	एकसिद्धाः	३९
एगं	एकम्	२३,७४
–एग	एकम्	५८[१]
एगं–	एकम्	२७
एगाइयाए	एकादिकया	८९
एगाइयाण	एकादिकानाम्	९०, पृ ३५टि ५
एगारसविहे	एकादशविधम्	१०५,१०६
एगुत्तरियाए	एकोत्तरिकया	८९
एगुत्तरियाणं	एकोत्तरिकाणाम्	९०, पृ ३५टि ५
एगूणतीसं	एकोनत्रिंशत्	पृ ३७ टि १०-११
एगूणवीसं	एकोनविंशति	९२
एगे	एक	८९,९०,९१,९३त ९६,११४
–एतस्स	एतस्य	पृ २३टि ६
–एताइ	एतानि	पृ ३०टि १
एते	एते	१११
–एत्थ	अत्र	पृ ५टि ५-८
एत्थ–	अत्र	८८
एमेव	एवमेव	पृ २४टि १५

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
–एय	एव	पृ १४टि ४
–एयम्मि	एतस्मिन्	पृ ४७टि ३
–एय	एतद्	७१[२],७३, पृ ४७टि ५
एयाइं	एतानि	४४,७२[२], पृ ३०टि ४
–एयाइं	एतानि	१०८[२]
एयाणि	एतानि	७२[२]
एरवयाइं	ऐरवतानि	७४
एरावयाइं	ऐरवतानि	पृ ३०टि १४
एलावच्चसगोत्तं	एलापत्यसगोत्रम्	६गा.२५
एलावच्छ०	एलावत्स–गोत्र-विशेष	पृ ६टि.४
एलावत्स०	एलावत्स	पृ ६टि ४
एव	एव	६०गा ७२
–एव	एव	२३,१०९[३] गा ७९,१०९[३]गा.८०
एवमाइ	एवमादि	पृ ३२टि ३
एवमाइयाइं	एवमादिकानि	८५, पृ ३३टि ५
एवमाइयाओ	एवमादिकाः	११२
एवमादि	एवमादि	पृ ४२टि १२
एवमादी	एवमादीनि	४७गा ७१
एवमेव	एवमेव	२३,पृ २४टि १५
एवं	एवम्	५६त ५८[२], ८७त ९६,९७[४],११४
एवं–	एवम्	२३,१११, पृ ४६टि ७
एवआया	एवमात्मा	८७त ९६, ९७[४],११४
एवंणाया	एवज्ञाता	८८त ९६, ९७[४],११४
एवंनाया	एवंज्ञाता	८७
एवंभूयं	एवम्भूतम्–सूत्रप्रकार, दृष्टिवादप्रविभाग	१०८[१]
एवविण्णाया	एवविज्ञाता	८७त ९६, ९७[४],११४

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
कम्मप्पवायस्स	कर्मप्रवादस्य-पूर्वग्रन्थस्य	१०९[२]
कम्मप्पवाय	कर्मप्रवादम्-पूर्वग्रन्थ	१०९[१]
कम्मभूमग०	कर्मभूमक, °भूमज	पृ १४ टि ११
कम्मभूमिअ	कर्मभूमिज	३०[३९]
कम्मभूमीसु	कर्मभूमिषु	३२
कम्मया	कर्मजा-बुद्धि-विशेष	४७गा ५८
कम्मयाए	कर्मजया	८५
कम्माणं	कर्मणाम्	१४,९७[१]
कम्हा	कस्मात्	७२[३]
कयाइ	कदाचित्	११८
कयाति	कदाचित्	११८
करगं	कारकम्	६गा २८
करण	पिण्डविशुद्ध्यादि	६गा. ३०,८७तः९६,९७[४], ११४
करणसत्ती	करणशक्ति	६९
करंडग	करण्डक	पृ ६टि ११
करिसए	कर्षक	४७गा ६७
करिस्सामि	करिष्यामि	५६
०करे	करान्	६गा ३८,६गा ३९
करेइ	करोति	५८[१], १२०गा ८५
०कलाओ	कलाः	७२[१]
कविलं	कापिलम्-शास्त्रविशेषः	७२[१]
कहण	कथन	६गा.४१
कहाणगकोडीओ	कथानककोटय	९२
कहिया	कथिता	१११
कंचि	कञ्चित्	५७
कंत	कान्त	२गा १७
०कंतार	कान्तारम्	११६,११७
कंदर-	कन्दर	२गा १४
काउस्सग्गो	कायोत्सर्ग	८१

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
काउं	कृत्वा	१८त २२,२३
काओसग्गो	कायोत्सर्ग	पृ.३१टि १७
+काय	काक	४७गा ६०
कारणमकारणा	कारणाकारणानि	११५गा ८२
कारणं-	कारणम्	४२गा ५६
कारणा	कारणानि	११५
कालओ	कालत.	२८,३२,४१, ५९,७४,११८
कालम्मि	काले	२४गा ५०
कालं	कालम्	२८,३२,४१, ५५,५८,[१-३],५९, १११,११९,पृ २५टि १
कालं-	कालम्	६०गा ७४, पृ २३टि ५
०काला	कालौ	२४गा ५१
०काला	काला.	८७,८८,८९, ९२त ९६,९७[४]
कालिओवएसेणं	कालिक्युपदेशेन	६७,६८
कालियसुय०	कालिकश्रुत	६गा ३२, ६गा ३५,६गा ४३
कालियं	कालिकम्	७८,८२, ८४,८५
काले	काले	२४गा ५०,२४ गा ५१,२९गा ५३, ११६,११७, पृ ४७टि ६
०काले	काले	११६, ११७
कालो	काल.	२४गा ५१, २४गा ५२
काविलं	कापिलम्-शास्त्र-विशेष	पृ २९टि १६
काविलियं	कापिलिकम्-शास्त्रविशेष	पृ २९टि १६
कासवगोत्तं	काश्यपगोत्रम्	पृ ६टि ६
कासवं	काश्यपम्	६गा २३
किच्चा	कृत्वा	८८

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
०कित्ति	कीर्तिम्	६गा २७
किरियावादि०	क्रियावादिन्	८८
किरियाविसालस्स	क्रियाविशालस्य–पूर्वग्रन्थस्य	१०९[२]
किरियाविसाल	क्रियाविशालम्–पूर्वग्रन्थ	१०९[१]
किं	किम्	१०त १३,१६त २१,२३त २७,३०,३४त ४१,४३,४६त ५४,५७,५८,६१त ७०,७१[१],७२ [१], ७३, ७८, ८० त' ८४, ८६त ९६, ९७ [१-३], ९८ त १०६, १०८ [१], १०९ [१], ११०त ११३
+कुक्कुड	कुक्कुट	४७गा ६१
कुक्कुडग	कुक्कुटक	पृ ९टि ३
कुच्छिपुहत्त	कुक्षिपृथक्त्वम	७६
कुच्छि	कुक्षिन्	७६
+कुडग	कुटक	७गा ४४
कुमारे	कुमार	४७गा ६९
कुल	कुल	६गा ३८, पृ ४टि १४
कुलगरगंडियाओ	कुलकरगण्डिका–दृष्टिवादप्रविभाग	११२
कुवलय	कुवलय	६गा ३१
कुसमय०	कुसमय	५गा २२
कुसुम–	कुसुम	२गा १६
कुसुमिय	कुसुमित	पृ ४टि १४
०कुहरस्स	कुहरस्य	२गा १५
कुंचस्स	क्रौञ्चस्य	४७गा ६५
कुडाइ	कुण्डानि	८९
कुंथु	कुन्थुम्–तीर्थंकरम्	३गा १९
०कूडस्स	कूटस्य	२गा १३
कूडा	कूटाः	८९
+कूव	कूप	४७गा ६४

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
के	क'	५८[१-३], पृ २५टि १
के	किम्	पृ २५टि १
केइ	कश्चित्	१८तः२१, ५७,५८[१-३]
केइ	केचन	७२[३]
केई	कश्चित्	पृ २५टि १
केउभूयपडिग्गहो	केतुभूतप्रतिग्रह–दृष्टिवादप्रविभाग	१००त १०६,पृ ४२टि ७
केउभूयपरिग्गहो	केतुभूतपरिग्रह –दृष्टिवादप्रविभाग	पृ ४२टि १०
केउभूय	केतुभूतम्–दृष्टिवादप्रविभाग	१००त १०६
केयि	कश्चित्	पृ २३टि ८, पृ २४टि २ २४, पृ २५टि २
केवलणाणपच्चक्खं	केवलज्ञानप्रत्यक्षम्	१२
केवलणाण	केवलज्ञानम्	८,३४,४२
०केवलणाण	केवलज्ञानम्	३४तः४०
केवलणाणी	केवलज्ञानी	४१
केवलणाणेण–	केवलज्ञानेन	४२गा ५७
केवलनाण	केवलज्ञान	१११
०केसरालस्स	केसरालस्य	२गा ७
को	क	१४,२२
कोट्ठे	कोष्ठ	५४[२]
कोडल्लय	कौटिलीयम्–अर्थशास्त्रम्	पृ २९ टि ५
कोडिल्लय	कौटिलीयम्–अर्थशास्त्रम्	७२[१]
०कोडीओ	कोटय'	९२
कोमल	कोमल	६गा ४२
+कोलिय	कोलिक	४७गा ६७
कोसियगोत्त	कौशिकगोत्रम्	६गा २५, ६गा २६
०खाणि	खानिम्	पृ ८टि ४
०खाणी	खानिम्	६गा ४१

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
	ख	
खएणं	क्षयेण	१४
खओवसमेणं	क्षयोपशमेन	७०
खग्गि	खड्ग –गण्डक	४७गा ७१
खमए	क्षमकः, क्षपक	४७गा ७०
०खमणं	क्षपण	६गा २९
०खमणे	क्षपणान्	पृ ६टि ११
खओवसमिय	क्षायोपशमिकम्	१२, पृ १०टि ३
खलु	खलु	२९गा ५४,१२० गा. ८३,१२० गा ८७
खवगे	क्षपक, क्षमकः	पृ २१ टि७
खंडाइं	खण्डानि	२८
खंति	क्षान्ति	पृ ८टि ९
खंदिलायरिए	स्कन्दिलाचार्यान्–निर्ग्रन्थस्थविरान्	६गा ३३
खंधे	स्कन्धान्	३२
खंभे	स्तम्भ	४७गा ६०
खाइ	ख्यात	पृ ६टि ९
खाओवसमियं	क्षायोपगमिकम्	७४
खाडहिला (दे०)	भुजपरिसर्पप्राणि-विशेष –'खिसकोली' इति गूर्जर-भाषायाम्	४७गा ६१
खाय	ख्यात	६गा २७
खायोवसमियं	क्षायोपशमिकम्	१४
खासियं	कासितम्	६६गा ७८
खीर	क्षीरम्	पृ ९टि ३
+खुड्डग (दे०)	अङ्गुलीयकम्	४७गा ६० (पूर्वार्धे)
+खुड्डग (दे०)	क्षुल्लक	४७गा ६० (उत्तरार्धे)
खुड्डागपयराइ	क्षुल्लकप्रतरान्	३२
खुड्डागपयरे	क्षुल्लकप्रतरान	पृ १६टि ९

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
खुड्डिया विमाण-पविभत्ती	क्षुल्लिका विमानप्रविभक्ति –जैनागम	८४
खेत्त	क्षेत्र	३३गा.५५
खेत्त०	क्षेत्र	२४गा ४६, २४गा ५१
खेत्तओ	क्षेत्रत	२८,३२,४१, ५९,९४ ११९
खेत्त	क्षेत्रम्	२४गा ४६,२४गा. ५२,३२,४१,५९,११९
खेत्ते	क्षेत्रे	२९गा.५३
खोडमुहं	शास्त्रविशेष	७२[१]
	ग	
गइ	गति	११२
गए	गत	२३
गच्छति	गच्छति	पृ.२४टि २१, पृ २५टि ७
गच्छिज्जा	गच्छेत्	पृ ११टि ३
गच्छेज्जा	गच्छेत्	१८त २१
गण	गण	२गा ८,पृ ४टि १०
गणधरगंडियाओ	गणधरगण्डिकाः–दृष्टिवादप्रविभाग.	११२
गणधरा	गणधराः	१११
गणहरा	गणधरा	४गा.२१, पृ ५टि ८
गणा	गणा	१११
गणिए	गणितम्	४७गा ६४
गणिपिडगस्स	गणिपिटकस्य	९०
गणिपिडगं	गणिपिटकम्	७१[१], ७१[२],७३, ११६,११७,११८
गणिपिडगे	गणिपिटके	११५
गणिपिडगे	गणिपिटकम्	११८
गणियं	गणितम्	पृ २९टि २२
गणिया	गणिका	४७गा ६४
गणिविज्जा	गणिविद्या–जैनागम	८३
०गती	गति	१११

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
गोयम	गौतमम्–गौतम-गोत्रीयम्	६गा.२४
गोयमा !	गौतम !	३०[१-९]
गोयर	गोचर	८७
+गोल	गोल	४७गा ६०
गोविंदाण	गोविन्दानाम्–निर्ग्रन्थस्थविराणाम्	पृ ७टि १०
०ग्गहणं	ग्रहणम्	१२०गा ८४
घ		
+घड	घटः	४७गा ६७
+०घण	घनौ-मेघौ	७गा ४४
+घय	घृतम्	४७गा ६७
घयण(दे०)	भाण्ड.	४७गा ६०
घाणिंदियअत्थोग्गहे	घ्राणेन्द्रियार्थावग्रहः	५१[१]
घाणिंदियधारणा	घ्राणेन्द्रियधारणा	५४[१]
घाणिंदियपच्चक्खं	घ्राणेन्द्रियप्रत्यक्षम्	११
घाणेंदियअवाए	घ्राणेन्द्रियापायः	पृ २२ टि १०
घाणेंदियईहा	घ्राणेन्द्रियेहा	५२[१]
घाणेंदियलद्धिअक्खर	घ्राणेन्द्रियलब्ध्यक्षरम्	६५
घाणेंदियवंजणोग्गहे	घ्राणेन्द्रियव्यञ्जनावग्रह	५०
घाणेंदियावाए	घ्राणेन्द्रियापाय	५३[१]
घुट्टंति	पिबन्ति	पृ ९टि ३
+घोडग	घोटक	४७गा ६५
घोडगमुहं	शास्त्रविशेष	पृ २९टि ११
घोडमुहं	शास्त्रविशेष	पृ २९टि ११
घोडयमुह	शास्त्रविशेष	पृ २९टि ११
घोडयसह	शास्त्रविशेष	पृ २९टि ११
घोडयसुयं	शास्त्रविशेषः	पृ २९टि ११
०घोसस्स	घोषस्य	२गा ६,पृ १टि ६
०घोसा	घोषाणि	५१[२],५२[२],५३[२],५४[२]

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
च		
च	च	३गा १८,३गा १९,६गा २३,६गा २४,६गा २६, ९, १०, १३, १६, २४गा ४९, २८गा ३१, ३४त ३८,४३,४५,४६, ६०गा ७४, ६०गा ७५, ६०गा ७७, ६६गा ७८, ७३, ७४, ७९, ८०, ८२, ११८,१२०गा ८३, पृ.३०टि १६-१७, पृ ४८टि १
चउक्कणइयाइं	चतुर्नयिकानि	१०७, १०८[२]
चउण्ह	चतुर्णाम्	२४गा ५१
चउण्हं	चतुर्णाम्	१०९[३] गा ८१,११३
चउत्थे	चतुर्थम्	९०
चउदसपुव्विस्स	चतुर्दशपूर्विण	पृ २९टि १
चउद्दस	चतुर्दश	पृ २७टि २
चउरासीइं	चतुरशीति	पृ ३६टि ११
चउरासीईए	चतुरशीते	८८
चउरासीए	चतुरशीते	पृ ३४टि १२
चउरासीती	चतुरशीति	८५
चउवीसत्थओ	चतुर्विंशतिस्तव	८१
चउव्विहस्स	चतुर्विधस्य	१११
चउव्विह	चतुर्विधम्	२८,३२,४१,४७,४८,५९,७४
चउव्विहा	चतुर्विधा	४७गा ५८
चउव्विहाए	चतुर्विधया	८५
चउव्विहे	चतुर्विध	५०
चउव्विहे	चतुर्विधम्	११९
चउसमयसिद्धकेवलणाण	चतु समयसिद्धकेवलज्ञानम्	पृ १८टि ४
चउसमयसिद्धा	चतु समयसिद्धा	४०
+चक्क	चक्रे	पृ ५टि १

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
चुल०(दे०)	लघु	८३,१०९[२],१०९[३]गा ८१
चुल्लकप्पसुय	लघुकल्पश्रुतम्–जैनागम	८३
चुल्लय०(दे०)	लघुक	१०९[२]
चुल्लया(दे०)	लघुकानि	१०९[३]गा ८१
चुल्लवत्थू	चुल्लवस्तूनि	११४
चूल०(दे०)	लघु	पृ ४५टि ६-८-१०-१३,पृ ४६टि १६
०चूलस्स	चूलस्य	२गा १७
चूलिआ०	चूलिका	पृ ४५टि ८त १०
चूलिया	चूलिका–दृष्टिवाद-विभाग	९८, ११३, पृ ४५ टि १४,पृ ४६ टि ८–९–११
चूलिया०	चूलिका	पृ ४५टि ६
चूलियाओ	चूलिका –दृष्टिवाद-विभाग	११३
चेइयाइं	चैत्यानि	९२,९३,९५, ९७[२],९७[३]
चेडगणिहाणे	चेटकनिधानम्	४७गा ६२
चेतियाइं	चैत्यानि	९४
चेतियाति	चैत्यानि	पृ ३७टि ४, पृ ३८टि १
चेव	एव	४गा २१, ६गा २४, २२,३२,५८[१ २], ७२ [२-३] ८५, १०९ [३] गा ८१,पृ ५टि ८, पृ २५ टि १-५, पृ ३० टि ४
चोइया	चोदिता	७२[३]
चोदगं	चोदकम्	पृ २३टि ११
चोद्दस	चतुर्दश	८५, १०९[२], ११४
चोद्दस–	चतुर्दश	१०९[३]गा ७९
चोद्दसपुव्विस्स	चतुर्दशपूर्विण	७१[२]
चोद्दसमे	चतुर्दशे	१०९[३]गा ८०

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
चोद्दसविह	चतुर्दशविधम्	६१
चोद्दसविहे	चतुर्दशविधम्	१००, १०१,१०९[१]
चोयगं	चोदकम्	५७
चोयगे	चोदक	५७
चोयाले	चतुश्चत्वारिंश–चतुश्चत्वारिंशदधिकम्	९०

छ

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
छ	षट्	१०७
छट्ठे	षष्ठम्	९२
छत्तीसं	षट्त्रिंशत्	८८, ९१
छप्पण्णाए	षट्पञ्चाशति	३२
छव्विहं	षड्विधम्	१५, ८१
छव्विहा	षड्विधा	५२[१],५४[१]
छव्विहे	षड्विध	५१[१],५३[१]
छावय	शावक	पृ ९टि ३
छिण्णच्छेयणइयाइं	छिन्नच्छेदनयिकानि	१०८[२]
छीयं	क्षुतम्	६६गा ७८
छेइत्ता	छेदयित्वा	पृ ४६टि.४
छेयइत्ता	छेदयित्वा	१११
छेलिय–(दे०)	सेण्टित	६६गा ७८

ज

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
जइ	यदि	३०[२-९]
जए	जगति	२गा.१०
जओ	जय	२गा ५
जग०	जगत्	१गा १,पृ.८टि २
जग–	जगत्	१गा ३
जगगुरू	जगद्गुरु	१गा १
जगणाहो	जगन्नाथ	१गा १
जगपियामहो	जगत्पितामह	१गा.१
जगबंधू	जगद्बन्धु	१गा १
जगाणंदो	जगदानन्द	१गा १
जच्च–०	जात्य	६गा ३१
जच्चिरं	यच्चिरम्	१११

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
जिण०	जिन	२गा ८,७४,८७ त ९६,९७[४],१११, ११४,पृ १टि १
जिणवराणं	जिनवराणाम्	८५
जिणस्स	जिनस्य	१गा.३
जिणाणं	जिनानाम्	पृ ३३टि ६
जिणिंद०	जिनेन्द्र	५गा २२
जिब्भिंदिय-अत्थोग्गहे	जिह्वेन्द्रियार्थावग्रह	५१[१]
जिब्भिंदियअवाए	जिह्वेन्द्रियापाय	पृ-२२ टि ११
जिब्भिंदियईहा	जिह्वेन्द्रियेहा	५२[१]
जिब्भिंदियधारणा	जिह्वेन्द्रियधारणा	५४[१]
जिब्भिंदियपच्चक्ख	जिह्वेन्द्रियप्रत्यक्षम्	पृ १०टि.२
जिब्भिंदियवंजणोग्गहे	जिह्वेन्द्रियव्यञ्जनावग्रह	५०
जिब्भिंदियावाए	जिह्वेन्द्रियापाय	५३[१]
जीय	जीत	६गा २६
जीव	जीव	पृ ६टि ८
जीवजोणी	जीवयोनि	१गा १
जीवदया०	जीवदया	२गा १४
जीवधरं	जीवधरम्-निर्ग्रन्थस्य विरम्	पृ ६टि.८
०जीवस्स	जीवस्य	२४गा ४५
जीवा	जीवा	८८त ९१, ११५त ११७,पृ ३१टि. २,पृ ४७टि ४
०जीवा	जीवा	२४गा ४६
जीवाजीवा	जीवाजीवा	८८त ९१, ११५गा ८२
०जीवाणं	जीवानाम्	७७
जीवाभिगमो	जीवाभिगम – जैनागम	८३
जीवो	जीव	७७
०जुगप्पहाणाण	युगप्रधानानाम्	पृ ८टि ९
जुण्हागा!	ज्योत्स्नाक!	२गा ९
०जुत्तस्स	युक्तस्य	२गा ६
जुन्हागा!	ज्योत्स्नाक!	पृ ४टि २
जूयपुहत्त	यूकापृथक्त्वम्	२६
जूय	यूकाम्	२६
जूहं	यूथम्-सूत्रप्रकार ,दृष्टिवाद-प्रविभागः	पृ ४४टि १
जे	ये	६गा ४३,४२गा ५७, ७४,पृ.९टि.३,पृ २४टि ६
जेण	येन	पृ १९टि १०
जेणं	येन	२७
जेसिं	येषाम्	६गा ३३
जेहिं	यैः	पृ ६टि ११
जो	यः	१११,पृ ५टि.१
जोइट्ठाणस्स	ज्योति स्थानस्य	२३
जोइट्ठाणं	ज्योति स्थानम्	२३
जोइसस्स	ज्योतिष्कस्य	३२
जोइ	ज्योति	१८त २१
जोग	योग	२गा ११
०जोगा	योगात्	४७गा ५९
०जोग्गे	योग्यान्	४२गा.५७
जोणी	योनि	१गा १
०जोण्हागा!	ज्योत्स्नाक!	पृ ४टि २
+जोयण	योजनम्	२४गा ४८
जोयणकोडाकोडिपुहत्तं	योजनकोटाकोटि-पृथक्त्वम्	२६
जोयणकोडाकोडि	योजनकोटाकोटिम्	२६
जोयणकोडिपुहत्त	योजनकोटिपृथक्त्वम्	२६
जोणयकोडि	योजनकोटिम्	२६
जोयणपुहत्तं	योजनपृथक्त्वम्	२६
जोयणलक्खपुहत्तं	योजनलक्षपृथक्त्वम्	पृ १३टि ८
जोयणलक्खं	योजनलक्षम्	पृ १३टि.८
जोयणसतसहस्स-पुहत्तं	योजनशतसहस्र-पृथवत्वम्	२६
जोयणसतसहस्सं	योजनशतसहस्रम्	२६
जोयणसयपुहत्तं	योजनशतपृथक्त्वम्	२६
जोयणसयं	योजनशतम्	२६

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
जोयणसहस्स-पुहत्त	योजनसहस्रपृथक्त्वम्	२६
जोयणसहस्स	योजनसहस्रम्	२६
जोयणं	योजनम्	२६
जोयणाइं	योजनानि	२३
जोयणाणि	योजनानि	२२

झ

झरगं	स्मारकम्-ध्यातारम्	६गा २८
झाणविभत्ती	ध्यानविभक्ति-जैनागम	८३

ट

टंका(दे०)	छिन्नतटा	८९
ट्ठाणग	स्थानक	८९
०ट्ठाणस्स	स्थानस्य	२३
०ट्ठाण	स्थानम्	२३
०ट्ठाणेसु	स्थानेषु	२४
०ट्ठाणेहिं	स्थानैः	पृ १२टि ३

ठ

ठवणा	स्थापना	५४[२]
ठाणग०	स्थानक	९०
ठाण	स्थानम्-जैनागम	७१[१],८६
ठाणे	स्थाने-जैनागमे	८९
ठाणे	स्थानम्-जैनागम	८९
ठाविज्जइ	स्थाप्यते	८८,८९
ठाविज्जइ	स्थाप्येते	८९
ठाविज्जंति	स्थाप्यन्ते	८९
ठाहिंति	स्थास्यति	५८[१]

ड

डोए(दे०)	दर्वी	४७गा ६७
डोवे(?दे०)	दर्वी	पृ २१टि ४

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ

ण

ण	न	२३,४४,५८[३], ५९,११८,पृ २४टि १८, पृ ४८टि १-१०
ण-	न	११८
०णइयाइं	नयिकानि	१०७,१०८[२]
णगराइं	नगराणि	९२तः९५, ९७[२-३]
णच्चत	नृत्यत्	२गा १५
णट्ठे	नष्ट	५८[१]
णत्थि	नास्ति	६८,१०९[३] गा ८१,११८
णदीओ	नद्य	८९
णपुंसगलिंगसिद्धा	नपुंसकलिङ्गसिद्धा	३९
०णमंसियस्स	नमस्यितस्य	१गा ३
+णमि	नमिम्-तीर्थंकरम्	३ गा १९
णमो	नमः	२गा ५
णय	नय	७३
णय	नत	२गा १६,पृ ४टि १८
०णयट्ठयाए	नयार्थतया	७३, पृ ३०टि ११
णर	नर	११२
णवमे	नवमम्	९५
णं (दे०)	वाक्यालङ्कारार्थे	२६, २८, ३०[१], ३२, ४१, ५२[२],५८[१,३],५९, ६८,६९,७४,८७त ९८, १०९ [२], १११, ११२, ११४,११९,पृ २४टि ६ ९ -१२ त १४,पृ २५टि १ ५, पृ ३० टि १६, पृ ३१ टि७, पृ ४५ टि ५,पृ ४६ टि १२
णत	अनन्त	६गा ३४
णंदणवण०	नन्दनवन	२गा १३

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
णंदावत्तं	नन्दावर्तम्–दृष्टिवादप्रविभाग सूत्रप्रकारश्च	१०१त १०६,१०८[१]
णंदि	नन्दि	६गा ३८
०णंदिघोसस्स	नन्दिघोषस्य	२गा ६
णंदिसेणे	नन्दिसेन	४७गा ६९
णंदी	नन्दी–जैनागम	१२०
णाइलकुल०	नागिलकुल	६गा ३८
णाउं	ज्ञात्वा	८२गा ५७
णागज्जुणरिसीणं	नागार्जुनर्षीणाम्	६गा ३९
णागज्जुणवायए	नागार्जुनवाचकान्–निर्ग्रन्थविरान्	६गा ३६
णागज्जुणायरिए	नागार्जुनाचार्यान्–निर्ग्रन्थस्थविरान्	६गा.३५
णागायत्तं	शास्त्रविशेष	पृ २९टि १७
०णाडग–	नाटक–शास्त्रविशेष	७२[१]
णाणप्पवादस्स	ज्ञानप्रवादस्य	१०९[२]
णाण	ज्ञान	७१[१]
णाण०	ज्ञान	६गा २८,२गा १७
णाण–	ज्ञान	२गा १०
णाणए	नाणकम्	४७गा ६२
णाणत्त	नानात्वम्	४४
णाणप्पवादस्स	ज्ञानप्रवादस्य–पूर्वग्रन्थस्य	१०९[२]
णाणम्मि	ज्ञाने	६गा २९
णाणस्स	ज्ञानस्य	६गा ४३
णाणं	ज्ञानम्	८,पृ १९टि.८
णाणाघोसा	नानाघोषाणि	५१[२],५२[२],५३[२],५४[२]
णाणायारे	ज्ञानाचार	८७
णाणावंजणा	नानाव्यञ्जनानि	५१[२],५२[२],५३[२],५४[२]
णातज्झयणा	ज्ञाताध्ययनानि	९२
णाम	नाम	४७गा ५९,४७गा ६८
०णामए	नामक	१९,२०,२३,५७,५८[१-३],११८
णामधिज्जा	नामधेयानि	पृ.२३टि १-४
णामधेज्जा	नामधेयानि	पृ २२टि.२-६
णामधेया	नामधेयानि	५१[२],५२[२],५३[२],५४[२]
०णामे	नामा	पृ.४७टि.११
णायाणं	ज्ञातानाम्	९२
णायाधम्मकहाओ	ज्ञाताधर्मकथा –जैनागम	७१[१],८६,९२
णायाधम्मकहाणं	ज्ञाताधर्मकथानाम्–जैनागमस्य	९२
णायाधम्मकहासु	ज्ञाताधर्मकथासु–जैनागमे	९२
०णालस्स	नालस्य	२गा ७
०णासगस्स	नाशकस्य	२गा १०
०णासणयं	नाशनकम्	५गा.२२
णासिक्कसुंदरी	नासिक्यसुंदरी	४७गा ७०
०णाहो	नाथ	१गा १
णिअए	नियतम्	११८
०णिकाइया	निकाचिता	८७त ९६,९७[४],११४
णिक्खंते	निष्क्रान्तान्	६गा ३२
णिग्गंथाण	निर्ग्रन्थानाम्	८७
णिग्घोस	निर्घोष	पृ १टि ६
णिच्च	नित्य	६गा ४०,७७,पृ ३१टि २
णिच्चकालं – (क्रि. वि.)	नित्यकालम्	६गा २९
णिच्च	नित्यम्	२गा ९,६गा ४०
णिच्चा	नित्या	११८
णिच्चे	नित्यम्	११८
णिच्छूढ	निष्ठ्यूतम्	६६गा ७८
णिज्जुत्ति०	निर्युक्ति	१२०गा ८७
णिज्जुत्तीओ	निर्युक्तय	८७त ९६,९७[४],११४
णित्थरण	निस्तरण	४७गा.६३

त

थ

द

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
दुयावत्त	सूत्रप्रकार, दृष्टिवाद प्रविभाग	पृ ४४टि १
दुलह०	दुर्लभ	९७[२]
दुवालस	द्वादश	१०९[२],१०९ [३]गा ८१
दुवालस०	द्वादश	पृ ३६टि १
दुवालसमे	द्वादशे	११४
दुवालसविह	द्वादशविधम्	८६
दुवालसंगस्स	द्वादशाङ्गस्य	९०
दुवालसंग	द्वादशाङ्गम्	७१[१],७२ [२],७३,११६त ११८
दुवालसंगे	द्वादशाङ्गम्	११८
दुवालसंगे	द्वादशाङ्गे	११५
दुविह	द्विविधम्	९,१०,१३,१६, ३१,३४त ३८,४३, ४६, ७९, ८०, ८२, पृ १६टि १
दुविहे	द्विविध	४९,११०
दुविहो	द्विविध	पृ १४टि ३
दुवे	द्वे	१०९[३]गा ७९
दुव्वियड्ढा	दुर्विदग्धा	७,पृ ९टि ३
दुव्वियड्ढिया	दुर्विदग्धिका	पृ ९टि २
दुसमयपविट्ठा	द्विसमयप्रविष्टा	५७
दुसमयसिद्ध-केवलणाणं	द्विसमयसिद्धकेवल-ज्ञानम्	पृ १८टि २
दुसमयसिद्धा	द्विसमयसिद्धा	४०
दुहविवागा	दु खविपाका	९७[१-२]
दुहविवागाणं	दु खविपाकानाम्	९७[२]
दुहविवागेसु	दु खविपाकेषु	९७[२]
दूयावत्त	सूत्रप्रकार, दृष्टिवाद-प्रविभाग	पृ ४४टि १
दूसगणि	दूष्यगणिनम्–निर्ग्रन्थस्य-विरम्	पृ ८टि ८
दूसगणी	दुष्यगणिनम्–निर्ग्रन्थस्थ-विरम्	६गा ४१
देव	देव	२९गा ५४
देवलोग०	देवलोक	९७[३], १११,पृ ३८टि १७

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
देवलोगगमणाइ	देवलोकगमनानि	९२,९३
देवाण	देवानाम्	पृ १०टि ३
देवाण	देवानाम्	९३
देविंदत्थओ	देवेन्द्रस्तव –जैनागम	८३
देविंदे	देवेन्द्र	पृ ३२टि ७
देविंदोववाए	देवेन्द्रोपपात – जैनागम	८४
देवी(? वे)	देवी(व)	४७गा ६९
देसणय	देशनकम्	५,गा २२
देसिओ	देशित	१११
देसेण	देशेन	२९गा ५४
दो	द्वौ	४४,८७,८८,९१, ९२,९७[४]
दोण्णि	द्वे	१०९[२]
दोन्ह	द्वयो	१३
दोसु	द्वयो	२४गा ४७
दोसे	दोषान्	पृ ९टि ३
दोसेण	दोषेण	पृ ९टि ३

ध

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
धणदत्ते	धनदत्त	४७गा ६९
धणुपुहत्त	धनु पृथक्त्वम्	पृ १३टि ७
धणुयपुहत्त	धनु पृथक्त्वम्	२६
धणुय	धनु	२६
धणु	धनु	पृ १३टि ७
धम्म०	धर्म	२गा १२
धम्मकहाए	धर्मकथायाम्	९२
धम्मकहाओ	धर्मकथा	९२त ९५, ९७[२ ३]
धम्मकहाणं	धर्मकथानाम्	९२
धम्म	धर्मम्–तीर्थकरम्	३गा १९
धम्मायरिया	धर्माचार्या	९२त ९५, ९७[२-३]
धरण	धरणम्	६०गा ७२
धरणा	धरणा	५४[२]
धरणे	धरण	पृ ३२टि ७
धरणोववाए	धरणोपपात –जैनागम	८४

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
०पगब्भे	प्रगल्भान्	पृ ८टि २
पगलंत	प्रगलत्	२गा १४
पगलिय	प्रगलित	२गा १५
०पच्चइओ	प्रत्ययिक	२९गा ५३
०पच्चइय	प्रत्ययिकम्	३३गा ५५
पच्चक्खणाणं	प्रत्यक्षज्ञानम्	४२
पच्चक्खं	प्रत्यक्षम्	९,१०
०पच्चक्खं	प्रत्यक्षम्	११,पृ १४टि ७
पच्चक्खाण	प्रत्याख्यान	९३
पच्चक्खाणप्पवाद	प्रत्याख्यानप्रवादम्–पूर्वग्रन्थ	१०९[१]
पच्चक्खाणस्स	प्रत्याख्यानस्य–पूर्वग्रन्थस्य	१०९[२]
पच्चक्खाण	प्रत्याख्यानम्–आवश्यकसूत्राध्ययनम्	८१
पच्चक्खाण	प्रत्याख्यानम्–पूर्वग्रन्थ	पृ ४५टि २
पच्चक्खाणाइ	प्रत्याख्यानानि	९३
०पच्चक्खाणाइं	प्रत्याख्यानानि	९४,९५,९७[३]
पच्चाउट्टणया	प्रत्यावर्तनता	पृ २३टि २
पच्चाउटणया	प्रत्याकुण्टनता–प्रत्यावर्तनता	पृ २३टि २
०पच्चायाईओ	प्रत्याजातय, प्रत्यायातय	९२,९३,९५,९७[२-३]पृ ३८टि १७
पच्चावट्टणया	प्रत्यावर्तनता	५३[२]
पच्चुप्पण्ण	प्रत्युत्पन्न	७१[१]
पज्जत्तग	पर्याप्तक	३०[५ ९]
पज्जत्तग०	पर्याप्तक	३०[५,६]
पज्जत्तगाण	पर्याप्तकानाम्	३२
+०पज्जव	पर्यवौ	२४गा ५१
पज्जवक्खर	पर्यवाक्षरम्	पृ ३१टि १
पज्जवग्गक्खरं	पर्यवाग्राक्षरम्	७६
पज्जवग्गे	पर्यवाग्रे	पृ ३६टि २
पज्जवा	पर्यवा	८७त ९६, ९७[४],११४
पड	पट	४७गा ६०
पडण	पतनम्	४७गा ६५
पडागा–	पताका	२गा ६
पडिक्कमणं	प्रतिक्रमणम्–आवश्यकसूत्राध्ययनम्	८१
पडिपुच्छ	प्रतिपृच्छा	१२० गा ८६
पडिपुच्छइ	प्रतिपृच्छति	१२०गा ८५
पडिबोधएज्जा	प्रतिबोधयेत्	पृ २३टि ९
पडिबोहगदिट्ठंतेण	प्रतिबोधकदृष्टान्तेन	५६,५७
पडिबोहेज्जा	प्रतिबोधयेत्	५७
पडिमाओ	प्रतिमा	९३,९५
पडिवएज्जा	प्रतिपद्येत्	२६
०पडिवज्जणया	प्रतिपादनता	९३
पडिवज्जति	प्रतिपद्यते	पृ २५टि ८
पडिवज्जेति	प्रतिपद्यते	पृ २४टि ३०
०पडिवण्णस्स	प्रतिपन्नस्य	१४
पडिवत्तीओ	प्रतिपत्तय	८७त ९६, ९७[४],११४
पडिवाति	प्रतिपाति	१५,२६
पडिसंवेइज्जा	प्रतिसंवेदयेत्	पृ २५टि १
पडिसवेदेज्जा	प्रतिसवेदयेत्	५८[२ ३]
पडुच्च	प्रतीत्य	७४
पडुप्पण्ण	प्रत्युत्पन्न	पृ २८टि १४
पडुप्पण्णकाले	प्रत्युत्पन्नकाले	११६,११७
पढमसमय०	प्रथमसमय	३६,३७
पढमे	प्रथमम्	८७
पढमो	प्रथम	१२०गा ८७
०पढमो	प्रथम	४गा २०
पणए	पणक	पृ २०टि ८
०पणओ	प्रणत	२गा १७
पणग०	पनक	२४गा ४५
पणमामि	प्रणमामि	६गा ४१, ६ गा ४२
पणमिऊण	प्रणम्य	६गा ४३
पणयालीसं	पञ्चचत्वारिंशत्	९६
पणरस	पञ्चदश	१०९[२]

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
+ पणिय	पणितम्	४७गा. ६०
पणिवइए	प्रणिपतितान्	६गा ४२
पणीय	प्रणीतम्	७१[१]
पणुवीसं	पञ्चविंशतिः	८७,१०९[२]
पणोल्लेमाणे	प्रेरयन्	१८
पण्णत्तं	प्रज्ञप्तम्	८त १३,१५,१६, २८,३२,३४त ४१, ४३, ४६, ४७, ४८, ५९, ६१, ६२,६६,६७,७४, ७९ त ८४
पण्णत्ता	प्रज्ञप्ता	७,५२[१],५४[१]
पण्णत्ता	प्रज्ञप्ता	११५,पृ ३७टि ७
०पण्णत्ता	प्रज्ञप्ता	७४, ८७ त ९६, ९७[४],११४
पण्णत्ता	प्रज्ञप्तानि	१०९[२] पृ ४०टि १
पण्णत्ताइं	प्रज्ञप्तानि	१०८[१]
पण्णत्ते	प्रज्ञप्त	४९,५०,५१[१], ५३[१], ८७,९८,११०
पण्णत्ते	प्रज्ञप्तम्	९९त १०६, १०९[१],११९
पण्णरस	पञ्चदश	१०९[३]गा ७९
पण्णरसविहं	पञ्चदशविधम्	३९
पण्णरससु	पञ्चदशसु	३२
पण्णवगे	प्रज्ञापक	५७
पण्णवण०	प्रज्ञापन	४२गा. ५७
पण्णवणा	प्रज्ञापना–जैनागम	८३
पण्णवयति	प्रज्ञापयन्ति	पृ १९टि ६
पण्णवति	प्रज्ञापयन्ति	पृ १९टि ६
पण्णविज्जंति	प्रज्ञाप्यन्ते	७४,८७त ९६, ९७[४],११४
पण्णविति	प्रज्ञापयन्ति	पृ १९टि ६
पण्णवीसं	पञ्चविंशतिम्	पृ १२टि ५
पण्णवीसा	पञ्चविंशति	१०९[३] गा ८०
पण्णवीसाओ	पञ्चविंशति	२४गा ४८
पण्णवेंति	प्रज्ञापयन्ति	४४

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
पण्णा	प्रज्ञा	६०गा ७७
पण्णामं	सूत्रप्रकार, दृष्टिवाद-प्रविभाग	१०८[१]
पण्हावागरणाइं	प्रश्नव्याकरणानि–जैनागम	७१[१],८६,९६
पण्हावागरणाणं	प्रश्नव्याकरणानाम्–जैनागमस्य	९६
पण्हावागरणेसु	प्रश्नव्याकरणेषु–जैनागमे	९६
पति	पति	४७गा ६०
पतिट्ठा	प्रतिष्ठा	५४[२]
पत्ते	प्राप्तान	६गा.३२,६गा ३६
पत्ते	पत्रम्	४७गा ६१
पत्तेयबुद्धसिद्धा	प्रत्येकबुद्धसिद्धा	३९
पत्तेयबुद्धा	प्रत्येकबुद्धा	८५
पत्तो	प्राप्त	१११
पद०	पद	८८,८९,९०,९३, ९६,९७[४],११४
पदग्गेण	पदाग्रेण	८७,९०,९४, ९६,९७[४],११४
पदीवं	प्रदीपम्	१८
०पदेसग्गं	प्रदेशाग्रम्	७६
०पदेसं	प्रदेशम्	२७
०पदेसेहिं	प्रदेशैः	७६
पन्नवगं	प्रज्ञापकम्	५७
पब्भारा	प्राग्भारा	८९
पभव	प्रभवम्–निर्ग्रन्थ-स्थविरम्	६गा.२३
पभवो	प्रभव	१गा २
पभा	प्रभा	७७
पभावग	प्रभावकम्	६गा २८
पभासे	प्रभास –गणधर	४गा २१,पृ ५टि ८
पमत्तसंजय-सम्मद्दिट्ठि०	प्रमत्तसंयत-सम्यग्दृष्टि	३०[८]
पमादप्पमादं	प्रमादाप्रमादम्–जैनागम	८३

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तकाइ
पय	पति	पृ २०टि ५
पय०	पद	८७,९१,९२,९४, ९५,पृ ३६टि ११, पृ ३७टि १२
पयओ	प्रयत	६गा ४१
पयग्गेण	पदाग्रेण	८८,८९,९१,९२, ९३,९५,पृ ३६टि.११
पयतीए	प्रकृत्या	६गा ४१
पयरइ	प्रचरति	६गा ३३
०पयराइ	प्रतरान्	३२
०पयरे	प्रतरान्	पृ १६टि ९
पयसहस्सा	पदसहस्राणि	पृ ३७टि १२
पयं	पदम्	६गा ३२
०पयाइ	पदानि	पृ ४२टि ६
०परक्कम	पराक्रमम्	६गा ३४
परतित्थिय	परतीर्थिक	२गा १०
परमोही	परमावधि	२४गा ४६
परलोइय	पारलौकिक	पृ ३७टि ५
०परलोइया	पारलौकिका	९३, ९७[२ ३],पृ ३८टि ४-१४,पृ ३९टि ९
०परलोगिया	पारलौकिका	९२,९४, ९५,पृ ४१टि ३
परसमए	परसमय	८८त ९१
०परसमए	परसमयौ	८८त ९१
पर	परम्	२७,७१[२]
परपरसिद्धकेवल-णाण	परम्परसिद्धकेवल-ज्ञानम्	३८,४०
परपर	परम्परम्–सूत्रप्रकार, दृष्टिवाद प्रविभाग	१०८[१]
०परपराओ	परम्परा	९७[२-३]
पराघाए	पराघाते	६०गा ७६
परिकड्ढेमाणे	परिकर्षन्	२०
परिक्कम्म	परिकर्म–दृष्टिवादविभाग	पृ ४२टि १
[परिक्कम्माइ]	परिकर्माणि	१०७

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तकाइ
परिकम्मे	परिकर्म–दृष्टिवादविभाग	९८,९९,१०७
०परिगयस्स	परिगतस्य	२गा ११
परिग्गहं	परिग्रहम्–सूत्रप्रकार, दृष्टिवादप्रविभाग	पृ ४४टि १
०परिग्गहा	परिग्रहा	९२त ९५, ९७[३]
०परिग्गहियाइं	परिगृहीतानि	७२[२]
परिघोलण	परिघोलन	४७गा ६६
परिघोलेमाणे	परिघूर्णन्	२३
परिचिंतिय–	परिचिन्तित	३३गा.५५
परिच्चागा	परित्यागा	९२त ९५, ९७[३]
परिणयापरिणय	परिणतापरिणतम्–सूत्रप्रकार, दृष्टिवाद-प्रविभाग	१०८[१]
परिणाम	परिणाम	४२गा ५६
परिणामबुद्धीए	परिणामबुद्धयाम्	पृ २१ टि ८
०परिणामा	परिणामा	४७गा ६८
परिणामियबुद्धीए	पारिणामिक-बुद्धयाम्	४७गा ७१
परिणामिया	पारिणामिकी	४७गा ६८, ४७गा७०
परिणिट्ठ	परिनिष्ठा	१२०गा ८६
परित्ता	परीता	८७त ९६,९७[४], ११४
परित्ता	परीता	८७त ९६,९७ [४], ११४, ११६, ११७
परिपूणग	परिपूणक	७गा ४४
परिपेरंतेहि	परिपर्यन्तेषु	२३
परिभवस्स	परिभवस्य	पृ ९टि.३
०परिभोगा	परिभोगा –परित्यागा	पृ ३८टि १५
परिभोगो	परित्याग	पृ ३८टि १५
परिमाणं	परिमाणम्	१११
०परियट्टणेसु	पर्यटनेषु	११२

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
पाइण्ण	प्राचीनम्	६गा २४
पाओवगमणाइं	पादपोपगमनानि	९२त ९५,९७[३]
०पागारा।	प्राकार।	२गा ४
पाडिच्छग०	प्रातीच्छिक	६गा ४२
पाटो	पाठ –दृष्टिवादप्रविभाग	१००त १०६
पाणाउ	प्राणायु – पूर्वग्रन्थ	पृ ८५टि ४
पाणाउस्स	प्राणायुष – पूर्वग्रन्थस्य	१०९[२]
पाणाउ	प्राणायु – पूर्वग्रन्थ	पृ ४५टि ४
पाणायस्स	प्राणायुष –पूर्वग्रन्थस्य	पृ ४५टि १२
पाणायुस्स	प्राणायुष –पूर्वग्रन्थस्य	पृ ४५टि १२
पाणायुं	प्राणायु – पूर्वग्रन्थ	१०९[१]
पादे	पादान्	६गा ४२
पादोवगओ	पादपोपगत	१११
पाय०	पाद	२६
०पायडण	प्रकटनम्	३३गा ५५
पायन्न	प्राचीनम्	पृ ६टि ३
+पायस	पायसम्	४७गा ६१
पाय	पादम्	२६
पायजली	पातञ्जलम्	पृ २९टि १९
०पारग	पारगम्	६गा २८
०पारलोइया	पारलौकिका	पृ ३७टि ५ पृ ३८टि १४,पृ ४१टि ९
०पारायण	पारायणम्	१२० गा ८६
पारिणामिया	पारिणामिकी	४७गा ५८
पारिणामियाए	पारिणामिक्या	८५
०पारियल्लस्स	परिवर्तस्य	२गा ५
पावयणीण	प्रावचनिकानाम्	६गा ४२
पावादुय०	प्रावादुक	८८
पावे	प्राप्नुयात	पृ ३१टि २

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
पावेज्ज	प्राप्नुयात्	पृ ३१टि ८
पावेज्जा	प्राप्नुयात्	७७
पासइ	पश्यति	२२,२३,२८, ३२,४१,५९,११९
पासओ	पार्श्वत	२०,२२
पासओ अंतगएण	पार्श्वतोऽन्तगतेन	२२
पासओ अंतगय	पार्श्वतोऽन्तगतम्	१७,२०
पासति	पश्यति	पृ १३टि १०
पासती	पश्यति	६०गा.७५
पासं	पार्श्वम्–तीर्थंकरम्	३गा १९
पासंडिय०	पाषण्डिक	पृ ३४टि १५
पासति	पश्यन्ति	२९गा ५४
पासिज्जा	पश्येत्	पृ २५टि १३
पासित्ता	दृष्ट्वा	२६
पासेज्जा	पश्येत्	२७
पाहुडपाहुडा	प्राभृतप्राभृतानि	११४
पाहुडपाहुडियाओ	प्राभृतप्राभृतिका	११४
पाहुडा	प्राभृतानि	११४
पाहुडियाओ	प्राभृतिका	११४
पि	अपि	३२,७७, पृ १४टि १,पृ ३१टि २
पियरो	पितर	४७गा ६१
०पियामहो	पितामह	१गा १
०पीढस्स	पीठस्य	पृ ४टि ६
पुच्छइ	पृच्छति	पृ ९टि ३
पुच्छापुच्छ	पृच्छापृच्छम्– सूत्रप्रकार, दृष्टिवादप्रविभाग	पृ ४४टि १
पुट्ठसेणियापरिकम्मे	पृष्टश्रेणिकापरिकर्म स्पृष्टश्रेणिकापरिकर्म वा– दृष्टिवादप्रविभाग	९९,१०२
०पुट्ठं	स्पृष्टम्	६०गा ७५
पुट्ठापुट्ठं	पृष्टापृष्ट स्पृष्टास्पृष्ट वा– सूत्रप्रकार –दृष्टिवादप्रविभाग	१०८[१]

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तकाइ
फासिंदियधारणा	स्पर्शेन्द्रियधारणा	५४[१]
फासिंदियपच्चक्ख	स्पर्शेन्द्रियप्रत्यक्षम्	११
फासे	स्पर्शे	पृ २५टि १
फासेंदियअवाए	स्पर्शेन्द्रियापाय	पृ २२टि १२
फासेंदियईहा	स्पर्शेन्द्रियेहा	५२[१]
फासेंदिय-लद्धिअक्खर	स्पर्शेन्द्रिय लब्ध्यक्षरम्	६५
फासेंदिय-वंजणोग्गहे	स्पर्शेन्द्रिय व्यञ्जनावग्रह	५०
फासेंदियावाए	स्पर्शेन्द्रियापाय	५३[१]
फुट्टइ	स्फुटति	पृ ९टि ३
फुरंत	स्फुरत्	२गा १६

ब

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तकाइ
बत्तीसाए	द्वात्रिंशत	८८
बद्ध०	बद्ध	६०गा ७५
बलदेवगंडियाओ	बलदेवगण्डिका	११२
बहवे	बहून्	७४
बहु	बहु	२४गा ४६
बहु०	बहु	६गा.३३
बहुभगिय	बहुभङ्गिकम्–सूत्रप्रकार, दृष्टिवाद प्रविभाग	१०८[१]
बहुभगीय	बहुभङ्गिकम्–सूत्रप्रकार, दृष्टिवादप्रविभाग	पृ ४४टि १
बहुलस्स	बहुलस्य–निर्ग्रन्थ-स्थविरस्य	६गा २५
बहुलस्स सरिव्वय	बहुलस्य सदृशवयसम् –बलिस्सह निर्ग्रन्थ-स्थविरम्	६गा २५
बहुल	बहुलम्–सूत्रप्रकार, दृष्टिवाद-प्रविभाग	१०८[१]
बहुविह०	बहुविध	६गा ३८
बहू	बहव	२९गा ५३

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तकाइ
०बधा	बन्धा	पृ ४१टि ६
०बधू	बन्धु	१गा १
+बभद्दीवग	ब्रह्मद्वीपिकान्–ब्रह्मद्वीपिकाभिधानश्रमण-शाखावत	६गा ३२
+बाढक्कार	बाढङ्कारम्	१२०गा ८६
बारस	द्वादश	१०९[२], १०९[३] गा ७९, १०९[३] गा ८०
बारसमे	द्वादशे	१०९[३] गा ८० पृ ४६टि १४
बारसंग	द्वादशाङ्ग	पृ ५टि १
बावत्तरिकलाओ	द्वासप्ततिकला	७२[१]
बावत्तरिं	द्वासप्तति	८९
बावीसं	द्वाविंशति	१०८[१·२]
बाहु०	बाहु	पृ ४०टि ४
बिइए	द्वितीयम्	८८
बिईए	द्वितीयम्	पृ ३५टि १
बितिए	द्वितीय	पृ ५टि.८
बिदिए	द्वितीयम्	पृ ३५टि १
बिराली	बिडाली	७गा ४४
बिंति	ब्रुवन्ति	६०गा.७२, १२० गा ८४
०बिंदुं	बिन्दुम्	५८[१]
बिंदू	बिन्दु	५८[१]
बीए	द्वितीय	४गा २०
बीओ	द्वितीय	१२०गा ८७
बुद्धबोहियसिद्धा	बुद्धबोधितसिद्धा	३९
बुद्धवयण	बुद्धवचनम्	७२[१]
०बुद्धस्स	बुद्धस्य	२गा ८
बुद्धि	बुद्धि	७२[१]
बुद्धि०	बुद्धि	१२०गा ८४
बुद्धी	बुद्धि	४७गा ५८, ४७ गा ५९, ४७गा ६३, ४७ गा ६६, ४७गा ६८, ४७ गा ७०, ५३[२]
बुद्धीए	बुद्ध्या	८५
बोद्धव्वो	बोद्धव्य	२४गा.४८

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
बोहियत्तं	बोधिकत्वम्	९७[२]
०बोहिलाभा	बोधिलाभा	९२,९३,९५,९७[३],पृ ३८टि १७

भ

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
भइयव्वा	भाज्यौ	२४गा ५१
भइयव्वा	भाज्या	२४गा ५०
भइयव्वु	भाज्य	२४गा ५१
भगवओ	भगवत	२गा ६,२गा ११,८५,पृ ३३टि ९
भगवताणं	भगवताम्	१११
भगवते	भगवन्त	६गा ४३
भगवतेहिं	भगवद्भिः	७१[१]
भणगं	भणकम्	६गा २८
भणिओ	भणित	१२०गा ८७
भत्त०	भक्त	९३,९४,९५,९७[३]
भत्तपच्चक्खाणाइं	भक्तप्रत्याख्यानानि	९२
भत्ताइं	भक्तानि	१११
भद्दगुत्तं	भद्रगुप्तम्—निर्ग्रन्थस्थविरम्	पृ ६टि ११
भद्दबाहुगंडियाओ	भद्रबाहुगण्डिकाः	११२
भद्दबाहु	भद्रबाहुम्—निर्ग्रन्थस्थविरम्	६गा २४
भद्द	भद्रम्	१गा ३,२गा ४,२गा ६,२गा ८,२गा १०,२गा ११
भय	भय	६गा ३९
भयणा	भजना	७१[२]
भयवं	भगवान्	१गा १
भर	भर	२गा १६
भर०	भर	४७गा ६३
भरह	भरत	६गा ३८
भरहम्मि	भरते	२४गा ४९
०भरहम्मि	भरते	६गा ३३
भरहसिल	भरतशिला	४७गा ६०,४७गा ६१
भरहाइं	भरतानि	७४
०भरिय!	भृत! भरित!	२गा ४
भरेज्जसु	भृतवन्त	२४गा ४६
भरेहिइ	भरिष्यति	५८[१]
भव	भव	९७[२]
भव०	भव	६गा.३९
भवण	भवन	२गा ४
भवति	भवति	११८
भवत्थकेवलणाणं	भवस्थकेवलज्ञानम्	३४,३५
०भवत्थ-केवलणाण	भवस्थकेवलज्ञानम्	३५,३६,३७
भवपच्चइओ	भवप्रत्ययिक	२९गा ५३
भवपच्चइयं	भवप्रत्ययिकम्	१३, पृ १० टि ३
भवसिद्धिया	भवसिद्धिका	११५
भवसिद्धीयस्स	भवसिद्धिकस्य	७५
भवंति	भवन्ति	५१[२],५२[२],५३[२],५४[२],९२, पृ ४८टि १
भवंति—	भवन्ति	१०८[२], पृ ४३टि १२
भविय०	भव्य	६गा ३७
भवियमभविया	भव्याभव्या	११५गा ८२
भविस्सति	भविष्यति	११८
भविस्संति	भविष्यन्ति	पृ ४८टि १
भवे	भवेत्	पृ ९टि ३, पृ १८टि १०
भंगिय	भङ्गिक	६गा ३०
भंते!	भदन्त!	३०[१]
भंभीयं	भम्भ्याम्	पृ २९टि ८
भागवयं	भागवतम्	पृ २९टि १८
भाग-	भागम्	२४गा ४७
०भाग	भागम्	२६,२८,३२,पृ १३ टि ३-४,पृ १६टि ७
०भागो	भाग	७७
भारह	भारतम्—महाभारतम्	७२[१]

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
मणुस्साण	मनुष्याणाम्	१३, ३०[१-२]
०मणुस्साण	मनुष्याणाम्	३०[२त ९]
मणुस्सावत्त	मनुष्यावर्तम्–दृष्टिवादप्रविभाग	१०१
मणूसाण	मनुष्याणाम्	पृ.१०टि ३
मणूसाण	मनुष्याणाम्	पृ १४टि ९
मणोगते	मनोगतान	३२
मति	मति	७२[१]
मति०	मति	६४
मतिअण्णाण	मत्यज्ञानम्	६५
मतिणाणं	मतिज्ञानम्	६५,६८, पृ २७टि १
मती	मति	६६,६५,६०गा ७७
मत्थए	मस्तके	२१
मद्दव	मार्दव	६गा ३६,पृ ८टि ९
मय	मय, मत	पृ ४टि १३
मय	मद	५गा २२
०मयलछण।	मृगलाञ्छन।	२गा ९
मयद	मृगेन्द्र	पृ ४टि ११
मरणविभत्ती	मरणविभक्ति – जैनागम	८३
मल्लगदिट्ठंतेण	मल्लकदृष्टान्तेन	५६, ५८ [१,३]
मल्लग	मल्लकम्	५८[१]
मल्लगंसि	मल्लके	५८[१], पृ २४टि १३
मल्लगे	मल्लक	पृ २४टि १०
मल्लिं	मल्लिम्–तीर्थंकरम्	३गा १९
मसग	मशक	७गा ४४
महत्थ	महार्थ	६गा ४१
महप्पा	महात्मा	१गा २
महल्लिया विमाणपविभत्ती	महती विमानप्रविभक्ति – जैनागम	८४
मह	मम	४७गा ६२
महत्त	महत्व	६गा ३४

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
महत	महत्	७३
महा	महत	२गा १७,पृ ५टि १
महाकप्पसुय	महाकल्पश्रुतम्– जैनागम	८३
महागिरि	महागिरिम्–निर्ग्रन्थस्थविरम्	६गा २५
महाणिसीहं	महानिशीथम्– जैनागम	८४
महापच्चक्खाण	महाप्रत्याख्यानम्– जैनागम	८३
महापण्णवणा	महाप्रज्ञापना– जैनागम	८३
महाविदेहाइं	महाविदेहानि	७८
महावीरो	महावीर –तीर्थंकर	१गा २,पृ १टि.१
महासुमिण–भावणाण	महास्वप्नभावनानाम्– जैनागमस्य	पृ ३३टि ४
महिय	महित	७१[१]
महिस	महिष	७गा ४४
महुयर०	मधुकर	पृ ४टि १
महुयरि	मधुकरी	२गा ८
महुर०	मधुर	६गा ४१
०महुरा	मधुरा	पृ.९टि.३
+महुसित्थ	मधुसिक्थम्	४७गा ६२
मंडलप्पवेसो	मण्डलप्रवेश – जैनागम	८३
०मडिय	मण्डित	२गा १२
मडिय[पुत्त]०	मण्डितपुत्र– गणधर	४गा.२१
०मंदरगिरिस्स	मन्दरगिरे	२गा १७
०मंदरं	मन्दरम्	पृ ५टि १
माउगापयाइ	मातृकापदानि– दृष्टिवादप्रविभाग	१००,१०१
माढरं	माठरम्–शास्त्रविशेष	६गा २४,७२[१]

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तकाङ्क
०वाणी	वाणीम्	६गा ४१
वादी	वादी	१११
०वादीणं	वादिनाम्	८८
वायग०	वाचक	६गा ३२
वायगत्तण	वाचकत्वम्	६गा ३६
वायगवंसो	वाचकवंश	६गा ३०, ६गा ३१
वायणा	वाचना	८७त ९६,९७ [४],११४
वायपुण्णो	वातपूर्ण	पृ ९टि ३
वायभूई	वायुभूति -गणधर	पृ ५टि ६
वालग्गपुहत्तं	वालाग्रपृथक्त्वम्	२६
वालग्ग	वालाग्रम्	२६
वालुय	वालुक	४७गा ६१
वास	वर्ष	३०[८]
वासपुहत्त	वर्षपृथक्त्वम्	२४गा ४९
वास	वर्षम्	२४गा ४९
वासुदेवगंडियाओ	वासुदेवगण्डिका	११२
वासुपुज्जं	वासुपूज्यम्– तीर्थंकरम्	३गा १८
वि	अपि	२४गा ५०,२८,४४, ७२[३], ७७, ८५, ९६, पृ १२टि ६,पृ २४टि ३, पृ २५टि ६, पृ ३१टि ३
विउच्छित्तिण-यट्ठयाए	व्युच्छित्तिन-यार्थतया	७३
विउलतर	विपुलतरम्	पृ १६टि १३
विउलतराए	विपुलतरान्	पृ १६टि ६
विउलतराग	विपुलतरकम्	३२
विउलमती	विपुलमति –मन - पर्यवज्ञानी	३१,३२
०विक्कमगती	विक्रमगति	पृ १टि १
०विक्कम	विक्रमम्	६गा ३४
विचित्ता	विचित्रा	पृ ४०टि ५
विजयचरिय	विजयचर्यं विजयचरितं वा– सूत्रप्रकार , दृष्टिवाद- प्रविभाग	१०८[१]

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तकाङ्क
विजयविधत्त	सूत्रप्रकारः, दृष्टिवादप्र- विभाग	पृ ४८टि १
विजहणसेणिया-परिकम्मे	विहानश्रेणिकापरिकर्म– दृष्टिवादप्रविभागः	पृ ४२टि ४,पृ ४३टि ३-४
विज्जणुप्पवादस्स	विद्यानुप्रवादस्य– पूर्वग्रन्थस्य	१०९[२]
विज्जणुप्पवादं	विद्यानुप्रवादम्– पूर्वग्रन्थ.	१०९[१]
विज्जाचरण-विणिच्छओ	विद्याचरणविनिश्चय – जैनागम	८३
विज्जाणुप्पवादस्स	विद्यानुप्रवादस्य–पूर्व- ग्रन्थस्य	पृ ४५टि ११
विज्जाणुप्पवादं	विद्यानुप्रवादम्– पूर्वग्रन्थ	पृ ४५टि ३
विज्जातिसया	विद्यातिशया	९६
विज्जु–	विद्युत्	२गा १६
विज्झवियच्चिय	सूत्रप्रकार , दृष्टिवाद- प्रविभाग	पृ ४४टि १
विज्झायत्त्वाविय	सूत्रप्रकार , दृष्टिवाद प्रविभाग	पृ ४४टि १
विणए	विनये	६गा २९
विणय	विनय	८७
विणय०	विनय	२गा १६, २गा १७, ४३गा ६३
विणय–	विनय	पृ ८टि ९
०विणिग्गयस्स	विनिर्गतस्य	२गा ७
विण्णत्ति	विज्ञप्ति	४२गा ५६
विण्णाण	विज्ञानम्	पृ २३टि ३
विण्णाणे	विज्ञानम्	५३[२]
वितत्ते	व्यक्त –गणधर	पृ ५टि ८
वितिमिरतर	वितिमिरतरम्	पृ १६टि १३
वितिमिरतराए	वितिमिरतरान	पृ १६टि ६
वितिमिरतराग	वितिमिरतरकम्	३२
वितिवइस्सु	व्यत्यव्रजन	११७
वितिवतिस्संति	व्यतिव्रजिष्यन्ति	११७
वितिवयंति	व्यतिव्रजन्ति	११७

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
वेसमणे	वैश्रवण, वैश्रवणोपपात – जैनागम	पृ ३२टि ७
वेसमणोववाए	वैश्रवणोपपात – जैनागम॰	८८
वेसितं	वैशिकम्–शास्त्रम्	७२[१]
वोच्छ	वक्ष्ये	६गा ४३
वोच्छेय	व्यवच्छेद	६गा.३९
व्व	इव	पृ.९टि ३
स		
सआदि	सादि	पृ ३१टि ९
सउणरुयं	शकुनरुतम्	पृ.२९टि २३
०सएहि	शतै	६गा.४२
सक्के-देविंदे	शक्रदेवेन्द्रः, शक्रदेवेन्द्रोपपात – जैनागम	पृ ३२टि.७
सगडभद्दियाओ	शास्त्रविशेष॰	पृ २९टि.१०
सगभद्दियाओ	शास्त्रविशेष	७२[१]
०सगुत्तं	सगोत्रम्	पृ ६टि ५
सच्च	सत्य	पृ ८टि ९
सच्चप्पवादस्स	सत्यप्रवादस्य–पूर्वग्रन्थस्य	१०९[२]
सच्चप्पवादं	सत्यप्रवादम्–पूर्वग्रन्थ	१०९[१]
सच्छंद०	स्वच्छन्द	७२[१]
सजोगि०	सयोगिन्	३५,३६
सज्झाय	स्वाध्याय	६गा ३८
सज्झाय०	स्वाध्याय	२गा.६, २गा.११, ६गा ३४
सट्ठितंतं	षष्टितन्त्रम्	७२[१]
सण्णक्खरं	सञ्ज्ञाक्षरम्	६२, ६३
सण्णा	सञ्ज्ञा	६०गा ७७
सण्णि	सञ्ज्ञी	६८, पृ २८टि ९
सण्णिसुयस्स	सञ्ज्ञिश्रुतस्य	७०
सण्णिसुयं	संज्ञिश्रुतम्	६१,६७,७०
सण्णी	सञ्ज्ञि	१२०गा ८३
सण्णी	सञ्ज्ञी	७०, पृ २८टि.९

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
सण्णी–	सञ्ज्ञी	६९,पृ.२८टि ४
सण्णीणं	सञ्ज्ञिनाम्	३२
०सतभद्दियाओ	शास्त्रविशेष॰	पृ.२९टि.१०
०सतसहस्सपुहत्तं	शतसहस्रपृथक्त्वम्	२६
०सतसहस्सं	शतसहस्रम्	२६
०सतसहस्साइं	शतसहस्राणि	पृ.४१ टि १२,पृ.४७टि.१
सतसहस्से	शतसहस्रम्	४७गा.६२
सती	स्मृति॰	६०गा.७७
०सते	शतम्	९१
सत्त	सप्त	१२०गा ८३ पृ ३९टि.४
[सत्त]	सप्त	१०७
सत्तट्ठीए	सप्तषष्टे॰	८८
सत्तमए	सप्तमकम्	१२०गा ८६
सत्तमे	सप्तमम्	९३
सत्तविहे	सप्तविधम्	९९
सत्थ	शास्त्र	१२०गा ८४
सद्द	शब्द	पृ २४टि.२०
सद्दभद्दियाओ	शास्त्रविशेष॰	पृ.२९टि १०
सद्दं	शब्दम्	५८[२], ६०गा ७५,६०गा.७६
सद्दाइ	शब्दादिः	५८[१-२]
सद्दे	शब्द	५८[२], पृ.२४टि २०
सद्दो	शब्द	पृ २४टि २६
सद्धिं	सार्धम्	९६
सपक्ख०	स्वपक्ष	७२[३]
सपज्जवसियं	सपर्यवसितम्	६१,७३, ७४,७५,७७,१२०गा ८३
सपडिवक्खा	सप्रतिपक्षा	१२०गा ८३
सपुव्वावरेणं	सपूर्वापरेण	९२,१०८[२]
सप्पे	सर्पः	४७गा ७१
सब्भाव–०	सद्भाव	६गा ४०, पृ.८टि ३
सम	सम	६गा ३१, ६०गा.७६
समएहि	समयै–सिद्धान्तै	७२[३]

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
सागर	सागर	६गा २८
साडी	शाटी	४७गा ६५
सातिरेगे	सातिरेकम्	९१
सादी	सादि	पृ ३१टि ९
सादीय	सादिकम्	६१, ७३, ७४, ७७, १२०गा ८३
०सामइए	सामयिक	५५
सामज्ज	श्यामार्यम्–निर्ग्रन्थ-स्थविरम्	६गा २६
सामाइयं	सामायिकम्–आवश्यक सूत्राध्ययनम्	८१
सामाण	सूत्रप्रकार, दृष्टिवाद-प्रविभाग	पृ ४४टि.१
साय	स्वातिम्–निर्गन्थ-स्थविरम्	पृ ६टि ७
सायि	सादि	पृ ३०टि १९
०सारा	सारा	४७गा ६६
सावग०	श्रावक	२गा ८, २गा १५
साव (? वि) ग	श्राविका	४७गा ६९
सावट्टिपत्तं	सूत्रप्रकारः, दृष्टिवाद-प्रविभाग	पृ ४४टि १
०सासणय	शासनकम्	५गा २२
सासत०	शाश्वत	८७, ८९त ९२, ९४, ९६, ११४
सासता	शाश्वता	११८
सासते	शाश्वतम्	११८
सासय०	शाश्वत	८८, ९३, ९५, ९७[४]
साहिओ	साधिकः	२४गा ४९
०साहिया	साधिका	४७गा ६८
साहुक्कार०	साधुकार	४७ गा ६६
साहू	साधु	४७ गा ६९
सिक्खा	शिक्षा	४७ गा ६२,८७
सिज्जंभवं	शय्यम्भवम्–निर्ग्रन्थस्थविरम्	पृ ६टि २
सिज्जंसं	श्रेयांसम्–तीर्थंकरम्	३गा.१८
सिद्धकेवलणाण	सिद्धकेवलज्ञानम्	३४, ३८
०सिद्धकेवलणाण	सिद्धकेवलज्ञानम्	३८,४०, पृ १८टि ३
सिद्धबद्ध	सिद्धबद्धम्–दृष्टिवादप्रविभाग	पृ ४२टि ९
सिद्धसेणिया-परिकम्मे	सिद्धश्रेणिकापरिकर्म–दृष्टिवाद-प्रविभाग	९९,१००
सिद्धा	सिद्धा	१११,११५
०सिद्धा	सिद्धा	३९,४०
सिद्धावत्त	सिद्धावर्तम्–दृष्टिवाद-प्रविभाग	१००
सिद्धिपहो	सिद्धिपथ	१११
सिरसा	शिरसा	६गा २९, ६गा ३४, ६गा.४३
सिरि०	श्री	८५
०सिरीओ	श्रिय	१११
सिला	शिला	२गा १३
सिलोगा	श्लोका	८७त ९६, ९७[४], ११४
सिस्सा	शिष्या.	८५
०सिहरस्स	शिखरस्य	२गा.१६
०सिहर	शिखरम्	पृ ५टि १
सिहरिणो	शिखरिणः	८९
+सीयल	शीतलम्–तीर्थंकरम्	३गा १८
सीया	शीता	४७गा ६५
सील	शील	२गा १३
सील०	शील	२गा ६, पृ ५टि १, पृ ८टि ९
सीलव्वय०	शीलव्रत	९३
सीसा	शिष्या	१११, पृ ३३ टि ८
सीसे	शिष्यान्	६गा ३९
सीह	सिंह	पृ ९टि ३
सीहे	सिंहान्	६गा ३२
सु	सु	२गा ६, ६गा.३८

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तकाइ
सु०	सु	६गा ४०,६गा ४१, पृ ८टि ५
सुकड०	सुकृत	९७[१]
सुकुमाल०	सुकुमार	६गा ४२
सुकुल०	सुकुल	९२,९३,९५, ९७[३],पृ ३८टि १७
सुट्ठु	सुष्ठु	७७
सुणइ	शृणोति	६०गा ७६
सुणति–	शृणोति	४४
सुणेइ	शृणोति	१२०गा ८५, पृ १९टि ९,पृ २८टि २५
सुणेज्जा	शृणुयात्	५८[२]
सुणेति	शृणोति	६०गा ७५, ६०गा ७६
सुत०	श्रुत	९४,९५,९७[३]
सुतनाण	श्रुतज्ञानम्	पृ १९टि ३
सुत	श्रुतम्	४४
सुत्त	सूत्र	१०८[२]
सुत्त–	सूत्र	६गा ४०,४७गा ६३
सुत्तत्थो	सूत्रार्थ	१२०गा ८७
सुत्तं	सूत्रम्	५७
सुत्ताइ	सूत्राणि–दृष्टिवादविभाग	९८,१०८[१-२]
सुपासं	सुपार्श्वम्–तीर्थकरम्	३गा १८
+सुप्पभ	सुप्रभम्–तीर्थकरम्	३गा १८
+सुमति	सुमतिम्–तीर्थकरम्	३गा १८
सुमिणं	स्वप्नम्	५८[३]
सुमिणे	स्वप्न	५८[३]
सुमिणो	स्वप्न.	पृ २५टि ४
सुय	श्रुत	६गा ३२,६गा ३५, ६गा ४३
सुय०	श्रुत	२गा ४, २गा ७, ६गा २८,४४,९२, ९३,पृ ५टि १
सुयअण्णाण	श्रुताज्ञानम्	४५

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तकाइ
सुयक्खधा	श्रुतस्कन्धौ	८७,८८, ९२,९७[४]
सुयक्खंधे	श्रुतस्कन्ध	८९,९०,९१, ९३त ९६, ११४
सुयणाण०	श्रुतज्ञान	४३,१२०गा ८४
सुयणाणपरोक्ख	श्रुतज्ञानपरोक्षम्	६१
सुयणाण	श्रुतज्ञानम्	८,४४, ४५,१२०
०सुयणाणिणो	श्रुतज्ञानिन	१११
सुयणाणी	श्रुतज्ञानी	११९
सुयणिस्सिय	श्रुतनिश्रितम्	४६,४८
सुय	श्रुतम्	४४,४५,७७, ७८,पृ १८टि ९
०सुय	श्रुतम्	६१,७०
सुयंध	सुगन्ध	पृ ५टि १
सुयाइ	श्रुतानि–दृष्टिवादविभाग	पृ ४२टि २
सुयाण	श्रुतानाम्	१गा २
सुर–	सुर	१गा ३
सुरभि	सुरभि	२गा १३
०सुवण्णेहि	सुपर्णै	९६
सुविणो	स्वप्न	पृ २५टि ४
सुस्सूसइ	शुश्रूषते	१२०गा ८५
सुह०	सुख	९७[३]
सुहत्थि	सुहस्तिनम्–निर्गन्थ-स्थविरम्	६गा २५
सुहम्म	सुधर्माणम्–गणधरम्	६गा २३
सुहम्मे	सुधर्मा–गणधर	४गा २०, पृ ५टि ८
सुहविवागा	सुखविपाका	९७[१,३]
सुहविवागाण	सुखविपाकानाम्	९७[३]
सुहविवागेसु	सुखविपाकेषु	९७[३]
०सुह–	सुखम्	१११
सुहुमयरय	सूक्ष्मतरकम्	२४गा ५२
सुहुमस्स	सूक्ष्मस्य	२४गा ४५
सुहुमो	सूक्ष्मः	२४गा ५२

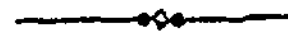
मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
सुंदर	सुन्दर	२गा १४
०सुंदरी	सुन्दरी-श्रेष्ठिपत्नी	४७गा ७०
सूइज्जइ	सूच्यते	८८
सूइज्जंति	सूच्यन्ते	८८
सूइज्जांति	सूच्येते	पृ ३४टि ९-१०
सूतगडो	सूत्रकृत् सूत्रकृत वा-जैनागम	पृ ३३टि.९
सूयगड	सूत्रकृन् सूत्रकृत वा-जैनागम	पृ ३३टि ९
सूयगडे	सूत्रकृन् सूत्रकृत वा-जैनागम	८८
सूयगडे	सूत्रकृति सूत्रकृते वा	८८
सूयगडो	सूत्रकृन् सूत्रकृतं वा-जैनागमः	७१[१],८६,
सूर	सूर	२गा ८
सूरपण्णत्ती	सूर्यप्रज्ञप्तिः-जैनागम	८३
०सूराणं	सूर्ययोः	७७
सूरे	सूर्ये	पृ ५टि १
से	अथ	१०त.१३,१६तः२१, २३ त २७, ३०, ३४ त ४०,४३, ४६त ५४,५७, ५८,६१त ७३, ७८, ८० त ८४, ८६ त ९६, ९७ [१-३], ९८ त. १०६, १०८ [१], १०९ [१], ११०त ११६
	तद्	११, १८त २७, २९, ३३, ३६, ३७, ३९, ४०, ४२, ४७, ५०, ५१[२], ५२ [२], ५३ [२], ५४ [२], ५७, ५८ [१-३], ६०,६३त ६६, ६८, ६९, ७०, ७१[२], ७२[३], ७७, ७८, ८१, ८३, ८५, ८७त ९६, ९७[३-४], १००त १०७, १०८[२], १०९[३], १११त ११४, ११९,१२०

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
सेज्जंभवं	शय्यम्भवम्-निर्ग्रन्थ-स्थविरम्	६गा.२३
सेज्जसं	श्रेयासम्-तीर्थकरम्	पृ ५टि.२
सेट्ठि	श्रेष्ठी	४७गा ६९
सेढी	श्रेणि	२४गा ५२
सेढी-	श्रेणि	६०गा ७६
सेयसं	श्रेयासम्-तीर्थकरम्	पृ.५टि २
सेल०	शैल	७गा ४४
सेला	शैला	८९
सेसं	शेषम्	४२गा ५७
सेसा	शेषा	२९गा ५४
सेसाइं	शेषाणि	पृ ४६टि १०
सेसाणं	शेषाणाम्	१०९[३]गा ८१
सो	स	७७,पृ ३१टि ४
सोइंदियअत्थोग्गहे	श्रोत्रेन्द्रियार्थावग्रह.	५१[१]
सोइंदियअवाए	श्रोत्रेन्द्रियापाय	पृ.२२टि ७
सोइंदियधारणा	श्रोत्रेन्द्रियधारणा	५४[१]
सोइंदियपच्चक्खं	श्रोत्रेन्द्रियप्रत्यक्षम्	११
सोइंदियलद्धिअक्खर-	श्रोत्रेन्द्रियलब्ध्यक्षरम्	६५
सोइंदियावाए	श्रोत्रेन्द्रियापाय	५३[१]
सोतिंदियवंजणोग्गहे	श्रोत्रेन्द्रियव्यञ्जनावग्रह	५०
सोतेंदियईहा	श्रोत्रेन्द्रियेहा	५२[१]
सोमच्छिप्पन्न	सूत्रप्रकार, दृष्टिवाद-प्रविभागः	पृ ४४टि १
सोमत्थिप्पत्तं	सूत्रप्रकारः, दृष्टिवाद-प्रविभाग	पृ ४४टि १
सोलस	षोडश	१०९[२], १०९[३]गा ७९
सोवत्थिअंघटं	सूत्रप्रकारः, दृष्टिवाद-प्रविभाग	पृ ४४टि.१
सोवत्थिप्पण्णं	सूत्रप्रकार दृष्टिवादप्रविभाग	१०८[१]

३. तइयं परिसिट्ठं

विसेसणामाणुक्कमो

विसेसणाम	किं?	पिट्ठंको
	अ	
अकंपित	गणधर	५टि ८
अकंपिय	गणधर	५
अग्गिभूइ	गणधर	५
अग्गिभूति	गणधर	५टि ८
अग्गिवेस	गोत्रम्	६
अग्गेणइय	जैनागम –पूर्वग्रन्थ	४५टि ७
अग्गेणिय	जैनागम – पूर्वग्रन्थ	४५टि १
अग्गेणीय	जैनागम –पूर्वग्रन्थ	४५
अजिअ	तीर्थङ्कर	५
अज्जजीयधर	निर्ग्रन्थ –स्थविर	६
अज्जजीवधर	निर्ग्रन्थ –स्थविर	६टि ८
अज्जणागहत्थि	निर्ग्रन्थ –स्थविर	७
अज्जधम्म	निर्ग्रन्थ –स्थविर	६टि ११
अज्जमंगु	निर्ग्रन्थ –स्थविर	६
अज्जरक्खिय	निर्ग्रन्थ –स्थविर.	६टि ११
अज्जवइर	निर्ग्रन्थ –स्थविर	६
अज्जसमुद्द	निर्ग्रन्थ –स्थविर	६
अज्जाणदिल	निर्ग्रन्थ –स्थविर	६
अज्झानदिल	निर्ग्रन्थ –स्थविर	६टि ११
अणंतइ	तीर्थङ्कर	५
अणुओगदाराइं	जैनागम	३२
अणुत्तरोववाइयदसाओ	जैनागम	२९, ३३, ३९
अत्थसत्थ	नीतिशास्त्रम्	२०, २१
अत्थिणत्थिप्पवाद	जैनागम –पूर्वग्रन्थ	४५
अनुयोगद्वार	जैनागम	२९टि १०-११
अभय	अमात्यो राजपुत्रश्च	२१
अभयदेवसूरि, ०देवाचार्य, ०देवपाद	निर्ग्रन्थ –आचार्य	१६टि ६-७ ११, १७टि १, २५ टि १२, ३४टि ६, ४०टि. १
अभिणंदण	तीर्थङ्कर	५
अमर [गढगमण-गंडियाओ]	दृष्टिवादप्रविभाग.	८६
अयलपुर	नगरम्	७
अयलभाता	गणधर	५टि ८
अयलभाया	गणधर	५
अर	तीर्थङ्कर	५
अरुणोववाय	जैनागम	३२
अर्थविद्या	शास्त्रविशेष	२९टि. ८
अवञ्झ	जैनागम –पूर्वग्रन्थ	४५
अगचूलिया	जैनागम	३२
अंगविज्जा	जैनागम	३टि ६
अंतगडदसाओ	जैनागम	२९, ३३, ३८
	आ	
आउरपच्चक्खाण	जैनागम	३२
आजीवियसुत्त	शास्त्रविशेष	४४
आभीत, आभीय, आम्भीयं	शास्त्रविशेष	२९टि ८
आयप्पवाद	जैनागम –पूर्वग्रन्थ	४५
आयविसोही	जैनागम	३२
आयार	जैनागम	२८, ३३, ३४
आर्यजीतधर	निर्ग्रन्थ –स्थविर	६टि. ८
आर्यसमुद्र	निर्ग्रन्थः-स्थविर	६टि ८
आवश्यक	जैनागम	८टि २
[आवश्यक]-दीपिकाकृत्	निर्ग्रन्थ.–आचार्य माणिक्यशेखरसूरि.	८टि २-३
आवश्यकनिर्युक्ति	जैनागमव्याख्याग्रन्थ	२०टि ६, २१टि ११

४. चउत्थं परिसिट्ठं

चुण्णिकाराइनिद्दिट्ठपाढंतरठाणाइं

पृ. १ टि १-६, पृ. ६ टि ८, पृ ८ टि ५, पृ ११ टि ५, पृ १८ टि ३, पृ १६ टि ११,
पृ. १७ टि. १त टि ५, पृ १८ टि ९, पृ. २५ टि १२

१–३

लघुनंदि-अणुण्णानंदिपरिसिट्ठाइं

१. पढमं परिसिट्ठं

गाहाणुक्कमो

गाहा	सुत्तको	गाहा	सुत्तको
अणुण्णा उण्णमणी	३०गा २	संगह संवर णिज्जर	३०गा ३
किमणुण्ण ? कस्सऽणुण्णा ?	२९गा १		

२. बीयं परिसिट्ठं

सद्दाणुक्कमो–सक्कयत्थसहिओ

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
	अ	
अक्खे	अक्षे	३
अखलिय	अस्खलितम्	६
अचित्ता	अचित्ता	११,१३,१५, १७,१९,२१
अजीवस्स	अजीवस्य	२
अजीवाण	अजीवानाम्	२
अणच्चक्खर	अनत्यक्षरम्	६
अणागतं	अनागतम्	२४
०–अणुओगं	अनुयोगम्	२८
अणुजाणति	अनुजानाति	२३,२४
अणुजाणिज्जा	अनुजानीयात्	१३,१४, १६,१७,१८,२६,२७,२८
अणुजाणेज्जा	अनुजानीयात्	१२,२०, २१,२२
अणुण्ण	अनुज्ञा	२,३,६,८,९
–अणुण्ण	अनुज्ञा	२९गा १
अणुण्णा	अनुज्ञा	१,३०गा २
–अणुण्णा	अनुज्ञा	२९गा.१
अणुण्णाए	अनुज्ञाया	३०गा ३
अणुत्तरोववाइय-दसाओ	अनुत्तरोपपातिक-दशा	२८
अणुप्पेहाए	अनुप्रेक्षया	६
अणुवउत्ता	अनुपयुक्तौ	६
अणुवउत्ता	अनुपयुक्ता.	६
अणुवउत्ते	अनुपयुक्त	६
अणुवउत्तो	अनुपयुक्तः	६
अणुवओगो	अनुपयोगः	६
अणेगे	अनेके	३
अणेगो	अनेकः	६
–अत्थाहिगार	अर्थाधिकार	८
अमिलिय	अमिलितम्	६
अयं	अयम्	८,९
अयं	अजाम्	१२,१६,पृ ५०टि ४
–अलंकार	अलङ्कार	१४,१८
अवत्थाण०	अवस्थान	२४
अवत्थू	अवस्तु	६
अविच्चामेलियं	अव्यत्याम्रेडितम्	६
अव्वाइद्धक्खरं	अव्याविद्धाक्षरम्	६
अव्वाइद्धं	अव्याविद्धम्	पृ ४९टि १
असब्भाव०	असद्भाव	३
अहीणक्खरं	अहीनाक्षरम्	६
अहो	अहो	८
अंतगडदसाओ	अन्तकृद्दशा	२८
	आ	
–आइ	आदि	२६,२७,२८
०आईयं	आदिकम्	१७
आगमतो	आगमत	५,६
आघवियं	आख्यातं आगृहीतं वा	८
आदत्तेणं	आत्तेन	९
+आदिकर	आदि[तीर्थ]करेण	२९गा १
०आदीयं	आदिकम्	१३
आयरिए	आचार्य	१६,१७,१८, २०,२१,२२,२७,२८
आयारं	आचारम्–जैनागमम्	२८
आवकहियं	यावत्कथिकम्	४
आवकहिया	यावत्कथिका	४
आसणं	आसनम्	१३,१७
आस	अश्वम्	१२,१४,१६,१८
आसी	आसीत्	८
	इ	
इ	वाक्यालङ्कारे	१२,१३,१६, १७,१८,२०,२२,२६,२७

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तकाइ
–इच्छइ	इच्छति	६
इति	इति	६
इत्तिरिया	इत्वरिका	४
इब्भे	इभ्य	१२,१३,१४
इमेण	अनेन	८,९
	ई	
ईसरे	ईश्वर	१२,१३,१४
	उ	
उज्जुसुअस्स	ऋजुसूत्रस्य	६
उट्टं	उष्ट्रम्	१२,१६
उण्णमणी	उन्नमनी–अनुज्ञैकार्थे	३०गा २
–उवगय	उपगतम्	६
०-उवगरण	उपकरणम्	२२
उवज्झाए	उपाध्याय	१६,१७,१८,२०,२२
उवदंसिय	उपदर्शितम्	८
उवासगदसाओ	उपासकदशा	२८
उसभसेणस्स	ऋषभसेनस्य	२९गा १
	ए	
एगा	एका	६
एगे	एक	३,६
एगो	एकः	६
एलग	एडकाम्	१६
एलयं	एडकाम्	१२
एवमेव	एवमेव	६
एव	एवम्	६
–ओट्ठ	ओष्ठ	६
०कडग	कटकम्–आभरणम्	१४,१८
	क	
कप्पो	कल्प	३०गा २
कम्हा	कस्मात्	६

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तकाइ
कम्हिय	कस्मिंश्चित्	२१, २२
कम्हि	कस्मिन	१६,१७,१८,२८
कम्हिं	कस्मिन्	१२,१३,१४,२०
कट्टु	कृत्वा	६
कट्ठकम्मे	काष्ठकर्मणि	३
कस्स–	कस्य	२९गा १
कस्सइ	कस्यचित्	१२,१३,१४,१६,१७,१८,२६,२७
कट्ठोट्ठविप्पमुक्क	कण्ठोष्ठविप्रमुक्तम्	६
कंबलं	कम्बलम्	२१
कंस	कांस्यम्	१३,१७
कारणे	कारणे	१२,१३,१४,१६,१७,१८,२०,२१,२२,२८
काल	काल	२४
०काल	कालम्	२९गा १
कालाणुण्णा	कालानुज्ञा	१,२४
काले	काले	२४
०काले	काले	९
कालोचिय०	कालोचित	२८
किं	किम्	१,२,३,५त २८
किं–	किम्	२९ गा १
कीरइ	क्रियते	२
कुप्पावयणिया	कुप्रावचनिकी	१०,१५त १८,२५,२७
०कुंभे	कुम्भ	८,९
केइ	कश्चित्	२७
केवति०	कियत्	२९गा १
को	क	४,८,९
कोडुंबिए	कौटुम्बिक	१२,१३,१४
कोह०	क्रोध	२६,२७
	ख	
खमा०	क्षमा	२८
खर	खरम्	१२,१६
खेत्त	क्षेत्रम्	२३
खेत्ताणुण्णा	क्षेत्रानुज्ञा	१,२३
खेत्ते	क्षेत्रे	२३

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
	ग	
गणधरे	गणधर	२१
गणहरे	गणधर	२०,२२
गणावच्छेदिए	गणावच्छेदक	२१
गणावच्छेयए	गणावच्छेदकः	२०,२२
गणी	गणी	२०,२१,२२
०गत	गतम्	८
०गय	गतम्	८
गंथिमे	ग्रन्थिमे	३
गुण	गुण	२८
गुरु०	गुरु	६
गोण(शौ०)	गावम्	१२, १६
	घ	
घय०	घृत	८,९
घोडय	घोटकम्	१२, पृ ५१टि ५
घोड	घोटकम्	१६
घोससम	घोषसमम्	६
	च	
चइय	च्यावित	८
चत्त	त्यक्त	८
चामर	चामर	१४, १८
चामर	चामरम्	१३, १७
चित्तकम्मे	चित्रकर्मणि	३
चुत	च्युत	८
चेव	एव	९, ३०गा.३
	छ	
छत्त	छत्रम्	१३, १७
छव्विहा	षड्विधा	१
	ज	
जति	यदि	६
जत्तिय	यावत्	२३,२४
जम्मण०	जन्म	९
जम्मि	यस्मिन्	२३,२४

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
जस्स	यस्य	२,६,२३,२४
जहा	यथा	१,५,८त ११,१५, १९,२४,२५
जहाणामए	यथानामक	१२,१३,१४, १६, १७, १८, २०, २१, २२,२६,२७,२८
जं	यत्	३,८
जाणए	ज्ञायकः	६
जाणगसरीर०	ज्ञशरीर	७, ८, १०, २२
०जाणगस्स	ज्ञायकस्य	८
जाव	यावत्	२६, २७, २८, पृ ५०टि ६, पृ ५१टि ३-४-८-१३
जावतिया	यावन्त	६
जिण०	जिन	९
जितं	जितम्	६
जीव०	जीव	८
जीववुड्ढि	जीतवृद्धि –अनुज्ञैकार्थ	पृ ५३टि.३
जीववुड्ढिपयं	जीतवृद्धिपदम्– अनुज्ञैकार्थ	३०गा.३
जीवस्स	जीवस्य	२
जीवाण	जीवानाम्	२
जीवे	जीवः	९
जुवराया	युवराज	१२,१३,१४,२६
जे	य	९
जो	य॰	२३,२४
०जोगिणो	योगिन	२८
जोणी	योनि	९
	ट	
०ट्ठवणाए	स्थापनया	३
	ठ	
ठवणा	स्थापना	३,४
ठवणा	स्थापना–अनुज्ञैकार्थः	३०गा २
०ठवणाणं	स्थापनानाम्	४

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
०दव्वाणुण्णा	द्रव्यानुज्ञा	७,८
दव्वाणुण्णाओ	द्रव्यानुज्ञे	६
दव्वाणुण्णाओ	द्रव्यानुज्ञाः	६
दव्वाणुन्ना	द्रव्यानुज्ञा	७,११,१४, १६,१९,२२
दंसिय	दर्शितम्	८
दासं	दासम्	१२,१४,१६,१८
दासिं	दासीम्	१२,१४,१६,१८
दिज्ज	दद्यात्	पृ ५१टि ८
दिट्ठंतो	दृष्टान्त	८,९
दिट्ठिवाय	दृष्टिवादम्–जैनागमम्	२८
०दिट्ठेणं	दृष्टेन	९
दुविहा	द्विविधा	५
दूसं	दूष्यम्	१३, १७
०देह	देहम्	८
दोण्णि	द्वे	६
दोण्णि	द्वौ	६

ध

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
धम्मकहाए	धर्मकथया	६

न

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
न	न	९
न–	न	६
नाण	ज्ञान	२८
नामाणुण्णा	नामानुज्ञा	१,२
नायाधम्मकहं	ज्ञाताधर्मकथाम्	२८
निसीहिया०	नैषेधिकी	८
नो	नो	६
नोआगमतो	नोआगमत	५

प

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
०पज्जवेहि	पर्यवै	२८
पट्ट	पट्टम्	१७
पडग	पटकम्	१३
पडं	पटम्	पृ.५१टि १
पडिग्गहं	प्रतिग्रहम्	२१
पडिपुण्णघोसं	प्रतिपूर्णघोषम्	६
पडिपुण्णं	प्रतिपूर्णम्	६
पडुप्पण्णं	प्रत्युत्पन्नम्	२४
पण्णत्ता	प्रज्ञप्ता	१, ५, ७, १०, ११, १५, १९, २५
पण्णविय	प्रज्ञापितम्	८
पण्हावागरणं	प्रश्नव्याकरणम्–जैनागमम्	२८
पतिविसेसो	प्रतिविशेषः	४
पद-	पद	८
पदपवरं	पदप्रवरम्–अनुज्ञैकार्थ	३०गा ३
पद	पदम्	६
पभवो	प्रभव –अनुज्ञैकार्थ	३०गा.२
पभावण	प्रभावना–अनुज्ञैकार्थ	३०गा २
पय	पदम्–अनुज्ञैकार्थ	पृ ५३टि ३
पयं	पदम्	८
०पय	पदम्	९
पयारो	प्रचार –अनुज्ञैकार्थ	३०गा २
परिजित	परिजितम्	६
परियट्टणाए	परावर्तनया	६
परूवियं	प्ररूपितम्	८
पवत्तए	प्रवर्तक.	पृ ५२टि १
पवत्तिया	प्रवर्तिता	२९गा.१
पवत्तिया–	प्रवर्तिता	२९गा १
पवत्ती	प्रवर्ती	२०,२१,२२
पवाल	प्रवाल	१३,१७
०पहाणस्स	प्रधानस्य	२८
पाउसं	प्रावृषम्	२४
पातं	पात्रम्	२१
पादपुंछण	पादप्रोञ्छनम्	२१
पुच्छणाए	प्रच्छनया	६
पुरिमताले	पुरिमताले	२९गा १

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तकाइ
विवाहपण्णत्ति	विवाहप्रज्ञप्ति व्याख्याप्रज्ञप्ति विबाधप्रज्ञप्ति वा-जैनागमम्	२८
०विसुद्धेणं	विशुद्धेन	२८
वीसं-	विंशति	उ०गा ३
वेढिमे	वेष्टिमे	३
	स	
सकडगं	सकटकम्	१४,१८
सचित्ता	सचित्ता	११, १२, १५, १६, १९, २०
सत्थवाहे	सार्थवाह	१२, १३, १४
सद्दणयाण	शब्दनयानाम्	६
सब्भाव०	सद्भाव	३
सभंड०	सभाण्ड	२२
समवायं	समवायम्-जैनागमम्	२८
समाणे	सन	१२, १३, १४, १६, १७, १८, २०, २१, २२, २६, २८
०समुच्छएणं	समुच्छयेण	८, ९
सयण	शयनम्	१३, १७
सरीर०	शरीर	८,९
सरीरग	शरीरकम्	८
सव्व०	सर्व	२८
सव्व-०	सर्व	१४, १८
संख	शङ्ख	१३, १७
संगह	सङ्ग्रह -अनुज्ञैकार्थ	उ०गा.३
संगहस्स	सङ्ग्रहस्य	६
संघातिमे	सङ्घातिमे	३
संत०	सत्	१३,१७
संतसार	सत्सारम्	पृ ५१टि ८
संथार०	संस्तार	८
संवर	संवर.-अनुज्ञैकार्थ	उ०गा.३
सा	सा	६
सार	सार	१३,१७

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तकाइ
सार	सारम्	पृ.५१टि.८
०सावएज्ज	स्वापतेयम्	१७
०सावतिज्ज	स्वापतेयम्	१३
सिक्खइ	शिक्षते	९
सिक्खियं	शिक्षितम्	६
सिक्खिस्सइ	शिक्षिष्यते	९
सिज्जा०	शय्या	८
सिद्धिसिला०	सिद्धिशिला	८
सिल	शिला	१३, १७
सिस्सस्स	शिष्यस्य	२१, २२, २८
सिस्सं	शिष्यम्	२२
सिस्सिणिय	शिष्याम्	२२
सिस्सिणियाए	शिष्याया	२१
सिस्सिणिं	शिष्याम्	२०
सिस्सिणीए	शिष्याया	२०,२२
सीसस्स	शिष्यस्य	२०
सीसं	शिष्यम्	२०
सुवण्ण	सुवर्णम्	१३,१७
सुसीलस्स	सुशीलस्य	२८
सूयगड	सूत्रकृत्-जैनागमम्	२८
से	अथ	१,२,३,५त २८
से	तद्	२,३,४,६,९,१२, १३,१४,१६,१७,१८, २०त २४,२६,२७,२८
सेए	एष्यति	पृ ५०टि २
सेट्ठी	श्रेष्ठी	१२,१३,१४
सेणावई	सेनापतिः	१२,१३,१४
सेय०	एष्यत्	९
	ह	
हत्थिं	हस्तिनम्	१२,१४ १६,१८
+हिय	हितम्-अनुज्ञैकार्थः	उ०गा २
हिरण्णं	हिरण्यम्	१३,१७
०हेउं	हेतुम्	२४
हेमंतं	हेमन्तम्	२४
होज्जा	भवेत्	४

३. तइयं परिसिट्ठं

विसेसणामाणुक्कमो

विसेसणाम	कि ?	पिट्ठको	विसेसणाम	कि ?	पिट्ठंको
अणुत्तरोववाइय दसाओ	जैनागम	५३	नायाधम्मकहा	जैनागमः	५३
अंतगडदसाओ	जैनागम	५३	पण्हावागरण	जैनागम	५३
आदिकर	तीर्थङ्कर	५३	पुरिमताल	नगरम्	५३
आयार	जैनागम	५३	वियाहपण्णत्ति	जैनागम	५३टि १
उवासगदसा	जैनागम	५३	विवागसुय	जैनागम	५३
उसभसेण	गणधर	५३	वियाहपण्णत्ति	जैनागम	५३
ठाण	जैनागम	५३	समवाय	जैनागम	५३
			सूयगड	जैनागम	५३

१—२

जोगणंदिपरिसिट्ठाइं

१. पढमं परिसिट्ठं

सद्दाणुक्कमो—सक्कयत्थसहिओ

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंको
अ		
अणुओगदाराणं	अनुयोगद्वाराणाम्—जैनागमस्य	७
अणुओगो	अनुयोग	१त ५, ७, ८, ९
अणुजाणामि	अनुजानामि	९
अणुण्णविज्जति	अनुज्ञाप्यन्ते	१
अणुण्णा	अनुज्ञा	१, २, ४, ५, ७, ९
अणुत्तरोववाइयदसाण	अनुत्तरोपपातिकदशानाम्—जैनागमस्य	९
अत्थेणं	अर्थेन	९
अरुणोववायस्स	अरुणोपपातस्य—जैनागमस्य	८
अगचूलियाए	अङ्गचूलिकाया—जैनागमस्य	८
अगपविट्ठस्स	अङ्गप्रविष्टस्य	२, ९
अगबाहिरस्स	अङ्गबाह्यस्य	२, ३
अतगडदसाण	अन्तकृद्दशानाम्—जैनागमस्य	९
आ		
आउरपच्चक्खाणस्स	आतुरप्रत्याख्यानस्य—जैनागमस्य	७
आभिणिबोहियनाणं	आभिनिबोधिकज्ञानम्	१
आयविभत्तीए	आत्मविभक्त्या	७
आयविसोहीए	आत्मविशोध्या	७
आयारस्स	आचारस्य—जैनागमस्य	९
आवस्सगवइरित्तस्स	आवश्यकव्यतिरिक्तस्य	४
आवस्सगस्स	आवश्यकस्य—जैनागमस्य	४, ५
आसीविसभावणाणं	आशीविषभावनानाम्—जैनागमस्य	८
इ		
इमस्स	अस्य	९
इमं	इदम्	२, ३, ९
इमाए	अस्या	९
इसिभासियाणं	ऋषिभाषितानाम्—जैनागमस्य	८
उ		
उक्कालियसुयस्स	उत्कालिकश्रुतस्य	६
उक्कालियस्स	उत्कालिकस्य	३, ४, ६, ७
उट्ठाणसुयस्स	उत्थानश्रुतस्य—जैनागमस्य	८
उत्तरज्झयणाण	उत्तराध्ययनानाम्—जैनागमस्य	८
उद्दिसिज्जंति	उद्दिश्यन्ते	१
उद्देसामि	उद्दिशामि	९
उद्देसो	उद्देश	१त ९
उववाइयसुयस्स	औपपातिकश्रुतस्य—जैनागमस्य	७

२. बीयं परिसिट्ठं

विसेसणामाणुक्कमो

विसेसणाम	किं ?	पिट्ठंको
अणुओगदार	जैनागम	५४
अणुत्तरोववाइयदसा	जैनागम	५५
अरुणोववाय	जैनागम	५५
अंगचूलिया	जैनागम·	५५
अंतगडदसा	जैनागम	५५
आउरपच्चक्खाण	जैनागम	५५
आयविभत्ति	जैनागम	५५
आयविसोहि	जैनागम	५५
आयार	जैनागम	५५
आसीविसभावणा	जैनागम	५५
इसिभासिय	जैनागम	५५
उट्ठाणसुय	जैनागम	५५
उत्तरज्झयण	जैनागम	५५
उववाइयसुय	जैनागम	५४
उवासगदसा	जैनागम	५५
कप्प	जैनागम	५५
कप्पवडिंसिया	जैनागम	५५
कप्पिया	जैनागम	५५
कप्पियाकप्पिय	जैनागम	५४
काउस्सग्ग	आवश्यकनामजैनागमाध्ययनम्	५४
खुड्डिआविमाणपविभत्ति	जैनागमः	५५
गणिविज्जा	जैनागम·	५५
गरुलोववाय	जैनागम	५५
गोयम	गणवर.	५४
चउवीसत्थय	आवश्यकनामजैनागमाध्ययनम्	५४
चरणविसोहि	जैनागम	५५
चंदपण्णत्ति	जैनागमः	५५
चंदाविज्झय	जैनागमः	५४
चारणभावणा	जैनागमः	५५
चुल्लकप्पसुय	जैनागम.	५४
जंबुद्दीवपण्णत्ति	जैनागम	५५
जीवाभिगम	जैनागम·	५४
झाणविभत्ति	जैनागम	५५
ठाण	जैनागम	५५
तंदुलवेयालिय	जैनागम	५४
तेयग्गिनिसग्ग	जैनागम	५५
दसकालिय	जैनागम	५४
दसा	जैनागम	५५
दिट्ठिवाय	जैनागम	५५
दिट्ठिविसभावणा	जैनागम	५५
दीवपण्णत्ति	जैनागम	५५
देविंदथय	जैनागम	५४
देविंदोववाय	जैनागम	५५
धरणोववाय	जैनागम	५५
नंदी	जैनागम	५४
नागपरियावणिया	जैनागम	५५
नायाधम्मकहा	जैनागम	५५
निरयावलिया	जैनागम	५५
निसीह	जैनागम	५५
पच्चक्खाण	आवश्यकनामजैनागमाध्ययनम्	५४
पडिक्कमण	आवश्यकनामजैनागमाध्ययनम्	५४
पण्णवणा	जैनागम	५४
पण्हावागरण	जैनागम	५५
पुप्फचूलिया	जैनागम	५५
पुप्फिया	जैनागम	५५
पमायप्पमाय	जैनागम	५४
पोरिसिमंडल	जैनागम	५५
मरणविभत्ति	जैनागम	५५
मरणविसोहि	जैनागम	५५

अणुओगद्दारसुत्तपरिसिट्ठाइं

१. पढमं परिसिट्ठं

गाहाणुक्कमो

२. बीयं परिसिट्ठं

सद्दाणुक्कमो–सक्कयत्थसहिओ

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
	अ	
अ	च	पृ १३६टि २
अउअगे	अयुताङ्गम् – कालमान-विशेष	पृ १४९टि.४
अउए	अयुतम्–कालमानविशेषः	२०२[२],३६७,५३२
अउयगे	अयुताङ्गम्–कालमानविशेष	२०२[२],३६७,५३२
अकम्मभूमिओ	अकर्मभूमिक	पृ १०२ टि.१
अकम्मभूमीओ	अकर्मभूमिक	पृ १०४टि १
अकरेमाणे	अकुर्वन्	२८
अकसिणखंधे	अकृत्स्नस्कन्ध	६५,६७
अकिरिया	अक्रिया	५२५[३]
अकुलिया	अकुलिका	२६५
अकुव्वमाणे	अकुर्वन्	पृ.६५टि २
अकुंतो	अकुन्तः	२६५
अकेवली	अकेवली	पृ १०८टि ८
+अक्ख	अक्षम्–अवमानविशेषम्	३२४गा ९३
अक्ख०	अक्ष–क्षेत्रमानविशेष	३३५
अक्खर०	अक्षर	६०६गा १४३
अक्खरसम	अक्षरसमम्	२६०[१०]गा ५०
अक्खरसंखा	अक्षरसङ्ख्या	४९४,पृ १८७ टि ३
०–अक्खर	अक्षरम्	१४
०–अक्खरिए	अक्षरिकम्	२१०,२१२
अक्खलियं	अस्खलितम्	१४
अक्खुडिया	अखण्डिता· गान्धारग्रामस्य मूर्छना	पृ.११८टि.१०

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
अक्खे	अक्षे	११,८७९
अक्खे	अक्ष –क्षेत्रमानविशेष	३८५,
अक्खेण	अक्षेण–अवमानविशेषेण	३२४
अखलिय	अस्खलितम्	६०५,
अगड०	अवट	३३६
अगणिकायस्स	अग्निकायस्य	३८३[२]
अगरु	अगरु	पृ १३४टि ४
अगलु	अगरु	३२३
अगिण्हियव्वम्मि	अग्रहीतव्ये	६०६गा १४०
अगिण्हियव्वे	अग्रहीतव्ये	पृ २०५टि १
अगोए	अगोत्र	२४४
–अग्ग	अग्र	३६६,३७४,३७९, ३८१,३९४,३९६
अग्गजीहाए	अग्रजिह्वया	२६०[२]गा २६
अग्गय	अग्रकम्	३३९गा ९९
०–अग्गहत्थे	अग्रहस्त·	३६६
०–अग्गं	अग्रम्	३७४,३७९,३८१
०–अग्गा	अग्राणि	३७४,३७९
अग्गि	अग्नि[कुमार]	पृ १०२टि १
अग्गि०	अग्नि	२८६
अग्गि	अग्नि –नक्षत्रदेताविशेष	२८६ गा ८९, पृ १२८ टि १
अग्गिए	आग्निक	२८६
अग्गि[कुमारे]	अग्नि[कुमार]	२१६[१३]
अग्गिदासे	अग्निदास	२८६
अग्गिदिण्णे	अग्निदत्त	२८६
अग्गिदेवे	अग्निदेव	२८६
अग्गिधम्मे	अग्निवर्म	२८६

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
अग्गिम०	अग्रिम	६४
अग्गिरक्खिए	अग्निरक्षित	२८६
अग्गिसम्मे	अग्निशर्मा	२८६
अग्गिसेणे	अग्निषेण	२८६
अग्गि	अग्निम् ४८७, पृ. १७७टि. ३	
अग्गी	अग्नि	२६७, ३७२, ३७४, ३७९, ३८१, ३९४, ३९६
०-अग्गे	अग्र	३७४, ३८१, ३९६
अग्गेयं	आग्नेयम्	४५७
०-अग्गेहिं	अग्रैः	३९७
अग्घविज्जति	आघ्रायते	पृ १९१ टि ९, पृ १९२टि. १२
अग्री	अग्री	२३०
अग्रं	अग्रम्	२३१
अचक्खुदंसण-गुणप्पमाणे	अचक्षुर्दर्शनगुण-प्रमाणम्	४७१
अचक्खुदंसणलद्धी	अचक्षुर्दर्शनलब्धि	२४७
अचक्खुदंसणं	अचक्षुर्दर्शनम्	४७१
०अचक्खुदंसणा-वरणे	अचक्षु-र्दर्शनावरण	२४८
अचक्खुदंसणिस्स	अचक्षुर्दर्शनिन	४७१
अचित्तदव्वखंधे	अचित्तद्रव्यस्कन्ध	६३
अचित्तदव्वोवक्कमे	अचित्तद्रव्योपक्रम	८३
अचित्ताण	अचित्तानाम् पृ ७३. टि १	
अचित्ते	अचित्त	६१, ७८, २७३, ५६६, ५६८, ५७०, ५७२, ५७३, पृ ७०टि ६ ७
अचित्ते	अचित्तम्	२७५
अच्चुए	अच्युत.-देवलोक	१७३, २४९
अच्चुए	अच्युते-देवलोके	३९१[७]
०अच्चुएसु	अच्युतेषु-देवलोकेषु	पृ १४४टि. ३
अच्चुओ	अच्युत.-देव	पृ १०२टि १
अच्चुओ	अच्युत -देवलोक·	पृ १४४टि. ३
अच्चुतए	अच्युतक -देवलोक	२१९[१६]
०अच्चुतेसु	अच्युतेषु-देवलोकेषु	३५५[३]
अच्चुयकप्पो	अच्युतकल्प	३५५[३]
०-अच्छयं	अक्षिकम्	पृ १२३टि. १८
अच्छिण्णे	अच्छिन्ने	३६६
०-अच्छियं	अक्षिकम्	२६२[९]गा ७९
अच्छि	अक्षि	२२६गा. २३
अजहण्णमणुक्कोसए	अजघन्योत्कृष्टक	४९८, ५००त ५०२, ५०४त ५०६
अजहण्णमणुक्कोसयाइं	अजघन्योत्कृष्टकानि	५०७, ५०९, ५११, ५१३, ५१५, ५१७, ५१९, पृ १८९टि. १२, पृ. १९०टि ४
अजहण्णमणुक्कोसं	अजघन्योत्कृष्टम्	३९१[९], पृ १९१टि १२
अजहण्णमणुक्कोसाइं	अजघन्योत्कृष्टानि	पृ १९१ टि. २-७
अजहण्णमणुक्कोसेणं	अजघन्योत्कृष्टेन	१९५[२-३]
अजिए	अजित -तीर्थङ्करः	२०३[२]
अजीवगुणप्पमाणे	अजीवगुणप्रमाणम्	४२८, ४२९, ४३४
अजीवणिस्सिया	अजीवनिश्रिता	२६०[४]
अजीवदव्व	अजीवद्रव्यम्	पृ. १०२टि १
अजीवदव्वा	अजीवद्रव्याणि	३९९, ४००
०अजीवदव्वा	अजीवद्रव्याणि	४०० त ४०२
अजीवदव्वे	अजीवद्रव्यम्	२१६[२, १९]
अजीवनामे	अजीवनाम	२१३, २१५
अजीवस्स	अजीवस्य	१०, ३१, ५३, २८३, ४७८, पृ ७५टि. ३

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
अलिंद	अलिन्द–पात्रविशेष·	३१९
अलोए	अलोक	२५०,५३१
अलोगे	अलोक·	३३२गा ९५
अवकरए	अवकरकः	२९०
०अवगाहणा	अवगाहना	पृ.१४०टि १
अवचओ	अपचयः	५४६गा १२५
अवचिते	अपचितः	६८
अवच्चनामे	अपत्यनाम–तद्धितनाम-विशेष·	३१०
अवच्चामेलियं	अव्यत्याम्रेडितम्	१४
०–अवच्चेण	अपत्येन	३०२गा ९२
–अवज्झात	अपध्यात	पृ.१२३टि १२
अवणय	अपनय	२६१गा.६१
अवणे	अपनय	पृ १२१टि.६
अवत्तव्वए	अवक्तव्यकम्	९९, १०१,१०३,११८,१२०, १४३,१४५,१४७,१८४, १८६,१८८,पृ.९०टि.३, पृ.९७टि १
अवत्तव्वग०	अवक्तव्यक	१०६[३], १०८ [३], १०९ [३], १११ [३], ११२ [३], ११४ [३], १५२ [३], १९६[३],पृ ८० टि. ६, पृ.९० टि. ३,पृ. ९६ टि २-४
अवत्तव्वगाइं	अवक्तव्यकानि	९९, १४३,१४७,
अवत्तव्वय	अवक्तव्यक	१९३, पृ.८४टि.१-९-१०
अवत्तव्वय०	अवक्तव्यक	१०४ [१-३], ११४ [१-२], १२१, १४८ [१], १५३ [२],१५८[१-३], पृ ७९ टि.४,पृ.८०टि ६, पृ ८१ टि ५, पृ ८९टि २-५त ७

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
अवत्तव्वया	अवक्तव्यकानि	पृ.८१ टि १०
अवत्तव्वयाइं	अवक्तव्यकानि	१०१, १०३,१८४,१८८,पृ ७९ टि.३,पृ.८३टि ८
अवत्थुं	अवस्तु	६०६गा.१२९
अवत्थू	अवस्तु	१५[५], ५७[५], ४७६,४८३[५],पृ.२०४ टि.९
०–अवमाणेसु	अपमानयो	५९९गा.१३२
अवयवेणं	अवयवेन	२६३,२७१, ४४२,४४६
अवरण्हे	अपराह्णे	२६
अवरविदेह०	अपरविदेह	पृ.१३९टि ६-७
०अवरविदेहाणं	अपरविदेहानाम्	३४४
अवरविदेहे	अपरविदेह·	४७५
अवव०	अवव–कालमानविशेष	३६७
अववंग०	अववाङ्ग–कालमानविशेष	३६७
अववंगे	अववाङ्गम्–कालमानविशेष	२०२[२],३६७,५३२
अववे	अववम्–कालमानविशेषः	२०२[२],३६७,५३२
अवसप्पिणीहिं	अवसर्पिणीभि·	पृ १७० टि.१४
अवसा	अवशा.	३३४गा.९८
अवसाणे	अवसाने	२६०[१०] गा ४५
अवसिट्ठं	अवशिष्टम्	पृ १६९टि ३
अवस्स	अवश्यम्	पृ.१३६टि.११
अवस्स०	अवश्यम्	२९गा.२-३
+अवस्सकरणिज्ज	अवश्यकरणीयम्–आवश्यकैकार्थे	२९गा.२
अवहाय	अपहाय	३७२,३७४, ३७९,३८१,३९४,३९६

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
असंखिज्जपएसो-गाढा	असङ्ख्येयप्रदेशावगाढाः	१४३
असंखेज्ज०	असङ्ख्येय	३६४
असंखेज्जइ०	असङ्ख्येय–असङ्ख्याततम	१०८[१-२],१०९[१-२] ११२[१ २],३९६,४२१ [१],४२२[२],४२४[२], ४२६[२],पृ.८९टि ५
असंखेज्जइभाग०	असङ्ख्येयभाग	३९६, ४२०[३],४२१[१]
असंखेज्जइभागं	असङ्ख्येयभागम्	३४७ [२,६], ३४८ [१],३४९ [२],३५० [१-३], ३५१ [१-२], ३५२ [१], ३५५ [१],३८७[४]
असंखेज्जइभागे	असङ्ख्येयभागे	१५२[१], पृ. ९५ टि. ५,पृ.९६टि.२
असंखेज्जइभागो	असङ्ख्येयभाग·	४१४, ४१८[२],४१९[२], ४२१ [१],४२२[२], ४२४[२]
असंखेज्जए	असङ्ख्येयकम्	४९७,४९९
असंखेज्जएणं	असंङ्ख्येयकेन	३६१
असंखेज्जगच्छगयाए	असङ्ख्येयगच्छगतायाम्	१७१,१७९, २०१[४],पृ ९०टि.२
असंखेज्जगुणा	असङ्ख्येयगुणा·	३७४, ३८१,३९६
असंखेज्जगुणाइं	असङ्ख्येयगुणानि	११४ [१-३],१५८[१-३]
असंखेज्जगुणे	असङ्ख्येयगुणम्	३३८, ३५७,३६२
असंखेज्जतिभाग०	असङ्ख्येयभाग	३७४,३८१
असंखेज्जतिभागं	असङ्ख्येयभागम्	१५३ [१],३४७[१,३-५], ३४९[१],३५०[१-३], ३५१[२],३५५[४-५]
असंखेज्जतिभागे	असङ्ख्येयभागे	१२५, १२९, १५२[२], पृ ८१ टि.७,पृ.९५टि.५
असंखेज्जतिभागो	असङ्ख्येयभाग	४१९[२], पृ.१७०टि.८
असंखेज्जपएसिए	असङ्ख्येयप्रदेशिक	६३, पृ.७७टि.३,
असंखेज्जपएसोगाढे	असङ्ख्येयप्रदेशावगाढ	१४३, १७७,१७८, पृ.९०टि.३, पृ ९१ टि.२
असंखेज्जपदेसिए	असङ्ख्येयप्रदेशिक	९९
असंखेज्जपदे-सोगाढे	असङ्ख्येयप्रदेशाव-गाढम्	३३१
असंखेज्जसमय-ट्ठिईए	असङ्ख्येयसमय-स्थितिकम्	३६४
असंखेज्ज-समयट्ठितीए	असङ्ख्येय-समयस्थितिक·	१८४, २०१[२-३]
असंखेज्ज-समयट्ठितीया	असङ्ख्येयसमयस्थितिका·	पृ.९७टि.१
असंखेज्जसमय-ट्ठितीयाओ	असङ्ख्येयसमय-स्थितिकाः	१८४
असंखेज्जं	असङ्ख्येयम्	११०[१], १५४, १५५, १९५[१], १९६[२-३]
असंखेज्जा	असङ्ख्येया	३६१, ४०४, ४१३, ४७५
असंखेज्जा	असङ्ख्येयानि	४०३,४०४, ४१३,४१४,४१८[२], ४१९[२],४२०[३], ४२१[१],४२२[२], ४२३[१],४२४[२], ४२६[२]
असंखेज्जाइ	असङ्ख्येयानि	१०७[१], १२४,१५१,१९२,३७४, ३८१,३९६,४२१[१]

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
अह	अथ	२०,२६०[३]गा.२९
अहउत्तरायता	अथउत्तरायता-गान्धारग्रामस्य मूर्छना	२६०[९]गा.४२
अहक्खाय०	यथाख्यात	४७२
अहक्खायचरित्त-गुणप्पमाणे	यथाख्यातचारित्र-गुणप्रमाणम्	४७२
अहपंडरे	यथापाण्डुरे	पृ ६३टि.८
अहम०	अधम	३३४गा ९७
अहम्मपएसो	अधर्मास्तिकाय-प्रदेश	४७६
अहम्मे	अधर्म'—अधर्मास्तिकाय	४७६
अहव	अथवा	४१८[२]
अहवण	अथवा	पृ.१७० टि १२-१३
अहवणं	अथवा	४२३[१], ४२६[२]
अहवा	अथवा	४०, ४९, ६५, ९२, १०१, १०३, ११८, १२०, १३५, १४७, १७५, २०२[१], २१३, २१६[१], २७७, २७८, ४७०, ५१०त ५१९, ५३०[२], पृ ९०टि ३, पृ ९१टि.२
अहं	अहम्	२६१गा ५९
अहापंडरे	यथापाण्डुरे	पृ ६३टि ८
—अहिकार	अधिकार	४८५,५५२, ५६३,५८५,५८९,५९८, पृ ७५टि ३
अहिगया	अधिगता	६०५
अहिगरणिसंठाण-संठिए	अधिकरणिसंस्थान-संस्थितम्	३५८
—अहिगार	अधिकार	५९,४७४, ५४१
०—अहिगारेणं	अधिकारेण	पृ १९५टि १

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
अहिनकुलम्	अहिनकुलम्	२९५
—अहिय	अधिक	३७२
अहिय०	अधिक	३३४गा ९७
०—अहियं	अधिकम्	३९०[२-३]
अहिया	अधिका	३३४गा.९८
अहिः	अहि	२९७
अहीणक्खर	अहीनाक्षरम्	१४
अहेऊ	अहेतु	५२५[३]
अहेलोए	अधोलोक.	पृ १८१टि १०
अहेसत्तमा	अधःसप्तमी	पृ.९१टि ६
अहेसत्तमाए	अधःसप्तम्याः	पृ.१४० टि.१, पृ १५३टि.४
अहो!	अहो!	१७, ३७, ४८५, ५४१
अहोनिसस्स	अहर्निशस्य	पृ ६५टि.६
अहोनिसिस्स	अहर्निशस्य	२९गा ३
अहोरत्त	अहोरात्र	३६५गा १०३
अहोरत्ता	अहोरात्रा	३६७
अहोरत्ते	अहोरात्र'	२०२[२], ३६७,५३२
अहोलोए	अधोलोके	१६१,१६२
अहोलोयखेत्ता-णुपुव्वी	अधोलोकक्षेत्रानुपूर्वी	१६४
अं	अ	२२६गा २०
अंकारंतं	अकारान्तम्	२२६गा २३
—अंकिय	अङ्कित	४९२[२]गा.११९
अंगपविट्ठस्स	अङ्गप्रविष्टस्य	३
अंगबाहिरस्स	अङ्गबाह्यस्य	३,४
अंगसंखा	अङ्गसङ्ख्या	४९४
अंगं	अङ्गम्	६
—अंग	अङ्गम्	६
अंगाइं	अङ्गानि	६
—अग्गिल्लक—०	अग्रिमक—अग्रिम	पृ १९५ टि १
अंगुल०	अङ्गुल	४१८[२],४१९[२],४२१[१],४२२[२],४२३[१],४२६[२]

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
अंधकार	अन्धकार	२६२[५] गा ७०
अंधा	अन्धा	२६०[११]गा.५५
अंबए	आम्रक.	२९१
अंबाडगाण	आम्रातकानाम्	८२,५६७
अंबाण	आम्राणाम्	८२,५६७
अंबिल	अम्ल	२२५
अंबिल०	अम्ल	पृ १७३टि ४
अंबिलरसणामे	अम्लरसनाम	२२७
अंबिलं	अम्लम्	२६७
०–अंसिए	अस्रिकम्	३५८
अंसुए	अंशुकम्	४३

आ

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
आ	आ	२२६गा १९
–आइ	आदि	८४,पृ ७३टि १ पृ ९७टि.१,पृ १०२टि १
आइएसु	आदिकेषु	पृ १७९टि.३
०–आइएहि	आदिकैः	पृ ७४टि ३
आइक्खगाणं	आख्यायकानाम्–निमित्तवेदिनाम्	८०
आइच्च०	आदित्य	पृ १७७टि ६
आइच्चो	आदित्य	४६०
आइट्ठे	आदिष्ट	५०८
०–आइणा	आदिना	पृ ७३टि.१
०आइयाइं	आदिकानि	२०,२७, पृ ६३टि १६,पृ ६४टि.१
०–आइयाए	आदिकायाम्	१३८
०–आइयाणं	आदिकानाम्	७१
आइल्ल०	आदिम	पृ ९६टि २
०–आइसु	आदिषु	पृ ७३टि १
आइं	आदि	पृ १३८टि ९
आई	आदि	पृ १३८टि ९
०–आईणं	आदीनाम्	८३,९०
०–आईया	आदिका	१६९गा १२
०–आउए	आयुष्क	२४४
आउकाइए	अप्कायिक	२१६[६]
आउ०[काइया]	अप्कायिकाः	पृ १६५टि ३
आउ[काइयाण]	अप्कायिकानाम्	४०८[२]
आउकाइयाण	अप्कायिकानाम्	३८५[२], ४२०[२]
आउकाइया	अप्कायिका	पृ १६५टि १
आउकाइयाणं	अप्कायिकानाम्	पृ १५४ टि २,पृ १६९टि २
–आउज्ज–	आतोद्य	५६९
०–आउडितओ	आकुटितक – आकुटित	४७४
०–आउडियस्स	आकुटितस्य	पृ १८१टि.४
आउताइ	आयूंषि	पृ १७३टि २
आउयकम्मविप्पमुक्के	आयुष्कर्मविप्रमुक्त	२८४
आउयाइं	आयूंषि	३८२, ४५२[३]
+आउल	आकुल	पृ ७२टि.१
०–आउसो !	आयुष्मन् !	३६६
–आऊ	आयु	३८७[५]गा.११२
आऊ(ढि०)	आप –नक्षत्रदेवताविशेष	२८६गा ९०
आए	आय	५३५,५५८, ५६१,५६७,५७३, पृ २००टि.२
आएसंतरेण	आदेशान्तरेण	पृ ९६टि २
आकर	आकर	पृ ६३टि ११
आकारंता	आकारान्ता	२२६गा २२
आकारंतो	आकारान्त	२२६गा.२१
०–आकारितैः	आकारितैः	४४७गा ११७
आकासे	आकाशः	पृ १८३टि ७
+आकुल	आकुल –भावस्कन्धैकार्थे	७२गा ५
आख्यातिकम्	आख्यातिकम्	२३२
–आगच्छेज्जा	आगच्छेत्	३४३[४]
–आगच्छेज्जा	आगच्छेयुः	२७२,२७४, २७९,२८१,२९४,२९६
–आगत	आगतम्	४४१गा ११५
आगता	आगता	२३१

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तकाइ
इमे	इमानि	२९,५१,७२,७५
इमेणं	अनेन	१७,१८,३७, ३८,४८५,४८६, ५४१,५४२
इमो	अयम्	२६१गा ५९, २९६,पृ १६९टि.२
इमां	इमां	२३०
इय	इति	पृ ६९टि ४
इय	इत	२६२[५]गा.७१
इयरे	इतर	पृ ७२टि.७
इयाणि	इदानीम्	४९१,५२५[१]
इव	इव	२२,६०६गा १४३
-इव	इव	४६२,४६६, ५९५,पृ २००टि २
इसि०	ऋषि	२६०[१०]गा.५३
+इस्सरिय-	ऐश्वर्येण	३०२गा.९२
इस्सरियनामे	ऐश्वर्यनाम-तद्धितनाम-विशेष	पृ.१३१टि १७-१९
-इह	इह	२६२[४]गा ६९
इहं	इह	६००
-इहं-	इह	पृ १२२टि ८
इ	इम्	२२६गा २०
इंकारत	इकारान्तम्	२२६गा २३
इंदगोवए	इन्द्रगोपक	२६५
इंदगोवया	(?)इन्द्रगोपक	पृ १२४ टि ११
इंदग्गी	इन्द्राग्नी-नक्षत्रदेवता-विशेषार्थे	२८६गा ८९
इंदधणू	इन्द्रधनु	२४९
इंदस्स	इन्द्रस्य	२१
इंदं	इन्द्रम्	२६७
इंदियपच्चक्खे	इन्द्रियप्रत्यक्षम्	४३७,४३८
इंदियाइं	इन्द्रियाणि	२५३,२५५, २५७, २५९
इंदो	इन्द्रः-नक्षत्रदेवता-विशेषः	२८६गा.९०

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तकाइ
	ई	
ई	ई	२२६गा.१९
ईकारता	ईकारान्ता	२२६गा.२२
ईकारतो	ईकारान्त	२२६गा.२१
-ईसर	ईश्वर	२०
ईसरियनामे	ऐश्वर्यनाम	३०९
ईसाणए	ईशानक	२१६[१६]
०-ईसाणाण	ईशानयो.	पृ.१४४टि ३
ईसाणे	ईशान	१७३, २४९
ईसाणे	ईशाने	३५५[२], ३९१[३]
ईसिपब्भारा	ईषत्प्राग्भारा	१७३, १७४, २४९
ईहते	ईहते	२३१
	उ	
उ	तु	२९गा.३,२०६[२]गा.१६, २६०[५]गा.३५, २६०[५]गा ३६, २६०[५]गा ३७,२६०[९]गा.४१, २६०[९]गा ४२, २६०[१०]गा.५३, २६१गा ६२,२६२[७]गा ७५, ३३४गा ९७, ३७४गा १०८, पृ ५९टि ४, पृ ११८टि.४,पृ १६३टि ९, पृ २०५टि.५
उऊ	ऋतु	३६७,५३२
उएट्टे(दे.)	शिल्पज्ञविशेष	पृ.१३१टि ३
उक्कडए	औत्करक	पृ १२८टि.१३
उक्कालियस्स	उत्कालिकस्य	४,५
उक्कावाया	उल्कापाता	२४९
+उक्कित्तण	उत्कीर्तनम्	७३गा ६, ५२६गा.१२३
उक्कित्तणाणुपुव्वी	उत्कीर्तनानुपूर्वी	९३, २०३[१,४]

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
एवभूओ	एवम्भूत	४७६, ६०६ गा १३९, पृ १८३टि.१०
एवभूते	एवम्भूत	६०६
एवामेव	एवमेव	३९७, ४८३ [२], ५०९, पृ ६२टि १, पृ १८१टि ५
एस	एष	३६७गा १०४, ३६७गा १०५, ५०८,
एस	एषा	४९०[४]गा १२२
एस	एतत्	२५३, २५५, २५७, २५९
एसज्ज	ऐश्वर्यम्	२६०[५]गा ३३
एसा	एषा	२८५गा ८८, पृ १९५टि १
एसो	एष	७४गा ७, ५९९ गा १३०
ओ		
ओ	ओ	२२६गा १९
ओअतओ	ओअन्तकः	२२६गा २१
ओकार०	ओकार	२२६गा १९
०-ओकिण्ण	अवकीर्ण-विक्षिप्त	२६२[५] गा ७१
ओगाढं	अवगाढं	पृ ८७टि ५
ओगाढा	अवगाढा	पृ.८७टि ५
०-ओगाढा	अवगाढा	१४३
०-ओगाढाइं	अवगाढानि	१४७
०-ओगाढाओ	अवगाढा	पृ ८६टि ५, १४७
०-ओगाढे	अवगाढ	१४३, १४७, १७७, १७८, पृ ९०टि ३, पृ ९१टि २
०-ओगाढे	अवगाढम्	३३१
ओगाढो	अवगाढ	४७५
०-ओगाहणा	अवगाहना	३४६, ३४७ [१-४, ६], ३४८ [१], ३४९[१ २], ३५२[१],
०-ओगाहणा		३५५[१, ४-५], ३७४, ३८१, ३९६, पृ १३९टि १५, पृ १४४टि २
०ओगाहणाओ	अवगाहनात्	३७४, ३८१, ३९६
०-ओगाहणाओ	अवगाहनात्	३७४, ३८१, ३९६
ओगाहेज्जा	अवगाहेत	३४१[१,५]
-ओट्ठ	ओष्ठ	१४
०-ओट्ठ!	ओष्ठ!	२६२[५]गा ७१
ओमाण०	अवमान	३२४गा ९३, ३२४गा ९४
ओमाणप्पमाण०	अवमानप्रमाण	३२५
ओमाणप्पमाणेणं	अवमानप्रमाणेन	३२५
ओमाणिज्जति	अवमीयते	पृ १३४टि ६
ओमाणे	अवमानम्	३१६, ३२४
ओमिणिज्जति	अवमीयते	३२४
ओरालिए	औदारिकम्	४०५, ४०८ [१, ३], ४११
ओरालिता-	औदारिकाणि	पृ १७१ टि ३
ओरालिय०	औदारिक	४२०[३-४], ४२३[२], पृ १६६टि २-६, पृ १६७टि ४-५-७
ओरालियसरीर०	औदारिकशरीर	२३८
ओरालिय-सरीरस्स	औदारिकशरीरस्य	४१५
ओरालियसरीरा	औदारिकशरीराणि	४१३, ४१८[१-२], ४१९ [१ ३], ४२०[१,३], ४२१[१], ४२२[१], ४२३[१], ४२४[१], ४२५[१], ४२६[१]
ओरालिय-सरीरेहि	औदारिकशरीरैः	४२१[१]
ओरालियस्स	औदारिकस्य	४१४
ओरालिय	औदारिकम्	२३८

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तकाइ
कओ	कुत	पृ ११९टि ५
कउही	ककुदी	२७१गा ८३
कउहेणं	ककुदेन	४८६
कक्करि	(?)गर्गरी	पृ १३३टि १४
कक्खड०	कर्कश	४३३
कक्खडफास-गुणप्पमाणे	कर्कशस्पर्शगुण-प्रमाणम्	४३३
कक्खडफासणामे	कर्कशस्पर्शनाम	२२३
०कक्खडे	कर्कश	२२५
कज्जइ	क्रियते	३९६, पृ ६० टि ७, पृ ७६टि ६, पृ १५२टि ७,पृ १६२टि ४
कज्जंति	क्रियते	५३, १४६, १८५, १८७,२८३,३७४,३८१, ४७८, पृ ६०टि ७,पृ ६१ टि ५, पृ ६५ टि १०, पृ ७७टि २, पृ ८३टि ३-४, पृ ८५ टि ६, पृ ८७ टि ४, पृ ९० टि ३, पृ १५०टि १२
कज्जवए(दे०)	कचवरक –तृणादि समूह 'कचरो' इति भाषायाम्	२९०
कज्जंति	कुर्वन्ति	पृ १५१टि ४
कज्जा–	कार्या	पृ ७६टि ६
कज्जेणं	कार्येण	४४२
कट.	कट	पृ १०७टि ७
कट्टुगाति	कट्टुकानि	पृ १३०टि १
कट्टु	कृत्वा	१४, ४८२, ५२५[३], ५६१, पृ.६४टि ३, पृ ७७टि ३
कट्ठकम्मे	काष्ठकर्मणि	११,३२,५४, ४७९
कट्ठकारए	काष्ठकारक	पृ १३१टि ३
कट्ठकारे	काष्ठकार	३०४
कट्ठहारए	काष्ठहारक	पृ १३१टि १
कड	कट	३२५,४७१

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तकाइ
कड०	कट	पृ १७८टि ११
कडग	कटक	४[illegible]
कडिल्लय(दे०)	भाजनविशेष	पृ १३६टि १८
कडी	कटी	[illegible]
कडुगा	कटुकानि	२९८
कडुगाणि	कटुकानि	पृ १३०टि १
कडुच्छुय(दे०)	दर्वी	३३६
कडुयी	कटुकी	पृ १७५टि १०
कडुय०	कटुक	२२५,पृ १७८टि [illegible]
कडुयरसणामे	कटुकरसनाम	२२२
कडुलय(दे०)	भाजनविशेष	पृ १३६टि १८
कडेण	कटेन	२७५
कडो	कट	२१५, ४४४
कणगसत्तरी	कनकसप्तति – शास्त्रविशेष	४९
कणय	कनक	पृ ६२टि.१०
कण्ण	कर्ण	पृ ७३टि १
कण्णा	कन्या	२१२
०कण्णिए	कर्णिकम्	२५८
कण्हलेसे	कृष्णलेश्य	२३७, पृ १०८टि ८
कतरे	कतरत्	२५३ २५५, २५७,२५९,३३८, ३५७,३६२
कतरेणं	कतरेण	४५६
कतरेहिंतो	कतरेभ्य	३३८, ३५७ ३६२
कति	कति	१०५तः १०७, ४०८[१]
कति०	कति	१०८[१], १२५, १२९, १५२[१], १५३, २६०[१०]गा ८२, १००तः १०२
कतिविहा	कतिविधानि	१०१तः १०२
कतो	कुत	२६०[१०]गा ८३

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
कालो	काल॰	१०५गा ८, १२२गा.९, १४९गा १०, पृ ७४टि.५
कालोय	कालोद	१६९गा.११
कालोवक्कमे	कालोपक्रमः	७६, ८६, पृ ७३टि १
कावडियाणं(दे॰)	वैवधिकानाम्	पृ ७३टि ३
कावालियए	कापालिककः	२८८
कावालिये	कापालिक॰	पृ १२८टि.८
काविलं	कापिलं-शास्त्रविशेष	४९
कावोयाणं	वैवधिकानाम्	पृ.७३टि ३
किक्किरि	भाण्डविशेष	३२१
किच्चिर	कियच्चिरम्	६०४गा १३४
किज्जइ	क्रियते	पृ ६०टि.७ पृ ७६टि ६
किज्जति	क्रियते	पृ ८३टि.५, पृ ९४टि.५
किट्टिसे	किट्टिसम्-सूत्रभेद॰	४४
किण्णरे	किन्नरः	२१६[१४]
किण्ह॰	कृष्ण	२९७
किण्हो	कृष्ण	२९७
कित्तइस्सामि	कीर्तयिष्यामि	७४गा ७
कित्तयस्सामि	कीर्तयिष्यामि	पृ ७२टि ३
कित्तयिस्सामि	,,	,,
कित्तियाहिं	कृत्तिकासु	पृ.१२७टि.२
किन्नरखधे	किन्नरस्कन्धः	६२
किमिरागे	कृमिरागम्-सूत्रभेद	४३
किर	किल	३४३[५]गा १००
किरियाओ	क्रिया	पृ १२३टि.१
॰किलामियय	क्लान्तकम्-क्लान्तम्	२६२[९]गा ७९
+॰किलेस	क्लेशम्	पृ १२३टि.७
॰किलेसं-	क्लेशम्	पृ १२३टि ७
किसल॰	किसलय	४९२[४]गा १२२
किसलयाणं	किसलयानाम्	४९२[४] गा.१२१

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
किं	किम्	३त ६,९त ११,१३, १४,१६त २८,३०त ३२, ३४त ३९,४१त ५०,५२ तः ५४,५६त ६४,६६त ७१,७६,७८त ९१,९३, ९५,९८त १०२,१०४त १०९[१], ११२[१-२], ११३[१], ११५त १२६, १२९,१३१त १३४,१३६ त १३९, १४२तः १५२ [१],१५३,१५९त १६३, १६५ त. १६७, १६९त १७१, १७३ त १७५, १७७त १८०, १८३, १८८, १८६ त १९३, २०० त २१२, २१४, २१५, २१७ त २२५, २२७त २५१, २६०[१], २६१,२६२[१],२६२[४] गा.६९, २६३ त ३१८, ३२०,३२२,३२४,३२६, ३२८, ३३० त ३३४, ३३९,३४०,३४२,३५८, ३६०, ३६३ त ३६६, ३६८ त ३७०, ३७३ तः ३७५, ३७७, ३८०त ३८२,३९२,३९५,३९६, ३९८, ४०३ ४०४, ४२७त ४५३, ४५५त ४६९, ४७१ त ४७९, ४८१, ४८२, ४८४ त ४९२[१], ४९३त ५०६, ५२६ त ५३६, ५३८त ५४७, ५४९ त ५५८, ५६० त ५८०, ५८२ त. ५९३, ५९६त ६०६, पृ.५९ टि.६, पृ.८० टि.४

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
किं–	किम्	६
किंकाइएणं	केकायितेन–मयूरशब्देन	पृ १७८टि ६
किंचि	किञ्चित्	३७३, ३८०, ३९५, ४५९
किंचि०	किञ्चित्	४५९,४६०, ४६३,४६४,५०८
किंपुरिसखंधे	किंपुरुषस्कन्ध	६२
किंपुरिसे	किंपुरुष	२१६[१४]
किंसुय	किंशुक	२०
कीओ	क्रीत	४७६
कीडयं	कीटजम्- सूत्रभेद	४०,४३
कीरइ	क्रियते	१००,१०२,११७, ४६२,४६६,पृ ७५टि ३, पृ ८३ टि ४, पृ ९४ टि ५७, पृ १५१ टि.४, पृ.१७७टि.१०
कीरए	क्रियते	१०
कीरति	क्रियते	३१,८६,१४६, पृ ७६टि ६, पृ १७७ टि ११
कीरंति	क्रियन्ते	पृ १६२टि ७
कीला	क्रीडा	पृ १२२टि ३
कुक्कुडं	कुक्कुटम्	४४६
कुक्कुडो	कुक्कुट	२६०[३]गा २८
कुचेला	कुचेला	पृ ११८टि ४
कुच्छी	कुक्षि –क्षेत्रमानविशेष	३३२गा ९५, ३३५, ३४५,३५९
कुच्छीओ	कुक्षी–क्षेत्रमानविशेषार्थे	३३५, ३५९
कुच्छेज्ज	कुथ्येत्	२४३[५]
कुच्छेज्जा	कुथ्येयुः	३७२,३७४, ३७९,३८१,३९६
कुट्टिमारे	कुट्टिमकार	पृ १३१टि ३
कुडय०	कुटज	२९६
०कुडिं	कुटीम्	पृ १२३टि ७

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
कुण	कुरु	पृ १२१टि ५
कुणइ	करोति	२६२[२]गा ६५
कुणव	कुणप	२६२[५]गा. ७४
कुणसु	कुरु	२६१गा ७९
कुणिम	कुणप	पृ १२३टि ६
कुणिव	कुणप	पृ १२३टि.६
कुतवे	कौतवम्–सूत्रभेद	४८
कुप्पावयणिए	कुप्रावचनिक	५,६५
कुप्पावयणिते	कुप्रावचनिकम्	१९
कुप्पावयणिय	कुप्रावचनिकम्	२१,२५, २७,पृ ६३टि ३
कुप्पावयणिये	कुप्रावचनिक	५,७०
०कुमारे	कुमार	२१६[१३]
कुरु०	कुरु–कुरुनामकद्वीप-समुद्रार्थे	१६९गा १८
कुल	कुल	३३४गा ९६
कुलओ	कुडव – धान्यमानविशेष	३१८
कुलनामे	कुलनाम	२८७
कुलपुत्त	कुलपुत्रम्	४४७
कुलया	कुडवा –धान्यमान विशेषा	३१८
कुलवा	कुडवा –धान्यमान विशेषा.	पृ १३३टि ३
कुलवो	कुडव –धान्यमानविशेष	पृ १३३टि ३
कुलिय–	कुलिक	८५, पृ ७२टि १
०कुले	कुलम्	२८४गा ८५
कुवित्ती	कुवृत्तय	पृ ११८टि ४
कुवुट्टिं–	कुवृष्टिम्	पृ १७७टि २
कुवुट्ठी	कुवृष्टि.	४५५,४५७
कुसले	कुशल	३६६
०कुसवरा	कुशवरौ–कुशवरनामानौ द्वीपसमुद्रौ	१६९गा १२
कुसुमसंभवे	कुसुमसम्भवे	२६०[३] गा २९
कुसुंभए	कुसुम्भक	२६७

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
कुहेज्ज	कुथ्येत्	पृ.१३८टि ६
कुंकुम	कुङ्कुम	३२३
कुंचा	कौञ्चा.	२६०[३]गा २९
कुंड०	कुण्ड	४५१, ४५५
कुंडले	कुण्डलः– कुण्डलनामकद्वीपसमुद्रार्थे	१६९गा ११
कुडा	कुण्डा	पृ.९२टि.५
कुंडाणं	कुण्डानाम्	पृ.१४६टि ७
कुडानि	कुण्डा	२२८
कुडिय	कुण्डिका	३२१
कुंडे	कुण्डे	५३०[१]
कुंथू	कुन्थु –तीर्थङ्कर	२०३[२]
कुंदो	कुन्द	४६०
कुंभे	कुम्भ – धान्यमानविशेष	३१८
०कुंभे	कुम्भ	१७, १८, ३७, ३८, ६०, ४८५, ४८६, ५४१, ५८३
कूडा	कूटानि–कूटनामकद्वीपसमुद्रार्थे	१६९गा १४
कूडाणं	कूटानाम्	३६०
क्लृ	क्लृ	पृ १०८टि २
क्लृ	क्लृ	पृ १०८टि २
केइ	केचित्	६०५
केइ	कश्चित्	४५०, ४७४, ४७५
केइ	किञ्चित्	४७६
केकाइयुणं	केकायितेन–मयूरशब्देन	४४३
केण–	केन	४०३, ४०४
केणइ	केनचित्	४४१ गा११५
केति	कश्चित्	पृ १४७टि ७
केत्तियं	कियत्	५०७, ५०८, ५१० त. ५१९
केत्तिलय	कियत्	पृ १८८टि२, पृ १८९टि १५-१८, पृ १९०टि ५, ७-१०-१४, पृ १९१ टि.३-६

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
केमहालिया	कियन्महती	३४७[१-४,६], ३४८ [१], ३४९, [१-२], ३५२[१], ३५५, [१, ४-५]
केरिसी	कीदृशी	२६०[११]गा.५४
केवइ०	कियत्	३८८[१], ३९१ [४, ८-९]
केवइय	कियन्तम्	३८५[५]
केवइयं	कियत्	पृ ८१टि ४ पृ १८८टि ४
केवइया	कियन्ति	४१५, ४१७, ४१८[२-३], ४१९[३], ४२०[१, ३-४], ४२१ [१], ४२२[२], ४२३ [१, ३], ४२४ [२, ४], ४२५[१ २], ४२६[२]
केवचिरं	कियच्चिरम्	११०[१], १११ [१-३], १२७, १५४, १५५, १९५[१-३], १९६ [१ २], ४८८ त. ४९०
केवचिर	कियच्चिरम्	पृ ८१टि १, पृ ८९टि २
केवति०	कियत्	३८३[२-४], ३८४[१], ३८५[१], ३८७[३-४], ३८९, ३९१[२-३, ७]
केवतिय	कियन्त	३८३[१-२], पृ ८१टि.१, पृ ९६टि.५
केवतिया	कियन्त	३७६, पृ २०४ टि ३
केवतिया	कियती	पृ.१४४टि.२
केवतिया	कियन्ति	४१३, ४१४, ४१६, ४१८[१], ४१९ [१-२], ४२०[३], ४२३[२], ४२६[१] पृ १९५टि ८
केवलणाणपच्चक्खे	केवलज्ञानप्रत्यक्षम्	४३९

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
[illegible]	कौरव्य-कुरुकुलीना	पृ १२८टि.३
[illegible]	कौरव्या-[illegible]ग्रामस्य मूर्च्छना	पृ ११८टि ६
[illegible]	कौरव्या-षड्जग्रामस्य मूर्च्छना	२६०[७] गा ३९
[illegible]	कौरव्य-कुलकुलीन	२८७
[illegible]	कौल्लकिक	३०३
[illegible]	कोशाः	५०८
कोह	क्रोध	२६२[?]गा ६५
कोह०	क्रोध	पृ १९४टि ४
[illegible]	क्रोधकषायी	पृ.१०८टि ८
[illegible]	क्रोधकषायी	२३७
[illegible]	क्रोधक्षपणा	५९१
[illegible]	क्रोधस्य	पृ.२०१टि १
[illegible]	कूष्माण्डानाम्	३९७
[illegible]	क्रोधेन	५७९
[illegible]	क्रोधी	२८१
[illegible]	क्रोध	पृ २०१टि.१
[illegible]	क्रोध	५३३,५३३गा १२४
०[illegible]	क्रोध	२८१,२८४
[illegible]	क्रोधिन	२८१
[illegible]	[illegible]	२७७
[illegible]-०	[illegible]-समुद्रयोः	१९९गा.१२
[illegible]	[illegible]	४४७गा.११७
	ख	
[illegible]	क्षायिक	२३३,२४०, २४४
[illegible]	क्षायिकम्	[illegible], पृ ११०टि १५
[illegible]	क्षायिक	[illegible],पृ ११३टि २,पृ ११४टि.४,पृ.११५ टि २,पृ.११६ टि २
खइयं	क्षायिकम्	२५३, २५५, २५७, २५९
खए	क्षय.	२४२,२४३
खएणं	क्षयेण	२४३
खओवसमनिप्पन्ने	क्षयोपशमनिष्पन्नम्	२५२त २५७
०खओवसम-निप्पन्ने	क्षयोपशमनिष्पन्नम्	पृ ११४टि.३
खओव-समनिप्फन्ने	क्षयोपशमनिष्पन्नम्	२४५, २४७
खओवसमिए	क्षायोपशमिक:	२०७[२], २३३, २४५, २४७
खओवसमिए	क्षायोपशमिकम्	२५७तः २५९
खओवसमिएण	क्षायोपशमिकेन	पृ.११३ टि.५
खओवसमिए णामे	क्षायोपशमिकं नाम	पृ ११०टि.१६, पृ.१११टि.४
खओवसमिय	क्षायोपशमिक	२५१, पृ.११४ टि.४, पृ. ११५ टि.२-६
खओवसमियस्स	क्षायोपशमिकस्य	पृ.११३ टि.७
खओवसमिया	क्षायोपशमिकी	२४७
खओवसमियाइं	क्षायोपशमिकानि	२५३, २५७, २५९
खओवसमे	क्षयोपशम	२४५, २४६
खओवसमेणं	क्षयोपशमेन	२४६
खग्ग-०	खड्ग	पृ.७३टि.१
खज्जोगो	खद्योत	पृ.१०७टि.८
खज्जोतो	खद्योत	४६०
खतिए	क्षायिक	२०७[२]
खतिय	क्षायिक	पृ.११४टि.४, पृ ११५टि.३
खतियं	क्षायिकम्	२५३
खंतेण	क्षान्तेन	४४१

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
०गोए	गोत्र	२४४, पृ.१८५ टि २-३
गोघातगा	गोघातका	२६०[५] गा ३८
गोट्ठियाणं	गोष्ठिकानाम्	४७६
गोण्णे	गौणम्	२६३,२६४
गोतम	गौतम-व्रतिविशेष	२१
गोतमा!	गौतम!	११४[१], ३४७[१], ३४८[१], ३८६[१-२], ३८७[२,४], ३८८[३], ३९०[१], ३९१[२,५,६,८], ४०३, ४०४, ४१८[१], ४१९, [२], ४२१[१]
गोत्तकम्म	गोत्रकर्म	२४४
०गोत्ते	गोत्र	४८७,४९०
०गोदे	गोत्र.	पृ १८५टि.२-३
गोपुर	गोपुर	३३६
०गोप्पओ	गोष्पदम्	पृ १७७टि.६
गोप्पतो	गोष्पदम्	पृ.१७७टि ७
गोप्पयं	गोष्पदम्	४६०
गोमिए	गोमान्	२७४
गोमुही	गोमुखी-वाद्यविशेष	२६०[४]गा ३०
गोम्मि०(दे०)	कर्णखर्जूर	पृ १७५टि ७
गोम्हियादि(दे)	कर्णखर्जूरादि	४४६
गोयमा!	गौतम!	१५८[१], ३४७[२,६], ३४९[१], ३५१[१-२], ३५२[१ ३], ३५५[१,५], ३८७[२], ३९०[५], ४१५, ४१६, ४१८[३], ४२२[२], ४२६[१], पृ १६५टि ८
गोयरग्ग०	गोचराग्र	४५२, ४५६
गोरवीया	षड्जग्रामस्य मूर्छना	पृ.११८टि.६
गोरी	गौरी	२६०[११]गा.५५

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
गोवयति-	गोपायति	२६५
गोव्वतिय	गोव्रतिक-व्रतिविशेष	२१
गोहिया	गोधिका-वाद्यविशेष	२६०[४]गा ३१
गोहिं	गोभि	२७४
गौ.	गौः	पृ १७७टि.९
ग्रन्थे	ग्रन्थे	३११

घ

घटो	घट.	२२९
घट्ठा	घृष्टाः	२२
घड०	घट	४७१
घडक	घटक	पृ.१३३टि १४
घडग	घटक	३२१
घडस्स	घटस्य	४४४
घडी	घटी	२७५
घडे	घटे	५३०[१]
घडेण	घटेन	२७५
घडो	घटः	२१५, ४४४, पृ.१२२टि.७
घण	घन	४२६[२], पृ १४७ टि ९
घण०	घन	पृ १४७टि.९
घणवणाइएणं	घनघनायितेन	४४३
घणपमाण	घनप्रमाण	४१८[२]
०घणंगुलाण	घनाङ्गुलानाम्	३३८, ३५७
०घणगुलाणं	घनाङ्गुलानाम्	३३८, ३५७, ३६२
घणगुले	घनाङ्गुलम्	३३७, ३३८, ३५६, ३५७, ३६१, ३६२, पृ.१४४टि २
घय०	घृत	५४१
घय-०	घृत	पृ.७३टि.१
घयकुंभे	घृतकुम्भः	१७, १८, ३७, ३८, ६०, ४८५, ४८६, ५४१, ५४२, ५८६

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
घय[वर]	घृत[वर]–एतन्नामकद्वीप-समुद्रार्थे	१६९गा ११
०घय	घृतम्	२४९गा.२४
घर	गृह	३२६,पृ १८१टि २४
घर०	गृह	पृ १८१टि २४
घरा	गृहाणि	२४९
घरे	गृहे	४७५,५३०[१]
०घरेसु	गृहेषु	२६७
घरो	गृहम्	पृ ११२टि ७
घाइकम्माणं	घातिकर्मणाम्	२४६
घाणिंदियपच्चक्खे	घ्राणेन्द्रियप्रत्यक्षम्	४३८
घातिकम्माणं	घातिकर्मणाम्	पृ ११० टि १७
घायकम्माणं	घातिकर्मणाम्	पृ ११० टि १७
घायिकम्माण	घातिकर्मणाम्	पृ ११० टि १७
घेप्पति	गृह्यते	३७५,५०८
घोडगमुहं	घोटकमुखम्–शास्त्र-विशेष	पृ.६८टि ७
घोडगसुय	घोटकश्रुतम्–शास्त्र विशेष	पृ ६८टि.७
घोडगसुह	घोटकसुखम्–शास्त्र-विशेष	पृ ६८टि ७
घोडमुह	घोटमुखम्–शास्त्र-विशेष	४९
घोडयसह	घोटकसखम्–शास्त्र-विशेष	पृ ६८टि ७
घोससमं	घोषसमम्	१४
०घोसं	घोषम्	१४,६०५
०घोसा	घोषा.	४९२[२]गा ११९

च

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
च	च	१०१, १०३, १२२ गा ९, २०९गा १७, २२६ गा २३, २३२, २६०[२] गा २६, २६०[३]गा २९, २६०[१०]गा ४४, २६० [१०]गा ४७त ५२, २६० [११]गा ५४-५५, २७१ गा ८४, २९५, ३११, ३१२, ३२४ गा ९३गा. ९४, ३२२गा ९५, ३३६, ३३९गा ९९, ३४९[१], ३६८गा १०६, ४८६गा. ११६, ४४७गा ११७, ४४८, ४५५, ४७४, ५०८, ५५७गा १२६, पृ ७५टि.३, पृ १२९टि १२, पृ १३२ टि ६९, पृ १४९ टि ७
चइत्त	च्यावित	४८५,५५२
चइय	च्यावित	५४१,५८५, पृ ६२टि ७, पृ ७५टि ३
चउ	चतुर्	पृ ९६टि २
चउ०	चतुर्	२६०[४]गा ३१
चउक्क	चतुष्क	३३६
चउक्कओ	चतुष्कक	पृ १३५टि ६
चउक्कयं	चतुष्ककम्	८गा १
चउक्कसंजोएण	चतुष्कसयोगेन	२५१
चउक्कसंजोगा	चतुष्कसयोगा	२५१
चउक्कसंयोगा	चतुष्कसयोगा	२५६
चउक्का	चतुष्कानि	पृ ११५टि १-६
चउक्को	चतुष्क	३२८
चउजमलपयस्स	चतुर्यमलपदस्य	४२३[१]
चउणामे	चतुर्नाम	२०८, २३१
चउण्ह	चतुर्णाम्	२४६
चउत्तर	चतुरुत्तरम्	पृ १३६टि १०
चउत्थं	चतुर्थः	२६०[१०]गा ५२
चउत्थी	चतुर्थी	२६१गा ५७, २६१गा ६०
चउत्थी	चतुर्थी–विभक्ति	२६१गा ५७गा ६०

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
छव्वीसं	षड्विंशति	१०१, १४५, १४७, १८६, १८८, ३९१[८]
छंद	छन्दस्	६०६गा.१४२
छंदणा	छन्दना–सामाचारीभेद	२०६[२]गा.१६
छिज्जइ	छिद्यते	३६६
छिज्जति	छिद्यते	३६६
छिज्जेज्ज	छिद्येत	३४३[१]
छिण्णे	छिन्न	३६६
छित्ते	क्षेत्रे	पृ १३४टि.१२
छिंदति	छिनत्ति	पृ.१८०टि.१०
छिंदमाणं	छिन्दन्तम्	४७४
छिंदसि	छिनत्सि	४७४
छिंदामि	छिनद्मि	४७४
छिहाए	शिखया	पृ १७५टि.३
छेए	छेक·	३६६
छेत्तुं	छेत्तुम्	३४३[५]गा.१००
छेओवट्ठ वणिय०	छेदोपस्थापनिक	पृ १७९ टि ७ ८
छेओवट्ठावे	छेदोपस्थाप	पृ.१७९टि ८
छेओवट्ठावणलद्धी	छेदोपस्थापनलब्धि·	२४७
छेओवट्ठावणिय०	छेदोपस्थापनिक	४७२
छेयणगदाइ	छेदनकदायि	४२३[१]

ज

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
जइ	यदि	३, ४, ५, ६, १५[५], ३५, ५७[५], ४१५, ४२३[३], ४७६, ५९९गा १३२
जइण	जवन	३६६
जइयव्वं–	यतितव्यम्	६०६गा.१४०
जक्खस्स	यक्षस्य	२१
जक्खादित्ता	यक्षादीप्तकानि	पृ.११२ टि.४
जक्खालित्ता	यक्षादीप्तकानि	२४९
जक्खे	यक्ष	२१६[१४]
जक्खे	यक्ष –यक्षनामकद्वीपसमुद्रार्थे	१६९गा.१४
जण	जन	२६२[२]गा.६४, ४९१[४]गा.१२२
जणण	जनन	२६२[५]गा ७०, पृ.१२२टि १४
जणे	जने	५९९गा १३२
०जणो	जन	२६२[६]गा ७३
जण्णइज्ज	यज्ञीयम्–उत्तराध्ययनस्याध्ययनम्	२६६
जण्णदत्ते	यज्ञदत्त	पृ १०१टि.९
जण्णदत्तो	यज्ञदत्त	२१४
जति	यदि	४८३[५]
जत्थ	यत्र	८गा.१,५२२त ५२४
जधा	यथा	पृ ८१टि ५, पृ १५४ टि. २, पृ १६७ टि ७, पृ १६८ टि २
जप्प	जप	२७
जमईयं	यमतीतम्–सूत्रकृदङ्गस्याध्ययनम्	२६६
जमदिण्णे	यमदत्त	पृ १२८टि १
जमदेवताहि	यमदेवताभि·	पृ १२८टि १
जमरक्खिए	यमरक्षित·	पृ १२८टि १
०जमलपयस्स	यमलपदस्य	४२३[१]
जमे	यम –नक्षत्रदेवताविशेष	२८६ गा ९०, पृ. १२८ टि १
जम्मण	जन्मत्व	१८, ३८, ६०, ४८६, ५४२, ५५२, ५६४, ५८६
जम्मि	यस्मिन्	२९६, ५०८
जम्हा	यस्मात्	२९गा ३, ३६६, ४७६, ५२५[३], पृ १८२ टि ६
जयं	यक्त्	पृ.६०टि.५
जयंत	जयन्त[देव]	३९१[९], पृ.१०२टि.१

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
जहाणामए	यथानामकः	३६६, ३९६, ४५०
जहाणामते	यथानामक:	३९७
जहानामए	यथानामक	३७२, ३७४, ३७९, ३९४, ४७५, ५०८
जहानामते	यथानामक	३८१
जहेव	यथैव	पृ १४४टि २
जं	यत्	८ गा १, १७, २८, ३२, ३७, ४९, ५०, ५४, ८५, ८६, २६०[१०] गा ५२, २६२[४]गा ६९, २६२[६]गा ७३, ३४३ [५] गा १००, ४६८, ४६९, ४७६, ४७८, ४८५, ४९६, ५४१, ५५२, ५६३, ५८५, ६०६गा १४१, पृ ७३ टि१, पृ ७५ टि ३
ज–	यत्	११, ३२२, ३२४, ३२६, ३२८
जंघाचरा	जङ्घाचरा	पृ ११८टि ४
जंतुणो	जन्तो	३६७गा १०४
जंबुद्दीव०	जम्बूद्वीप	पृ १८८टि ५
जवुद्दीव–०	जम्बूद्वीप	४७५
जंबुद्दीवाओ	जम्बूद्वीपात्	१६९गा १२
जवुद्दीवे	जम्बूद्वीप	१६९गा ११, १७०
जवुद्दीवे	जम्बूद्वीपे	४७५, ५३१
जवू	जम्बू	२२६गा. २२
जंसि	यस्मिन्	पृ १८९टि ६
जा	या	१८१, १८२, ३४७ [१-४, ६], ३४८ [१], ३५५[१], ५२५[२], पृ ९४टि १, पृ १४४टि २, पृ १५३टि ४, पृ १६१ टि १२
जाए	जात	२८५

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
जाण	जानीहि	६०६गा १४२, पृ.११७टि १
जाण	थान	३३६
जाणई	जानाति	४९६
जाणए	ज्ञायक	१५[५], २४, ५७[५], ७०, ८८, ४८३[५], ५४५, ५५६, ५७६, पृ ७१टि ९, पृ ७३ टि १, पृ.७५टि ३
०जाणए	ज्ञायक	५८९, ५९८
०जाणएहि	ज्ञायकैः	५०, ४६९
जाणओ	ज्ञायक	पृ ६२टि २
०जाणओ	ज्ञायक	४७४
जाणगभविय-सरीरवइरित्ते	ज्ञायकभव्यशरीर-व्यतिरिक्त	पृ १९३टि १
जाणग० वइरित्ता	ज्ञायक० व्यतिरिक्ता	१३८
जाणगसरीर-दव्वखंधे	ज्ञशरीर-द्रव्यस्कन्ध	५८, ५९
जाणगसरीर-दव्वसंखा	ज्ञायकशरीर-द्रव्यसङ्ख्या	४८५
जाणगसरीर-दव्वाणुपुव्वी	ज्ञशरीरद्रव्यानुपूर्वी	पृ ७५टि ३
जाणगसरीर-दव्वावस्सयं	ज्ञशरीरद्रव्यावश्यकम्	१६, १७
जाणगसरीरभविय-सरीरवइरित्त	ज्ञशरीरभव्यशरीरव्यति-रिक्तम्	१६, २२, पृ ६३ टि ३
जाणगसरीर-भवियसरीर-वइरित्ता	ज्ञशरीरभव्यशरीर-व्यतिरिक्ता	९५
जाणगसरीर-भवियसरीर-वइरित्ते	ज्ञशरीरभव्यशरीर-व्यतिरिक्त.	५८, ६१, ६५, ६८, पृ ६९टि ६
जाणगसरीर-भवियसरीर-वतिरित्ता	ज्ञायकशरीरभव्यशरीर-व्यतिरिक्ता	४८४

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
जीवाण	जीवानाम्	१०, ३१, २८३, ४७८
जीवाणं	जीवानाम्	पृ ९९टि ३
०जीवाणं	जीवानाम्	४१६, ५९९ गा. १२९
जीवितनामे	जीवितनाम	पृ १२८टि. ११
जीविया०	जीविका	२८४गा. ८५
जीवियानामे	जीविकानाम	पृ १२८टि ११
जीवियाहेउं	जीविकाहेतुम्	२८४गा ८५, २९०
जीवे	जीव	१८, ३८, ६०, २५३, २५५, २५७, २५९, ४७६, ४८६, ५३३, ५३३ गा. १२४, ५४२, ५५३, ५६४, ५८६, पृ. ७५ टि ३
जीवेसु	जीवेषु	५९९गा. १३०
०जीवेहिं	जीवैः	४१६
जीवोदयनिप्फन्ने	जीवोदयनिष्पन्नम्	२३६, २३७
जुए	युग –कालमानविशेष	पृ १४८टि. १४
जुए	युगम्–क्षेत्रमानविशेष	पृ. १३९टि ११
जुग०	युग–कालमानविशेष	३६५ गा १०३
जुगवं	युगवान्–सर्वकाल-निरुपद्रव	३६६
जुगं	युगम्–क्षेत्रमानविशेषम्	३२४गा ९३
जुगाइं	युगा –कालमानविशेषाः	३६७
जुगे	युगः–कालमानविशेष	२०२[२], ३६७, ५३२
जुगे	युगम्–क्षेत्रमानविशेषः	३३५, ३४५

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
जुगेण	युगेन–अवमानविशेषेण	३२४
जुग्ग	युग्य–यानविशेष	३३६
जुण्ण०	जीर्ण	२४९गा २४
जुत्तं	युक्तम्	४७६
०जुत्त	युक्तम्	२६०[१०]गा.५१
जुत्ता	युक्ताः	३३४गा ९६
जुत्ताणंतए	युक्तानन्तकम्	५०३, ५०५, ५१९
जुत्ताणंतएणं	युक्तानन्तकेन	५१८, ५१९
जुत्ताणतयं	युक्तानन्तकम्	५१६त ५१८
जुत्तासंखेज्जए	युक्तासङ्ख्येयकम्	४९९, ५०१, ५१३
जुत्तासंखेज्जएण	युक्तासङ्ख्येयकेन	५१२, ५१३
जुत्तासंखेज्जयं	युक्तासङ्ख्येयकम्	५१०त ५१२
०जुत्तीओ	युक्तयः	पृ. ११७टि १३
०जुत्ते	युक्त	३३४
०जुत्ते	युक्तम्	३२०
जुयल	युगल	३६६
जुवरायमाया	युवराजमाता	पृ १३२टि. २
जुवाण!	युवन्!	२६१गा. ६२
जुवाणं	युवानम्	४४१गा ११५
जुवाणाणं	यूनाम्	२६२[३]गा ६७
जुवाणे	युवा	३६६
जूया	यूका–क्षेत्रमानविशेषः	३३९गा. ९९, ३४४
जूयातो	यूका –क्षेत्रमानविशेषा.	३४४
जूवया	यूपका	२४९
जूवा	यूपा	पृ ११२टि ३
जे	य	१८, ३८, ६०, २५८, ५५३, ३४१, ४८६, ५४२, २६७, ५६४, ५८६, पृ. ७५ टि ३.

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तकाइ
णंकोली	लाङ्गूली	पृ. १२५टि ९
णगली	लाङ्गूली	पृ १२५टि ९
णगूली	लाङ्गूली	२७१गा.८३
णगूलेण	लाङ्गूलेन	पृ १७५टि ७
णगोली	लाङ्गूली	पृ १७५टि ७
णागकुमारा	नागकुमारा.	पृ १६५टि १
णागकुमाराण	नागकुमाराणाम्	३८४ [३], पृ १५४टि १
णागकुमारीण	नागकुमारीणाम्	पृ १५४ टि १
णागे	नाग –नागकुलीन	पृ.१२८टि ७
णाण	ज्ञान	२४४, ४६९
णाण०	ज्ञान	४३५, ४३६, ४७०
णाणगुणप्पमाणे	ज्ञानगुणप्रमाणम्	४३५, ४३६, ४७०
णाणत्त	नानात्वम्	पृ १७०टि ५
०णाणलद्धी	ज्ञानलब्धि	२४७
णाणा०	नाना	१०८[२],१०९[१], १५२[१], १५३[१], १५४,१५५, १९६[२-३]
णाणाइ	ज्ञानानि	२
णाणाए	ज्ञानाय	५७८
णाणाघोसा	नानाघोषाणि	२९
णाणावरणिज्ज०	ज्ञानावरणीय	२४४
णाणावरणिज्जकम्मविप्पमुक्के	ज्ञानावरणीयकर्मविप्रमुक्त	२४४
०णाणावरणो	ज्ञानावरण	२४४
णाणावजणा	नानाव्यञ्जनानि	२९
णाता	ज्ञाता – ज्ञातकुलीना	पृ १२८टि ६
णाते	ज्ञात –ज्ञातकुलीन	२८७
णाम	नाम	२६२[२]गा ६५, पृ ७५टि ३
णाम०	नाम	५५, ५३७, ५९४, पृ २००टि १
णामकम्म	नामकर्म	२४४
०णामगोत्ते	नामगोत्र	४८७
णामज्झयणे	नामाध्ययनम्	७३६
णामज्झीणे	नामाक्षीणम्	५४७
णामप्पमाणे	नामप्रमाणम्	२८२
णामसम	नामसमम्	१४
णामसमोयारे	नामसमवतार	५२७
णामसामाइए	नामसामायिकम्	५९३
णाम	नाम	१२, ५३, २२६गा १८, २८३, ४७८
णामा	नामानि	२८५
णामाणि	नामानि	२०९गा १७
णामे	नाम	२०८,२५२त २५७, २५९, २८४ गा ८५, पृ १०८ टि ४, पृ ११० टि १५
णायगा	नायका	२६०[५]गा ३६
णायम्मि	ज्ञाते	६०६गा १४०
णायव्वा	ज्ञातव्या	२६०[९] गा.४२
णायव्वा	ज्ञातव्या	पृ ८०टि २
णायव्वो	ज्ञातव्य	२६२[१०]गा. ८०
णाये	ज्ञात	पृ १२८टि ७
+णालिया	नालिकाम्–अवमान-विशेषम्	३३४गा ९३
णालिया–०	नालिका–कालमान-विशेष	पृ ७३टि १
णालियाए	नालिकया–अवमान-विशेषेण	३२४
णाहिंति	जानाति	पृ ११९टि १५
णाही	जानाति	२६०[१०]गा ४६
०णिक्खते	निष्क्रान्त	१८, ४८६, ५६४, ५८६, पृ ७५टि ३
णिक्खित्ते	निक्षिप्त	६००
णिक्खिप्पइ	निक्षिप्यते	६००
णिक्खिप्पिस्सइ	निक्षेप्स्यते	६००

मूलसद्दो	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
तेण	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
तेण–	तेन [illegible]	[illegible]		[illegible]	[illegible]
तेण	तेन [illegible]	[illegible]	तेणु	[illegible]	[illegible]
			[illegible]	[illegible]	[illegible]
			[illegible]	[illegible]	[illegible]
तेत्तिया	[illegible]	[illegible]		[illegible]	[illegible]
तेत्तीस	[illegible]	३८[illegible][१,[illegible]], [illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
तेय०	तेजस-शरीर [illegible]	पृ १[illegible] टि [illegible], पृ १[illegible] टि [illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
तेयए	तेजसस्-शरीरस्	[illegible] १०३, १०८[१,३], [illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
तेयग	तेजस-शरीर	[illegible]		[illegible]	[illegible]
तेयग०	[illegible]	[illegible], [illegible][illegible], [illegible] [illegible], [illegible][१,३-[illegible]], [illegible], [illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
तेयगसरीरा	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
तेयग	तेजसस्-शरीरस्	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
तेयसा	तेजसा	[illegible]		[illegible]	[illegible]
तेया०	तेजस	[illegible][१], पृ १[illegible] टि ७, पृ १[illegible] टि [illegible], पृ १[illegible] टि १[illegible], पृ १[illegible] टि ३	[illegible]	[illegible]	[illegible]
तेरस	[illegible]	[illegible]		[illegible]	[illegible]
तेलोय०	[illegible]	[illegible]		[illegible]	[illegible]
तेल	[illegible]	[illegible]		[illegible]	[illegible]
तेवण्ण	[illegible]	३[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
तेवण्णा	[illegible]	[illegible]		[illegible]	[illegible]
तेवत्तरि	[illegible]	पृ [illegible] टि [illegible]		[illegible]	[illegible]
तेव[illegible]	[illegible]	[illegible]		[illegible]	[illegible]
तेवीस	[illegible]	[illegible]		[illegible]	[illegible]
तेसि	[illegible]	[illegible]		[illegible]	[illegible]

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
दरिसणा-वरणिज्ज	दर्शनावरणीय	पृ. ११० टि. १८
दव्व	द्रव्य	पृ. १०० टि. [illegible]
दव्व०	द्रव्य	पृ. ४ टि. ३
दव्वओ	द्रव्यतः	[illegible]
दव्वखंधाइं	द्रव्यस्कन्धाः	[illegible]
दव्वखंधाणि	द्रव्यस्कन्धाः	[illegible]
दव्वखंधे	द्रव्यस्कन्धः	[illegible], [३ ४], [illegible] [१, ५], [illegible], ६५, ६८, पृ. ६० टि. ६
०दव्वखंधे	द्रव्यस्कन्धः	६३
दव्वजाए	द्रव्यजातम्	[illegible]
दव्वज्झयणाइं	द्रव्याध्ययनानि	[illegible]
दव्वज्झयणे	द्रव्याध्ययनम्	५३६, ५३८ [illegible] ५४०, ५४३, [illegible], ५५२, ५५३, [illegible], ५८३, [illegible]
दव्वज्झवणा	द्रव्याक्षपणा	[illegible], ५८०, ५८२, ५८४, [illegible], पृ. [illegible] टि. [illegible]
दव्वज्झीणे	द्रव्याक्षीणम् [illegible]	[illegible], ५५०, ५५१ [illegible]
दव्वट्ठ-पएसट्ठयाए	द्रव्यार्थप्रदेशार्थतया	[illegible] [१-३], [illegible]
दव्वट्ठयाए	द्रव्यार्थतया	११४[१, ३], [illegible]
दव्वणामे	द्रव्यनाम	[illegible]
दव्वपमाणं	द्रव्यप्रमाणम्	१०५ गा [illegible], [illegible] गा [illegible], १४० गा [illegible]
दव्वपमाणे	द्रव्यप्रमाणम्	[illegible], ३११, ३१४, [illegible]
दव्वमलोगारे	[illegible]	[illegible], पृ. [illegible]

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
[illegible]	[illegible]	[illegible]
दव्वमाणो	[illegible]	[illegible]
दव्वमंगले	[illegible]	[illegible]
दव्वसंजोगे	[illegible]	[illegible]
दव्वसामाइए	[illegible]	[illegible]
दव्वसुए	[illegible]	[illegible]
दव्वस्स	[illegible]	[illegible]
०दव्व	[illegible]	[illegible]
दव्वा	[illegible]	[illegible]
०दव्वा	[illegible]	[illegible]
दव्वाइं	[illegible]	[illegible]
०दव्वाइं	[illegible]	[illegible]

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ	मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
दस०	दश ३०७गा १०८, ३०८गा १०८, ३०९गा १०९, ३८१गा ११०, [illegible] [१२], ३९०गा ११२, ३९७गा ११४, ४०१		[illegible]	[illegible]	[illegible]
दसकोडिसय-गणगणयाए	दशकोटिशत-गणनगणनाय	२० [illegible]			
दसगणगणयाए	दशगणनगणनायाम्	२०९ [illegible]			
दसग	दशकम्	३२६			
दसगुणिता	दशगुणिता	३०७गा १०७			
दसगुणिया	दशगुणिता	३०८गा १०८, ३७९गा १०९, ३८१गा ११०, ३९०गा ११३, ३९७गा ११४			
दसणामे	दशनाम	२०८			
दसनामे	दशनाम	२६३, ३१२			
दसनालियं	दशनालिकाम्-आतमान-विशेषम्	३२४गा ९३			
दसपएसिए	दशप्रदेशिक	९२, ९९, १३६, १३७, पृ १२२ टि १४			
दसपएसिया	दशप्रदेशिका	११५, पृ १६४टि ८			
दसपएसोगाढा	दशप्रदेशावगाढा	१४२			
दसपएसोगाढे	दशप्रदेशावगाढ	१४२, १७७, पृ १२०टि १२			
दसपुर	दशपुरम्	२९८			
दसवाससहस्साइं	दशवर्षसहस्राणि	३८३ [१-२]			
दसविहा	दशविधा	९३, २०२[२] गा १८			
दसविहे	दशविधम्	२०८, २६२			
दससमयट्ठिइआइं	दशसमयस्थितिकानि	१२२			
दससमयट्ठिईए	दशसमयस्थितिक	१८०			
दससमयट्ठिईए	दशसमयस्थितिक	२०२ [२], पृ १४०टि ३			
[illegible]					

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
निप्पज्जइ	निष्पद्यते	३६६
निप्पज्जति	निष्पद्यते	३४२
निप्पज्जंति	निष्पद्यन्ते	२५१
निप्पण्ण०	निष्पन्न	४५१
०निप्पण्णे	निष्पन्नम्	३५२त ३५५, ३६२, ३६३, ३६५, पृ.११४टि २
निप्पन्ने	निष्पन्न	७१
०निप्पन्ने	निष्पन्नम्	२५२त २५९.
निप्फज्जइ	निष्पद्यते	४७४
निप्फज्जति	निष्पद्यते	पृ १३७टि ५
०निप्फण्णे	निष्पन्न.	२३४, २३६, २३८, २४२, २४४, ६००,पृ ११२ टि १६
०निप्फण्णो	निष्पन्न	२६२[७] गा.७४
०निप्फन्ने	निष्पन्न	२३६त २३८, २४५,२४७
निप्फावा	निष्पावाः–प्रतिमानविशेषा.	३२८
निप्फावो	निष्पावः–प्रतिमानविशेष	३२८
निमंतणा	निमन्त्रणा–सामाचारीभेद	२०६[२]गा.१६
निमित्तं	निमित्तम्	४९६
निम्मलत्तं	निर्मलत्वम्	४५३गा ११८
निम्मोहे	निर्मोह	२४४
नियमसो	नियमश	२६०[९]गा ८२
नियमा	नियमात्	१०६[३], १०८[१-२], १०९[१-२], ११२[१], १२३त १२६, १२९, १३०, १५१, १५२[२], १९१, १९३, पृ ९०टि ३, पृ ९७ टि.१
नियरे	निकर –भावस्कन्धैकार्थे	७२ गा५
०निरणुकंपा	निरनुकम्पा	२२

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
निरतियारे	निरतिचारम्	४७२, पृ १७८टि ८
निरय०	निरय	३६०
निरया	निरया	२४९
निरयाणं	निरयाणाम्	३६०
निरयावलियाणं	निरयावलिकानाम्	३६०
निरयावलीणं	निरयावलीनाम्	पृ १४६ टि.६
निरवसेसं	निरवशेषम्	४७६
निरंकुसा	निरङ्कुशा	२२
निरंतरा	निरन्तरा.	१६९गा १२
निराउए	निरायुष्कः	२४८
निरावरणे	निरावरण·	२४८
निरुत्तिए	नैरुक्तम्	२९३, ३१२
निरुत्ती	निरुक्तिः	६०४गा १३४, ६०६गा १३६
निरुवकिट्ठस्स	निरुपक्लिष्टस्य	३६७गा १०८
निल्लेवे	निर्लेप	३७२, ३७४, ३७९, ३८१, ३९६
निविस्समाणेसु	निविश्यमानेषु	२६७
निवेयंति	निवेदयन्ति	पृ १७७टि २
निव्वत्ति	निर्वृत्ति	३२५, ३२९, पृ. १३३ टि ८-१५, पृ १३५टि ३
०निव्विकार	निर्विकारम्	२६२[१०] गा८१
निव्विट्ठकाए	निर्विष्टकायम्	पृ.१७९टि ८
निव्वित्ति	निर्वृत्ति	३१९,३२१,३२७
निव्विसमाणे	निर्विश्यमानम्	पृ १७९ टि ८
०निव्विसंसियाणं	निर्विसंश्रितानाम्	३२७
निव्विस्समाणे	निर्विश्यमानम्	पृ १७९ टि ८
निव्वेय०	निर्वेद	२६२[७]गा ७४
निव्वेयणे	निर्वेदन	२४४
निसामेत्ता	निशम्य	६०६गा १४१

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
पल्ल	पल्य	३७२,३७४,३७९, ३८१,३९४,३९६,५०८
पवइ	प्लवते	पृ १२४टि ८
पवगाणं	प्लवकानाम्–झम्पा-लङ्घनकुशलानाम्	८०
पवडयमाणं	प्रपतन्तम्	पृ १८६टि ९
पवण	प्लवन	३६६
पवणो	पवन	२६४
पवति–	पवति	२६४
पवत्तइ	प्रवर्तते	२, ३, ८,
पवत्तति	प्रवर्तते	पृ ५९टि ५, पृ १४९टि ९
पवयणे	प्रवचनम्	पृ ६९टि ३
पवं	प्रपाम्	२०
पवा	प्रपा	३३६
'पवाल	प्रवाल	५६८
'०पवालाइयाणं	प्रवालादिकानाम्	पृ १३५ टि ११
'०पवालादीणं	प्रवालादीनाम्	३२९
पवुच्चइ	प्रोच्यते	३६७
पव्वइओ	प्रव्रजितः	२६२[२] गा.६५
पव्वता	पर्वता	२४९
पव्वतो	पर्वत	पृ ११०टि ७
०पव्वयाणं	पर्वतानाम्	३६०
पव्वाय	प्रम्लान	२६२[९]गा ७८
पविट्ठा	प्रविष्टा	५२५[२]
पसती	प्रसृति –धान्यमान-विशेष	३१८
पसतीओ	प्रसृती–धान्यमान-विशेषार्थे	३१८
पसत्थए	प्रशस्तक	पृ १२६टि ११ १३-१४
पसत्थ	प्रशस्तम्	४५३
०पसत्थ	प्रशस्तम्	पृ ११९टि २२
पसत्था	प्रशस्ता	२६०[१०]गा ५३, ५९०, ५९१

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
पसत्थे	प्रशस्त	८९,९१,२७९, २८०,५७७
पसंत	प्रशान्त	२६२[१०]गा ८१
पसंतभावेणं	प्रशान्तभावेन	२६२[१०] गा ८०
पसंतो	प्रशान्त	२६०[१]गा ६३, २६०[१०]गा.८०
पसिद्धी	प्रसिद्धि	६०५,गा १३५
पसुवाले	पशुपाल	पृ १२६टि २
पसु	पशुम्	२६२[५]गा ७१
पसूइए	पाशविक:–पशुमान	पृ.१२६टि.२
'०पसूया	प्रसूता	३३४गा ९६
पसूहि	पशुभि	पृ १२६टि २
पहा	पन्थानः	२९८
०पहा	पथा.	३३६
०पहासु	प्रभासु	३८३[४]
०पहासो	प्रहास	२६०[८]गा ७०
'पहीणे	प्रहीण	२४४
पकपभापुढवि०	पङ्कप्रभापृथ्वी	३८३[४]
पकप्पभा	पङ्कप्रभा	१६५, २४९
पकप्पभाए	पाङ्कप्रभ	२१६[८]
पंकप्पभाए	पङ्कप्रभायाम्	३४७[५]
पकप्पभाते	पङ्कप्रभाया	पृ १५३टि ४
पच	पञ्च	२००, २५१, २५६, २९८, ३२८, ३४५[१, ६], ३५५[३], ४०५, ४११, पृ १०६ टि ७, पृ ११५ टि.६, पृ १४४ टि २, पृ १६५टि ८
पच०	पञ्च	३६७
पचकसंजोगे	पञ्चकसयोग	२५८
पचगम्मजोएण	पञ्चकसयोगेन	२५१
पचगसजोगे	पञ्चकसयोग	२५१
पचणद	पञ्चनदम्	२०८
पंचणामे	पञ्चनाम	२०८
पचण्ह	पञ्चानाम्	२३६

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
पं०[ण्णत्ते]	प्रज्ञप्तम्	४३९
पंथम्मि	पथि	३२४गा ९४
पंथो	पन्थाः–आवश्यकैः कार्थे	पृ ६५टि.५
पाउप्पभायाए	प्रादु प्रभातायाम्	२०, २१
पाउयारे	पादुकाकार	पृ १३१टि ३
०पाउरणा	प्रावरणा	२२
पाउसए	प्रावृषिज प्रावृषेण्यो वा	२७८
पाएणं	प्रायेण	पृ १८४टि ३
पागार–०	प्राकार	३३६
पाडलिपुत्ते	पाटलिपुत्रे	४७५
पाण०(दे०)	श्वपच	४२६
पाणए	प्राणते	३९१[७]
पाणत	प्राणत	३५५[३]
पाणते	प्राणत	१७३, २४९
पाणय	प्राणत	पृ १४४टि २
पाणयए	प्राणतक	२१६[१६]
०पाणं	पानम्	४५२
पाणि	पाणि ३६६, पृ १४७टि ९	
पाणु	प्राण –कालमानविशेष	३६७गा १०४
पाणूणि	प्राणाः–कालमानविशेषा	३६७गा १०५
पाणेणं(दे०)	श्वपचेन	४६६
पात्रं	पात्रम्	२९५
०पात्रं	पात्रम्	२९५
पादसमं	पादसमम्	पृ १२०टि ६
पादसंखा	पादसङ्ख्या	४९४
पादु०	प्रादु	पृ ६३टि ७
पादो	पाद –क्षेत्रमानविशेष	३३५, ३४५, ३५९
पावण्णताए	प्रधानतया	पृ १२४टि ६
पाय०	पाद	४५९, ४६१, ४६३, ४६५
पायपुछणाण	पादप्रोञ्छनानाम्	५७३
पायया	प्राकृता	२६०[१०]गा ५३
पायवेहम्मे	पादवैधर्म्येण	४६३, [illegible]
पायसमा	पादसमा	[illegible][१०] गा [illegible]
पायसाहम्मे	पादसाधर्म्येण	[illegible], [illegible]
पायसाहम्मो-वणीए	पादसाधर्म्योपनीतम्	पृ १७७टि [illegible]
पायसो	पायसः	[illegible]
पाया	पादौ–क्षेत्रमानविशेषौ	[illegible], ३४०
पायाला	पातालानि	[illegible]
पायालाणं	पातालानाम्	[illegible]
पायालो	पातालम्	पृ ११२टि ७
पारिणामिए	पारिणामिके	११३[१], पृ [illegible]टि १
पारिणामिए	पारिणामिकम्	पृ १११ टि ५, पृ ११२टि १२
पारिणामिए	पारिणामिक	[illegible][२], २३३, २५०, २५३, २५५, २५७, २५९
०पारिणामिए	पारिणामिक	[illegible]
पारिणामिएण	पारिणामिकेन	पृ ११२टि ६
पारिणामिय	पारिणामिक	पृ ११[illegible]टि [illegible]
पारिणामिय-निप्पण्णे	[illegible]	[illegible]
पारिणामिय-निप्फन्ने	[illegible]	[illegible]
पारिणामियस्स	पारिणामिक[illegible]	पृ ११[illegible] टि ८
०पारिणामियाण	पारिणामिकानाम्	[illegible]
पावइ	प्राप्नोति	[illegible]
पावकारिणो	[illegible]	[illegible]
पावंति	[illegible]	[illegible]
पावयणी	[illegible]	[illegible]
पावे	[illegible]	[illegible]
पासंड०	[illegible]	[illegible]

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
पासंडत्था	पाषण्डस्था'-व्रतिन'	२१,२७
पासंडनामे	पाषण्डनाम	२८८
पासाद	प्रासाद	३३६
पासित्ता	दृष्ट्वा	१७, ४५१त ४५३, ४५५ त ४५७, ४७४, पृ १८१ टि ८
पासुत्त०	प्रसुप्त	२६२[८]गा ७७
पासे	पार्श्वः—तीर्थङ्कर	२०३[२-३]
पासेत्ता	दृष्ट्वा	४७४
पाहण्णयाए	प्रधानतया	२६३, २६८
पाहुडपाहुडिया-संखा	प्राभृतप्राभृतिकासङ्ख्या	४९५
पाहुडसंखा	प्राभृतसङ्ख्या	४९५
पाहुडियासंखा	प्राभृतिकासङ्ख्या	४९५
पि	अपि	१९८, २१६[१३-१४], २८६, ३८५[२], ४७४, ६०६ गा १३६, ६०६ गा. १४१, पृ ८३ टि ९, पृ १४४ टि. २, पृ १६६टि ३, पृ १७१टि.३
पिउ	पिता—नक्षत्रदेवताविशेष	पृ.१२८टि ३
पिउपियामहस्स	पितृपितामहस्य	२७०
पिओ	प्रिय	५९९गा १३०
पिट्ठतरोरुपरिणते	पृष्ठान्तरोरुपरिणत	३६६
पिट्ठि-	पृष्ठि	३६६
पिति	पिता—नक्षत्रदेवता-विशेष	२८६गा ८९
पितृ	पितृ	पृ १०८टि २
पिय०	प्रिय	२६२[९]गा ७८
पियती	पिबति	२६०[५]गा ३५
पियं	प्रियम्	५९९गा १२९
पिलुयए	पीलुक	२९१
पिसाए	पिशाच	२१६[१४]
पिसाओ	पिशाच	पृ १०२टि १
पिगला	पिङ्गला	२६०[११]गा ५५

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
पिंछेणं	पिच्छेन	४४६
+पिंड	पिण्ड—भावस्कन्धैकार्थे	७२गा.५
पिंडत्थो	पिण्डार्थ	७४गा ७
०पिंडियत्थं	पिण्डितार्थम्	६०६गा.१३७
पिंडे	पिण्डः	पृ ७२टि.१
पी	अपि	पृ.१०७टि १
पीयई	पिबति	पृ ११७टि १५
पीलुए	पीलुक	पृ १२९टि.५
पीलु	पीलु—दुग्धम्	२२६गा.२३
पीलुयए	पीलुक'	पृ १२९टि २
पीवर०	पीवर	२६२[१०]गा ८१
पुक्खरणि	पुष्करिणी	३३६
पुक्खरा	पुष्कराणि	२९८
पुक्खराणि	पुष्कराणि	पृ १३०टि ४
पुक्खरिणि	पुष्करिणी	पृ १३६टि १८
०पुक्खरे	पुष्करा.—पुष्करनामकद्वीप-समुद्रार्थे	१६९गा ११
पुक्खलसंवट्टयस्स	पुष्करसंवर्तकस्य	३४३[२]
पुच्छणाए	पृच्छनया	१४, ४८२
पुच्छा	पृच्छा	१०९[२], १५२[२], १९३, १९६[३], १९७, ३४७[५], ३५०[१३], ३५१[१-२], ३५२[३], ३५५[३] ३८३[४], ३८५[१-२], पृ ८१टि ४-७-९, पृ ८४ टि.५, पृ ८९ टि ६, पृ ९५ टि १-५, पृ ९६टि ४५, पृ १४१टि २, पृ १४४ टि २, पृ १५३टि.४, पृ १५४टि १,पृ १५६टि १, पृ १५८ टि.१, पृ १५९ टि १-२, पृ १६०टि २-३-४-६त.१२,पृ १६५टि.८, पृ १६९ टि २, पृ १७० टि ५, पृ १७१ टि २

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
भवे		३७२गा १०७, ३७४गा १०८, ३७९गा.१०९, ३८१गा.११०, ३९४गा. ११३, ३९७गा.११४
भवे	भवन्ति	३८७[५]गा.१११
भंग०	भङ्ग	९८, १००, १०१, १०२, ११५, ११७त ११९
भंग-०	भङ्ग	९८, १०२, १०३, ११५, ११९, १२०
भंगसमुक्कित्तणया	भङ्गसमुत्कीर्तनता	९८, १००,१०१,११५,११७, ११८,१४२,१४४,१४५, १८३,१८५,१८६,१९९, पृ ९०टि ३
भगसमुक्कित्तणयाए	भङ्गसमुत्कीर्तनतया	१०२ ११९, १४६, पृ ९०टि ३ पृ ९४टि ७-८
भंगा	भङ्गा	१०१,११८, १४५, १४७, १८६, १८८,पृ ७७टि ५
०भंगो	भङ्ग	पृ ७८टि.१
भंगोवदंसणया	भङ्गोपदर्शनता	९८,१०२, १०३, ११५, ११९, १२०, १४२, १४६, १४७, १८३, १८७, १८८, १९९, पृ ८७टि ५,पृ ९०टि ३
भंगोवदंसणा	भङ्गोपदर्शना	पृ ८३टि ४
भंड	भाण्ड	३३६
भडवेतालिए	भाण्डवैचारिक	३०३
भंडवेयालिए	भाण्डवैचारिक	पृ १३१ टि १
भंते!	भदन्त!	११४[१], १५८ [१], २३८,२४३[१-५], २४७ [१,४,६], २४८-[१], २४९[१-२], २५१
भंते!		[१], २५५ [१-४-५], ३७६,३८३[१-४], ३८४ [१], ३८५[१,३], ३८७ [३-४], ३८८[१], ३८९, ३९०[१-६], ३९१[१-६, ८-९], ३९९त४०८, ४१३त४१८ [१-२], ४१९[१-३], ४२० [१, ३-४], ४२१[१-२],४२३ [१-३], ४२४[२,४], ४२५[१-२], ४२६ [१-२], ४८८त.४९०, पृ ६० टि २, पृ १४४ टि २
०भाइया	भागिना	५२०, ५३०[२]
०भाइयाए	भागिकया	५३०[२]
०भाइयाओ	भागिके	३२०
भाउए	भ्रातृक	पृ १३१टि ६
०भाए	भागे	पृ.८९टि.५
+भाग	भाग.	१०५गा ८,१२२ गा.९,१४९गा १०
भाग	भाग	३७४,३८१,३९० [१,६], ३९६, ४१६, ४२०[१],४२१[१]
भाग०	भाग	पृ ९६टि ८
०भागओ	भागतः	पृ १०२टि.१
०भागमेत्ता	भागमात्राणि	३७४
०भागं	भागम्	१०९[१-२], १५३[१], २४७[१-६], २४८[१], २४९[१-२], २५०[१-३], २५१[२], २५२[१], २५५[१,४-५],३८७[४],पृ ८०टि.४
भागे	भागे	१५३[१]
०भागे	भागे	१०८[१-२], १०९ [१-२], ११२[१-२], १२५, १२६, १२९,१५२

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
०भूएसु	भूतेषु	५९९गा १२८
०भूएहि	भूतैः	पृ २०२टि १
भूते	भूत -वानव्यन्तरभेद	२१६[१४]
भूमिम्मि	भूमौ	पृ १३४टि ११
भूयपुव्वो	भूतपूर्व	२६२[४]गा ६८
भूयस्स	भूतस्य-देवविशेषस्य	२१
भूये	भूत -एतन्नामकद्वीप-समुद्रार्थे	१६९गा.१४
भूरिमा	भूरिमा-गान्धारग्रामस्य मूर्च्छना	पृ.११८टि १०
भेओ	भेद	पृ १०२टि १
भेत्तुं	भेत्तुम्	३४३[५]गा १००
०भेदा	भेदा	२१६[१४,१६, १७,१८]
भेदेण	भेदेन	पृ २००टि २
०भेदेहि	भेदैः	२१६[६]
०भेया	भेदा	२१६[१३,१५]
भेरिं	भेरीम्	४४३
भोग[लद्धी]	भोगलब्धि	२४७
०भोगंतराए	भोगान्तराय	२४४
भोगा	भोगा -भोगकुलीना	पृ १२८टि ६
भोगे	भोग -भोगकुलीन	२८७
भोंति	भवति	पृ २०२टि २
भोयणोवगरणा	भोजनोपकरणानि	पृ १३६ टि.१८
भमति	भ्रमति	३१२
भमर	भ्रमर	३१२

म

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
मइ	मति	४९
मइल(दे०)	मल	पृ १२३टि ७
मउय०	मृदुक	२२५, २६०[१०] गा ४९, पृ १७३टि ४
मउयफास-गुणप्पमाणे	मृदुकस्पर्शगुणप्रमाणम्	पृ १७३टि ५
मउयफासणामे	मृदुकस्पर्शनाम	२२३
मउंदस्स	मुकुन्दस्य-बलदेवस्य	पृ ६३टि २७
मए	मया	२६१गा ६०
मगुंदस्स	मुकुन्दस्य-बलदेवस्य	२१
मग्गिज्जइ	मार्ग्यते	पृ १७१टि १
मग्गी	मार्गी-षड्जग्रामस्य मूर्च्छना	पृ ११८टि ५
मग्गो	मार्ग -आवश्यकैकार्थे	२९गा २
मग्गो	मार्गाध्ययनम्-सूत्रकृदङ्गस्याध्ययनम्	२६६
मघाओ	मघा	२८५गा ८६
मघाहि	मघासु	पृ १२७टि ३
मच्छबंधा	मत्स्यबन्धा	२६०[५] गा २७
मच्छंडियादीण	मत्स्यण्डिकादीनाम्	३७३
मच्छंडीण	मत्स्यण्डीनाम्	पृ ७३टि ८
०मच्छा	मत्स्या	२४९
मज्जार०	मार्जार	पृ १२९टि १२
मज्झगारम्मि(दे०)	मध्ये	२६०[१०]गा ४५
मज्झजीहाए	मध्यजिह्वया	२६०[७] गा ३६
मज्झमज्झेण	मध्यमध्येन-अन्तर	३४३ [२३]
०मज्झा	मध्या	२६२[८]गा ७७
मज्झिम०	मध्यम	६४
मज्झिमउवरिम-गेवेज्जए	मध्यमोपरितनग्रैवेयक	२१६[१७]
मज्झिमउवरिम-गेवेज्जविमाणेसु	मध्यमोपरितन-ग्रैवेयकविमानेषु	३९१[८]
मज्झिमए कुंभे	मध्यमकः कुम्भ -धान्यमानविशेष	३१८
मज्झिमगेवेज्जए	मध्यमग्रैवेयक	२१६[१७]
मज्झिमगामस्स	मध्यमग्रामस्य	२६०[८]
मज्झिमगामे	मध्यमग्राम	२६०[६]
मज्झिममज्झिम-गेवेज्ज०	मध्यममध्यमग्रैवेयक	३९१[८]

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
महुराणि	मधुराणि	२९८
महु	मधु	२२६गा २३
महोरगखंधे	महोरगस्कन्ध	६२
महोरगे	महोरग	२१६[१४]
मह्याम्	मह्याम्	३१२
मंखाणं	मङ्खानाम्	८०
मगी	मङ्गी–षड्जग्रामस्य मूर्च्छना	२६०[७]गा.३९
मंचए	मञ्चक.	५०८
मंचे	मञ्च	५०८, पृ १६३टि ५
मं(मु)जारे	मुञ्जकार	पृ १३१टि ३
मडण०	मण्डन	२६२[३]गा ६६
मंडलओ	मण्डलक –प्रतिमान-विशेष	३२८
०मंडिते	मण्डित	८४,पृ ७४टि.१
मडिय०	मण्डित	२६२[८]गा ७७
मंदर	मन्दर–एतन्नामकद्वीपसमुद्रार्थे	१६९गा १४
मंदरो	मन्दर	४६०
मा	मा	४७६
माउलुंगा	मातुलुङ्गानि	३९७
मागहए	मागधक	२७७
मागहाणं	मागधानाम्	८०
माठर	माठरम्–शास्त्रविशेष	पृ ६८टि १३
माडंबिए	माडम्बिक	३०९
माडबिय	माडम्बिक	२०
माढर	माठरम्–शास्त्रविशेषः	४९
माण	मान	३१७, ३३४, पृ १९४टि ४
माण–०	मान	३३४गा ९६,५९९गा १३२
माणजुत्ते	मानयुक्त	३३४
माणज्झवणा	मानक्षपणा	५९१
माणप्पमाणे	मानप्रमाणम्	पृ १३३टि १६
माणस्स	मानस्य	पृ २०१टि १

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
माणाए	मानाय·	५७९
माणी	माणी–रसमानविशेष	३२०
माणी	मानी	२८१
माणीए	माण्याम्–रसमानविशेषे	५३०[२]
माणुस०	मानुष	पृ १७५टि ७
माणे	मानम्	३१६, ३१७, ३२१
माणे	मान	५३३, ५३३गा १२४
माणे	माने	५३३
माणेणं	मानेन	२८१
माणेहि	मानै	६०६गा १३६
माता	माता	४८१गा ११५
माता	माता	३९७
माता	मातानि	३९७
मातिवाहए	मातृवाहक	२६५
माते	मातम्	५०८
मादिवाहए	मातृवाहक	पृ १२४टि ९
मायज्झवणा	मायाक्षपणा	५९१
माया	माता.	३९७
माया	मातानि	३९७,पृ १८९टि ६
माया	माया	५३३,५३३गा १२४,पृ १९४टि ४
मायाए	मायया	२८१
मायाए	मायाया	पृ २०१टि १
मायाए	मायाय·	५७९
मायी	मायी	२८१
मालवए	मालवक	२७७
माला	माला	२१२, २२६गा. २२,३१२,पृ १३२टि १२
माले	माले	२३०
मासा	मासौ	३६७
०मासा	मासा	३६५गा १०३
मासे	मासाः	२०२[२], ५३२
मासो	मासः	३६७
माहणे	ब्राह्मण	३०५

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
मुट्ठिय	मुष्टिका	३६६
मुट्ठिया	मौष्टिका	२६०[५]गा ३८
०मुट्ठिया	मौष्टिका	पृ ११८टि ४
मुट्ठियाणं	मौष्टिकमल्लानाम्	८०
मुणिणो	मुने	२६२[१०]गा ८१
मुणिमाया	मुनिमाता	पृ.१३२टि २
मुणिसुव्वए	मुनिसुव्रत –तीर्थङ्कर	२०३[२]
मुणेयव्वं	मुणितव्यम्–ज्ञातव्यम्	२६०[१०]गा ४७
मुणेयव्वा	मुणितव्या–ज्ञातव्या	पृ ९४टि.३
मुणेयव्वा	मुणितव्या –ज्ञातव्या	२६२[१०]गा ८२, ३३४ गा ९६
मुणेयव्वो	मुणितव्य –ज्ञातव्य	६०६गा.१३८
मुत्ते	मुक्त	२४४
मुत्तोली०(दे०)	मुत्तोली–कोष्ठिका	३१९
मुद्धाणेणं	मूर्ध्ना	पृ ११७टि ३
मुयगो	मृदङ्ग	२६०[४]गा.३०
मुरव	मुरव–कोष्ठिकाप्रकार.	३१९
मुसलए	मुसलकम्–क्षेत्रमानविशेष	पृ.१३९टि.१२
मुसल	मुसलम्–अवमानविशेषम्	३२४गा ९३
मुसल	मुसलम्	३१२
मुसले	मुसलम्–क्षेत्रमानविशेषः	३४५
०मुसले	मुसले–क्षेत्रमानविशेषार्थे	३३५
मुसलेण	मुसलेन–अवमानविशेषेण	३२४
मुह	मुख	२०
मुह०	मुख	२६२[१०]गा ८१
मुहधोयण०	मुखधावन	२०

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
मुह	मुखम्–क्षेत्रमानविशेष	३३४
मुहं	मुखम्	२६२[९]गा ७९
मुहं–	मुखम्	पृ १२४टि.४
०मुहा !	मुख !	२६२[५]गा ७१
०मुहाइं	मुखानि–क्षेत्रमानविशेषाः	३३४
मुहुत्तपमाणेणं	मुहूर्तप्रमाणेन–कालमानविशेषेण	३६७
मुहुत्ता	मुहूर्ता –कालमानविशेषा	३६७
०मुहुत्ता	मुहूर्ता –कालमानविशेषा	३६५गा.१०३
मुहुत्ते	मुहूर्त –कालमानविशेष	२०२[२],३६७गा.१०५, ५३२
मुहुत्तो	मुहूर्त –कालमानविशेष	३६७गा.१०६
मुहुर्मुहुः–	मुहुर्मुहु	३१२
०मुहो	मुख	पृ १२२टि.९
मुंजकारे	मुञ्जकारः	३०४
मूलणया	मूलनया	६०६
मूला	मूलनक्षत्रम्	पृ.१२७टि.५
मूलो	मूलनक्षत्रम्	२८५गा ८७
०मूषकम्	मूषकम्	पृ १२९टि १२
मूषकः–	मूषक	पृ.१२९टि १२
मे	मे–मम	४७६,पृ.१२३टि ४
मेखला	मेखला	३१२
मेखस्य	मेखस्य	पृ १३२टि १२
मेता	मेदा	२६०[५]गा ३८
मेतिणिं	मेदिनीम्	४५५
मेतिणी	मेदिनीम्	पृ.१७६टि ५
मेतिणी	मेदिनी	पृ १७७टि २
०मेत्तं	मात्रम्	३६६
०मेत्ता	मात्राणि	३७४, ३८१, ३९६

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तकाइ
०मेत्ताओ	मात्रा	४१८[२],४२६[२]
०मेत्ताण	मात्राणाम्	५१०, ५११, ५१४त ५१७
०मेत्ते	मात्रे	३६६
०मेत्तेणं	मात्रेण	४२०[३]
मेदिणि	मेदिनीम्	४५१
मेरा	मर्यादा	२६२[६]गा ७२
मेहला०	मेखला	२६२[३]गा ६७
मेहा	मेघा	४५३गा ११८
मेहावी	मेधावी	३६६
मो	स्म	पृ १२३टि ३
मोक्खपयं	मोक्षपदम्	६०५
मोत्तिय	मौक्तिक	३२९, ५३८
मोर	मयूरम्	४४३, ४४६
मोहणिज्जकम्मविप्पमुक्के	मोहनीयकर्मविप्रमुक्त	२४८
मोहणिज्जस्स	मोहनीयस्य	२४०, २४६
मोहणिज्जे	मोहनीयम्	५३३, ५३३ गा १२४
०मोहणिज्जे	मोहनीय	२४१
मोहणीय०	मोहनीय	पृ ११०टि ७
०मोहे	मोह	२४४

य

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तकाइ
य	च	२, ३, ४, ८गा १, १३, २९गा ४, ३९गा ५, ३४, ४६, ४९, ५९, ६९, ७२ गा ५, ७३गा ६, ७८, ७९, ८७, ८९, ९५, ९७, १०१, १०३, १०५गा ८, ११८, १२०, १२२गा ९, १३१, १३९, १४१, १४७, १४९गा १०, १५३[२], १६९गा १२त १४, १७०, १८०, १८२, २०६[२] गा १६, २१०, २१३, २१६[१२, ४, ६-१३, १६, १७, १९], २१७, २२१, २२२, २२६गा १८त २०, २३४, २३६, २३९, २४०, २४५, २४८, २४९गा २८, २६०[४] गा ३१, २६०[५]३२-३३, २६० [५] गा ३८, २६० [७]गा ३९, २६० [८]गा ४०, २६०[९]गा ४१त ४२, २६०[१०]गा ४४त ४६, २६०[१०]गा ५१, २६१गा ६१त ६२, २६२[२]गा ६४, २७९, २८४ गा ८५, २८५ गा ८६, २८५गा.८८, २८६ गा ८९ ९०, २९४गा.९१, ३१४, ३१७, ३२०, ३३२ गा ९५, ३३९ गा ९९, ३४०, ३४७[१६], ३४८ [१], ३५१[५]गा १०१ १०२, ३५३, ३५५[१], ३६३, ३६५ गा १०३, ३६७ गा १०६, ३६८, ३७०, ३७७, ३८४ [२], ३८५ [१, ३-५], ३८७ [५], गा ११२, ३९२, ३९९, ४००, ४१३त ४१८[१ ३], ४१९ [२ ३], ४२०[१-३], ४२१[१], ४२२[२], ४२३[१ ३], ४२४[२], ४२५[२], ४२६[२], ४३१, ४३५, ४३६, ४५१, ४५३, ४५५, ४५९, ४६७, ४६८, ४७०, ४७२, ४७५, ४८१, ४९२[४]गा १२१-१२२, ५०६, ५०८,

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
य		५२६गा १२३, ५३० [१-२],५३१त. ५३३, ५३३गा.१२४, ५३४, ५३८, ५४४, ५४६गा. १२५,५४९,५५५,५५७, ५६०,५७०,५७१,५७५, ५७७,५८२,५८५,५८८, ५९०, ५९९गा १२८त १३२,६००,६०१,६०४, ६०५, ६०५गा.१३५, ६०६गा १३६, पृ १३२ टि १२, पृ १६८टि २, पृ १७१टि.३, पृ १८० टि ५, पृ १८२टि ४, पृ २०५टि १-४
यण–	एतद्	पृ १४७टि १५
यतो	यत	पृ २०२टि ११
यथा	यथा	पृ.१७७टि.९
यल	तल	३७
यंध	गन्ध	पृ १०६टि.२
या	च	५१गा ४,पृ.११८टि.६

र

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
रउग्घाया	रजउद्घाता	पृ ११२टि ५
रक्खसे	राक्षस	२१६[१४]
रक्खा	रक्षा	पृ.७३टि.१
रजत	रजत	३२९
रज्जं	राज्यम्	२६२[२]गा ६५
रज्जुं	रज्जुम्	३२४गा ९३
रण्णो	राज्ञ	३०६,३५८
रतणीओ	रत्नय –क्षेत्रमानविशेषा	पृ.१४०टि १, पृ.१४४ टि २
रति०	रति	२६२[३]गा ६६
रत्त	रक्त	पृ ६५टि १
रत्त	रात्र	३७२,३७४
रत्त०	रक्त	२९७,पृ.१२९टि १९
रत्त–०	रक्त	२०
रत्तपटो	रक्तपटः	२९७
०रत्तरयणाणं	रक्तरत्नानाम्	५६८
रत्तवडो	रक्तपट	पृ.१२९टि १९
रत्तं	रक्तम्	२६०[१०]गा ४८
रत्ता	रक्ता	४५३गा ११८
रत्तो	रक्त	२९७
रथो	रथ	२२९
०रधादिएसु	रथादिकेषु	४७१
रमण	रमण	२६२[३]गा ६६
रम्मगवस्से	रम्यकवर्षम्	४७५
०रम्मगवासाणं	रम्यकवर्षाणाम्	३४४
रम्मयवस्सए	रम्यकवर्षको रम्यकवर्षजो वा	२७
०रम्मयवासाणं	रम्यकवर्षाणाम्	३४४
रम्मवासे	रम्यकवर्षम्	पृ १८१टि १५
रय०	रजस्	२४९
रयणप्पभा	रत्नप्रभा	१६५,१६६, २४९
रयणप्पभा०	रत्नप्रभा	३८३[२]
रयणप्पभाए	रत्नप्रभाक	२१६[४]
रयणप्पभापुढवि	रत्नप्रभापृथ्वी	३८३[२]
रयणप्पभापुढवि०	रत्नप्रभापृथ्वी	२१६[४], ३८३[२]
रयणप्पभापुढवीए	रत्नप्रभापृथिव्याम्	३४७ [२]
०रयणाणं	रत्नानाम्	पृ १९९टि १
रयणी	रजनी–षड्जग्राम-मध्यमग्रामयोर्मूर्च्छना	२६० [७]गा ३९,२६०[८] गा ४०
रयणी	रत्नि –क्षेत्रमानविशेष	३३२गा ९५, ३३५, ३४५, ३४७[३-४],३५५ [५], ३५९,पृ १४४टि २
रयणीए	रजन्याम्	२०,२१

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
रोहिणीहि	रोहिण्याम्	२८५
रौति	रौति	३१२,पृ १३२टि ६

ल

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
लक्खण०	लक्षण	३३४गा ९६
+लक्खण	लक्षणम्	६०४गा १३३
०लक्खण	लक्षणम्	३१९,३२१, ३२३, ३२५, ३२७, ३२९, ६०५गा १३५
लक्खणं–	लक्षणम्	६०६गा १३६
०लक्खणे	लक्षण	६००
०लक्खणो	लक्षण	२६२[४]गा ६८, २६२[७]गा ७४, २६२ [१०]गा ८०
लक्ख	लक्षम्	पृ ९९टि १
०लक्खाइ	लक्षाणि	पृ १८८टि ५
लच्छी	लक्ष्मी	२२६गा २२
लज्जणतरगं	लज्जनतरकम्	पृ १२३ टि २
लज्जणयतर	लज्जनकतरम्	पृ १२३टि २
लज्जणियतर	लज्जनीयतरम्	२६२[६] गा ७३
लज्जा०	लज्जा	२६२[६]गा ७२
लज्जिया	लज्जिता	२६२[६]गा ७३
लता	लता	२१२
लत्तए	रक्तक	२६७
०लद्धी	लब्धि	२४१,२४७
लब्भइ	लभ्यते	७१,पृ १४६टि २
लभए	लभते	पृ ११७टि १०
लभती	लभते	पृ ११७टि १०
लब्भते	लभ्यते	३१२
लयसम	लयसमम्	२६०[१०]गा ५०,पृ १२०टि ६
०ललिय	ललितम्	२६२[३]गा ६७,पृ ११९टि २०
लवइ	लपति	पृ ११७टि ४
लवण	लवणम्	४४५
लवणे	लवण	१६९गा ११
लवाण	लवानाम्–कालमान विशेषाणाम्	३६८गा १०५
लवे	लव –कालमान-विशेषः	२०२[२],३६७ गा १०५,५३२
लसति	लसति	३१२
लहइ	लभते	२६०[५]गा ३२
लहुय	लघुक	२२५,पृ १७३टि ४
लहुयफासगु०-[णप्पमाणे]	लघुकस्पर्शगुणप्रमाणम्	पृ.१७३टि ५
लहुयफासणामे	लघुकस्पर्शनाम	२२३
लसाणं	लह्वानाम्	८०
लघण०	लङ्घन	३६६
लछणेण	लाञ्छनेन	४८१
लंतए	लान्तक	१७३
लतए	लान्तके	३९१[७]
०लतएसु	लान्तकयो	३५५[३], पृ १४४टि २
लतयए	लान्तकको लान्तकजो वा	२१६[१६]
लाउए	लावुक	२६८
लाघवत्थ	लाघवार्थम्	६००
लाभ[लद्धी]	लाभलब्धि	२४७
०लाभतराए	लाभान्तराय	२४४
लासगाणं	लासकानाम्–रासगायकानाम्	८०
लिक्खा	लिक्षा–क्षेत्रमानविशेष	३३९गा.९९,३४४
लिक्खाओ	लिक्षा –क्षेत्रमान-विशेषा	३४४
लिप्पकम्मे	लेप्यकर्मणि	पृ ६५टि ११
०लिप्सयो –	लिप्सयो	३११
लिहति	लिखति	पृ १८१टि २
०लिहिय	लिखितम्	२९,५४२, ५९६

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
वणस्सइकाइया	वनस्पतिकायिका·	४०४
वणस्सइकाइयाण	वनस्पतिकायिकानाम्	४२०[४]
०वणस्सइकाइयाण	वनस्पतिकायिकानाम्	४०८[२]
वणस्सइकाइयाणं	वनस्पतिकायिकानाम्	३४९[२], ३८५[५], ४२०[४]
०वणस्सतिकातियाणं	वनस्पतिकायिकानाम्	३४९[२], पृ १४१टि २, पृ १६९टि ३
वणहत्थी	वनहस्ती	२९९
वणाइं	वनानि	४५५
वणाणि	वनानि	४५१
वणे	वने	२९९
वणेण	व्रणेन	४४१
वण्ण	वर्ण	२२०, पृ ६४टि १
वण्ण०	वर्ण	४२९, ४३०
वण्ण-०	वर्ण	पृ ७३टि १
वण्णगुणप्पमाणे	वर्णगुणप्रमाणम्	४३०
वण्णणामे	वर्णनाम	२१९, २२०
वण्णा	वर्णा	पृ १०६टि ७
वण्णिताओ	वर्णिते	पृ १९३टि १
वण्णितो	वर्णित	७४गा ७
०वण्णियाओ	वर्णिते	५२८, ५३७, ५४८
वण्णे	वर्ण	२३८
वतिक्कम-	व्यतिक्रम	२६२[६]गा ७२
वत्तइस्सामि	वक्ष्यामि	६०५
वत्तइस्सामो	वक्ष्याम	पृ २०४टि ५
वत्तव्वयं	वक्तव्यताम्	५२५[१]
वत्तव्वयं-	वक्तव्यताम्	५२५[१]
०वत्तव्वयं	वक्तव्यताम्	५२५[१-३], ६०६गा १४१
वत्तव्वया	वक्तव्यता	९२, ५२१, ५२५[२-३]

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
वत्त	व्यक्तम्	२६०[१०]गा ४८
वत्तु	वक्तुम्	४७६
वत्थ	वस्त्र	२०
वत्थ	वस्त्र-वस्त्रनामद्वीप-समुद्रार्थे	१६९गा १३
+वत्थ	वस्त्रम्	२६०[५]गा ३३
वत्थम्मि	वस्त्रे	पृ १३४टि ११
वत्थं	वस्त्रम्	४४५
वत्थाणं	वस्त्राणाम्	५७३
वत्थिए	वास्त्रिक	३०४
वत्थुनासे	वस्तुनाशे	पृ ७३टि १
वत्थुम्मि	वास्तुनि	३२४गा ९८
वत्थुविणासे	वस्तुविनाशे	७९
वत्थुसंखा	वस्तुसङ्ख्या	४९५
वत्थूओ	वस्तूनि	६०६गा १३९
वत्थूलए	वस्तूलक	पृ १२९टि ३
वदंत	वदन्तम्	३६६, ४७६
वदासि	अवादीत्	३६६, ३९७
वदिज्जा	वदेत्	४७५
वदेज्जा	वदेत्	४७४
वद्धणं	वर्द्धनम्	पृ ७३टि १
०वद्धण	वर्द्धनम्	पृ ७३टि १
वद्धमाणे	वर्द्धमान-तीर्थङ्कर	२०३[२-३]
वधूः	वधू	पृ १०८टि २
०वन्नियाओ	वर्णिते	पृ २००टि १, पृ २०१टि ४
०वन्नियातो	वर्णिते	पृ १८३टि १२
वय	वयस्	२६२[८]गा ७६
वय	व्यय	३२७
वयण	वचन	पृ ६५टि.१
+वयण	वचनम्-श्रुतैकार्थे	५१गा ४
वयणविभत्ती	वचनविभक्ति	२६१
०वयणं	वचनम्	३८५[२], ६०६गा.१३७
०वयणेण	वचनेन	२६२[४]गा ६९

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
वंदणं	वन्दनम्	७४
वदामि	वन्दे	पृ १८६टि ६
वा	वा	१०, ११, १२, १५[३], १७, २०, २१, २८, ३१, ३२, ३३, ३७, ५३, ५५, ५७[३], १०८[१], १०९[१], ११४[१], ११५[१], १५२[१], १५३[१], १५८[१], १९३, २३८, २६१गा ६०-६१, २६२[१०] गा ८२, २८३, ३३४गा ९८, ३३८, ३४३[१-५], ३४४, ३४५, ३५७, ३६२, ३६६, ३९६, ४१५, ४२३[३], ४५०, ४५१, ४५३, ४५७, ४७४, ४७६, ४७८, ४७९, ४८३ [३], ५३९, ६००, ६०५,पृ ६१टि १-२-४-९, पृ.६२टि ८, पृ ६३टि १८-२३,पृ ६५टि. १०-११,पृ ६६ टि १-८, पृ ७९टि ६,पृ १९८टि ४
वाउकाइए	वायुकायिक	२१६[६]
वाउकाइया	वायुकायिका	४०४
वाउकाइयाणं	वायुकायिकानाम्	३८५[४], ४०८[३], ४१०, ४२०[३]
वाउकातिय०	वायुकायिक	पृ १४१टि २
वाउक्काइया	वायुकायिका	पृ १६५टि १
०वाउक्काइयाणं	वायुकायिकानाम्	३४९[१],पृ १५४टि २
वाउक्कातियाणं	वायुकायिकानाम्	पृ १६५टि.८,पृ १६९टि २
वाउक्काय०	वायुकाय	पृ १६५टि.८
वाउब्भामो	वायूद्भ्राम	४५३गा ११८

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
०वाउरणा	प्रावरणा	पृ.६४टि.५
वाऊ	वायु:	३७२, ३७८, ३७९, ३८१
वाकरण०	व्याकरण	पृ ११४टि.५
वागयं	वल्कजम्	पृ ६७टि १
वागरण०	व्याकरण	पृ ११५टि ६
वागरणं	व्याकरणम्-व्याकरणशास्त्रम्	४९
वाणमंतर	वानव्यन्तर	पृ.१०२टि १
वाणमंतर०	वानव्यन्तर	पृ १६५टि.८
वाणमंतरा	वानव्यन्तरा:	पृ १६५टि ३
वाणमंतराणं	वानव्यन्तराणाम्	३५३, ३५४, ३८९, ४१२, ४२४[१-२,४]
वाणमंतरिया	वानव्यन्तरिका	४०४
वाणमंतरीणं	वानव्यन्तरीणाम्	३८९
वाणमंतरे	वानव्यन्तरः	२१६[१३,१४]
वाणमंतरो	वानव्यन्तर	पृ १०२टि १
वाणर०	वानर	पृ १७५टि ७
वाणरं	वानरम्	पृ १७५टि.७
वात[कुमारे]	वात[कुमार]	२१६[१३]
वातो	वात	३९४, ३९६
वामणे	वामनम्	२०५[२]
वाय	वात-वायुकुमार	पृ १०२टि.१
वायए	वाचक	२४७
वायगमाया	वाचकमाता	३१०
वायणाए	वाचनया	१४, ४८२
वायणागतं	वाचनाऽऽगतम्	पृ.६१टि १३
वायणोवगयं	वाचनोपगतम्	पृ ६१टि.१३, पृ २०४टि.१
वायव्वं	वायव्यम्	४५७
वायसो	वायस	४६५
वायं	वातम्	पृ.१७७टि.३
वाया	वाता:	पृ.१७७टि.२

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तकाइ
विजयाणं	विजयानाम्	३६०
विज्जयं	वैद्यकम्	पृ १८७टि ८
विज्जु[कुमारे]	विद्युत्कुमार	२१६[१३], १०२टि १
विज्जुया	विद्युत्	पृ ११०टि २
विज्जू	विद्युत्	२८९
विडविय	विडम्बित	२६२[५]गा ७१
विणय–०	विनय	२६२[६]गा ७२
विणस्सई	विनश्यति	२६०[५]गा ३२
विणास०	विनाश	पृ ८२टि १
०विणासे	विनाशे	७९,२८०[८]गा ६८
विणिघाय–	विनिघातम्	३८३[८]
विणिच्छियत्थं	विनिश्चितार्थम्	६०६गा १३७
विणिवाय	विनिपात	२६२[९]गा ७८
विण्हुदत्ते	विष्णुदत्त	पृ १०१टि १०
विण्हुदत्तो	विष्णुदत्त	२१८
विण्हू	विष्णु –नक्षत्रदेवताविशेष	२२६गा २१,२८६गा ९०
वितत्थि	वितस्ति –क्षेत्रमानविशेष	पृ १३५टि १५
वितत्थीतो	वितस्ती	पृ १८६टि ५
वित्त	वृत्त	६०६गा १४२
वित्त०	वृत्त	२६०[१०]गा ५२,
वित्ताणि	वृत्तानि	२६०[१०]गा ४६
वित्ति	वृत्ति	पृ १३४टि १९
वित्ति	वृत्तिम्	२६०[५]गा ३२
वित्ती	वृत्तिम्	पृ ११७टि ११
विदिसाए	विदिशाया	३०७
विदेहे०	विदेहम्	पृ १८१टि १४
०विधा	विधानि	३९९
विद्धसेज्जा	विध्वंसेरन्	पृ १५०टि ६
विद्धि	विद्धि	६०५गा १२५
विद्धिलक्खण	वृद्धिलक्षणम्	पृ २०४टि ६
विन्नविज्जति	विज्ञाप्यते	पृ १९१टि १०

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तकाइ
विप्पओय	विप्रयोग	पृ १०३टि १०
०विप्पजढ	विप्रत्यक्तम्	१५,३७,४८५,
०विप्पमुक्क	विप्रमुक्तम्	१४,६०५, पृ ११९टि २३
०विप्पमुक्के	विप्रमुक्त	२८४
विप्पयोग	विप्रयोग	२६२[९]गा ७८
विब्बोहण–	विबोधन	४९०[४]गा १२०
विभत्ती	विभक्ति	२६१गा ५९
विभगणाणलद्धी	विभङ्गज्ञानलब्धिः	२८५
विभंगणिप्फण्णे	विभङ्गनिष्पन्नम्	पृ १३५ टि १२ १४,पृ १७२टि ५
विभगनिप्फण्णे	विभङ्गनिष्पन्नम्	पृ १३२ टि १४, पृ १३३ टि १, पृ १४६टि १०, पृ १४७ टि २-४
विभागणिप्फण्णे	विभागनिष्पन्नम्	३३०, ८०६[८]
विभागनिप्फण्णे	विभागनिष्पन्नम्	२१८, ३१६, ३२९, ३६२, ३६३, ३६५
विमल	विमल	पृ ६३टि ८
विमले	विमल –तीर्थङ्कर	२०३[२]
विमाणपत्थडाण	विमानप्रस्तटानाम्	३६०
०विमाणा	विमानानि	पृ ११२टि ८
विमाणाणं	विमानानाम्	३६०
०विमाणाणं	विमानानाम्	३९०[५]
विमाणावलियाण	विमानावलिकानाम्	३६०
०विमाणेसु	विमानेषु	३९१[९]
विमुचति	विमुञ्चन्ति	२६२[७]गा ७५
विम्हयकरो	विस्मयकर	२६२[८]गा ६८
वियाण	विजानीहि	३०८गा ९३, ३०८गा ९४
वियाहपण्णत्ती	व्याख्याप्रज्ञप्ति	५०
वियाहिए	व्याख्यातः	३६७गा १०५

श

स

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
सत्त		४३, २६०[१०]गा ४४, २६०[१०]गा ५०, २६० [११]गा ५६, २९४, २९८, ३४७[२], ३४८ [१], ३५५[१], ३६७गा १०५, ३६७गा १०६, ३८३[४], ३८५[२], ३९१[२,४-६], ६०६, पृ १२०टि ६, पृ १४४टि २
सत्त०	सप्त	३७२, ३७४, ३९६
सत्त	सत्त्व	३३४गा ९८
सत्तगच्छगयाए	सप्तगच्छगतायाम्	१९७
सत्तगयं	सप्तगजम्	२९८
सत्तणामे	सप्तनाम	२०८
सत्तण्हं	सप्तानाम्	२६०[२,५ ६]
सत्तनामे	सप्तनाम	२६०[१]
सत्तमं	सप्तमम्	२६०[३]गा २९, २६०[४]गा ३०
सत्तमा	सप्तमी	२६०[७]गा ३९, २६०[८]गा ४०
सत्तमी	सप्तमी-विभक्तिः	२६१ गा ५८, २६१गा ६२
सत्तमे	सप्तम	२९४गा ९१
सत्तरत्त०	सप्तरात्र	३७२, ३७४, ३९६
सत्तरस	सप्तदश	३८३[४], ३९१ [७]
सत्तवण्णवणे	सप्तपर्णवनम्	२९८
सत्तविहं	सप्तविधम्	२८४गा ८५
सत्तविहे	सप्तविधम्	२८४, पृ १८० टि ५
सत्तस्सर०	सप्तस्वर	२६०[१०]गा ४९
सत्तहत्तरिए	सप्तसप्तत्या	३६७गा १०५
०सत्ताणं	सत्त्वानाम्	पृ १५३टि ३, पृ २०२टि ४
सत्तायां	सत्तायाम्	३११
सत्तावीसं	सप्तविंशति	३९१[८]
सत्तावीसे	सप्तविंशे	५०८
सत्तु	शत्रु	२६२[२]गा ६५
सत्तु०	शत्रु	२६२[२]गा ६४ ६५,
सत्तेसु	सत्त्वेषु	पृ २०२टि ६
सत्थपारगा	शास्त्रपारगा.	२६० [५]गा ३८
सत्थवाह	सार्थवाह	२०
सत्थवाहे	सार्थवाह	३०९
सत्थं	शास्त्रम्	३८३[१-५]
सत्थेण	शस्त्रेण	३४३[५]गा १००
सत्थोवक्कमे	शास्त्रोपक्रम	पृ ७२टि ७
सद्द–	शब्द	२६२[५]गा ७०
सद्द–०	शब्द	२६२[३]गा.६७
सद्दणयं	शब्दनयम्	४७६
सद्दणया	शब्दनया	४९१, ५२५[३]
सद्दणयाण	शब्दनयानाम्	५७[५], ४७४, ४८३[५], पृ १९२ टि ६
सद्दनयाणं	शब्दनयानाम्	१५[५], ४७५
सद्दं	शब्दम्	४९६
सद्दिओ	शाब्दिकः	४९६
सद्दे	शब्दः–नयविशेष	६०६, पृ १८०टि ५
सद्देणं	शब्देन	४४३
सद्दो	शब्द –नयविशेष	६०६ गा.१३८
सद्धिं	सार्धम्	पृ ११३टि २
सन्निचिते	सन्निचित	३७२, ३७४, ३९६
सन्निवाइए	सान्निपातिक	२०७[२-३], २३३
सन्निवाइए	सान्निपातिकानि	२५१
सन्निवाइए	सान्निपातिकम्	२५९
सन्निवाइए	सान्निपातिके	११३[१]
सन्निवातिए	सान्निपातिक	२३३

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
०समागमेणं	समागमेन	३४२, ३४४, ३६६, ३६७, पृ.१३७ टि.४
समागे	समाने	६०५
समाधान०	समाधान	पृ १२४टि.१
समाभरिय-०	समाभृत	५६९
समायारेणं	समाचारेण	४४७
०समारूढो	समारूढ	४७४,४७५
समासओ	समासत·	३३७, ३५६, ३६१, ५९३, ६०६गा १३७
समासतो	समासत·	४५०,पृ १४४ टि २
समासा	समासा	२९४
समासा	समासौ	४७६
समासे	समास	२९४गा.९१, २९९त ३०१
समासेणं	समासेन	७४गा.७,४७६
समाहय	समाहत	३६६
समाहाण	समाधान	२६२[१०] गा.८०
समाहित	समाहित	पृ १४७टि.१०
समिइ	समिति-निरन्तर-मीलनम्	७१
समिति	,,	३४२, ३४४, ३६६, ३६७
+समीव	समीपम्-तद्धितनामभेद	पृ.१३०टि १९
समीवओ	समीपत	३०२गा ९२
समीवनामे	समीपनाम-तद्धितनाम-भेद	३०७
समीवे	समीपे	३०७
०समुक्कित्तणया	समुत्कीर्तनता	९८, १००, १०१, ११५, ११७, ११८, १४२, १४४, १४५, १८३, १८५, १८६, १९९,पृ ९०टि ३
०समुक्कित्तणयाए	समुत्कीर्तनतया	१०२, ११९, पृ.९०टि.३
०समुक्कित्तणा	समुत्कीर्तना	पृ ७६टि ५
समुग्गो	समुद्ग·	२६५
समुदय०	समुदय	७१, ३४२, ३४४, ३६६, ३६७
समुद्द०	समुद्र	पृ १७७टि ६
०समुद्दा	समुद्रा	३७६, ४७५, ५०८
समुद्दाणं	समुद्राणाम्	३६०, ३७५, ५०८
समुद्दिसिज्जंति	समुद्दिश्यन्ते	पृ ५९टि २
समुद्दिस्संति	समुद्दिश्यन्ते	२
समुद्दे	समुद्र·	५०८
समुद्देसो	समुद्देश	२, ३, ४
समुद्दो	समुद्र	२६५,४६०
०समुप्पण्णा	समुत्पन्ना·	२६२[१०] गा ८२
समुप्पन्नो	समुत्पन्न·	२६२[५] गा ७०, २६२[८]गा ७६
समुव्वहंता	समुद्वहन्त	२६०[१०] गा ४५
०समुस्सएणं	समुच्छ्रयेण	१७,१८,३७, ३८,४८५,४८६,५४१, ५४२
+समूह	समूहः-भावस्कन्धैकार्थे	७२गा.५
समूहे	,,	पृ.७२टि १
समो	सम	५९९गा १२८,५९९ गा १३२
०समो	समः	५९९गा १३१
समोकंता	समवक्रान्ता-मध्यमग्रामस्य मूर्च्छना	पृ ११८टि ९
समोतरति	समवतरति	पृ १९४टि २
समोतरंति	समवतरन्ति	५३२,पृ ८३ टि.८
समोतारे	समवतार·	१८३,१९९

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
ससमयपरसमए	स्वसमयपरसमय॰	पृ १९१टि १२
ससमयपरसमय-वत्तव्वयं	स्वसमयपरसमय-वक्तव्यताम्	५२५[१]
ससमयपरसमय-वत्तव्वया	स्वसमयपरसमय-वक्तव्यता	५२१, ५२४ ५२५[३]
ससमयवत्तव्वयं	स्वसमयवक्तव्यताम्	५२५[१-३]
ससमयवत्तव्वया	स्वसमयवक्तव्यता	५२१,५२२,५२५[२-३], पृ १९२टि.६
ससमयं	स्वसमयम्	५२५[२]
ससविसाणं	शशविषाणम्	४९२[५]
ससुरए	श्वशुरक	३०६
॰सस्सं	सस्याम्	४५१,४५५
सस्सामिवायणे	स्वस्वामिवचने	२६१गा ५८
सहसो	सहस्रम्	पृ २०५टि ४
॰सहस्स	सहस्र	३५१[५]गा १०१, ३५१[५]गा १०२
सहस्सगुणं	सहस्रगुणम्	३५८
सहस्सगुणियं	सहस्रगुणितम्	पृ १४६टि २
सहस्सपुहत्तं	सहस्रपृथक्त्वम्	४१५, ४२३[३]
सहस्सरस्सिम्मि	सहस्ररश्मौ	२०,पृ ६३टि २१
सहस्सं	सहस्रम्	२०४[२], ३२६
॰सहस्सं	सहस्रम्	३४९[२],३५१[१-३],३५१[५]गा १०२, ५०८,पृ १४४टि २
सहस्सा	सहस्राणि	३६७गा १०६
सहस्साइं	सहस्राणि	३८७[५]गा १११,५०८
॰सहस्साइं	सहस्राणि	२०४[२]
सहस्सारए	सहस्रारक॰	२१६[१६]
सहस्सारे	सहस्रार	१७३
सहस्सारे	सहस्रारे	३९१[७]
॰सहस्सारेसु	सहस्रारयो॰	३५५[३], पृ.१४८टि २
॰सहस्से	सहस्रम्	२०२[२],५३२
संकमणं	सङ्क्रमणम्	६०६गा १३९
संका॰	शङ्का	२६२[६]गा ७२
संकिलिस्समाणयं	सङ्क्लिश्यमानकम्	४७२
संख	शङ्ख	३२९,५६८
संखगइ-नाम-गोत्ताइं	शङ्खगति-नामगोत्राणि	५२०
संखप्पमाणे	शङ्खप्रमाणम्	४२७, ४७७, ५२०
संखं	सङ्ख्याम्	४९१
संख	शङ्खम्	४४३
संखा	सङ्ख्या	४७८, ४७९, ४८२,४८५,४८६
संखा॰	सङ्ख्या	पृ १७२टि ६
॰संखा	सङ्ख्या	४९४त ४९७, पृ १८७टि ३
संखापमाणे	सङ्ख्याप्रमाणम्	पृ १७२ टि ६
संखायसंखा	सङ्ख्यातसङ्ख्या	पृ १८७टि १-२-३
संखिज्जपएसिए	सङ्ख्येयप्रदेशिक॰	१३६, १३७, पृ १३२टि १५
संखिज्जपएसिया	सङ्ख्येयप्रदेशिका	११६, पृ.१६४टि ८
संखिज्जपएसोगाढे	सङ्ख्येयप्रदेशावगाढ	१४३
संखिज्जवासाउय॰	सङ्ख्येयवर्षायुष्क	पृ १०४ टि १
संखेज्ज॰	सङ्ख्येय	४२४[२]
संखेज्जइ॰	सङ्ख्येयतम	१०८[१-२], १०९[१-२],पृ ८०टि ४, पृ ८९टि ५
संखेज्जइभागं	सङ्ख्येयतमभागम्	१५३[१], ३४७[१-३,५-६], ३४८[१], ३५५[१]

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तकाइ
०साहम्मे	साधर्म्यम्	४५९, ४६०, त ४६२
साहम्मोवणीए	साधर्म्योपनीतम्	४५९, ४६२
०साहम्मोवणीए	साधर्म्योपनीतम्	पृ १७७ टि ६
साहम्मोवणीते	साधर्म्योपनीतम्	४५८
साहाए(अ०)	स्वाहायाम्	२६१गा ६०
साहिज्जइ	कथ्यते	४५१त ४५३, ४५६, ४५७
साहिज्जति	कथ्यते	४५५
साहिज्जा	कथयेत्	पृ १७६टि ८
साहिय	साधिकम्	पृ १६०टि २
साहु०	साधु	४६२
साहुणा	साधुना	४६२
साहु	साधुम्	४५२, ४५६
साहू	साधु	६०६गा १४१
सिक्खइ	शिक्षते	१८, ५८६
सिक्खति	शिक्षते	३८, ५४२
सिक्खा०	शिक्षा	पृ ७३टि १
सिक्खित	शिक्षितम्	१४, ४८२, ५३९, ५५०, ५६१
सिक्खिय	शिक्षितम्	३५, ५७[१], ५८३, पृ ७५टि ३
सिक्खिस्सइ	शिक्षिष्यते	१८, ६०
सिक्खिस्सति	शिक्षिष्यते	३८, ४८६, ५४२, ५८६
सिक्खेस्सइ	शिक्षिष्यते	१८
सिखी	शिखी	पृ १२०टि ८
सिणए	शणक	२९१
सिण्णए	शणक	पृ १२९टि ४
सित्थेण	सिक्थेन	२७१गा ८८, ४४६गा ११६
सिद्धत्थएहि	सिद्धार्थकैः	५०८
सिद्धत्थय	सिद्धार्थक	२०
सिद्धत्थयाणं	सिद्धार्थकानाम्	५०८
सिद्धत्थेहि	सिद्धार्थैः	पृ १८९टि ५

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तकाइ
सिद्धसिला०	सिद्धशिला	१७, [illegible]
+सिद्धत	सिद्धान्त-अनेकार्थ	५१गा [illegible]
०सिद्धतेण	सिद्धान्तेन	[illegible]
सिद्धा	सिद्धा	३८३[५]गा १००, ४०८
सिद्धाण	सिद्धानाम्	४१[illegible]
सिद्धिसिला०	सिद्धिशिला	पृ [illegible]टि [illegible]
सिद्धे	सिद्ध	[illegible]
सिद्धेहि	सिद्धैः	४१[illegible]
+सिप्प	शिल्पम्	३०[illegible]गा [illegible]
+सिप्प	शिल्पेन	[illegible]
सिप्पनामे	शिल्पनाम-तद्धितनामभेदः	३०[illegible]
सिबिय	शिबिका	पृ १[illegible]टि १८
सिय	स्यात्	पृ १[illegible]टि [illegible]
सिय	स्युः	४[illegible][१,३]
सिया	स्यात्	३४[illegible][-], ३६६, ३७२, ३७८, ३७९, [illegible]८१, ३९८, ३९६, ३[illegible]७, ४१५, ४७[illegible], ५०८
सिया	स्युः	४२०[३], ४[illegible][२]
सिर	शिरस्	२६०[१०]गा ४९
सिरिवच्छंकियवच्छा	श्रीवत्साङ्कितवक्षस	४९[illegible] [२]गा ११९
सिरी	श्री	[illegible]गा [illegible]
०सिरीय	श्रीकम्	२६०[१०]गा ८१
सिल	शिला	३[illegible], [illegible]
सिलोए	श्लोकेन	[illegible]गा [illegible]
सिलोग०	श्लोक	पृ [illegible]टि [illegible]
सिलोगसग्गा	[illegible]	[illegible]
सिलोयनाम	श्लोकनाम-तद्धितनामभेदः	[illegible]
सिवस्स	शिवस्य	[illegible]
सिवा	शिवा	[illegible]
सिस्साण	शिष्याणाम्	पृ १[illegible]टि ८
सिस्सिणियाए	[illegible]	[illegible]

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
सुद्धसज्जा	शुद्धषड्जा षड्जग्रामस्य मूर्च्छना	२६०[७]गा ३९
सुद्धा	शुद्धा	२६२[१०]गा ८२
सुपासे	सुपार्श्व –तीर्थङ्कर	२०३[२]
सुप्पए	सूर्पक	२९०,पृ.१२८ टि १२
सुब्भि०	सुरभि	पृ १७३टि २
सुब्भिगंध-गुणप्पमाणे	सुरभिगन्धगुणप्रमाणम्	पृ १७३टि २
सुब्भिगंधे	सुरभिगन्ध	पृ १७३टि २
०सुब्भिगंधे	सुरभिगन्ध	पृ १०६टि ७
सुब्भियंधणामे	सुरभिगन्धनाम	पृ १०६ टि २
सुभ–०	शुभ	२४४
०सुभनामे	शुभनामा	२४४
सुभासुभणामकम्म-विप्पमुक्के	शुभाशुभनामकर्म-विप्रमुक्त	२४४
सुभासुभवेयणिज्ज-कम्मविप्पमुक्के	शुभाशुभवेदनीयकर्म-विप्रमुक्त	२४४
सुभिक्खं	सुभिक्षम्	पृ १७६टि.९
सुभिक्खे	सुभिक्षम्	४५२
सुमणो	सुमना	५९९गा१३२
सुमती	सुमति –तीर्थङ्कर	२०३[२]
सुय	शुक	२०
+सुय	श्रुतम्	५१गा ४, पृ ६६टि २
सुय	श्रुत	४९५
सुयअण्णाणलद्धी	श्रुताज्ञानलब्धि	२४७
सुयक्खंधा	श्रुतस्कन्धा	६
सुयक्खंधो	श्रुतस्कन्ध	६
सुयखंधसंखा	श्रुतस्कन्धसङ्ख्या	४९४
सुयणाणस्स	श्रुतज्ञानस्य	२,३
सुयणाण	श्रुतज्ञानम्	१
०सुयणाणावरणे	श्रुतज्ञानावरणः	२८८
सुयनिक्खेवो	श्रुतनिक्षेप	पृ ६९टि ५

मूलसद्दो	सक्कयत्थो	सुत्तंकाइ
सुय	श्रुतम्	७,[illegible]
सुये	श्रुतम्	पृ ६६टि २ [illegible]
सुरभिगंधगुण-प्पमाणे	सुरभिगन्धगुणप्रमाणम्	[illegible]
सुरभिगंधनामे	सुरभिगन्धनाम	[illegible]
०सुरभिगंध	सुरभिगन्धम्	[illegible]
०सुरा	सुरा	[illegible] गा [illegible]
सुललिय	सुललितम्	[illegible]०[१०] गा [illegible]
सुवण्ण०	सुवर्ण	[illegible]
सुवण्णकुमारा	सुवर्णकुमारा	पृ [illegible] टि १
सुवण्ण[कुमारे]	सुवर्ण[कुमार]	२१६[१३]
सुवण्ण	सुवर्णम्	[illegible]
सुवण्णे	सुवर्णम्	[illegible]
सुवण्णो	सुवर्णः–प्रतिमानविशेष	[illegible]
सुवन्न[कुमार]	सुवर्ण[कुमार]	१०[illegible]टि १
सुवर्णं	सुवर्णम्	पृ १[illegible]टि १[illegible]
सुविमलाए	सुविमलायाम्	[illegible]
सुविही	सुविधि –तीर्थङ्कर	२०३ [२]
सुवुट्ठी	सुवृष्टि	[illegible]
सुसमए	सुषमक –सुषमको वा	[illegible]
सुसमदूसमए	सुषमादुःषमक [illegible] षमको वा	[illegible]
सुसमसुसमए	सुषमासुषमक [illegible] मको वा	[illegible]
सुसिक्खितो	सुशिक्षित	२६०[illegible]
सुहजीविणो	सुखजीविन	[illegible]
सुहुम०	सूक्ष्म	[illegible]
सुहुम–०	सूक्ष्म	[illegible]

३. तइयं परिसिट्ठं

विसेसणामाणुक्कमो

सुद्धिपत्तयं

पत्तस्स	पंतीए	असुद्धं	सोहणीय
७	१८	प्रता	प्रतौ
,,	२१	°न् पु०	°न शु० प्रति पु०
८	१६	°र्थे. ॥	°र्थे । मु० ॥
९	२६	टिप्पणी केनापि विदुपा टिप्पिता दृश्यते	टिप्पणी दृश्यते
११	२९	समत्ता	स मत्ता
१२	७	'वड्ढइ' इति पाठस्थाने 'परिवड्ढइ' इति हरिभद्रीय मलयगिरीयवृत्त्यनुसारी पाठ ॥	
१६	२६	अत्रत्य पाठ·	अत्रत्यो मूलगत पाठ
,,	३०	एप एव	एप मूलगत एव
१९	१३	इत्वेव	इत्येव
,,	२३	श्रीहरिभद्रसूरिणाऽपि स्ववृत्तावयमेव	चूर्णिकृता श्रीहरिभद्रसूरिणाऽपि चायमेव
२३	२७	हा० चू० ॥	हा० ॥
२५	१	'पडिसवेदेज्जा' इति पाठस्थाने 'सवेदेज्जा' इति चूर्णिव्याख्यानुसारी पाठ ॥	
,,	९	°सूत्रस्थाने	°सूत्रांशस्थाने
२९	१५	भमीयमासु°	भमीय मासु°
,,	३८	जे० डे० ॥	जे० डे० मु० ॥
३०	१६	ते तया भावे पडुच्च	ते तदा पडुच्च
,,	२८	ते तदा पडुच्च ल० स० शु० चूपा० ॥	ते तया भावे पडुच्च जे० डे० मो० । मूलगत पाठश्चूर्णो पाठान्तरत्वेनाहृत ॥
३२	१५	विवाहचूलिया	वियाहचूलिया
,,	२१	वियाह° शु० ल० ॥	विवाह° शु० ल० प्रती विना ॥
३८	३	इहलाग°	इहलोग°
३९	४	संखेज्जाइ	सखेज्जाइं
४८	२४	हाटीपा० ॥	हाटीपा० सपा० ॥
५०	२७	अत्र प्रथमा टिप्पणी फल्गु ज्ञेया	
६१	३	अणेगा	अणेगो
६३	७	अहपड्डरे	अह पड्डरे
,,	२८	ने०	ने० ।
,,	३०	वी० ।	वी०
६५	२७	वा० ॥	वा० सु० ॥
६६	२०	°पाद	°पादै
,,	२२	मले	मूले
७३	२४	गयचंदणा°	गयचद(? वच)णा°

पत्तस्स	पंतीए	असुद्धं	सोहणीयं
१४९	१२	°राणि चोप°	°राण्युप°
१५४	३	दसवा°	दस वा°
१५९	२५	पालिओ°	पलिओ°
१६१	५	°वास	°वीसं
१६४	१७	सखेज्जा नो असखेज्जा	सखेज्जा, नो असखेज्जा,
,,	२७	वुच जावइ	वुचइ जाव
,	,,	दस प°	दराप°
१६५	३	°जोणिया	°जोणिया,
१६६	२७	आणंता	अणंता
१७०	१८	°दाइरासी	°दाई रासी
१७१	२४	तेयाक°	तेया-क°
१७२	१७	°मूलं-	°मूल-
,,	२१	°यव्व ।	°यव्वा ।
१७४	२२	लंछणेण म°	लछणेण वा म°
१७६	६	त	त
,,	१५	सहिज्जइ	साहिज्जइ
१८०	२५	एवभूए	एवंभूए
,,	२७	कर्हिं	कहिं
१८२	२१	खधपदेसा	खंधपदेसो
१८९	२	पाक्खप्प°	पक्खिप्प°
१९५	१	रागे ।	रागे
,,	३	जीवे ।	जीवे
,,	२२	समुद्दे	समुद्द,
२०१	२५	पुव्वन्नि°	पुव्ववन्नि°
२०३	३	लाघवत्य	लाघवत्थं
२११	४	ततस°	ततत्स°

*

पत्त—	विभागस्स	पंतीए	असुद्ध	सोहणीय
२१२	१	२६	अज्ज°	अज्ज°
२१३	२	८	आणि°	अणि°
२१४	१	१५	अनु°	आनु°
२२७	१	७	गर्भ°	गर्भ°
,,	१	३६	१२१	११२
२३१	२	१६	जम्बु°	जम्बू°
,,	,,	१८	,,	,,

पत्त–	विभागस्स	पंतीए	असुद्ध	सोहणीय
४४२	२	३७	भूओ	[illegible]
४४४	१	३०	मामाचानुर्यो	[illegible]
४४८	१	७	°सागरोदम°	°[illegible]°
४५१	१	२५	देववमेद	[illegible]
,,	२	१४	,,	,,

સુધારો

સપાદકીયના પૃ૦ ૩૪ની પંક્તિ ૨૦ તથા ૨૧મા ભાવના છપાયુ છે તે [illegible] [illegible]

સપાદકીયના પૃ૦ ૩૫ની ચોથી ટિપ્પણીની પહેલી પંક્તિમા લોમાગ છપાયુ છે તે [illegible] વાચવુ

મૂલ ગ્રંથ, પૃ૦ ૧૦૩ની બીજી પંક્તિમા ચઉરિદિએ છપાયુ છે, તે ચઉરિદિય પંચિદિય [illegible]